

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXVII

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1988

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXVII.

TANULMÁNYOK A 70 ESZTENDŐS
VÉGVÁRI LAJOS TISZTELETÉRE

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналии Музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

A kötet lektorai:

*Bartha Elek, Fodor István, Gömöri János, Gyulai Éva,
Istvánovits Eszter, Kárpáti László, Kováts Dániel, Kubinyi András,
Lovász Emese, Mozsolics Amália, Páll István, Szabó Miklós,
Takács Péter, Veres László, Zimonyi Zoltán*

Szerkesztette:

SZABADFALVI JÓZSEF

és

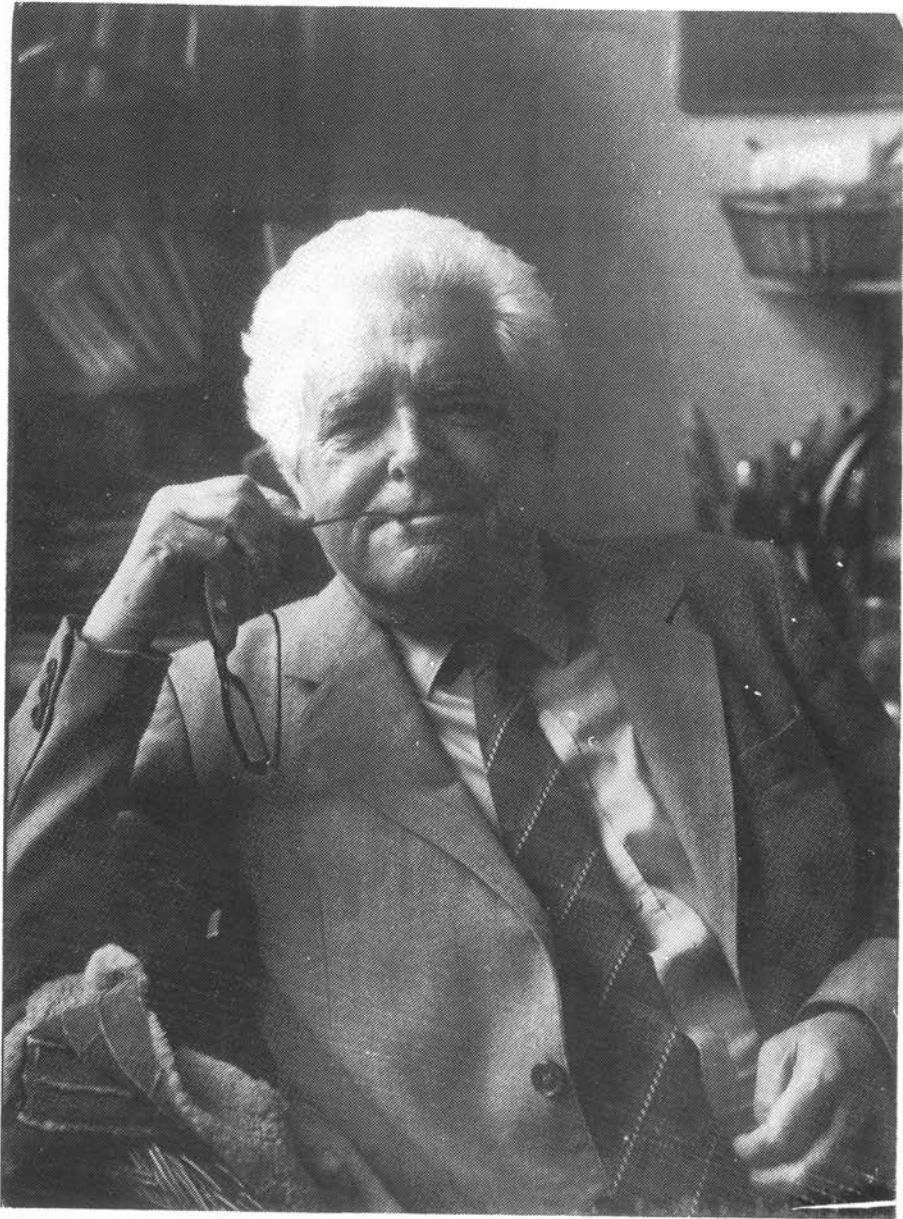
VIGA GYULA

Technikai munkatárs:

FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISSN 0544-4225

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Szabadfalvi József
Borsodi Nyomda, Miskolc – 1989
Felelős vezető: Horváth Ferenc

A Vegetarian's

„A MŰVÉSZET IGAZÁBAN VAN A SZABADSÁG VILÁGA” Beszélgetés a hetvenéves Végvári Lajos művészettörténésszel

DOBRIK ISTVÁN

Végvári Lajos a Sopron megyei Zsira községben született, 1919. augusztus 28-án. Soproni ősei évszázadokon keresztül képzőművészek voltak. Iskoláit Sopronban és Sümegen végezte. 1938-ban beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karára, ahol doktori diplomát szerzett 1948-ban művészettörténetből, keresztény régészetből és összehasonlító irodalomtudományból.

1942-től, 1948-ig a Fővárosi Népművelési Bizottságnál dolgozott, mint szakreferens. 1943-ban behívták katonai szolgálatra, 1945-től 1947-ig szovjet hadifogságban volt Szibériában.

1948-tól a Fővárosi Képtárban dolgozott. 1950-től 1953-ig a Fővárosi Képtár igazgatója volt. Ezt követően egy évig a Szépművészeti Múzeum helyettes főigazgatójaként előkészítette a Nemzeti Galéria megalapítását.

1950-től 1953-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem bizánci művészetet és muzeológiát adott elő. 1954 márciusában kinevezték a Képzőművészeti Főiskola Művészettörténeti Tanszékének vezetőjévé, ezt a feladatkört 1981-ben történt nyugdíjazásáig látta el.

1971-ben Miskolcra költözött, ahol másodállásban először a városi Képtárban, majd a Herman Ottó Múzeumban dolgozott. Alapító tagja a Magyar Képzőművészek Szövetségének és a Képzőművészeti Alapnak. 1966-ban a Magyar Fotóművészeti Szövetség tiszteletbeli tagjává választották. 1969-ben fotó szakírói tevékenysége elismeréseképpen ESFIAP kitüntetést kapott. 1950-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatát, 1979-ben arany fokozatát kapta meg. 1978-ban a Szakszervezetek Arany Érdemrendjével tüntették ki.

1983-ban részt vett a Magyar Diaporáma Szövetség megalapításában és annak elnöke lett. Húsz évvel ezelőtt az ő kezdeményezésére jött létre a zebegényi képzőművészeti szabadiskola. 1967-ben olasz, 1969-ben belgiumi ösztöndíjat kapott.

Számos kritikája, tanulmánya jelent meg.

Könyvek: Munkácsy Mihály emlékei 1950; Munkácsy Album 1951; Szolnoki Művészet 1853–1953. 1953; Munkácsy Mihály 1955; Manet 1957; A sümegi Maulpertsch freskók 1958; (Majd ennek további három kiadása sümeg műemlékei címmel); Munkácsy Mihály élete és művészete 1958; Delacroix 1959; Katalog der Gaemelde und Zeichnungen Mihály Munkácsy 1959; Szőnyi István 1960; Giottó 1961; Fétis vagy Gêniousz (fotóelméleti tanulmányok) 1968–70; Imreh Zsigmond 1979; Tudod-e mi a művészet? 1983; A szép fénykép 1984; Munkácsy Mihály 1984; Szinyei Merse Pál 1986.

Társszerzője a Fülep Lajos szerkesztésében megjelent Magyar Művészettörténetnek, melyben a XIX. század második felét írta. A Művészeti Lexikon XIX–XX. századi európai művészeti cikkeinek szerkesztője. A Szinyei Társaság és a Gressham Kör művészetét tárgyaló fejezeteket írta a Magyar Művészettörténet VII. kötetében. Kétszáz év

magyar festészete címmel vezetőt írt a Miskolci Képtár kiállításához. Sajtó alatt van a Miskolci Képtár monográfiája és a Barlangrajztól Picassóig című munkája, amely az európai művészettörténetet tárgyalja.

Hetvenedik születésnapján múzeumunk évkönyvének jelen kötetével köszöntik Végvári Lajost kollégái, barátai, tisztelői.

* * *

Lassan két évtizede, hogy Miskolcon élsz. Életed szűk egyharmada kötődik e tájhoz, az itt élő emberekhez. A képzőművészeti muzeológia megeremítője vagy e megyében, elindítója és máig is alakítója egy országos hírű gyűjtemény kialakulásának, szellemi patrónusa a melletteled felnövő fiatal szakembereknek. Mi volt az a motiváció, ami Végvári Lajost a Képzőművészeti Főiskola tanszékvezető tanárát, elismert művészettörténészt e városba hozta, ami elkötelezetté tette az itt folyó képzőművészeti és muzeológiai munka iránt? Hogyan tudtál beilleszkedni és elképzeléseidnek érvényt szerezni az akkor is gyorsan változó és sok ellentmondással küszködő megyeszékhelyen?

Lengyel Balázs irodalomtörténésznek volt egy holland barátja, aki egy szuper autón eljött Miskolcra. Bejártuk itt a környéket és az egész miskolci táj énrám olyan megrázó erővel hatott, hogy azt én nem tudtam feledni. Ez 1937–38-ban volt. Tulajdonképpen ez az a természeti emlék, ami azóta mindig dolgozott bennem.

Az egyetemi évek alatt igen szoros barátságba kerültem Seres János festőművész-szel. Még együtt is laktunk és tulajdonképpen igen nagy hatással voltunk egymás nézeteinek az alakulására. Amikor én a múzeumba kerültem és 1950-ben a Fővárosi Képtárnak az igazgatója lettem, akkor Seres János többször felkeresett, segítséget kért tőlem, majd azután rávett arra, hogy utazzam Miskolcra, tartsak itt az általa alapított szabadegyetemen előadásokat. Bár Csabai Kálmán azt vallja, hogy ő alapította, de – ismervén Seres – az az érzésem, hogy neki több köze volt ehhez.

Egy évben kétszer-háromszor is utaztam Miskolcra. Ezek a miskolci kapcsolatok odáig vezettek, hogy Seres János megkért, vegyek részt a miskolci őszi tárlatokon. Ezeknek óriási volt a jelentősége, mert mások voltak, mint az állami tárlatok. Az állami tárlatokba mindig beleszólt a Minisztérium. A miskolci képzőművészeti élet vezetői azonban nagyon körültekintően, következetes minőségi szellemet képviseltek. A vezetőik – Seres, Csabai – végigjárták azokat a képzőművészeket, akik nekik tetszettek és kiválasztottak egy anyagot. Az első ilyen miskolci vidéki országos tárlaton azt hiszem még csak Mihályfi Ernővel voltam együtt és talán együtt nyitottuk meg, de a második tárlathoz már előszót írtam. Seres János kért fel 1956 nyarán, hogy írjak egy olyan nagy terjedelmű előszót a miskolci őszi tárlathoz, amely tulajdonképpen kifejezné azt a másságot, amivel ezek a miskolci tárlatok az állami tárlatokhoz képest kitűntek. A múltkor a kezembe is került ez a több mint egy íves előszó, és bizony nem szégyenlem. Bár az embernek van néhány írása, amit a Rákosi-korban kikényszerítettek belőle, de azt hiszem ez az írás, akkor '56 nyarán már leszámolás volt azzal a múlttal, ami a mi művészetünket nyomasztotta.

Sajnos, a tárlat nagyon rövid ideig volt nyitva, mert jöttek az októberi események. 1957–58-tól kezdve inkább a szabadegyetemi előadások miatt jártam el ide, hiszen az akkori eseményekbe való részvételem miatt – feloszlattam 1956 őszén a képzőművészeti szövetséget – nem nagyon engedték, hogy publikáljak. Később is éppen emiatt vonultam vissza. Egyszer fotókiállítások miatt voltam Miskolcon, majd azután Pető János barátom hívta fel a figyelmet arra, hogy Miskolcon keresnek egy művészettörténészt és fölvetődött az én nevem is. Ekkor mindenféle más problémám is volt és úgy éreztem, hogy ez érdekes dolog lehet a számomra hiszen én a Fővárosi Képtárban, majd a Szépművészeti Múzeumban nőttem fel. Nagyon nagy dolog az, hogy az ember kezébe

vehet egy képet, azt végigsimogathatja, megnézheti a hátát, törődhet vele, ápolhatja. Ez olyan dolog, ami legalább annyi élményt ad, mint magával a műalkotással való szellemi foglalkozás. Úgyhogy elvállaltam.

Ez az állás, amit akkor itt kaptam, a Városi Képtár művészettörténeti állása volt. Nem volt nagy és örömteli anyag amit a város összegyűjtött, amit részben az említett miskolci őszi tárlatokon vásároltak. Ezek képezték a törzsanyagot. A 3-400 képből 50-100-zal volt érdemes foglalkozni. De ez a néhány kiemelkedő alkotás, amit begyűjtöttek, azt a gondolatot adta nekem, hogy próbáljunk ebből egy kortárs magyar művészetet reprezentáló anyagot létrehozni. Ebben a törekvésben egyrészt a város is támogatott, másrészt – mivel egy kicsit szenzáció számba ment, hogy valaki Budapestről vidékre leköltözik, és itt megpróbál dolgozni – hát segítettek a Minisztériumban a barátaim, meg különböző más emberek. Azt lehet mondani, hogy nagyon rövid idő alatt igen választékos kortársgyűjteményt lehetett létrehozni. Majd megpróbáltam visszafelé menni. Ez nem egy könnyű megye, de én sohasem a fonákját éreztem ennek. Ebben különleges szerencsém van. Nekem voltak kapcsolataim vidéki városokkal. Egy időben Pécsre sokat lejártam, mert a Képzőművészeti Szövetség instruktora voltam, de sokat jártam Debrecenbe is és ezekben az utazásaimban, kiszállásaimban mindig azt tapasztaltam, hogy a hatalmasok, az irányítók rendkívüli módon beleszólnak a képzőművészet, a muzeológiai életbe. Itt nem ezt tapasztaltam. Ezt Budapesten egyszerűen nem akarták elhinni, hogy itt nem mondják meg azt, hogy mit kell csinálni. Lehet, hogy bizalmuk is több volt és talán már az eddigi művészettörténeti munkásságom is adott annyi ismeretet nekik, hogy nem akartak beleszólni. Szóval hagyták.

Talán az egyetlen nehéz pont az volt, amikor a szegény Vargánéval, az országgyűlés alelnökével beszélgettem és elmondtam az elképzeléseimet, a terveimet. Ő azt mondta: ezt itt nem tudja megvalósítani. Én fogadtam vele, hogy egy év múlva megnyílik a Miskolci Képtár. Ott volt a megnyitón és azt mondta hogy: nyert. Így történt. Nagy dolog volt, hogy az embernek adódott egy ilyen lehetősége, manapság, amikor nem lehet már jelentős képzőművészeti gyűjteményeket létrehozni, itt erre lehetőséget találtam és éltem vele. Később aztán nagyon nagy jelentőségű dolog volt az, hogy a Miskolci Képtár, majd a városi gyűjtemény beolvadt a Herman Ottó Múzeumba. Én már régebben is nézegettem a Herman Ottó Múzeum anyagát, amelyik hihetetlen, hogy mennyire gazdátlan volt. Egy csomó leltározatlan képet találtam, amelyet meg kellett határozni, és hát ez nagyon izgalmassá tette számomra a dolgot. Mert hiszen leltároztam én életemben épp eleget, gondolok csak Singer és Wolfner kétládányi gyűjteményére, Mednyánszky, Nagy István sok száz alkotására. A Képzőművészeti Főiskolán – még ha az ember találkozott is a kollégáival festő műtermekben – egy kicsit elszakadtam az eleven képzőművészettől. Tulajdonképpen a műtárgyakról még az élményeimet is a vetítés közben diaprozítívról az órán szereztem újra meg újra. Tehát ez egy nagyon nagy dolog volt egyrészt, hogy ismét az élő anyaggal kerültem kapcsolatba. Másrészt meg volt egyfajta sértődöttség bennem 1956 után, de Miskolc visszavitt az élő képzőművészethez.

Engem mindig érdekelt az élet, mindig izgatott az új. Szerettem is beleszólni a dolgokba, nagyon sok olyan tanítványom volt, akiknek a pályáját egyengettem. Igazán nem akarok hencegni, de én fedeztem fel Csernust, Kondor Bélát, én írtam róluk először, ajánlottam őket a kollégáim figyelmébe. Tehát tulajdonképpen izgattak ezek a dolgok és itt aztán viszonylag jó múzeumi anyagi körülmények között kedvemre lehetett a dolgokat gyűjteni. A nagy kérdés az volt, hogy hogyan lehet egy olyan képtárat csinálni, amelyiknek nincs egy olyan óriási anyaga és soha nem is lesz, mint mondjuk a Nemzeti Galériának. Előtte volt a Fővárosi Képtár példája. Kopp Jenővel, aki a Fővárosi Képtárnak az első igazgatója volt egészen 1947-ig, és csak azért tették el, mert valaki másnak kellett helyet adni. Én régi kapcsolatban voltam és láttam őt,

hogy egy hasonló ilyen városi szituációban ő hogy kezdte a gyűjtést és hogy próbált profilt adni. Én is úgy véltem, egyrészt a hely, másrészt a lehetőségek is azt mutatták, hogy nem szabad, nem kell csak nagyméretű, reprezentatív műveket gyűjteni. A magyar művészetnek van egy olyan intim oldala, amely a valóság apró részeiből kiinduló kompozíciós formákra épül. Azután az erre a hagyományra épülő modernebb kifejezési módok, amelyek szintén ezekből a részekből indulnak ki és ebből csinálnak jelentős és széles hatású műveket. Hát ilyeneket kezdtem gyűjteni és ily módon az az érzésem, hogy egy sajátos, intim jellegű profilja kezdett kialakulni ennek a gyűjteménynek. Úgyhogy én a Miskolci Városi Képtár anyagából a nagyméretű képeket soha nem állítottam ki. Éppen azért, mert úgy éreztem, hogy itt ezt a koncepciót nem tudja kielégíteni.

Későbbiekben nagyon nagy dolog volt az, hogy nem sokkal Miskolcra kerülésem után fölkeresett engem Petró Sándor és megkért, hogy foglalkozzam a gyűjteményével. Tulajdonképpen én katalogizáltam a kollekciónak, kiválasztottam az értékeket. Ő amatőr gyűjtő volt és egy amatőrt könnyen be lehetett csapni. Erre a legjobb példa az volt, hogy a tizenkét Mednyánszky képből gyűjteményében egy volt eredeti. Az összes többi hamisnak bizonyult. Petró el is fogadta őket. Voltak nála hamis Rippl-Rónaik, hamis Koszták. Egy olyan gyűjtemény ez a hamisításból, amit minden ifjú muzeológusnak megmutatnék, hogy megtanulja az eredeti és a hamis közti különbséget. Petrónál minden pénteken az egész napomat ott töltöttem. Létrán állva mértem föl a képeket, s úgy elgondoltam, hogy ebből hogy lesz majd egyszer képtár. Petró állandóan hergelt, megérezve múzeumi elképzeléseimet. Szóba is került, hogy én nagyon szeretném, ha a Petró-gyűjtemény valahogy összeolvadna a mi gyűjteményünkkel és a maradékból pedig megcsinálnák a miskolci gazdag polgár házát. Még viccelődtem is vele, hogy Schaár Erzsébettel kiöntetem gipszből és beleültetem egy fotelbe. Sajnos ez nem történt meg, mert Petró rendkívül gyorsan meghalt és akkor tulajdonképpen némi huzavona után megkapta a Herman Ottó Múzeum a gyűjteményét. Az elképzelést, ami a képtár körül bennem volt így meg lehetett valósítani.

Maga a Petró-gyűjtemény olyan volt, hogy benne a magyar festészetnek ez az intim oldala dominált úgy, hogy nagyon szépen össze lehetett olvasztani a meglévő múzeumi anyaggal. Ebben az időben már szerencsére nem voltam egyedül, mert hiszen magam mellé tudtam venni tanítványokat. Akkor ők is egyetértettek abban, hogy úgy kell egy képtárat megcsinálni, figyelembe véve a hazai lehetőségeket, mint amilyen például a Guggenheim Múzeum New Yorkban. Tehát nem kalitkákba, szobákba zárni a képeket, hanem az egésznek egy olyan folyamatosságot adni, hogy a műtárgy egyedül is legyen, meg a másikkal is kapcsolatba kerüljön, lehessen visszatekinteni. Például emlékszem rá, a rendezésnél játszottuk azt, hogy a Ripplről visszanezünk a Ferenczyre vagy a Kosztából visszanezünk a Barabáshoz. Vagy át lehetett tekinteni a Szinyei Mersétől egy részen át Derkovitsra. Szóval ezek azok a dolgok, amelyek – én azt hittem – az embereket még szórakoztatják is. Az emberek szeretnek szabadon mozogni a múzeumban, ténferegni összevissza, járni, járni, összehasonlítani. Tehát az volt az elképzelésem, hogy nekünk úgy kell megcsinálni a képtárat, hogy észrevétlenül vezessük a közönséget, észrevétlenül hagyjuk ott szabadon cirkálni. Erre azt hiszem jó példa mindjárt az első terem, ahol Mátyokitól egészen Lotzig és Benczúrig mindenki együtt van történelmi sorrendben. Egyszerre száz év van ebben a részben bemutatva és azt hiszem, hogy ez az a mód amivel az embereket úgy lehet elszórakoztatni, hogy nem fáradnak el. Én borzasztónak találok azokat a múzeumokat, amelyek agyongyötrik az embert. Ezért tartom a világ legjobb képtárának a nápolyi Museo di Capo di Monte-t, mely tulajdonképpen két, sőt három párhuzamos terem sorból áll. Az első teremben azok a remekművek vannak csodálatosan, hangsúlyozottan találva, amelyek a legfontosabbak, amelyeket meg kell nézni, amelyek előtt meg kell állni. S aztán vannak átvezető

ajtók, hogy megnézhetjük a kortársak munkáit, innen át lehetett menni egy harmadik párhuzamos szobába, amelyben már a raktári anyag van.

Nagyon sajnálom azt, hogy a Petró bútorokat nem tudtuk megkapni. Mert énnekem életem legnagyobb muzeológiai munkája a „Magyar otthonok” című kiállítás volt, amelyet 1948 őszen nyitottunk meg. Már előtte is volt egy ilyen kísérletem az 1848-as jubileumi kiállítás, amelyet enteriőrökkel, városképekkel sőt még az óbudai temetőben álló síremlékekkel rendeztünk be. Erre a Károlyi-palota, a mostani Irodatortészeti Múzeum igen alkalmas volt, a meghatározó enteriőrjeivel. Miskolcon is meg lehetett volna csinálni, bár ehhez már kicsi volt a tér. Látogató kollégák, akik eljöttek hozzánk, mindig azt kérdezték, miért nem lehetett az igazgatóságot egy másik részbe telepíteni, hogy az egész első emelet képtár lett volna. Mivel ez a kiállítóhelyiség eredetileg nem is képtárnak volt jelölve, hanem Munkásmozgalmi Múzeumnak – amelyet azóta sem tudtak dokumentumok híján megvalósítani – nagyon örültünk mi képtáriak akkor, hogy megrendezhetjük ezt a kiállítást.

A megyei képzőművészeti gyűjtemény kialakulásában – túl a tudatos vásárlásokon – fontos szerepe volt a kisebb-nagyobb hagyatékoknak, adományoknak. Magad is említetted, hogy a Petró-gyűjtemény múzeumba kerülése meghatározó jelentőségű volt a képtár műtárgyegyüttese szempontjából. Mennyiben változtatta meg a képzőművészeti osztály és saját elképzeléseidet, gyűjtési koncepciódat ez az igen értékes, de nem kevés ellentmondást magában rejtő anyag? Ma hogyan látod a múzeum képzőművészeti gyűjteményének egészét, sorsát?

A múzeumba bekerülő Petró-gyűjtemény különösképpen nem változtatott elképzeléseimen. Befogadásával viszont nagyon jól, és helyenként szinte bosszantóan előjöttek a hibák. Ezért aztán elkezdtünk gondolkodni azon, hogy például vegyünk egy jó Szőnyi-képet, hogy szerezzünk Gruber Bélát, vagy vegyük rá a Miniszteriumot arra, hogy a kortárs művészekről segítsenek jelentős műveket kapni. Úgy, hogy mi inkább finnyások voltunk, mint mindent elfogadók. Így került hozzánk tényleg olyan remekmű, mint Kokasnak az a nagy tájképe, amelyhez hasonló az egész modern magyar festészetben nagyon kevés van. Szóval ez az egyik dolog, ami izgatott engem. Amit nem tudtam megvalósítani, amire nagyon szerettem volna pedig koncentrálni, például Nemes Lampérth műveket szerezni. Ő annyira kötődik ehhez a tájhoz és szeretném is a kultuszát „megcsinálni”. Ő az, aki véleményem szerint a modern magyar rajzművészetnek az iskolateremtő mestere volt. Jobban, mint Uitz Béla, Barcsay; Kondor Béla Nemes Lampérth nélkül szerintem nem lenne. Sajnos csak egy-két rajzot tudtunk venni, azt is véletlenül. Ebben a vásárlási sorozatban akkor a két világháború közti magyar grafikának a mestereitől tudtunk műveket szerezni. Ezek aztán a munkatársakkal együtt azt a gondolatot sugallták nekem, hogy jobban kell a grafikát forszírozni. Én azt hiszem, hogy ma egy vidéki múzeum nagyon nehezen tud már jelentős műalkotást megvásárolni, viszont a grafika gyűjtési lehetőségei korlátlanok. Számunkra nagy ajándék volt az, hogy amikor meghalt Kondor Béla és a fővárosi tanács majdnem, hogy kilakoltatta a műtermét, akkor sikerült megszerezni a Kondor-műterem anyagát. Kb. 180 művét kaptuk meg, majd azután a Kondor család még megajándékozott bennünket talán 30-40 lappal. Ez egy nagyon fontos dolog és hangsúlyozottá tette a grafika való koncentrálsunkat, bár nekem borzasztóan fáj ma is az, hogy a Nemzeti Galériában ott porladnak a raktárban a szebbnél szebb Kondor-képek és nekünk festmény viszonylag nagyon kevés van.

Kondor Béla állandó kiállítása itt Miskolcon tudomásom szerint viszont bezár.

Kétségbe vagyok esve emiatt, mert a Kondor-gyűjteményt valóban be fogják zárni. Én emiatt elmentem a városi tanácselnökhöz és megkértem, hogy ő ebben segítsen nekünk, mert a tervezett természettudományi múzeum hazátlanná teszi Kondort. Én aztán kinéztem egy építész segítségével egy házat, amit azonban rendbe kellene

hozni, meg kellene szerezni legalább három millió forinttal. A tanácselnök följánlotta, hogy a Kondort állítsuk ki együtt Szalayval, a Szalay-kiállításon. Én azonban ezt nem tartom szerencsés dolognak. Annak ellenére sem, hogy én többször beszéltem Szalay Lajossal és én megkérdeztem, hogy mi a véleménye Kondorról. Úgy láttam, hogy tetszik is neki, meg talán a kedvemért is dicsérte Kondort, akit én az 1945 utáni magyar művészet legnagyobb alakjának tartok. De hát ez nem megoldás. Tehát most, mihelyt túl vagyunk egy bizonyos kiállítási munkán, neki fogunk és a Rákóczi utca végén, a MÁV Székház közelében lévő nagyon szép házból – amelyik szinte romos és lakatlan – kellene egy Kondor múzeumot csinálni. Nem volna szerencsés a művésztelepre hozni, nehogy a jókedvű, randalírozó fiatal vendégművészek esetleg kárt tegyenek benne. Szóval ezt semmiképpen nem. Kondort magunkénak kell tartanunk, mert különben elveszi a főváros. Fájó szívvel néztem, milyen szép a Budapesti Történeti Múzeum újkori osztályán, az alakuló új fővárosi képtárban a Kondor Béla gyűjteménye. A rendezésnek is egy egyszerű példája.

Azután nagyon fontosnak találtam mindig a helyi hagyománynak a gyűjtését. Tulajdonképpen még mindig nincs elég dokumentumunk a volt miskolci művésztelepről. Ha megnézzük azt, hogy Hincz Gyulától, Szalay Lajostól kezdve a Kondor Béláig milyen sok művész volt Miskolcon egy-két hónapig, vagy néha még többet is és vissza is jártak, érezhető, hogy mennyire gazdag a múlt. Ezekről a munkákról éppúgy alig van valami dokumentum, mint például a sárospataki művésztelepről. Az aki akkor ott gondnok volt, nem tartotta fontosnak, hogy azokat az esetleg otthagzott munkákat beletárolja, olyan állapotba hozza, hogy azokat a sárospataki művésztelepnek a munkásságát. Visszatérve tehát: a miskolci művészetnek a gyűjtése nemcsak a grafikai, hanem festészeti anyagot tekintve is nagyon fontos. Ide vonatkozóan szerencse volt, hogy a Ruttkay-gyűjteményre fel tudtunk figyelni és egy csomó dolgot lehetett beszerezni. Nekem egy vágyam az is, hogy legyen egyszer egy nagyon szép, nagyon izgalmas, változatosan berendezett Mokry Mészáros szoba. Mokry Mészárossal, a Muhoraival és még sok hozzájuk hasonló emberrel nagyon gonoszul bántak el már a 30-as évek végén az urbánus művészek, ha szabad így mondanom. Utána pedig az 50-es években Miskolcon ezeket egyenesen ellenségnek és formalistáknak tartották, pedig egy Ruttkay- vagy Mokry Mészáros-gyűjtemény roppant izgalmas. Nem véletlen, hogy a Képtárban a látogatók azt a két kis Mokry Mészáros-képet látva, ami ki van állítva, megdöbbenek ezen a művészen. De hát két képpel igazán csak a szakértőt lehet befolyásolni. A kevesebb képhez legalább egy szoba kellene. És hát így lehetne sorolni azt, hogy milyen fontos, milyen jelentős volna egyáltalán az egész miskolci hagyománynak a kibontása. Ott van több mint negyven Kmetty-kép, amelyet a szülővárosának ajándékozott. Szentendrén ki van írva a Kmetty múzeumocskában, hogy a gyűjteményének egy nagyobb része Miskolcon van. De hiába van itt, amikor helyszükén csak egy képpel tud szerepelni. Ez a város – én végignéztem a Képzőművészeti Főiskola évkönyveit – 1924-től kezdve egészen 1942-ig a legtöbbet áldozta a fiatal művészek támogatására, nevelésére. A nagy kultúrájú Pécs a felét sem adta, Szeged meg a harmadát sem ennek. De Miskolc annak ellenére, hogy rossz hírért keltik (a „nehézipar fellegvára”, meg ahogy a szomszédos debreceniek szokták mondani a „legmegye” és a „legváros”) tulajdonképpen a maga módján mindig is nagyon igényelte, szomjazta a kultúrát. Ennek a kultúraszomjuzásnak az a sajátossága, hogy nincs meg benne az a tradíciótól való kötöttség, ami mondjuk az én városomat Sopront jellemezte, a „legnagyobb művész” a soproni Horváth József, az a bravúros akvarell festő. Elmennek az emberek, csodálják az életnagyságú akvarelleket, de azon felül tulajdonképpen nincs semmi mondanivalója, nem is lehet, mert a soproniak biedermeier ízlést konzerváltak magukban. Itt viszont majdnem mindent be lehetett fogadni. Gondoljuk meg azt, hogy itt az 1950-es években, amikor a Seres, Feledy aztán Tóth Imre egy modern hangot ütöttek

meg, ez az országban akkor szinte sehol sem volt. Székesfehérváron dühöngött a naturalizmus, Szegeden nem is szólva, ahol Nyilasi Sándort utánozták. Szóval ennek a városnak nagyon érdekes és jelentős képzőművészeti félmúltja van és ezt a félmúltat nem szabadna elfeledni. A miskolci fiatal művészek büszkék voltak arra, hogy idejárt Barcsay Jenő. Arra is büszkék voltak, hogy még Csók István is halála előtt két vagy három évvel itt volt. Pesten sokkal nagyobb becsülete van tulajdonképpen Miskolcnak, vagy volt, mint itt a városban. Én csak egy példát szeretnék mondani. Összeismerkedtem egy idevaló sznob hölgygel, akinek egy világhíró főorvos a férje, s ez a világhíró főorvos a világ minden képtárát látta, kivéve a miskolcit, mondván, ugyan mi van Miskolcon? És nem akarja elhinni, hogy ez a város, akármennyire bennünk van az a kisebbségi érzés, hogy nem Budapest, valamit tudott produkálni. Engem ez vonz ebben a városban. Tulajdonképpen még mindig ki kéne nyitni az emberek szemét arra, hogy mennyi érték született itt a képzőművészetben, hogy egy időben micsoda fontos kezdeményező szerepe volt ezekkel a vidéki képzőművészeti kiállításokkal, az őszi tárlatok megszervezésével, azzal, hogy olyan jelentős művészeket, mint Kondort és másokat ide tudott kötni. Itt a városban az emberek, a gyűjtők vásárolták Kondor Béla műveit akkor, amikor Pesten és az országban alig vették. Szóval nem igaz, hogy ez egy barbár város. S ha arra gondolok, hogy én harminc szemeszteren át a miskolci egyetemen gépész- és bányász mérnök-jelölteknek tartottam művészettörténeti előadásokat kétféle háromszáz főnyi hallgatóság előtt, akkor azt kell, hogy mondjam, azért mégsem egy olyan elveszett város ez kulturálisan, mint ahogy a miskolci kisebbségi érzés ezt adja. Én mindig azt hallom: – Jaj, bezzeg Szombathely! (A feleségem odavaló.) Tényleg nagyon szép az a Szombathely, de tulajdonképpen nem bírom azt a művészeti atmoszférát, ami ott van. Most odateleptettek egy modern művészeti múzeumot, ami a közönségnek nem kell. Ha az itt Miskolcon volna, itt látogatnák. A Szombathelyi Képtárat alig látogatják, pedig a legszebben megkonstruált magyar művészeti múzeum, mozgatható falakkal. Ennél szuperebb múzeumot nem kívánhatnánk magunknak sem. Miskolcon szerényebbek a lehetőségek, pedig itt komoly múltbeli értékek vannak, lásd a képtár történeti anyagát és a felszabadulás utáni magyar művészetnek igen jelentős műveit. Igen nagy és igen reprezentatív a mi grafikai gyűjteményünk. Részben az is, amelyik tanulságos arra, hogy egy adott korban mi volt a hivatalosan támogatott művészet. Erről akár monográfiát is lehetne írni. Nem is akármilyet. És a jelen értékei is legalább ilyen fontosak. Én nekem nagyon kellemetlen emlékem volt az, amikor levittem a miskolci anyagot Pécsre. Én tudom, hogy az itt élő művészek, akikkel én azonosulni tudok, képviselnek annyi értéket, mint a pécsiek, vagy talán változatosabbak éppen. Akármilyen furcsán „balos” városnak néz is ki, itt ilyen sokszínű a művészet. Ezért van az, hogy talán kevesebb volt a művészek közötti összetűzés is, mint például Vásárhelyen, de az ilyen helyeket még hosszasan lehetne sorolni. Kétségtelen, hogy mondjuk a miskolci művészet nem ér föl a szentendreivel, de csak a volt szentendreivel, mert a jelen színvonal már szerintem gyengébb, mint a miskolci. Úgy, hogy az az érzésem, itt rengeteg a tennivaló és én szeretném azt megérni, hogy a miskolci művészet méltó helyen látható legyen Latkóczytól, vagy még korábban a kolostorokból hozzánk bekerült ismert és ismeretlen művészek alkotásaitól kezdve a miskolci művésztelepen át – amely már nyitás az országra – a kortárs művészetig. Tehát a Miskolci Képtár nagyon jelentős élő művészeti gyűjteménye nem tud megvalósulni, nem látható sehol sem.

A művészettörténésznek tehát azon túl, hogy a múzeumi anyagot gondolja, az élő művészetre is oda kell figyelnie. Ez nem is egy könnyű feladat, ha túl a csendes szemlélődésen kritikát is mond, elemez, állást foglal. Tudom, Neked se volt könnyű kezdetben mindezek felvállalása. Idekerülésed után nem sokkal Feledy Gyulával kerekedett vitád a Napjaink hasábjain . . .

Nézd, az a cikkváltás a Feledyvel mindkét oldalról egy kicsit elhamarkodott dolog volt. Én tulajdonképpen akkor kóstoltam egy kicsit bele megint az élő művészet folyamatába és nekem más volt az elképzelésem. Ez az egész dolog fel lett duzzasztva. Idekerülésemnek egyrészt örültek a művészek, akiknek legnagyobb része tanítványom volt, ismerték hogy itt vagyok, másrészt azonban csalódást okoztam, mert azt hitték, hogy ezzel én most őket beviszem a fővárosi színvonalra. Nekem azonban hosszú élő művészeti hallgatás után nem is voltak meg a publikációs kapcsolataim, ennél fogva nem is nagyon írhattam. Másrészt pedig volt itt egy kialakult hierarchia a művészeti életben és hát attól félték, hogy én esetleg vezérségre törekszem. Holott egy művészettörténész soha nem lehet vezér. A művészettörténésznek két feladata van. Az egyik amit a Benedek Marcelltól tanultam, akit nagyon szerettem, a műre való rácsodálkozás. Örülni ha valami létrejön. És a másik, amit a feledhetetlen Lyka Károly mindig mondott: a művészettörténésznek egy erénye van, hogy mindig ugyanazt mondja. Számítani lehet arra, hogy azt amit ő lát, mindig azonos szempontok alapján ítéli meg. Ma, holnap és tíz év múlva is. Én, aki a fővárosban éltem elég sokáig és hát eléggé rajta volt a kezem az élő magyar művészen, néha nem tudtam lelkesedni egyes itteni alkotókért, amiket az alkotók jelentősebbnek éreztek, mint én. És hát esetleg egy-egy fanyarabb megjegyzés, vagy egy-egy tárlatvezetésnél nem az elvárt méltatás, hanem egy konvenció ismétlése rosszul hangzott.

Azután velem is megbékéltek, én is megbékéltem velük. Én azt hiszem, hogy az a mód, ahogyan én Pécssett bemutattam a miskolci művészetet, az az előszó, amit ahhoz írtam és amibe a pécsiek – féltve az ő pozícióikat – nagyon rondán belecsipkedtek. Bizonyították a miskolci művészeknek, hogy én nagyon is mellettük vagyok és értékelem a munkájukat. Az nagy probléma itt, hogy tulajdonképpen – részben helyszűke miatt, részben azért, hogy nem volt valami szerencsés a művészek elosztása –, ide jött Miskolcra valaha egy generáció. Most utánpótlás viszonylag alig van és az újaknak akik ide jöttek (a most már 40 éveseknek) is küzdeniök kellett, hogy az idősebb generáció elfogadja őket. Ebben én nemegyszer melléjük álltam és ez bizony úgy nézett ki, mintha én az itt kialakult hierarchikus értékrendet akarnám bántani. Pedig csak mint aki megszokta, hogy előtte elmegy a jövő magyar művészettörténete, mindegyiknek próbáltam helyet csinálni.

Én mindezt látva nagyon fontosnak tartanám azt a reménybeli lehetőséget, hogy ilyen nagy anyag, mint amilyen a Miskolci Képtár, egyszer megkapjon egy nagy épületet, ahol ez a hatalmas gyűjtemény megfelelően ki lenne terítve. Ahol együtt volnának a miskolciak, a kiemelkedő kisebb gyűjtemények, és ezek mellé művészettörténészek is kerülnének. Jelen pillanatban három kitűnő miskolci fiatalember tanul az egyetemen, akiket én készítettem elő, mert tehetségesnek tartottam őket és úgy tudom, hogy Németh professzor meg van velük elégedve. Úgy néz ki, hogy ebből legalább egy haza fog jönni Miskolcra. Ez nagy dolog lenne. De azt is igen fontosnak tartanám, hogy ezek a művészettörténészek, ha haza is jönnek legalább egy félévi gyakorlaton legyenek a Magyar Nemzeti Galériában. Én nekem óriási tapasztalásom volt az, amikor kezdő művészettörténészként akkor még csak a Szépművészeti Múzeumba voltak azok a bírálatok, ahová hetente beülhettünk. Ott volt Balogh Jolán, Píglér Andor, Genthon István, Farkas Zoltán, és az ember megtanulta, hogy a műtárgyat miként kell megközeleltíteni. Értékelni egy olyan dolgot, ami nem abszolút tipikus. Mert ugye mindig ez a baj egy újonnan felfedezett alkotással. Hogy lehet ezt a műtárgyat valahogy meghatározni? Tulajdonképpen ez tapasztalat kérdése. Ezt nem lehet megtanulni. Gondold meg, le van írva egy orvosi könyvbe, hogy milyen a kanyaró, és az ideális és tipikus formája a betegségnek, ám ezer változata is lehetséges, melyeket nem nehéz felismerni. Nagyon bonyolult dolog a művészet, a művésznak a pályája. Én nekem nemegyszer voltak konfliktusaim a Magyar Nemzeti Galéria mostani műtárgymeghatározó bizottságával,

mert én tudom azt, hogy a művész nem ugrik ki kész fegyverzetben egy vélt művészettörténeti gazdagságból, hanem az is valahol kezdi. Hát elég csak végignézni mondjuk – és ez is egy borzasztó érdekes dolog – hogy Kondor Béla hányféle stílussal kezdett el rajzolni, hogy hol barcsays és hol Ék Sándor-os. Hátha nem tudnánk, hogy az Kondor Béla munkája, akkor azt gondolhatnánk, hogy az nem az övé. Ezt próbálok mindig a fiatal művészettörténészeknek magyarázni, hogy a műtárgy a műalkotásnak, a művészé válásnak bonyolult folyamatát tükrözi. Ezért tiszteltem nagyon Fülep Lajost. Vele én igen jó viszonyban voltam. Ő minden évben kétszer kihozta a Képzőművészeti Főiskolára a növendékeit és mi ketten ott beszélgettünk, azt akartuk bemutatni, hogyan lesz valakiből számos kísérlet során művész. Hogy hányszor ugrik, hányszor alakít irányt. Hogy ma még így festett, s holnap éri egy élmény és egész másképpen folytatja. Végül visszanézve mégiscsak ő lesz az is, amit kezdett. Szóval ezért tartanám fontosnak, hogy pesti gyakorlaton lehessen egy fiatal művészettörténész.

Mindenképpen fontos volna az is, hogy a művészettörténészeink ne csak Vologdába mehessenek, hanem valahogy hozzásegítsék őket a nyugati nagy képtárakban való látogatáshoz is. Mit jelentene például, ha egy miskolci ifjú művészettörténésznek két-három hétig csak az volna a dolga Bécsben, hogy a bécsi múzeumokban a 18–19–20. századi műveket tanulmányozná. Ez segítené a jobb tájékozódását a magyar művészet dolgában is. Hiszen végül sokszor össze lehet téveszteni az osztrák meg a magyar művészeket a múlt századból. A magyarokat meg a münchenieket már kevésbé. Gondoljuk meg, hogy mennyien jártak ide. Raffaltól kezdve és a szolnoki művésztelepen Pettenhoffen mit csinált, és hogy mennyi osztrák járt ide Jettel, Tina Blau és hosszasan lehetne sorolni, akiket néha nem lehet megkülönböztetni a magyar művészekről. Ez egyrészt tanulságosan megmutatja, hogy a magyar művészet nem egyedülálló, nem egy különleges. Másrészt pedig megmutatja azt, hogy mik a mi értékeink. Mi az amiben hasonlítunk? Mi az amiben különbözünk? És ez a kétoldali látás, vagy ez a kritikus látás borzasztóan fontos dolog ahhoz, hogy egy embert helyesen megértsünk. Most fejeztem be a Holló László monográfiát, ami egy nagyon nehéz dió volt számomra, mert rám is hatott az a rengeteg előítélet, amit az ő debreceni lelkes tisztelői kialakítottak, s amellyel nem hogy használtak volna, hanem ártottak Holló Lászlónak. Ezért ma a Nemzeti Galériában a mostani vezetés egy képét sem állított ki, ami abszurditás. Mert ő a maga módján beletartozott a magyar művészetbe. Ez is egy példa arra, hogy tulajdonképpen ha valaki látta Kokoschkát, meg látta az osztrák naturalisztikus expresszionistákat, rögtön jobban fogja értékelni például Holló Lászlót, mert tudja, hogy ez egy adott művészettörténeti korszakra jellemző szituáció volt. Vagy aki megnézi a római iskolás, különböző ilyen kompozíciókat, amik Gerevichnek a befolyása alatt jöttek létre, és mondjuk összehasonlítja Hollónak a történeti képeivel, akkor érzi a sajátos értékeit. Tehát az összehasonlítás, az ismeret, a nyitottság egy óriási dolog és bizony a mi művészetünk számára ez rendkívül fontos. Néha persze a művészettörténész szava pusztába kiáltó szó, amikor azt mondja, hogy ne a divat, hanem az érték legyen a fő probléma. Meg vagyok győződve arról, hogy ha mi megfelelően sáfárkodunk a dolgokkal, akkor előbb-utóbb az általunk felfedezett értékek, mégha a maguk pillanatnyiségében nem is tűnnek fontosnak, vagy sikeresnek, előbb-utóbb helyükre kerülnek. Most olvasom Lengyel Baláznak a kritikagyűjteményét. Negyven év kritikája. A képzőművészeti életben ilyen kiadványok sajnos nincsenek és így nincs összehasonlítási alap arra, hogy tulajdonképpen mi a magyar művészettörténeti kritikának a hagyományai. Amit olvas a művészettörténész, az rendszerint történeti munka. De tulajdonképpen ilyen kritikai antológiák is nagyon fontosak volnának. Egy ugyan megjelent a Rózsa Gyula szerkesztésében: „Írások a magyar művészettörténetről”. Ebben némi tendencia van azáltal, hogy meg akarta mutatni, hogy milyen volt a sztálini művészetpolitika és az attól való szabadulás. Ez azonban csak egyik oldal. Sokkal fontosabb

volna mindenféle dolgot összegyűjteni, kiadni, olvasni. Nem muszáj ezt gyönyörű, reprezentatív kiadásban. Jó volna ha a múzeumok vagy az akadémiai Művészettörténeti Kutató Intézet összefogna és kiadná sokszorosítva, hogy ezt lehessen tanulmányozni. Mert a cédularendszerből, amit megnézünk az akadémiai gyűjteményben, még igazából nem jön elő az, ami a tanulságos, ami a nevelő, ahogy egy művészettörténész a téves ítéletei, a kudarcai nyomán eljut a helyes fölismeréshez. Én például, amikor Manet-ről írtam egy tanulmányt, akkor elolvastam Tabara-t francia művészettörténész által összegyűjtött Manet-ről szóló kritikát. A könyvben az volt a meglepő, hogy ugyanaz a kritikus öt, vagy tíz év múlva mit írt, hogy ki az, aki mindig ugyanazt írta. És ezek azok a tanulságok, melyeket fiatal művészettörténészek és általában a művészettörténészek fontosnak tartanak. Még egy dolgot szeretnék a fiatal művészettörténészeknek ajánlani: ne feledkezzenek meg arról, hogy nemcsak muzeológiai munka van és nemcsak történeti munka van. Egy ekkora város és egy ilyen közönség is igényelne egy jó művészettörténeti kritikát, kritikai kiadványt. Itt van két helyi újság, van több folyóirat, Borsodi Művelődés, Napjaink és így tovább. Sajnos, vagy a szerkesztők szűklátósága, vagy azért mert úgy érzik, hogy erre nem vállalkoznak a művészettörténészek, nincs irodalma a mai miskolci művészetnek. A régiek sokkal nagyobb volt.

A sokat látott és tapasztalt bölcs ember tanácsaira mindig szüksége van a fiatalabb generációnak. Sok előadásodon és az utóbb megjelent és megjelenésre váró könyveidben a művészettörténeti ismeretek mellett alapvetően fontos hangsúlyt kap a művészet szemléletének, befogadásának, megértésének kérdésköre. Mi az, amit ennek kapcsán tanácsolni tudsz a képzőművészettel foglalkozó kollégáknak, a jövő nemzedékét nevelő tanároknak?

Én azt tartanám a legfontosabbnak, hogy ne kategorizáljuk a művészetet való ismertetést. Hogy az ember frászt kap attól, hogy azt tartják fontosnak az iskolában, hogy egy gyerek fölismeri-e hogy ez reneszánsz, vagy ez kubizmus. Nem ez a fontos. A művészet értésére kell nevelni az embereket. Ez a könyvem, ami most novemberben fog megjelenni (Barlangrajztól Picassóig. Az európai művészet története.) viszonylag kevés adatot tartalmaz, mert nem kell agyonvágni az embereket a művészettörténeti adattárral. Nem a formális ismeretekről lesz valaki a művészet szeretője és tisztelője, hanem úgy, hogy át tudja élni, meg tudja élni a műalkotást. Én ezt tartom a legfontosabbnak. Hogy a művészet mindenkié, a művészethez csak szív kell, odaadás és tisztességes módon befogadó alázat. Nem szabad tantárgyat csinálni a művészettörténetből, mint ahogy látom ezekben az iskolai könyvekben. Én azt tartom fontosnak, hogy úgy vezessük a fiatalokat, hogy a mi segítségünkkel ők fedezzék fel valóban azt, ami nekik tetszik. Amit ők meg fognak érteni. Mikor most ezt a könyvem lektorálta valaki, kifogásolta, hogy Goyáról hosszabban írok, meg Picassóról is, mint Leonardo da Vinciről. Szerintem a Leonardo da Vincit egyrészt jobban föl lehet fogni, másrészt annyira bonyolult jelenség, hogy három oldalon úgysem lehet elintézni, de Goya vagy Picasso, akik a mi modern látásunkat megalapozták, nagyon fontosak. De azért ezeket a sorsfordulókat okozó művészeket is úgy kell tanítani, hogy nem elfeledkezni arról, hogy a művészet egy folyamat. Nincsenek kizárólagosságok, nem lehet azt mondani, hogy azért mert ez ekkor van, azért nagyobb mint az. Hangsúlyozom, hogy én személyes művészettörténetet írtam, s mindenkit arra bátorítok, hogy saját maga fedezze fel a műalkotást. Nekünk csak segítséget kell adni, de nem szabad szemléletet oktrojálni. Én ezt tartom a legfontosabbnak. Mikor megkérdezték, hogy a „Tudod-e mi a művészet?” című könyvem jó volna-e tankönyvnek, én azt mondtam, hogy ezt direkt antitan- könyvnek írtam. Ez nem az én lázadó természetemből fakad, hanem abból, hogy én úgy érzem, a művészet igazában a szabadság világa.

Köszönöm a beszélgetést és további életemhez változatlan hitet, erőt és egészséget kívánok fiatalabb kollégáid, tanítványaid és tisztelőid nevében is.

Miskolc, 1989. március 17.

MAGYAR MŰVÉSZEK A BÉCSI VILÁGKIÁLLÍTÁSON 1873-BAN

BODNÁR ÉVA

Napjainkban, mozgalmassá vált közéletünkben, mikor a Bécs–Budapest vilákiállítás 1995-ben való megrendezésének tervéről élénk elképzelések, viták, megoldások latolgatása folyik, mikor úgy érezzük, hogy ez a tervezett kiállítás is ráirányítja majd a világ figyelmét hazánkra, nem érdektelen talán, hogy egy múlt századi, bécsi vilákiállításra emlékezzünk e tanulmány szerény keretei között.

Az első vilákiállítást 1851-ben Londonban, a Kristály palotában, a Hyde Parkban rendezték a modern gazdasági, technikai termékek és művészeti alkotások bemutatására, s ezt követően különböző fővárosokban, általában egy-kétévenként. Az érdeklődés egyre fokozódott, jelentősége politikai szempontból is nőtt. Az 1867-es nagyszabású párizsi és az 1871-es londoni vilákiállítás után került sor az 1873-as bécsi nagy rendezvényre, mely az Osztrák–Magyar Monarchia – a kőniggräzi vereség után megnyírbált – tekintélyének visszaállítását szolgálta, de amelyben a magyar résznek is fontos szerep jutott. A magyar ipari, mezőgazdasági eredmények mellett, a magyar kultúra emlékeinek bemutatása és az élő magyar művészet gazdagsága is nagy meglepetést keltett. Múlt századi mestereink sorában olyanok szerepeltek, akiket ma festészetünk legnagyobbjainak tartunk, mint *Munkácsy Mihály*, *Paál László*, *Székely Bertalan*, *Szinyei Merse Pál*.

Munkámmal a Herman Ottó Múzeum jelen kötetének ajánlásában foglaltakhoz szeretnék egy jottányit hozzátenni, hiszen *Végyvári Lajos* iránti tisztelet és régi barátság késztetett a közlésre. Ő foglalkozott a három évtizede megjelent „Munkácsy Mihály élete és művei” című alapvető nagy monográfiájában Munkácsynak az 1873-as bécsi vilákiállításon való szereplését elemezve, egész hazai művészetünkben e jelentős tárlattal, s ez fordította figyelmemet a témával való behatóbb kutatásra.¹ Az 1983-as bécsi nemzetközi művészettörténész kongresszuson számoltam be rövid előadásban a magyar művészek szerepléséről az 1873-as vilákiállításon, melyen először figyelt fel a nemzetközi kritika egy önálló, magyar nemzeti „iskola” kialakulására.²

A magyar művészet Béccsel, Ausztriával – mind hazánk földrajzi helyzeténél, mind történelmi adottságainál fogva –, évszázadokon át kapcsolatban volt. Ez a kapcsolat a XIX. század folyamán, nemzeti művészetünk kibontakozása és virágzása idején különösen szorossá vált. Bécs közelsége jelentős tényező volt a tanulni vágyó magyar művész ifjak számára, akiket a múlt század elején a császárváros nagy művészi múltja, híres képtárai, Európa-szerte neves képzőművészeti akadémiaja vonzott, hiszen Pest-Budán – a másfél százados török uralom, majd a vallásért és függetlenségért

1. *Végyvári L.*, 1958. 155–157.

2. Jelen tanulmányom a C.I.H.A. XXV. Nemzetközi Kongresszuson Bécsben 1983. szeptember 9-én elhangzott előadásom kibővített változata.

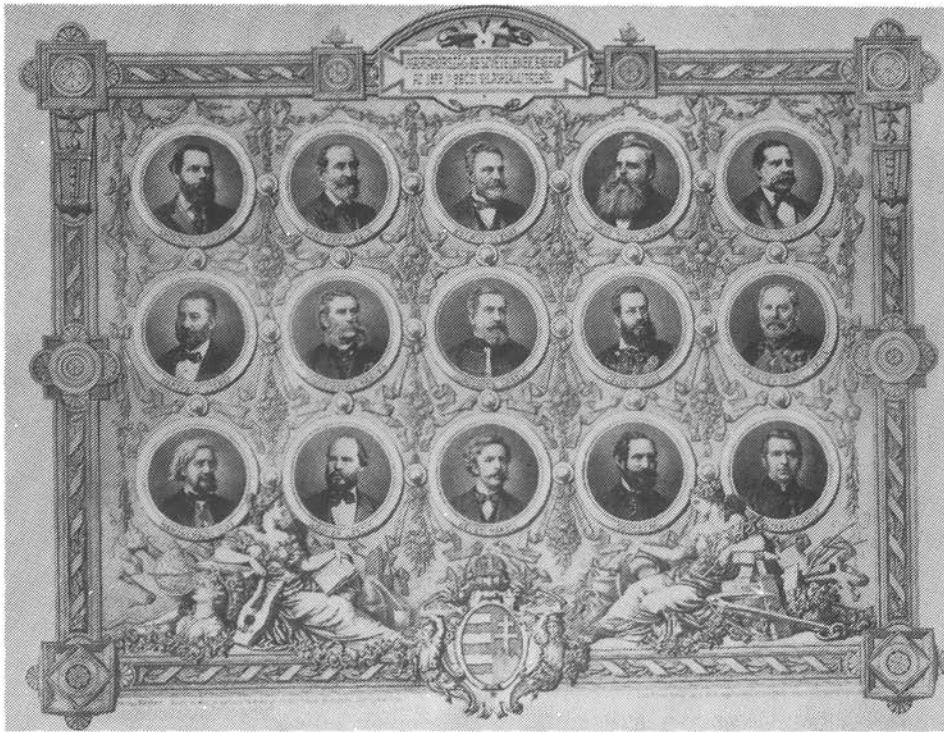
folytatott szabadságharcok miatt – magasabb fokú művészképzés, művészeti élet csak a század közepétől bontakozott ki. Bécs jelentette az első állomást Pest után, onnan mentek az „Ígéret földjére”, Itáliába, az ókori, a reneszánsz művészetek tanulmányozására. Alig volt a XIX. században festőnk vagy szobrászunk, aki egy-két évet, vagy legalább egy-két hónapot ne töltött volna ott, ne barangolta volna be klasszikus földjét, ahová egész Európából sereglettek a művészek. Majd, midőn a század második felében az újabb művészeti centrumok, München és Párizs már nagyrészt elhalványították Bécs vezető szerepét, a magyarok számára a közeli császárváros még mindig nagy vonzerőt gyakorolt. „Bár kétségtelen, hogy Róma jelentette a ragyogó múlt kincsházát, Párizs a dúsan ígérő jövőt, München a hasznos jelent”,³ a magyar festőknek a bécsi Künstlerhaus kiállításain való szereplés mégis fontos volt, mert evvel a hazai elismertetésüket segítették elő.

Festőink az 1860-as évek végén és a 70-es évek elején nagyrészt a müncheni akadémián, közülük a szerencsések Karl von Piloty osztályán tanultak, egyesek Düsseldorfban dolgoztak, többen a bécsi akadémián Albert Zimmermann tájképfestészeti osztályába, vagy Karl Rahl magániskolájába jártak – ezért a korábbi világkiállításokon tanáraik kívánságára a német vagy az osztrák festők termeiben állíthatták ki műveiket. Külön magyar osztály még sem az 1867-es párizsi, sem az 1868-as bécsi, vagy az 1869-es müncheni és az 1871-es londoni kiállításon sem volt. Így Európa tulajdonképpen alig szerezhetett tudomást a magyar művészetről. Az 1873-as bécsi kiállítás az első, ahol együtt szerepeltek, szervezett formában, önálló osztályban a magyarok. A részvételre ezért is különös gonddal készültek. A magyar kormány a kiállítás szervezésével az európai híru tudóst, *Henszlmann Imre* egyetemi tanárt bízta meg. Az 1849 után Párizsba emigrált Henszlmann az amnesztia után hazatérve széles körű műveltségével, tudományos eredményeivel méltán nyerte el a kormánybiztosi megbízatást, melynek a legmesszebbmenően tett eleget. A kitűnő régész és művészettörténész a magyar középkori művészet egyházi és világi tárgyainak bemutatását készítette elő. Kiváló segítőtársat talált *Telepy Károly* festőművészen, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat titkárában, akit a kortárs művészet megszervezésével bízott meg. Telepy szoros kapcsolatban állt mind az itthoni, mind a külföldön dolgozó festőinkkel, szobrászaikkal, akiket felkért a kiállításon való részvételre. Gondosan tájékoztatta a művészeket és nagy súlyt helyezett arra, hogy a magyar osztályon szerepeljenek. Munkácsy Mihály – aki akkor már Párizsban élt, és 1870-ben *Siralomház* című művét a párizsi Salonban aranyéremmel tüntették ki –, is kinyilvánította felkérésükre, hogy nem a francia, hanem a magyar osztályon állít ki. Henszlmann Imre 1873. február 13-i válaszlevelében, melyben „Tisztelt hazafinak” szólította meg Munkácsyt, a legmelegebben köszönte meg „ezen nemes és hazafias” elhatározását, „hogy egyedül a magyarországi művészek sorában szándékozik részt venni a bécsi kiállításban”.⁴ A műtermekben itthon, Münchenben, Düsseldorfban, Bécsben egyaránt lázas munka folyt a magyarok körében, hazafias érzésüknek is jelét adva evvel, a kiállításon való szereplésük szinte nemzeti ügygé vált.

A bécsi világkiállítás méretei óriási arányokat öltöttek, az élő képzőművészeti anyag számadataiból is kiténik, milyen nagy volt a részvétel. Franciaország 1527 művel – ebből 657 festmény, 173 rajz, akvarell, metszet, 207 szobor – vett részt. A francia mesterek közül Corot 11 festményével – *Fésülködés*, *Némi tó*, *Itáliai emlék* stb. – Delacroix 10 képével, köztük *Medea* című alkotásával szerepelt, a barbizoni iskola természetszemléletét Theodor Rousseau 9 képe, Diaz de la Peña 6 alkotása, Constant Troyon 12 munkája képviselte, az akadémikusok közül A. W. Bouguereau, J. P. Lau-

3. Lyka K., 1982. 7.

4. Végvári L., 1958. 155.

1. kép.

rens, J. N. Robert-Fleury állítottak ki nagy számban. Edouard Manet csak egy képével, Az olvasó cíművel vett részt. Bár a francia seregszemle gazdag és sokféle volt, a legmodernebb törekvések még alig jutottak szóhoz. – A német osztályon 1017 mű, köztük Kaulbach 4, Knaus 6, Leibl 4, Lenbach 1, Menzel 4 festménye volt kiállítva, Piloty nagyméretű történelmi kompozíciójával Thusnelda Germanicus diadalmenetében szerepelt. Az olaszokat 625 mű, az angolokat 203, az amerikaiakat 14, az oroszokat 436, a svédeket 45, a norvégeket 71, dánokat 101, hollandokat 167, belgákat 296, svájciakat 198, az osztrákokat 811 mű, festmény, szobor és grafika képviselte. Az osztrák szekcióban A. Pettenkofen 21 képét állította ki, többnyire szolnoki témákat, a szolnoki iskola más művészei is szerepeltek, G. Ranzoni 4, O. Thoren és A. Romako több festményével. Jan Matejko lengyel festő is az osztrákokkal állította ki 11 képét, köztük két főművét: Báthory István lengyel király Pskov alatt és a Kopernikust.

A magyar osztályon 155 mű volt kiállítva: 112 festmény, 12 karton a Nemzeti Múzeum frizéjéhez, 7 metszet, 24 szobor. A magyar művészek közül többen szerepeltek a müncheni teremben, vagy az osztrákokkal együtt, voltak olyanok, akik különböző okok miatt két helyen is kiállítottak, pl. Wagner Sándor, Liezen-Mayer Sándor, Mészöly Géza, Pállik Béla.⁵ A festészeti anyagban minden műfaj: életkép, történelmi,

5. Welt-Ausstellung, Wien 1873. Katalogus.

táj- és arckép egyaránt képviseltette volt. A magyar művészek közül több mint ötvenen vettek részt. A legidősebb *Barabás Miklós*, aki két portréját állította ki, a legfiatalabb *Deák Ébner Lajos* Gyermekek szőlővel zsánerképét mutatta be. A félszáz műből kb. 20-at tudunk azonosítani, melyeket a Magyar Nemzeti Galériában őrzünk. A művészek közül 25-t tüntettek ki művészeti éremmel. A magyarok az osztrák és német szekció közötti termekben állítottak ki.

A magyar osztályon az érdeklődés középpontjában *Munkácsy Mihály* festményei álltak, a honfitársai is nagyrészt ott láthatták először érett alkotásait. Munkácsy öt festményét mutatta be, melyek közül új, nagyméretű, sok alakos kompozíciója, az *Éjjeli csavargók* keltett elsősorban feltűnést.⁶ A mű alap gondolata még 1871-ben Düsseldorfban született meg, de témájában, mint többi korai alkotásában, ifjúsága küzdelmes éveinek emléke kelt életre. Hollandiai utazása, Rembrandt műveinek mély hatása inspirálta festői megoldásában. A városi proletárok alakjait, a paraszti típusokat, az érzelmek rezzenésnyi változásait az arcokon, a tekintetekben, a mozdulatokban, a tartásban aranybarnás, fényárnyékos festőiséggel jelenítette meg. Munkácsy másik művében, a *Köpülő asszonyban* döbbenetes őszinteséggel és mélységes együttérzéssel mutatta be a nehéz sorsába belefáradt, barázdált arcú asszonyt, és a köpülő mellett szomorkásan, merengve álló leánykát.⁷ Az anyagszerűen, széles, erőteljes ecsetvonásokkal megformált tárgyak szinte Chardin csendeleteinek egyszerűségét idézik. A harmadik zsánerképe, a *Részeges férj hazatérése* is drámai feszültségekkel telített.⁸ Munkácsy a tájfestést az emberábrázolásnál kevesebbre tartotta, a kiállításra beküldött negyedik festménye mégis tájkép, az *Őszi parkban*, mely kis staffázs figuráival, a fák lombjainak és a fű zöldjének finom koloritjával, bensőséges hangulatával méltón képviselte alkotóját.⁹ Az ötödik képe *Férfi tanulmány fej* volt, mely azonban adatok, méret hiányában nem azonosítható. Munkácsy festményeit a hazai sajtó, a Vasárnapi Újság kiállítási híradója lelkesen ünnepelte, a Képes Kiállítási lapokon fametszetben is megjelentették az *Éjjeli csavargókat*, a *Részeges férj hazatérését* és a *Köpülő asszonyt*.¹⁰ Az elismerés azonban nem volt teljes. Keleti Gusztávtól, a kor legnagyobb, elismert hazai kritikusától alapos méltatás nem jelent meg. Bár Keleti a külföldi, főleg Franz Pecht német kritikus epés és alaptalan szemrehányásokkal teli bírálatát az egész magyar művészeti bemutatkozással szemben, visszautasította, a kiállított művek részletes elemzésébe nem ment bele.¹¹ Franz Pecht azt vetette a kiállító magyar festők szemére, hogy a legtehetségesebbek „magyarított nevű németek”. Munkácsynál főleg képei tartalmát, komor hangulatát kifogásolta.¹²

A francia kritikusok elfogulatlanabban szóltak az egész magyar osztályról, eredetiségüket, eszméik gazdagságát méltatva. Munkácsyról a Liberté hasábjain Paul de Saint Victor írt nagy elismeréssel: „az *Éjjeli csavargók* festmény, egyike a bécsi világiállítás nagy sikerének . . . Az alakok, amelyeket hirtelen fény világít meg, megszakítva erőteljes, de nem átláthatatlan árnyékolással, meglepően bontakoznak ki. Rembrandt

6. *Munkácsy M.*: *Éjjeli csavargók*. 1872–73. Olaj, fa, 161,5x220 cm. *J.b.l.*: Munkácsy M. 1873. MNG Ltsz: 2018

7. *Munkácsy M.*: *Köpülő asszony*. 1872–73. Olaj, vászon, 120,5x100,5 cm. MNG Ltsz: 9639. *J.b.l.*: Munkácsy M. 1873.

8. *Munkácsy M.*: *Részeges férj hazatérése*. 1872–73. Olaj, fa, 107,5x150 cm, MNG Ltsz: 4144. *J.b.l.*: Munkácsy M.

9. *Munkácsy M.*: *Őszi parkban*. 1872. Olaj, fa, 60,3x49,5 cm. MNG Ltsz: 5574 *J.b.l.*: M. Munkácsy.

10. Vasárnapi Újság. 1873. 26.

11. Keleti G., 1874. 428.

12. Pecht, Fr. 1874.

2. kép. Munkácsy Mihály: *Éjjeli csavargók*
Magyar Nemzeti Galéria

varázsából találunk ebben az erős, férfias festésben . . . Ezek az Éjjeli csavargók úgy tűnnek, mintha az Éjjeli őrzőket fantasztikus környezetben mozognának . . .¹³

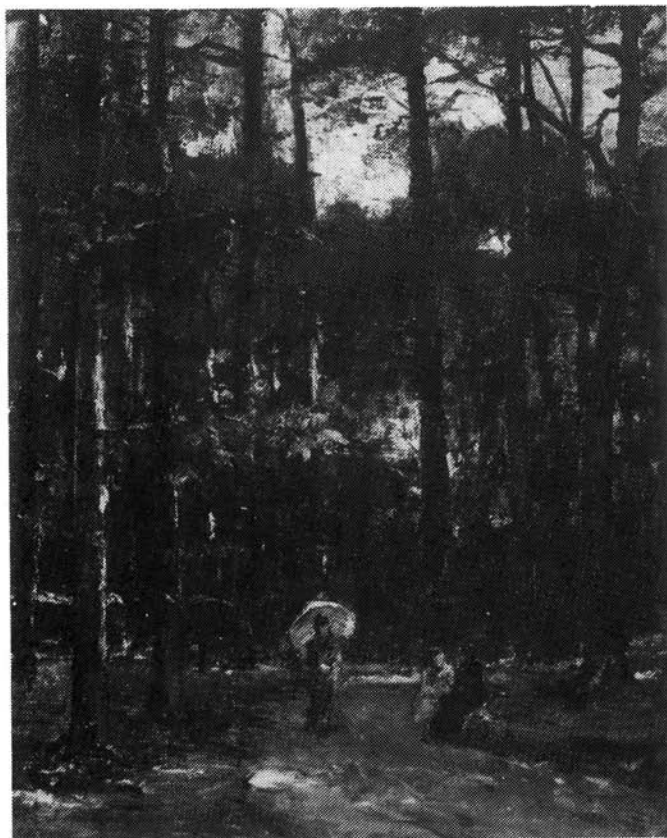
V. V. Sztaszov, a peredvizsnyikok teoretikusa, a kiváló művészeti író pedig így jellemezte Munkácsy kiállított műveit: „Munkácsy az egyik leghatározottabb, legféltettelebb realista Európában. Őt nem állítja meg semmiféle rútság, semmiféle eltérés, azoktól a formáktól és figuráktól, amelyeket az akadémián törvény és választékosság mértékéül elfogadtak. Merész, heves, szabálytalan, szeszélyes, viszont mélységesen igazmondó és kifejező: az új iskolák és irányzatok megteremtői mind ilyenek . . . Legjobb két munkája az Éjjeli csavargók és a Köpülő asszony.”¹⁴

A „grand art” a történelmi műfaj is jelentős arányban szerepelt a magyar anyagban. A történelmi festészet, mely hazánkban az 1848–49-es szabadságharc és forradalom leverése után, az elnyomatás súlyos évtizedében virágzott, 1867 után kezdte elveszteni fontos szerepét. 1870-ben a közelgő bécsi világkiállításra is gondolva, Eötvös József kultuszminiszter történelmi festmény pályázatot hirdetett meg. A díjnyertes művek közül több szerepelt a bécsi világkiállításon. *Madarász Viktor*, *Székely Bertalan*, *Than Mór*, *Wagner Sándor* művei képviselték a történelmi festészetet, Székely Bertalan 9 festménnyel vett részt, nemcsak történelmi témával, hanem életképeivel is. Két nagyszabású történelmi festménye: *V. László és Czillei* és *Thököly menekülése* volt.¹⁵

13. *Saint Victor*, P. Liberté. 1874. 5. 22. In.: *Végyvári L.* 1958. 156.

14. *Sztaszov V. V.*, 1952. In.: *Végyvári L.* 1958. 156.

15. *Székely B.*: *V. László és Czillei*. 1870. Olaj, vászon, 123x222 cm. MNG Ltsz: 2796. j. n.: *Székely B.*: *Thököly Imre menekülése*. Olaj, vászon, 159x222 cm. J. n. MNG. Ltsz: 2797.

3. kép. Munkácsy Mihály: *Őszi parkban*
Magyar Nemzeti Galéria

Az elsőn vörös tónusú, fülledt atmoszférájú trónteremben festette meg a befolyásolható gyermekkirályt, s a minden fondorlatot felhasználó nagybátyját. A bábkirály és Czillei remekül jellemzett alakjaival, a bódító környezet festőien gazdag bemutatásával a művész a hazát önös érdekből romlásba döntő nagyurakról mond erkölcsi ítéletet. A Thököly menekülése Székely egyik legérettebb történelmi képe, melyben a szabadságért való küzdelem apáról fiúra szálló eszméjét fejezte ki. Keleti Gusztáv így méltatta a kompozíciót: „Székely aligha festett még nemesebb egyszerűséggel és mégis kimerítően elbeszélő, egyúttal komoly és a tárgy belső természetével összehangzó színezet által kiválóbb művet.”¹⁶ Székelynek mindkét történelmi képét a nagyvonalú, lényegyet kiemelő szerkesztés, a kitűnő jellemábrázolás, az előbbieken a rőt szóródó fény, a vörös-bíbor tónusok gazdagsága, az utóbbiban a chiaro-scuro egyensúlya jellemzi. Milyen messze került akadémiai mesterétől, Karl von Pilotytól, annak látványos festészetétől, akinek reprezentatív historikus képe akkor a müncheni osztály legnagyobb szenzációja volt. Piloty leghűségesebb magyar tanítványa, a müncheni akadémia magyar professzora *Wagner Sándor Izabella királyné búcsúja* című művét mutatta be,

16. Keleti G., 1910.

4. kép. Munkácsy Mihály: *Köptető asszony*
Magyar Nemzeti Galéria

melynek elégikus témáját Szapolyai János, utolsó nemzeti királyunk özvegyének életéből vette. Izabella mielőtt elhagyja Erdélyt, hogy Lengyelországban, szüleinél, I. Zsigmond lengyel királynál keressen menedéket, még egyszer végigtekint a szeretett tájon.¹⁷ A festményt fojtott érzelem, tartózkodó színvilág jellemzi. A búcsú fájdalmát nyugodt kompozícióban, borongós tájképben, a müncheni iskola romantikus akadémikus stílusában fogalmazta meg. A részletek igen gondos megmunkálása, a lokálszínek mesteri alkalmazása mellett a táj kidolgozása arra utal, hogy Wagner a természetben is készített stúdiumokat. A kiállításon szereplő másik műve *Ligeti Antallal* közös munkája *Vajda-Hunyad vára*, melyben a Hunyadiak ősi fészket ábrázolták Mátyás vadászatáról való visszatérésének jelenetével. A romantikus tájábrázolás Ligeti Antal, az alakok megfestése Wagner Sándor munkája.¹⁸

17. Wagner S., Izabella királyné búcsúja Erdélytől. Olaj, vászon. 135x171 cm. MNG Ltsz: L. U. 6710. J.j.l.: Wagner S. 1863.

18. Ligeti A. és Wagner S.: Vajdahunyad vára. Olaj, vászon. 152x223 cm. MNG Ltsz: 2767. J.n.

A magyar osztályon, a katalógus szerint az első részen állították ki azt a 12 karton vázlatot, amelyeket Karl Rahl két kitűnő magyar tanítványa, *Lotz Károly* és *Than Mór* készített a Nemzeti Múzeum lépcsőházának falképeihez. Megbízásukat még Rudolf Eitelberger régész, a bécsi műemlékbizottság elnöke javasolta az osztrák államminisztériumnak, a vázlatok elkészültét 1868-ban azonban már Eötvös Józsefnek jelentették. A két művész közös „vázlatmagyarázó röpiratukban” így írt: „a szellemi fejlődés azon mozzanatait vélték alulírtak friss modorban alkalmazandónak, melyek a magyar nemzetnek szellemi s anyagi előrehaladására nevezetesebb befolyással bírtak és pedig az egyik oldalon az ázsiai hun-monda s a honfoglalás nevezetesebb mozzanatát a kereszténység kezdetleges befolyásáig, a közép- és főfalra eső részen pedig a kereszténység végleges elterjedését, s a tanodák alapítását . . . , a másik oldalon pedig a béke műveinek kezdetét, a szellemi és anyagi művelődés jelesb korszakait Mária Theréziáig bezárólag, a negyedik falon a bemenetnél a Nemzeti Múzeum alapítását . . . és végre a magyar szellemi fejlődés utolsó bevezetett korszakát 1849-ig.” Lotz az első részt festette, Than Mór a kereszténység felvételétől folytatólagosan. A jeleneteket lazán, levegősen fűzték össze, rajzos szerkesztés, monumentális hatás jellemezte már a kartonokat is. Művészi színvonal és kifejezőkészség tekintetében méltán hasonlíthatók össze a bécsi Arzenalban Karl von Blaas freskóival. A kartonokon kívül Than Mór még nyolc festményét állította ki, köztük a legfontosabb, történelmi témájú: *Habsburg Rudolf és Kun László találkozása a morvamezei ütközet után a legyőzött Ottokár holttesténél*. Than az osztrák–magyar közös múltnak e sorsdöntő eseményét, a csata 600 éves évfordulóján örökítette meg: 1273-ban a Morvamezőn, Dürnkrot mellett Habsburg Rudolf a magyarok segítségével győzte le II. Ottokár cseh királyt, s ezzel a győzelemmel a Habsburgok jövődő hatalmát vetette meg.¹⁹ A morvamezei (marchfeldi) győzelem ábrázolása kedvelt téma volt az osztrák festészetben. Romako és Blaas is megfestette. A nagyméretű festményen Than a történelmi kompozíciókra általában jellemző barna galériatónus helyett plein air effektusokat, friss színhatásokat alkalmazott. Than még irodalmi témájú képeit: *Dante és Vergilius a pokolban*, *Beatrix és Dante*, valamint *Pulszky Ferenc arcképét*, allegorikus és vallásos tárgyú alkotásait mutatta be. – Lotz Károly a kartonokon kívül egy zsánerképpel szerepelt. Mindkettőjüket művészeti érdemmel tüntették ki.

Párizs, a francia művészet is nagy vonzerőt gyakorolt festőinkre. Madarász Viktor volt az első, aki szoros kapcsolatba került a párizsi művészeti élettel és festői fejlődése, rövid bécsi tanulmányai után, Párizsban teljesedett ki. 1861-ben romantikus történelmi festményeiért: Hunyadi László siratása, Zách Felicián, Zrínyi Ilona Munkács várában – a párizsi Salonban aranyéremmel tüntették ki. Theophile Gautier, a romantikusok kritikusa és esztétája méltatta művészetét, a francia szellemi élet vezérei – Dumas, Victor Hugo, Baudelaire – körükbe fogadták. Szépen ívelő festői pályája azonban másfél évtizedes párizsi tartózkodása után, 1870-ben hazatérve sajnos félbeszakadt, meg nem értés, közöny vette körül. – Bécsben a világkiállításon négy festményét mutatta be: az egyik *Thierry Amadé* francia történetíró még Párizsban festett háromnegyed alakos képmása,²⁰ mely a jellemzés mélységével, egyszerűségével, meleg barnás koloritjával és anyagszerű érzékletességével tűnt ki. A másik festményen *Dózsa György* alakját „heros et martyr libertatis” felirattal, monumentális felfogásban

19. *Than M.*: Habsburg Rudolf és Kun László találkozása. 1873. Olaj, vászon, 155x241 cm. MNG Ltsz: 2802. J.b.I.: Than M. 1873.

20. *Madarász V.*: Thierry Amadé képmása. 1864. Olaj, vászon, 123x98 cm. MNG Ltsz: L.U.67.4. J.b.I.: Madarász Victor 1864.

5. kép. Székely Bertalan: V. László és Czillei
Magyar Nemzeti Galéria

6. kép. Székely Bertalan: Thököly Imre menekülése
Magyar Nemzeti Galéria

7. kép. Wagner Sándor: *Izabella királyné búcsúja Erdélytől*
Magyar Nemzeti Galéria

jelenítette meg. Történelmi kompozíciója témáját *Bethlen Gábor tudósai között*, a XVII. századból, Erdély virágkorából vette.²¹

Theophile Gautier méltatta *Zichy Mihály* festészetét is, akit még 1858-ban Szentpétervárott a cár udvari festőjeként ismert meg és fedezte fel vérbeli romantikus szemléletét, zseniális alkotószellemét, ahogyan az „*Utazás Oroszországban*” kötetben írta „*monstre de genie*”. *Zichy* filozofikus, szabadelvű eszméiről valló kartonjaival hívta fel magára a bécsi kiállításon a figyelmet: *Luther és a pápa*, *Krisztus és a papok*, valamint a bámulatosan könnyed technikájú, levegős akvarelljeivel, a szépiarajzaival, mint *VIII. Henrik*, *Raffaello műtermében*, *Kártyások*, *Alvó nő* és ragyogó vonalvezetésű ceruza és szénrajzaival: *Faust*, *A halál angyala*. Fölényes biztonságú rajztudása ritka kifejező erővel párosult, az alakok mozdulataikkal, merész rövidüléseikkel kompozíciói mozgalmasságát, életszerűségét fokozták. Allegorikus, bölcselő eszményei szorosan kapcsolódtak a romantikához. A kritika egybehangzóan dicsérte, művészetét kitűnő eredméllyel ismerték el.

Tájképfestészetünket is gazdag és sokszínű anyag képviselte a régebbi idealizáló klasszikus, a romantikus, a realista, a modern plein air felfogásban egyaránt, ifj. Markó Károlytól kezdve Szinyei Merse Pálig. Romantikus hangulatú festményeivel *Brodszky Sándor: Balaton környéke*, *Liget*, *Vizesés a Kárpátokban*, *Ligeti Antal* Vajdahunyad vára képén kívül keleti témájú tájaival: *Jeruzsálem vidéke*, *Libanoni sírok*, *Markó Ferenc Tiszai tájképeivel* szerepelt. *Keleti Gusztáv*, aki kritikusai munkásságában is

21. *Madarász V.*: *Bethlen Gábor tudósai között*. 1890. Olaj, vászon, 72x104 cm. J.n. MNG Ltsz: 2732.

8. kép. Szinyei Merse Pál: *Majális*
Magyar Nemzeti Galéria

szívesen hangsúlyozta a természet pontos és aprólékos megfigyelésének követését, festészetében maga is a táj hű ábrázolására, részletes kidolgozására törekedett a bécsi és a müncheni iskolák felfogásában. *Erdős vidék* című festményét művészeti éremmel tüntették ki.

A magyar tájfestészet kimagasló jelentőségű mestere *Paál László*: *Naplemente* című nagyméretű alkotását állította ki, melyre rövid életpályájának – mindössze 33 évig élt – első kitüntetését kapta.²² E művét még Düsseldorfban 1872–73-ban festette, hollandiai és angliai tanulmányútjának eredményei ötvöződtek benne. Legjobb barátja, Munkácsy hívására, még ugyanabban az évben Franciaországba költözött át, Barbizonban telepedett le, művészete a maga nagyszerűségében ott teljesedett ki igazán. Paál romantikus természetszeretete realista ábrázolásmóddal, drámai hangsúlyokkal, az atmoszférikus hatások érzékeltetésével párosult, festészetében a barbizoni festők eredményeit új színekkel gazdagította.

Mészöly Géza – Munkácsy és Paál László kortársa –, hazai élményei nyomán müncheni műtermében festette Bécsbe küldött képeit, melyek számára is az első nagyobb sikert jelentették: egyik balatoni tájképét művészeti éremmel tüntették ki.

22. *Paál L.*: *Naplemente*. 1872–73. Olaj, vászon, 126,5x189 cm. MNG Ltsz.: 3200 J. j.l.: Paál L. 73.

A paysage intime magyar képviselőjének méltán tartjuk költőien finom, levegős, gyöngyházfényű, gyengéden színes összehatású képeiért. A természet egyszerű, igénytelen kivágását festői ereje fokozza magával ragadóvá.

Szinyei Merse Pál: Majális festménye a kiállítás egyik legizgalmasabb, legtöbbet ígérő, mégis méltatlanul mellőzött alkotása volt.²³ A Münchenben, Piloty osztályán tanult fiatal festő művészi tudását, derűs életszemléletét fejezi ki e mű, mely oly messze állt az akadémia szellemétől, s mely a plein air festészetnek nemzetközi viszonylatban is egyik legkorábbi remeke lett. Szinyei szülőföldjén, a Felvidéken, a szelíd Sáros megyei tájon magába szívott természeti élményei és művészbárataival a közeli starnbergi tóhoz tett kirándulásai ihlették e művet. „Képem nem akar mászt ábrázolni – írta – mint . . . egy szép tavaszi napot, melyet a városból kirándult vig társaság élvez.”²⁴ A lankás domboldalon letelepedett társaság, mint valami óriási virágcsokor, a pázsit zöldjét, a verőfényen napsütésben magát a tavaszt varázsolja elének. Nemcsak a napfényben, az árnyékban lévő színek is üdén ragyognak. A természet beható tanulmányozása vezette ehhez a felfedezéshez, mit sem tudva a párizsi hasonló eredményekről, tőlük teljesen függetlenül. A Böcklin, F. Lenbach, K. Spitzweg, G. Max, Benczúr Gyula elismeréssel fogadták, mint „München első koloristáját” emlegették, de nem úgy a kritika. Az első támadást a Majális ellen a Zeitschrift für bildende Kunstban intézték, a „Landpartie”-t mint a modern naturalizmus elriasztó példáját említették.²⁵ Szinyei Piloty kívánságára – a mester ugyanis azt akarta, hogy volt tanítványai vele együtt állítsanak ki – Bécsbe, a müncheni osztályba küldte képét, amely azonban tévedésből mégis a magyar osztályra került. A magyar osztály anyagát rendezés közben látta a Pesti Napló kiküldött tudósítója, s a rendezés zűrzavarában is felfedezte, mint a legjobb képeket, Munkácsy Éjjeli csavargókját, és Szinyei Majálisát. „Szinyei képén a kolorit meglepő: csupa tűz, csupa élet” – írta.²⁶ Ugyanakkor nézte meg a kiállítást Zumbusch is, a bécsi akadémia új professzora, aki a Majálisához érve így kiáltott fel: „A lánegész vakmerősége hullámzik át rajta!”²⁷ Abban az időben sem Manet, sem Monet a Zumbuschénál jobb kritikát nem kapott. – Közben a müncheniek reklamálták Szinyei művét, el is vitték a magyar osztályról, ahol bizonyára jobb helyet kapott volna. A müncheni osztályon ugyanis a második sorban olyan magasra akasztották, hogy alig látszott, nem hatott jól. Szinyei két héttel a megnyitás után érkezett Bécsbe, s meglátván, milyen előnytelen helyen van a képe. hirtelen haragjában visszavonta, és vissza is kapta, mert a kiállítás vezetősege is méltatlannak találta elhelyezését. Telepy aztán később azt írta Szinyeinek, hogy a Majálist azért nem akasztották jó helyre, mert, mint mondták, „a tigris nem lehetett macskák közé bocsátani, mert mind megette volna őket.”²⁸

Szinyei másik képe, a *Fürdőházikó* a starnbergi tavon „csupa ezüstös fény és levegő, melyet a vízben tükröződő faházikó . . .” s a három alak . . . „csak még derűsebbé és csillogóbbá tesz . . .” Szinyei a hangulatos kis képért, mivel nem volt „bántóan új”, mint a Majális, bronzérmét kapott.²⁹ Szinyeinek a koránjötték kálváriája jutott, a kudarc elkedvetlenítette, hosszú időre visszavonult a nyilvános szerepléstől, csak élete alkonyán ismerték igazán el. Mikor több mint három évtizeddel később

23. *Szinyei Merse P.:* Majális 1873. Olaj, vászon, 128x163 cm. MNG Ltsz: 1547. J.j.l.: *Szinyei Merse P.* 1873.

24. Szinyei levele Pregriny Jánoshoz. 1896. október 20. MNG. Adattár.

25. Zeitschrift für bildende Kunst. 1873. ápr. 18. In.: *Jeszszky S.*, 1960. 132.

26. á. + é. Pesti Napló. 1873. máj. 29. In.: *Jeszszky S.*, 1960. 132.

27. Vö. 26. jegyzet

28. Telepy levele Szinyeihez. 1905. febr. 5. In: *Szinyei Merse A.*, 1989. 216.

29. *Meller S.*, 1935. 88.

Piloty egykori tanítványainak műveiből kiállítást rendeztek, G. J. Wolf, a Kunst kritikusa – a rehabilitálás talán némi anakronisztikus túlzásával – így írt: „Szinyei Merse, egy szinte elfelejtethetetlen magyar, a Piloty – iskola „enfant terrible”-je volt. Egyes képei bizonyítják, hogy Manet fényproblémáira, melynek a franciák dicsőségüket köszönhetik, már előbb ráeszmélt, és hogy a voltaképpeni impresszionizmusra már a párizsiak előtt kinyílt a szeme . . .”³⁰

A bécsi világiállítás nagy érdeme, képzőművészeti vonatkozásban, hogy ráirányította a figyelmet egy fontos tényre: a XIX. század közepén Európában lejátszódó művészeti mozgalmak során kialakult új iskolákra, a belga, holland, müncheni, düsseldorfi, berlini, tiroli, lengyel, magyar művészetre. Sztaszov, aki mélyrehatóan elemezte a világiállítás eredményeit, így jellemezte – többek között – a magyar művészet kiválását: „Magyarország hatalmas erőfeszítést tett, hogy olyan ipari és művészi részleget mutasson be a világiállításon, mely tiszteletet kelthet és kivívja, hogy úgy tekintsenek erre az országra, mint valójában minden lehető viszonylatban önálló államra, mely teljesen rendelkezik erőivel és alkotóképességével . . . Magyarországnak a maga kiállításával merészen versenyzett sok igen tekintélyes és nagy múltú európai állammal . . . Mikor a látogatók beléptek a terembe, itt bámulattal rögtön észrevették, hogy Magyarországon ma már egészen önálló iskola van . . .”³¹ Keleti Gusztáv 1874-ben így írt: „Tavaly, a bécsi világiállításon, művészetünk vállvetett erőfeszítéseinek sikerült egy sáncot bevenni, megszállva tartja e magaslatot s kitűzte rá szerény lobogóját, melyet ezentúl számba vesz és számba fog tartani a világ.”³²

A nemzeti önállóság eszméje ihlette festőink munkásságát és ez volt az a forrás, amely nemzetközi sikerek kivívására tette képessé őket.

IRODALOM

Bakó Zs.,

1982. Székely Bertalan. 1835–1910. Budapest.

Bényi L.,

1983. Paál László. 1846–1879. Budapest II. Kiadás.

Bodnár É.,

1985. Mészöly Géza. 1844–1887. Budapest,

1986. Ungarische Künstler auf der Wiener Weltausstellung 1873. In: C.I.H.A. Akten der XXV. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte 113–120. Wien, 1983.

1987. Kard és ecset. Történelmi képek a Magyar Nemzeti Galériában. Budapest.

Cennerné Wilhelmb G.,

1982. Than Mór 1828–1899. III. Kiadás

Gautier T.,

1927. Zichy, Voyage en Russie. Fordította: Rózsaffy D., Budapest

Hoffmann E.,

1943. Szinyei Merse Pál. (1845–1920) Budapest,

Jeszzenszky S.,

1960. Szinyei Majálisa. In: A Magyar Nemzeti Galéria Közleményei II. 5–78., 129–174., Budapest

Keleti G.,

1874. Visszapillantás a bécsi világiállításra. In: Budapesti Szemle, 1874. 427–431.

1910. Művészeti dolgozatok. Budapest.

30. Wolf G. J. 1909. 434. In.: *Jeszzenszky S.*, 1960. 142.

31. *Sztaszov V. V.*, 1952. In.: *Végyvári L.*, 1958. 156–157.

32. *Keleti G.*, 1874. 427.

- Lyka K.*,
1982. Magyar művészet Münchenben. Magyar Művészet. 1867–1896. II. Kiadás. Budapest.
- Meller S.*,
1935. Szinyei Merse Pál élete és művei. Budapest.
- N. N.*
1873. A bécsi világkiállítás. Archeológiai közlemények. IX. 68–69.
- Pecht F.*,
1874. Kunst und Kunstindustrie auf der Weltausstellung 1873. in Wien. Stuttgart
- Pesti Napló*,
1873. á. + é. május 29.
- Székely Z.*,
1954. Madarász Viktor. Budapest.
- Szinyei Merse A.*,
1989. A Majális festője közléről. Szinyei Merse Pál levelezése, önéletrajzai, visszaemlékezések. Budapest.
- Sztaszov V. V.*,
1952. Válogatott írása. Budapest.
- Vasárnapi újság*,
1873. Kiállítási híradó. ápr.–okt.
- Végyvári L.*,
1958. Munkácsy Mihály élete és művei. Budapest.
1983. Munkácsy Mihály 1844–1900. Budapest.
1986. Szinyei Merse Pál 1845–1920. Budapest.
- Weltausstellung.*,
1873. Officieller Kunst-Catalog. Wien. 68–71.
- Wolf G. J.*,
1909. Die Piloty Schule. In: Die Kunst für Alle XXIV. 434.
- Zeitschrift für bildende Kunst.*,
1873. IV. 18.

UNGARISCHE KÜNSTLER IN DER WIENER WELTAUSSTELLUNG 1873

(Auszug)

Die ungarische Kunst war – infolge der geographischen Lage unseres Landes, sowie seiner historischen Gegebenheiten – mit Österreich Jahrhunderte lang in Verbindung. Diese Verbindung wurde im Laufe des 19. Jahrhunderts während der Entfaltung und Blütezeit unserer nationalen Kunst besonders eng.

Die Nähe von Wien war ein bedeutender Faktor für die lernbegierigen jungen Künstler in Ungarn, die am Anfang des vorigen Jahrhunderts von der grossen künstlerischen Vergangenheit, den berühmten Gemäldegalerien und der in ganz Europa bekannten Akademie der bildenden Künste der Kaiserstadt angezogen wurden. In Ungarn, in der Stadt Pest–Buda entfaltete sich ja eine Künstlerausbildung auf höherem Niveau, ebenso wie das Kunstleben erst von Mitte des Jahrhunderts an.

Als München und Paris, die neuen Zentren, die führende Rolle Wiens in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts schon wesentlich verblassen machten, hat Wien in den Studien der Ungarn immer noch die erste Station nach Pest bedeutet; die Beteiligung an den Ausstellungen des Wiener Künstlerhauses trug auch zur Anerkennung in der Heimat bei.

Im Frühjahr 1873 haben sich die Ungarn auf die Beteiligung an der Wiener Weltausstellung mit besonderer Sorgfalt und in organisierter Form vorbereitet.

Die ungarischen Künstler haben auch an den Ausstellungen: 1867 – Paris, 1868 – Wien, 1869 – München und im Jahre 1871 in London teilgenommen, wo sie aber

entweder in eine österreichische oder deutsche Sektion eingereiht wurden – so konnte die Existenz einer selbständigen ungarischen Malkunst dem Ausland nicht zur Kenntnis gelangen.

Die ungarischen Künstler haben ihre Werke in einer selbständigen Sektion zum ersten Mal in der Wiener Ausstellung von 1873 vorgeführt, diese Ausstellung war also die erste Gelegenheit die ungarische Malerei zu dokumentieren.

An dieser Ausstellung haben die grossen, in Paris, München und Wien schon anerkannten und gepriesenen Persönlichkeiten der ungarischen Malkunst, wie z.B. Mihály Munkácsy, Viktor Madarász, Bertalan Székely, Géza Mészöly, Sándor Wagner usw. teilgenommen. Auch Pál Szinyei Merse hat sein damals beendetes „Frühstück im Freien“, eines der auch in internationaler Relation frühesten Meisterwerke der Pleinairmalerei zu dieser Ausstellung eingesandt.

Die Wiener Ausstellung von 1873 übte eine sehr bedeutende Wirkung aus, so auf die Entfaltung des öffentlichen Kunstlebens in Ungarn wie auch in gleichem Masse auf die offiziellen Künstlerkreise.

Eva Bodnár

EGY EMLÉKSZOBOR A REFORMKORBAN

CIFKA PÉTER

Kölcsey Ferenc 1838. augusztus 24-én halt meg, és Szemere Bertalan a miskolci kaszinóban már szeptember 7-én mozgalmat indított emlékszobra érdekében.¹ Támogatói a környék liberális úri családjai közül verbuválódtak. A pénzt lelkes hölgyek e célra készült hímezéseinek elárverezéséből, műkedvelő előadások jövedelméből és közadakozásból remélték. Toldy (Schedel) Ferenchez, mint a Tudós Társaság titkárához és az Athenaeum egyik szerkesztőjéhez már december 5-én egy „Amália”² aláírási kézirat érkezett.³ Szerzője buzdítja hölgytársait, csatlakozzanak kézímunkáik fölajánlásával a mozgalomhoz, egyben közli azoknak a névsorát is, akiket a kaszinó pénzzadományok elfogadására kijelölt. Utóiratában pedig arra kéri Toldyt, vállalja el majd az árverés védnökségét, mindenekelőtt azonban gondoskodjon arról, hogy a toborzó fölhívás az Athenaeumban napvilágot lásson. Helmezy Mihály, a Jelenkor és a Társalkodó szerkesztője Szemere Bertalantól kapott hasonló tartalmú kéziratot azzal a kéréssel, jelentesse meg valamelyik lapjában.

Sem Toldy nem teljesítette „Amália” kérését, sem Helmezy Szemere Bertalanét. Mindketten tudták ugyanis, hogy a nagy halott emlékszobra érdekében már a Kisfaludy Társaság is szervezkedni kezdett, és ők ezt támogatták. Érthető. Toldy maga is a Társaság tagja volt, Helmezyt pedig baráti szálak és lapszerkesztői érdekek fűzték az ott tömörült írókhoz. Legfőképpen pedig biztosak lehettek abban, hogy e szervezet munkája külön eredményekkel kecsegtet, mint a miskolciak lelkes műkedvelése. A kulturális központtá lett Pesten tartotta székhelyét, a legtekintélyesebb írókat tudta sorompóba állítani, kitűnő összeköttetésekkel rendelkezett, a vezetést pedig a szervezőképességéről híres Fáy András vállalta. Az erők szétforgácsolódásától tartó Toldy meg is írta mindezt Szemere Bertalannak, ő azonban nem hajlott semmiféle együttműködésre, hanem sértődötten – és a Kisfaludy Társaság lendülete mellett lassan végképp elszigetelődve – folytatta mozgalmát.

Fáy kitűnő szervezőnek bizonyult. Tudta, országos gyűjtéstől csak akkor várhat eredményt, ha azt látványos akcióval indítja. Erre olyan helyet és időpontot kellett kiválasztania, amely a) országos figyelem középpontjában áll, b) Kölcsey sok hívét gyűjti egy helyre, c) inkább politikai, mint irodalmi jellegű, hiszen a politikus Kölcsey sokkalta ismertebb volt az írónál.

E föltételeket készen kínálta az 1839-ben megnyíló országgyűlés. Az irodalmi társaság ezért egyelőre a háttérből irányította az első lépést: megbízta Botka Imre

1. *Szemere Bertalan: Észrevételek Kölcsey emléke iránt.* Századunk, 1840. márc. 19.

2. „Amália”: Báró Szörényi Amália, Tornallyay Luciánné.

3. MTA kéziratgyűjteménye. Tört. 2-r. 26.

Szatmár megyei követet – e minőségben Kölcsey utódját – kezdeményezzen gyűjtést az emlékszoborra Pozsonyban. Egyben megszervezte, hogy a gyűjtésnek ott is kellően látványos akció biztosítson lendületet: a felső táblán gr. Batthyány Lajos iratkozott fel elsőnek a gyűjtőívre tüntetően magas, 50 pengő forintos adománnyal, az alsó táblán pedig Pulszky Ferenc 50 és Deák Ferenc 40 forinttal.

A tíz évvel később mártírhálált halt miniszterelnök példája a felső tábla jelenlévő kilencvenkilenc tagja közül tizenhét liberális arisztokratát lelkesített föl. Ők 298 forinttal járultak hozzá a szoborhoz. Tízen adtak közülük 20 forintot.

Deák és Pulszky példáján buzdulva az alsó tábla összesen 1000 forintot adott össze. Az adakozók mintegy kétharmada a vármegyék 131 küldöttje közül került ki – alig akadt közöttük, aki valamit ne áldozott volna – egyharmada a szabad királyi városok és személyükben jelen nem lévő főrendek képviselőitől származott. Az adományok természetesen kisebbek voltak a vagyonos főrendekénél: 2 és 15 forint között szóródtak.

Az országgyűlés által összeadott 1300 forint mindenképpen szép anyagi és erkölcsi sikernek számított. Botka az összeget 1839 novemberében átadta Fáynak, aki e pénzbeli és morális tőke birtokában immár nyugodtan készülhetett tervének második lépésére, arra, hogy a Kisfaludy Társaság nevével a nyilvánosság elé álljon és az egész országot adakozásra szólítsa.

Ehhez azonban létre kellett hoznia a Társaság kebelén belül egy bizottságot, amely a mozgalmat szervezi, fémjelzi, felelősséget vállal az elszámolásért, dönt az emlékmű készítője és formája felől. Minden diplomáciai ügyességét latba kellett vetnie. Semmiképpen sem hiányozhatott ugyanis e bizottságból Szemere Pál, akiről mindenki tudta, hogy az elhunyt egyik legbelső barátja és munkatársa volt. Őt pedig nehéz volt megnyerni. Osztozott rokona, Bertalan sértettségében, néhány évvel korábban pedig a Kisfaludy Társaság két hangadójával, Bajzával és Toldyval kemény, mély lelki sebeket hozó csatát vívott az Auróra zsebkönyv örökösi jogáért. Fáy első fölkérését 1839. december 8-án még néhány indulatosan odafirkantott „Fáy András és Vörösmarty és Bajza és Schedel PÁRTTÁRSAKNAK” címzett serral vetette vissza.⁴ Fáy azonban remekelt, Szemere Pál 1840 januárjában elvállalta a bizottsági tagságot, kevéssel utóbb belépett a Kisfaludy Társaságba és megbékült haragosaival.⁵

Így az Athenaeum 1840. február 2-i száma hírül adhatta, mi történt Pozsonyban Kölcsey szobrának ügyében és hogy annak további gondozására bizottság alakult: elnöke Fáy András, tagjai Bártfay László, Botka Imre, B. Eötvös József, Toldy Ferenc, Szalay László, Szemere Pál, Vörösmarty Mihály. Jegyzője Bajza József. Ugyanitt jelent meg Vörösmarty Mihály tollából a nemzetet adakozásra buzdító fölhívás.⁶

Százharminc megbízottat szemeltek ki adományok gyűjtésére. Az ötven rovatot és néhány bevezető sort tartalmazó gyűjtőíveket január 25-én tették postára számukra. A bevezető sorokból mint kész tényt vehették tudomásul azt – amiről Fáy taktikai leleményessége következtében eddig a nyilvánosság előtt szó sem esett: Ferenczy István fogja a szobrot elkészíteni. E titkolódzás okára később visszatérünk.

A kitöltött íveket és adományokat a megbízottak Fáy Andrásnak küldték vissza. Eredményeiket 1840 júliusa és októbere között az Athenaeum kilenc száma részletesen közölte. Nem fűzött kommentárt az adatokhoz, de a figyelmes olvasó tanulságos következtetéseket vonhatott le belőlük, és így tehetünk mi is. Az eredményeket természetesen számos tényező befolyásolta, többek között a gyűjtő rátermettsége, a

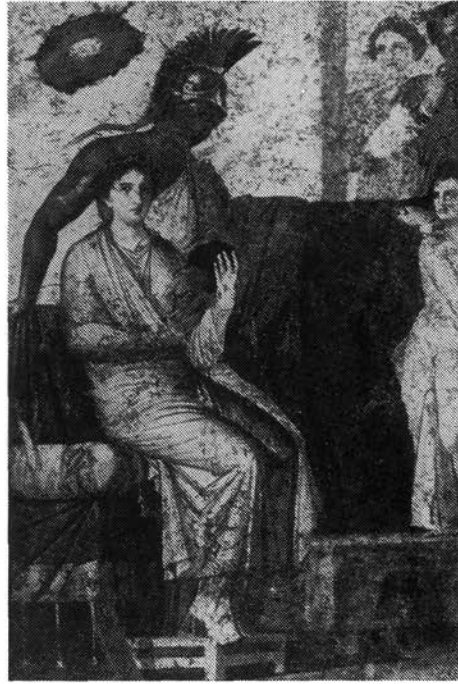
4. Ráday-könyvtár. Szemere-tár 16. köt. 103.

5. Ráday-könyvtár. Szemere-tár 16. köt. 102.

6. Vörösmarty kéziratosszövege: OSZK kéziratára. Fol. Hung. 969.

1. kép. Venus és Mars.
Falkép Pompeiben. I. u. I. sz.

2. kép. Venus és Mars.
Falképrészlet Pompeiből.
I. u. I. sz. első fele. Nápoly, Múzeum

körzet gazdasági helyzete, műveltségének színvonala. Volt azonban egy mindezeknél erősebb tényező, és ez nem egyezett a pozsonyi diétán elsődleges szerepet játszó tényezővel. Ott ugyanis a döntő szempont politikai természetű volt: aki az oppozícióhoz húzott, adott pénzt, aki a konzervatívokkal tartott, nem adott. A felekezeti szempont, a katolikus–protestáns ellentét ezt csupán színezte – a felekezeti szabadság tüzes védelmezőjének szobrára a katolikus püspökök nem adtak semmit. Az országos gyűjtés során ez a helyzet megfordult: a felekezeti hovatartozás játszotta a döntő szerepet és az eredményt a politikai megfontolás színezte valamelyest. Protestánsoktól bőven csordult az adomány, katolikusoktól szűken cseppent.

Szemléletesen festi ezt három protestáns, illetve három katolikus iskolaváros iskolaadományainak összehasonlítása.

Pápán hetvenöt adakozótól (közülük 38 volt jogász, ill. lelkészhallgató) 131 forint 40 krajcár gyűlt össze. A gyűjtést vezető Stettner Gyulának Pestről egy második gyűjtőívet kellett kérnie, mert az első ötven rovatába az adakozók neve nem fért el.

Sárospatakról 86 forint érkezett. Az adakozók nevét és számát nem ismerjük, de Soltész János kísérőlevele szerint „azok nagyobb részét tanulók teszik.”⁷

A pozsonyi Evangélikus Lyceum növendékei – az adakozók számát nem tudjuk, de az eredmény így is beszédes – 54 forintot gyűjtöttek.

7. OSZK kéziratár, Fol. Hung. 969.

3. kép. Canova: Elisa Bonaparte – Polyhymnia. 1812–17. Bécs, Kunsthistorisches Museum

4. kép. Canova: Elisa Bonaparte – Polyhymnia. 1812–17. Bécs, Kunsthistorisches Museum

Ezek után következnek három katolikus iskolaváros:

Egerben mindössze hárman adakoztak, összesen 3 forintot. „Hazafilag sajnálom, hogy csak ilyen morzsát adhatok be” pironkodott az ívet körbehordó Makáry György.⁸

Győrben tízen 16 forintot adtak, ebből a gyűjtéssel megbízott Czákó Imre maga 5-öt. „Győrről az illyesekre nincs még elegendő inger, talán sokakat tartóztatott hitbéli előítélet és Kölcseynek érdemeinek ismeretlensége, amikor nem kis álmélkodásomra felszólításom alkalmából többen, és ami valóban szomorító, nyilvános oktatók kérdezték: kicsoda Kölcsey?” – panaszkodott Fáynak. (Valóban nem tudták? Vagy Czákó nem vette észre a kérdésbe bujtatott fitymálást?) Majd tovább: „... én minden iskola osztályt fölshóltottam, és volt is biztatásuk következtében reménységem, de míg az adásra jött a dolog, egynéhány azt állításul, hogy inkább elissza a pénzt terjesztett rossz szellem erőt vett a többiekben is . . .”

Szegeden, kegyesrendi főgimnáziuma és lyceuma révén akkor a délvidék legjelentősebb iskolavárosában nyolc adakozótól 4 forint folyt be.

Három protestáns szellemi központból összegyűlt tehát 271 forint, ezzel szemben három katolikusból csupán 23.

Külön meg kell említenünk a pesti egyetemet. Filozófia szakos hallgatói – akiknek állásfoglalását feltehetően sokkal kevésbé befolyásolta a felekezeti hovatartozás, mint az ide vagy oda tartozó iskolavárosokét – 40 pengő forinttal járultak hozzá Kölcsey szobrához. Az ifjú bölcsészek gesztusa a reformkor szellemi fejlődésével azonos irányba mutatott. Feltehetően hatással volt rá az is, hogy a Bajza–Toldy–Vörösmarty triász tekintélye itt Pesten különösen sokat nyomott a latba, az egyetem falain belül, annál is in-

8. OSZK kéziratár. Fol. Hung. 969.

9. OSZK kéziratár. Fol. Hung. 969.

kább, mert szellemüket az esztétika köztisztelőben álló tanára, Schedius Lajos hathatósan képviselte.

A már említett szempontok mellett a gyűjtés menetét olykor más tekintetek is színezték, így például irodalmi csoport-harcok. Példának hadd említsünk ezek közül egyet.

Aki nyilvánosan tüntetni akart a gyűjtőmozgalom ellen, az nem ért célt, ha semmit sem adott. Az Athenaeum ugyan folyamatosan közölte az adakozók névsorát, de nyilván nagyon kevesen akadtak, akik összegyűjtötték a listákat és kibogarászták: ez vagy az a név szerepel-e rajtuk, vagy sem. Viszont feltűnést keltett, akinek a neve ott volt a listán vagy kirívóan nagy összeggel – vagy kirívóan kicsivel. Ezt az utóbbi módszert választotta Sáros megyében gróf Dessewffy József, a Felső-magyarországi Minerva egykori szerkesztője, politikus, Kazinczy egyik legjobb barátja és levelezőtársa: 40 krajcárt (!) lökött a gyűjtőivel kopogtató Kapy Istvánnak. Rangjához és országos szerepéhez mérve: koldusgarasokat. Kit akart megsérteni, Kölcseyt, akinek emlékéért a gyűjtés folyt? Aligha. Semmi oka sem volt,

hogy nehezteljen a költő-politikusra, hiszen gyászbeszéde búcsúztatta annak idején az akadémián barátját és vele együtt buzgólkodott az ínségre jutott hátramaradottak fölsegítésén. Annál több oka volt viszont, hogy nehezteljen a gyűjtőkre, a Kisfaludy Társaságra, különösképpen Bajzára, akivel a Conversations-Lexikon per idején keveredett goromba tollharcba és Toldyra, akivel Kazinczy érdekében csatázott a Pyrker német nyelvű eposzának magyar fordítása miatt ráhulló támadások ellen. Szíve mélyén 40 krajcárjával valószínűleg arról az ifjú írónemzedékről mondott véleményt, amely mindent elsőprő rohammal szorította ki az ő nemzedékét az irodalom hadállásaiból: ennyire taksállak benneteket!

Ilyen apróbb, periférikus helyzetben maradó akcióktól eltekintve a gyűjtés a megyékben kiegyenlített és eredményesen folyt. Az 1840 februárja és novembere között folyó országos akció során végül is:

731 forrásból 1097 pengő forint gyűlt össze. Ha ehhez hozzáadjuk azt a 183 személytől származó 1300 forintot, mit a pozsonyi gyűjtés hozott, úgy együtt van az összeg, amit Ferenczy a szobor elkészítéséért számított. Fáy szervezőképessége és taktikai tudása ismét sikerrel vizsgázott.

Szemere Bertalan közben tovább folytatta a gyűjtést az árnyékba szorulva, kevés eredménnyel. „Amália” barátnőitől 11 kézimunka gyűlt össze, a Kaszinó pénztárába befolyt 100 pengő forint.¹⁰ Ezt a Kisfaludy Társaságon kívül álló Deák Ferenchez juttatták el. 1840 márciusában Szemere gyűlölködő cikket írt Fáy és Toldy ellen: kit illet a kezdeményezés dicsősége? Egyetlen tekintélyes lap sem volt hajlandó leközölni, végül

5. kép. Ferenczy István: Kölcsey Ferenc. 1839–41. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

a Századunk vette fel. „Ezzel bizony Szemere Bertalan nem sok kedvező véleményt nyerhet maga felől”, jegyezte naplójába Bártfay László.¹¹

Ferenczy István 1824-ben két korszakos jelentőségű, tökéletesen a reformkor szellemébe illeszkedő elhatározással tért haza Rómából. a) A régi szokásoktól eltérően nem hajlandó egyetlen főúri vagy főpapi udvarban személyes függőséggel járó szolgálatot vállalni, hanem ragaszkodik a szabad polgári státushoz. b) Munkásságával egyesek érdekénél sokkal inkább a hazát kívánja szolgálni. Erre a legalkalmasabb módnak egy nemzeti pantheon létesítését látta. A Kölcsey-émlék körül zajló események megmutatta mindkét eszméjének gyakorlati lehetőségeit.

Láttuk: Fáy a pozsonyi gyűjtés megindításakor nem beszélt arról, hogy a szobrot Ferenczyvel akarja elkészíttetni, holott magában azt már nyilván a kezdet kezdetén elhatározta. (Ez egy kérdésben alighanem azonos állásponton volt a miskolciakkal. Szemere Bertalan az 1838-ban megjelent *Utazás külföldön* című művében a párizsi Pantheon emlékeit látva fölsóhajtott „tanuljunk meg becsülni apáinkat”, majd „Egy szobrásunk van, s félek, mielőtt használhatók, az egy is kidől.”¹² Nyilvánvalóan Ferenczyre gondolt.) De miért titkolódzott Fáy? A válaszáért vissza kell pillantanunk néhány évre. Ferenczy 1834-ben megbízást kapott Lajcsák Ferenc nagyváradai katolikus püspöktől Szent László király nagyméretű, a váradi székesegyház elé állítandó lovasszobrának elkészítésére. Két okból is kapva kapott rajta. Az egyik: úgy tűnt, régtől dédelgetett pantheon-tervből sikerül végre valamit megvalósítania, a nemzeti történelem egy hőst állíthatja példaként a nyilvánosság elé. A másik: nemrégiben vásárolt házat Budán, átalakításához kölcsönt vett föl, anyagi ügyeinek rendeződését a nagyváradai szobor tiszteletdíjától remélte. Azonban 1835-ben váratlanul kínos helyzetbe került. Szatmárban a konzervatívok kerültek uralomra, és arra utasították követünket, Kölcseyt, hogy Pozsonyban az eredeti megbízástól eltérően a jobbágyok örökválsága ellen szavazzon. Ő erre nem volt hajlandó, inkább lemondott követi megbízatásáról. Erkölcsi példamutatásának tiszteletére barátai emlékérmét akartak készíttetni.¹³ Ezért január 14-én Vörösmartynak, a szobrász egyik legjobb barátjának vezetésével küldöttség kereste fel Ferenczyt, kérve, legyen segítségükre. Az köntörfalazott, mellébeszél – és kitért a kérdés elől. Miért? Tudta: Lajcsák gyűlöli Kölcseyt. Hogyan is ne: a politikus tüzesen szónokolt a felekezetek egyenjogúságának és a vegyes házasságok engedélyezésének Pozsonyban éppen napirenden lévő ügye mellett, a püspök mindennek konokul ellene volt. (Olyan konokul, hogy ez végül az uralkodóháznak is kellemetlenné vált és kénytelen volt Lajcsákot püspöki székéből kolostorba küldeni.) Egyelőre azonban Ferenczy tudta: ha bármivel is Kölcsey mellett voksol, nyomban elveszti a váradi szoborra szóló megbízatást, „. . . zavarodásba jöttem volna a püspök Lajcsákkal való dolgaim miatt” – vallotta be öccsének.

Szent László szobrának ügye végül is egy közbejött földrengés anyagi következményei miatt meghiúsult. Amikor Kölcsey meghalt, Ferenczynek már nem kellett Lajcsák kegyeire ügyelnie. Csakhogy egykori elzáródásának emléke a pozsonyi követekben még élt, ezért most gyanakodva néztek rá és más művészt kerestek. Bizonyítja ezt a szobrász orvos barátjának, Pólya Józsefnek egy 1838. július 30-án Toldyhoz írt levele:

11. Bártfay László kéziratoss naplója. OSZK kéziratár. Q. Hung. 1122.

12. *Szemere Bertalan: Utazás külföldön*. Helikon Kiadó, Bp. 1983. 117. 1.

13. *Vö. Fejős Imre: Kölcseynek szánt emlékérem*. Numizmatikai közlöny. 1955–56. LIV-LV. Akad. Kiadó. 63. 1.

14. Ferenczy István levele Ferenczy Józsefhez. Budán 1835. jan. 15. *Dr. Wallentinyi Dezső: Ferenczy István levelei*. Rimaszombat, 1921. 273.

... . alattomoságok, melyek Pozsonyban nyilvánosokká lettek, midőn Kölcsey emlékét külföldön akarják készíttetni, némelyek ócsárkodása miatt lehet is, kell is már egyszer érinteni, s ez most időszerű”.¹⁵ Ha Fáy Ferenczy megbízatásának tervét nyilvános vitára bocsátja, vagy megbukik, vagy a művész személye körül kirobbanó csatában a szoborállítást egész ügye szétrongyolódik. Egyelőre tehát – kétségtelen: némileg önkényes titkolódzással – hallgatott.

Ferenczynek viszont tudomásul kellett vennie, hogy a szabad polgári státusba és a hazaszolgálatba vetett hitével illúziókat is táplált. Elméletileg ugyan kétségkívül szabadabbá lett, de ha anyagilag talpon akart maradni, kínos és megalázó tojástáncra kényszerült barátság, hűség, politikai meggyőződés, felekezeti elfogultság (ő maga kálvinista volt) és sok más érdek között. A Haza pedig, amit távolról „minden anyák között a legjobb anyá”-nak nézett, közelről ugyancsak politikai, felekezeti, személyi és csoportérdekek csatateré. Affelől, kit fogad be pantheonjába és ki előtt zárja be annak ajtaját, távolról sincs egyetértés.

És még tovább is. Ahogy Fáy a pozsonyi gyűjtés alatt eltitkolta a kiszemelt szobrász személyét, úgy titkolta az országos gyűjtés alatt is hosszú ideig a szobrász tervét. Oka ugyanaz volt: a parttalanná duzzadó vita roncsolásától tartott. Ferenczy végül 1840 decemberében készült el a vázlattal és benyújtotta bírálatra a szoborbizottsághoz. Az tétova – hangsúlyoznunk kell: nagyon is tétova – vita után rábólintott, egy-egy közbeszólással némileg már az eljövendő évtizedek eklektikus kívánalmait előlegezve: „... . ők ugyan erőltették, hogy már csak szép legyen, alatta értvén, hogy körülötte mindenféle figura, embléma, stemma lenne”.¹⁷ A bizottság véleménye azonban nemcsak a kor ízlésvilága miatt volt tétova és határozatlan, hanem eddig példa nélkül álló társadalmi szerepe: bizottság-volta miatt. Helyzete merőben különbözött a 18. század főúri-főpapi mecénásától. Az a saját pénzét költötte, a saját ízlését tekintette irányadónak, senkinek sem tartozott sem anyagi, sem erkölcsi felelősséggel. Emellett rendszerint jó művészi ítélőképességgel rendelkezett, részben, mert az akkor képzőművészeti köznyelvnek számító barokk az ő gondolkodását is áthatotta-segítette, részben, mert világot látott, példákat ismert, összehasonlítási alapot szerzett. Mindez magabiztossá tette: határozottan – kétségtelen: olykor kegyetlenül – igent és nemet tudott és mert mondani. Megbízó és művész összesűrűlödött. Rémitő példákat ismerünk. De a sűrlődés, ha mégannyira fölsebezte is a művészt, ember és ember sűrlődése volt. Ezzel szemben a bizottság nem a saját pénzével gazdálkodott és – ha ugyan nyolc tagjának sikerült közös esztétikai ítéletre jutnia – nem tekinthette a saját ízlését irányadónak. Anyagi és erkölcsi-esztétikai tekintetben egyaránt felelősséggel tartozott az adakozóknak.

Elszámolási kötelezettsége folytán pontos költségvetésen alapuló szerződést kellett kötnie a művésszel. Igaz, Ferenczy már egy-két régebbi megbízójával is kötött ilyet, de e mostani bizottság kényszerűen aggályos kívánságai szokatlanok voltak számára és bántották. Ami pedig az erkölcsi-esztétikai felelősséget illeti: az adakozók közül forintjai fejében bárki jogot formálhatott arra, hogy véleményt nyilvánítson, és a vélemények terjesztésére az új orgánum, a hirtelen megerősödött sajtó készen állott. Ki volt az, aki a pénzemmel ilyen silányságra költötte? Ki volt az, aki elgáncsolta a remekművet, amit pénzzel támogattam? Bármelyik vádkérdésre számítani lehetett, sőt – ami a legvalószínűbb – mindkettőre egyszerre. Ilyen körülmények között a bizottság szükségszerűen habozóvá lett és mind a tagok külön-külön, mind a testület egyetemlegesen óva-

15. MTA kéziratár. RAL. 244/1839.

16. Ferenczy István levele Igaz Sámuelnek Rómában, 1823. július 14. *Wallentinyi* i. m. 176.

17. Ferenczy István levele Ferenczy Józsefnek. Budapest, 1839. dec. 27. *Wallentinyi* i. m. 313. l.

kodtak attól, hogy hangos-határozottan igent vagy nemet mondjanak. Hozzájárult ehhez a kései klasszicizmus, a romantika és a bontakozó eklektika hármas határán álló évtized általános izlésbeli elbizonytalanodása, továbbá az is, hogy a bizottság tagjai – gáncstalan jellemű, ragyogó politikai és irodalmi műveltségű férfiak – képzőművészeti alkotások, különösképpen szobrok elbírálásához nem rendelkeztek kellő fölkészültséggel. Ezt tudták is magukról. Éppen azért, akinek volt is a hümmögéssel kísért bölintéstől eltérő véleménye, mint például Bártfay Lászlónak – „Kölcsey készül emlékszobra ellen van némely kifogásom”¹⁸ – az sem mondta ki hangosan, hanem naplójába írva fiókjába rejtette. Nem akart maga előtt is bizonytalan ítéletével egy országos ügyet megzavarni.

Bizottság és művész nem horzsolódtak össze, hiszen a köznapi életben tagjainak legnagyobb része a szobrász személyes jó barátja volt. Mégis, mikor bizottsággá tömörülve érkezték vele, nem ember beszélt emberrel, barát baráttal, hanem munkaadó munkavállalóval. A szereplők derekassága csak növeli az utolsó csalódás fájdalmát. Mert mindenképpen összesítéseképpen Ferenczynek tapasztalnia kellett, hogy amikor elérte élete egyik legfőbb célját, a szabad polgár-művész státusát, viszonya megrendelőihez és művészetén keresztül hazájához reménytelenül bürokratikus és személytelenné száradt. Benne, az új létforma élharcosában fájdalmas-anakronisztikus nosztalgia sírt föl a patriarchális viszonyok után: „A grófnő Brunsvik, gróf Károlyi István, Forray, Marczibányi: ezekkel nincsen, nem is volt semmiféle szerződés! Hanem bántak velem azon szelidséggel, melyet szépen gondolkodó lelkek magával hozott”.¹⁹

„Tar agyát őszbevegyült kevés hajszál lengte körül, színtelen arcán ezernyi átvirrasztott éjszaka tikkadtsága ült; egyetlen szemében a nemzet múlt és jelen bánata tükröződött. Szava tompa, mély és ércetlen (. . .) még síriabb, mikor aztán ökölbe szorított jobbát emelve, a rámeresztett szemek előtt úgy állott, mint egy túlvilági lény” – Kölcseynek a fiatal Kossuth leírásához fogható képzőművészeti ábrázolása nem született. Egyetlen adatot sem tudunk felhozni amellett, hogy Ferenczy valaha is színről színré látta volna őt. Ha művén az arcformát vizsgáljuk, arra kell következtetnünk; az Auróra 1836-os kötetében megjelent acélmetszetet vette hozzá mintául. Einsle festménye nyomán Ender rajzolta és Drezdában Schwedenburg metszette.²⁰ Bajza szerkesztő – aki pedig többször személyesen találkozott Kölcseyvel – hitelesnek fogadta el, hiszen közölte. Mégis: a költőről fennmaradt más képekkel való összehasonlítás arra vall, hogy a Kossuth által oly szemléletesen leírt arc a többszöri átmásolás során meglehetősen sematizálódott, pontosabban: a közízlés hőszemélyéhez igazodott. Ferenczy szobrának sem az arc a nézőt legerősebben lebilincselő részlete.

A szobor kartartásának és ülő helyzetének messze múltba nyúló és változatos előtörténete van. Ennek itt most három állomását vesszük szemügyre.

Az első nyilván görög-hellenisztikus eredetű, a római falfestészet által több, egymáshoz igen hasonló változatban ránk hagyományozott Venus-ábrázolás. Trónszéken ül a szerelem istennő, lábát alacsony zsámolyon nyugtatja. Háta mögött áll kedvese, Mars-Arész hadisten, egyik karjával átnyúl Venusz álla fölött, és kezével a bal mellét cirógatja. Az szemérmesen félrefordítja a fejét, ám bal karját könyöktől felemeli, és – ez nagyon fontos motívum! – kezét Mars dédelgető karjára fektetve a szabódás és öröm búbájosan kétértelmű mozdulatával magához szorítja azt. Jobb karja az ölében fekszik.

A második állomás Canovának Napóleon hűgát, Elisa Bonaparte Baciocchi toszkánai hercegnőt, illetve Polyhymnia múzsát ábrázoló szobra. Történetének két sza-

18. Bártfay László kéziratos Naplója. OSZK. Q. Hung. 1122. 176.

19. Ferenczy István levele Fáy Andrásnak. Budán, 1839. dec. 16. *Wallentinyi* i. m. 311.

20. Vö.: *Csorba Sándor: A Kölcsey-arcmások története*. Irodalom és Nyelvtudomány. Nyíregyháza, 1977. 5.

kasza van. A hercegnő 1809-ben rendelte meg egész alakos ülőszobrát Canovánál. Gipszmodellje 1813-ra elkészült. Elisa fesztelenül, mégis méltósággal ül trónszékén, sudár hátával éppen csak érinti a támlát. Fejét – vessük össze ezt a mozdulatot az ókori Vénusz-képekkel! – élénken jobbra veti. A külvilágnak él, kíváncsi és tetszeni akar. Bal könyökével könnyedén trónszékének karfájára támaszkodik és – vessünk ismét egy pillantást a Vénusz-képekre! – alsó karját fölemelve kezét kissé negédes mozdulattal válla felé fordítja. Vagyis eltűnt a hadisten, eltűnt a mellet dédelgető keze – ezzel eltűnt a nyilvánvalóan erotikus tartalom – de szinte változatlanul megmaradt Elisa-Venusz kezének tartása. A beavatatlanok könnyed-kecses mozdulatnak látták, a beavatottak elértették a bele rejtett bókot: a hercegnő oly szép, mint a szerelem istennője.

A márványszobor 1816-ra készült el, csakhogy akkor már nem volt, aki kifizesse. A hercegnő bátyja megbukott, őt pedig elűzték Toszkána trónjáról. Canova úgy segítette magát, hogy a márványszobor arcáról lefaragta a személyes jegyeket és mint eszményi arcú Polyhymnia műzsát eladta a szobrot Bianchetti grófnak, aki 1817-ben Bécsbe küldte azt nászajándékkul I. Ferenc császár negyedik esküvőjére. Ferenczy Canova római műtermében a gipszmodellt biztosan látta, de valószínűleg ismerte a bécsi márvány-példát is.

A motívumvándorlás harmadik állomása az ő Kölcsey szobra lett. Tudott dolog: ha Ferenczy „plánum adás”-ról beszélt, mindig egy már megvalósult, a közvélemény által szentesített szobornak az adott feladathoz való adaptálására gondolt. Így tett most is Canova művével. Mindenekelőtt elhagyta a láb alól a kecseske zsámolyt, így a költőpolitikus alakjának összhatása súlyosabb, férfias lett. Egyszerűbbre formálta a széket is, elhagyta karfáit, aminek következtében a kar immár nem támaszkodott semmire, hanem egyértelműen gesztussá, még hozzá komoly, érvelő gesztussá változott. Abba a kézbe, amely mind az ókori, mind a canovai változaton tétlenül nyugszik az ölben, irattekercset adott, amihez talán Poseidoppos²¹ antik komédiaszerzőnek ismeretlen mestertől származó, Rómában látott szobráról vett példát. A kéz- és lábtartásokat nagy vonalakban érintetlenül hagyta, csak éppen tükörképszerűen megfordította, amit Canovánál a bal kéz és a bal láb tesz, azt itt a jobb kéz, jobb láb teszi, és viszont. Több segéd-del dolgozott, így a megformálás minősége némileg egyenetlen. Olyan remekbe faragott részletek mellett, amilyenek például a lábfejek, akadnak olyan merevek és darabosak, mint például az antik ruha redői a mellkas fölött. Kurkász szem bizonyára jó néhány hibát fölfedezhet rajta, sőt talán azt is megállapíthatja: nem hű képe Kölcsey testi mivoltának. Szellemének erkölcsi és emberi nagyságának azonban aligha akad hívebb tolmácsolója. Komoly, egyszerű, méltóságos.

Ami pedig a motívumátvételeket illeti: mi sem volna helytelenebb ironikus mosoly-nál. A művészettörténet úgy görgeti a motívumokat, mint a nagy folyók sodra a követeket: hol ezt épít belőlük, hol azt, hol meg amazt.

21. Soós Gyula: Néhány hellenisztikus előkép Ferenczy István szoborkompozícióihoz. Művészettörténeti Értesítő, 1959. VIII. 1. 69.

DENKMAL IN DEM REFORMZEITALTER

(Auszug)

Im August 1838 starb Franz Kőlcsey, der Dichter und Parlamentsabgeordnete, einer der bekanntesten, liberal-oppositionellen Politiker seiner Zeit. Gleich bereits nachdem Todestag vereinigten sich Kőlcseys Freunde, ein Denkmal zu Ehren des berühmten Dichters errichten zu lassen. Zu dieser Bildhauerarbeit hatte man Stefan Ferenczy auserlesen. Die zur Errichtung des Denkmals nötige Geldsumme – 2500 Gulden – wurde durch eine damals in Ungarn noch ungewohnte Methode, im Wege allgemeiner, öffentlicher Spendensammlung zusammengebracht. Diese öffentliche Spendensammlung wurde in zwei Etappen veranstaltet und durchgeführt. Zum erstenmal zielte man auf die für 1839 einberufene Parlamentstagung, wo sich die Spendensammlung nach unmißverständlich politischen Gesichtspunkten polarisierte: Die Oppositionellen waren gebefreudigt, spendeten reichlich, die Konservativen aber wollten für das Denkmal keine große Summe spenden. Schließlich und endlich wurden 1300 Gulden von 183 Spendern zusammengetragen. Danach erstreckte sich die Spendensammlung auf die ganze Bevölkerung Ungarns. Dabei wirkten meistens Konfessionsrücksichten auf die Sammlung ein: Die Gebiete, wo Protestanten die Mehrheit der Bevölkerung bildeten, spendeten freigiebig für das Denkmal, dagegen die Gebiete mit katholischer Mehrheit verhielten sich zurückhaltend, sogar abweisend. Das Endergebnis der öffentlichen Spendensammlung war folgendes: 1100 Gulden aus 730 Geldquellen.

Stefan Ferenczy machte seine Kunststudien bis 1824 in Rom bei Thorvaldsen. Bei seiner Heimkunft streckte er sich zwei Ziele vor: Einerseits keine Hofkünstlerstellung mit persönlichem Abhängigkeitsverhältnis annehmen, andererseits dagegen einen freien, unabhängigen Bürgerstand erringen. Im Laufe der Errichtungsarbeiten des Kőlcsey-Denkmal machte er folgende Erfahrungen:

a) In den Erwartungen seines bürgerlichen Freistatus war er stets gezwungen, anpassungsfähig zu sein: Wenn er für einen Protestanten eintrat, verlor er die Aufträge seitens der Katholiken und umgekehrt, wenn er die Ansprüche der konservativen Auftraggeber befriedigt, gefährdet er die Zuneigung der Oppositionellen.

b) Die von ferne für einheitlich gefundene Heimat ist aus nächster Nähe nur ein unentwirrbarer Knäuel von politischen, konfessionellen, literarischen, familiären Interessengenossenschaften im Kampfgetümmel für- und gegeneinander.

c) Das Vaterland spricht zu ihm nicht als eine persönliche Gestalt, sondern als ein in vielen Hinsicht unbestimmter Ausschuß: dadurch geraten in seine Bildhauerarbeit viele verstimmende, unpersönliche Elemente des Bürokratismus.

Im Jahre 1840 ist Stefan Ferenczy mit dem Kőlcsey-Denkmal endlich fertig geworden. Der Gesamtentwurf und die Kompositions-grundmotiven gehen auf die „Venus“-Darstellungen der pompejischen Wandmalereien zurück, die Canova selbst zum Standbild Polyhymnia von Elisa Bonaparte übernommen hatte. Stefan Ferenczy gestaltete diese entlehnte künstlerische Konzeption für das Kőlcsey-Denkmal um. Diese künstlerische Motivenwanderung schneidete bei der Schöpfungsarbeit gut ab: Die Handhaltung des Reformpolitikers Kőlcsey formte sich zu einer erläuternden-argumentierenden Geste um, seine ruhige Sitzhaltung und seine antike Kleidung erinnerten an die Menschenwürde eines römischen Senators, den Ansprüchen des Klassizismus entsprechend.

Péter Cifka

A KÉPÍRÓ SIMONYI ANTAL

SÜMEGI GYÖRGY

Simonyi Antal (1821–1892) fotográfus, „a hazai fényképezés egyik úttörő egyénisége”.¹ A magyarországi fotótörténet és fotószakírás a múlt századi legelső sorában, az úttörők között tartja számon, ott, ahol a fényképezés magyarországi kezdeteiről és továbbfejlődéséről van szó. Főltalálóként (pl. pillanatfelvételi találmányáért 1855-ben, a párizsi világtárlaton aranyérmert kapott) és kitűnő portréfényképészként, arcképfotós-ként ismerik, ismertetik. Kevésbé közismert, hogy ő az egyike azoknak, akik a festést, a festői pályát cserélték föl, hagyták oda az új találmányért, a fotográfiáért. „A festő-fényképészek között azon kevesekhez tartozott, aki nem tért vissza többé az ecsethez, hanem végig kitartott az újonnan választott hivatás mellett, s abban tudományos alaposággal elmélyedve, szakmájának alkotó művészévé vált”.²

Simonyi 1821-ben született Kecskeméten. Apja városi tanácsnok volt,³ 1848-ban országgyűlési képviselő. Simonyi Antal középiskoláit szülővárosában végezte, majd Pesten, a mérnöki karon folytatta tanulmányait. Ezzel párhuzamosan német, olasz és francia nyelveket tanult. Egyetemi tanulmányai mellett Pesten valamelyest gyakorlatot szerzett a festészetben is. 1841-ben végzett, 1842-től egy évig a bécsi akadémia antik rajzosztályára járt.

Az akkori akadémiai rajzoktatásnak – a tanító, korrigáló „mesterek”, festő- és rajztanítók mellett – legfőbb tényezője a klasszikus művek tanulmányozása. Ez is kétféleképpen volt lehetséges. Közvetlenül, legtöbbször másolatkészítés során, hiszen így lehetett igazán ellesni, behatolni egyénileg is a régi mesterek fontos műveibe. Másik módszer az eredeti műről, művekről készített másolatok tanulmányozása. E nemből fontos közvetítő a metszet, amely kicsinyítve, de arányaiban hűségesen mutatja be az ismert műalkotásokat, fontos kompozíciókat. Ilyenekkel bőségesen találkozott Simonyi bécsi tanulóévében, ahogy erről később maga is megemlékezik: „A bécsi St. Annai (festészeti) akadémia könyvtárában temérdek kincs, megpantt metszetsvény gyűjtemény található; 15 év előtt igen gyakran s kegyeletes figyelemmel lapozgattam e gyűjteményt, s a metszetsvények temérdekségét innét ismerem. A legjeleseb festészek művei többször, s különféleképp sorozva megvannak. Itt arcképgyűjteményt, amott bibliai képeket

1. *Szakács Margit*: Simonyi Antal a hazai fényképezés egyik úttörő egyénisége. *Cumania III. Historia. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét, 1975. 249–261.*
2. *Szakács i. m. 249.*
3. Simonyi Antal apja, Simonyi János (1784–1853) Katona Józseffel is kapcsolatban volt. Nyitrai Pál 1812-ben, Katonához írott leveléből: „Ha a Simonyival valahol összejöhetne mostan, igen szeretném, mert egynehány napok előtt jelentettem neki, hogy venne nekem kalapot, de észre nem vettem, hogy ily hamar elmenjen Pestre”. Idézi *Miletz János*: Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. Bp. 1886. 44–45.

találunk, míg emitt genre-, történelmi, tájmetszetvényekkel, vagy egy egy festész összes műveivel találkozunk.”⁴

A 40-es években Simonyi több honfitársával együtt tanult Bécsben, az Akadémián. Ezen évtizedben – többek között – megfordultak ott: *Brodsky Sándor, Kovács Mihály, Doctor Albert, id. Storno Ferenc, Györgyi (Giergl) Alajos, Mezey Lajos, Zichy Mihály, Haan Antal, Orlai Petrics Soma*.⁵ Simonyi Bécsben a festőakadémisták megszokott életét élhette, amelyhez hasonlatosról Barabás Miklós így számolt be: „A rajzolás vagy festés antik minta vagy élő modell után télen este 5-től 8-ig, nyáron reggeli 6 órától 8-ig tartott, éspedig azért, mert a felsőbb tanárok a nappalt más művészi működésre használták föl, a növendékek pedig nappal vagy otthon festettek arcképeket stb., vagy leckéket adtak (. . .) Mikor már több gipszalakot lerajzoltam, újra egy másik terembe mentem át, az élő modellhez. Eleinte ezekről is csak rajzokat készítettem, de mikor a napok hosszabbodtak, és az élő modell reggel 6 órától 8 óráig állott, akkor olajban festettem róla”.⁶

Simonyi bécsi tanulóidejében igen szorgalmasan dolgozhatott: rajzolt és festett, nagy elmélyedéssel tanulmányozta a régi műveket, mestereket; másolatokat készített. Bizonyosan hazatért az akadémiai év végén szülővárosába, Kecskemétre 1842 nyarán. Valószínűleg ekkor, de legkésőbb ez év őszén ajándékozhatta a kecskeméti kollégium rajzsztárára, illetve könyvtára számára azon rajzait és festményeit, melyeket a Jogakadémiára járó *Jókai* és a tőle festeni tanuló, kecskeméti születésű *Muraközy János* (1824–1892) – és mások – tanulmányozás céljából kikölcsönöztek.⁷ Simonyi e munkái másolatok, stúdiumok, tanulmányrajzok, rajzolás tanuló számára alkalmas darabok. Ezért, a rajzok közhasznú voltaért ajándékozhatta e munkáit a kollégiumnak, az idézett bécsi példát is követve. Simonyi rajzai, rajzolatai egyrészt fontos műveket, klasszikus alkotásokat közvetítettek másolatban, másrészt pedig a rajzolás mesterségébe, a festés iskolájába segítették bevezetni az erre vágyó ifjakat.

4. *Simonyi Antal*: Tanulmányok az egyetemes világipar templomából. Páris 1855. Pest. Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1856. 65. (Ezentúl: *Simonyi*: Tanulmányok, 1855)

5. *Lyka Károly*: A táblabíró világ művészete. 3. kiad. Bp., 1981. 52–53.

6. *Barabás Miklós önéletrajza*. Kolozsvár–Napoca. 1985. 52–53.

7. Simonyi rajzok és festmények kölcsönzései a Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára Kölcsönzési Napló bejegyzései szerint:

1842. 13. Oct. Simonyi A.: rajzolatai 100, 97, 96, 95, 93, 92, 91, 87, 83, 81, 80, 78, 76, 74, 60, 58, 49, 41, 38, 37, 36, 34, 26, 17, 16, 12, 11, 10, 3 = 29 darab. Muraközy János

1842. Dec. 13. Rajz mustrák 6, 28, 50 Jókay Móríc

1842. 20. Dec. Simonyi úr festményei közül 1. Guidó Réni síri asszony 2. Az andalgó televérffő

3. Danhanger öreg bölény – Jókay Móríc és Muraközy János

1843. Jan. 2. Simonyi úr festményei Kővér asszony fő, Tizián apácájája – Jókay Móríc úr detto rajzolatok 30, 7, 28

1843. Jan. 6. Simonyi úr rajzolatai N° 32.39. Jókay Móríc.

1843. Jan. 10. Ganner Simonyi Antal rajzolatai: 25. 23. 24. 21. 27. 51. 43. 40. 14. 13. 35. 11 darab. Muraközy János.

1843. Febr. 2. Simonyi úr rajzolatai közül. 99. 63. 55. 52. 47. és 42-dik számok. Kornmuth János Csongrádon.

1843. Marc. 3. Simonyi úr rajzolataiból No. 18. 28. 67. 90. 8. 9. 7. Muraközy János

1843. Marc. 31. Simonyi úr rajzolataiból: 71. 75. 77. 69. 50. és 4 festett képek – Muraközy János.

1843. April. 27. Simonyi rajzolatai 54. 48. 15. 44. 5. 8. 9. Kornmuth János Csongrádon.

1843. Júl. 5. Simonyi rajzolatai No. 88. 98. 89. 90. 82. 39. Két festett arckép – Muraközy János.

1843. Júl. 21. Simonyi úr rajzolatai No. 56. 32. – Muraközy János.

1843. Oct. 15. Simonyi rajzai No. 1. 17. 40. 16. 24. 46. 4. 27. 23. Jókay Móríc.

Az 1–100-ig sorszámozott rajzok közül Jókai és Muraközy 86-ot kölcsönözött. A névvel, címmel megnevezett rajzok és festmények száma: 24.⁸ Ezek: 1. Guidó Réni síri asszony; 2. Az andalgó televérő; 3. Danhanger öreg bölény (kölcsönözte – ezentúl: K – Jókai–Muraközy, 1842. dec. 20.); 4. Kővér asszonyfő; 5. Tizián apátzája (K: Jókai, 1843. jan. 2.); 6–9. 4 festett képek (K: Muraközy, 1843. márc. 31.); 10–11. Két festett arckép (K: Muraközy, 1843. júl. 5.); 12. Simonyi rajz. paraszt kővér könyöklő leány (K: Pap Antal, 1844. szept. 30.); 13. Bámuló fej. Simonyi A. rajza (K: Pap Antal, 1844. okt. 17.); 14. Simonyi A. rajzai közül a' pápa szemes fő. olajfestm. egy darab vászonra (K: Pap Antal, 1844. dec. 5.); 15. Simonyi A. rajza Nő arc (K: Pap Antal, 1844. dec. 21.); 17–19. A' mosolygó arc, vászonra 2 árnyékolt arckép papíron (K: Pap Antal, 1845. okt. 28.); 20–22. Simonyi Antal rajzaiból. Untig assz. bámuló assz. és vén emberfők (K: Örsi János, 1845. dec. 1.); 23. A' török asszony kép. Simonyi rajza rámban (K: Örsi János, 1847. jan. 26.); 24. Simonyi A. rajzai közül üvegrámás Nő arc (K: Örsi János, 1847. jan. 30.).

A „Simonyi rajzolatai” és kevesebbszer „Simonyi rajzai” címszavak után a sorszámozottak következnek mindig. A névvel, címmel megnevezettek egy részéről föltehetjük, hogy nem másolat, hanem Simonyi saját, eredeti munkája. Egyszerűbb s áttekinthetőbb lenne az eredeti alkotások és a másolatok szétválasztása, ha a rajzolat + sorszám csak másolatot jelentene, jelentett volna a korban. Ennek ellentmond azonban, hogy a „rajzai” után is több helyen előfordul a sorszám és a címmel, témával megnevezettek között is több másolatot fedezhetünk fel. A rajz, rajzolat szinonimák, azonos értelemben használt fogalmak voltak. Ugyanakkor bizonyosra vehető, hogy a 100 rajzolon, másolaton kívül 24 mű között zömében Simonyi saját, eredeti rajzait és festményeit (arcképeit) kell sejtenuünk. Feltehető, hogy Simonyi rajzai, rajzolatai, festményei, festett és rajzolt másolatai valamelyest hatással lehettek Jókai további

-
1844. Sept. 30. Simonyi rajzom. paraszt kővér könyöklő leány. 4. cs. Pap Antal
 1844. Oct. 17. Bámuló fej. Simonyi A. rajza. fol. Pap Antal
 1844. Oct. 20. Simonyi rajzai 16. 48. fol. s. darab H. Nagy István
 1844. Oct. 28. Simonyi rajzai 29. és 31. reg. 2. – H. Nagy István
 1844. Nov. 8. Simonyi A. rajzai 86. 92. fol. 2 darab – H. Nagy István
 1844. Nov. 12. Simonyi A. rajzai 18. 44. 2 darab – H. Nagy István
 1844. Dec. 5. Simonyi A. rajzai közül a' pápa szemes fő. olajfestm. egy darab vászonra. – Pap Antal
 1844. Dec. 10. Simonyi A. rajza Nő arc egy d. Pap Antal
 1844. Dec. 21. Simonyi Schulmeister arc. 4° vász. – Pap Antal
 1845. 15. Febr. Simonyi rajzai 22. 20. – Pap Antal
 1845. Apr. 1. Simonyi A. rajzai 2. 13. 14. – Pap Antal
 1845. Apr. 6. Simonyi rajzai No. 21. 1. db – Örsi János
 1845. 4. Oct. Simonyi rajzai 19. 71. fol. 2. – Pap Antal
 detto 4° 2. – Örsi János
 1845. Oct. 28. A' mosolygó arc, vászonra 2 árnyékolt arckép papíron 3 db – Pap Antal
 1845. Dec. 1. Simonyi Ant. rajzaiból. 1. Untig assz. bámuló assz. és vén emberfők. 3 darab – Örsi János
 1846. Febr. 10. 5. 30. 51. Simonyi rajzai 3 db – Pap Antal
 1846. 1. Márcz. Simonyi úr rajzaiból 1 darab – Örsi János
 1847. Jan. 6. Simonyi rajzai 7. 75. 80. 88. – Pap Antal
 1847. Jan. 26. A' török asszony kép 2 db. Sim. rajza rámban. – Örsi János
 1847. Jan. 30. Simonyi A. rajzai közül üvegrámás Nő arc – Örsi János
 8. Ezen gyűjtemény Simonyi műveinek legnagyobb kollekciója lenne – de adataikat csupán a Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára Kölcsönzési Naplója őrzi. A rajzok, festmények és másolatok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején, de legkésőbb az első világháborúban kallódhattak el.

képzőművészeti munkásságára⁹ és döntően befolyásolták Muraközy János festészetének, festői pályájának kezdetét és további alakulását. A további kölcsönzőkre (Kornmuth János, H. Nagy István, Pap Antal, Örsi János) ugyancsak megtermékenyítő hatással lehettek a rajzok, okulásul szolgálhattak számukra egészen 1847-ig, mivel addig találtunk a kölcsönzésükre vonatkozó bejegyzést.

Az is túlzás nélkül föltehető, hogy a Jókaival barátságot tartó Petőfi, kecskeméti tartózkodása idején (1843. január 13.–március 23.) esetleg láthatta a kikölcsönzött Simonyi munkákat. Jókai későbbi visszaemlékezésében emlegeti: „A harmadik előadásunk Kotzebue „Zürzavara” volt. Ott már én voltam a primo amoroso . . . Az én hódolatom tárgya Simonyi Antal nagyhírű pesti fényképész nővére volt.”¹⁰ (Jókaiiban természetesen jobban rögzült a fényképész, mint a rajzoló, mivel az 1860-as években őt magát is többször lefényképezte Simonyi.) Szakács Margit, Simonyi Antal életének s fotós munkásságának ismertetője azt állítja idézett tanulmányában, hogy festőnk „Velencébe szóló ösztöndíjat kapott, ahol három évet töltött”.¹¹ Hiteles adatok híján csak föltételezhetjük, hogy e stipendiumot szülővárosa adta Simonyinak és kijárásában, elintézésében szerepe lehetett édesapjának is.

Velencében 1843-tól tanult Simonyi. Az ottani miliőről, a tanulás környezetéről megint Barabás Miklóst idézem: „Velencében a professorok és tanítványok közt egészen más viszony volt, mint Bécsben, ahol olyan feszes élet volt, akárcsak a kapitány és közlegény között. Itt egészen kollegiális viszonyban élt a tanár és tanuló. Gyűlhelyök leginkább egy kávéház volt, (. . .) ahol estefelé, az öt-hat óra között elköltött ebéd után jöttek össze, s egészen barátságosan vitakoztak a művészet különféle kérdéseiről. A professorok: Politi, Lipparini, Gregoletti, Marchesi s Malatesta”.¹²

Simonyi, ahogy a bécsi akadémián, úgy Velencében is gyakran találkozott magyar festőkkel és más céllal utazó honfitársakkal. Az Accademie de Belle Arti ez idő szerinti igazgatója a magyar származású *Beniczky Lajos* (1804–1880 k.) volt. Velence az építő- és képzőművészeteknek hatalmas kincstára, ahol a Doge-palota, a templomok a művészettanulmányozáshoz remekműveket kínáltak: az egész gazdag velencei festészet korábbi emlékéanyagát, különösen a reneszánsz műértékeit, a Bellinik Madonnáit, Giorgione, Tiziano műveit, Tintoretto nyugtalan képvilágát, vedutákat, Guardi és a Canaletto műveit. Velencében az akadémia szerves része volt a város lenyűgözően színes, eleven életének. Az évszázó ünnepély, a díjak kiosztása és a szépművészeti kiállítás megnyitása jelentős eseménynek számított. Az akadémiai évszázó napja, augusztus 4-e az egész Velence polgárságának az ünnepe. Az ünnepélyen megjelenik Pálffy gróf, Velence kormányzója. Az akadémia nagy aulájában gyülekező közönségben ott van Berry hercegnő és a városi magisztrátus képviselői, a polgárság színe-java. Az ünnepet az akadémia titkára, A. Diedo beszéde nyitja meg. Felolvasták a verseny jegyzőkönyvét, majd Pálffy gróf szétosztotta a művészifjaknak a jutalmakat. Az évadzáró kiállításon sok ifjú tehetség van, de hiányzik „az a nagy egység, mely a velencei iskolát addig megkülönböztette; a rajznak és a színezésnek együttes szerepe”. Ezt a korabeli újság (*Gazzetta*, Anno 1845. N. 178. 725. p.) hiányolja.¹³

A velencei akadémia 1844. évi pályázatán, „a Sala delle statue del gruppo in disegno” versenytételnél a magyar Simonyi Antalnak, mint a legjobbknak is csak egy

9. Vö.: *Orosz László*: Jókai Kecskeméten. Tiszatáj, 1954. 2. sz.; *Vayerné Zibolen Ágnes*: Jókai képzőművészeti munkássága. Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1962. Bp. 61.

10. *Jókai Mór*: Életemből I. Bp. 1907. 65.

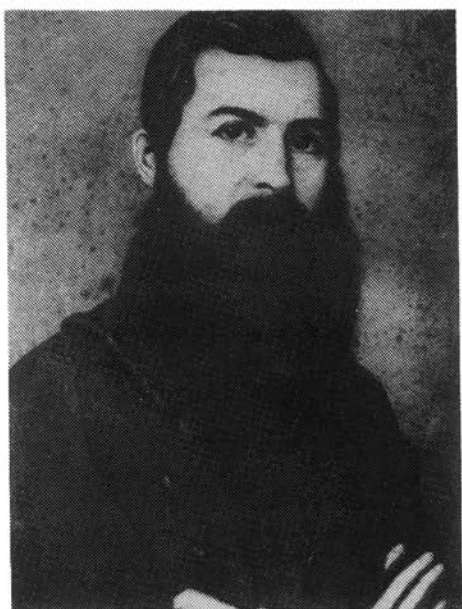
11. *Szakács* i. m. 249.

12. *Barabás* i. m. 84.

13. *Turcsányi Erzsébet*: Molnár József. Bp. 1938. 13–14. Turcsányi felsorolja az 1844–45-ben Velencében járt magyarok hosszú névsorát is: i. m. 15. 116.

1. kép. Simonyi Antal: Női portré, 1845
(Katona József Múzeum)

2. kép. Simonyi Antal: Dunyov István, 1851
(Muzeul Regional Arad)

primo accessit-et engedélyeztek.¹⁴ Az 1845. évi évváró kiállításon „Molnár József tájképe mellett a Scuola di Paesaggion szerepel két festményével és nyolc rajzzal Antonio Simonyi”.¹⁵ A kis számban fennmaradt Simonyi-alkotások között sem a primo accessit-tel kiemelt 1844-ben készült versenyrajz(ok), sem a következő évi, a tájképosztály tárlatán szerepelt munkái nem azonosíthatók.

Simonyi Antal itáliai tanulmányait – Firenzében és Rómában folytatta. „1845-ben Ligeti, Molnár, Simonyi, Morvai magyar fiúk Rómában leptek meg. Karácsony estéjét is együtt töltöttük a Heinrich lakásán, hol Jüles Harris, spanyol születésű angol is velünk volt. Sült pulyka, olasz saláta és jó orvietói bor igen jó hangulatba hozott bennünket, meg a macaroni”.¹⁶

Hároméves itáliai tartózkodása után Simonyi Genovában hajóra szállt és Franciaországba utazott. Párizsban időzött, arcképfestéssel tartva el magát. Sajnos ott készült munkáiról, azok megrendelőiről nincsenek adatok. Ahogy londoni tartózkodásáról sem maradtak fenn művek, csupán csak annyi, hogy ott br. Vay Miklós személyében főiri támogatóra talált, aki beajánlotta őt hg. Eszterházy Pálnak is.¹⁷

14. A Gazette 1844. N. 177. száma (6. Agosto. 711.) *Turcsányi* i. m. 12.

15. *Turcsányi* i. m. 13–14.

16. *Kovács Mihály festő saját kezű életrajza*, 30. Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, ltsz.: 20055/1978. – Kovács Mihály naplójának ezen bejegyzése alapján idézi az eseményt *Turcsányi Erzsébet* (i. m. 19. p.) és őt követően másik is.

17. *Báró Vay Miklós: Öt hét a pesti Új-épületben. Vasárnapi Újság*, 1898. 2. sz. 27.

3. kép. Simonyi Antal:
Okrutzky Aurel arcképe, 1852 (HOM)

A 40-es évekből fennmaradt egyetlen datált festménye 1845-ben készült *Női portré*,¹⁸ egy ismeretlen nő mellképe. Szokvány biedermeier női arckép ez: középen szétválasztott, lesimított hajú, erősen dekoltált ruhát viselő háromnegyen profilos női arc. Családtag vagy ismerős lehet, mert egyfajta személyességet, közvetlenséget sejtet az ábrázolt szomorú-megtörtségének a megjelenítésével. A test színéből diszkréten kicsillanó arany fülbevaló, a haj és a ruha egymásra rímelő azonos barna színteste, a vállkendő sötétzöldje finom eszközhasználatot, gondos színválasztást mutat olyan értelemben is, hogy az ábrázolt fáradtságát, bánatát még inkább kiemeli. (Igaz ugyan, hogy a 70-es évek második felében szakszerűtlenül restaurálták, s így a csúcspontok „eltűntek” a képről.)

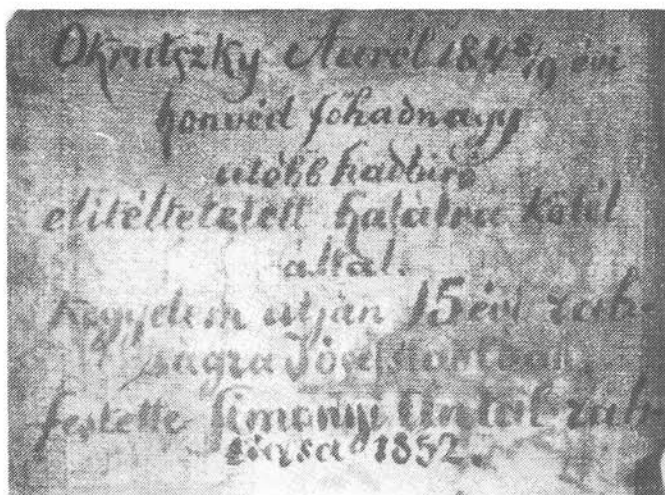
Simonyinak a Kecskeméti Református Kollégium tulajdonaként, bizonyosan az 1840-es évek legelejére datálható rajzai, másolatai és egyéb munkái közül egy sem maradt fenn máig. Így csupán a kölcsönzési napló bejegyzései mutatnak nagyobb Simonyi-mű mennyiséget. Ezen kívül is csupán néhány föllelhető, fennmaradt és

azonosítható festményt hozhatunk csupán kapcsolatba a kezével. Biztosra vehető, hogy külföldi tanulmányai, nyugat-európai vándorlásai, a hazájától távol eltöltött években pénzkereseti forrásul is használta, használhatta a portretírozást. Ugyancsak biztosra vehető az is, hogy ilyenfajta alkotásai a megrendelőknél és azok leszármazottainál, de mindenképpen idegenben maradtak, maradhattak. Simonyi festői életműve, rajzoló és festőművészeti munkássága ezért, a Magyarországon kis számban regisztrálható műve miatt is nehezen kutatható és föltárható.

A néhány, elszórta föllelhető adat és az ugyancsak szerény mennyiségű és minőségű mű nemcsak torzóban maradt festői életművet mutat, hanem azt is sejtetni engedi, hogy művei nem emelik a kortárs magyar festők átlagszínvonala fölé. Elannyira nem, hogy a korszakkal foglalkozó összefoglalókból Simonyi rendre kimarad, még a kismesterek sorában is csak ritkán veszik számba. Zádor Anna jogos figyelmeztetése rá is vonatkozik: „megtört sorsú alakja e kornak több is van, de működésük feldolgozása még hiányos”.¹⁹ Simonyira aktualizálva, e megjegyzéshez azt is hozzátehetjük, hogy a földolgozás, a teljes körű bemutatás szinte lehetetlen. Simonyi – és több kortársa – esetében legtöbbször csupán a bizonytalanban tapogatunk, művek után vizsgálódva, a lehetetlent kísértjük meg róluk szólva: egyfajta teljességük lebeg a

18. *Simonyi Antal: Női portré*, 1845. o. v. 46x38,5 cm, J. j. l.: festette Simonyi Antal 1845. „Katona József Múzeum, ltsz.: 66.184. A kép restaurálási dokumentációja: KJM, Művészettörténeti Adattár, 18–80.

19. *Zádor Anna: A magyar művészet a XIX. század első felében*. In: *A magyarországi művészet története*. Főszerk.: *Fülep Lajos*. IV. kiad. Bp. 1970. 366.

4. kép. Az Oksuzsky kép hátoldala

szemünk előtt, miközben tudjuk, hogy torzó, töredék csupán az, mit művészetükből ismerhetünk, s talán nagyobb részét nyelte el a távolság, takarta el az idő, a messzeség.

Simonyit persze nemcsak a kisszámú műve, hanem fordulatos, meglepő eseményekben gazdag életútja, nyughatatlan-eleven, kutató szelleme is rejtélyes egyéniséggé és egyúttal izgalmas művésszé avatja. Szakács Margit kutatásai szerint életútjának legfontosabb etapjai: Bécs (1842), majd Velence, Firenze, Róma (1843–45) után Párizs (1846–47 – ez idő alatt rándult át Londonba), ahol ugyancsak tanult és dolgozott. Hatévi távollét után, 1847-ben tért haza. A fényképészetet Párizsban kezdte tanulmányozni. A szabadságharcban aktívan nem vett részt; ezt bebörtönzése (1851 őszétől 1852 októbere) miatt sokan hibásan feltételezték. Simonyit aktív politikálása, mégpedig a Párizsban megismert utópista szocialista tanok és Fourier eszméinek a terjesztése miatt zárták le. A „fényírászat” elméleti vonatkozásai és gyakorlati haszna, előremozdítása érdekelte az 50-es években, eredeti foglalkozása, a festészet mellett is. Ez utóbbit Szakács Margit szerint 1855-től nem gyakorolta. Voltak olyan évek az életében, amikor szinte párhuzamosan futott egymás mellett a festői praxis és a fényképészetben való elmélyedése. Ugyanakkor mindezt az elméleti érdeklődése vezérelte és mederben tartotta az az igénye, hogy megfogalmazza (s közzé tegye) a legfontosabb gondolati és gyakorlati következtetéseit, amelyeket a festészet, a gazdaság, a fényírászat terén szerzett az 1855-ös párizsi világtárlaton.

Párizsban festhette az „F. Ch. Fourier arcképe” (olajfestmény) című munkáját²⁰ és egyik jelzett Őnarcképet.²¹ A Párizsban szignált Őnarcképe nem azonos a Magyar Nemzeti Galériában őrzötttel.²² Ez ugyanis jelöletlen és valószínűleg nem 1847-es, hanem későbbi készülésű, ha nem is 1855 körüli, ahogy Szakács Margit állítja. A két,

20. Őnarckép of.; F. Ch. Fourier arcképe, of. M. Stúdió 2. aukciója, 1921. 26. MTA Művészet-történeti Kutatócsoport (ezenül MKcs), Simonyi cédulaanyaga

21. Simonyi Antal Őnarcképe, olajfestmény, Jelz: SA Paris 1847.; Leányának arcképe 2 pld.-ban. M. Stúdió első aukcióján, 1921. MTA MKcs Simonyi cédulaanyaga

22. *Simonyi Antal*: Őnarckép. Olajfestmény, 26x20,5 cm. J. n. MNG, ltsz.: F. K. 5548.

5. kép. Simonyi Antal:
Dombrády László arcképe, 1851 (HOM)

6. kép. Simonyi Antal: Rabportré, 1852.
(Hadtörténeti Múzeum)

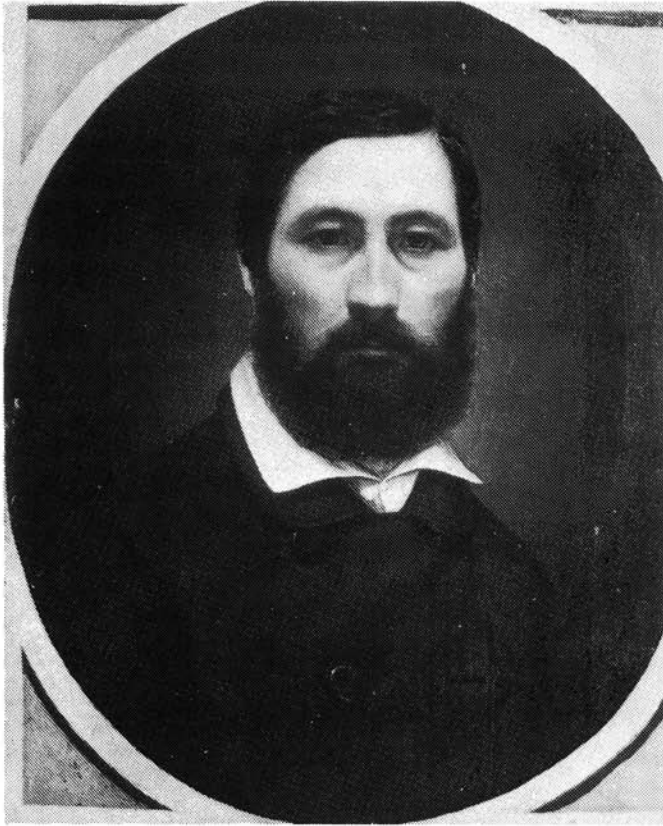
Miskolcon őrzött rabképe és az Önarcképe méretazonossága esetleg fölveheti halványan az azonos időben, 1851/52-ben való készülés lehetőségét. Mindenesetre az Önarckép jól összevethető Marastoni József Simonyiról később, 1864-ben készült litográfia-arcképével. Az Önarckép festett, szürke, ovális keretben, középen kissé világosodó háttér előtt oldalvlasztott barna hajú és szakállú férfi mellképe. A test, a váll vonala elfordul kissé, de az arc teljes szembenézetben, frontálisan mutatkozik meg. Magasan záródó, kétsorosán gombolt kabátja gallérjára fehér ing hajlik ki. A világító inggallér kiemeli a barna szakáll keretezte, elgondolkodó-értelmes, ugyanakkor elszánt és határozott, világos arcot. A portréről egyfajta biztonság, magabiztosság árad, talán keménység is párosul rajta az őszinte szembenézés, az önfeltárás-önmegmérics igényével, a pontos lélektani jellemzéssel.

Simonyi életrajzi adatainak pontosítását, ellentmondásoktól való megtisztítását sok megrogzult pontatlanság nehezíti. A szinte tévedhetetlen Lyka Károly állítja: „Simonyi Antal vette legkevésbé hasznát római tartózkodásának, mert hazatérve egészen a fényképészetre adta magát, és csak nagy ritkán festett. Ebből a korszakából csak egy képét ismerjük: Luzsénszky Pál báró képmását, amelyet 1849-ben festett.”²⁴ Lyka kissé sommás ítéletéből nyertünk egy újabb, csak említésből ismert Simonyi-festményt. Egy Szilády Károly, kecskeméti könyvnyomtató által Simonyinak küldött levél valószínűsíti azt is, hogy szülővárosával, annak egyes embereivel kapcsolatot tartott Simonyi, ha kellett közvetítő szerepet vállalva apró dolgokban is.²⁵

23. Marastoni József: Simonyi Antal, 1864. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok. Itsz.: 7886. – Megjelent: Ország Tükre, 1864, 21. sz.; Irod.: Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp. 1960. 176.

24. Lyka Károly: A táblabíró világ művészete. 3. kiad. Bp. 1981. 172.

25. Szilády Károly levele Simonyi Antalnak: „22. Ápr. (1851.) Pesten Hatvani utca, Gebhard ház 586.

7. kép. Simonyi Antal: Önarckép 1852 k. (MNG)

Simonyi az önkényuralom egy egészen speciális arcképfajtájában, a börtönportréban alkotta a legmaradandóbb történeti értékű és művészettörténeti becsű műveit. Mivel a legismertebb rabsorozatokat műkedvelő festők (felsőszopori Tóth Ágoston, Berzsényi Lénárt stb.) készítették, így ezek sorából művészi színvonalukkal eleve kiemelkednek a képzett festő alkotásai. Simonyi 1851 októberében, az Újépületben megfestette egyik rabtársának, a Garibaldival az itáliai szabadságharcért harcoló

Képiró Simonyi Antal Úrnak

Házamnál lakó megyei hivatalnok t. Nemes István Úr Pestre utazása említvén, a' jó alkalmat használni kívántam a' végett, hogy a' rossz ujjamra való gyűrű elhozására ötet megkérjem: mit ő szives vala megígérni.

Ha tehát már készen volna, vagy a' tisztelt Úr visszaindulásáig készen lenne a' gyűrű, legyen szives neki átadni azon skatulában, mellyben volt, s mellyet az aranyműves alkalmasint pecsételt.

Magamat N. barátságos indulatiba ajánva maradtam E tárgyban fáradozását köszönve.

(Szilády Károly)"

Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, Szilády Károly nyomdájának az anyaga, Conceptek.

8. kép. Simonyi Antal: Szemere Pál arcképe, 1855 (Reprodukcióból ismert)

9. kép. Simonyi Antal: Női arckép, 1856 (MNG)

Dunyov Istvánnak az arcképét. Lukács Lajos megfogalmazásában: „A képet Simonyi Antal rab festette 1851-ben, éles megfigyelőképeségről tanúskodva, sok mindent rögzítve Dunyov határozott, elszánt, de mindemellett rendkívül lágy és szeretetre méltó emberi vonásaiból.”²⁶ A következő, fennmaradt két rabkép a „Kétszáz év magyar festészete” tárlat első traktusában, a Miskolci Képtárban hívja föl magára a figyelmet, s állandóan kiállított Simonyi művekként alkotójukra is.²⁷ *Dombrády László arcképét*²⁸ Végvári Lajos abba a festészettörténeti sorba állítja, amelyet ő maga így jellemez: „A biedermeier stílus a szabadságharc után is tovább élt.”²⁹ A Dombrády-portré párdarabja Okrutzky Aurélt örökíti meg, a vászon hátoldalán nyilván Simonyi

26. A kép: Muzeuul Regional Arad (Románia). 1001. sz. A Kölcsey Egyesület gyűjteményéből. *Lukács Lajos: Garibaldival a szabadságért.* Bp. 1968. 43.
27. *Kétszáz év magyar festészete a Miskolci Képtárban.* Előszó: *Végvári Lajos.* Rendezte: Végvári Lajos, Kishonthy Zsolt. Katalógus, Miskolc, 1982. Képek jegyzéke 16. és 18. Mindkét mű reprodukciója is megtalálható a katalógusban.
28. *Simonyi Antal: Dombrády László arcképe.* 1851. olaj, vászon, 26x20 cm. Jelezve balra oldalt: „f. Simonyi Antal Újépület 851”. Herman Ottó Múzeum (ezentúl: HOM), ltsz.: 53.18. A képet 1925-ben vásárolta a múzeum, előző tulajdonosáról nem maradt feljegyzés. A képet 1976-ban restaurálták.
29. Lásd a 27. jegyzetszámon: Katalógus, 4.
30. *Simonyi Antal: Okrutzky Aurél arcképe.* o. v. 26x20 cm, J. n. HOM, ltsz.: 53. 11. Bajnok Jusztinián, a Miskolci Értesítő című újság szerkesztője 1905-ben ajándékozta a miskolci múzeumnak. A kép vakkeretére ragasztott föliraton: „Bajnok Jusztinián m. k. honvédszázados tulajdona”. Ugyanott egy papírcetlin: „Simonyi Antal: Okrutzky Aurél arcképe 1852. Bajnok Jusztinián ajándéka”. A vakkeretre barna festékekkel felfestve „Érkezett febr. 3-án 1852”. A Dombrády és Okrutzky portré kiállítva: Sárospataki Képtár, 1978.: A reformkor festészete kiállításon.

10. kép. Simonyi Antal (?): Magyar honvéd fogságban 1849-ben, 1850-es évek, (Hadtörténeti Múzeum)

följegyezte ecsetírás szerint: „Okrutzky Aurél 1848/49. évi / honvéd főhadnagy / utóbb hadbíró / elítéltetett halálra kötél / által. / Kegyelem útján 15 évi rab- / ságra Józsefstadtban. / Festette Simonyi Antal rab- / társa 1852.” A három Simonyi rabportréból megfogalmazásának bizonyos fokú nagyvonalúságával, az ábrázolt tekintetének elevenségével, személyiségének „nyitottságával”, határozottságával, s egyfajta emberi méltóságot sugalló tartásával a Dombrády arckép emelkedik ki. Okrutzky törtebb tekintetű, talán meditatívabb, magába zárkózóbb alkat, ezt sejteti az arcása. Dunyov portréján a merev vonalú bal kéz, az enyhén elrajzolt kézfej és ujjak Simonyi fölkészültségbeli fogyatékoságáról is árulkodnak. Simonyi börtönidejének egy éve alatt talán több arcképet is készített, készíthetett rabtársairól, hiszen ideje volt erre, s modellekben igencsak válogathatott. Báró Vay Miklós visszaemlékezése szerint: „1852. aug. 16–21. (. . .) ebből a szobából vitték a vesztőhelyre Batthyány Lajost, Csányit, Perényit és Jeszenákot. (. . .) Tizenegy órakor sétálni mentem az udvarra, egy szűk, napfénytelen térre, mint valami mély kútba (. . .) Számos ismerősre találtam (. . .) Hertelendy Miksa. Török Békésből, Simonyi a festő, kit egykor Londonban herczeg Eszterházy Pálnak ajánlottam, a ki ezért most igen hálásnak mutatta magát irántam, Székely Dávid, Elek Ferencz, Natali, Macskássy, Boér, Fejér stb. (. . .) Leövey Klára, Teleki Blanka is itt ül ebben a ketreczben, a hol jelenleg harminczan vagyunk szenvedő társak.”

Vay Miklós fölsorolásában nem szerepel ugyan Báró Luzsénszky Pál, de a Lyka által 1849-re datált képe bizonyosan a fogság idejét, s nem az arckép készülési évét

11. kép. Murastoni József: Simonyi Antal, 1864
(litográfia, MNM Történelmi Képcsarnok)

jelzi. Luzsénszky Simonyi-festette rabportréja ugyanúgy 1851–52-ben készülhetett, mint Simonyi ilyenemű, fölsorolt alkotásai.

Simonyi rabportréi sorát gazdagítja a Hadtörténelmi Múzeum honvédtiszti atillás, háromnegyedprofilos mellképe. (A Magyar Katonai Érdemrend III. osztálya '48-as kitüntetést viseli.)³¹

Simonyit szülővárosa történelmi s művészeti számbavételekor így említik 1853-ban: „Kecskemét szülöttei közül némelyek a főtészetben is kitüntették magukat, mint Muraközy János, Muzslay László és Simonyi Antal, ki most műutazáson van”.³² Vahot Imre megjegyzéséből azt sejtethjük, hogy külhoni tanulmányutat tett Simonyi a börtönből való szabadulása után.

31. *Báró Vay Miklós*: Öt hét a pesti Új-épületben. Vasárnapi Újság, 1898. 2. sz. 27. – Simonyi Antal: Báró Luzsénszky Pál arcképe 1849. évi fogságában. Olajfestmény. Ajándékozta Zóna Lipót. Vezető a Kassai Múzeum gyűjteményében. Kassa, Koczányi Béla könyvnyomdája, 1903. Jegyzékszám: 78. – Simonyi Antal: Rabportré, 1852. olaj, vászon, 26-20 cm. Jelezve balra oldalt: „f. Simonyi Antal Pest Újépület 852”. Hadtörténelmi Múzeum. Itsz.: 14.639/kp.
32. *Kubinyi Ferenc-Vahot Imre*: Magyarország és Erdély képekben. I. Emich Gusztáv Könyvnyomdája. Pest, 1853. – A kecskeméti fejezet hasonmás kiadása: Kecskemét és a kecskeméti puszták. Szerk.: *Sümege György*. Kecskemét, 1980. és 1982.

Elszórt adatok és egy-két ráánkmaradt festménye azt tanúsítja, hogy az 50-es évek első felében festett, festőként munkálkodott még elsősorban az első fényirdája, fényképész műterme megnyitásáig. 1856 tavaszáig. Az ecsetet talán akkor sem végleg tette le, elő-elővette még az ötvenes évek második felében is, egyre ritkábban ugyan, hogy aztán végleg eltegye, elbúcsúzzon tőle, s csak a fényképezés mesterségének, az arcfényképezés művészetének adja át magát teljesen.

A *Magyar honvédek fogságban 1849-ben*³³ képet Szabó Júlia így mutatja be: „Csaknem életképpé, novellaszerűen részletezhető elbeszéléssé válik az 1849-es év egy tipikus eseményét megörökítő festmény. Két sebesült elfogott honvéd pihen egy cári katona felügyeletére bízva, egy romos ház előtt. A háttérben szekér távolodik, talán szintén foglyokkal. A sasos sisakú katona szánakozva tekint a foglyokra, sőt jobb kezével erszényébe nyúl. A szabadságharc eseményeihez fűződő szentimentális emberi megnyilvánulások emléke ez a kép, amely festőileg sem érdektelen”.³⁴ Ugyanezen mű 1988-ban így szerepel: *Zaharova: Hadifogoly honvédek, 1849.*³⁵ A képet birtokló Hadtörténeti Múzeum gyűjteményvezetője, Körömi Joachim vagy nem tudott a mű korábbi attribúciójáról, vagy a maga szemében bízva próbálta leolvasni a kép bal sarkában lévő elmosódott szignót, s ő „Zaharova” nevet olvasott ki. Nem tudtam ilyen nevű művészt azonosítani, s egyébként sem biztos az olvasat. Stíluskritikai alapon is elgondolkodtató kérdés, hogy lehet-e ezt egyáltalán Simonyi rutinosabban festett arcképei mellé, velük egy sorba illeszteni. Elképzelhető, hogy csupán kérdéses, kérdőjeles Simonyi alkotásnak tartható, egészen addig, amíg más szerzősége meggyőzően nem bizonyított.

1853–54-ben a Pesti Műegylet kiállításain szerepelt több Simonyi mű: *Arckép* of. (1853. dec.–1854. január); *Arckép* olajf. XVI. szám; *A gulyás*, olajf. Luczenbacher tulajdona (1854. márc.–ápr., illetve aug.–szept.). A korabeli tárlatismertetés szerint Simonyi „arczképe hatástalan”.³⁶ „gulyása ép és egészséges alak”.³⁷ *Szemere Pál* nyelvújító és költő mellképét 1855-ben festette Simonyi.³⁸ Ugyanez év március havában „szülővárosa anyagi támogatásával”³⁹ utazott Párizsba, „ahogy ott művészi pályáján magát még inkább tökéletesítse. Jelen leend az iparműtárlatnak májusban bekövetkező megnyitására is, s miután művésznünk az írói tollat is jól forgatja, búcsúzáskor ígéretet tőn, hogy a Vasárnapi Újságról sem fog megfélejtkezni”.⁴⁰

Július végén arról tudósít a *Délibáb*, hogy Simonyi Kecskeméten „a művészetnek szentelvén magát, már több idő óta jelesen fest, de most ezen felül szenvedélyes photograph”. Két fő találmányát említi az írás, másodikként a pillanatfelvételt s aztán így folytatja: „Galvanoplasztika alkalmazása emlékpénzek, pecsétnyomók utánzására. Növények másolata, metszett réz vagy acél-lapok, galvanografia, heliografia. Dante poklából a következő rajzok készültek: Bujaság, Falánkság, Gőg, Irígység, Restség, Fösvénység, Harag”.⁴¹ A föntiek jól bizonyítják, hogy kutató szelleme, kísérletező

33. Magyar honvédek fogságban 1849-ben, 1850-es évek, olaj, lemezpapír, 51x43,2 cm, J.j.l.: olvashatatlan szignó. Hadtörténeti Múzeum, ltsz.: 72. 15. 1.

34. Művészet Magyarországon 1830–1870, MTA MTKcs, Bp. 1981. Katalógus II. 180. Reprodukció: 57.

35. A hazáért. Honvédelem és hazafiság a magyarországi művészetben II. 1848–1918. Ernst Múzeum, 1988. V. 6–VI. 12. Katalógus, 131., reprodukálva a 49. oldalon.

36. Családi Lapok, Pest, 1854, I. félv. 1. sz. 39–41.

37. Családi Lapok, 1854, II. félv. 4. sz. 187–188.

38. *Zarándy A. Gáspár*: Huba vére. Szemere, Bp. 1910. – a 36. lap után reprodukálva Szemere Pál arcképe.

39. *Szakács* i. m. 252.

40. Vasárnapi Újság, 1855, 12. sz. 96.

41. *Délibáb*, Pest, 1855, július 29. 7. sz.

kedve a művészetek mechanikai oldalainak, lehetőségeinek a szenvedélyes kutatásáig, az új sokszorozási eljárások megismeréséig, kipróbálásáig terjed. Bár a folyamatosan másodlagossá váló festői tevékenységének azért még szép példája az 1856-os *Női arckép*.⁴² Ez a szembenézeti és háromnegyedprofilos portrék közül a teljes félprofilos beállításával, háttérének barnászöld színezésével, a hátulról előre föltűzött haj érdekes motívumával, az arc életteli színeivel, a fátyolszerű fehér ruhával egyaránt kitűnik. A kép közvetlensége s választékos ünnepélyessége révén föltehető, hogy közeli családtagokról (esetleg Simonyi ifjú feleségéről?) készülhetett; igazi biedermeier portré. *Katonatiszt*⁴³ és *Leány képmása*⁴⁴ című festményei ugyanúgy csupán említésből ismertek, mint *Kazinczy arcképe*, melyet az 1859-es Kazinczy ünnepségek alkalmából rajzolt Marschalko szobra után.⁴⁵ A 35 éves Simonyi úgy vált mesterséget, hogy eredendő vonzalmáról, a festészet műveléséről fokozatosan lemond, s ezzel párhuzamosan válik fotográfussá, fotoművésszé és elméleti kérdéseket boncolgató íróvá, majd a 60-as évektől a képzőművészeti élet szervezőjévé, évtizedekig meghatározó tényezőjévé. A Pesti Műegylet mozzgó szervezője, a Képzőművészeti Társulatban többször volt a „műbíráló zsűri elnöke”, a „műbíráló zsűri tagja”.⁴⁶

Levél Kovács Mihályhoz címen 1859 májusában megjelent írásában beszámol a legfrissebb pesti tárlatról. Harcosan védi a művészek egyesülését (1859. január 29-én alakult meg az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat), bízik a nemzeti festészet jövőjében, beszámol a történeti tárgyú második műlappályázatról, a bemutatott festményekről. Részletesebben szól Ligeti Antal, Orlai Petrics Soma egy-egy művéről. Madarász Viktor *Hunyadi László siratása* című festményéről írja: „Madarász e jelenetet nem komponálta, mint egy némelyik, hanem egyszerűen lemásolta, a mint a szelleme előtt megjelent – s ebben áll épen érdeme. Ő megtestesíté az érzelmeket, a fájdalmat, mely fogékony keblét, költői képzelmét megragadta, nagyszerű tragoediát írt szöveg, sőt szó nélkül egyetlen lapon, s hinnéd-e, hogy ezt sokan bűnül róják föl neki – szerintök a festész feladata nem az, hogy megragadjon, hanem hogy kellemes érzelmeket ébresztve, mulattasson. De azért, és ha bár ily észrevételek következtében mellőztették is Madarász – és habár tízszer mellőztettek is ti lelkesebbek, sursum corda”.⁴⁷

Simonyi szava és az idézett írásában is kifejtett ítélete befolyásolhatta a Pesti Műegylet június 3-i közgyűlésének döntéseit, miszerint „múlapul szavazattöbbséggel Orlai Petrics műve, mely Zách Feliciánt, ki leánya gyalázatát megtorolja, állítja elő. (. . .) Madarász Viktor műve, *Hunyadi László* a nemzeti múzeum képcsarnoka részére fog megvételni a képcsarnok-egylet által”. Ugyanakkor határozták el azt is, hogy

42. *Simonyi Antal*: Női arckép. 1856. MNG. Itsz.: F. K. 5479. Kopp Jenő: Ismeretlen magyar festők a 19. század első felében. Bp. 1941. 46. Reprodukció: XLVIII. tábla.; Szépművészet. 1941. 4. sz. 79. reprodukálva.

43. Mű- és Régiségkereskedelmi Váll. IX. Művészeti aukció. Bp. 1948. 20. p. – MTA MKcs. Simonyi cédulaanyaga.

44. Ernst Múzeum aukciói XXX. 51. MTA MKcs. Simonyi cédulaanyaga. Ybl Ervin szerint (Lotz Károly élete és művészete. Bp. 1938. 37–38.) a kassai múzeumban van Simonyi-kép. Erről azonban nem sikerült bizonyosat megtudnom.

45. Szinnyi V. 1284. p. – MTA MKcs. Simonyi cédulaanyaga.

46. Simonyi Antal (SA) 1863 KT műbíráló–zsűri elnöke, júl. 27. (MDK-A-I-1.(78.); SA 1863. okt. 24. A KT műbíráló zsűrijének tagja (MDK-A-I-1.(108.); SA 1863. máj. 31. KT zsűri elnöke (MDK-A-I-1.(140); SA 1864. A KT zsűri tagja a Drescher-féle gyűjtemény elbírálása (MDK-A-I-1./223.); SA 1870–71. KT-zsűri tagja (MDK-A-I-1/545.). MTA MKcs, Simonyi cédulaanyaga.

47. *Simonyi Antal*: Levél Kovács Mihályhoz. (A művészek és a közönség. Szemle a havi kiállítás, és szavazat a pályaművek felett). Pesti Napló, 1859. május 25. szerda, 119. sz.

„Írassék meg a magyarhoni művészet történelme, s jelesebb hazai (akár itt született, akár itt élt) művészek életírásával s a művészet általános történelme legfőbb mozzanatainak előrebocsátásával, világos népszerű nyelven, különös figyelemmel arra, hogy fiatal művészeinknek ezen munka által helyes önművelési irány adassék s bennök nemes dicsvágy ébresszessék s tápláltassék”.⁴⁸

Simonyi a Nemzeti Képcsarnoknak alapító tagja volt. Madarász Viktor *Eötvös* arcképeinek elkészítésére ugyanúgy adományozott,⁴⁹ mint ahogy ott találjuk a nevét a „társulati műcsarnok állítására” adományt tevők között: „gr. Andrassy Gyula 150 ft (. . .) Simonyi Antal 40 ft, (. . .) Jankó János 40 ft.”⁵⁰ A tehetséges fiatalok segítésére, gyámolítására, művészi ambícióik támogatására mindig volt figyelme Simonyinak. A kezdő Munkácsy segélyezéséről a Képzőművészeti Társulat egyik vezetője, Harsányi Pál így számolt be: „Festett egy képet, a *Hazatért és elbeszélő honvédet*. Bemutatván azt a legközelebbi választmányi ülésen s a zsűrihez megbírálásra kiadtván, az kétségtelen tehetséget bizonyítónak jelentette ki. Most emlékszem, miképp főleg Simonyi Antalban a legnagyobb reményeket költötte föl”.⁵¹

Simonyi Antal 1840-es, 50-es évekbeli festői működését, ennek megmaradt emlékei tanúsága szerint 1848–49 történelmi eseményei nem vágják ketté, nem befolyásolják észrevehető mértékben. Simonyi reformkori, vagyis biedermeier festő marad az önkényuralom idején is. Azon kevesek közé tartozik, akinek a forradalom és szabadságharc nem hagyott maradandó nyomot a művészi munkásságán. Börtönképei, rabportréi lüktetően aktuálisak és vádlóak ugyan, de megmaradnak a reformkort túlélő biedermeier stíluson belül. A féktelenebb lobogás, az érzelmek gáttalanabb megmutatása, a romantika, alkatától lehetett idegen. Nyilvánvalóan ismerte Kisfaludy Károly kísérletét, a franciák előremutató példáját s Henszlmann Imrének az új stílusra buzdító, 1844-ben megjelent *Párhuzamát*; mégis megmaradt a régibb fölfogás mellett, belesimulva a reformkori kismesterek rendjébe. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eszméinél a 40-es évek közepén sokkal erősebb, szellemiségét nagymértékben alakító hatású volt számára a francia utópista szocializmussal való megismerkedés, mely gondolkodása alapkaraktérét meghatározta a továbbiakban. Valószínűleg ennek az őt lenyűgöző, fogva tartó elvrendszernek köszönhető elméleti érdeklődése. Simonyi egész szocialisztikus szellemiségének, gondolkodása irányának, politikai nézeteinek, szenvedélyes technikai és mechanikai érdeklődésének foglalata az 1855-ös párizsi kiállításról írt, 1856-ban két kiadásban is megjelent munkája.⁵²

Simonyi a *Tanulmányok* bevezetőjében hangsúlyozza az általános emberi haladás, a „közjóért” való folyamatos küzdelem fontosságát, s kijelenti: „a polgárosult világnak a jövőben egyetlen családot kell képezni”. Az egyetemes világtárlat „vezéreszméjét, nem csupán anyagi irányban, de főleg szellemében, a *tudomány – s iparágak mindinkább szövetkezésében*” (kiemelés Simonyi Antaltól) kell keresni. Simonyi gondolkodásának naív dialektikus elemei is felszínre kerülnek, az „*anyag és szellem*” (kiemelés S. A.) „egymástól elválasztható” írja, mert „a természet örök törvényei isteni erővel alakítják át folyamatosan az anyagot, míg az anyag a természet örök törvényeit de csak hajszaálra sem képes módosítani”. Azt is megfogalmazza azonban, hogy a „törvények substrátuma, az anyag”. A III. fejezetben kijelenti: „az egyetemes világtárlat a fejlett emberi értelem legnagyobb szerű nyilatkozata”. Beszél a közlekedés

48. Pesti Napló, 1859. jún. 5. 128. sz.

49. A Nemzeti Képcsarnok Alapító Egy. története. Művészettörténeti Értesítő, 1957. VI. évf. 1. sz. 44–45.

50. Vasárnapi Újság, 1863. 115.

51. *Lyka Károly*: Nemzeti romantika. Bp. 2. kiad. 1982. 15.

52. *Simonyi*: *Tanulmányok*, 1855.

fejlődéséről, beszámol az állatkiállításról, bemutatja „a szépművészeteknek emelt csarnokot, melyben szobrászat; pastelvíz- s olajfestészet; az építészet; s a metszetvények, a művészet sajtójának e gyermekei egyenlőn nagyszerű diadalt ünnepeltek”. Regisztrálja ezen belül a „nemzetiségek különyszerű irányzatai”-t. A IV. fejezetben a „tudomány és munka hőseit” dicséri, példaként emlegetve Kolombuszt, Galileit és Gutenberget. Itt említi az iránytűt, ami „roppant horderejű tényező, a világhajózás lelke”.

Az V. fejezetben, az V. levélben szól a művészetekről, a szobrászatról, a gépszerű szobrászatról. „A Kormányok által világszerte rendezett képtárak, az egyház díszítette templomok, a monumentális építkezések, a társaság rendezte műtárlatok, ezeknek apró részvényeken lett alapulása s állandósítása s a művészeti sajtó újabb kifejlése; a fényírászat (Photographia), fénymetszészet (Photolithographia) az érczfa s kőmetszészetek száz különböző neme, a színmetszészet (Chromolithographia)”. A „sculpture mécanique”, a gépszerű művészet fontosságát húzza alá: „a művészet is alkot magának gépezeteket naponta, mely kitűnő papjainak eszmeképét a hívők seregének megvigye. s a metszészet száz nemét nem elégtelve meg a tudománnyal szövetkezett s ennek segélyével alkotott magának fényírászatot, mely nemcsak a festészet remekeit hibátlanhíven utánozni, de az életben lépten nyomon nyilatkozó festői-remek gondolatot is leírni, s tanulmányul az ihletett művésznak átadni képes legyen; s teremtette többek közt a gépszerű szobrászatot is, melynek egyik óriási művéhez vezettelek, hogy eké a szobrászati termelést olcsóbbá tegye, s a művészetet népszerűvé tenni, átalánosítani segítsen.” A VI. fejezetben („A gépészet némely nagy érdekű, s a legújabb időkig nem ismert alkalmazása”) a cipő- és ruhavarró gépekről és a sokféle nyomdagépről szól s nem mulasztja el ismertetni a munkásságra vonatkozó szociális elképzeléseit sem. „A munka eszményítése a munkás osztály emancipációja jött eszemben – mintha jelen láttam volna a messze jövőt, midőn az érdekegység alapján minden egyes, a legalsóbb munkás is, a műveltség s a képzettségnek – nem csupán szellemi, de erkölcsi tekintetben is – magas fokáig lesz emelve”.

A VII. levélben folytatja a gépészet s különféle nemei fölötti szemlét, többek között így: „A gépzongora; a zeneíró-zongora, mely a zeneszerzőt felmenti az unalmas, fárasztó, s eszmék veszteségével járó hangjegyezgetéstől, mert eszméit csak játszania kell, hogy a zongora egyúttal fel is jegyezze”. Simonyi bemutatja a világtárlat helyszínét, „épülethajóját” (VIII. levél), szól a mézga- és kelmeiparról s itt jelenti ki: „az emberiségnek haladni kell, ez rendeltetése”. A IX. fejezetben rövid, de rendszeres fotótörténetet ad (talán magyarul elsőként, úttörőként vállalkozva erre). „A művészet segéd eszközei: Fényírászat, ennek fölfödözési phasisai, s rövid elmélete. Pillanati fényiratozás egy sinorrántás által”. A camera obscura feltalálását, működési elvét ismerteti, majd a fotófeltalálás legfontosabb fázisait s annak jelentőségét sorolja elő Niepce-től Daguerre-ig.

A X. levél: „A fényírászat sokoldalú alkalmazása: Lawater szenvelmi arcztana (Physiognomik)”. Megállapítja, hogy „A kifejlett fényírászat alkalmazása a tudomány, ipar s művészet terén szinte végtelen”. A foglalkozás-váltását is indokoló kérdésfeltevése elsősorban önmagára vonatkoztatható: „Ki is lenne méltóbb kezelője a fényírászatnak, mint a tudományosan képzett festő? A világitások ezerféle nemét s a fényírásra méltó tárgyakat ki tudná illetékesebben megválasztani, mint a festő maga?” Önmagát „fényíró”-nak nevezi s próbálja megjeleníteni a fényképezés, a fényírás jövőjét. „Képzeld olvasó, hogy a lélektükre, az arcz is, nagyban, s izmainak minden legkisebb – lélektanilag annyira fontos játékával – szinte fényírható leend; képzeld, hogy a legjelesb festészek a fényírászatot nem fogják lenézni, de mint művészetőknek eléggé nem becsülhető segédeszközét fogják tekinteni”. A következő, a XI. levél-fejezetben a színmetszészetről, színelmélettről, az olajnyomatokról, a fénymetszészetről

szól. Helyesen állapítja meg, „a metszést az a művészetnek, mi tudománynak a saját” (S. A. kiemelése), azaz a sokszorosítás eszköze. Az utolsó előtti fejezet „Jóslat, hogy a fény- és színmetszést egyesíteni fogják, s az egyesülésből színtérfény-metszést leend, mely a metszést, s a tudományok terén roppant fordulatot és eredményt idézend elő”.

Az utolsó levélben (XIII.) a világtárlatokból levonható tanulságot summázza: „Összhang, rend, nyugalom, erény, egészség, élet, boldogság (a mily szempontból a tökélyt keresed) mindenestre csak ott, s annyiban lehet, s hol s amennyiben nem csupán az elhatározással bíró lények akarata de egyszersmind a sors, az isten tervei teljesülnek; azt tudom”.

A Tanulmányokból nyitott szellemű, állandóan kutató, kereső, mindig fejlődni képes művész-gondolkodó arcképe bontakozik elénk. Mészáros Lázár ugyancsak utópista szocialista elvrendszere, Fourier tanainak az ismerete, az iparfejlődés iránti érdeklődése – intenzíven levelez erről Itáliából az 1830-as évek végén Széchenyi Istvánnal – alapján állítható, hogy Simonyi szellemi alkata – nagy vonásaiban – hasonlítható Mészároséhoz⁵³ és nyilván több kortársához is. Simonyi olyan alkotó, aki a fejlődést, a polgárosulást, a technikai és tudományos haladást tartja az élet előrevivő és legfontosabb tényezőinek. Aki fölismerte ezek művészetre gyakorolt roppant hatását, s saját feladatát és irányultságát is mindezek együttes hatására volt képes megváltoztatni. A biedermeier festő, a kismester ízlésvilágából is ki tudott emelkedni. A pályakezdő Munkácsy Mihály segítése ugyanúgy jelzi ezt, mint a saját festői alkotómunkásságát messze felülmúló, korszaknyitó Madarász Viktor-kép, a *Hunyadi László siratása* melletti határozott kiállása. E műben ugyanis a romantika szelleme telítődik nemzeti tartalommal s válik a mű a magyar történeti festészet egyik alampművévé. A magyar reformkorban fölnövő, szellemi horizontját Európában megrajzoló, ott tanuló és tájékozódó Simonyi gondolkodói és művészeti vezéreszméi a korszak nagyjáiéval azonosak: a haza és haladás szolgálata.

DER MALER ANTAL SIMONYI

(Auszug)

Antal Simonyi (1821–1892) ist hauptsächlich als Fotograf bekannt, da er ab 1856 ein Fotoatelier unterhielt. Weniger bekannt ist, daß er als Maler begann, daß er sich zu Beginn zum Kunstmaler bildete, wie viele seiner Zeitgenossen auch. Nach den in seiner Geburtsstadt Kecskemét verbrachten Schuljahren besuchte er die Ingenieur-fakultät der pester Universität, lernte deutsch, italienisch und französisch neben der Aneignung von Kenntnissen über die Malerei. Seine Studien als Maler setzte er in Wien (1842), Venedig, Florenz, Rom (1843–45) und Paris (1846–47) fort.

Der große Teil seiner Zeichnungen und Bilder (etwa 130 Werke, davon 100 kopierte Zeichnungen, welche auch Mór Jókai studierte) ist verschwunden oder verbirgt sich an einem unbekanntem Ort, sowohl hier, als auch im Ausland.

Einige, sich an die Malerei des Reformzeitalters, an den Stil der kleinen Meister des Biedermeiers anlehrende Porträts sind erhalten geblieben (Frauenporträt, 1845,

53. Ács Tibor: Széchenyi István és Mészáros Lázár. Kortárs, 1988/11. 91–98. – Itt köszönöm meg a kutatásaimhoz nyújtott segítségét Kishonty Zsolt művészettörténésznek és dr. Beke László művészettörténésznek, aki fölhívta a figyelmemet Simonyi: Tanulmányok 1855. c. könyvére s annak másolati példányát is volt szíves kölcsönadni részemre.

Katona József Museum; Selbstporträt, 1852, Ungarische Nationalgalerie; Frauenporträt, 1856, Ungarische Nationalgalerie). Seine herausragenden Arbeiten schuf er in einem für sein Zeitalter charakteristischen Porträtmetier, im Metier der Gefängnisporträts, Strafgefangenen-Porträts, bei den Verurteilten der Revolution von 1848–49 und des Freiheitskampfes: István Dunyov, 1851, Arad; László Dombrády, 1851, Herman Ottó Muzeum; Aurél Okruzszy, 1852, Herman Ottó Muzeum. Diese Porträts heben sich zwischen den durch die Hand von Kunstliebhabern, dilettantistischen Malern geschaffenen Strafgefangenen-Porträts auch durch ihren malerischen Wert hervor.

Antal Simonyi machte sich um die Mitte der 1840-er Jahre in Paris mit den Lehren der utopischen Sozialisten, besonders mit den Thesen Fouriers (dessen Porträt er auch malte) bekannt und er wurde auch für die Verbreitung dieser Ideen ins Gefängnis gesperrt (1851–52). In Paris wandte sich sein Interesse dem neuen Verfahren der Fotografie zu. Den Rahmen für Simonyis gesamten sozialistischen Geist, für seine Denkweise, seine politischen Ansichten, für sein leidenschaftliches Interesse für die Technik und die Mechanik bildet seine 1855 zur Pariser Weltausstellung geschriebene Arbeit, die 1856 in zwei Ausgaben erschien: „Studien aus dem Tempel der universellen Weltindustrie“, Paris 1855. 1853–54 war Simonyi mit mehreren Bildern auf der Ausstellung der Pester Műegylet (Pester Kunstvereinigung) und in den 60-er, 70-er Jahren nahm er auch an der Organisation und Leitung des künstlerischen Lebens, an der Arbeit der Vereinigung teil.

György Sümeği

IZSÓ MIKLÓS DOMBORMŰVE VÁRADI FEKETE DEZSŐRŐL

GODA GERTRÚD

Izsó életművével foglalkozó kutatók valahányszor elismerően méltatják a szobrász invenciózus portréit, s a felsorolásban említést tesznek a *Váradi Fekete Dezsőről* készült gipszmedaillonról (1. kép). Az elemzés viszont mindig elmarad, melyből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az csupán a Somogyi Miklósnak az 1913-as Művészetben megjelent írása és egész oldalas fotója alapján ismert. Az ekkor közölt tulajdonosra vonatkozó adatot később Weiss Anna is átvette az 1939-ben megjelent Izsó Miklós élete és művészete című könyvében, miszerint az az ábrázolt fiának – Váradi Fekete Pálnak – tulajdonában van. De a világegés, és a további adatok hiánya így azt a lappangó művek sorsára juttatta.

A remekbe sikerült alkotás születésétől a Váradi Fekete család féltve őrzött relikviája. Nem csupán azért, mert Izsó és az ábrázolt barátságának nagystílusú bizonyítéka, hanem azért is, mert a köztiszteletnek örvendő családfő igen fiatalon, alig tíz évvel a medaillon elkészülte után hirtelen elhunyt.

Ha csupán az erős oldalvilágítású fotó alapján ismernők e domborművet, formája után felvetődne, hogy ez is, mint a Palóczy-terv (1868), vagy a Mányik Ernesztina (1873) – sírköemléknek készült. A kételyt hamar eloszlatja a már említett Somogyi Miklós által írt: Néhány újabb adat Izsó Miklós életéhez c. tanulmány. Végérvényesen a művel való szembesülés győz meg bennünket arról, hogy Izsó természet utáni pontos megfigyelésén alapuló igaz nagy bravúrával állunk szembe!

Izsó saját maga és a szobrászat iránt érzett felelősségéből adódott, hogy nem volt képes eredményesen foglalkozni olyan feladattal, mellyel érzelmileg nem azonosult, ill. aki felé emberi tisztelettel nem közeledett. Alkatilag az elhatározás szabadságára is nélkülözhetetlen szüksége volt. Így a történeti portréinak barokkba mervülése is ide, a téma független rátalálásának hiányára vezethető vissza. Joggal feltételezhetjük tehát, jó barátság lehetett a szobrász és modellje között Pesten már csak azért is, mert félig-meddig földik voltak Hangony és Disznóshorvát révén. Bár Váradi Fekete Dezső közel tíz évvel fiatalabb volt, a barátság emlékét nem csupán e sikeres portré őrzi, hanem a szülőföldön tett közös látogatás ténye is erre utal.¹

A klasszikus nyugalommal, tiszta vonalvezetéssel megformált arcél, s az ábrándos tekintet egy 22 éves jogászé, aki tanulmányainak végeztével Miskolcon lesz a város jegyzője, s aki az 1873-as bécsi világiállítás küldötteként betegedett meg, és hunyt el fekete himlőben. Unokája, Somogyi Miklós, ki maga is szép ívű festői pályán induló jurátus volt, a már említett írásában a mű szempontjából nem tud a család emlékezetéből fontos adalékkal szolgálni, így hát az ismert izsói életútra kell hagyatkoznunk.

1. Adatok művészetünk történetéhez. *Somogyi Miklós: Néhány újabb adat Izsó Miklós életéhez. Művészet, 1913. 28–31.*

*1. kép. Váradi Fekete Dezső arcképe. 1862.
(A műtárgyfotó és reprodukció Kulcsár Géza munkája)*

A leverett szabadságharc utáni kilátástalan évtized alatt hányatott körülmények között, de mégis, az elérendő célt nem feledve készült Izsó szobrásszá lenni Rimaszombatban, Pesten, Bécsben, s az 1859/60–1860/61-es tanévekben a Münchener Akadémián. A hosszúra nyúlt felkészülés keservéhez képest nem robbanásszerűen, mégis hirtelen a magyar művészeti élet jelentős tényezőjévé vált Izsó, előbb a Puszták furulyása (1861), majd igazán a Búsuló juhász (1862) c. szobrával.

1861 a provizórium, az újabb önkényuralmi elnyomás első esztendeje, mely a kiegyezéssel oldódik politikailag, de az induló művész életében továbbra is küzdelmet, nyomorgást, az elnyert pályázatok meg nem valósulását hozta.

Harmincéves, s nem hogy műterme, de otthona sincs. Ferenczy István közvetítésével elsajátított. Canova által használatos pontozásos kőfaragó-technikán, az Akadémián megtanulható szobrászati törvényszerűségeken, a szeniális felismerésen, mely sze-

2. kép. A művész nagyatyja 1859. k.

rint az ellenállást tüntetően ki lehet fejezni az e célból hordott nemzeti-historikus viselettel, s jellemábrázoló érzékenységén kívül mással nem rendelkezett. Talán azzal még, hogy magának tudhatta kora legműveltebb emberének, báró Eötvös Józsefnek, a máig jelentős érvényű kultúrpolitikusnak pártfogói rokonszenvét. Így kezdi művészi pályáját Pesten 1862-ben, s készíti el első, jelentős, már gondolatilag is önálló portréját Arany Jánosról, majd ezt három színész-arckép követi; az Egressy Gáborról, Tóth Józsefről, Megyeri Károlyról mintázott büsztök.

A Búsuló juhász sikerével kezdődő esztendő a jellemábrázoló munkákban kimagaslót hozott. A két jó barát, Balogh Zoltán² és Váradi Fekete Dezső természet utáni portréja is ebben az évben készült. Váradi Fekete Dezsőről dombormű születik, mely végső megjelenésében egy gipszmedaillon lett (38,0x31,0 cm). Ovál, jelzés a nyak át-metszésén, bemélyesztett, nyomtatott betűkkel: „Izsó M 1862”. Üvegezett ovál fakeretben; – az ábrázolt unokájának, Váradi Fekete Ágnesnek tulajdonában.

Nem az első arcképdomborműve ez. *A művész nagyatyja*³ (2. kép) címen ismert, gipszérem, melyet az 1875-ös emlékkiállítás katalógus első műnek tüntet fel, elképzelhető, hogy a rimaszombati kőfaragó esztendő utánra tehető, talán 1859-re. Arra az évre, amikor Münchenben az első medaillon-feladatot kapja, s mint mindig ezúttal is gon-

2. Férfi arckép (Balogh Zoltán). 1862, gipsz dombormű, 35x31 cm ovál. Magyar Nemzeti Galéria. Ltsz: 83.88. Jelzés a nyak alatt: „IZSÓ 1862 . . . 17”

3. A művész nagyatyja 1859 körül, gipsz érem Ø = 17,0 cm. Magyar Nemzeti Galéria Éremtára. Ltsz: 56.1787.-P. Jelzés nélkül.

3. kép. Férfiarckép 1860

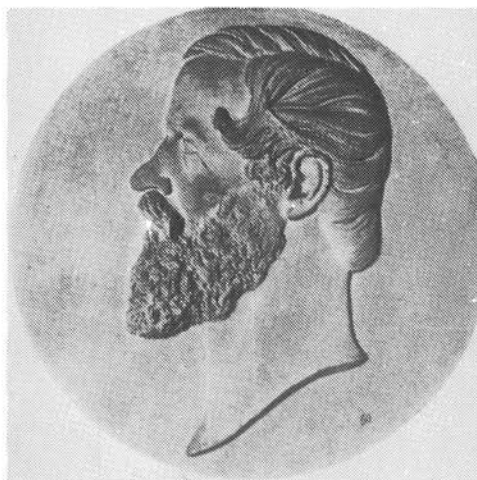
dosan választja ki a megörökítendő arcot, lehet, hogy emlékeztén szeretett anyai nagyapjára, Szathmári Mihály zsiپی lelkész-rektorra. Az iránta való tisztelet indíthatta az érdemi felületében aprócska arckép megmintázására. (Meg kell jegyeznünk, közvetlen családtagja, felesége, szülei vagy testvérei arcképéről, mint zsiپی portrékról mind ez idáig nincs tudomásunk.) Weiss Anna megállapítása szerint: „A megfigyelés jegyei okvetlen az élet gondos tapasztalásán alapulnak. A meggyőző megjelenítés magas fokú művészi tudást igényelt, . . . keletkezése az ötvenes évek végére tehető”.⁴ Így 1858-ra teszi azt, s nem is tartja elfogadhatónak, hogy a nagyapáról elhunyt (1856?) után évekkel ilyen eleven megfigyelésen alapuló emlékkép készülhetett volna. Szmracsányi Miklós hivatkozik⁵ zsiپی egy levelére ez ügyben, s az arckép keletkezését müncheni időkre teszi. Hivatkozásával szemben fenntartásunknak kell lenni, feltevése nem tűnik jogosnak.⁶

A kompozíciós és plasztikai törvényszerűségek ösztönössége mindenképpen egy nagy tehetség ifjú zsenijét mutatja, még akkor is, ha az csupán 2-3 évvel előzi meg a legjobban megragadott arcképek születésének idejét.

4. Weiss Anna: zsiپی Miklós élete és művészete 1831–1875. Bp. 1839. doktori értekezés 11.

5. Szmracsányi Miklós: zsiپی Miklós és a bécsi magyar technikusok. Művészet, 1911. 84.

6. zsiپی Miklós levele feltehetőleg Szathmári Pál nagybátyjához, Borsod vármegye főmérnökéhez Miskolcra 1868–69-ben. Eredeti az Országos Levéltárban. Közli: Soós Gyula: zsiپی Miklós levelei. Bp. 1958. 62. sz. alatt. Szmracsányi amennyiben erre a levélre hivatkozik, ami ez idáig kizárólagosnak látszik, úgy abban nem olvasható: „. . . midőn én beléptem (az akadémia)ba), a tanár előtt nyíltan bevallottam, hogy én még nem tanultam modellírozni . . .” megjegyzés. Ld. Művészet, 1911. 84.

4. kép. Kriston László arcképe 1866

A Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményében található *Férfiarckép*⁷ (3. kép) már pontosan datált: „IZSÓ M 1860. jan. 12. München” – s már ovál alakú a gipszöntvény (38x29 cm). Valamennyi ismert reliefje nyaki átmet-zéssel, öltözet jelzése nélkül készül ezután, s medaillon háttérre komponálódnak.

A medaillon – mint a síkban ábrázolandó profilkép alakjához igazodó művészi forma – általánosan használt, s az arckép divatjával együtt időnként nagyobb kedvelt-ségnek örvend. A megmunkálatlan, egy síkban maradó háttér nyitott foltja, s másod-rendűsége egyúttal a téma kiemelésére szolgál. Kivéve a *Mányik Ernesztina*⁸ és a *Kris-ton László* dombormű a felirattal, vagy annak kihagyott helyével válik teljes kompozí-cióvá (4. kép).⁹

Akár az elrendezést, akár a felületi megformálást vizsgáljuk, az ismert izsói reliefek közül a legmaradandóbb élményt a szóban forgó féldombormű adja. Ha a művész nagy-apjának feltételezett arcképére igaz a megállapítás, hogy az életszerű, közvetlen tapasztaláson alapuló, akkor ez még inkább helytálló ebben az esetben. A kontúrok rajzi finomsága, az arcon belüli formák érzékeny plaszticitása, s a haj tömegének ezúttal minden alkalmazható sematizmust mellőző gondos megragadása, mely ezúttal a fiatalos ba-juszra és körszakállra is áll, a művész legszebb portréi sorába emeli e munkát.

A pontos megfigyelésen túl, tudjuk, Izsónak szüksége volt a modellje iránt érzett szimpátiára, s ha végigtekintünk a keze alól kikerülő megmintázottak névsorán, tulaj-donképpen az alkotó saját emberi hovatartozásáról is képet kapunk.

A sziluettekkel rokonítható summázottság, az arckép szelleméből áradó nyu-galom, leginkább fölényes szobrászi ismeretéből adódik, abból, mellyel mint növendék Ferenczynél, a bécsi mestereknél, vagy Müncheni Akadémián is találkozhatott, s amit

7. Férfiarckép 1860. gipsz dombormű, 38x29 cm ovál. Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Múzeuma Jövendéknapló szám: 123/1880.

8. Mányik Ernesztina arcképek, márvány fakeretben Ø = 43 cm. Magyar Nemzeti Galéria. Ltsz: 83.89. Jelzés nélkül.

9. Kriston László arcképe 1866. gipsz dombormű Ø = 40 cm. Rimaszombati Gömör Múzeum. Jelzés nyak alatt: „IZSÓ M. 1866.”

később e kor szobrászati ismeretének máig érvényes összegzéseként Adolf Hildebrand: A forma problémája a képzőművészetben címmel megfogalmazott.

Gyakorlatilag a két kiterjedésű féldombormű eljárással dolgozik, mely egységes nagy formákat igényel, s az alapsíkból alig kiemelkedő finom felszínnel képes téri képzet élményét adni, ugyanakkor sikerül megszabadulnia a klasszicizmus típusábrázolásától, az arcképen még ekkor uralkodó biedermeieri szenvelgéstől. Bár a mű lelkületéből mélységes béke árad, de az egyén karakterének megragadása, tekintetének gondolatokkal teli visszafogottsága már saját kora iránt felelősséget érző ifjú értelmiségit portretírozza. Ennél az arcképnél sikerült talán legszebben Izsónak úgy megfogalmaznia a hajkoszorút, hogy az ne önálló szobrászati bravúrként koronázza a fejet, hanem alárendelt szerepben, a karakterre való utalás szolgálatába álljon. Izsó ezen a reliefjén nem kerül általános hibájába, bár Kriston László esetében az egyéniség nagyban kifejezőjévé válik a frizura, ami talán nem lenne ennyire kívánatos, s ami a faragó és a mintázó eljárás közötti technikai különbségből is adódik. A hatásformára kell a domborműnél törekednie, s a megjelenítés koncentrált figyelme nem engedi a körplasztika létformai lehetőségében elmerülni.

Az anyag ezúttal a fehéren hagyott gipsz, mely az agyagban mintázott munka öntvényeként nyerte el formáját. A patinázatlan, tiszta szín egyedül a formák érzékeny árnyékaként képes mutatkozni. Nincs lehetőség a mélység és magasság valóbeli segítségével, a patinázásra sem – ami így az egységes hatást segíti –, s idilli nyugalmat ad. A finom felületi tónusok sem adnak lehetőséget a formai romantícizmusra, rajzi finomságokra épül ez is, mint Izsó valamennyi domborműve.¹⁰

Igaz erre a művére is az a megállapítás, hogy Izsó olyan szobrász, akinek munkássága mélyen a klasszicizmusba gyökerezik, de aki az adott időszak lelkületével elsőknek képes azonosulva arra művészién reagálni, s elsősorban témaválasztásában lesz a nemzeti romantika megteremtője, majd a hagyatékában maradt terrakotta vázlataiban túlép önmagán, melyekből már egy új gondolatiság egy új formába öltve testesül meg.

Az emlékműszobrászatban – még az oly léptékű pályamű esetében is, mint a *Palóczy László* Miskolcon állítandó obeliskjének arcképdomborműve – kudarcra van ítélve a megrendelő sokféle szempontja által. Elsősorban báró Vay Miklós szobrászművész, a mindenkori rivális ingyenes főljánlása üti el a megbízástól.¹¹ Vay terve – mint Izsó maga győződhetett meg erről, s panaszolta nagybátyjának, Szathmári Pálnak, Borsod vármegye főépítésének –: „. . . Palóczy-émlék csupán az általam benyújtott terv szolgálai utánzása s meghamisított másolása – mely az eredetitől csupán abban különbözik, hogy az általam tervezett arányok és az összhangzat – mondhatom kontáruul megrontattott – s különben pedig egyszerű plágium.”¹² Így hát egy felajánlással több érkezett az

10. A felsorolt hat arcképdombormű mellett a Szépművészeti Múzeum háborús veszteséglistáján szereplő két gipsz reliefjével: Lisznai Kálmán (1863) (30x21 cm), Szalay László (1873) (30x21 cm) teljessé tehetjük a felsorolást.

11. Borsod vármegye 1869. évi bizottsági közgyűléseinek tisztázott jegyzőkönyvében 669. számú tétel alatt jegyzőkönyvi köszönetet mondanak: „Köszönet ifjú báró Vay Miklós úrnak a síremlékbe vésett domborműnárvány arcképért, melyeket a maga, s családja kegyelete jeléül díj nélkül készíteni szíveskedett.” Ugyanakkor tudjuk Izsó egy leveléből ls. 6. sz. jegyzet; „Palóczy László emléksobrára a megyei bizottmány, illetőleg annak akkori elnöke, Mocsáry Lajos – első alispán – úr engemet szólított föl terv készítésére. – Én ezen felhívásnak engedve a tervet és költségvetést rendszeresen el is készítém . . . Ezután vártam és reméltem, hogy a vállalatot is megkaphatom, ha pedig nem, legalább költségetem egy megye bizottmány kötelessége szerint megtéríti . . . – azonban ez elmaradt, és a vállalatot báró Vay Miklós úr nyerte, s később az emléket ő föl is állította. – Én azon hitben éltem ekkoráig hogy tervem elveszett.”

12. Ld. 6. sz. jegyzet.

emlékmű felállítására, de egy feltehetően korrekt megoldású izsói medaillonnal lett szegényebb a szülőföldet jelentő Miskolc 1868-ban.

A rövide szabott életút torzóban maradt, de mindmáig a jellemábrázoló portréi jelentik az oeuvre legkiérleltebb darabjait: *Arany János* (1862), *Egressy Gábor* (1862), *Tóth József* (1862), *Bernáth Gáspár* (1863), gr. *Korniss Ádám* (1863), *Lisznyai Kálmán* (1863), *Fáy András* (1863), *Almási Balogh Pál* (1864-ben) vonásairól mintázott körplasztikák igen koncentrált és minden nehézséget háttérbe helyező két esztendő remekei, ami a Pest–München színhelyen született Búsuló juhással kezdődik – a méltó sikerrel, a hírnévvel, s túl a harmincon e későn kezdődő művészpályája jogosságának bizonyításaként óriási munkakedvvel. 1862-ben ilyen körülmények között jött létre a magyar medaillonok legszebbike Izsó Miklós által.

A 75 év után készült új reprodukcióval e invenciózus portré hitelesebb képét kapjuk, mely megpróbálja visszaadni a finom felületi részleteket is. Váradi Fekete Dezső jelmeze, egyénisége, s egész karaktere mára már csak kései leszármazottainak családi emlékezetében él, de hagyatkozhatunk emberi mivoltának megítélésében Izsó Miklóstra, ki szigorú mércével mérte az emberi jellemet, amit azután művészi módon megjeleníteni és az utókor számára megörökíteni is képes volt. A szép ifjúi arcképet a gondolatokba mélyedő, rezignált kifejezés olvasata teszi örökbecsű értékké.

IZSÓ MIKLÓS KAUM BEKANNTES RELIEF VON VÁRADI FEKETE DEZSŐ

(Auszug)

Izsó Miklós ist der Schöpfer der ungarische nationalen Plastik. Er wurde in Disznóshorváth im Bezirk Borsod geboren. In Sárospatak besuchte er die Schule und erlernte später von Ferenczy István, dem ersten ungarischen Bildhauerkünstler die Kunstgriffe, die zu dieser Kunstgattung gehören. In Wien arbeitete er zusammen mit den Künstlern J. Meixner und H. Gassner. Zwischen 1859 und 1861 besuchte er die Münchener Kunstakademie.

Sein erstes Werk ist der „Trauernde Schäfer“ (1862), mit dem er sich einen Platz im ungarischen Künstlerleben eroberte. Mit ihm schuf er das idealisierte, symbolische Charakterbild seines Volkes. Rein formell kann man es noch der klassizistischen Grabmalbildhauerei zuordnen. Gedanklich wird die sich mit dem Hirtenleben identifizierende Freiheitsillusion zum ersten Werk der Nationalen Romantik. In gleichen Jahre porträtiert er hervorragende Persönlichkeiten seiner Zeit, wie z.B. den sich der allgemeinen Ehre erfreuenden Arany János. Unter der gedrückten Stimmung in den Jahren der Autokratie bedeutet diese Wahl eine Stellungnahme, deren auch Izsó Miklós selbst besonders bedurfte. Wenn wir die vollständige Reihe der Namen der Verewigten betrachten, können wir uns auch vom Künstler ein Bild machen, denn er beschäftigte sich nur mit solchen zeitgenössischen Politikern, die bereit waren, für das Anliegen der Nation Opfer zu bringen. So verhält sich dies auch mit dem in Miskolc aufgefundenen Gipsmedaillon von Váradi Fekete Dezső. (38,0x31,0 cm) Zeichen am Halsabsatz: „Izsó M 1862“. In einem ovalen, verglasten Holzrahmen befindet es sich im Eigentum des Enkels des Dargestellten. (Bild 1) Der Bildhauer formte dieses schöne Relief von seinem Freund und Landsmann in Pest, nach dem natürlichen Vorbild. Bisher kennen wir dieses Werk, demgegenüber wir das Festhalten des genialen Schöpfers an der stillen Andacht des Klassizismus spüren, aus einer Mitteilung aus dem Jahre 1913. Doch sein ergreifender Charakter erhebt es darüber hinaus und gibt ein Bild von der um das Schicksal seiner Zeit besorgten Intelligenz. Die Linienführung und die Töne verewigen

den Jurastudenten, der später Notar der Stadt Miskolc war. Da er bereits in jungen Jahren verstarb, wurde das Kunstwerk zu einer furchtsam bewahrten Reliquie der Familie, was gleichzeitig ausgezeichneter Beweis für die Freundschaft zu dem Künstler ist. Höchstwahrscheinlich konnte Izsó Miklós sich selbst mit seinen inventiösen Portraits am besten verwirklichen. Mit der auch die feinsten Töne des Váradi Fekete Dezső-Medaillons wiedergebenden Fotografie ist es uns möglich, die Aufmerksamkeit auf ein herausragendes Stück seines Lebenswerkes zu lenken.

Der Lebensweg Izsó Miklós blieb ein Torso. In dem in Debrecen aufgestellten Denkmal Csokonai Vitéz Mihálys sowie der als Skizzen hinterlassenen Reihe kleiner Terrakotten „Tanzende Bauern“ konnte sich die nationale Form ganz vervollständigen und auf geniale Weise mit dem nationalen Inhalt vermischen.

Gertrúd Goda

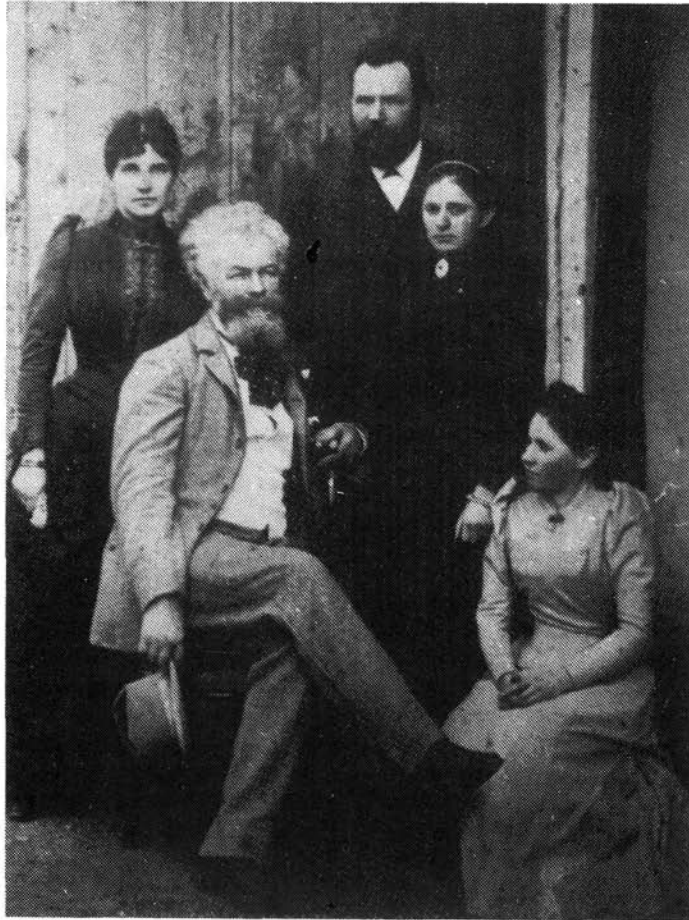
MUNKÁCSY MIHÁLY KRISZTUS-KÉPEI AMERIKÁBAN

SZ. KÜRTI KATALIN

A Munkácsy-életmű vitatott darabjai a Krisztus képek: az 1881–1896 között festett *Krisztus Pilátus előtt*, *Golgota* és *Ecce homo*. A két utóbbit már a kortársak is élesen kritizálták, észrevéve a *Golgota* szerkezeti hibáit, az *Ecce homo* színbeli fagyosságát és elbeszélő jellegét. Az élőkép-, sőt panoptikum jellegre Fülep Lajos irányította a figyelmet, s ezt hangsúlyozta Pernecky Géza is.¹ Tárgyilagosan írt a trilógiáról Végvári Lajos, aki a Munkácsy oeuvre szerves részének tartja a nagy képeket. Szerinte „*a betyárok, a csavargók, vagy akár Krisztus alakja, szembeszegülés a korrall – hősiesség, prófétai magányosság, amely nem érhet célt (. . .) Munkácsy humanisztikus elképzelései az igazság és hamisság ellentétéről – amelyek lényegében plebejus tárgyú képeinek is a magját képezik – serkentették arra, hogy a bibliai témákhoz forduljon: hiszen itt feltalálhatta azokat a mély emberi konfliktusokat, amelyek minden időben felgyújtották művészi invencióját*”.² E rövid dolgozat keretében áttekintjük a Krisztus-képek keletkezésének és fogadtatásának történetét, különös tekintettel a két első kép amerikai útjára.³

A *26 éves Munkácsy Siralomház* című művének Salonbeli sikere ösztönözte a párizsi letelepedésre. Ott egy ideig folytatta magyar plebejus tematikáját (*Falu hőse, Újoncok, Két legény az asztalnál*), de a 70-es évek derekán már urbánus (*Zálogház, Múterem, Éjjeli csavargók, Baba látogatói*), majd művelődéstörténeti képeket festett. A *Milton* sikere, európai diadalútja (1878) arra ösztönözte, hogy még nagyobb és még egyetemesebb témát válasszon. Így jutott el a hetvenes évek végén a biblikus témáig, amelynek ötletét menedzsere, Karl Sedelmeyer egyértelműen saját sugallatának tulajdonította. Könyvében így emlékezett egy 1879 tavaszán történt esti beszélgetésre, saját szavaira: „*Miért ne válasszuk rögtön minden idők legnagyobb vértanúját, Krisztust, az istenembert, aki az egész emberiségért halt meg?*”.⁴ Munkácsy olvasgatni kezdte az újszövetséget, annak passió jeleneteit, majd *Ernest Renan* „*Vie de Jesus*” című könyvét, Lev

1. *Fülep Lajos*: Magyar művészet (Bp. 1923) 122–131. p. és *Pernecky Géza*: Munkácsy Mihály (Bp. 1970).
2. *Végvári Lajos*: Munkácsy Mihály élete és művei (Bp. 1958), Munkácsy Mihály (Bp. 1961), Munkácsy Mihály 1844–1900. (Bp. 1983). Idézet innen, a 71. oldalról.
3. *Sz. Kürti Katalin* írásai a trilógiáról: Debrecen, Déri Múzeum, Munkácsy-terem = Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 233. sz. (Bp. 1986. és 1987.), Munkácsy Krisztus képei Amerikában = Művészet, 1988, XXVIII. 11-12. 45-49. p., Munkácsy sorsa = Magyarország, 1988. XXV. 16. 58. p., Munkácsy Krisztus-trilógiája (Megjelenés előtt a Gondolat Kiadónál).
4. Sedelmeyer sorait idézi Végvári 1958. i. m. 211. p. Sedelmeyer rosszul emlékezett, 1880-at írt, de a beszélgetés előbb, 1879-ben lehetett.

1. kép. Ismeretlen (Schabinszky?) felvétel: Munkácsy és mezőkeresztesi rokonai, 1882
(A képek a 4. felvétel kivételével F. Molnár Erzsébet reprodukciói)

Tolsztoj *Anna Karenináját*.⁵ Sokat beszélgetett tervéről szomszédjával, Gustave Doréval, magyar festőbarátjával, Zichyvel és az orosz Antokolszkijjal. *Gustave Doré* (1832–1883) 1864-ben adta ki biblia illusztrációit, majd sorra festette biblikus képeit (*Pilátus feleségének álma*, *Krisztus elhagyja a praetóriumot*, *Ecce homo*, *Feltámadás*), amelyeket 1873-ban és 1883-ban Londonban is bemutatott.⁶ *Antokolszkij* (1843–1902) Párizsban és Rómában élt, egyik legismertebb szobra a *Krisztus a nép előtt* volt. *Zichy Mihály* 1871-ben jött Párizsba. Már előzőleg támadták *Messias* című képét, amelyen glória

5. Renan *Krisztus élete* című könyve 23 kiadást ért meg 1863–1890 között. Tolsztoj *Anna Kareninája* 1877-ben jelent meg. Egyik hőse Mihajlov orosz festő, aki *Krisztus Pilátus előtt* című – Renan szellemében festett – képét mutatta be Vronszkijéknak. Alakját Ivanov orosz festőről és Antokolszkij szobrászról mintázhatta Tolsztoj.

6. A katalógusok xerox másolatai a Déri Múzeum képzőművészeti adattárában találhatóak.

2. kép. Ismeretlen párizsi fotós:
Beállított modellek a Krisztus Pilátus előtthöz, 1880

nélkül ábrázolta Jézust. Munkácsy Mihály 1879–80-ban gyűjtötte a modelleket, kosztümöket, könyveket, és tanulmányozta az európai múzeumok (London, München, Bécs, Amszterdam, Brüsszel, Antwerpen, Drezda) Krisztus témájú képeit. Különösen nagy hatással volt rá a velencei Scuola di san Roccóban lévő Tintoretto-sorozat.⁷ Harminc vázlat és öt kompozíciós tanulmány után 1881 húsvétjára készült el a *Krisztus Pilátus előtt*, 1884 húsvétjára a *Golgota*, (amelynek először *Consummatum est*, azaz *Elvégeztetett* címet adott). A párizsi bemutatókat európai diadalút követte: Bécs, Budapest, Berlin, Hamburg, Rotterdam, Amszterdam, Brüsszel, Varsó, Stockholm, Christiana és Anglia, Skócia, Észak Írország majd minden nagy városa fogadta a két képet külön-

7. Munkácsy nászútján, 1874-ben látta e műveket, de nincs kizárva, hogy később, 1880–84 között is járt Velencében.

külön, egy-két év különbséggel.⁸ Amerikában majdnem egyszerre, pár hónap eltéréssel mutatták be a *Krisztus Pilátus előtt* és a *Golgotát* 1886–87-ben, s azok ott is maradtak (csak egyszer, az 1889. évi párizsi világiállítás idején hajóztak vissza Európába).

A Krisztus képek Amerikába vitelét 1886-ban határozta el Sedelmeyer. Jó előre látta a közelgő gondokat: Munkácsy népszerűségének hanyatlását (a *Mozart halála* kudarc után) elhatalmasodó betegségét, másrészt azt, hogy Amerika még kiaknázatlan, jó felvevő piac, ahol Munkácsy képeivel nagy esélyei lehetnek. Ezért vitt 1886 nyarán amerikai milliomosokat a műterembe, ezért melengette az ötletet, amit Munkácsy így jelzett feleségének, Cecile-nek 1886. június 16-án és 17-én írt levelében: „*Sedelmeyer most volt nálam . . . arról álmodik, hogy Amerikába megy, hogy elébemenjen az üzletnek, ha már az üzletek nem jönnek elébe . . . Rábeszél, hogy menjek vele Amerikába arcképeket festeni és milliomosként hazatérni. Krisztusomnak amerikai kiállításán kérődzik. De nem talál rá vállalkozót, tehát ő maga akarja megkockáztatni*”.⁹ Később Sedelmeyer így fogalmazta meg az Amerikába vitel okait: „*kötelező hála illeti azt az Amerikát, amelynek műpártolói elsőként ismerték fel a nagy művész zsenialitását . . . Ha Magyarország a szülőföldje, Franciaország művész hazája, egyre inkább Amerika lesz művei végső, maradandó otthona*”.¹⁰

Ez a megállapítás igaz volt. Az ismeretlen fiatalembert, annak idején, Düsseldorfban John R. Tait újságíró és Willstaek vasgyáros látogatta meg. A milliomos 1870-ben megvásárolta és Amerikába vitte a *Siralomházat*, a *Milton* pedig a New York-i Lennox Library termékét díszítette 1879-től, miután Robert Lennox Kennedy megvásárolta a nagybátyjáról elnevezett könyvtár számára. Csendéletek, szalonképek sora volt már New Yorkban, William Henry Vanderbilt, William Astor, Henry Marquand, August Belmont, Moris K. Jesup, Judge Hilton, Ferdinand Blumenthal, C. J. Osborn, O. D. Munn, Robert Stuart tulajdonában, W. E. Waltersnél Baltimore-ban, Gibson (Philadelphia) és Rice (Boston) gyűjtők, milliomosok otthonában.

1881 áprilisában egy nagy tanulmány jelent meg a „The American art review”-ben John R. Tait tollából, több festmény, rajz reprodukciójával, Munkácsy arcképével. Tait áttekintette Munkácsy életét és leírta az Amerikában található művek egy részét.¹¹

Nem akármiert vitte tehát Sedelmeyer Munkácsy kiállítását Amerikába, súlyos milliósokat remélt. A művészt is biztosította: nagyszámú és jól megfizetett portrémegrendelést kap odaát. Sedelmeyer megtalálta a számítását, Munkácsy kevésbé.

A műgyűjtő nagy propaganda-hadjáratot előzte meg és kísérte a kiállítást. Már a hetvenes évek végétől kiépítette kapcsolatait az amerikai sajtóval, erre példa a „The Baltimore Sun”, a „The New York Herald” és a „The American Register” 1881-es párizsi tudósítása, s az utóbbi célzása: reméli, hogy a nagy kép egyik hazájabeli híres gyűjtő tulajdona lesz. A népszerűsítést célozta a Bukovics Ernő által írt és szerkesztett katalógus, ill. könyv. Ez a reprezentatív album a *Krisztus Pilátus előtt* című képet elemelte, Munkácsy-életrajzot, valamint az 1881–85 között megjelent angol, francia,

8. A párizsi bemutató és az európai vándoroltatás francia, angol, német, svéd, norvég nyelvű cikkei, reprodukciókkal együtt egy díszes album mutatta be, amelyet Sedelmeyer adott ki. Ld. N. N.: *Christ before Pilate* (Paris, 1886) című kötetet (ez, későbbi utalás szerint, Bukovics Ernő munkája), amelynek segítségével pontosan rekonstruálható az útirány. A második kiadás lett az amerikai bemutatók propaganda anyaga.

9. Munkácsy Mihály válogatott levelei – a továbbiakban: MMVL – (Bp. 1952). Szerkesztette és az idegen nyelvű leveleket fordította: *Farkas Zoltán*, a bevezetőt írta: *Végyvári Lajos*. Idézet a 156. és 157. számú levélből, 142. p.

10. *NN*: *Christ before Pilate*, II. kiadás. 2. p.

11. *John R. Tait*: *Michael Munkacsy = The American art review*, 1881, No. 18. 235–43. p. és képek.

német, svéd, norvég nyelvű kritikákat, reprodukciók sorát és egy műlapot: a Krisztusfej rézkarcú változatát tartalmazta.¹²

Sedelmeyer már november elején áthajózott a festményekkel és könyvekkel, s megkezdte a kiállítás előkészületeit. Munkácsy is követte őt november 14-én, a La Champagne postahajón. Keservesen meggyötörte a tizenöt napos tengeri út, de fényesen kárpótolta a fogadtatás, amelyben része volt a kinn élő magyarok spontán lelkesedésének. Úgy várták és köszöntötték, mint annak idején Kossuth Lajost.

1886. november 19-én nyílt meg a kiállítás New Yorkban a 23. utcán lévő Old Tabernacle kiállító termében. Munkácsy így számolt be feleségének az eseményekről: „... . E pillanatban Sedelmeyer úrnál rendezkedtem be, szemben kiállításommal, és írás közben az ablakon át szemlélem a mozgalmat, mely szemem előtt gördül le, mert a meghívottaknak szóló kiállítás két órája nyílt meg és a Rochefoucauld utcai jelenetek nagy megelégedésre megismétlődtek, de természetesen nem vagyok jelen.”¹³

Munkácsy ünneplésében nagy szerepet vállalt a magyar származású Pulitzer József. A kint élő magyarokat újságai révén mozgósította, szervezte a fogadást, az ünnepléseket. Ezek a sorok olvashatók a „The World” 1886. november 14-i számában, Munkácsy érkezése előtt: „A modern mesterek között talán a legnagyobb, de feltétlenül a legeredetibb és legerőteljesebb,” majd az érkezéskor „Éljen Munkácsy Mihály!” magyar nyelvű felirat.

Pulitzer volt a fogadóbizottság elnöke, ő szónokolt a Delmonicónál megtartott banketten, amelyen – többek között – Hewitt polgármester, Depew szenátor, valamint az egykor Kossuthot fogadó Henry Ward Beecher prédikátor vett részt. A „The World” cikkei számot adnak Munkácsy programjáról és nyilatkozatairól.¹⁴ November végén Washingtonba tett látogatást, ahol párizsi ismerősei, valamint a svéd követség és a tengerészeti minisztérium fogadta. December közepén a Niagarát nézte meg, s olyan hatást tett rá, hogy festményben akarta megörökíteni. A Fehér Háznál úgy nyilatkozott, hogy az a legszebb épület, amit valaha is látott. El volt ragadtatva a Washington emlékmű méreteitől, egyáltalán: a fiatal, de erőteljes amerikai képzőművészettől.¹⁵

Meglátogatott néhány híres magángyűjteményt, s az itt szerzett benyomásairól nyilatkozott a „The World”-ban. A riporter kérdésére („Ugye meglátogatta a néhai Wil-

3. kép. Ellinger: Munkácsy jelmezben az 1882. évi pesti banketten

12. Ld. a 8-as jegyzetet!

13. MMVL. 165. sz. 148. p.

14. A lapok xerox másolatai – Záhonyi Clemens Botond jóvoltából – a Déri Múzeum képzőművészeti adattárában található.

15. The World, 1886. november 14 (vol. XXVII., No. 9,217): Munkácsy érkezése. Nov. 19. 3. p.: Hatalmas tömeg a Krisztus Pilátus előtt. nov. 22.: Predikáció Munkácsy képéről, nov. 18. 2. p. Munkácsy elutazik New Yorkból, dec. 1. 1. p.: Munkácsyt ünneplik Washingtonban, dec. 3. 1. p.: Munkácsy a Capitoliumban, dec. 4. 5. p.: Ahogy Munkácsy lát minket, dec. 14. 4. p.: Munkácsy a Niagaránál. 1887. január 2. 3. p.: Munkácsy az óceánon.

4. kép. Részlet a Krisztus Pilátus előttből, 1881
(Bokor Zsuzsa felvétele)

liam H. Vanderbilt galériáját?") azt felelte: „Igen, és meglepetéssel tapasztaltam a gyűjtemény kiválóságát. M. Secretan párizsi és Richard Wallace londoni gyűjteményét kivéve egy galériát sem ismerek, amely ilyen gazdag lenne a modern művészet *chef d'ouvres*-ben. Úgy képzelem, hogy ez lehet a legszebb gyűjtemény Amerikában, bár sajnos nem láttam Mr. Walters-ét Baltimore-ban vagy Mr. Quincy Shaw-ét Bostonban, akiket tiszta ízlésű műgyűjtőként tartanak számon.” . . .

Munkácsy a nagyrebecsülés hangján szól Henry G. Marquandról és műkincs-gyűjteményéről, és úgy jellemezte őt, mint a legkifinomultabb ízlésű embert: „Képgyűjtőként Mr. Marquand még kezdő, de az a néhány kép, ami az övé, nagy meglepetést okozott. Nagy mesterek legnagyobb értékű képei vannak meg gyűjteményében: Van Dyck, Rembrandt, Rubens, Velasquez, Van Eyck, Frans Hals és Sir Joshua Reynolds művei. Ilyen képek ritkán találhatók magángyűjteményekben. Úgy értesültem, hogy Mr. Marquand egy idő után képtárat akar építeni a legnagyobb régi mesterek munkáiból létrehozandó kiállítás számára. Ha egy ilyen kol-

lekción hozna létre, a nagy múzeumok példáját követő gyűjtemény lenne . . .

Nagy örömmel állapítom meg, hogy sok amerikai műpártoló emel speciális felső világitású képtárat képei bemutatására. Ez nem általános az európai gyűjtőknél. Ilyen képtára van Mr. William Astornak és Mr. August Belmontnak. Az előző a francia iskola sok jó példáját tartalmazza, elsősorban Jules Bretont és egy különösen szép Troyont-*L'OEil du Maitre* -, amely egy juhnyáját néző juhászkatyát ábrázol. Mr. Belmont galériája nagyon kényelmes berendezésű, olyan, mint egy nappali szoba. A falra különböző európai iskolák képei vannak aggatva, köztük Knausnak, Rosa Bonheur-nak, Troyannak, Rousseau-nak, Gallait-nak és Leys-nek néhány fontos remekműve . . .

Természetesen nagyon örültem annak, hogy saját képeimet, amelyek az elmúlt tizenöt évben kerültek ebbe az országba, viszontláthattam. Olyanoknak tűntek nekem, mint külföldre házasodott gyermekek. Különös érdeklődéssel töltött el, hogy Miltonomat, amelyet Mr. Robert Lennox Kennedy ajándékozott a Lennox Könyvtárnak, viszontláthattam. Sajnálom azonban, hogy jelenlegi helyén nem kap elég fényt, és hogy a képtár a nagyközönség számára nehezen hozzáférhető. Azt találtam, hogy e miatt nagyon sok ember még soha sem látta a képet . . .”¹⁶

Míg Munkácsy beutazta Amerikát, nyilatkozott, fogadásokra járt, az érdeklődés nem csökkent a *Krisztus Pilátus előtt* bemutatója iránt. Nyilatkoztak a művészek, poli-

16. N. N. Munkacsy talks of art (Munkácsy a művészetről beszél) = The World, 1887. január 3. 5. p. Fordította: Koltay Klára. Munkácsy ebben a riportban említette még Robert L. Stuart. S. V. Avery, Morris K. Jesup, Jay Gould gyűjteményeit, de terjedelmi okok miatt ezeket a részeket nem közöljük.

5. kép. *Ecce homo*, 1896

tikusok, egyházi személyek, híres újságírók, a „New York Star”-ban, „Theatre”-ben, a „Figaró”-ban, a „The Magazin of Art”-ban stb. Egyetlen negatív észrevétel volt: a „New York Times” kritikus a az eseményt „az áhítatosság ürügyén történő pénzszerzés”-nek tartotta.

Közép- és dél-amerikai újságokban is jelentek meg cikkek és komoly tanulmányok, példaként említsük meg José Martí, a híres kubai költő és Amerika-szerte ismert újságíró tanulmányait. Már korábban ismerte Munkácsyt, s írt is róla a caracasi *Opinion Nacional* című lap 1882. március 28-i számában. Ekkor a *Milton* mutatta be (amelyet akkor már a Lennox Libraryban láthatott), s kijelentette: „*A mai idők egyik leghíresebb, legeredetibb és legfüggetlenebb festője egy magyar, akit Munkácsynak hívnak.*” Hasonló elragadtatással nyilatkozott 1886–87-ben, látva a Krisztus-kép New York-i bemutatóját. 1886. december 2-án írt „New York-i levele” 1887. január 28-án jelent meg a Buenos Aires-i *Nacion* című lapban. Ebben ezt írta a kubaiak Petőfije: „*Ma elmegyünk oda, ahova egész New York ellátogat. Megnézzük a magyar festő, Munkácsy Krisztusát. Éljen, éljen! – így mondják magyarul azt, hogy viva – kiáltozzák a festők, költők, újságírók, papok, politikusok mindenütt, ahol megjelenik Munkácsy, aki eljött New Yorkba mintegy azért, hogy még nagyobb hírverést csapjon képének és növelje látogatottságát . . . A pompa, amely útját kíséri, Rubens életére emlékeztet, aki mindent úgy szeretett, ha arany- és ezüsttel áttört szövet övezi . . .*” Ennek ellentétéként bemutatja a múltat, Munkácsy sanyarú gyermek- és ifjúkorát, Magyarországot, s megemlíti Liszt, Petőfi és Kossuth nevét, majd a képet elemzi. Ezt követően két Munkácsy-festményt és annak hőseit hasonlította össze (a *Siralomházat* és a *Krisztus Pilátus előttet*) s mindketőben saját szabadságeszméi megtestesülését látta.¹⁷ Természetes, hogy a „The World”

17. Székely András: Munkácsy – ahogy Jose Marti látta. Jose Marti Munkácsyról (*Salvador Bueno*) = Művészet, 1975. XVI. 11. 28–29. és 45. p. Idézet a 45. és 29. lapról.

írt legtöbbet a Krisztus kép látogatottságáról. Megtudjuk, hogy a vendégek közt volt Henry Marquand, J. H. Sanford, Horace Porter, John P. Kennedy, James Golgate, Rev. Arthur Brooks, C. Depew, Thomas A. Edison, Rev. W. Lloyd, a központi kongregációs templom főtiszteletese köszönőlevelet írt Munkácsynak, amelyben kifejezte nagyrabecsülését a Krisztus-kép iránt. Művészi alkotásként és a vallásosságot segítő eszközként egyaránt sokra értékelte.¹⁸ Ezt hirdette egyébként prédikációiban is. A magyar esteken *Korbay Ferenc* vezényelte a Kossuth kórust Munkácsy tiszteletére, a szilveszter estén és a hajónál, búcsúzáskor a debreceni *Balázs Kálmán* és cigányzenekara húzta a talpalávalót.

Amerikában sok magyar barátot és megrendelőt szerzett Munkácsy. Ekkor kerültek Kiss Emil bankár, Vécsey Armand muzsikus tulajdonába a Munkácsy-képek (pl. a Cigányok az erdőszélen), Pulitzerné arcmása pedig később készült, Párizsban.

Már Munkácsy otlletében több ajánlatot kapott Sedelmeyer: Alger tábornok, Detroit-ból pl. százezer dollárt fizetett volna. Legkomolyabb bevének mégiscsak John Wanamaker mutatkozott, aki minden idők legmagasabb összegét, százhuszezer dollárt (600 000 frankot) fizetett ki a *Krisztus Pilátus előttért*.¹⁹ Mint egy későbbi visszaemlékezéséből megtudjuk: eleinte nem értette, miért térdelnek, imádkoznak a kép előtt az emberek, miért tartják a prédikációkat itt. Fokozatosan szerette meg a képet, lett fanatikus rajongója.²⁰ A valószínűleg holland ösöktől származó Wanamaker alacsony sorból indult, de a nyolcvanas évekre már Amerika leggazdagabb embere lett.²¹ Philadelphiában, ebben az érdekes, quaker városban élt, itt találkozott Munkácsyval 1886. november végén, aki a *Siralomházat* jött megnézni. Pár napot Wanamaker házában maradt, elkészítette tizenöt éves leánya arcmását, majd a *Három hölgy a parkban* című festményt. Amikor Sedelmeyer és Munkácsy hazautazott, Wanamaker elhatározta a vételt. Colpachon kereste fel Munkácsyt és létrejött a megállapodás. Valószínűnek tűnik, hogy a nagy kép amerikai vándoroltatását 1887 tavaszától már Wanamaker biztosíthatta, s ő forgalmazhatta a kiküldött Munkácsy-képeket is. Így került amerikai tulajdonba a szalonképek, holland modorú életképek sora 1887-től. Vásárolt Charles Smith, Jay Gould, L. Roth, M. Fiske, A. Wilson (New York), Potter-Palmer (Chicago), Oliver Ames (Boston). Ekkor került a Metropolitan Museum of Art-ba a *Zálogház*. Ez a siker, valamint a Wanamakerrel kialakult üzleti kapcsolat biztosítékot jelentett Sedelmeyernek arra, hogy 1887 őszén kiküldje a *Golgotát* a *Mozart halála* című képpel együtt. Ezt Russel A. Alger detroiti milliomos vásárolta meg. A *Golgota* bemutatója ugyancsak New Yorkban, a Tabernacle kiállító helyiségében volt, Bukovics írta a terjedelmes katalógust, amely összefoglalta az eddigi bemutatók sajtóját és részletes tanulmányt közölt. Az ötödik kiadás már tartalmazta az amerikai reagálásokat is, pl. Daniel Huntingtonnak, a New York-i rajzakadémia tanárának levelét, vagy a brooklyni Franklin utcai templom presbiterének beszédét. Két hónap alatt több mint negyven cikk jelent meg a

18. The World cikke, 1886. nov. 19. 3. p.

19. *Carl Sedelmeyer: Michel von Munkacsy Sein Leben und seine künstlerische Entwicklung* (Paris, 1914) 28. p. ír a vételről (Alger 100 000 dollárt, Wanamaker „egy jelentős összeggel többet ajánlott”). Hír a Vasárnapi Újságban, 1887-ben (137. p.): 120 000 dollár volt a vételár.

20. *Pásztor Árpád: Wanamaker Munkácsyról* = Új Idők, 1914. XX. 498–99. p.

21. Nevét majd minden forrás rosszul írja, helyesen: Wanamaker. John Wanamaker (1838–1922) apjának tégláégető műhelye volt, ő is ott dolgozott kilencéves korától. Már fiatalon kitűnt szervezőképességével, a modern kereskedelem és a reklámozás úttörője lett. Életét ismerteti: *John Maas: New Light on Christ before Pilate* című tanulmánya (kézirat a Magyar Nemzeti Galéria adattárában) és Pásztor i. m., Reményi cikke. Ez a tanulmány elsősorban Wanamaker életrajza miatt érdekes, a műre vonatkozóan nem ad új adatokat, s nem ismer bizonyos európai forrásokat.

„New York Herald”-ban, a „Daily News”-ben, a „The Church”-ban, a „The Magazine of Art”, a „Figaró”-ban. Nyilatkoztak a New York-i, brooklyni, washingtoni unitárius, protestáns, katolikus, ortodox, zsidó, methodista teológusok és világi személyek. Több tízezer példány kelt el Waltner és Koepping rézkarcából.²²

John Wanamaker e sikersorozat után megvásárolta a *Golgotát* is 500 000 frankért (100 000 dollár).²³ A vándoroltatás után „Lindenhurst” nevű vidéki házába vitte a két Krisztus-képet, ahol külön képcsarnokot terveztetett. Amikor tűz ütött ki házában (1907. február 8-án), elsőként ezeket mentette ki a ráájukból kivágva.²⁴ A restaurálás után Philadelphiába, az 1911-ben felavatott Wanamaker-store-ba vitte a két Krisztus-képet és különteremben állította ki. A *Munkácsy room*-ot 1914-ben látta Reményi József, és így írta le: „A Munkácsy-terem megtekintése kitüntetésszámba megy. Mindenesetre nagy óvatossággal és körültekintéssel juthattam be. A manager a lelkemre kötötte, hogy a látogatásomról említést ne tegyek, legfőképpen amerikai újságírónak ne. A terem tompított fényében olyan hatású az első pillanatban – miután a Munkácsy-művek kontúrjait sem látni, csak nagy foltokat –, mint valami diszkrét kínai teaház előkelő vendégek számára berendezett szobája. Engem legalább ugyanez az érzés fogott el, amikor először léptem be egy kínai teaházba – Münchenben. A manager felcsavarta a villanykalantyút, a világosság fokozódott olyannyira, mint egy kápolnában, végül teljes fény áradt el a teremben. A két alkotás tizenöt méternyi távolságban áll egymással szemben. A manager úgy inszcenálta a világosság fokozását, hogy – az ő részéről persze akaratlanul – reinhardtí színpadí hatást váltott ki belőlem . . . Végre tudomást vettem a többi képről is, amely a Munkácsy-teremben függ. Egy nagy portré, Temple, bécsi festő műve a mesterről. Alatta Munkácsy palettája. Jobbra és balra tőle egy bronz mellszobor. Barias alkotása. A portréval szemben O. Tanner philadelphiai születésű néger festő két műve. Az illető ifj. Wanamaker költségén Párizsban végezte művészeti tanulmányait. Az egyik kép »Christ and his mother« Grecóra emlékeztető; a másik »The 12 virgins« című már egyénibb alkotásnak látszik. Sokkal kevésbé ismerem a néger pszichét, semhogy O. Tannerben a néger nép művészeti képességeinek egyik reprezentációját láthassam. A terem harmadik képe H. Jaquier »The flight to Egypt?« című alkotása, amely csak stílszerűség szempontjából hozható harmóniába Munkácsy műveivel.”²⁵

Reményi József (és egy másik újságíró, Pásztor Árpád) nemcsak azért ment ki Philadelphiába, hogy megnézze a Munkácsy Room-ot, hanem John Wanamakerrel is tárgyalt 1914-ben. Ennek előzményeként röviden érintenünk kell a harmadik nagy Krisztus kép, az *Ecce homo* sorsát.

1896-ra megszületett a trilógia harmadik darabja, az *Ecce homo*. Miért nem a feltámadás? Hiszen a bibliai történetben ez következett volna! A választ a megváltozott kö-

22. Christ on Calvary (5. kiadás), Paris, é. n. – 1887?/64. lap képekkel. Hátoldali hirdetése közli az árakat: Waltner különböző méretű metszete a *Krisztus Pilátus előtt*ről 18x30x72x150 dollár, Koeppingé, a *Golgotáról* 18-30-72-125 dollár.

23. Ezt az összeget a Vasárnapi Újság közölte (1888. 32. sz. 533. p.). Maas i. m. 175 000 dollárt (a Krisztus Pilátus előttre vonatkozóan 160 000 dollárt!) említ, ami 1983-ban kb. másfél millió dollárt ér. Ehhez képest nagyon kevésnek tűnik az 1988-as árverésen elért ár (60 000 és 47 500).

24. Wanamaker, majd örökösei katalógusokkal, lapokkal népszerűsítették a két nagy képet. Ezekben olvashatunk történetükről. *N. N.*: Two Great Pictures by Michael de Munkacsy—Christ before Pilate. Christ on Calvary. The Wanamaker Collection (é. n. – 1908–11. közt. 16 lap). *N. N.*: Christ before Pilate. Christ on Calvary by Michael de Munkacsy (1926, Rodman Wanamaker kiadása), 19 lap, 2 képpel. Ez utóbbi egy példánya, a két festmény áruházbeli fotóival, John R. J. Toland ajándékaként, a Déri Múzeum adattárában.

25. *Reményi József: The Munkacsy Room = A Hét*, 1914. XL. 753–755. p. Idézet a 754. és 755. lapról.

rülmények adják: Munkácsy egyre betegebb lett, Sedelmeyerrel kötött szerződése lejárt, a közönség, a műgyűjtők már az impresszionisták iránt érdeklődtek. Egyre több olyan jelenséget látott maga körül (Dreyfus-per, Szántó Kovács János meghurcolása), amely arról győzte meg: a nagy ember egyedül marad, a tömeg ingatag.²⁶ Így tehát nem a győzelmet, hanem a meghurcoltatást, a második találkozást festette meg 1895–96-ban. A premier Budapesten, a millennáris kiállítás keretében volt. Hírlett, hogy Munkácsy hazaköltözik, s a képzőművészetek fő felügyelője lesz. Ekkor már nagybeteg volt, s a végső összeomlás határán fogadta az ünneplést. Többé nem tért vissza párizsi műtermébe, Budapestről Baden-Badenbe vitték, majd Endenichbe, onnan haza. Itt Budapesten volt a nagy temetés 1900. május 9-én. Az *Ecce homot* Budapestről Bécsbe, Brüsszelbe, majd a szigetországba vitte egy magyar–angol konzorcium, amelynek Kádár Gábor grafikus, nyomdász, Munkácsy egykori barátja volt a vezetője.

Londonban például a Dowdeswell's Galériában, Dublinban a Királyi Ír Akadémián állították ki. Itt látta a 17 éves James Joyce, aki nagyszerű kritikát írt róla, kiemelve mély drámaiságát.²⁸ A manchesteri, yorkshire-i, brightoni és írországi vándorlást követően a kép átment egy angol társaság tulajdonába, majd Amerikába került. Itt korántsem volt olyan érdeklődés, mint 1887-ben, hiszen teret hódított az új művészet. John Wanamaker viszonylag konzervatív ízlésű gyűjtő és gazdag ember volt, nem cserélte ki a két Munkácsy-képet modernekre, de nem is vette meg a harmadik darabot. Biztosnak kell tekintenünk, hogy a tulajdonosok felajánlották neki az *Ecce homot*, de vagy nem tartotta elég kvalitásosnak, vagy nem tudtak megegyezni. Arra sem volt mód, hogy együtt szerepeljen a három festmény, mert a két első Krisztus kép Wanamaker jenkinstownbeli palotájában volt még ekkor. Így történhetett, hogy az *Ecce homo* visszahajózott az óhazába. Később, 1914-ben Wanamaker úgy nyilatkozott az őt felkereső újságíróknak, hogyha kéri a magyar állam, átengedi a két előző festményt. Az történt ugyanis, hogy Ernst Lajos műgyűjtő és Lázár Béla művészettörténész felvetette a trilógia megvásárlása, hazahozatala, s egy magyar templomban való együttes elhelyezése ötletét. Támogatta ezt több főpap (Csernoch János hercegprímás, Prohászka Ottokár püspök), de nem volt pénz. Így sor került ugyan 1914-ben az *Ecce homo* bemutatására, az Ernst Múzeumban, de még ennek megvételét sem szavazta meg a főváros tanácsa e háborús időszakban. Ekkor, 1916-ban jelentkezett egy nagystílű műgyűjtő, Déri Frigyes kereskedelmi tanácsos, s 76 000 aranykoronáért megvásárolta az *Ecce homot*. (Előzőleg, 1913-ban Bécsben, a Pisko-aukción már megszerezte a Golgota színvázlatát.) Amikor 1920-ban Debrecen városának ajándékozta hatalmas művelődéstörténeti gyűjteményét, már jelentős képtára volt, amelyet 1924-ben bekövetkezett halála után szállítottak Debrecenbe. Még Déri életében, 1923-ban letették a majdani múzeum alapköveit, s annak tervrajzát jóváhagyta Déri Frigyes. Györgyi Dénes építész egy tetővilágításos külön termet alakított ki az *Ecce homo* méretének, jellegének megfelelően, s ott helyezték el, több Munkácsy-mű társaságában.

A magyar állam később megvásárolta a *Krisztus Pilátus előtt* és a *Golgota* feles változatát, az ún. redukciókat, s azok a Fővárosi Képtárba, majd a Nemzeti Galériába kerültek.

26. Munkácsy két első képe hatott az őt látogató Anatole France-ra, aki 1892-ben megírta a *Judea helytartója* című novelláját. Rejtett válasz volt ez a Dreyfus-perre. Munkácsyt többek között ez a novella ösztönözte a téma újbóli elővételére.

27. Az *Ecce homo* gazdag irodalmát ld. az 1952-es emlékkiállítás (Bp. Múcsarnok) katalógusában és Sz. Kürti Katalin könyvében (ld. a 3-as jegyzetet).

28. *Egri Péter*: James Joyce kritikája Munkácsy Mihály *Ecce homo*járól = *Művészet*, 1961. II. 1. 18–21. p.

Így Magyarországon a két első kép redukciója és a harmadik, az *Ecce homo* eredetije látható. A *Krisztus Pilátus előtt* és a *Golgota* 1911-től 1987-ig egyazon helyen állt: Philadelphiában, a Marketstreeten lévő Wanamaker-store-ban. Ennek különtermét ugyan csak engedéllyel lehetett látogatni, de a két passióképet minden böjti és húsvéti szezonban az átrium, a nagy udvar fölé függesztették és ott bárki láthatta. 1987-ben a Wanamaker-alapítvány eladta az üzletet, s 1988 februárjában kalapács alá kerültek a Munkácsy-képek is. Az egyiket egy magát meg nem nevező kanadai gyűjtő, a másikat a New York-i Pannónia Galéria magyar tulajdonosa, Jules Beck (Bereczki Csaba) vásárolta meg.²⁹ Ezzel a sorozat örökre elveszett szemünk előtt: a trilógia darabjai most már három helyen állnak, nem középületben, hanem elzártan, s nincs is remény az összekeverülésre és a hazakerülésre. Szegényebb lett a magyar egyházművészet egy érdekes, értékes sorozattal! Tudvalévő, hogy már az 1880-as években mozgalom indult itthon a két Krisztus-kép megszerzésére. Vezetői a magyar egyházművészet patrónusai: Ipolyi Arnold és Haynald Lajos főpapok voltak. Jól látták ők, hogy Munkácsy képei nem első-sorban vallásos, hanem moralizáló tartalmú festmények, de erkölcsi nevelőhatásuk miatt méltónak érezték azokat a templomi elhelyezésre. Sajnos, az 1880-as években nem volt pénz a két festmény itthontartására, s a harmadik (talán a Feltámadás?) megrendelésére, 1914-ben a hármaskép hazahozatalára, a megvásárlására. Most, 1988-ban elmaradt az informálás, itthon senki nem tudott az aukcióról, és ha tudott volna? . . .

Összegzésül meg kell ismételnünk: a Krisztus képek vitatott darabjai a Munkácsy-életműnek. Abból a korból származnak, amikor már Munkácsy plebejus tematikája kimerült, s érdeklődése új művelődéstörténeti témák felé fordult. Az első képet hibátlanul megoldotta, a másodiknál jelentős kompozíciós hibák adódtak, a harmadik fáradt, s valóban hatásvadászó alkotás, még ha jellemző ereje őrzi is a régi Munkácsy-művek erényeit. Mindhárom képre illenek Végvári Lajosnak a *Krisztus Pilátus előtt*ről írt sorai: „*Munkácsy nem a múltban élt, hanem a jelenben, nem a múltat akarta reprodukálni, hanem a kortárs emberről volt mondanivalója*”.³⁰

Ez a mozzanat rokonítja már említett kortársaival: Ivanovval, Verescsaginnal, Antokolszkijjal, de még egykori tanítványával, Fritz von Uhde német festővel is. A vallásos téma jelentésváltozása már Munkácsynál megfigyelhető, fokozottabb J. Ensornál, Daumiernél, Rouaultnál, Uhdénál, később a magyarok közül Csontvárynál, Kernstok Károlynál, Koszta Józsefnél, Holló Lászlónál. Németh Lajos írta: „*A Jézus-ikonográfiában mindenütt jelentésváltozás figyelhető meg (. . .) Már a preraffaelitizmus kacérkodott a keresztény-szocializmussal (. . .) Az új Jézus-értelmezés paradigmája Uhde Jézus-ábrázolása volt: az ács fiaként, mesteremberként jelenítette meg. A Jézus-figura a századelő magyar szocialista irodalmában is mint az emberi testvériesülés, a társadalmi egyenlőség szimbóluma szerepelt.*”³¹

Ha Munkácsy nem is jutott olyan messze a társadalmi kérdésekben, mint utódai, mindenképpen elődjük volt! Nem vitatható azonosulása a magános hősökkel s szándékának őszintesége még akkor sem, ha hiúsága, befolyásolhatósága miatt hozzájárult felesége és Sedelmeyer hatásvadászó tervéhez, és így épp e művei nemzetközi attrakció, szuperprodukciónak révén járták be a világot. Richard Mutherrel értünk egyet: feladatunk „*elválasztani a kor hibáit a művész személyes érdemeitől*”.

29. Kereszty András riportja a New York-i árverésről – Mennyit ér Munkácsy Mihály? = Népszabadság, 1988. febr. 27. 13. p.

30. Végvári Lajos 1983. i. m. 71. p.

31. Németh Lajos: Vallásos festészet = Magyar művészet 1890–1919. (Bp. 1981) 82–83. p.

CHRISTUS-BILDER MUNKÁCSY MIHÁLYS IN AMERIKA

(Auszug)

Interessante und umstrittene Stücke des Lebenswerks Munkácsy Mihálys (1844–1900) sind die sich auf das Leben Jesu Christi beziehenden Gemälde „Christus vor Pilatus“ [Krisztus Pilátus előtt] (1881) und „Golgota“ (1884), welches auch unter dem Namen „Christus auf dem Kalvarienberg“ [Krisztus a Kálvárián] bekannt ist.

Beide sehr grossen Bilder wurden zuerst in Paris gezeigt, danach nahm sie der Maler Munkácsy's, Karl Sedelmeyer mit auf Europarundreise. Der gewaltige ideelle und materielle Erfolg, sowie das bereits seit 1870 in Amerika erwachte Interesse für die Munkácsy-Bilder bewegte ihn dazu, auch in der neuen Welt die Gemälde vorzustellen. Im November 1886 schiffte sich auch Munkácsy nach Amerika ein, um an der Vorstellung des Gemäldes „Christus vor Pilatus“ im „Old Tabernacle“-Ausstellungsraum teilzunehmen. Von der Aufnahme des Werkes durch das Publikum, der ruhmreichen Reise Munkácsy's berichten uns die zeitgenössigen Blätter, in erster Linie „The world“, da der Eigentümer, Pulitzer József, ungarischer Abstammung war. Wir erfahren, dass Munkácsy Washington und die Niagara-Fälle besuchte, und in Philadelphia das sich bereits seit 1871 dort befindliche Armesünderhaus besichtigte. Er besuchte sämtliche Privatsammlungen Amerikas und äusserte sich in „The world“ über die Sammlungen William Vanderbilts, Henry Marquands, William Astors und August Belmonts. Während des 6-wöchigen Besuches besichtigten mehrere hunderttausend Menschen das Gemälde „Christus vor Pilatus“, so auch die erwähnten Sammler und Millionäre (Horace Potter, John P. Kennedy, J. Golgate), der weltberühmte Thomas Edison und der „kubanische Petőfi“ José Marti, der auch einen ausführlichen Report an die Zeitung „Opinion“ in Buenos Aires schickte.

Mehrere Millionäre wünschten das Bild zu kaufen, schliesslich siegte John Wanamaker, der 120 000 \$ für „Christus vor Pilatus“ und 100 000 \$ für das 1887 nach Amerika überführte „Golgota“ bot. 1889 lieh er beide Gemälde der Weltausstellung in Paris, nach ihrer Rückkehr verliessen die Gemälde Amerika nicht mehr. Eine Zeit lang befanden sich die Gemälde in der Villa Wanamakers in Jenkinstown, zwische 1911 und 1986 in Philadelphia in einem Extrasaal des Wanamaker-Store. Die Nachkommen Wanamakers führten die Tradition ein, beide Bilder während der Fastenzeit und der Ostersaison beide Bilder über dem grossen Hof aufzuhängen, so dass die Bilder auch der Allgemeinheit zugänglich wurden. Leider wurde das Warenhaus 1987 verkauft, und auch die Sammlung wurde im Februar 1988 in New York versteigert. Das erste Bild gelangte zu einem sich nicht nennen wollenden Sammler aus Kanada, „Golgota“ in eine New Yorker Galerie, deren Eigentümer ungarischer Abstammung ist. Dadurch wurde endgültig jede Hoffnung vernichtet, die Christus-Bilder Munkácsy's jemals wieder vereint in einer ungarischen Sammlung oder einer Kirche zu sehen. Munkácsy vervollständigte nämlich die Christus-Trilogie 1896 mit dem Gemälde „Ecce homo“. Auch dieses Bild ging auf Europa später auf Amerika-Tournee doch es wurde nicht von Wanamaker erworben. So wurde es 1915 in Budapest ausgestellt und 1916 durch den in Wien lebenden Handelsrat Déri Frigyes gekauft. Zusammen mit seinem Nachlass kam der „Ecce homo“ nach Debrecen in das Déri-Museum. Heute befindet es sich gemeinsam mit anderen Munkácsy-Bildern in einem Extrasaal des Museums (unter anderem befindet sich dort auch die Skizze zu Golgota), während die Reproduktionen der beiden anderen Bilder in der Ungarischen Nationalgalerie zu besichtigen sind.

Katalin Sz. Kürti

ÖSZTÖNDÍJAZÁS VAGY BELEEGYEZÉSES SZÁMŰZETÉS? (Fülep Lajos itáliai tartózkodásának okai)

JURECSKÓ LÁSZLÓ

Fülep Lajos, aki a századelő művészetkritikájának legmarkánsabb egyénisége és legnagyobb reménysége volt, 1907 októberében hirtelen hátat fordított ennek a tevékenységnek, elhagyta hazáját és kis megszakításokkal 1914 júniusáig Olaszországban élt és dolgozott.

Fülep távozását általában külső tényezők hatására bekövetkezett eseményként értékeli a magyar szakirodalom, elsősorban ösztöndíjazásnak állítja be. Ebben az esetben azt kellene megvizsgálni, hogy milyen volt a kapcsolata a hivatalos művészetpolitika irányítóival, hiszen az ösztöndíjazást csak a minisztérium intézhette el és ő is intézte a későbbiekben. Fülep a legélesebb kritikában részesítette a magyar művészet visszahúzó akadémikus rétegének képviselőit.¹ A három vezető mesterről írt gyilkos erejű kritikája látszólag nem találhatott megértő fülekre a minisztériumban. Ha azonban jobban megvizsgáljuk ezt, akkor mást látunk. A minisztérium vezető tisztségviselői ugyanis egyre inkább átveszik, érvényesülni hagyják a művészeti ügyosztály vezetője, K. Lippich Elek nézeteit. Lippich látva az akadémikus festészet gyengéit, azért, hogy a kor nacionalista eszméi által diktált, annak megfelelő művészetpolitikát dolgozzon ki, elfordul ettől, de szembeszáll a nagybányaiak, valamint a legújabb nyugati törekvések magyar képviselőivel és másokkal is.² Ő a népművészetre támaszkodó, magyaros törekvések szószólója lesz.³ Ez a nézet – találkozáskor a kor egyik főbb stílusával, a szecesszióval – főleg az iparművészet területén konkrét, megfogható eredményekhez vezet, ezeket szeretné a tanácsos a képzőművészet területén is elérni. Ebből következően, ha más nézőpontból közelítve is, de Lippich szövetségést láthat Fülep akadémiát ostromozó személyében. Az „akadémikusok” elsősorban adminisztratív hatalmának megtöréséhez jól jönnek a tanácsosnak Fülep erős, mondhatni személyiségüket kigúnyoló, önmagukat, nézeteiket, stílusukat lehetetlenné tevő cikkei. Tehát nem az a pont, amelynél éles, összeütközésbe torkolló ellentét van köztük. Fülep a nagybányaiak „új akadémizmus”-nak elnevezett stílusát is kritizálja, ezt szintén fel tudja használni a tanácsos. Az ellentétet Fülepnak a legmodernebb törekvéseket támogató, azokat bemutató, mintegy irányt szabó nézeteiben, valamint a magyaros irányt megkérdőjelező, legalábbis fenntartással fogadó eszméiben kell keresnünk.

Lippich és hívei mindig ostromozták a francia művészet legmodernebb irányzatait, de főként azoknak magyarországi képviselőit. Egyértelműen importnak, utánzásnak feltüntetve tevékenységüket. Ez az ellentét azonban nem vezetett kenyértörésre a tanácsos és a kritikus között. Ezt tulajdonképpen a Malonyay Dezső szerkesztette, a

1. Fülep L., 1974. I. 73–98.
2. K. Lippich E., 1908/a. 8.
3. Jurecskó L., 1982. 9–33.

„Magyar nép művészete”, kalotaszegi népművészetet ismertető Fülep-kritika idézte elő.⁴ Ennek a munkának a megindítását Lippich személyes ügyének tekintette, mindent megtett azért, hogy a személyi és anyagi feltételeket megteremtse hozzá. Ugyanis ennek létrejötté egyrészt elméleti kiindulópontját erősíthette, másrészt alapul kívánta szálni a magyaros művészet kifejlődéséhez. A kiadvány propagandisztikus célja egyértelmű. Fülep 1907-es kritikájában – talán ez a legvisszafogottabb a hasonló jellegűek között – nem is annyira bírálatát, hanem kétségeit fejezi ki. Megkérdőjelezi a gyűjtés eredményét, a múzeumba bekerülő népművészet életképességét, valamint az eredeti környezetéből kiszakított, funkciójától megfosztott tárgyak inspiráló hatását az ún. „nagy művészekre”, azaz tulajdonképpen az egész hivatalos művészetpolitikai irányvonalakat és annak kivetelezhetőségét, helyességét. E mellett a kritika mellett nem mehetett el szó nélkül Lippich.⁵ Úgy érezte, hogy a kritika személyesen ellene is irányul és mivel eszközei a korabeli liberális sajtófel fogással szemben nem voltak meg, így Fülep elhallgattatására más lehetőséget kellett keresnie. Ez a lehetőség egyértelműen a kritikus külföldre küldése volt. Természetesen ezt a célt erőszakkal nem érthette el, így más eszközökhöz kellett folyamodnia. Találkozásuk és beszélgetésük után aztán kiderült, hogy Lippich eltávolítási szándékaival nyitott ajtókat dönget, és nem volt szüksége különösebb fondorlatra, vagy rábeszélésre célja elérése érdekében. Ennek megértéséhez azonban vissza kell nyúlnunk korábbi dokumentumokhoz. Segítséget nyújt Fülep felfogása és hangulata megértéséhez naplójegyzete.

Már 1906-ban megérezve az őt ért becslések veszélyét.⁶ Fülep ki akarja magát tépni a műkritika hazai kötelékeiből. Hiszen nyilvánvalóan a hazai viszonyok még olyan rendíthetetlen kritikus számára is gátakat jelentettek, mint Fülep. Ő azonban nem is ez ellen lép fel elsősorban. Ambíciói elvesztését félti és a megmérettetés érdekében külföldre, ekkor még Párizsba vágyik. Már ekkor megnyilvánul Fülep ellenérzése az általa később „zsurnalisztikának” nevezett irány ellen. Mindig valami mélyebbet, jobban megalapozottabbat szeretne ekkori kritikáiban is elérni. A kilépéshez azonban támogatásra van szüksége. Lyka Károly a Művészet és az Új Idők szerkesztőjében találja meg ezt – akit egyébként különösebben nem becsült. Lyka fordul a minisztériumhoz, személy szerint K. Lippich Elekhez Fülep ösztöndíjkérélmével.⁷ Valószínű, hogy ez a pont, amikor a tanácsos és a kritikus útjai először találkoztak. Lippich a fentiekben már kifejtettek alapján úgy érzi, hogy felhasználhatja Fülepet céljai érdekében, így kijárja neki az állami támogatást. Így Fülep 1906 májusában államsegéllyel és a minisztérium ajánlólevelével ellátva Párizsba utazik.⁸ Párizsi tartózkodása alatt elsősorban a modern művészetekkel foglalkozik, különösen a poszt-impresszionisták, közülük is elsősorban Cézanne tesz rá nagy hatást. Azonban tartózkodását nagyon beárnyékolja ott jelentkező bélbaja. Így 1906 végén sok tapasztalattal gazdagodva, de negatív személyes élményekkel tér haza. Ez az elvágyódás és ismereteinek megalapozása, komolyabb művészettörténeti tanulmányok folytatásának igénye azonban továbbra is erős marad Fülepnél. Tulajdonképpen a Lippichel való összeütközés után ezeket felismerve a tanácsos nem sok energiájába kerül Fülep meggyőzése és eltávolíttatása. Sőt, Lippich még úgy tűntetheti fel magát, mint aki csak kielégítette a kritikus elképzeléseit, így módja van

4. Fülep L., 1974. I. 193–197.

5. Fülep L., 1974. I. 119. Fülep csak ebben az esetben említi Lippich nevét, igaz ekkor igen degradálóan.

6. Fülep Lajos személyes iratai. Naplótöredék, MTA Könyvtára Kézirattára, MS 4592/4.

7. Lyka Károly levele K. Lippich Elekhez. Budapest, 1906. március 7. OSZK Kézirattára.

8. Fülep Lajos személyes iratai, életére vonatkozó dokumentumok. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium ajánlólevele. Budapest, 1906. május 19. MTA Könyvtára Kézirattára. MS 4592/5.

arra is, hogy őt bizonyos mértékben orientálja, valamint arra is, hogy az ösztöndíj fejében feltételeket szabjon. Az egyik feltétele egyértelműen az volt, hogy Fülep nem folytathatja kritikus, újságírói tevékenységét, különösen a hazai művészeti eseményektől tartsa magát. Ezt a pontot Fülep nagyjából-egészében be is tartotta.⁹

A kortárs képzőművészettel való foglalkozás kizárása után meg kellett találnia azt a kort, időszakot, területet, amely mindkettőjüket érdekelte. A kor a reneszánszot megelőző időszak volt. Ez egyrészt Lippich számára volt fontos, aki a preraffaeliták, Ruskin és Morris hatására bővebben kívánt foglalkozni ezzel az időszakkal. Fülepet is érdekelte ez a kor, amelyet bizonyítanak korábbi tanulmányaiban tett utalásai is.¹⁰ Így a tanácsos egyrészt arra számíthatott, hogy Fülep munkássága az ő törekvéseit is erősíteni fogja. Ugyanakkor felismerte és értékelte a kritikus tehetségét, akinek későbbi munkássága eredményeként elért hírnevét, a tanácsos számára olyan fontos magyar kultúra felvirágoztatása szolgálatába állíthatja, annak európai elismeréséhez járulhat hozzá.

A hely megtalálása szintén egyszerű volt, a nagy művészeti értékekkel rendelkező Firenzét, azaz először csak Olaszországot szemelték ki. Ide érkezik – mint látható, nem egyértelműen csak külső hatás következményeként – határozott programmal Fülep. Tervei között ekkor még nem szerepelt a majd 7 éves tartózkodás. Tovább akart menni Firenze és Róma érintésével Párizsba és Londonba.¹¹

A beleegyezéses számúzetésről a végső döntés 1907-es szeptemberi találkozásukkor született meg. Ekkor készítették el Fülep kutatási programját, kötötték meg a megállapodást, amely szerint Lippichnek is vállalnia kellett az ösztöndíj folyamatos biztosítását. Ekkor kapta Fülep az „útravalót”, ekkor ismerkedhetett meg a kritikus Lippich személyiségével, nézeteivel. Nyugodtan állíthatom, hogy mindkettő mély benyomást gyakorolt rá. Erről tanúskodnak Lippichhez írt levelei, ezek alapján talán jobban meg lehet világítani kapcsolatukat, Fülep 7 éves külföldi tartózkodásának okait, ez alatt az időszak alatt végzett munkáját, felfogását a magyar kultúráról, eszméi, nézetei változását.¹²

Ezekon a dokumentumokon kívül segítségül kell még hívnom Fülep hagyatékában található önéletrajzi írásait, naplójegyzeteit is. A két dokumentumcsoportot természetesen másként kell megítélnünk. Az előbbieket, azaz a leveleket, a legszemélyesebb műfaj bizonyítékai, belső használatra készültek, a küldő és a címzett részéről is feltételezik a diszkréciót, azaz az azokban szereplő adatok titkosságának megőrzését. A levél, mivel az aktuális gondolatok, érzelmek közlésére ad lehetőséget a legidősebb források közé sorolható. Az önéletrajz, abban az esetben, ha naplózerű, szintén az előbbieket közé sorolható. De az 1909-ben írni kezdett naplója már egy visszatekintő, az elmúlt eseményeket figyelembe vevő forrás, amely sokszor az öngazolást szolgálja. Fülep 1909-ben már teljesen megbarátkozott Firenzével, jól érezte magát viszonylagos elszigeteltségében, a város csendjében, így maga előtt is igazolni kívánja választása helyességét, itáliai tartózkodása jogosságát.

9. Fülep elutazása előtti utolsó cikke a már említett Malonyay-könyv ismertetése 1907. május 5-én jelent meg. Ezután 1909-ben publikált Kövesházi Kalmár Elzáról és 1910-ben Rippl-Rónairól egy-egy cikket. Vö.: *Fülep L.*, 1974. I. 193–214.

10. Fülep korábbi megjelent írásaiban többször említette Giotto és Assisi Szent Ferenc nevét. Vö.: *Fülep L.*, 1974. I. 83. 132. 406. 425–427. 449–451.

11. Fülep Lajos: Naplójegyzetek. Firenze 1909? MTA Könyvtára Kézirattára MS 4592/7.

12. Fülep Lajos levelei K. Lippich Elekhez OSZK Kézirattára I. Firenze 1908. IV. 17., 2. F. 1908. V. 2., 3. F. 1908. 08. 30., 4. F. 1909. március 28., 5. Paris 1909. március 28., 6. P. 1909. április 5., 7. London 1909. május 13., 8. Ronta Striano 1909. június 9., 9. Firenze 1910. október 16., 10. F. 1911. január 30., 11. F. 1913. március 21., 12. Róma 1914. május 26.

Fülep első levelét itáliai tartózkodása hetedik hónapjában írja a művészeti ügyosztály vezetőjének. A kiváltó oka az, hogy Lippich gondoskodott újabb ösztöndíja részleteinek folyósításáról. Ez a levél azért igen fontos, mert belőle kiderül, hogy Fülep Lippich rábeszélésére választotta Itáliát tartózkodási helyéül, amelyhez ekkor már nagyon ragaszkodott. Párizsra, az első álmok városára ekkor már nem is gondolt, azaz a gyökeres szemléletbeni változás már ekkor végbement a kritikusknál. Ennek oka elsősorban az, hogy Fülep biztosítva látta a lehetőséget arra, hogy egy komoly tudományos munkát készíthessen el. Mint leveléből kiderül, ezt elsősorban Lippich tanácsának és jóakarató szavainak köszönheti, aki néhány pillanatra kézben tartotta hajója kormányának rúdját és ezzel csodát művelt. A hálás Fülep szavai úgy tűnik szívből jönnek. Ez a levél is bizonyítja, hogy a tanácsos, akinek ekkor a magyar kultúra és művészet átalakítására határozott, elméletileg jól megalapozott nézetei és elképzelései voltak, nagy hatást gyakorolt a többé-kevésbé lekötözött Fülepre. Ekkor a fiatal művészkritikus szavai alapján úgy tűnt, hogy a tanácsos hívéül szegődik, azonban ez a látszólagos egyetértés hamarosan megbomlott. Elsősorban a magyar kultúráról vallott eltérő nézeteik miatt. Először ezt a kérdést vizsgálom meg leveleik alapján.

A kultúráról felfogásában és annak megközelítésében alapvetően különböző két nézet egy pillanatra úgy tűnt, hogy találkozik. Fülepnak erről a dologról – mint első naplórészlete is bizonyítja – vallott nézeteit erősen áthatotta a pesszimizmus. Igazán a versenynélküliség, a társtalanság, a mérce hiánya szomorította el a fiatal kritikust. Lippich, viszont nagyon pozitív elképzelésekkel rendelkezett erről a kultúráról és annak jövőjéről. Elsősorban kitartó munkája, elméletileg megalapozott nézetei és főleg a határlomban betöltött pozíciója által járhatónak látta a magyar kultúra megújításához vezető utat. Ezt elsősorban az általa pártolt magyaros szecesszió, a magyaros stíl megvalósult eredményeire alapozta. Gondoljunk az iparművészet által elért hazai, de külföldi sikerekre, a gödöllői művésztelep megerősödésére, vagy az építészek fiatal nemzedéke ekkor induló tevékenységére is, amelyek számára azt bizonyították, hogy talán sikerül megvalósítani legnagyobb célját, a magyar nép művészetére támaszkodó, csak magyarokra jellemző stílus kialakítását. Ehhez az egyik legfontosabb adalékokkal szolgáló Malonyay kötetek első darabja is ekkor jelent meg. A tanácsos méltán érezhette, hogy az általa újnak és specifikusnak tartott magyar kultúra létrehozására tett erőfeszítéseivel nem áll egyedül, sok támogatóra, harcostársra számíthat. Ehhez akarta megnyerni a fiatal Fülepet is, aki itáliai tartózkodása elején hajlott is kicsit erre. Azonban ő nem egy bizonyos magyaros, nem a nacionalizmusban gyökerező kultúrának, hanem a magyar kultúrának a modern viszonyokhoz alkalmazkodó felvirágoztatását tűzte ki maga elé célként. Leveleiben mikor támogatás kapásáról, vagy kéréséről ír egyéni szempontjait, egyéniségét mindig háttérbe szorítja és erre a kultúrára, a modern magyar kultúrára hivatkozik. Második levelében, mikor pálfordulásáról ír, a következőképpen fejtje ezt ki: „... tudom, hogy ebben az örömben a személynek semmi szerepe sincs, egy magasabb, egy rajtam túlszárnyaló öröm az, inkább bizalom; amely a magyar kultúrának szól – s csak mint a kultúráért cselekedni akaró valakinek, nekem is.” Fülep kicsit belelkesülve a kultúra két legnagyobb fanatikusának levelezőtársát és magát tartja. Lippich azt vallja, hogy megismeréseik között vannak közös pontok, gondolataik frappánsan összecsengnek. Teljes mértékben Fülep ezt nem osztja, de szerinte mégis közös pont mindkettőjükben, hogy ezért a magyar kultúráért harcolnak. Fülep legfontosabb törekvése, amellyel Lippich segítségét is meg akarja hálálni, az, „... hogy minél különbszántóvetője váljék belőlem ennek a kultúrának.” Büszke arra, hogy törekvései ilyen jeles emberével találkoznak és kéri Lippichet, hogy legutóbb írt cikkét küldje el neki.¹³

13. K. Lippich E., 1908/b. 97–120.

A következő levelében római útjához, a Fraknói villában való elszállásához Lippich segítségét kéri, olyan emberét, aki a magyar kultúrán dolgozik, s állandóan gondol azokra, akik ma vagy holnap építőmesterei lehetnek ennek a kultúrának. A tanácsos, bár ezt a kérését nem tudja teljesíteni, de a későbbiek folyamán állandóan támogatta a kutatót. 1910 végén Fülep tanulmányai befejezésére 4000 koronát kér. Indoklásában megint a magyar kultúrára hivatkozik: „Nem a magam nevében kérem, hanem annak a kultúrának a nevében, amelyről oly eltérő a véleményünk, de amelyhez azért egyformán ragaszkodunk.” Mint sorából kitűnik, ekkorra már a témát egészen másként ítélik meg. Fülep nem akar és nem is tud a magyar kultúrának, a népi kultúra, a népművészet elemeit felhasználó, arra támaszkodó provinciális megújítói közé kerülni. Valószínű, hogy 1907-es cikkében erről a témáról kifejtett nézeteihez végig ragaszkodott. Mint következő leveléből kiderül, magyarországi tartózkodása idején személyesen is találkozott a tanácsossal és ekkor került sor eltérő nézeteik kifejtésére, azok ütköztetésére. Sem a magyar kultúráról, sem az érte való teendőket illetően nem egyeztek nézeteik. Fülepnek nem valami nagy véleménye volt erről, de mégis hangsúlyozta, hogy ennek érdekében mindig minden tőle telhetőt meg fog tenni. Ebben a levelében fejti ki azt a tervét, amely szerinte nagyon sokat jelenthetne a magyar kultúra megvalósítása, megújítása szempontjából. Ez pedig egy folyóirat, a „Szellem” című megvalósítása lenne. Ekkor már nemcsak önmagáról beszél, hanem harcostársairól is, akik az új kultúráért önfeláldozással küzdenek. Ennek a lapnak a fenntartására kér támogatást Lippich személyén keresztül a kultuszminisztériumtól, oly módon, hogy adjon az bizonyos összeget a kiadáshoz, vagy fizessen elő arra az összes kultúrintézetek, iskolák számára. A kérés indoklásánál egyrészt lapjuk fontosságát ecseteli, majd újra a kultúrára hivatkozik és a lapkészítők önzetlenségét emeli ki: „... mi nem *miértünk* kérünk áldozathozatalt, hanem egy dologért, amelyért magunk is szüntelenül áldozatot hozunk.” Mikor Lippich válaszáért könyörög, világosabban kifejti ezt: „... vegye tekintetbe, hogy nem ránk nézve fontos dologról van szó, hanem arra a kultúrára fontosról, amelynek Ön híve.” Végül éppen Lippich kultúrnationalizmusára appellálva megírja azt, hogy tervei iránt olasz barátai is érdeklődnek és társszerkesztésében olaszul szeretnék megvalósítani a lapot. Ez a vállalkozás sokkal több kilátással kecsegtetné, mint a magyar, de neki előbb otthon kell kísérletet tennie.

Ez az első olyan levél, amelyre Lippich válaszát ismerjük.¹⁴ Valószínűleg az utóbbi érv hatott a képzőművészeti ügyosztály vezetőjére, de megismerhette a lap célkitűzéseit, irányultságát a küldött prospektusból is. Segíteni kíván Fülepéken, de a mellettük való nyílt kiállást nem akarta, nem merte vállalni, ezért más fórumhoz irányítja őket, javasolja, hogy Balogh Jenő államtitkárral keressenek összeköttetést. Lippich ebben az időszakban éli hivatali korszaka legnehezebb napjait, ekkor bontakozott ki az ún. Lippich-ügy. Azaz a képzőművészet akadémista, nagybányai és haladó irányzatának képviselői egyaránt támadták munkássága eredményeit és ezen keresztül személyét is. Ennek is tulajdonítható visszafogott segítői módja, valamint a magyar kultúráról vallott nézeteinek megváltozása is: „Mióta ön itt járt, csaknem összes illúzióim összeomlottak. Már kevésbé lelkesnek fog találni, ha újra eljön. Önnek lesz igaza – sajnos.” – írja Fülepnek. Lippich jóslatai beváltak, sajnos ezt Fülepéknek a saját bőrükön kellett tapasztalniuk. A „Szellem” segélyezésére írt beadványukat októberben válaszolta meg a miniszter. Az elutasító választ gr. Zichy János azzal indokolja: „... hogy a bemutatott és szakszerű bírálatra bocsátott füzet tartalma nem nyújt eléggé biztos képet a folyóirat iránya és tudományos értéke felől.” Így segélyt egyelőre

14. K. Lippich Elek levele Fülep Lajosnak. MTA Könyvtára Kézirattára. MS 4588/212.

nem ad rá.¹⁵ Sajnos ez a döntés megpecsételte a lap sorsát, mivel az előfizetők kis száma és a tőke hiánya nem tette lehetővé fenntartását.¹⁶

Fülepek a magyar kultúráról írt keserű szavai hazatérése előtt írt leveléből is kicsengenek. Ezek egyértelműen bizonyítják, hogy a hazakészülő tudósnak egyáltalán nem voltak azt illetően illúziói, jól ítélte meg a hazai állapotokat. A levél írásának az volt az apropója, hogy Lippich Fülepet ajánlotta az olasz tanszéken megüresedett állás betöltésére. Fülep köszönetet mondott ezért, de látta szomorú jövőjét, az olyannyira utált zsurnalizmusba való visszakényszerítését. De még ezt is vállalja a kultúránkért, ha olyan bősége van itthon a magafajta, vagy nála külön embereknek. „Ha igen nem zúgóldom a sorsom ellen. Elvégre is az a fő, hogy a magyar kultúra virágozzék, nem az, hogy én boldoguljak.” Fülep szkeptikus jóslata sajnos beigazolódtott. Hivatalos elismerést, tudásának megfelelő állást sok ideig nem kapott. A megpályázott tanári állást az olasz tanszéken más kapta meg. Fülep tudásának és személyének el nem ismerésének okaira Lippich második levele jól rávilágít.¹⁷ „Ne legyen olyan hamar csüggedő és különösen most ne, mikor – láthatja – rátaláltak. Ön igen elvonult a mesterségben, senki sem tudott felőle, annyira nem, hogy itt a szobámban beszélgetés során H.¹⁸ egyetemi tanár a megüresedett olasz irodalmi tanszék fölött lamentált s én rögtön Önre mutattam rá: szinte megütközést keltett, hogy én oly lelkes meggyőződéssel ajánlok valakit, mint excellens szakférfiút, mikor arról a valakiről ő világeletemben sohasem hallott; holott neki csak tudnia kellene, kik sáfárkodnak közöttünk az olasz literatúrában. Mily gyarló kép lehetett az, melyet én önről föstöttem, s látja, még az is megtette a kellő hatást. Hátha még színről színre megismerik Önt s belé tekintenek a szép gazdag lelkébe.

Csak jöjjön és pedig több hittel és több bizalommal. Kételkedés és csüggedés: gyöngye szárnyak.”

Fülepet nem ismerték el, hiszen alig ismerték Magyarországon. Megállapodásuknak megfelelően olaszországi tartózkodása alatt a kortárs magyar képzőművészetről csak néhány cikke jelent meg. A „Szellem” létrehozásával korábban nem szerzett hírnevet, a vállalkozás igazából csak néhány tucat, a progresszióhoz tartozó embert érintett. Az olyannyira várt nagylélegzetű tudományos munkák pedig egyre vártak magukra. Sajnos az általa oly nagyra tartott doktori vizsgája sem ivódott be eléggé a tudományos köztudatba. Ez az utolsó levélváltás azért is olyan fontos, mert rávilágít Fülep és Lippich személyes kapcsolatának lényegére. A tanácsos ekkor már nem dolgozott hivatalában. A tudóstól több mint egy éve nem kapott levelet, mégis kérés nélkül is kiáll mellette, ez pedig egyértelműen tanúskodik arról, hogy Fülepet igen nagyra becsülte és be nem váltott ígéretei ellenére is a magyar kultúra fontos személyiségének tartotta.

A nagylélegzetű művek elmaradásának okait – levelezésüket is nyomon követve – elsősorban Fülep kialakuló teljesítménykomplexusában kell keresnünk. Önéletírása és levelei is bizonyítják, hogy nagyon intenzíven és nagyon lelkiismeretesen dolgozott, ideje nagy részét – napi 10-12 órát – könyvtárakban és múzeumokban kutatással töltötte. Hatalmas mennyiségű anyag, ismeret raktározódott el agyában, amelyre épülve könyvek, tanulmányok sorozatát írhatta volna meg. Fülep azonban nem a reprodukív kutatók, tudósok közé tartozott, ismereteit egy teljesen önálló művészet-

15. Zichy János levele Fülep Lajosnak, Budapest, 1911. okt. 19. MTA Könyvtára Kézirattára, MS 4592/21.

16. A „Szellem” előfizetői, jegyzék, 1911. aug. 16. MTA Könyvtára Kézirattára, MS 4592/20.

17. K. Lippich Elek levele Fülep Lajosnak, Budapest, 1914. V. 29. MTA Könyvtára Kézirattára, MS 4588/213.

18. Haraszty Gyula

filozófiai koncepció megvalósításához kívánta felhasználni. Egy olyan művet akart létrehozni, amely csakis önmagára jellemző, teljesen önálló. Tudásanyaga az idő előrehaladtával egyre nőtt, így az előre betervezett könyv fejezetei kinőtték kereteiket és önálló művek lettek volna, azonban megírásukhoz az adatgyűjtést és az ismeretszerzést nem tudta befejezni, tudását sohasem érezte elegendőnek ehhez. Fülep erre vonatkozólag több helyen tett említést. Tulajdonképpen az állandóan nyomasztó kényszert érzi írásai megszületése legfőbb akadályának. Egyrészt a lelki kényszert, amely Lippich felé kötelezte, főleg (pénzügyi) támogatása fejében. Ennek megcsappanása után pedig megélhetési gondjai miatt kényszerült néhány neki nem tetsző feladatot elvállalására: „. . . s egy rossz, népszerű esszé kell írnom egy aljas, utálatos vállalkozásba, amit a publikum számára ad ki Alexander Bernát. Egy egyetemes irodalomtörténetbe egy fejezetet írok Danteról. De ebből él az ember. Undorító dolog.

Fáradt vagyok. A soha megállás, pihenés nélkül való hajsza, tanulás most megbosszulja magát. Amikor legjobban szükségem volna rá, hogy odavágjak egy felületes, rossz cikket az embernek, hiányzik a fizikai erőm az íráshoz.”¹⁹

Könyvéről, amelynek témáját még valószínű elutazása előtt megbeszélte Lippichel, többször is említést tesz. Először 1908 augusztusában: „Firenzén kívül tanulmányaim fő helye Ravenna, Perugia és Assisi volt, s az utóbbi helyen végleg kikerekítettem stúdiumaimat, amelyekre könyvem Giotto-fejezetéhez szükségem volt.” 1909-ben Párizsba és Londonba utazott Fülep, főleg a múzeumok antik anyagának a tanulmányozására, de útban Firenze felé sorra látogatta a híres francia gótikus katedrálisokat is. Az itt szerzett ismeretei tovább bővítették tudását: „Anyagom most már nagyon szépen és teljesen együtt lesz, úgy hogy lent Olaszországban szép nyugodtan és csöndesen írhatom tovább a könyvemet, melyet, hogy szépen és jól megírhassak, jelenleg a legfőbb, az egyetlen vágyam.”

Itáliába visszatérve, már a könyve felépítéséről, fejezeteiről is tudósítja a tanácsost: „Könyvem állandóan dolgozom. Jelenleg írom az első fejezetet (egyéb részletek már készen vannak, de most végleges formát adok az egésznek elejétől végéig), amely S. Franciscóról szól. Ezután a Dante fejezetet fogom formába önteni, amelyet könyvem kívül el kellett ígérnem egy magyarországi publikációnak, amelyet Alexander B. szerkeszt. Ezután összeállítom a szűkebb művészeti fejezetet: Giotto, a stílus etc. s azt hiszem formájában is originális lesz a dolog.” Hosszabb szünet után 1910-ben tudósít újra könyvéről, amely szerinte 1911-ben meg fog jelenni. Ez mint tudjuk nem valósult meg, de 1913-ban a miéltre is megadja a választ.: „Az individualizmusról és a stílusról tervezett könyvem éppen nem ejtettem el, mindössze az történt, hogy egyes fejezetekbe jobban elmélyülve, a fejezetek mindegyike nagyobbra dagadt s önállósult; így a Dantéről tervezett fejezetem valóságos Dante-tanulmány lett (belül 10-12 ív), mely már nyomdában van, rövidebb formában pedig németül és olaszul is napvilágot fog látni . . . A Giotto-fejezet is kinőtt méreteiből, és Szent Ferenczel évekig foglalkoztam – de nem tartom elveszett időnek, mert megtanultam rajtuk a methodikus munkát és különben is sorjában nyilvánosságra fogom hozni őket. A felületességet azonban ma még kevésbé bírom el, mint valaha. Aminek nem jártam egészen a végére, azt ki nem adom a kezemből, mert amit csinállok, azzal nem csak a mi kritikátlan közönségünk előtt jelenek meg, hanem kiviszem oda, ahol szigorúan ítélnék.”

Az ifjú hév, amely megfelelt a kritikák írásához, már eltűnt. Egyre inkább szembenéz Fülep adottságaival és lehetőségeivel, egy komoly tudós jellemzőit veszi fel, ez azonban megakadályozza abban, hogy az ígért művek megszülethessenek. A külső

19. Fülep Lajos: Naplójegyzetek. MTA Könyvtára Kézirattára. MS 4592/7.

kényszer és a belső elhivatottság mást diktál, és ez bénítólag hat a fiatal tudósra. Állandóan bizonyítani akarja munkálkodását, de ennek konkrét, kézzel fogható eredményeit nem tudja letenni az asztalra. Utoljára még hazatérése előtt említi könyvét: „... Sajtó alatt vannak tanulmányaim Dantéről, Petrarcáról, a humanizmus koráról, Macchiavelliről, Ariostoról és Tassoról; az első az ősszel olaszul is napvilágot lát.”

Ez utóbbi utalása már tényeket tartalmaz. Hiszen a „Műveltség Könyvtára” számára írt tanulmányai valóban el is készültek, és megtalálhatóak a Fülep-hagyatékban.²⁰ Valószínű, hogy datálásuk ott téves és a munkákat már 1914-ben megírta Fülep. De megtalálhatjuk a hagyatékban Assisi Szent Ferenc és Dante kötetének kéziratait is.²¹ Tehát Fülep közel 7 éves itáliai tartózkodásának gyümölcsei megvannak. Az ott szerzett ismereteit fel tudta használni művészetfilozófiai munkásságában. Remélhetőleg ezeket a kéziratokat a Fülep-hagyaték kiadása alkalmával hamarosan megismerhetjük.

IRODALOM

Fülep L.

1974. A művészet forradalmától a nagy forradalomig. I–II. Budapest.

Jurecskó L.,

1982. K. Lippich Elek – a hivatalos művészetpolitika irányítója – és a gödöllőiek. *Studia Comitentasia* 10. Szentendre.

K. Lippich E.,

1908/a. Forradalom a festőművészetben. *Budapesti Napló*, február 16. 8.

1908/b. A művészetek és a stílus. *Magyar Iparművészet*. 2. 97–120.

LES CAUSES DU SÉJOUR DE LAJOS FÜLEP EN ITALIE (1907–1914)

(Resumée)

Lajos Fülep, le plus talentueux critique d'art hongrois du début du siècle a tourné le dos à cette activité subitement en 1907, il a même quitté sa patrie, a vécu et a travaillé jusqu'au mai 1914 en Italie, surtout à Florence. Les biographes ont expliqué ce brusque revirement par l'attribution probable à Fülep d'une bourse d'état hongroise. Comme ses mémoires et ses lettres l'indiquent adressées à Elek Lippich était le conseiller des beaux-arts du Ministère de la Religion et de l'Éducation il n'aurait pas agi selon des pressions extérieures. Le jeune Fülep en avait assez de journaliste, il redoutait les succès trop rapides et bruyants, ainsi que l'absence de concurrence intellectuelle. C'est pourquoi il est parti à Paris deux fois avant 1907. Les causes de son troisième départ pour l'Italie sont probablement parallèles. Fülep a rédigé une critique de première tome de *L'art du peuple hongrois* écrit par Dezső Malonyay. Le tome de *Kalotaszeg* était très important pour Lippich, car ce dernier voulait diriger création artistique spécifiquement hongroise qui prend ses sources de l'art populaire à partir de ce livre.

20. Fülep Lajos hagyatéka. MTA Könyvtára Kézirattára. MS 4555/9–11. 12–13., 14–15., 16–17. Vö.: Fülep L., 1974. II. 199–419.

21. Fülep Lajos hagyatéka. MS 4562/2. 3. MS 45577/6. Ms 4578/1.

Dans sa critique, Fülep exprime son scepticisme quant au fonctionnement de cette théorie et se met aussi en conflit avec Lippich.

Le conseiller connaît bien le talent de Fülep et s'en méfie, il lui propose donc un marché dont tous les deux pourraient profiter. Lippich garantit la bourse d'état à Fülep, et le critique promet qu'il ne s'occupe pas d'art contemporain hongrois. Il n'écrira aucun article sur ce sujet. A des fins de recherches scientifiques il part pour l'Italie et après quelques années écrit un livre sur l'art du trecento. Ils avaient même décidé ensemble du programme et de la ville où Fülep pourrait tranquillement travailler: Florence. Lippich voulait ainsi profiter de la compétence de Fülep, en utilisant de l'intérêt de la culture hongroise. Mais leurs conceptions de la culture hongroise restaient tout à fait différentes. Lippich voulait créer une véritable culture „à la hongroise”, différent de celle de l'ouest, en utilisant des références culturelles nationales. Pour Fülep, la culture hongroise signifiait la culture moderne. Donc Lippich n'a pas pu l'utiliser efficacement pour atteindre ses buts.

Malheureusement Fülep n'a jamais écrit le livre promis et tant attendu. Il a appris la méthode de la recherche scientifique en Italie, a accumulé énormément d'informations et de matière, mais il se refusait à publier sans en apprécier l'entité. Cependant sa promesse faite à Lippich et plus tard ses problèmes d'argent l'obligèrent à publier quelques articles malgré lui. On peut déceler les sources d'un certain „complexe de production”. C'est pourquoi il ne publie à cette époque aucune monographie scientifique sur l'art, bien qu'ayant produit une multitude d'écrits qui est jusqu'alors restés sous forme manuscrite.

László Jurecskó

KONDOR BÉLA KÖLTÉSZETÉRŐL

NÉMETH LAJOS

Nehéz Kondor költészetéről írni, mert Kondornak, a költőnek alakját szükségképp háttérbe szorítja a zseniális képzőművész image-a, akarva, nem akarva, költészetét az életmű melléktermékének tekintjük. Pedig nem kisebb költő, mint Nagy László fogalmazta meg Kondor verseiről szólván: „Költő és festő: egy. Ez a megállapítás jóval több, mint a személy azonosítása. Mert Kondor működése kép- és költeményalkotásban valóban azonos ihletettségű, azonos erejű is. Régóta látom, hogy benne a festő és költő nem kiegészíti, hanem föltételezi egymást” – ám e vélemény elszigetelt maradt. Tény, hogy az olvasó, aki ismeri Kondor életművét, a verseket is a képzőművészeti alkotások vetületében ítéli meg, a közös vonásokat, az élmény azonosságát kutatja, keresi bennük a festmények és grafikák expresszivitását – egyszóval nem önmagukban mint autonóm poétikai struktúrákat vizsgálja. Nem véletlen, hogy a nemrég kiadott gyűjteményes verskötet, az „Angyal a város felett” – amely a korábban megjelent két kötet, a „Boldogságtöredék” és a „Jelet hagyni” anyaga mellett számos eddig publikálatlan verset is közread – számos kép és grafika reprodukcióját is közli, egyszerre vállalja tehát a képzőművészeti album és a verseskönyv feladatkörét.

De különösen nehéz nekem Kondor verseiről írni, hiszen megadott, hogy közelről lássam Kondor útját, az életmű megalkotásáért vívott küzdelmét, ezért verseit olvasva még nehezebb elválasztani az alkotó-egyéniestől a műalkotás-egyéniest. Képzőművészeti tevékenységét elemezve ez könnyebb feladat. Egyrészt mert szakmám a művészettörténet-írás, tehát a műveket eleve elsősorban nem alkotólélektani szempontból, személyiségdinamikai vetületben szemlélem, hanem mint objektíválódott érték- és jelentésstruktúrát, másrészt a líránál objektívebbnek tekinthető képzőművészeti műfajokban jobban elkülönül a művészi szubjektum és a mű. Bármennyire kifejezheti is a vonal és a szín az emóciót, mégis valamiként elidegenedik az alkotó személyétől, átlép a forma és a stílus területére, míg a szó valamiképp jobban megőrizheti az alkotószemélyre reflektáló karakterét – ha csak nincs szó konkrét vagy matematikai költészetéről, szókonstrukcióról.

Természetesen a modern művészet esetében a képzőművészetnél is bonyolultabb a helyzet. A művészettörténészek – köztük jómagam is – szívesen hasonlították össze például Van Gogh és Cézanne művészetét, mint a szubjektív és az objektív típus pólusát, hangoztatván, hogy míg Van Gogh szimbolikáját, formanyelvét, sőt esetkezelését, technikai megoldásait sem érthetjük meg személyének, pszichikai habitusának, betegsége állapotának ismerete nélkül, addig Cézanne műveinek megértéséhez nem sok segítséget nyújt a személyiségdinamikai tényező ismerete – mígnem Meyer Schapiro a pszichoanalízis segítségével ki nem mutatta Cézanne objektíve életművének szubjektív meghatározóit. Kondor tudta és vallotta magáról, hogy romantikus alkat. Némiképp védekezett ez ellen – bár jellemző, hogy az egyik legnagyobb szabású

részkaré vállalkozásának a „Romantikus tanulmányok” címet adta. A romantika elleni védekezésként használta fel oly szívesen a művészettörténet nagy formatoposzait, pátoszformuláit, idézte a görög és a keresztény mitológia héroszait, a középkori ikonográfia jelrendszerét – igaz, hogy mindezt átírva saját nyelvezete logikája szerint, esetleg visszájára fordítva jelentésüket –, mert e kötöttségek szükségképp temperálták, szabályozták a romantikus indulatokat, csökkentették tehát a szubjektív önkény veszélyét.

Mikor az ötvenes évek végén először mutatta meg verseit, úgy ítéltém, nem ütök meg részkarcai, rajzai minőségét, túl sok bennük a romantikus felhang, jobban tapadnak az egyéniség partikuláris vonásaihoz, a szubjektív élet véletlenjeihez. Pedig tudtam, hogy nem tekinti őket mellékterméknek. A József Attila emlékére írt *Magyarországi ének a világ megvetéséről* 1955 című verse II. szakasza első sorában kerek perec ki is mondta: „Költő vagyok, ez derék szégyen.” Gondolt versei kötetbe gyűjtésére is, a kötet címének *A vándor háromszor ráköszön egy másikra, de hiába* verse szakaszainak evokatív kezdősorát akarta adni: „Üdvözet a bandukolóknak!”. A Quint-presszóbeli szellemi kör kialakulásának elején volt ez, Czibor Jánosnak említettem volt Kondor tervét, a címet túl romantikusnak ítélte. A jelen kötet utolsó részében, az *Írás a falon* sorozatban több szerepel e korai verseiből, keveredve olyan – jobbára későbbi – remekekkel, mint a *Munkások*, az 1969-es *Ady Endre kilencvenkét éves*, a *Tanács nekem* vagy a *Zsidóversek*. A Dózsa-sorozat vagy az *Apocalypsis cum figuris* típusú karcai erősebbek voltak, mint e korai versek. Példaként elég csupán a *Játék az igen komoly forradalom idejéből* c. dühödt iróniájú versét idézni – ugyanaz a hang, mint az 1957–60 közötti ambivalens jelentésű részkaroké és festményeké – említhetjük a *Mennyország meghódítása*, a *Tanácsköztársaság* sorozat, az *Ágyúhurcolók*, a *műtücsök felbocsátása*, a *Menedéket!*, a *Forradalom angyala*, a *Forradalom*, *Az atomágyú felállítása* című műveit – de a versből hiányzik e művek vizionárius ereje, tragikus ihletettsége.

Később azonban mindinkább megváltozott a véleményem, néhány verse ugyanolyan elementáris erővel hatott rám, mint festményei, grafikai vagy egyéni technikájú és stílusú fotói. Őszintén csodálkoztam – és csodálkozom –, hogy míg fotóit felfedezték – sőt az avantgárd képviselői közül néhányan életművéből csupán e fotókat fogadták el igazán autentikus műveknek –, a poetika ismerői figyelemre sem méltatták Kondor verseit. Verseskötetei és a halála után folyóiratokban közreadott versei sem változtatnak a helyzeten – csupán Ruttkay Helga értő disszertációja és rövid írásai tekinthetők kivételnek. E hallgatás ugyan egy pillanatra sem ingatta meg véleményemet, meggyőződésem, hogy Kondor költészetének súlya van a magyar irodalomban, ám e meggyőződés – nem lévén irodalomtudós – szükségképp magánügy maradt. Felkészültség híján nem vállalkozhattam – vállalkozhatom – arra, hogy meggyőződésemet szakmai érvekkel is megpróbáljam igazolni. Mindez magyarázza, hogy miért nehéz most is költészetről írni. Nem is próbálom leválasztani a verseket a Kondor-i oeuvre egészéről, nem próbálom őket önmagukban értelmezni, pedig mindenfajta tudományos megközelítésnek szükségképp élni kell a jelenségek izolálásának módszerével, így a poétikának is joga, sőt kötelessége a külső meghatározó faktorok időleges zárójelbe tétele, az izoláció és a művek immanens poétikájának elemzése. Irodalomtörténet-írásunknak előbb vagy utóbb el is kell végeznie e feladatot, bármennyire ózdkodik is egyelőre attól, hogy valóban elmélyülten elemezze Kondor költészetét. Helyzetemből következően én csak annak vizsgálatára vállalkozhatok, hogy a versek mennyiben adnak kulcsot Kondor művészete világképének megértéséhez. Bármennyire szuverén műveknek vélem is Kondor verseit, a legyűrhetetlen szakmai elfogultság mégis elsősorban a képzőművészeti alkotások értelmezését, megértését segítő dokumentumértéket keresi a költeményekben.

Kondor verseit olvasva gyakran felöltik egy-egy festmény vagy grafika, egy időben született ikrek a versek és a képek, azonos a szimbólumviláguk, néha még a motívumkör is fedi egymást, a kép értelmezi a verset és fordítva. A képeken, grafikákon és a versekben egy időben tűnik fel a késes ember, a baltás bohóc figurája, a madárijesztő, a madárcsontváz – amely valóságban is ott volt Kondor könyvespolcán –, a Blake motívumok, nem is szólva a kondori mitológia kulcsfigurájáról, a szárnyas férfi/angyalról, annak jeleként, hogy Kondor valóban nagyszabású egyéni mitológia kidolgozására törekedett, olyan mitológiára, amely integrálja a görög és keresztény világértelmezés, metaforarendszer nagy mitémáit, erkölcsi paraboláit, ugyanakkor mindezt dúsítja a modern gépi civilizáció, az elidegenedés világának új alakzataival, kimériával és pszeudó hőseivel vagy bukott angyalaival.

Néhány verséből sugárzik, hogy festő írta. Bármennyire autentikus is a szavak megválasztása, illeszkedése, hiteles a belső zene, a vízió a festőé. Legjobban példázza ezt a már témájánál fogva is jellemző *Értekezés a színekről*. Bármilyen színélményei lehetnek is egy költőnek, bármily sokat tudhat is a kiegészítő színekről, lehet költészete jellemzője a képekben való gondolkodás – nem tudja úgy megfogalmazni a színek életét, illeszkedésük izgalmát, érzéki képpé és sugallattá nemesedését, mint ahogy Kondor megtette: „*A vörös vércsomók, erek / és kiáltozások szép színe. / A vörös csavaros út / a kékbefulladó kék hegyre fel; / és nincsen alatta semmi hegy.*” Több, mint érzéki költői kép, festői látomás, a komplementer fauves fokozása – amelyet hirtelen ízig-vérig kondorivá avat az utolsó sor: „és nincsen alatta semmi hegy.” A nemlétező hegyre csavarodó út – a vörös és a kék csattanása a semmivé foszló tárgyi világ fölött: abszurd kép, de nem a szürrealizmus abszurditása, hanem a késői Kondor-képek látomásos világa ez, a testeket nem jelző sfumátos tér, amelyben illuminációként villannak fel a fénynyalábok és a tér fluidummá válik. Több versében villan fel a festői látomással analóg megfogalmazás, mint ahogy a szigorúbban konstruált, dekoratív ikonos képeinek is megvannak a költői párhuzamai.

Versői számos formai, kompozicionális vonása is rokon képzőművészeti alkotásainak megoldásaival. Hogy egyszer megpróbáltam röviden jellemezni költészetét: nyelvtani kötési váratlanok, kötésszavai és határozói a konvencionális szabályok felől nézve illogikus, grammatikai rendeltetésüktől eltérő szerepet játszanak, nem engedik az olvasót a szabályok irányította ösvényre. Ezért verseiben különös feszültség vibrál, a váratlan nyelvtani kapcsolatok és jelzők célja részben ambivalens asszociációk indítása és ezzel összetettségében is nyitott jelentéskör felépítése, ugyanakkor világ-labirintus élményét keltik, intellektuális talányokat állítanak fel, a festmények és grafikák térszövevényében megfigyelt váratlan dimenzióváltások segítségével. E dimenzióváltások festményeiben, grafikáiban és verseiben is a valóságosan megélt és a képzeletben átélt idő és a történeti idő között oscillálnak.

Folytatni lehetne a versek és a képzőművészeti alkotások összevetését – már amennyiben a vizuális és verbális művek esetében ez egyáltalán lehetséges –, ám végeredményben ahhoz az evidenciához jutunk, hogy a költő és a képzőművész Kondor azonos, nincs külön lelke és alkotómódszere a festőnek és a költőnek, ugyanaz az alkotó erő, koncipiálási mód működik ott és itt – természetesen figyelembe véve a különféle művészetek belső törvényrendjét, sajátos mechanizmusát. Mindez igazolja Nagy László idézett megjegyzését: „Költő és festő: egy . . . benne a festő és költő nem kiegészíti, hanem föltételezi egymást.”

A jelen írás nem ehhez az evidenciához keres újabb argumentumokat, hanem, mint említettem, a kondori világgép, sajátos habitus értelmezésének dokumentumaként kezeli a verseket – a poetikai értelmezést és értékelést rábízván az irodalomtudósokra.

Ha Kondor költészetéből kibontakozó alkotó egyéniségre akarunk visszakövetkeztetni és ezen keresztül világképét, habitusát akarjuk megérteni, rekonstruálni, úgy egyéniségének két alapvonására bukkanunk: a boldogság- és az igazságkereső Kondorra. Nem véletlenül választotta első kötete címéül: *Boldogságtöredék*. A „boldogság” persze Kondornál sokarcú és ambivalens. Jelentésében benne rejlik a tiszta élet, a dolgos élet, az önmagával békében levés, az önrealizálás követelménye és vágya. Verseiből számtalan passzust lehetne közölni, amely a boldogság utáni vágyat sugallja. Kondor szemében a boldogság – vagy legalábbis a boldogságtöredék – klasszikus példája a középkori kézműves tárgyteremtő munkájában önmagát realizáló aktusa; az ön- és ezzel büntudatlan állati lét önmagával szüntelen azonossága, azaz a lelkiismeret-furdalás és a szüntelen szorongás – Kondor is nagy csodálója volt Kierkegaardnak! – hiánya; a sors elleni küzdelemmel szemben a sorsvállalás és ezzel a beteljesedés várása és a mindennapi kötelmek, dolgok elvégzése révén megadatott megnyugvás. Csak néhány példa verseiből: „*En folyton a jó halálra gondolok; mint / rézlemezbe mart jegy, létezem névtelenül*” (N. N.); „*Íme a tájkép: Szeresd a tárgyakat és testvérkedj velük hitelesen!*” (Holtág. Egy hölgynek, vidékről); „*Ember is, asszony is addig boldogtalan, amíg sorsát fel nem ismerte, hogy tovább ne küzdjön már feleslegesen, hanem beteljesedést*” (Angyal, ördög, költő); „*Legyek hát én is szenvedő! / Minden rohamnak engedő, / semmibe hamar lépkedő, / lépteken halk töprenkedő, / töprengést vágyakkal megvető, / megvetést Szégyenül szégyenlő, / szégyenkezéssel vétkező / s a vétkeket amúgysem ismerő / szelíd állat.*” (Versikék). József Attila szelíd öze – mint életideál, mint a titkot és a vétket nem ismerő tiszta lét szimbóluma, a Franc Marc képek kék őzeinek és büszke lovainak paradicsomi ősellapota, az önmagával való azonosulás békéje.

Kondor azonban tudta, hogy a békés élet, az önmagával rendben levés csupán illúzió. Hiszen a „Békében lenni önmagaddal!” követelményével opponál az „Ismerd meg önmagad!” kategorikus imperativusza – mint ahogy a szelíd őz mellett is ott búvik a tigris. Kondor ugyanis önmagát méltatlannak és alkalmatlannak tartotta a tiszta lét, a boldogság elérésére. Ahogy Cocteau egyéni mitológiájának pólusai a Szép és a Szörny – azaz az angyal és az ördög szekularizációja –, Kondor, főként a hatvanas évek elején vegyes technikájú grafikáiban több ízben megjelenítette e kettősséget: a görög szépségű klasszikus női arccal ütköztette saját Faun-arcát vagy a belső ördögeitől marcangolt anti-hóst, a női tenyérben Gulliverként ágáló Savonarola figurát. Ahogy a tiszta élet utáni vágyra vonatkozóan számos passzust idézhetünk verseiből, ugyanannyi az ellenpélda is: annak felismerése, hogy belső ördögei szétmarcangolják a boldogság-lehetőséget, még annak töredékeit is. A legérzékletesebben e belső tusa a *Két fohász* című versében tárulkozik fel:

1.

*Isten ha engedted lehajtott
fejjel rohannom a test szégyenét
és az éji ész barom kínjait
egy forró leheletért csupán
nem egyéb miatt*

*most jöjj
Emberi melegű szemsugaraddal
enyhítsd a rámhidegült
nehézszeretű vigyorgást*

*Faragatlan állataid létükkel
élnek és dicsérnek szavaktól
mentes hangjaikon
Önmagamtól szabadíts meg
mert gonoszabbat nem ismerek*

én tudatlan.

2.

*Jó uram Isten!
Már azért is a bánat
engem epeszt,
ha süket forgolódással
imádlak csupán.*

*Kedves Jó Úr!
Inkább vidámat ne adj,
zúgó mámort,
hanem dolgos napokat
ajándékozzál.*

*Mennybéli Szerető!
Kereslek! Szeress, tengerbe
el ne vésszen
űröm-árja szökelő
rosszkezdvennek!
De emberre szálljon
öröm-árnya
nyugodt kezeidnek.*

Az „Önmagamtól szabadíts meg / mert gonoszabbat nem ismerek / én tudatlan” fohász mennyire egybecseng Kondor nagy élményének, Avvakuum protópópa felhördüléseivel! és mennyire magyarázza vonzalmát a nagy mitémához: a Szent Antal megkísértése jelenethez. Csak néhány példa még: „Egy zúgó malomban élek mindenestől. Molnár, / akit hosszan örölnek, aki örül csak és füttyölget. / Nem szántak meg kedveseim, munkára ítétek / szörnyülködésre, végzésre. Öröm és irgalom, ne hagyj ott!” . . . „Mennyi szándék és kiontott alvadt vérvörös gondolat sután / pazarolva el” (Szégyen és büszkeség. Montenegrói rapszódia); „Membántam végig jóelőre és vacak sirással meg nyögdécselő szerelemmel töltöm majd az időt, marha erőmmel tusakodva folyton.” (Invokáció); „Komoly hivatás a szégyenkezés.” (Beszélgetésünk folytatása); „Ki váltja meg az én gyűlölt életemet a hánykolódástól?” (Angyal, ördög, költő).

Önmarcangolás, büntudat az elejtett és széttört boldogságglehetőség, a tiszta lét eltékozlása miatt, a mindent széttörő belső gonosz elleni védekezés. Jákob szüntelen küzdelme az angyallal, elismervén a borzongató tényt: én vagyok Jákob és az angyal, önmagam ellen küzdök, mert én vagyok mindennek a letéteményese, alakítója, felelőse és szétrombolója, pusztítója, tönkretévője. S mindezzel szemben mi az egyedüli védelem? Egy sor, amely Kondor habitusának kulcssora: „Hanem minden megnyugvás az elvégzés öröme által van” (Angyal, ördög, költő). Ám az „elvégzés” nem adatik meg az alkotó embernek – akinek archetipikus őse nem Prométheusz, hanem Sziszifosz. Az alkotó előtt ugyanis csupán egy út adódik: a bukás útja. A művészsors: alulmaradni az angyallal vívott harcban. Kondor e vonatkozásban

mindig neoplatonikus maradt: az alkotás hiába célozza meg az Ideát, nem érheti el, a vereség szükségszerű. Ezért a tiszta létezést nemcsak a külső és belső ördögök akadályozzák, hanem a tökéletesen elvégzett munka sem lehetséges – legfeljebb csak töredékként: a műrecek alkotó kézműves munkájában vagy pedig az önmagával mindig azonos állati létezésben, ez azonban a paradicsomi öntudatlanságát elveszítette ember számára már elérhetetlen állapot.

Kondor lelki motivációja azonban csak részben a boldogságkeresés – ettől elválaszthatatlanul ott az igazságkeresés, amely erősebb az előzőnél és gyakran szét is rombolja azt. Az igazság mindennél fontosabb, hiszen nem csupán a megismerésre vonatkozik, tehát tényítélet, hanem etikai érvényű, involválja az erkölcsi döntést. Ő maga írta: „*Aztán felkapod gyűrhető papírjaidat, ahová sokszor egymásután írtad: igazság, igazság, igazság.*” (*És fúsz, hogy utol ne érjen senki, senki sem*).

Az „igazságkereső” típusa mindenekelőtt az orosz-szláv kultúra terméke, a magyar kultúrában ritka, de van rá példa. Lényegében ilyen igazságkereső volt Ady és Csontváry, a gazdaságfilozófia és a politika területén Széchenyi vagy Bibó. Nincs tér annak kifejtésére, hogy az effajta igazságkeresés miben tér el a szakfilozófia „Wahrheit” kutatásától, elég csupán arra az eltérésre utalni, amely elválasztja Hegelt és Kierkegaardot, Sartret és Jasperst, Lukács Györgyöt és Fülep Lajost vagy Hamvas Bélát. Míg a filozófia egyértelműen a racionálisra apellál és az irracionálist racionalizálni akarja, vagy ha nem sikerül, zárójelbe teszi, az igazságkeresők integrálni akarják az irracionálisat és elfogadják a transzcendenciát. Ha magatartásukat visszavetítjük a múltba, az igazságkereső szinonimája az istenkeresőnek – mint példázza Ady.

Kondor, bár van néhány istenkereső verse, nem volt vallásos költő, mint nagy barátja, Pilinszky. Mikor a Vigília körkérdést intézett Jézusról, Kondor egyértelműen fogalmazott: Jézus számára nem vallási kérdés, hanem a Jézus alak etikai-történeti metafora. Isten-verseiben etika-metafizikai töprengéseinek megszemélyesítése, az igazságkeresés metaforikus alanya. Zsigereiben benne volt ugyan még a vágy, hogy az igazságkeresés egy legyen az istenkereséssel, sóvárgott azok után a korok után, amikor ez még probléma nélkül azonosulhatott. Tudta azonban, hogy neki, a tiszta logikájú, a technikai civilizációt ha nem is igenlő, de átélő és velejéig ismerő, a gépkorszak romantikájától is megérintett, XX. századi embernek már nem adatik meg az istenkeresés, mint ami megadatott a középkori szent együgyűséget vállaló Pilinszkynek. Mily nosztalgikusan írta róla: „*Majd ballagok melletted: te csillogó / arccal sajnálsz és szeretsz.*” (*Jancsi*) A szüntelenül öntépő, „marha erejével” tusakodó Kondor nem oldódhatott fel az istenhívés egynemű boldogságában, az igazságkeresés tehát számára fájdalmasabb processzus volt.

Az orosz kultúrában – mint példázza az említett Avvakuum protópópa – az igazságkeresés szinonim az istenkereséssel, ezért összefonódhatott a fanatizmussal, hiszen az ortodox igazságkeresőkben fel sem merült az igazságkeresés és az önmegvalósítás, a szabad választás antinomiája. Az embernek nem szabadságra, hanem igazságra van szüksége – ez az elv évszázadokon át axióma érvényű. Kondor másik nagy választott ősének, Dosztojevszkijnek tragikus vergődése, hogy összeütközött benne az istenkereső és az igazságkereső, ám az igazságot már az emberi teljességre való törekvésben, az önmegvalósítás etikai követelményében, tehát a szabadságban kereste – ebből fakad szüntelen lelkiismeret-furdalása, bűntudata. Kondor a szuverén individuum prototípusa, aki filozófiai olvasmányai – Montaigne-től, Kierkegaardon át Nietzscheig – révén is tudta, hogy a világ értelmezése és az igazság az egyén kezébe adatott és minden lény etikai követelménye önmaga vállalása és kibontakoztatása, szükségképp tragikus szituációba került igazságkereső kényszerével. Vállalta az egyén önmegvalósításának követelményét, jóllehet nem bízott önmagában, nem érezte magát elég erősnek az autentikus lét megteremtésére. Ő is átélte azt a kételyt, amelyet

Malraux – önmagát kivétítvén – a „D'une Jeunesse Européenne”-ben megfogalmazott: „A mi elsődleges gyengeségünk abból fakad, hogy mi, akik a világot egy keresztény hálórácson át ismertük meg, nem vagyunk többé keresztények”. Mire építsen etikát, oly szilárdat, mint volt a kereszténység által hitelesített etika, egy olyan ember, aki Istent már csak nosztalgikusan, irodalmi-történelmi reminiscenciákban éli át? Márpedig Kondor számára – jóllehet sohasem beszélt róla és verseiből is csak közvetetten olvasható ki – az emberi eszencia legfőbb meghatározója, az ember ontológiai státusának lényege az etika. Hogyan is fedezhette volna fel, úgyszólván a választott fiú iránt érzett szeretetet szórva rá, Fülep Lajos, akinek egész életműve – beszéljen akár művészetéről, irodalomról, vallásról, filozófiáról vagy bármiről – erkölcsfilozófiai meditáció. Kondor az etikai principiumot, mint láttuk, a szüntelen teremtő-aktus önrealizáló erejében vélte megtalálni, ebben látta az emberi teljesség, azaz szabadság zálogát – de ugyanakkor átélte Dosztojevszkij tragikus kételyeit is. Igazságkeresés istenkeresés nélkül? Helyettesítheti-e a szabadság, az önrealizálás keresése az igazságkeresést? A szuverén individualitás és az igazságkeresés alázata – összeegyeztethetetlen ellentétek, megoldhatatlanok, mint ahogy azok az ember végső egzisztenciális kérdései, a létproblémák, vagy ahogy a szenteken kívül senki sem juthat el az autentikus léthez. Egyedüli menedék a téboly (Van Gogh és Csontváry útja) vagy a zseni önistenítő gesztusa (Nietzsche és Ady kísérlete), amelyek szintetizálni próbálják az összeegyeztethetlent – ám ahogy Kondor írja: „Nem minden örület megváltás” (*Angyal, ördög, költő*). Marad pótlékként a drog és az alkohol vagy pedig megoldásként a szép halál – már akinek megadatik. Kondornak megadatott, mikor is a macskákról szóló szakkönyvet olvasván a kereveten elaludt vagy elaltatta önmagát.

Kondor költészetét azonban nem érthetjük meg, ha csupán egyéni élete vetületében szemléljük. Persze minden benne van a megélt életből, az életét végigkísérő tragikus szerelmek, a héja-nász – hogy-hogy nem fedezték fel irodalomtörténészeink, hogy a nagy magyar szerelmi költészethez méltóak szerelmi versei? De annak ellenére, hogy sohasem akart verseiben „társadalmi kérdésekkel” foglalkozni, mégis a magyar valóságot kevesen jelenítették meg oly költői erővel, mint Kondor a Miskolcon írt *Egy szombat, de csütörtökre esett* című verse – össze kellene vetni az egyik legnagyobb Juhász Ferenc-költeménnyel, a „*Babonák napja, csütörtök: amikor a legnehezebb*”-bel, nemcsak mert mitikusan összecseng a szörnyű nap, a csütörtök, hanem rokonítja őket a nép- és nemzetvesztés félelmének lidérces borzongása is. Oly szemérmesen szép és öntéptő verset is kevesen írtak egy történelemverte népről, mint Kondor: *Magyarság*.

Nem vagyok irodalomtörténész, ezért talán felelőtlen kimondanom: Kondor Béla nagy magyar költő volt.

DE LA POÉSIE DE BÉLA KONDOR

(Resumée)

Béla Kondor fut la personnalité la plus marquante de la génération qui atteignit une maturité d'homme et d'artiste au cours des années cinquante.

Il est difficile de rattacher l'art de Kondor aux tendances principales de l'art hongrois contemporain. La manière dont il assume son art, et dont il choisit ses problèmes, est plus universelle, pour découvrir ses affinités artistiques il ne faut pas se limiter aux seuls peintres. Blake, Rimbaud ou Apollinaire font aussi bien partie du fond intellectuel de son art que Dürer, les icônes et le surréalisme. Les racines de son art puisent leur sève dans les grandes traditions de la culture européenne, son oeuvre se mesure à celle des grands philosophes moralistes.

S'il est isolé de ses contemporains, c'est pour une bonne part parce qu'il vivait encore sous la fascination de la plénitude, sans se contenter de réaliser des valeurs partielles. Pour lui, l'oeuvre doit être totale, le but du travail artistique est de créer un microcosme autonome, ancré certes dans la réalité d'où il abstrait ses propres lois, mais qui, loin d'être une simple imitation de la réalité, a le sens d'une quintessence. Son principe était de tenter l'approche de l'Idée dans sa totalité, et sa tragédie fut le peu de possibilités offertes par notre temps pour réaliser cette aspiration. Comme le Docteur Faustus de Thomas Mann, Kondor s'est attaqué à un rocher de Sisyphe, il consacra sa vie à la tâche de créer, à l'exemple des grands créateurs du passé, des oeuvres dont le microcosme, clos sur lui même, révèle pourtant l'ordre du macrocosme, et une oeuvre qui puisse se présenter comme une structure porteuse de valeurs dans les rapports complexes de l'homme à l'univers, et de l'homme à l'existence sociale. Or, si l'artiste moderne ne se contente pas des signes abstraits, la perfection achevée, classique, lui est inaccessible. La réalité complexe contient trop d'antinomies enchevêtrées pour y puiser de purs rapports qui, dans l'oeuvre, puissent incarner l'Idée.

Kondor souffrait de la force implacable avec laquelle l'aliénation contraint l'homme à vivre une existence diminuée. Tous les problèmes éthiques qui posent au penseur de la seconde moitié du XXe siècle trouvaient en lui une résonance, et principalement tous ceux qui surgirent dans la réalité hongroise entre 1950 et 1970.

Mais Kondor n'était pas qu'un peintre génial, mais aussi un poète authentique. Dans ses poèmes il élaborait le tissu de symboles de son propre univers, le mythe profane de la civilisation moderne, en utilisant, dans une transcription spéciale, la mythologie chrétienne médiévale, le symbolisme primitif et universellement humain, afin de formuler des jugements sur la civilisation moderne, sur la vie de la banalité.

Kondor – le peintre et le poète – était «un chercheur du Dieu» – mais à l'époque moderne cette attitude est devenue problématique, c'est pour quoi dans ses vers il a visé la possibilité de la vie «authentique» – selon le sens heideggerien.

Lajos Németh

BARZÓ ENDRE ÉS A RÉGI MISKOLCI MŰVÉSZTELEP

MURAKÖZI ÁGOTA

Barzó Endrét (1898–1953) halála után egy időre elfeledték, jöllehet a 20-as években a harmincas évek fordulóján ismert és elismert tehetségnek számított. Festményei rangos kiállításokon szerepeltek, többször előkelő díjakat nyertek. Szülővárosa, Nyíregyháza mindig számon tartotta. Néhány barátja, tisztelője gyűjtőmunkája eredményeként rendezték meg emlékkiállítását 1969-ben, a Magyar Nemzeti Galériában, ahol mintegy 80 alkotását mutatták be,¹ katalógus is készült. Ezt követte a nyíregyházi és a debreceni emlékkiállítás ugyanabban az évben. Halálának 20. évfordulóján a nyíregyházi művelődési központ emlékezett meg a festőről egy szerényebb tárlattal, mely Debrecenben a TIT-klubban is megrendezésre került. A nyíregyházi Jósza András Múzeum mintegy 62 Barzó-festményt, grafikát vásárolt az elmúlt években a családtól, így kerülhetett sor 1983-ban az életmű-kiállításra, az eddigi legteljesebb bemutatásra.² Magángyűjtők és a múzeum korábban vásárolt anyagával kiegészítve 51 olajfestményét és 65 grafikáját állítottuk ki.

Barzó Endre Nyíregyházán született 1898. május 5-én, *Barzó Mihály* hét gyermeke közül a másodikként. Apja a város jeles építőmestere, aki üzemében évente 3 millió téglát, 200 ezer cserepet termelt, főbb építkezéseit nem győzzük sorolni: a vármegyeháza (1891), evangélikus elemi iskola, a színház (1894), tanítóképző, városi gőzfürdő, az Erzsébet közkórház, a görög katolikus templom és még számos lakóépület. Méltán mondhatjuk, hogy a századvégi Nyíregyháza belvárosi képének kialakítása elsősorban az ő nevéhez fűződik.

Barzó Endre rajztehetségére reálgimnáziumi tanára, *Kozák István* figyelt fel, aki a Képzőművészeti Főiskola elvégzésére biztatta. Tanítványa érzékeny, többirányú tehetséggel megáldott alkat, s tizennyolc évesen még nehezen dönti el, hol tanuljon tovább. Jól zongorázik, a zenei pálya is csábítja. Végül mégis a képzőművészet mellett maradt. A Képzőművészeti Főiskola rajztanári szakára járt 1916-tól. Itt a Munkácsy hagyományokat továbbadó *Révész Imre* növendéke lett. 1918 nyarán elkísérte mesterét *Nagybányára*. Ennek az útnak az emlékét őrzi *Házak patakparton c.* kisméretű olajképe a Jósza András Múzeum gyűjteményében.³ Bensőséges hangulata, derűje, nyugodt ecsetkezése még semmit sem árul el a későbbi képek ideges érzékeny sugárzásából, lendületes ecsetjárásából. A harmadik évfolyamtól *Benkhard Ágota* az

1. Barzó Endre emlékkiállítás (katalógus) Magyar Nemzeti Galéria, 1969. *F. Mihály Ida* előszavával.
2. Barzó Endre emlékkiállítás. Jósza András Múzeum, Nyíregyháza, 1983. *Muraközi Ágota* előszavával.
3. Ltsz.: 79.12.3. karton, olaj, 29x35 cm.

alakrajz és festés, Baranszki Emil a csendélet és rajz, Lyka Károly a művészettörténet tanára.⁴

A kormányzat 1920 júniusában Lykát bízta meg a főiskola újjászervezésével. Az új alapokra fektetett intézménynek egyik leglényegesebb újítása volt, hogy a művésznövendékek és a rajztanárjelöltek azonos művészeti irányítás mellett tanulhattak; a másik fontos újítás volt, hogy megvalósult a szabad tanárválasztás, ami akkor igen döntő kérdés volt: a növendék hajlamai szerint választhatta meg tanárát, nevelőjét. Lyka vezetésével Réti István, Vaszary János, Glatz Oszkár, Csók István, Benkhard Ágost utóbb Rudnay Gyula közreműködésével új szellem költözött a főiskolára, s idővel Európa egyik legjobb ilyen intézményévé fejlődött.⁵ Mindez jelentős változásokat hozott a növendékek mindennapi életében, ez tette lehetővé Barzó Endre számára is, hogy Benkhard Ágostot válassza tanárának, s hogy részt vehessen a szerveződő miskolci művésztelep munkájában. Rajztanári diplomájának megszerzése után továbbképző szaktanfolyamot végez (1921–1926), Benkhard maga mellé veszi tanársegédnek, a nyarat pedig együtt töltik a növendékekkel a miskolci telepen.⁶ Végül is pályájának ez a kezdeti szakasza festészetének legaktívabb, életének legreményteljesebb korszakát jelenti. Sajátos ellentmondás, hogy éppen felkészülésének éveiben – az I. világháború alatt – a legnagyobb nehézségek közepette folyt az oktatás a főiskolán: minimális anyagi ellátmánnyal, fűtég gondokkal, bérelt helyiségekben. (A főiskola épületeiben hadikórházat rendeztek be, a menzát a hadbavonultak gyermekeinek étkeztetésére vették igénybe. Háromhavi kurzusokban oktatták az egész éves tananyagot. Az 1919/20-as tanévben a hadikórházak helyébe karhatalmi alakulatok telepedtek. A korábban bérelt helyiségeit a főiskola csak 1920-ban kapta vissza.⁷

Lyka Károly reformtervezetének megvalósítására nehéz, belső ellentmondásokkal terhes időszakban került sor. A vesztes háború, a forradalom leverése teljesen visszavetette az ország gazdasági, társadalmi és kulturális állapotát. A trianoni békeszerződés alapján megállapított új országhatárok a képzőművészeti életben is változásokat eredményeztek. Egyes városok kulturális szerepköre megnövekedett, a nagybányai művésztelep pótlására a főiskola Miskolcon és Kecskeméten állandó művésztelepet hozott létre, s működtek időről időre változó vándortelepei (*Pécs, Jászapáti, Parád, Gyöngyös, Tata, Szentjakab, Bicske, Sirok, Mátrafüred, Mohács, Sümeg, Kőszeg, Csurgó, Makó*).⁸ A nyári művésztelepeknek kettős célja volt, lehetőséget teremtettek a növendékek számára, hogy megismerkedjenek a magyar vidékekkel, a magyarországi népelettel és kapcsolatot teremtsenek a vidéki közönséggel. Mődjük nyílt a szabadban való festésre, s új benyomásait már nemcsak a budapesti életből meríthették. A telepeken készült munkákból zárókiállítás rendeztek, ahol vásárolni is lehetett. Így vall erről az időszakról Lyka Károly: „Az 1910-es évek vége, a húszas évek első fele a magyar korona- valuta tragédiájának ideje.

4. Jóna András Múzeum Képzőművészeti Adattára, 1983/4.

5. *Barcsay Jenő*: Lyka Károly. Művészet, 1954. 42–43. *Lyka Károly*: Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig. Bp. 1983. 45.

6. Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola Évkönyve, 1917/18–1920/21. Barzóról 27., 35., 42. (továbbiakban: MKF) MKF 1921/22; 38., 1922/23; 48., 1923/24; 61., 1924/25; 72., 1925/26.; Többek között: Friml (Fónyi) Géza, Bartha László, Miháltz Pál, Barcsay Jenő tanulnak ekkor a Főiskolán.

7. Bence Gyula: A Képzőművészeti Főiskola története 263. (In: Százéves a Képzőművészeti Főiskola. Bp., 1972. Szerk.: Végvári Lajos)

8. Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola (továbbiakban: MKF) Évkönyvei, 1921–1925. 9–15. A Főiskola 50 éve. 5–6. MKF. Évkönyvei, Bp. 1926.; *B. K. M.*: A művésztelepek jelentőségéről. 46. In: A KÉVE Könyve. Bp. 1928. Szerk.: Szablya János (BKM, azaz: B. Kálmán Mimi)

1. kép. Barzó Endre: Országút (Olaj, vászon, 48x80 cm)

A háború szomorú drámája magával rántotta a pénzünket is olyan mélységekbe, amilyenekre eddig alig volt példa. A korona rohamosan romlott, amit megérzett az országnak minden lakója, természetesen a művészek is. Mindenki szabadulni igyekezett a rossz bankjegyektől s vásárolt mindent, amit csak vásárolhatott. A képeket is olyan mennyiségben, mint azelőtt soha.”⁹

A miskolci telep vezetésével *Benkhard Ágostot*, a kerámia- és textilműhely felállításával pedig *Muhits Sándor* iparművészt bízta meg a Főiskola 1920-ban.¹⁰ A művésznövendékek első csoportja 1921 nyarán érkezett. Miskolc alkalmasnak látszott a képzőművészek fogadására, legalábbis szellemi hozzáállásában.

Az első nagyobb képzőművészeti kiállítást Miskolcon 1899-ben rendezték meg *Hock János* a Nemzeti Szalon igazgatójának felhívására. A szervezési munkában tevékenyen részt vettek a *Borsod–Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület* tagjai is. Jóllehet a kiállított művek többsége az ún. *műcsarnoki* festészetet reprezentálta, de a kiállítók között a fiatal *Glatz Oszkár* is szerepel.¹¹ A múzeumbizottsági elnök *Petró József* 1901. évi jelentéséből tudjuk, hogy *Vay Elemér* főispán egy. *Lánczy Leó*

9. *Lyka Károly*: Festészetünk a két világháború között. Bp. 1984. 15.

10. *Muhits Sándor* iparművészt miután Moszkvából hazatért, ottani szakmai tevékenysége miatt nem alkalmazták. 1921-ben *Lyka Károly* közbenjárására vidékre, Miskolcra helyezték, ahol *kerámia és textilműhelyt* alapított. Célja volt a Miskolc vidékén lévő népművészeti háziipar és a borsod-miskolci kerámia életre keltése. (1926-ban felkérték az Iparművészeti Iskola textil szakának vezetésére Budapesten.) A szervezés nehézségeiről ad számot a Főiskola 1921–25-ös évkönyve: „Mivel a telep tanhelyiségeiben lakó idegenek kitelepíthetők nem voltak, a telepen hallgatók nem tartózkodhattak, a kerámia s textil szakon csupán kísérleti s előkészítő tanulmányok voltak végezhetőek hallgatók nélkül.” KMF Évk. 1921–25. 40.

11. *Zsadányi Guidó*: Az első képzőművészeti kiállítás Miskolcon. Herman Ottó Múzeum Közleményei 1964. 6. 53–54.

2. kép. Barzó Endre: Táj templomtoronnyal (Olaj, vászon, 75x90 cm)

országgyűlési képviselő pedig két festményt vásárolt a múzeum részére a miskolci kiállításról, ugyanakkor a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1000 korona értékben 5 olajfestményt helyezett el állami letétként.¹² Ezekkel az ajándékokkal kiegészülve is csupán 15 képből, két-két gipsz-, ill. faszoborból áll a Képzőművészeti Gyűjtemény 1901-ben. Három évvel később *Balogh Bertalan* főtitkár jelentésében a muzeális anyag elhelyezési gondjairól számol be az Egyesület tagságának: „Képzőművészeti tárunkat szaporítani nem tudjuk, mert nincs helyünk, ahová valamit is el tudnánk helyezni és ezt – sajnos – felsőbb helyen is tudják. Így teljesen megbízható magánértesüléseink vannak arról, hogy a kultuskormánytól – pedig a többi vidéki múzeumok kaptak – mi azért nem kaptunk műtárgyakat, mert úgysem tudnánk azokat elhelyezni . . . ez a helyzet egyúttal intelműl szolgáljon arra, miszerint kettőzött szorgalommal igyekezzünk a kultúrpalota megépítéséhez az anyagi eszközöket előteremteni . . .”¹³ Az Egyesületnek 1905-ben 1144-re gyarapodott taglétszáma, s a 8154 koronára kiegészült alapítványi összege is bizonyította, hogy a fejlődő város, a megye tehetősebb polgárai nem közömbösek a kultúra ügye iránt. Széles körű érdeklődés kísérte az

12. A Borsod–Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület 1900. évi évkönyve. Miskolc, 1902. Szerk. Balogh Bertalan. 31.

13. Borsod–Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület Évkönyve (továbbiakban: E. Évk.) 1903–1904. 22–23.

3. kép. Barzó Endre: Köcsögök (Olaj, vászon, 50x60 cm)

1906-ban és 1910-ben rendezett *Felvidéki vándortárlatokat* is, melyeket az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat szervezett vidéken a helyi közművelődési egyesületek bevonásával (Eger, Miskolc, Kassa, Eperjes, Sátoraljaiújhely, Gyöngyös).¹⁴

A kiállításon a kortárművészet legjava szerepelt: *Benczúr Gyula*, az *akademizmus* hívei mellett *Szinyei Merse Pál*, *Tornyai János*, *Fényes Adolf* és *Rippl-Rónai József* is. Számos képet vásároltak, melyek közül *Fényes Adolf*: Asztalos, és *Bosznay István*: Erdei hangulat c. olajfestménye a Borsod–Miskolci Képtárba került. Ugyanakkor ajándékként jutottak *Füredi Richárd*: Erős Jancsi c. bronzszobrához. A kiállítások anyagi sikerének fokozására sorsjegyeket bocsátottak ki, melyekkel festményeket, szobrokat lehetett nyerni. Eképpen nyerte *Vay Elemér* (50 sorsjegye közül az egyikkel) a fent említett *Füredi*-szobrot, amelyet a Múzeumnak ajándékozott.¹⁵

Az 1910-es vándorkiállításról vásárolták *Boruth Andor*: Lé vay József arcképét, *Szinyei*: Mező c. olajképét, *Vay főispán* pedig *Szlányi Lajos*: Szérűskert c. képét adományozta az intézménynek.¹⁶ A maga korában úttörő jelentőségű vándortárlatoknak nem lett folytatása, az I. világháború árnyékában a Vallás- és Közoktatásügyi

14. E. Évk. 1905–1906. 128.

15. E. Évk. 1906–1907. 36.

16. *Zsadányi Guidó*: A megye képzőművészetének helyzete. képtárai és képzőművészeti irodalma. HOM Közl. 5. 38.

Minisztériumnak is beszűkültek anyagi erőforrásai, a vidéki közművelődési egyesületek sorai is szétzilálódtak.

A század első éveiben verbuválódott helyi rajztanárokból, Münchent, Nagybányát és Párizst megjárt festőkből az önálló miskolci művészcsoporthoz, melynek nevezetesebb tagjai közül Nagybányán tanultak: *Balogh József*, *Kemenczky Árpád*, *Palcsó Dezső*, *Sassy Attila* és a *három Hradil testvér: Elemér, Rezső, Vilmos*. A későbbiek folyamán *Sassy*, *Kun József* szobrász Párizsban is megfordult, akárcsak *Gimes Lajos*, *Mokri Mészáros Dezső*.¹⁷ 1904-es közös kiállításukról vásárolta meg a múzeum *Kemenczky Árpád* Halásztanya és Tanulmányfej c. olajfestményét. Nyolc darab olajkép ajándékként került a gyűjteménybe, de ezekkel együttesen is csupán 77 darabból állt az 1908-i leltár tanúsága szerint.¹⁸ Azonban nem volt jobb helyzetben a század első évtizedeiben a többi vidéki múzeum sem a képzőművészeti anyag tekintetében, hacsak hozzá nem jutott egy-egy jelentős művész vagy műgyűjtő hagyatékához. A műtárgyvásárlásokra fordítható összegek, melyek a Vallás- és Közoktatási Minisztérium, a város, a megye és a pártoló egyesületek adományaiból tevődtek össze – igen szerény keretek között mozogtak. (Pl.: A Borsod–Miskolci Múzeum 1906-os kimutatása szerint: 2400 K városi segélyt, 1500 K megyei segélyt és csupán 1200 K állami támogatást kaptak, ugyanakkor 1600 koronáért 2 darab festményt tudtak vásárolni a vándortárlatról.¹⁹) (Ilyen körülmények között céltudatos gyűjteményfejlesztésre nem volt lehetőség, az ajándékozások révén igen heterogén anyag került a képtárba, amelyeknek jelentős hányada nem állta ki az idő próbáját. A két háború közötti időszakban a helytörténeti szempont dominált. Ekkor szerezte a múzeum a nagyszámú *Kiss Lajos* és *Tomán Kálmán* akvarellek többségét.

Zsadányi Guidó az 1920-as évek miskolci művészeti életéről sem fest kedvező képet: „ez a művészet néhány felkapott festő, akik nem is tartoztak talán a legjobbak közé, szerepeltetéséből, külföldi tanulmányútjaiból állt. A vándorkiállítások folytatására nem került sor. Egyetlen szerény kísérlet történt, a Vidéki Városok Kulturális Szövetsége 1929 végén egy városközi kiállítással próbálkozott, mely azonban sem színvonalban, sem látogatottságban, még kevésbé a vásárlásokban nem tudott a vándorkiállítások sikerével vetekedni.”²⁰

Életképesnek bizonyultak a városban a helyi művészek által szervezett szabadiskolák, melyek közül több is működött egy időben. A Hollósy-tanítvány, *Balogh József* 1904-ben alapított szabad rajz- és festőiskolája közel negyven évig működött. *Meilinger Dezső–Nyitray Dániel* 1919-ben hoztak létre Képző- és Iparművészeti Szabadiskolát, ahol *Bartus Ödön* a tanítóképző művésztanára oktatta a vízfestést. Nevükhöz fűződik a miskolci művésztelep alapítása 1918 novemberében. Alkalmas helyet is találtak erre a célra a Csabai kapunál lévő Egrý-féle volt gyógyvízintézetben.²¹ A város vezetősége hamarosan felismerte a művésztelepben rejlő lehetőségeket, miszerint nem szabad csupán helyi keretek között működtetni. Így, mikor a Képzőművészeti Főiskola közölte szándékát egy állandó művésztelep létesítésére, a város készségesen ajánlotta fel a csabai kapui épületeket erre a célra. Annak ellenére, hogy a telepen a tárgyi feltételek nem voltak mindig megfelelőek, a Főiskola hosszú ideig fenn tudta tartani telepét. ... három évtizeden át a jövő magyar művészetének majdnem minden reménysége megfordult – írja Végvári Lajos. – A művészeti pezsdülés azonban a nyári hónapokra

17. Képek a Herman Ottó Múzeum Gyűjteményéből. (Katalógus: Borbély László előszavával) Miskolc, 1970. 2–3.

18. E. Évk. 1906–1907. 33.

19. E. Évk. 1906–1907. 37.

20. *Zsadányi Guidó*; HOM Közl. 1963. 39.

21. *Goda Gertrúd: Ficzer László. Miskolc, 1987. 8.*

korlátozódott, a főiskolások távozása után a mindig is jelenlevő szűkkeblű provinciális érdekek kerültek előtérbe. A húszas évek miskolci festői tetszelgő naturalizmusra hígították a nagybányai festők látásmódját. A Lévay Közművelődési Egyesület képzőművészeti vonatkozásban a konvencionálizmust képviselte.”²²

Mindezek ellenére a vidéki közművelődési egyesületek, művészársaságok hézagpótló szerepet tölthettek be a vizuális kultúra terjesztésében, s megteremtették azt a szellemi közeget, amelyik befogadta a reformnemzedékhez tartozó főiskolásokat és elősegítette Miskolc későbbi képzőművészeti centrummá válását is.

A Képzőművészeti Főiskola évkönyvei szüksézáru közleményekben számolnak be a művésztelepek tevékenységéről: „A harmadik évfolyamon, nyáron a hallgatók egy része *Réti István* vezetése alatt a Főiskola Epreskerti telepén, jórésze vidéki művésztelepeken végeztek művészeti tanulmányokat . . . ezek hozzájárultak, hogy a folytonos műterem stúdiómból eredő egyoldalúság ellensúlyozására – közvetlenül a szabad természetben dolgozhattak. Feltűnő jó hatással voltak hallgatóink művészi fejlődésére, s kiváló eredménnyel végződtek.”²³

Az Évkönyvek beszámolnak a Főiskola súlyos anyagi gondjairól is, melyek enyhítésére a magyar társadalom jobbmódú részétől kért: „önkéntes természetbeni és pénzbeni adományokat”, másrészt „kénytelen volt tehetősebb hallgatóitól havi 60 000 korona költséghozzájárulást szedni.”²⁴

A miskolci kezdet nehéz – olvashatjuk a KÉVE könyvében – „Első évben a *minisztérium* támogatása egyetlen segítségük. Szerényen étkeznek; *elmaradt a hivatalos fogadtatás, azon túl sem* vesz tudomást a város társadalma, hogy valami, ami nem lehet közömbös számára, indulóban van. Izoláltan élnek a városban. *Nem akad érdeklődő Miskolcon, aki a fiatal telep segítségére sietne.*

Biztatást a fővárostól kapnak. Lyka Károly, a főiskola akkori rektora több ízben meglátogatja a miskolci „Robinsonokat”, előadásokat is tart, hogy felrázza a várost közönyéből. Nehéz vállalkozás; még Lykának, a szuggesztív erejű apostolnak sem sikerül. De az új települők lelkes hitét nem csökkenti. Mire őszbe fordul a nyár, megérkezik a kultusz-kormány kiküldötte *Nagy Árpád* államtitkár és *minisztériuma* megbízásából *megvásárolja az eddig ideiglenes hajlékot a művésztelep céljaira.* A város is hozzájárul szerény összeggel a telep fenntartásának költségeihez.

Miskolcon egyre súlyosabbak a körülmények. A meggyarapodott társaság számára vajmi keveset jelent a csekély szubvenció. Mégis – az átkínlódott nyár őszre meghozza az első, szerény növendékiállítást a miskolci *városháza* dísztermében. Az új polgármester, *Hodobay Sándor* pártfogásába veszi a művésztelepet.”²⁵

Miskolcon a művésztelepen az 1921/22-es tanévtől mintegy 25–26 növendék dolgozott nyaranta *Benkhard Ágost* és *Muhits Sándor* iparművész vezetésével.

A főiskola ösztöndíjakkal támogatta a rászoruló tehetséges növendékeket, ez tette lehetővé Barzó Endre számára is tanulmányai folytatását, a részvételt a miskolci telepen (1921–25-ig minden évben elnyerte az ösztöndíjat). 1927-ben a miskolci telep ösztöndíjait helybeliek: *Meilinger Dezső*, *Bartus Ódön*, *Burány Nándor* és *Szabó Ferenc* kapták. Ugyanakkor a város 3000 Pengőt utalt ki a menzának dr. *Hodobay* polgármester rendelkezése folytán. *Ernst Lajos* kormányfőtanácsos helyiséget biztosított a nyári művésztelepeken készült munkák kiállításához és pénzt ajánlott fel a művek díjazására.²⁶ A nyári telepek művelődéspolitikai fontosságát jelzik, hogy a zárókiállítás-

22. *Végyvári Lajos*: Imreh Zsigmond. Miskolc, 1981. 15.

23. MKF Évk. 1921–25. 16.

24. MKF Évk. 1921–25. 29.

25. B.K.M. KÉVE Könyve. Bp. 1928. 64.

26. MKF Évk. 1925–27. 9., 21. *Mezei Ottó*: Nagybánya. Bp. é. n. 81–86.

sokon neves személyiségek is megjelentek: 1924-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képviselőjében *Kertész K. Róbert* államtitkár nyitotta meg a miskolci kiállítást, 1925-ben *József Ferenc* királyi herceg, a kultuskormány és a Képzőművészeti Főiskola vezetői is részt vettek a megnyitón. A hallgatók szünidei munkáiból rendezett országos kiállítást a régi Múcsarnok első emeletén pedig maga a kormányzó nyitotta meg (1925).

Barzó Endre mint festőnövendék, később (1923-tól), mint Benkhard Ágost tanársegédje vett részt a telep munkájában. 1927 nyarán a miskolci telepen készült festményeiről a *Nyírvidek* október 25-i számában olvashatunk részletes beszámolót. Nyíregyházán a Bercsényi utcai lakásán *13 festményt* mutatott be: 8 db tájkép, közülük az egyik „élénk színpompájú, Tapolca szépségeit dicséri”, női portré, népeletkép és 3 nagyobb méretű női akt kép: egyiken „a fekvő akt mellett fekete macska, másikon a meztelen fehér női test mellett olajbarna cigánylány látható”. A művész ezekből a képekből vitt néhányat a legközelebbi kiállításokra: *Székesfehérvárra*, Budapestre a *Múcsarnok* tavaszi tárlatára.²⁷ A jelzet szerint ebből a korszakból származik a Jósa András Múzeum tulajdonában lévő: *Tanya Miskolc mellett, Országút*²⁸ c. olajképek, és a magántulajdonban lévő *Köcsögök, Nő fazékkal, Ablak előtt, Falusi utca, Négy jegenye, Táj templomtoronnyal* és *Akt fekete macskával*. Mint társait, őt is varázslatba ejtette a Bükkalja páras levegője, a felhőkön szürve áttörő fény, a késő délutánok elnyúló árnyékai. A Nagybányán töltött nyarat idézték benne. Sokat és lendületesen tudott itt dolgozni, a művésztársak inspiratív közeget jelentettek számára.

A tájképek felépítése hagyományos: az elő és középtérben a talaj zöldjéből kimagasló fehér-sárga falú kis házak, piros-szürke tetővel erős ellenfényben húzódnak meg. A tágas égboltozatot takaró felhőkön átszűrődik a nap sárga korongja (*Országút*) fényeiben fürdetve a kanyargó országutat és a távoli dombokat. A *Tanya Miskolc mellett* c. képen a lombok zöld reflexei felkúsznak az égboltra, ahonnan súlyos sárgászöld felhőgomolyként ereszkednek alá, drámai hangsúlyt adva a jelenetnek. A *Táj templomtoronnyal* c. képen a túlságosan erős ellenfényben eltűnnek a színek, kissé egyhangúan sötétek a lombok, házfalak és tetők. Mégis megsejtetnek velünk valamit a későbbi Barzó-képek lendületes ecsetkezeléséből, álomittas hangulataiból.

Az *Akt fekete macskával* c. kép kompozíciója már bonyolultabb: az átlós irányban fölfelé futó szeszélyes erővonalak – a fekvő akt – alakítják a teret. Kifinomult festőiség árad a képből.²⁹

Miskolci működésének eredménye a *Köcsögök* c. KÉVE-díjas kép is, melyet a KÉVE is közöl 1929-es kötetében.³⁰ A kissé kemény kontúrokba zárt formák érzékeny színharmonikiakba rendeződnek, a kompozíció Cézanne-i tanulságokat rejt magában.

A *nő fazékkal* c. képen szakít a hagyományos előtér-háttér felépítéssel, a teret egymás mögé „épülő” vertikális síkokra bontja.³¹ Az első síkot elfoglaló fiatal nő félalakját világos és sötét nagy foltokból komponálja nagy gondot fordítva a testtartásból, mozdulatból adódó dekoratív szerep érvényesítésére.

27. Nyírvidek. 1927. október 25. A KÉVE XIX. kiállításán Barzó: Benkhard, Fónyi stb. társaságában állított ki 1927 novemberében. (Előző évben a KÉVE XVII. kiállításán Miskolcon szerepeltek együtt.) *Plesznívy Edit*: A KÉVE művésztsársulat 1907–1914 közötti működése. Művészettörténeti Értesítő. 1982./11. 289–290.

28. Tanya Miskolc mellett, 1927. J.j.l. olaj, vászon, 60x74. Ltsz.: 77.33. Országút, olaj, vászon. J.j.l.: 1927. 48x80 cm. Ltsz.: 79.12.1.

29. Budapesti magántulajdonban: olaj, vászon, 84x96 cm. J.j.l.: 1927.

30. Nyíregyházi magántulajdonban: olaj, vászon, J.j.l. 50x60 cm. Testvérének, Barzó Lajosnak közlése. JAM. A. 1983/5.

31. Nyíregyházi magántulajdonban: olaj, vászon, 97x74 cm. J.j.l.

A Miskolcon festett 13 képből – testvérének, Barzó Lajosnak közlése szerint többet elcserélt miskolci művészekkel, növendéktársaival, hallgatóival. Innen származik a Barzó-hagyaték néhány darabja 1924–27-ből való: *Burány Nándor* Táj zöldben c. olajképe, *Benedek Jenő*: Női fej c. kisméretű krétarajza, *Varga Béla*: Krumpliszedés c. olajképe, *Hincz Gyula*: Parasztfiúk és *Barcsay Jenő*: Dombos táj c. korai rézkarca és egy fiatalkori képmás Barzó Endréről: „A” szignóval.³² (Talán Apáty-Abkarovics Béla, ki Réti István-tanítvány volt, s Barzó 1918-i nagybányai tartózkodásakor szintén ott dolgozott. A Nemzeti Szalon kiállításain is többször szerepeltek együtt.)³³

Barzó Endre – betegsége miatt – korán derékba tört pályáján meghatározó szerep jutott a miskolci művésztelepnek. Nemcsak életének legderűsebb korszakát jelentette, hanem művészetének legtermékenyebb éveit is. A főiskolán tanultakat itt ötvözte a plein air festés örömeivel és itt alapozta meg friss egyéni hangvételű festészetét. Jóllehet még stíluskereső nyugtalanság jellemzi ezeket az éveket, de mesterségbeli erényei: vonalainak érzékenysége, színskultúrája, kompozíciós biztonsága már ekkor megmutatkozott.

Miskolci alkotóperiódusát az 1928–29-es évvel zárhatjuk, mikor addigi működése eredményeként elnyerte a Nemes Marcell-féle ösztöndíjat, mely lehetővé tette számára a több hónapos olaszországi tartózkodást. (Ott került az új stílus a novecento hatása alá rövid időre.)

A korszak összegző művének *A falu vasárnapja* c. barcelonai aranyérmes képet tekinthetjük, mely kontúros foltfelülettel kialakított kompozíciójával, fénytartással még első alkotóperiódusához kötődik, de lebegő könnyedsége, álmossága hangulata a későbbi Barzó-képeket idézi.

BARZÓ ENDRE UND DIE ALTE MISKOLCER KÜNSTLERNIEDERLASSUNG (Auszug)

Barzó Endre (1898–1953) geriet nach seinem Tode eine Zeit lang in Vergessenheit, trotzdem er in den 20-er und 30-er Jahren zu den be- und anerkannten Künstlerkapazitäten zählte. Seine Gemälde waren auf bedeutenden Ausstellungen zu sehen und errangen mehrfach begehrte Preise. Für sein Gemälde „Sonntag auf dem Dorfe” erhielt er auf der Barcelonaer Weltausstellung 1928 eine Goldmedaille. An der Hochschule für Bildende Kunst war er Anfangs ein Schüler des die Munkácsy-Traditionen weiterführenden Révész Imre. Später wählte er sich Benkhard Ágost zum Lehrer. Mit ihm gemeinsam nahm er an der Erschaffung der in Miskolc entstehende Künstlerniederlassung der Hochschule teil (1921).

Zu dieser Zeit spielte sich an der Hochschule unter der Leitung des Generaldirektors Lyka Károly eine Kunausbildungsreform grosser Bedeutung ab, als deren Ergebnis eine der modernsten Kunstakademien Europas entstand. Neben den pädagogischen Gedanken Réti Istváns konnten auch die Ansichten solcher hervorragender Meister verwirklicht werden, wie Csók István, Vaszary János, Benkhard Ágost und Rudnay Gyula. Die Kunst- und die Zeichenlehrerstudenten konnten unter derselben künstlerischen Leitung lernen. Die freie Lehrerwahl wurde verwirklicht. Im Sommer konnten die Studenten in den 2 ständigen Künstlerkolonien der Hochschule, in Kecskemét und Miskolc sowie in weiteren gelegentlich organisierten Künstlerlagern

32. A Jósa András Múzeum tulajdonában

33. *Seregélyi György*: Magyar festők és grafikusok adattára. Szeged, 1988. 22.

34. HOM. tul. Ltsz.: 78.38.

arbeiten. Mit der Leitung der Miskolcer Niederlassung wurde Benkhardt Ágost, mit der Schaffung einer Keramik- und Textilwerkstatt der Designer Muhits Sándor von der Hochschule betraut. Die Miskolcer Künstlerniederlassung wurde von den hier ansässigen Künstlern (Meilinger Dezső, Nyitrai Dániel, Bartus Ödön) 1918 gegründet. Der Rat der Stadt erkannte die in der Künstlerniederlassung verborgenen Möglichkeiten, denen zufolge nicht nur im örtlich gegebenen Rahmen gearbeitet werden darf. Die Stadt stellte der Hochschule zwecks Schaffung einer ständigen Niederlassung die ehemalige Egrysche Heilwasseranstalt am Csabaer Tor zur Verfügung.

Barzó Endre nahm von 1921–1927 jeden Sommer an der Arbeit in der Niederlassung teil. Jährlich arbeiteten hier 20–25 Studenten, mit ihren Arbeiten wurden in Miskolc und in der Hauptstadt Ausstellungen veranstaltet. In seiner bereits früh – aufgrund seiner Krankheit – beendeten Laufbahn kam der Miskolcer Künstlerniederlassung eine bestimmende Rolle zu. Diese Zeit bedeutete nicht nur den heitersten Teil, sondern auch den fruchtbarsten Abschnitt seines Lebens. Die an der Hochschule erworbenen Kenntnisse konnte er hier mit der Freude an der plein-air-Malerei verbinden, hier begründete er seine frische, von individueller Stimmung geprägte Malerei. Diese Jahre werden von einer stilsuchenden Unruhe geprägt, die Empfindlichkeit der Linien, die Kultur der Farben und die Sicherheit der Komposition jedoch zeigten sich bereits zu dieser Zeit. (Hier entstanden die Gemälde „Landstrasse“, „Bauernhaus bei Miskolc“, „Landschaft mit Kirchturm“, „Akt mit Schwarzer Katze“, „Milchtöpfe“, „Frau mit Topf“.)

In der Budapester Nationalausstellung wurde 1969 eine Gedenkausstellung veranstaltet, in seiner Geburtsstadt, Nyíregyháza, war die bisher vollständigste Ausstellung seines Lebenswerkes 1983 im Jóna-András-Museum zu sehen.

Ágota Muraközi

GÁCSI MIHÁLY (1926–1987)

EGRI MÁRIA

Gácsi Mihály grafikai oeuvre-je egyedülálló a hatvanas-hetvenes évek magyar képzőművészetében. Rézkarcait és linóleummetszeteit váltakozó intenzitással groteszk humor és filozofikus lényeglátás táplálja. Előbbi kategóriába sorolható lapjainál Hašek karikírozó iróniája ötvöződik Mrožek, Örkény abszurdításával. Drámai lapjain pedig egy bölcs elmélkedik arról, mivé lehet világunk, ha továbbra is felelőtlenül játszunk vele. Gácsi következetesen építi egymásra műveit, egy-egy lapon kifejtett gondolata szorosán kötődik az előzőkhöz és kapcsolódik a következőkhöz. Fájdalmasan korán lezárult életműve egységes, szerves egész.

A Munkácsy-díjon kívül sosem kapott komolyabb elismerést. Nem hiszem, hogy tévednénk, ha ezt majd két évtizednyi szolnoki tartózkodásával hozzuk kapcsolatba. A szolnoki művésztelep munkásságának megítélése ugyanis sem napi kritikai visszhangját, sem „hivatalos” műtörténeti felfogását illetően az utóbbi fél évszázadban nem volt reális. A telep történetéről mindössze két monografikus igényű összefoglalás jelent meg; 1952-ben a kolónia alakulásának ötvenéves jubileumára Végvári Lajos történeti feldolgozása Szolnoki művészet 1852–1952 címen, majd 1977-ben a háromnegyed százados évfordulóra jómagam vállalkozása a telep elmúlt huszonöt évének körvonalazására A szolnoki művésztelep címen. Nem akarunk kitérni egyes kritikák tendenciózus, valós adatoknak ellentmondó megállapításaira. Tény, hogy a szolnoki művésztelep történetének szándékosan torzított szemlélete, a mai napig mesterségesen gerjesztett, hamis információk miatt a kolóniával bármilyen kapcsolatban lévő művész, műtörténész csak negatív megítélésben részesülhet. S hiába Végvári Lajos könyvének korai dokumentum sora, hiába a következő negyedszázadról szóló adatok hangsúlyozása a telep hetvenöt éves jubileumi kötetében, a telepalapítás körülményeinek tisztázása a Magyar Művészet új sorozatának századfordulós munkájában – a köztudatba ivódott elutasítás úgy tűnik megváltoztathatatlan. Pedig egy téves prekonceptió miatt sok érték vész el. A telepen dolgozó művészekről például alig jelent meg komolyabb elemzés. A privilegizált helyzetben lévő két művészeti kiadót nem érdekelte az ide kapcsolódó, itt alakuló művészet.

Ezért is választottuk Végvári tanár úr tiszteletére ezt a témát, mivel Gácsi Mihályról sem jelent meg még eddig tisztességes monográfia. 1977-ben műveiről a Corvina kiadott egy szép mappát, így a jelen lehetőséget inkább az abban nem szereplő művek elemzésére fordítottuk elsősorban. Tisztelegve Végvári Lajos előtt, aki először vállalta fel a szolnoki művésztelep története megírásának hálátlan témáját, s egyben Gácsi Mihály emlékezetére, aki két éve bekövetkezett váratlan halála óta nem kapott oeuvre-jéhez méltó megemlékezést.

Gácsi Mihály 1926-ban született Budapesten. Kereskedelmiben érettségizett, majd a Goldberger gyárban volt négy évig kazánrakó. A Képzőművészeti Főiskolán 1949–1952 között Domanovszky Endre, Koffán Károly és Hincz Gyula tanítványaként festészetet és grafikát tanult. A háború utáni első nagy művésznemzedékhez tartozott, stílárisan és tematikájában is egyénit alkotva a sokszorosított grafika terén. Diáktársa majd haláláig barátja volt Kondor Béla, akivel a közös harcok először a főiskolán, majd a művészeti közéletben, később a hajnalig tartó csavargások, világmegváltó beszélgetések eltéphetetlen köteléket fontak. Leveleik hangja úgy formálódott, mint ahogy gyűltek körülöttük a bajok, a gondok évek során. Kondor több ízben küldte el éppen elkészült versét Gácsinak. „Hogy nehezebben felejtssd, azt ami van, és mutatóba küldöm Neked. Üdvözlöm a vidám embereket is, valahányat és mindannyiottokat nemkülönb. Samu” S a mellékelt vers;

RITMIKUS PRÓZA

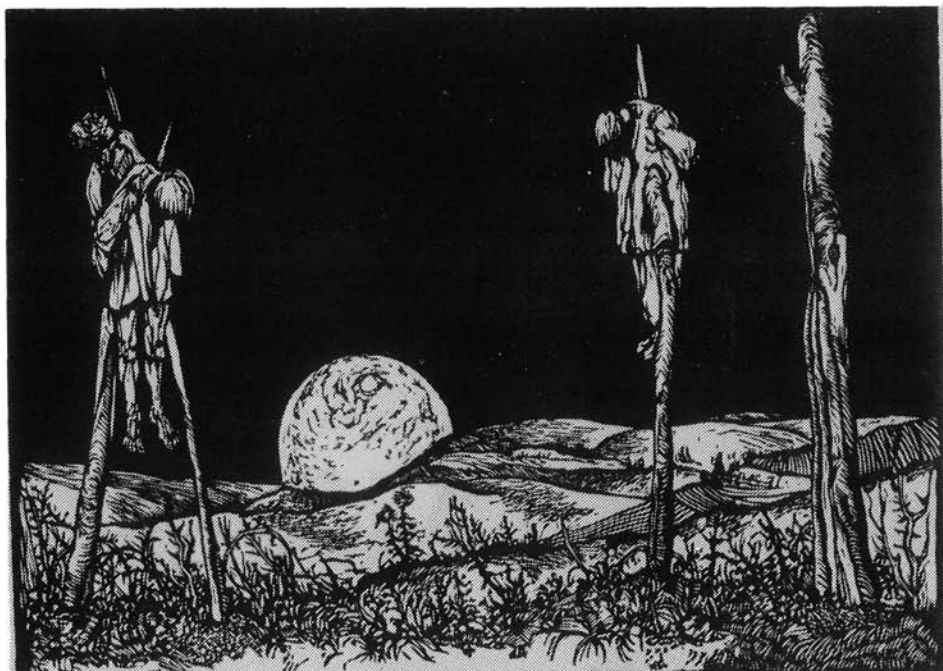
*Úgy nevezik azt, ami
elragadott; a Messze.
Ami várak, a Semmi
és ami bánt; soha
meg nem esett kéjek
csoda hars emléke.*

*Pihelve kutató,
bársonnyal áttetsző kezek
nyúlnak gyermekkori
vérszíved fele, tétova,
elvadult bozótban siklik
asszonyi ékű ujjaik
finom ostora.*

*Ebben a parti bozótban, ahol
áldozati füsttől reszket
sok ág s mint őszi
szakál, olyan; páráként
ülledett az elaggott
szerelmi nóta.*

*Néha felcsuklik és borzong
a sötét.
Zengő gallyai elindulnak
és újra rémlik a dal,
újra kielevenedett és
keserű harmatából
ég fele párolog ismét.*

Gácsi 1956-tól a szolnoki művésztelepen kapott műtermes lakást, s tizennyolc évig kötődött sorsa a Zagyva-parti kolóniához. Festette a Tisza és a Zagyva környékét, a Tabán rogyant házaait, kertjeit, rajzolta a piacozókat, a kocsmázókat. Környezetét, és mindazt, amit fantáziája diktált. Kitűnő humora volt ennek a korai időszaknak a legéltetőbb forrása. Illusztrált, önálló lapokat metszett, rajzos ötleteivel megtöltötte a megyei napilap vasárnapi mellékletét. Versengtek ex-libriseiért, újévi lapjaiért. Egy-egy kisgrafikája; a *Zenészek*, a *Háromkirályok*, jól ismert, tépett tollú, lapos pillantású

1. kép. Urak bosszúja (I. Dózsa sorozat 5. lap)
1956/57 (lino 180x250 mm)

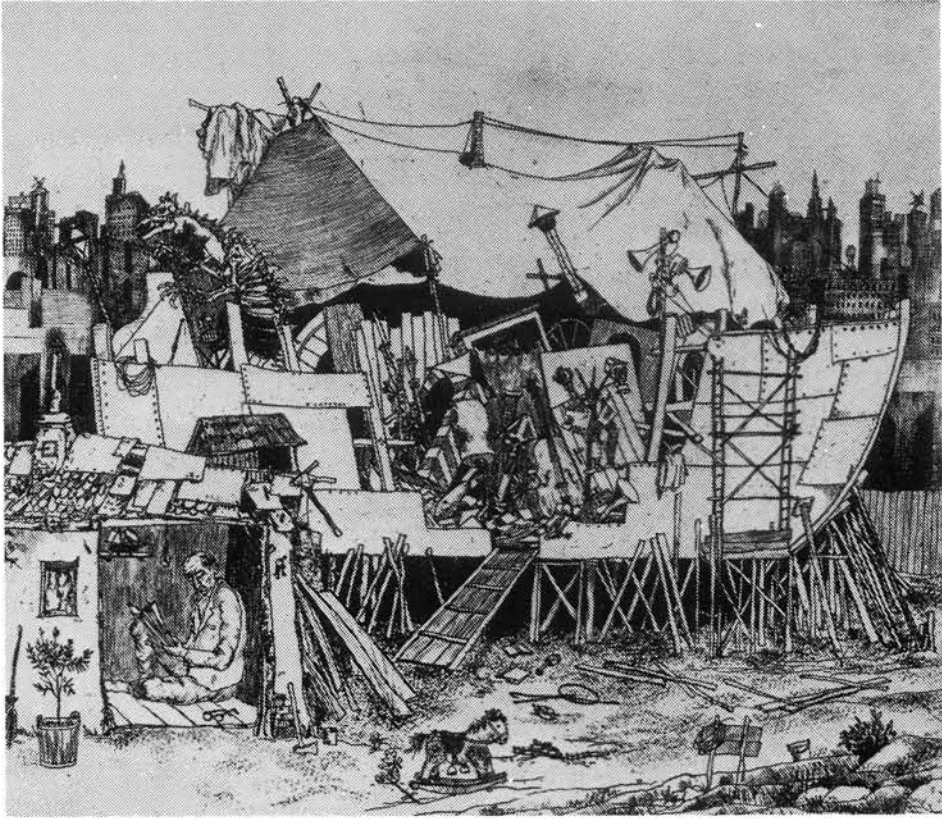
újköszöntő madara új és új variációkat ért meg. Közülük a legjobbakból a nyolcvanas évek elején albumot adott ki. Gácsi hetvenes évek elejéig tartó időszakából a humoros-ironikus lapok közül említsük meg elsősorban a *Magyarok bejövetele*, 1966-ban készült rézkarcát, amely a „nagy vonulás” ürügyén felsorakoztatja a történelmi sorsfordulók fényében élesebben jelentkező emberi karaktereket. Attribútumaikat magukkal cipelve menetelnek egymás mögött a spekuláns, a jobb sorsban reménykedő, a gyáva és a szájhős, a közönyös és a mindenre elszánt. Vakhitűek és óvatosak, ostobák és meggondoltak, kívülálló kibicek és a mindig elől haladók. Nem áll módunkban Gácsi groteszk-humoros lapjainak tüzetes elemzése. Mégis legalább cím szerint idézzük fel a *Cégem reklámja*, a *Stúdió*, a *Régi ház*, az *Utcán át* rézkarcait. Ezeknek a düreri alapossággal kidolgozott műveknek minden kis részletéből árad az ötlet, a játékos humor. Valójában ezek a fő jellemzői Petőfi Szeget szeggel, valamint Garay Obsitos című műve illusztrációinak, illetve a későbbi, ugyancsak színes linóleum-metszet meseillusztrációinak. Ezeknek a korai rajzi ötleteknek egy-egy késői reminiscenciája, a „paradicsomi idők” fájó emlédarabkája köszön vissza utolsó komor lapjain; a madzaggal felkötözött levelekkel, botán összeillesztett bádogcső-, faágakkal, drótozott gyökerekkel. Gácsi állatai külön tanulmányt érdemelnének. Hosszú szempillájú, szemérmes pillantású, szőrösfülű kutyái, beborozott, kajlacsőrű madarai, bojtosfarkú macskái. S ezek iszonyú, dehumanizálódott szörnyváltozatai a művész utolsó lapjain.

1971-ben készült Dürer emlékére a *Lovag, halál, ördög* rézkarca. Az Apokalipszis lovasait Gácsi láthatóan egy igen jó pillanatában metszette újra, a düreri előképet saját attribútumaival, groteszk ötleteivel írva át semmivel össze nem téveszthető Gácsi-

lappá. A fáslizott, talábú paripa, a Lovag kályhaköpeny mellvértje, kályhacső könyök és térdvédője, drótozott fegyverei, a ló zsebórákkal, kitüntetésekkal, cserepes virággal díszített istrángja, a lándzsára kötözött lógófülű, sanda pincsi-trófea a régi Gácsit idézik. Itt még a koronás Halál konyakot nyújt a művész-lovagnak, az Ördög gázmaszkkal, rakétafegyverrel követi. Az erdő még szikláktól, fáktól dús, a távolban aprócska metropolis, alig-fenyegető radarernyő utal korunkra. Hét év múlva a rideg, művi környezetben ülő Szent Antalt már nemcsak konyakkal kísérti egy félig gép, félig állat lény, de karjába kábítószeres injekcióstűt szúr. Körötte maszkos, rohamisakos, tülökorru, krokodil állkapcsos, embertestű zenészek hegedülnek, fuvoláznak. Maszkos-vértés alakok kerekés gépezetben csöveken lógó embriót tolnak elé, s tölcséres fegyverükből mérgező bogárhad rajzik a levegőbe. Gácsi hangulatában, drámaiságának fokozódásában bekövetkező gyors változást bizonyítja például a még Szolnokon készült *Szent Ferenc prédikál a Józságoknak* rézkarca, s az egy évvel később, 1975-ben készült *Igehirdető* linóleummetszete. Valójában mindkét lapon a művész szubjektív véleménye hiábavalóságának képi kifejezése rejlik. De míg az „assisi” szentet idézve a csuhás prédikátor demizsonnal a háta megett, tákolt szöszékéről vérbeli Gácsii-állatsereglet előtt mondja el szentenciáit, addig az Igehirdető előtt álló, szavait hallgató madárijesztőkből, kócbábukból szerveződött szedett vedett népségnek már esélye sincs arra, hogy megfogadja a hirdetett ígét.

Gácsii tulajdonképpen két igazán jelentős, összegző kiállítást rendezett életében. 1967-ben a szolnoki Damjanich Múzeum termeiben, majd 1979/80 fordulóján a Miskolci Városi Könyvtár József Attila Könyvtárának Kiállítótermében. Az elsőhöz nem készült katalógus, így ennek a korai számvetésnek sajnos nem maradt nyoma. Még ugyanebben az évben a Dürer Teremben, 1969-ben a Derkovits Teremben nagyjából ebből az anyagból láthatott a fővárosi közönség is. A hetvenes évek elején Kisújszálláson, Kecskeméten, majd Zalában több-kevesebb rendszerességgel, 1984-ben Kiskunfélegyházán mutatta be munkáit. Közöttük azonban a legteljesebb a miskolci kiállítás volt. A művész is örömmel készült rá, összegyűjtötte még korábbi munkái közül is a legfontosabbakat. S miután a nyolcvanas években már csak néhány jelentősebb lapot metszett, így a József Attila Könyvtár kiállításán szinte az egész életmű áttekinthető volt. Itt újra láthattuk azokat a kisgrafikákat, amelyek a hatvanas években megelőzték későbbi nagy metszeteit. A „H” bomba sorozatot, a *Spekulánsokat*, a *Könyvégetést*. Találkozhattunk a lombikbébi gondolatának legkorábbi variációjával, s az első olyan nagyméretű linóleummetszettel, ahol az embert és a dehumanizáló technicizálódást szembeállítja 1971-es *Fizikai kísérlet* lapján. És abban a kiváltságos helyzetben is részünk lehetett, hogy összehasonlíthattuk az 1956/57-ben metszett Dózsa-sorozatát későbbi, 1972-es új Dózsjának darabjaival.

Az első öt 175x250 mm méretű, a második négy 330x550 mm méretű linóleummetszetből áll. Mindkét sor első lapja *A kereszt kihirdetése*. De az 1972-es metszet sokkal sűrűbb mint az első, mivel a korai sorozat második lapja, a *Ceglédi beszéd* is itt az első lapra került. Mindkét kompozíció színhelye a „népség-katonaság”-tól hemzseggő agóra, az elmaradhatatlan mutatóvanyosokkal, koldusokkal, nyomorékokkal. Mindkét lapon a középpontban, ácsolt emelvényről intézi szózatát a néphez Dózsa. De míg az elsőnek háttal, láthatóan szembenállóként tartja magasra a keresztet a papfigura, addig az új sorozatban a népszónok mögött egyetértően, a csatlakozást jelezve jelennek meg az emelvényen a keresztekkel, zászlóval a papfigurák. A korai lap „Tsdák” feliratú bódéjából kaszával integető csontváz – Gácsii hatvanas évekbeli groteszk vénájának jellegzetes kelléke – az 1972-es metszeten lámpással gazdagodik. S míg az emelvény mellett a korabeli piacterek tartozékaként akasztófát helyez el, az új sorozat első lapjának halálfigurás bódéja mögött megjelennek Gácsii korjelölő szerkezetei, gépmonstrumai.

2. kép. Noé I., 1969 (rézkarc 245x280 mm)

Az első sorozat II., III., IV. lapja a *Hírhozó*, a *Keresztesek tábora* és *A várak ellen* a későbbi sorozatban egy lapra kerül, *A várak ellen* címen a II. metszet lesz. A *Hírhozó* Dózsa felhívását olvasó három parasztja, a *Keresztesek tábora* gyülekező, fegyvert kovácsoló, sátorverő, zászlóbontó alakjai és *A várak ellen* ágyútöltő figurái csoportokba szerveződve foglalják el az új sorozat II. lapjának előterét. Fent a dombon a hatalmat jelképező vár áll, alatta pedig a támadásra váró, harcra kész parasztok. Néhányan sátrukban alszanak, ki csak úgy karjára dölve várja a virradatot. Mások vitatkoznak: iszogatnak, vacsorához készülődnek. Itt még nyugodalmas a tábori kép. Gácsi kedvelt kutyája a kép bal sarkában szundikál.

A korai sor négy lapja után szinte váratlanul ér bennünket a drámai V. metszet, az *Urak bosszúja*. Alacsony horizontú, domboktól szabdalt táj hajlatai között óriási lemenő napgolyó. Elöl tüskés kórók, növényágbogak. A háttér tömör fekete égboltjába balról kihegyezett végű két ácsolt fakarón két figura függ. Egyikük feje előrebukik, inge nyitva, két inas-görcsös mezítlába a két faág között lóg. A hátsó alak átszúrt felsőteste és kínba torzult hátraeső feje, arca látszik. A kompozíció szélén egy hátrakötött kezű, előredőlt arcú, karóba húzott ember, mellette göcsörtös, felfelé nyúló fa, mintegy felkínálkozva a „hatalom” szégyenteljes kiválasztására.

3. kép. Cégem reklámja, 1970 (rézkarc 350x260 mm)

Az 1972-es Dózsa II. metszetét és az utolsót egy új, a *Temesvár felé* kompozíciója köti össze. A korábbi sorozathoz képest ez a darab előzmény nélkül való, s talán a későbbi metszetek között a legmegdöbbentőbb. A lap felső részében a magasra emelt kereszteszászló után, a kürtöt fúvó szavát követve sűrű sorban vonulnak a bocskoros parasztok kiegyenesített kaszákkal, kezdetleges fegyverekkel. A vonuló tömeget fonott vesszőkerítés választja el az előtér aprócska temetőjétől, amelyet a kép teljes terében felmagasodó korpusz körül néhány ácsolt fakereszt jelez. A pléh baldachinnal övezett, Krisztus stigmáival borított keresztfán természetes test függ. Előtte térdre-könyékre rogyott asszony könyörög. Ruhájának, arcának, összekulcsolt kezeinek ráncái, testtartása az anyák, asszonyok örök fájdalmát hordozza háborúba vonult, elhurcolt, feláldozott férfiakért.

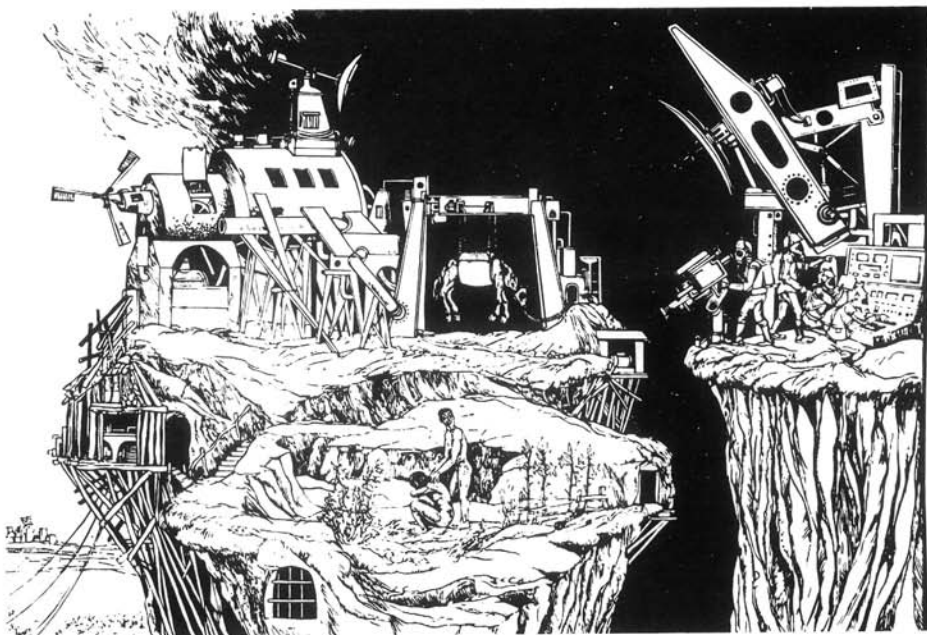
A második Dózsa IV., illetve utolsó lapja szintén az *Urak bosszúja*. A kompozíció sűrűbb, mint a szűkszavúbb elsője volt, ami nem feltétlen válik javára. Itt nyitottabb a tér, több a motívum, a figura. Gácsi az első sorozat készítése előtt, közben több kisebb kompozíciót metszett a témához. Ezeket a kisgrafikákon döbbenetes erővel sűrűsöd-

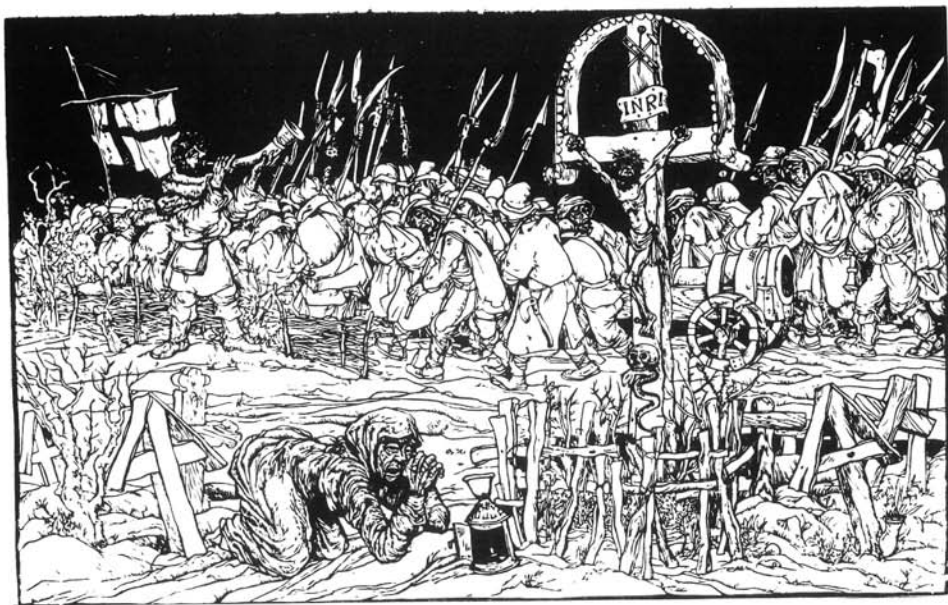
4. kép. Lovag, halál, ördög, 1971 (rézkarc 240x190 mm)

nek a Dózsa parasztháborúhoz kapcsolódó gondolatok. A különböző karakterű parasztfigurák, -portrék, akasztottak, kerékbetörtek, fegyverkovácsok, tüzérek vagy valamilyen munkát végzők. Csak egyetlen művet említsünk közülük, a kis *Keresztrefeszített* metszetét. A klasszikus kompozíció térdelő figurája drámaiságának fokozására, arca ráncainak, ruharedőinek, összefonott karjainak hangsúlyozására a lap alsó kétharmadát ferde fekete vonalakkal húzza alá a művész. A sötét égbolt ferdén dőlő látóhatárára szintén ferdén dől a kereszt felső fájának vonala. Ezzel az egyenest megtörő kompozícióval intimebbé, közvetlenebbé teszi Gácsi a kétalakos halottsiratást. „Urak bosszúját” látunk, paraszthalált az emelkedett Krisztus jelkép helyett. Mária fájdalmát pedig felváltja az anya búcsúja halálba kíntott fiától.

Erősen kapcsolódik a művész hatvanas években készült hidegháborús lapjaihoz a motívumaiban a későbbiek során többször is visszaköszönő *Szobrász* linóleummetszete. S mint ahogy a korábbi munkáin általában, ezen a művén is jelenvaló kedélydús, bizakodó derűje. Ágaitól megfosztott, odvas-göcsörtös fatörzs köré épített deszka kalyibát látunk, ajtóik helyett lepedő-függönyökkel, botra szerelt tányéros lámpával. Előtte a földön tunikás, sarus sovány, félmeztelen férfi ül, lábai előtt szerszámaival, deszkadarabokkal. Mellette két kicsi, magakészítette fegyveres figura. A kép közepén húzódó árok túloldalán négyfigurás csoport; lehet a „szobrász” alkotása, de lehet apró

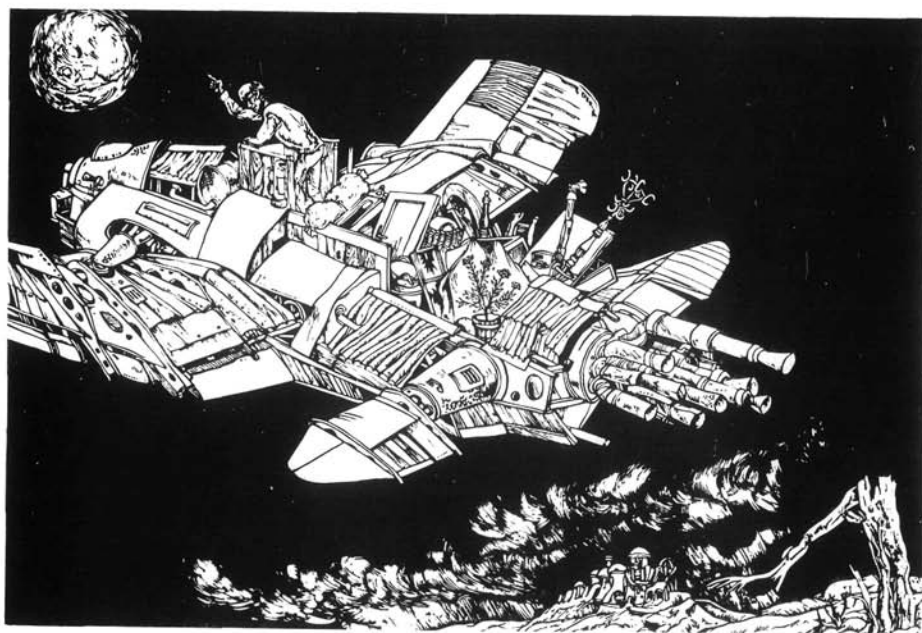
5. kép. Fizikai kísérlet, 1971 (lino 350x500 mm)

6. kép. Temesvár felé (II. Dózsa sorozat 3. lap)
1972 (lino 295x400 mm)

7. kép. Szt. Ferenc prédikál a jószágoknak, 1974 (rézkarc 295x400 mm)

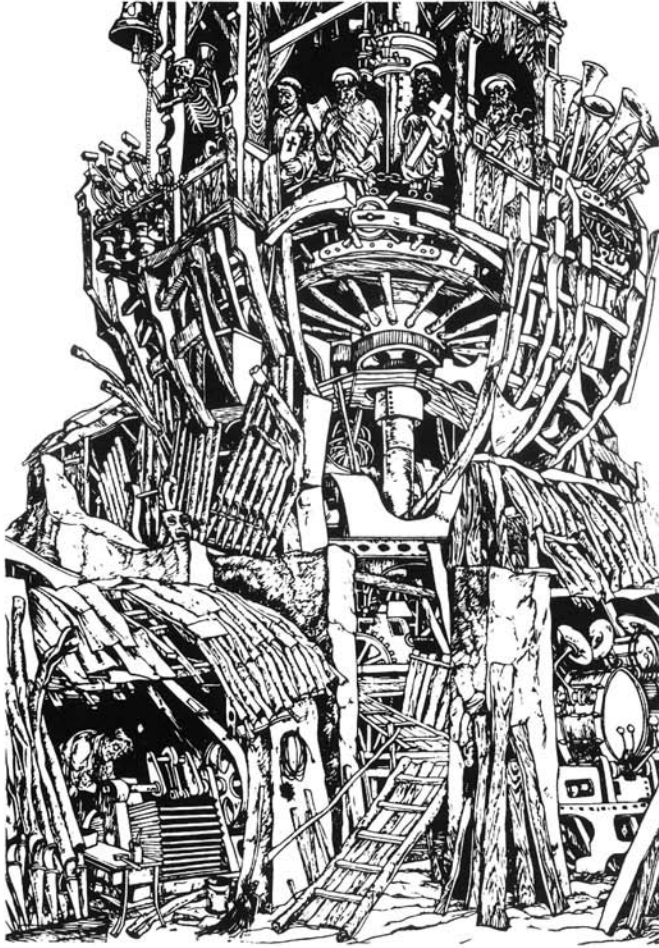
8. kép. Lót menekülése Szodomából, 1976 (lino 350x505 mm)

9. kép. Az utolsó virágok, 1976 (lino 350x500 mm)

alakjainak modellje is. Tákolt favázakon torz fejimitációk, egyikükön sisak, gázálarc. Kezükben szűrő, vágó fegyverek, tépett zászló. Csoportjukban a gyermekfigura is hasonló építmény, eszkábált testű és hólyagfejű. Ennél a lapnál még a régi eszközökkel dolgozik a művész, a szobrász figurája önarcékpi vonásokkal bíró emberalak, odúja még kézzel tákolt alkotmány. Mint ahogy a megjelenített torzalakok is inkább játéktárgyak. A felhasznált gázmaszk, testrészként alkalmazott radiátor, hajjal-szakállal formált kockafej, cifrázott élű balta, dróttal kötözött szurony is egy „békésebb” időszak háborúiból vagy hétköznapjaiból kölcsönzött eszközök. A későbbiek során torokszorítóan átalakul minden. Ez a vidám–archaikus világ egyre inkább elkomorul.

A hatvanas évek fordulójától fogyatkoznak Gácsi oeuvre-jében a korábban rá jellemző fanyar-groteszk lapok. Jószerével csak újévi üdvözlőkártyái, ex-librisei, egy-egy kisméretű ötlete őrzi humorát, karikírozó hajlamát. A hetvenes évek második felétől drámai metszeteinek csupán apró részletein sejlik fel csak valamikori derűje. Még kevésbé drámai munkái is inkább filozofikusabbak, szarkasztikusabbak, mintsem kedélytől duzzadók. Megjelenik művein az ironia, amely főként önmaga szélmalomharcait pellengérezi. Említsük például az 1978-ban készült *A nagy zenegép* metszetét. Ennél a kompozíciónál a korábbi *Az ördög malma*, illetve a *Remetelak* malomszerű, felfelé épített szerkezetes kompozíciójával találkozunk. Az Ember és Műve kölcsönhatásának középkori misztikus hangulatú megfogalmazása. Az otthon-odú képe itt is megjelenik, a kompozíció bal sarkában orgonasípköböl, deszkából és falapokból tákolt bódében ráncos, fáradt ember forgatja az áttételekkel, szíjas kerékkel, fűjtatóval működtethető Zenegép hajtányát. Itt még a munkaasztal, kalapács, vesszőseprő és lapát, a szögre akasztott kéménykötő a hétköznapi, tevékeny embert idézi. A hatalmas dongákból, kerékből, mechanikus szerkezetekből és deszkakerítésekből konstruált

10. kép. A nagy zenegép, 1978 (lino 500x350 mm)

építmény árkados-tornyos felső terében vonulnak körbe attribútumaikkal kezükben az apostolfigurák. Hirdetik az Igét, a Jót, az Igazat. Az építmény fadongái között fent és lent különböző instrumentumok, orgonasípok, harangok, kürtök, dobok és cintányérok. Lant és maszk jelzi a spektákulumot, a játékot, a dans macabre kellékeit. De fent a homokórát, a halálharang kötelét a nyilvánvaló jelképi értelmű Csontváz tartja.

Gácsi életében ez az évtized komoly változásokat hoz. 1974-ben elhagyja Szolnokot, ahol 1956 óta él. Két évet tölt Hódmezővásárhelyen, ahol képtelen megszokni. Műtermes lakás, jó kiállítási lehetőségek, kitűnő művészek fogadják. Mégis; talán az előző évtizedekből magával hozott, felgyült sérelmek, fájdalmak miatt, talán az idegen környezet, a merevebb viselkedési formák, a tanyavilágból átöröklött és őrzött vásárhelyi távolságok, testi-lelki distanciák miatt nem tud gyökeret eresztetni. Mikor Palicz József festőművész, volt szolnoki kollégája Zalaegerszegre hívja, Gácsi azonnal beleegyezik. Pedig igen termékeny volt életében a vásárhelyi két esztendő. A második Dózsa-sorozat után éppen itt folytatja nagyméretű linóleummetszeteit, s itt készül

11. kép. A repülni vágyó, 1978 (lino 350x500 mm)

12. kép. Szent Antal megkísértése, 1978 (lino 315x485 mm)

13. kép. Pasztorale a XX. századból, 1979. (lino 340x500 mm)

14. kép. Séta a tavaszi erdőben, 1979 (lino 350x500 mm)

15. kép. Természetbúvárok, 1980 (lino 350x500 mm)

oeuvre-je néhány igen fontos lapja. Többek között a *Jónás és Ninive*, *Az ördög malma*, a *Lót menekülése Szodomából*. Utóbbi kacsatokkal, különféle ó- és újkori tárgyakkal, Gácsira jellemző holmikkal megrakott repülő szerkezetéből mintha a Szolnoknak búcsút mondó művész intene. A *Noé II. A repülni vágyó*, az *Utolsó virágok* és az *Igehirdető* készüلسi időpontja 1976, s ha volt is közöttük olyan, ami már Zalaegerszegen kapott végleges formát, az ötlet mindenképpen Vásárhelyen fogant.

Mint ahogy a művész Dózsa-sorozatát újragondolta, úgy kényszerítette néhány korábbi, kisebb méretű és nem eléggé hangsúlyosnak érzett munkája újrafogalmazásra. Még emlékezhetünk; a hatvanas években a harmadik háború konkrét témája tabu volt. Elég volt valamely továbbgondolható jelzés, asszociatív utalás ahhoz, hogy felkeltse a félelmet, felidézze a világ két nagyhatalma közt feszülő, végzetessé válható ellentéteket. Alig tíz esztendő alatt azonban a művészet megteremtette az emberiség végpusztulását megidéző alternatívák szinte teljes repertoárját. Az irodalom s a vizuális művészetek külön kifejezés és szimbólumrendszere gyűjthető össze napjainkban az elképzelt teljes vagy részleges megsemmisülésről. Külön ikonográfiája van az elemi részek bomlásán alapuló különféle fegyverek okozta végső katasztrófa, képzőművészeti megfogalmazásának. Érthető tehát, hogy *Az utolsó virágok*, a *Noé*, a *Szobrász* disztíngvált képi utalásai a hetvenes évekre kevésnek bizonyultak. Ezért lett fontos Gácsinál a motívumok újrafogalmazása, a konkrétabb utalások, az egyértelműbb lapok. Amelyeken már alig, vagy egyáltalán nem kap helyet a humor, annál inkább a

fokozódó rettegés, kétségbeesés. Fentiek bizonyítására a *Noé* 1969-es rézkarc, illetve az 1975-ös linóleummetszet variációit említhetjük. Az első változat derűsebb, Noéja kedélyesebb, bárkájába összehordott kacatjai egy békésebb korból átmenteni kívánt gyűjtemény darabjai. A háttér még csak egy metropolis házerdeje, amellyel szembehelezi a művész-Noé ütött kopott kalyibáját. Ahol a bibliai hős dróton lógó körte mellett olvasgat, közelében szemüvege, a falon kis hajómodell. Ajtó ugyan nincs, de a bejárat mellett szögön lóg a kulcsesomó, kis ablakban cserép virág, a falhoz támasztva vesszőseprő, fadézsában növény. A házikó toldott-foldott cserépteteje, ajtós kéménye a korai Gácsai lapokról ismerős. Mint ahogy az előtérben hanyagul elszórt hintaló, masnis mackó, kisvona és kisvödör. Óra, szerszámok, balta, amelyekkel a ház körüli munka elvégezhető, s amelyekkel Noé dolgozik, vagy amiket még hajójába szán. A fémlapokból szegecselt bárka állványon pihen, fölé gazdája sátorponyvat húzott. Bensejéből a legkülönbözőbb holmik türemkednek elő a lámpavastól az őszallat csontvázig, katonai őrbódétól az elhúzható függönyös budiig. Különféle zeneszerszámok és ruhaneműk, szabómell, sírkereszt és mankó, gázálarc, művegtagok, szűrő és lövő fegyverek, kerekek, fogasok, kályhacsövek és még ki tudja mi minden, ami a művész számára valamit jelképez, valamit hordoz, s amelyet a jövő számára megőrizni kíván.

Az 1975-ben metszett második *Noé* bár sok motívumot átvesz az első lapból, egészében véve más kicsengésű. Az elsőben Noé csupán a múlt sajátos emlékeinek megőrzője, egy kedves-kedélyes különc, bölcs műgyűjtő, aki egy emberközeli világ tárgyi emlékeit akarja átmenteni a jövő számára. A hat évvel későbbi lapon ez a jövő, s vele együtt Noé; vagyis az utolsó, s egyben egy új világ számára első ember munkája-léte válik kétségessé. A kuckójában fázósan, kezeit téve kucorgó Noé reménytelenségét sugallja egész tartása, a fölé tornyosuló, szinte rázuhanó tetőzet, a vele összeolvadó, széthullani látszó bárkával. Szétesik az építmény éppúgy, mint a ház tövében rosszul drótozott, kuszálódott dongájú hordó, s a próbálkozások sikertelenségét bizonyító, sehogyan sem épülő kis bárka modell. Eltűntek a gyermekjátékok, helyette kedvcsinálónak, ösztökélőnek megjelenik a pohár és a demizson. S bár a bárkába kerülő holmik jó része itt is korábbi évszázadokból, vagy századunk első feléből való; a háttérben, a hajó folytatásaként megjelenő radarernyő, lőrésablakú, gömbfejű tornyok, különféle alakú, magasba törő fém építmények a gépiesült, elidegenedett jövőt jelzik.

Gácsai a hetvenes évek közepétől egyre többször hívja segítségül a Bibliát mondandójához. A keresztény mitológia történetei biztosítják egy-egy lapja alaptörténetét, így a képi megjelenítés aktualizációjára koncentrálhat. *Jónás és Ninive* linóleummetszetén a halára ítélt Ninive látképét emeletes lakóépületek, felhőkarcolók, különféle vas- és betonelemek, traverzek, szétnyíló és csukódó gömbhéjas szerkezetek motívumaiból sűríti. A kompozíció előtérben deszkákkal körültámogatott, düledező téglapozstamensen egy I. világháborús hadiemlék parafrázisa áll. Tartása amazokéhoz hasonló, de feje, kezei helyén meggörcbült drótok, kardmarkolat-maradvány, valamikor-volt fegyver darabok meredeznek. Az eredeti téma felidézésére az „emlékművet” övező kerítés lécein öröközől koszorúk, felakasztott rohamsisak jelzi a múltat. Reflektorral felszerelt villanyoszlop tövében térdére könyökölve, tenyerébe hajtott fejjel ül – itt is az önarcképi vonásokról ismerős – Jónás. Körülötte kétkerekes billenő platón hegesztéshez használt gázpalackok, egy félig takart markológép, felismerhetetlen rendeltetésű gépelemek. Jónás ül és vár. Várja az Úr ítéletét, azt, hogy kegyelmet kap, vagy elpusztul-e Ninive.

Mint ahogy Babits vallja: Csak én bírok versemnek hőse lenni, első s utolsó mindenik dalomban – úgy Gácsinál is a központi figura legtöbbször önarcképi jellegű. Az *Utolsó virágok* soványtestű férfialakja a *Szobrász* főhőiséhez hasonló pozitúrában ül a földön, de nem figurákat mintáz, hanem tüskés levelű növényeket gyűjt. Körötte mindenütt szikár, levél nélküli ágbogak, fák. Kivétel a kis fakerítéssel övezett-védett „kert”, ahol néhány virággal, levelekkel dús szár szökik a magasba. A „virágőrző” figurája mögött a Szobrászéhoz hasonlóan kiszáradt, odvas farönkhöz ragasztott ház bújjik, amelynek elemei itt már nem a régi cserép-tégla fal motívumokból szerveződnek, hanem fémdarabokból, szegecselt lapokból, hengerek maradványaiból. Ám ezek a „korszerűbb” anyagokból szerkesztett formák is ócskavasként hullanak, bomlanak – mint ahogy a parányi kert eleven növényein kívül a kompozíción minden.

1976-ban készült Gácsi Mihály *A repülni vágyó* című nagyméretű metszete. A téma vonzása szinte a művészettel egyidejű. Daidalosz és Ikarosz legendája minden korban próbálkozásra serkentette a művészeket ugyanúgy, mint ahogy az ember vágya a repülés iránt is újabb és újabb konstrukciókat eredményezett az ókori kísérletezőktől napjainkig; az űrakétáktól a sárkányrepülőkhöz. Az antik történet átvitt értelmű is rendkívül termékenyítő; gondoljunk itt például csupán Kondor Béla lapjaira, vagy Kő Pál *A szárnykészítő* művére.

Gácsinál megfordul a gondolat, a szokott szimbólumot a művész műveinek következetes mondanójához kapcsolódva a korábbiaktól eltérő tartalommal tölti fel. A repülni vágyó ember szárnyakat, repülő szerkezeteket, magasba emelkedő légi konstrukciókat készít. Közben nem veszi észre, hogy kinőttek a szárnyai, megszállottságában maga nem is próbál repülni, csak gyártja, gyártja a mind magasabbra törő gépezeteket, amelynek gyilkos csöve egyenesen reá irányul. Gácsinál a tevékeny ember – virágőrző, szoborkészítő, szárnykészítő, hajókészítő, vátesz, próféta – minden kompozíción megépíti a rá jellemző fészket. Ennél a lapnál is a figura mögött helyezkedik el a létrával megközelíthető, deszkakerítésből, hordódongákból, különféle falapokból emelt pódium, az „otthon”. Szélharisnya, különféle szél- és irányjelző mechanikák, drótok nyúlnak az ég felé. Gácsi főhőseit általában elhatárolja valamilyen módon a környezetüktől, külvilágtól, többször még saját művüktől is. A szárnykészítőt a szobrászhoz hasonlóan árok választja el a külvilágtól, amelyben itt tüskék, kövek, ágbogak nyújtóznak. Deszkából épített kerítés védi a szárnykészítő territóriumát, ahonnan kis fahíd vezet át a túloldalra. Ott áll a Nagy Mű, szárnyas, szállapátos, vaslábakon álló szerkezet. Ácsolt, magas emelvényen álló szék, kis falétra mutatja alkotója manuális, játékos kedvét, ám az innesső oldalon húzódó otthonára, farigcsáló önmagára irányuló ágyúcső figyelemre int. A szárnyaló, gondolkodó, a végtelenre törő homo sapiens megsemmisülhet a homo ludens felelőtlen figyelmetlenségén.

A hetvenes évek végétől egyre keményebb Gácsi lapjainak konklúziója, egyre drámaibb a lapokon vizuálisan megidézett jövőkép. Az 1979-es *Séta a tavaszi erdőben* egyértelműen egy nukleáris háború, vagy egy totális környezetszennyezés utáni állapot víziója. A természetes vegetáció átalakult, ismeretlen és félelmetes mutációk szegélyezik az út két partját. Kiszáradt föld és kövek közé karomszerűen kapaszkodó gyökerekből fémtestekkel összefonódott odvas-lyukas fatörzsek nőnek, amelyek szőrös-lábas kelésszerű pöffetegeket, fém tülköket, tekergő gégecsöveket és karomszirmokat növesztenek. Köztük szervesen nyújtóznak csövek, traverzek, vaskapcsok. S ahol még létezik valamely levéltelen ág, azt egymáshoz kötözve, leveleiket karácsonyfadíszként ráaggatva próbálja megőrizni a tehetetlen ember. Azaz ami abból is „emberként” megmaradt. A „sétáló” jelene a „tavaszi erdőn” túl néhány toronnyal, felhőkarcolóval

idézett metropolis. Ők maguk szinte a természet egy darabjaként jelennek meg; sovány, kopasz figura tolokocsiban tolja aszott, nyomorék társát. Ezt a lapot egymás után követik Gácsi hasonló, a végső pusztulást profétáló lapjai. A *Viharágyú* az *Igehirdető* párdarabja, ugyanannak a gondolatnak egy vulgárisabb közelítése. Míg utóbbinál a művész proféta láthatóan hiába hinti bölcseleteit népe közé, jóslatait, mint valamikor a tragikus sorsú görög királylányét, Kasszandráét, senki sem hiszi. A *Viharágyú* – profánul mondhatnánk – ugyanúgy falra hányt borsó a természeti csapás elkerülésében, mint az igehirdető proféciája. Körülbelül annyit ér Gácsi keserű tapasztalatai szerint a művész szava korunk problémáinak megoldásában mint az égre irányított fatalpú mozsárágyú a viharfelhők elosztatásában.

A *Séta a tavasi erdőben* és a *Szobrász* elemei kísértének a *Pasztorále a XX. század végétől* című 1979-es metszetén. Mint ahogy valamilyen formában Gácsi minden központi figurája – cselekedetével, szándékaival, sőt ábrándjaival – szemben áll környezetével, úgy a *Pasztorale* kalapos, tarisznyás figurája átszellemült arcával, tárogatójával is különbözik az őt környező világtól. Itt alkalmazza Gácsi először az ellentétek képi hangsúlyozására az élesen elkülönített szinteket. Maga a felszín teljesen sima, szinte steril; a szembenálló csoportok pedig köves-gyöker-indás talajú, kör alakú mélyedésben helyezkednek el. Különálló szigetekként, egymástól örökre elidegenedve. A *Pasztoralen* így áll egymással szemben a korcs növényekkel, szögesdróttal, tüskékkel teli fák alatt sorakozó félig bábu félig maszkos állatsereglet és a békésen tárogatózó, múlt századi pásztor. Ám ezen a lapon nemcsak a vele szemben figyelmesen hallgató állatmutációk különülnek el egészségesebb korból ittragadt figurájától, hanem saját körén belüli környezetének hasonló mutáción átesett növényzete is. A *Séta a tavasi erdőben* fémcsövekkel, hengerekkel összefonódott levéltelen, karmosgyökerű fáit pöffetegvirágait látjuk műmadarakkal, madzaggal felaggatott levélimitációkkal. S mint ahogy a széles karimájú kalapban muzsikálgató fűzősbakancsú öregember egy harmonikusabb, emberközelibb kor fossziliája, úgy tűnik fel a tépett tollú műmadár, masnis spárgával kötözött műlevél Gácsi korábbi, humorteli lapjairól, békésebb világából.

A zártság, végérvényesen kiszabott, átléphetetlen korlátok világát hangsúlyozandó kör alakú mélyedés Gácsi 1982-ben készült *Természetbúvárok* lapján a kompozíció közepét foglalja el. Körötte a geometrizált mesterséges felület, háttérben a kort jelző héjas-tornyos radarernyős metropolis, a körön belül pedig a „vegetáció”, ami a nyolcvanas évek lapjain megszokott fém-fa-cső kombinációból, torzult-puffadt formákból, karmos gyökerekből burjánzó növényzet, rákszerű, ollós, növény-állatok. S a természet végső torzulásaként az egymással szemben térdelő sovány, mezítelen két „tudós” között a vizsgált földből épp kibúvó új mutáns embrióra emlékeztet.

Korábbi linóleummetszetei mellett egyik utolsó nagygrafikája az 1982-ben készített *Fa tanulmány a XX. század végétől* színes rézkarc. Korábbi képeinek megdöbbentő vegetációjához szinte objektív „fa tanulmány” ez a munkája. Vízszintesen csíkozott, érzékelhetően művi talajon állnak a fa karomgyökerei, láthatóan már nem is szervülnek-mélyednek a földbe. Az egészségtelenül duzzadó, tekergő vastagabb gyökéretből felfelé nyúló törzs szőrös-puffadt türemkedései felett dróttal kötözött fémtekercseiből, tölcserés fém pajzsaiból a feje tetejére kényszerített természeti rend következményeként csüngenek vékony ágak, hajszálgyökerek. A csövekkel, drótozott vasrudakkal megtámogatott nyomorék oldalhajítások a kilátástalan mentési próbálkozást, az utolsó kísérletek kudarcát bizonyítják.

A szakadás Szolnokról mély törést okozott Gácsiban. Nem feladatunk annak firtatása, kinek milyen be nem váltott, vagy megszegett ígérete miatt keresett másutt, jobb körülmények között műteremlakást. Egy azonban bizonyos. Nem lett volna szabad elengedni. A létét, művészete táptalaját jelentette az a nyitott világ, amelyben

dolgozott. Nem túlzás, hogy mindenkit ismert és mindenki ismerte. Hatalmas, szakállas alakja köré legendákat szöttek, amelyek egy pohár vörösbor, fél deci konyak mellett ma is szájról szájra terjednek. Hogyan is esett egy-egy többnapos kiruccanás a köpcös, nagybajuszú, bikaerős szobrászművésszel, Papi Lajossal, vagy még korábban az akkor Szolnokon játszó színészbarátjával, Somogyvári Rudolffal, a le-leránduló Görög Rézsóval. Nagy és mély barátságok voltak ezek, ugyanúgy, mint ahogy Gácsi és Kondor kötődése is az volt. Valóban a síríg tartó. Kondor és Somogyvári halálát úgy hordozta Gácsi a lelke mélyén, mint egy örökké nyílt sebet. Somolygó szája sarkába, kedvesgyermeki tekintetébe lassan betelepedett a félelem. Nem ő változott meg, hanem körülötte a világ. Barátai igen messze kerültek tőle, vagy végleg távoztak. Néha még fel-fellobbant kedélye, de igazából már nemigen inspirálta munkára. Az utolsó években a növekvő megélhetési gondok miatt egyre többet festett. A nagy linóleumlapokról, egy igazi „rézi”-ről, színes karcról csak álmodozott. Túl sokan haltak meg körülötte ahhoz, hogy ne gondoljon a halálra. Papi akkor már beteg volt, Gácsit csupán egy héttel élte túl. Hatvanegy éves volt, amikor egy hajnalon váratlanul megjelent nála is a kaszás. Az ő szívét kérte, de mindannyiunkból örökre elvitt valamit.

GÁCSI MIHÁLY
(1926–1987)
(Auszug)

Gácsi Mihály wurde 1926 in Budapest geboren. Er legte sein Abitur am Handelsgymnasium ab und begann 1949 ein Studium an der Hochschule für Bildende Kunst. Dort studierte er Malerei und Grafik, seine Lehrer waren Domanovszky Endre, Koffán Károly und Hincz Gyula. Er gehörte zur ersten grossen Künstlergeneration nach dem 2. Weltkrieg, indem er sowohl stilistisch als auch thematisch Neues auf dem Gebiet der vervielfältigten Grafik schuf. Zwar war seine beliebteste Technik der Linoldruck, doch fertigte er auch mehrere Kupferstiche an. In seinen letzten Lebensjahren malte er immer häufiger. In seinen Werken bekamen die Welt der Bauernhöfe des ungarischen Tieflandes und die Berge jenseits der Donau eine archaisch-romantische Stimmung. Sein Grafisches Oeuvre ist alleinstehend in der ungarischen bildenden Kunst der 60-er, 70-er Jahre. Seine Kupferstiche und Linoldrucke werden in wechselnder Intensität von groteskem Humor und der Erkenntnis des philosophischen Wesens genährt. Auf seinen in die obige Kategorie einzuordnenden Blättern mischt sich Haseks karikierende Ironie mit den Absurditäten eines Mrozeks, Örkény Istváns. Auf seinen dramatischen Blättern vertieft sich ein Weiser in das Thema, wozu unsere Welt werden kann, wenn wir auch des weiteren nur verantwortungslos mit ihr spielen. Gácsi baut seine Werke folgerichtig aufeinander auf, auf den einzelnen Blättern ausgedrückte Gedanken sind eng an die vorhergehenden Blätter gebunden, und auch die Gedanken der folgenden Blätter schliessen sich eng an. Sein schmerzlich früh beendetes Lebenswerk bildet einen einheitlichen, geschlossenen Organismus. Nachdem Gácsi mit 2 Buchillustrationen auf sich aufmerksam gemacht hatte (Petőfi Sándor: „Auge um Auge, Zahn um Zahn“ und Garai János: „Der abgedankte Soldat“), liess er sich in Szolnok nieder. Die am Zusammenfluss von Zagyva und Theiss gelegene malerische Stadt des ungarischen Tieflandes suchte zu dieser Zeit gerade junge Künstler für die neuerbauten Ateliers ihrer Künstlerniederlassung, um das Leben der zu dieser Zeit schon auf mehr als ein halbes Jahrhundert zurückblicken könnenden Künstlerkolonie neu aufzufrischen. Gácsi war 1956 der erste der Künstler, die die allerneueste Geschichte der Szolnoker Künstlerniederlassung einleiteten.

Gácsi verbrachte 18 Jahre in Szolnok. Hier veranstaltete er seine erste grosse Sammlungsausstellung, mit dieser Stadt verbindet sich ein bedeutender Abschnitt seiner Arbeit. Hier entstanden seine humorvollen und ironischen Kupferstiche „Einmarsch der Ungarn“, „Die Reklame n.einer Firma“, „Der heilige Franz predigt den Vögeln“. Hier schuf er auch 1956/57 seine erste, später 1972 seine zweite „Dózsa“-Serie. In den 60-er Jahren entstanden die Kompositionen „H-Bombe“, die von den Sorgen um die Zukunft der Menschheit geprägt sind, und, als erster Ausdruck der Vermaschinisierung, der gegenseitigen Verfremdung: „Die letzten Blumen, auf den Blättern des physikalischen Experiments“. Er erhielt noch eine der höchsten Auszeichnungen in der bildenden Kunst, den Munkácsy-Preis, danach verliess er Szolnok.

Zuerst versuchte er sich 2 Jahre lang in der Künstlerkolonie Hódmezővásárhelys, schliesslich wählte er 1976 Zalaegerszeg als endgültiges zu Hause. Vielleicht ist die weite Entfernung, die andere Umgebung, das Fehlen des Freundeskreises der Grund für die immer bitterere Konklusion seiner Werke. Die frühere Stimmung begegnet uns nur hier und dort verstreut auf seinen grossen Grafiken und verdichtet sich mehr auf seine Glückwunschkarten und ex libris. Immer häufiger sucht er in der Bibel Hilfe, um die Gegenwart ausdrücken zu können. „Lots Flucht aus Sodom“, „Die Versuchung des hl. Anton“, „Die Verkündung des Wortes“ sind von immer dramatischerer Stimmung. Seit Ende der 70-er Jahre zeigen seine visionsartigen Bilder gar nach einem Atomkrieg oder einer totalen Umweltverschmutzung herrschende Zustände. Auf seinen Bildern formt sich die natürliche Vegetation um, aus Metallkonstruktionen, Rohren, bekrallten Geschwulsten und eisenbestachelten Auswüchsen organisiert sich die Umwelt und auch der Mensch ähnelt kaum noch seinem einstigen Selbst. „Der Spaziergang im Frühlingwald“, „Die Naturtaucher“ sind Alpträume von der endgültigen Zerstörung.

In den Jahren vor seinem Tode malte er fast ausschliesslich. Als Prophet zeigte er uns die Zukunft, mehr konnte er nicht tun. Er malte, weil er leben musste, doch mehr als seine Visionen konnte er uns nicht mehr geben. Er hinterliess uns nur die Hoffnung, dass seine Prophetik Verständnis findet.

Mária Egri

A RÉGI OROSZ MŰVÉSZET KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

IRINA KIZLASZOVA

A bizánci és óorosz művészeti örökség tanulmányozása gazdag és sajátos múltra tekinthet vissza. Az orosz művészetelmélet képviselőinek jutott osztályrészül az a meg-tisztelő feladat, hogy új fejezetet nyissanak a világ művészettörténetében.

A XIX. század első felében a specifikus ismeretek kialakulásának folyamata több periódust ölel át. Fontos szerepet játszanak a 40-es és 50-es évek. Ebben az időben már nemcsak a tények felhalmozása és a középkori emlékek tanulmányozására irányuló tudományos módszerek kialakítása folyik, hanem már néhány olyan konkrét téma és gondolat is előtérbe kerül, melyek meghatározzák magának a tárgy megközelítésének formáját is. Mi ugyanakkor azokra a körülményekre helyezük a hangsúlyt, amelyek a XIX. század második felében, a XX. század elején további fejlődésen mentek át. Ez volt a művészetelmélet, mint önálló diszciplína kialakulása szempontjából a legfontosabb időszak. A legjelentősebb szerepet az orosz művészetelmélettel foglalkozók között ebben az időszakban kétségtelenül *F. I. Buszlajev* és tanítványa *N. P. Kondakov* játszották. Munkájuk korszakos jelentőségű a bizánci és az óorosz művészeti kultúra megértése szempontjából. E tudósok nevéhez fűződik középkori emlékek vizsgálatára irányuló komplex és ikonografikus kutatási módszerek kifejlesztése. Világosan kell látnunk Buszlajev komplex kutatási módszerének sajátos értékét a tudomány történetében, de lényeges az is, hogy az ő tanításai alapján hozhatta létre Kondakov sajátosan új kutatási módszerét – az ikonografikus módszert. A két módszer vizsgálatának ad aktualitást az is, hogy az általuk kidolgozott fontosabb elméleti állításokat és kutatási módszereket bizonyos pontosításokkal és változtatásokkal a modern művészetelmélet is alkalmazza.

Kortársaik munkásságát csak a két tudós kutatásainak kapcsán érintjük. És itt jelentkeznek mindenféle analitikai megközelítésnek az ismert korlátai. Ugyanebből következik az általunk vizsgált kérdéskör (metodológiai kutatások a tudományban) kiemelése azon problémák széles köréből, amelyek mindig is felvetődnek egy nagy tudós tudományos örökségének tanulmányozása során. Egy kutatási aspektus ilyen elkerülhetetlen kiemelése ugyanakkor bizonyos fokig korlátozó tényező is: a kutatási módszer elemzése egyrészt meghatározza a tudós egész tudományos tevékenységének értékelését, másrészt mindig magán hordja a kutató konkrét tudományos nézeteinek jegyeit.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált kérdéseknek egy jelentős köre kapcsolódik a középkori művészethez, azonnal meg kell állnunk egy, a szövegben gyakran előforduló, sajátos fogalomnál, az „ikonografikus”-nál. (Az ember és a kor, a doktriner vagy vallási szimbólumok és tanok ábrázolásának vizsgálata.) Mint látható, itt az ábrázolás két típusáról van szó: 1. személyek, illetve szüzsék, nem egyezményes jellegűek (kivéve azokat

az eseteket, amikor a történeti hűség, a dokumentaritás kap hangsúlyt és 2. a kánon-típusú viszonylagos stabilitással bíró ábrázolások.

Az „ikonográfia” terminus alkalmazása mindkét esetben törvényszerű. Mi a terminus első alkalmazását – tágnak –, a másodikat – szűknek – értékeljük. A tág jelentés azt a művészeti alkotást jellemzi, mely a kánonok és normák megsértésére törekszik. A szűk az úgynevezett ritualizált típusú művészetet. Jelen munkában a terminus ez utóbbi jelentésében kerül alkalmazásra.

A XIX. század kutatói fokozatosan ismerték fel a ritualizált típusú művészeti ikonográfia sajátosságait, formálódott az ikonografikus módszer. Ez lett az egyik fő oka az ikonografikus stúdiumok önálló történeti-művészeti diszciplinává válásának.

A középkori művészet ikonográfiája korlátozott számú elemek és ezek rögzített szabályok által való kombinációinak viszonylag stabil ábrázolási rendszere. Az ábrázolási motívumok többsége e rendszeren belül feltételezi a maga közvetlen faktuális jelentésén túl a kiegészítő egyezményes jelentést, mely meghatározott irodalmi-poetikai vagy liturgiai forrásokra épül. A középkori művészetben alkalmazott ikonografikus módszer objektumait, annak sajátos témái és alakjai adják. Az értelmezés legfőbb eszköze a sajátos források ismerete. A folyamat az állandó ábrázolási motívumok kialakulásának és fejlődésének feltárásától, a történeti típusok és szűzsék megalkotásáig tart. A művészi forma kérdéseit nem ignorálták mindig az ikonográfia kutatói, de mindig is másodlagos jelentőségűek voltak. Az ikonografikus módszer elvi-objektív jelleggel bír. Az interpretatív momentumokat nem zárva ki egészen az emlékek leírásának és klaszifikációjának elvére támaszkodik.

Buszlajev és különösen Kondakov ritkán adtak nevet kutatási módszereiknek. Az előbbi leggyakrabban az összehasonlító-történeti módszerről írt, az utóbbi a maga módszerét összehasonlító-történeti és esztétika-történeti módszernek nevezte, de soha sem ikonografikusnak.

Fedor Ivanovics Buszlajev (1818–1897) nagyon széles spektrumon dolgozó tudós volt. Sajátosan egyesítette a képzőművészet tanulmányozását a szó művészetével, a nyelv és az irodalom tanulmányozása során követett kutatói módszerének elveit átvéve a középkori képzőművészet elemzésének területére.

Már Buszlajev életében is számos recenzió, vele vitatkozó és őt méltató cikk jelent meg munkásságáról. Ezek közül több szerző is – filológusok és művészettörténészek – magasra értékelte a tudós újító tevékenységét. Külön figyelmet érdemelnek N. B. Pokrovszkij, N. P. Kondakov, A. N. Veszolovszkij recenziói. Ezek leszögezték, hogy Buszlajev hozta létre az orosz művészet kutatásának legcélszerűbb és legfontosabb eszközeit, s megerősítette az összehasonlító-történeti módszer tekintélyét. E munkákban hangsúlyozásra kerül, hogy a történeti evolúció eszméje hatotta át a tudós egész munkásságát és rámutattak az ikonográfia kérdései iránt tanúsított figyelmére. Ezzel együtt Kondakov megengedhetőnek vélte, hogy rámutasson tanítómestere kutatásainak nem mindenben kielégítő specializálódására.

A tudós tudományos örökségének feldolgozása a halála után kezdődött meg. E széles anyag egy része, mely 1897–98 között jelent meg, visszaemlékezés. A legjelentősebb mennyiséget azok a cikkek adják, melyek Buszlajevet mint filológust méltatják (ezek közül több megjelent a „F. I. Buszlajev emlékének” című gyűjteményben). A szerzők komoly kísérleteket tettek annak érdekében, hogy feltárják Buszlajev tudományos módszerének lényegét. Leszögezték, hogy az összehasonlító-történeti módszer kultúr-történeti megállapításokat dolgoz fel; hogy ennek az új módszernek segítségével a tudós egyértelműen megszilárdította a nyelv, a költészet és az irodalom tanulmányozásának tudományos megközelítését, jelentősen kitágította a tudomány kereteit, világnézeti színezetet és meghatározott társadalmi jelentést adva neki. A. I. Kirpicsnyikov, M. N. Szperanszkij, K. K. Vojnekovszkij, V. F. Miller, E. A. Ljackij és mások részlete-

sen elemezték a tudós nézeteinek fejlődését, valamint helyét a hazai filológiában. A kutatók tudományos örökségét összevetették kortársainak munkáival. De Buszlajev kapcsolata tanítványaival és követőivel nem került feltárára.

A tudós munkáinak a művészetelméleti jelentőségéről kevesebbet írtak. Néhány, a művészetre vonatkozó nézetét L. Belszkij tekintette át. Kimerítőbb cikkeket írtak e témában E. K. Redin és D. V. Ajnalov. Az ő értékelésük a tudósnak a művészettudományban játszott szerepéről megegyezett a filológusokéval. Mindkét szerző említést tett a tudós kivételesen fejlett művészi érzékéről, nézeteinek széles látókörűségéről, gondolatainak mélységéről a finom elemzés során. Megfigyelték, hogy Buszlajev sokban megelőzte korának tudományát (különösen az ikonográfia terén), és hogy a tudós kutatói módszereit és az általa felvetett témákat Kondakov dolgozta újra fel. Maga Kondakov 1899 és 1901 között írott cikkeiben foglalkozott Buszlajevnek az óorosz művészetre vonatkozó nézeteivel. Ő nem értett egyet elődjének az orosz nép művészi szegénységére, a bizánci hatás „hiányosságairól” vallott nézeteivel, azzal, hogy a széles néptömegek számára érthetetlenek voltak az átvételek, tehát a tudós munkáiból a legkategorikusabb állításokat ragadta ki. Buszlajev tévedése az ikonográfia területén Kondakov véleménye szerint az volt, hogy az óorosz művészetet „felosztotta” ősi ábrázolásokra, későbbi formákra és ezek eltorzulására. Egészében azonban Buszlajev tudományos tevékenységét Kondakov mindkét cikkében nagyon magasra értékelte.

A XX. század elején Kondakov közvetlen részvételével került sor Buszlajev legfontosabb művészettörténeti munkáinak újrakiadására. Ezekhez írt előszavaiban Kondakov a tudomány fejlődésének új szakasza szempontjából ismételten rámutatott tanára munkásságának helytelen specializáltságára, sajnálattal jegyezve meg, hogy az emlékek stílusának értékelésekor szubjektív esztétikai benyomásaira épített. Aláhúzta Buszlajevnek a művészet tartalmára való irányultságát, írásainak kultúrtörténeti orientációját.

Az 1910-es években az óorosz művészet egy sor fiatal kutatója munkáiban volt látható világosan az a törekvés, hogy áttekintsék elődeik főbb téziseit. Ez a művészeti alkotások új megközelítésének igényével volt összefüggésben, amit döntően az európai tudományos tevékenység által kidolgozott fejlett művészeti analízis alkalmazásának igénye teremtett meg. A „stiliztikai elemzés” fogalma megújult.

„Az orosz művészet története” című történettudományi munkában Buszlajevet csupán mint azt a tudóst említik, aki a maga tekintélyével támasztotta alá az óorosz művészet művészi tökéletlenségéről vallott hibás nézetet. P. Muratov csupán ebben látta a tudósnak az ikonográfia iránt tanúsított különös figyelmének okát. Jellemző, hogy az összehasonlító módszer lényegét e munka a „hasonlítás” eszközére vezeti vissza. A. Anyiszimov, H. Sekotov és A. Grisenko az orosz akadémikus művészetelmélet csaknem teljes elvetéséhez jutottak. Véleményük szerint az egész általuk végigjárt út mintha zsákutcába vezetne. A munkák szerzői a kifejezésformák szélsőséges kategorizmusával tűnnek ki, a történettudományhoz való közelítésüket történelmietlenség jellemzi, valamint az a törekvés, hogy a végletekig leegyszerűsítsék az „öreg” tudósok nézeteit és tudományos módszereit (ez utóbbi törekvésüket nagyrészt magyarázza magával a kritizált anyaggal való felszínes ismeretségük). Buszlajev ismét megvádoltatott az óorosz művészet esztétikai természetének meg nem értésével.

A kritikák szélsőséges történelmietlenségére és A. Anyiszimov és N. Sekotov cikkeinek számos tévedésére mutatott rá L. Maculevics. Kifejtette, hogy az összehasonlító módszer volt az egyetlen lehetséges módszer az óorosz művészet elemzésére Buszlajev idejében. A tudós munkásságát ismét magasra értékelte munkáiban D. V. Ajnalov.

1918-ban került sor Buszlajev születésének 100. évfordulójára. T. N. Szakulin javaslatot tett, hogy idézzék fel és értelmezzék újra a korábbi tudomány elméleti állításait, így F. I. Buszlajev munkáit is, annak érdekében, hogy meggyorsítsák a filológiának

az új körülmények között való fejlődési folyamatát. A történész a tudós munkáinak különös értékét rendkívüli esztétikai érzékenységében látta, abban, ahogy az elemzés induktív-történeti elviségét az anyag elméleti-esztétikai átgondolásával egyesíti, valamint a vizsgált kulturális jelenségek széles körű áttekintésében a tudomány határainak egyidejű figyelembevétele mellett.

Hosszú időn át (csaknem a 60-as évekig) egyetlen munka sem jelent meg Buszlajevről, mint művészettörténészről, mint ahogy mellőzték azok a történettudományi áttekintések is, melyek megelőzték az egyes kutatásokat. Így csupán futó megemlékezésekkel találkozhatunk Buszlajev kutatói módszereit és örökségét illetően.

A 20-as években Kondakov és Sz. A. Zsebelev írtak arról, hogy Buszlajev írásai-ban milyen sajátos szerepet foglal el az ikonográfia tanulmányozása. Kondakovhoz hasonlóan, mestere is az ikonográfiában látta az orosz művészeti örökség elsődleges tartalmát. Ezzel együtt Kondakov hangsúlyozta annak az új esztétikai megközelítésnek a szerepét is, melyet Buszlajev a középkori művészet elemzése során alkalmazott. V. Szokol szerint Buszlajev az orosz nép kultúrájának egészét vizsgálta, érintette az ősi művészetnek mind az ikonografikus, mind a formai-esztétikai oldalát, kijelölve ezáltal a vizsgálatoknak valamennyi útját. Ezzel együtt Szokolov szerint Buszlajev fő gondolata az orosz ikonok nem művészeti jellegéről szól. Kondakovról írt munkáiban V. N. Lazarev és D. V. Ajnalov kitértek a tanítványnak a mester munkásságától való tematikai függőségére. V. N. Lazarev és D. V. Ajnalov hangsúlyozták a két tudós munkásságának kultúrtörténeti orientációját is. G. V. Zsidkov megemlítette, hogy Buszlajev kutatói módszere még nem került kellő értékelésre.

A 30-as években és részben a 40-es években mind ritkábban találkozunk a Buszlajev tudományos örökségére vonatkozó megfigyelésekkel, az esetek többségében ezek a sajtóban megjelent kritikai megjegyzések. Ezt tükrözi A. I. Nyekraszov könyve is. De a különböző természetű negatív megjegyzések között ez olyan érzékeny megfigyeléseket is tartalmaz, melyek a szerzőnek Buszlajev esztétikai öröksége iránti tiszteletéről vallanak. Megjegyezte, hogy a tudóshoz közel állt a forma és a tartalom megbonthatatlan egységének gondolata, és kutatói módszerét ikonografikusnak nevezte (bár ez a fogalom feltáratlan maradt nála). Ugyanehhez a történettudományi irányzathoz tartozik B. Mihajlovszkij és B. Purisev munkájának egy fejezete, mely 1941-ben jelent meg. A szerzők nem láttak semmiféle értéket Buszlajev összehasonlító-történeti módszerében és történelmietlennek bélyegezték azt.

A háború utáni években megkezdődött a múlt több hazai tudósának átértékelése. De a Buszlajev, mint művészettörténész iránti érdeklődés csak fokozatosan alakult ki, s ez időtől kezdve főképp filológusok írnak róla.

1947-ben V. N. Lazarev jellemezte Buszlajevnek a művészetről való tudomány fejlődésében játszott szerepét: „Széles látókörűsége, gondolati mélysége, a művészi befogadás érzékenysége alapján Buszlajev jelentősen meghaladja tanítványait és követőit . . .” „ikonografus”, a szó szűkebb értelmében Buszlajev sohasem volt. Buszlajevnek szentelte disszertációjának egy hosszabb fejezetét A. I. Zotov. Következtetései ma már több mint vitathatóak.

Csak 1961-ben jelent meg N. V. Ajnatov cikke – az utóbbi idők legjelentősebb munkája a bennünket érdeklő témában. A cikk műfaja esszé. Ez lehetővé tette, hogy viszonylagos teljességgel és érdekesen tárja fel Buszlajev tudományos örökségének főbb sajátosságait, a részletes elemzést elkerülve. A szerzőnek sikerült gyönyörűen rámutatnia a tudós-enciklopédista tudományos örökségének kiegyensúlyozottságára, miközben a fő figyelmet a „Buszlajev – a művészettörténész” témának szentelte. M. V. Alpatov áttekintete Buszlajevnek a művészetre vonatkozó általános nézeteit, elemezte elméleti állításait, melyek közvetlen viszonyban álltak kutatói módszerével. Ez utóbbit szintetikusként, összehasonlító-történetiként és ikonografikusként jellemezte. E há-

rom terminus viszonya tisztázatlan maradt. E kérdés eldöntetlensége volt valószínűleg a fő oka annak, hogy 1967-es újrakiadásakor a szerző a „szintetikus módszer” fogalmát felcserélte a „szintetikus megközelítés” kevésbé meghatározott fogalmával, s teljesen lemondott arról, hogy Buszlajev ikonografikus módszeréről írjon. Ily módon e komoly munkában a tudós vizsgálati módszerének kérdése feltáratlan maradt. De számunkra a legfontosabb magának a keresésnek az iránya – az a törekvés, hogy értelmezze a kutató elméleti állításait és munkamódszerét, mint több módszer összességét. M. V. Alpatov, miközben rámutatott, hogy Buszlajev az ikonográfiára fordította fő figyelmét, és e téren néhány alapvető munkát írt, finoman megjegyezte, hogy a kutató nem szorítkozott az ikonográfiának csupán szakrális szövegekkel való magyarázatára, hanem arra törekedett, hogy az ikonográfia burkában feltárja a mitológiai magot. Buszlajev ritka esztétikai érzékek megáldva, mindig bizalommal fordult az esztétikai befogadáshoz, mint az emlékek megismerésének egyik fő forrásához és feltárta az ikonografikus ábrák művészi tartalmát. M. V. Alpatov szerint ezek határozták meg a tudós ikonográfiai munkásságának sajátos jellegét és különböztették meg az őt követő ikonográfiai munkáktól.

Az 1966-ban kiadott „Az európai művészetelmélet története” című kötet az első kísérlet ennek a bonyolult folyamatnak a feltárására, mely a XIX. század második felének a művészettudományában végbement. E több síkú munkának nem minden fejezetében sikerült megtalálni a kellő mértéket a tudomány általános fejlődésének és egyes képviselői tudományos munkásságának értékelésekor. Ez vonatkozik a Buszlajevről szóló fejezetekre is, melyben megbomlani látszik a tárgyalás egyensúlya, ami a szövegnek az esetlegesség és a befejezetlenség érzetét adja. A tudós tudományos örökségének különböző oldalaira világitva rá, A. A. Szidorov, a fejezet szerzője, nem törekszik a tudós vizsgálati módszerének teljes jellemzésére, csupán csak annyit jegyez meg, hogy sokat foglalkozott az ikonográfia problémáival és feltárni igyekezett az ikonográfiai típusok képi tartalmát, valamint ezek viszonyát a nép életével. Az ikonográfiához való eltérő megközelítések összevetése D. A. Rovinszkij és Buszlajev munkáinak példáján nem teszi világosabbá a képet. Nem tudunk egyetérteni azzal az állítással, hogy az utóbbi egész iskolát teremtett az ikonográfia tanulmányozása terén. Buszlajev Kondakovval együtt mint az orosz ikonografikus módszer egyik legnagyobb képviselője kerül említésre.

A Buszlajev metodológiai útkeresésével kapcsolatos problémákat már elemeztük néhány tanulmányunkban, a főbb következtetések pedig ebben a könyvben kerülnek kifejtésre. Megemlítjük I. E. Danyilov munkáját, melyben Buszlajevet mint az „ikonografikus iskola” egyik megalapítóját jellemzi, valamint E. A. Gordejenko cikkét, ahol Buszlajev nemcsak mint az összehasonlító-történeti módszer megalapítóját jellemzi, de egész iskolát is teremt. A szerző véleménye szerint a tudós a középkori emlékek művészi lényegének meghatározását tűzte ki célul, miközben ezek fő értékét a vallásos tartalomban látta.

A Buszlajevről szóló modern szakirodalom áttekintése során ismét vissza kell térnünk kutatói módszerének a filológusok által való vizsgálatára. M. K. Azadovszkij „Az orosz folklorsztika története” (1963) című munkájában foglalkozott a tudósnek kora eszmei irányzataival való kapcsolatával is. Aláhúzta azokat a változásokat, melyeket Buszlajev eszközölt a Grimm-testvérek összehasonlító vizsgálata során, valamint a tudós metodológiai kísérleteinek törvényszerűségeit. „Az orosz irodalomtudomány akadémikus iskolái” (1975) című kollektív munkában helytálló jelentés található a kutató filológiai elméleteiről és konkrét történeti nézeteiről, új tényekkel gazdagítva azoknak a témáknak a feldolgozását, melyeket korábban M. K. Azadovszkij kapcsán érintettünk. Ezzel együtt az általunk vizsgált téma itt sem került kellőképpen sokoldalú megvilágításra. Bemutatásra kerültek a történetiség új formái és Buszlajev tanítványainak mind bonyolultabbá váló felfogása az irodalom esztétikai természetéről. Azonban

így is sok homályos pont marad Buszlajev összehasonlító-történeti módszerével kapcsolatban tanítványának A. N. Veszeloovszkijnek az összehasonlító-történeti módszerével való összevetése, valamint a tudós kultúrtörténeti állításainak a kultúrtörténeti iskolával és annak jelentős képviselőivel való összevetése során. Nem volt szó a több tudományra is jellemző összehasonlító-történeti módszer transzformációjáról, a művészi alkotás tanulmányozására való alkalmazhatósága érdekében, sem ennek változásairól a vizsgált anyag függvényében az adott tudományágon belül. A munka kísérletet tett arra, hogy megvonja az összehasonlító-történeti és a kultúrtörténeti módszer, s következőképpen a velük kapcsolódó iskolák határait is. A szerzők véleménye szerint az összehasonlító-történeti iskola a művészi forma változási törvényeinek megismerését helyezi előtérbe. Ezzel együtt, rámutatva az összehasonlító-történeti és a kultúrtörténeti iskola állításainak összemosódására, arra a következtetésre jutottak, hogy éles határ közöttük az egyes tudósok gyakorlatában nem volt. A különböző iskolákhoz tartozó tudósok eltérő mértékben, de egyidejűleg a kultúrtörténeti iskolát is képviselték. A könyv gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta a módszerek eredeti elnevezését. Mindezek a pontatlanságok bonyolultabbá teszik Buszlajev vizsgálati módszerének tanulmányozását filológiai és művészetelméleti munkáiban. A filológusoknak a tudós munkássága iránti állandó érdeklődését mutatják Sz. V. Szmirnov munkái is.

Látható tehát, hogy ami Buszlajevnek, mint művészettörténésznek a kutató módszerét illeti, akár egyneműek, akár több komponensből állónak tekintjük azt, vagy akár több módszer összegeződésének, mindenképpen további problémák vetődnek fel. Nincs kellőképpen megvilágítva a szakirodalomban magának a kutatói módszernek a kérdése sem, csupán Buszlajev munkáinak a kortársai és követői munkáival való összevetésre került eddig sor. Új szempontot jelentett az elemzés során a tudós tudományos munkásságának kapcsolata korának eszmei áramlataival. A jelen mű szerzője fenti témák vizsgálatát tűzte ki célul maga elé.

Buszlajev tanítványa és követője volt Nyihogyim Pavlovics Kondakov (1844–1925). Már életében is nagyszámú tanulmány jelent meg tudományos munkásságának részleges és általános problémáiról. Ezek közül néhányal érdemes részletesebben is foglalkozni.

Kondakov az új témák széles körét vonta be a tudományba, melyek megközelítéséhez egy fiatal új tudomány – a művészettörténet – mély elemzési módszereire volt szükség. A tudós munkái eleget tettek ennek az igénynek. Az emlékek rögzítése és publikációja, tudományosan megalapozott csoportosításuk, a fontos anyagnak a kevésbé jelentősől való mesteri megkülönböztetése, a tipizálás alapján való szelekció, a konkrét tények részletes elemzésének egy általánosító gondolat jegyében való véghezvitele – kortársai ebben látták Kondakov „szigorú módszerének” és „művészi anatómiájának” lényegi elemeit.

1887-ben írt recenziójában N. V. Pokroovszkij megjegyezte, hogy kollégája a bizánci művészet tanulmányozásába nemcsak a technikai és művészi „gondolatot” vitte be, hanem a történelmit is, tudatosan kapcsolva össze a vizsgált műveket a kultúrtörténettel. Hasonló gondolatokat fejtegetett E. K. Redin is, külön kiemelve tanítójának a tárgy iránti sokoldalú megközelítését, azt, hogy kapcsolatot teremtetett a különböző műfajú művek között, s hogy feltárta bizánci ikonográfia fejlődésének útját. V. Bok jegyezte meg, hogy Kondakov, azzal egyidejűleg, hogy nagy figyelmet fordított az ikonográfiára, feltárta a nép szellemi arculatát és életét is.

Kondakov vizsgálati módszere iránti különös figyelem hatja át D. V. Ajnalov tanulmányát, melyet az „Orosz értékek”-nek szentelt. Jogosan vélte úgy, hogy különös érdeme a szerzőnek a vizsgált tárgy pontos meghatározásában található, abban, hogy kutatásának fő forrásai maguk a művek voltak, s nem a velük kapcsolatos történeti tanúbizonyságok. Kiemelte, hogy a tudós legfontosabb vizsgálati módszere a tárgy formai és

stíluselmzése volt. „Kondakov az általános művészet tág keretén belül tárja fel az élő forma mozgását, átörökítését és elsajátítását . . .” írja D. V. Ajnalov, majd később megjegyzi, hogy „a tudós eredményességének titka magának az ikonográfia mesterségének az aprólékos elemzésében rejlik, mely a kialakuló bizánci művészet kulturális örökségén belül kapott szerepet, valamint ennek az összevetésében az orosz művészi örökséggel.” Így a művészi termékek, megőrizve a maguk önálló jelentését, a letűnt kultúra hétköznapijainak „mutatóivá” válnak, miközben az objektivitás Kondakov munkásságának fontos vonásaként kerül kiemelésre. Ezért kutatói módszere vagy a formák objektív összevetésének módszereként vagy mint a történeti-művészi elemzés és a formák összevetésének módszere kerül meghatározásra.

L. N. Majkov cikkében szintén foglalkozik a tudósnak a művészi forma és technika iránti figyelmével, de legfontosabbnak a mű belső tartalma iránt tanúsított figyelmét tartja. Majkov Kondakov érdemét annak a szoros kapcsolatnak megértésében látta, amely a művészet termékei és a nép „szellemi” élete és irodalma között fennáll. Ő nemcsak Buszlajev hatását hangsúlyozta, hanem tanítványának újjító szerepét is, bár módszerét a korábbi „összehasonlító” jelzővel illette, s újításának lényegét nem tárta fel. Az ezt követő recenziókban megemlézték Kondakov finom megfigyeléseit és művészi érzékenységét, műveinek sokoldalúságát, mely magában foglalja mind az ikonográfia, mind a forma elemzését. Az egyik szerző szerint a tudós olyan vonásokat tárt fel, melyek nemcsak egy konkrét művet jellemeznek, hanem a művek egész csoportját. A tudós stílusának elemzésekor kiemelt helyen foglalkozott a kolorit által történt leírásával.

A Kondakov munkásságával foglalkozó különböző reagálások a tudós kutatói módszerének sok olyan lényeges vonását írják le, melyek akkor még nem kaptak általánosan elfogadott megnevezést, de egyhangúlag, mint a tudós munkásságának fontos új elemét értékelték. V. V. Sztaszov „Az orosz archeológiai fővezérének” nevezte Kondakovot, amivel, véleményük szerint, a lehető legpontosabban jelölte meg a tudósnak kora tudományában elfoglalt helyét: „Senki (az archeológiáról) Oroszországban annyit nem tud, nem fog fel és nem tár fel, mint ő.”

Az 1910-es évek közepén a Kondakov tudományos munkásságát érintő irodalomban új irányzat jelent meg. Ennek egy része annak a régi művészettörténeti iskolának a kritikája, mely ezekben az években kibontakozott. Korábban már röviden jellemeztük mind magát a kritikát, mind az általa kiváltott vitákat. Az ezzel az irányzattal kapcsolatos munkák közül csupán A. Grisenko könyvében nevezték Kondakov kutatói módszerét tartalmi, ikonográfikusnak. L. Maculevics az összehasonlító módszer fogalmát használta. A többi szerző vonakodott attól, hogy meghatározza Kondakov módszerét. Fontos megjegyeznünk, hogy a viták ellenére mind Muratov, mind Sekotov és Grisenko elismerték az ikonográfiát, mint segédtudományt, bár az orosz festészetnek „tisztá” művészetként való felfogása gyakorlatilag kizárta tanulmányozásának mind ikonográfikus, mind kultúrtörténeti megközelítését.

Különös figyelmet tanúsítottak Kondakovnak a stílusra vonatkozó megfigyelései iránt. Muculevics megemléttette, hogy ezek megőrizték aktualitásukat. Sekotov számára ezek a megfigyelések nem voltak elég következtetések, kimerítőek és minden jelentőségüket elvesztették Kondakovnak az ikonográfia iránt tanúsított elsődleges figyelme miatt. P. Muratovnál ugyanazzal a gondolattal találkozunk, miszerint Kondakov stilisztikai leírásai nem alkottak meghatározott rendszert. De állásfoglalása objektív – észrevette, hogy Kondakov a művek formai oldalának lényegi vonásait érintette. Azonban Muratov is változtatott tudományos álláspontján és negatívan értékelt az elődök munkásságát az orosz festészet tanulmányozásában. Úgyszintén említésre méltó, A. A. Sumsurin élesen polemikus fellépése a korábbi művészettörténet-generációk – így Kondakov – „hibás” nézeteiről, akik a műveket gyakran, úgymond, a róluk készült másolatok alapján írták le. A szerző véleménye szerint ez a művészi forma jelentésének

elvileg helytelen felfogására vall. E véleményeket kommentálva tudnunk kell, hogy az A. Anyiszimov, N. Sekotov, A. Grisenko és helyenként P. Muratov munkáiban fellelhető elutasítás elsősorban az ikonográfiai stúdiumok kivételes volta ellen irányul.

A fiatal szovjet tudomány kialakulásának éveiben V. Szokol fejtette ki azt a véleményt, hogy Kondakov a formális-leíró, vagy a formális-leíró-történeti elemzés módszerét követte, ami az ikonografikus módszer segédeszköze, vagy része lett. Ismét említésre került, hogy a formai leírások esetleges, rendszertelen észrevételekhez vezettek, s ezért nincs tudományos jelentőségük. V. Szokol, miután nem talált hiteles összefüggést Kondakov és Pokrovszkij metodológiai útkeresései között, ez utóbbit nevezte az orosz ikonográfiai iskola megteremtőjének és vezetőjének. Sz. A. Zsebelev Kondakov munkáit történelmi „eszköztárának” telítettségét, stilisztikai elemzéseinek mesterségbeli tudását emelte ki. Kondakov szerepének jelentőségét a művészettörténet, mint tudomány megteremtésében hangsúlyozta B. Bogajevszkij.

1924-ben ünnepelték Kondakov születésének 80. évfordulóját. A Moszkvában elhangzott előadásaikban az Akadémiának az Anyagi Kultúra történetével foglalkozó ülésén Ajnalov, N. P. Szücssev, Zsebelev, N. V. Malickij, Maculevics a tudós tudományos tevékenységének különböző vonatkozásait elemezték. Mi csupán Szücssev előadásának kéziratát ismertük meg. Kondakov kutatói módszerét „a művészi forma összehasonlító-történeti elemzésének” nevezte. Az 1924-ben Prágában megjelent jubileumi kötetben Kondakov munkásságának általános elemzése megegyezett Zsebelev 1923-ban megjelent értékelésével, amikor az akkori kor szokásának megfelelően rangsorolta a tudósokat. Hamarosan következtek a nekrológok. Ezek egészen 1926-ig különféle szovjet periodikákban és olyan külföldi újságokban jelentek meg, melyek a bizánci korról foglalkoztak, valamint szlavisztikai, archeológiai folyóiratokban stb. A „Byzantion” című folyóirat első példányát teljes egészében Kondakovnak szentelték. Úgyszintén a tudós emlékének szentelték a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 1925. október 3-án megtartott közgyűlését is.

A Kondakov tudományos örökségét vizsgáló munkák közül mind a mai napig a legjelentősebb V. N. Lazarev 1925-ben megjelent tanulmánya, mely a szovjet tudományban a téma történetírói vizsgálatának nyitott utat. Kondakov tudományos életrajza, munkásságának áttekintése és a bizánci művészet történetére vonatkozó főbb nézeteinek elemzése mellett jelentős helyet biztosított kutatói módszere jellemzésének. Munkájában hangsúlyozta a tudós módszerének eredetiségét és szükségszerűségét, ami a bizánci művészet általános jellege által volt determinált. Magasra értékelte azokat az eredményeket, melyek révén elsőként vázolta fel a bizánci művészet fejlődésének menetét, a különböző irányzatokat, a művészi jelenségek geneziséjét. Ezzel együtt a szerző véleménye szerint Kondakov kutatói módszerei és elméleti előfeltevései egy sor gyenge vonással rendelkeznek. Így például módszere „Achilles”-i pontjának tekintette a művészi kifejezési eszközöktől való elszakadását. Kora tudományának sajátosságait tükrözve, Kondakov nem vette kellőképpen figyelembe a művészet sajátos természetét, nem volt hozzá „szeme” és mintegy egyenlőségjelet tett a művészet és az ikonográfia közé. A műveket ezért technikai, ikonográfiai és kulturális-hétköznapi jegyek alapján írta le, aminek oka tudományos érdeklődésének tisztán történeti beállítottsága volt. A formára való utalása ellenére a tudós örökségében nem található olyan munka, melyben a formát, mint olyat az összehasonlító módszer világosan kifejezett módján írta volna le. Mindebből egy fontos következtetésre jutott a kutató: Kondakov műveiben nincs meg a kellő távolság az általa használt módszer és a tiszta történetiség között. További hiányosságokat látott Lazarev abban, hogy Kondakov az emlékek tartalmát az ikonografikus típusokkal azonosította, miközben lemondott e típusok változása okainak tanulmányozásáról. Mindazonáltal ezek a „hibák” nem a módszerből, mint olyanból következtek, hanem abból, amilyen jelentőséget a tudós tulajdonított nekik. A törté-

nész elsőként az ikonografikus módszer kialakulásának szakaszait mutatta ki, jellemezvén megteremtőjének tudományos tevékenységét. Lazarev munkája néhány évtizedre meghatározta a tudomány viszonyát Kondakovhoz.

A tudósnak az orosz tudományban elfoglalt helyét értékelte F. I. Uszpenszkij cikke, melyben a régi tradíciót követve a szerző megjegyezte a művészi alkotások stilisztikai sajátosságainak Kondakov által történő leírásának tényét.

Kondakov életének utolsó éveiben Prágában kialakult körülötte a fiatal kutatók egy csoportja, mely halála után is folytatta a közös munkát. Kondakov emlékének tiszteletére a csoport neve Kondakov-szeminárium lett, és neki szentelték a csoport által kiadott első és ötödik kötetet. Nem keveset tettek a tudós utolsó munkáinak publikációja érdekében sem.

Az első kötetben (1926) található G. V. Vernadszkij által írott tanulmány Kondakovról, a tudós tudományos életének egyik legteljesebb leírása és egy sor hiteles megfigyelést is tartalmaz. Kondakov tevékenységének fő periódusait kijelölve a szerző meghatározza vizsgálatának főbb irányait. N. M. Beljajev írta, hogy Kondakov ikonografikus módszerének lényege abban áll, hogy lehetővé teszi az ikonok tartalmának alapos tanulmányozását, nem szűkítve le a kört csupán azokra az emlékekre, melyek művészi értékekkel rendelkeznek.

1928-ban Ajnalov nevezetes tanulmányt publikált mesteréről, melyet Kondakov kivételes tudományos önállóságának tézisével kezdett. Ez nem akadályozta Ajnalovot abban, hogy részletesen leírja ezt a tematikai folytonosságot, mely Buszljajev és Kondakov munkái között fellelhető. Hangsúlyozta, hogy Kondakov kutatói eszköztárána kialakulásában fontos szakasszá vált az antik kultúráról a középkori kultúra vizsgálatára való átmenet; a tudós különös éleslátása finomságot és mélységet adott a stíluselemzéseknek. De a legfontosabb munkásságában az, hogy „az nem csupán a művek klasszifikációját foglalta magába, hanem az idők változásában feltárta a kultúra, az eszmék mindennapi vonatkozásait is. Az irodalommal, a társadalmi élettel és a vallással való kapcsolat képezte munkáinak alapját, s ily módon az ösztönei eszmék és érdekek a művészi emlékek szférájában kerültek tanulmányozásra.”

G. V. Zsidkov könyvében (1928) érdekes megjegyzések találhatók Kondakov, mint azon tudós tudományos örökségéről, aki a művészi formát kutatta. Munkája példa arra, hogy az ikonon rögzített néhány írásjegy alapján hogyan lehet magának a műnek a lényegéhez jutni.

Ily módon a 20-as évek második fele fontos állomássá vált Kondakov tudományos örökségének és vizsgálati módszerének tanulmányozásában. A téma megközelítése nemcsak összetettebbé, hanem objektívebbé is vált. Ezzel együtt végérvényesen kirajzolódott az egyik alapvető kérdés – az ikonografikus módszernek a szerepe a művészi kifejezési eszközök tanulmányozása során – körüli ellentétes nézetek.

V. N. Lazarev 1944-ben elhangzott előadásában röviden kitért az ikonografikus módszernek az orosz művészettörténetben betöltött szerepére. Később a kutató visszatért erre a kérdésre: „az ikonográfiai iskola, ezen belül is elsősorban ennek legkiemelkedőbb képviselője, Kondakov, értékes örökséggel gazdagította az orosz festészet történetét. Megtanított bennünket arra, hogy eligazodjunk az ikonok tartalmi változásaiban és ezzel megkönnyítette az ikonok eszmevilágában való tájékozódásunkat.” Kondakov munkásságának kiemelkedő jelentőségéről írt 1947-ben I. I. Joffe, hangsúlyozván, hogy miközben Kondakov újító módon tekintett a bizánci művészi örökségre, mint az általános művészettörténet fontos szakaszára, megingatta a népek egymást követő felvirágzásáról és elvirágzásáról szóló koncepciót, amire az egész, őt megelőző általános művészettörténet épült.

A 60-as években a Kondakov munkássága iránti figyelem kis mértékű emelkedése figyelhető meg.

A fentebb említett Alpatov által írt cikkben nem került teljes egészében kifejtésre a Buszlajev és Kondakov vizsgálati módszerei közötti összefüggés problémaköre, de kifejti azt a véleményét, hogy az utóbbi nem tárta fel az „ikonografikus” figurákban található művészi jelentést, mivel lemondott a művészetnek azon esztétikai jellegű felfogásáról, melyre mestere támaszkodott.

„Az európai művészetelmélet története” című kiadvány Kondakovnak szentelt fejezeteiben, ugyanúgy, mint a Buszlajevről szóló fejezetekben, úgy tűnik, hogy hibádzik a kifejtés céltudatossága, a szövegbe esetleges elemek lopóztak. A. A. Szidorov egy sor kevésbé vizsgált kérdést érintett, Kondakov terminológiáját, az (ő személyében) orosz és az európai tudomány összefüggéseit illetően. Ezzel együtt feltáratlan maradt az ikonográfiai „analízis” és „módszer” fogalmi közötti, valamint ezeknek és az összehasonlító-történeti módszer kapcsolatának kérdése. A kultúrtörténeti „komponens” problémáját és művészi formaelemzéseit említve Kondakov műveiben, a szerzőnek nem sikerült kijelölni ezek helyét a tudós vizsgálati módszereinek rendszerében.

Érdekesekek és újszerűek azok a Kondakovról szóló megjegyzések, melyek az utóbbi években láttak napvilágot. Így G. K. Wagner azt az előfeltevését fejté ki, miszerint A. N. Veszelovszkij nézetei hatással voltak Kondakov vizsgálati módszerére. I. E. Danyilova megfigyelései szerint a tudós ikonográfiai elemzésében egy sajátos poétikai mondanivaló van jelen, mely jelentős mértékben tárja fel az ábrázolás képi világát. V. A. Lebegyev azt a gondolatot húzta alá, hogy a tudós olyan hétköznapi, kulturális és politikai okokat tanulmányozott, melyek a művek tipológiai sajátosságait hívták életre. V. N. Grasenkov azt a véleményt fejté ki, hogy Kondakov érzekelte a művészi alkotások esztétikai értékelésének szükségességét. V. M. Vaszilenko a tudós komoly érdemét hangsúlyozta abban, hogy elsőként vizsgálta a régészeti tárgyakat művészi termékeként, mikor is művészi jegyeik leírását törekszik adni. Megemlítünk még néhány munkát az utóbbi évek terméséből. L. I. Rempel azt a bizonyítatlan véleményt fejté ki, hogy Kondakov még a XIX. század végén elvesztette hitét az ikonografikus módszer mindenhatóságában és a művészi formák stilisztikai vizsgálatának feladatát tűzte ki célul. Sajnos, ez a vélemény érvelés nélkül maradt. Váratlan L. P. Laktyeva nézőpontja: Kondakov behozta a művészetelméletbe az összehasonlító-történeti módszert, a művészet összehasonlító-történeti tanulmányozásának eszméjét Buszlajevtől véve át, míg E. A. Gorgyjeenko szerint Kondakov folytatta és elmélyítette Buszlajev összehasonlító-történeti módszerét. Sz. Maszlenyicin véleménye szerint Kondakovnál az ikonográfiai módszer (vagy elemzés) nem vált tudományos dogmává, nem utasította el a formai-stilisztikai elemzés lehetőségeit, s maga is vizsgálta a művek stílusát.

Ily módon Kondakov vizsgálati módszere tanulmányozásának szinte teljes történetén végighúzódik a tudós „ikonografikusnak” nevezett munkamódszerét és elméleti beállítottságát illető eltérő vélemények ütközése. Elsősorban magának a módszernek az esztétikai „telítettsége” vált ki vitákat. De azon kutatók munkáiban is, akik helyesen látják e kérdést, a válasz konkrét tartalom nélkül maradt. Ez vonatkozik a tartalmi elemzésnek és magának az ikonográfiának a kapcsolatára, a tudós műveiben is, a művészet szociális megalapozottsága kérdésének felvetése során. Kondakov vizsgálati módszere fejlődésének problémái, elődeinek és kortársainak munkáival kapcsolatban (ennek során kiemelt helyet foglal el Buszlajev tudományos örökségének tanulmányozása) csak érintőlegesen kerültek megemlítésre a szakirodalomban.

ZUR FRAGE DER ALTEN RUSSISCHEN FORSCHUNGSGESCHICHTE

(Auszug)

Die systematische Aufarbeitung der alten russischen Kunst läßt ziemlich lange auf sich warten. Der erste Forscher von großem Format, der sich dem Thema mit komplexen Mitteln näherte, war Fedor Iwanowitsch Busljajew (1818–1897), sowie der auf seinen Spuren schreitende Kunstgeschichtler Njihodjim Pawlowitsch Kondakow (1844–1925).

Basis ihrer Forschungsarbeit war die bis dahin unbekannte, sogenannte „ikonografische“ Näherung. Sie erkannten als erste, daß bestimmte Sphären der mittelalterlichen Kunst, so auch die Erinnerungen der alten russischen Kunst nicht nur aufgrund der ästhetischen Kriterien qualifiziert werden können. Sie haben sich in ihrer Forschungsarbeit sogar bemüht die Wurzeln der Textbasis aufzuschließen, welche die Ausbildung des kanonwertigen Symbolsystems und die Gesetzmäßigkeiten der über Jahrhunderte hinweg allgemein akzeptierten „Leseart“ derselben Symbolik bestimmten.

Der auf den Spuren von Busljajew schreitende Kondakow kommt durch Ausarbeitung der Forschungsmethoden der byzantinischen und metabyzantinischen Kunst und dadurch, daß er die ikonografischen Probleme in das weiteste Kulturmilieu einbettet, zu einer nie bemerkten Tiefe beim Aufschluß des Wesens und gleichzeitig des Geheimnisses der russischen Ikonen. In den letzten – prager – Jahren seines Lebens übernahm der sich um ihn scharende, aus jungen Kunstgeschichtlern bestehende Kreis, das „Seminarium Kondakowium“, die begonnenen, aber nicht mehr beendeten Themen und arbeitet bis zum heutigen Tage als geistiger Erbe dieses herausragenden wissenschaftlichen Erforschers der byzantinischen Kunst.

Irina Kizlaszova

EGY XV. SZÁZADI IKON ÜZENETE A MA EMBERÉNEK

OROSZ GYÖRGY

Valamely művészeti alkotás már az első benyomások után elnyerheti tetszésünket. De ez még csak felszínes vizsgálódás. A tetszésnek van egy mélyebb formája: a műélvezet. A mű „élvezete” annál gazdagabb lesz, minél jobban ismerjük a téma vonatkozását. A műalkotás felszíne mögött meghúzódik egy másodlagos jelentés, amely az alkotó kortársai számára még nyilvánvaló lehetett. Különösen igaz ez akkor, ha a téma bibliai. A Bibliából vett témák sok esetben alkalmasak aktuális mondanivaló hordozására, aminek megértéséhez alapos háttérismeretre és a mű dekódolására van szükség. „Igazi” műalkotás csak a reális társadalmi valóság összefüggéseiből keletkezhet, s a mondanivaló bennük a nembeliség szférájába emelve, az általánosítás legmagasabb fokán fogalmazódik meg. Ezért is szólhat Andrej Rubljov Szentháromság (oroszul: Troica) ikonja, bár több áttételen keresztül, a XX. század emberéhez is (1. kép).

A Troica iránt – csodálatos sokszínűsége miatt – nemcsak a képzett teológusok és az egyszerű istenhívők éreztek és éreznek vonzódást, hanem azok is, akik távol állnak a vallástól. Hogy miért? A Troica tartalma nem szorítkozik csak a teológiai értelmezésre, hanem sokkal tágabb jelentéssel bír: a mindent átfogó egység, az egész világot besugárzó szeretet szimbóluma.

Rubljovról és Troicájáról bőséges szakirodalom áll rendelkezésre orosz nyelven. Munkásságát legjobban talán Lazarev, V. N¹ monográfiája foglalta össze. Magyarországon is megjelent néhány közkezen forgó kiadvány,² amelyek betekintést nyújtanak az orosz ikonfestészetbe, s foglalkoznak, bár nagyon röviden, a Troicával is. Mivel Andrej Rubljov neve a középkori orosz művészet szimbólumává lett, és a Troica ennek a kultúrának egyik legcsodálatosabb alkotása, szükségesnek láttuk, hogy részletesen szövegezzünk az ikon keletkezésének történelmi, politikai és ideológiai hátteréről, művészeti értékeiről, valamint a máig érvényes mondanivalójáról.

A Szentháromság dogmája a teológia szerint misztérium, azaz olyan hittétel, amelyet az ember saját erejéből nem tudna megismerni, s miután a kinyilatkoztatás révén értesül róla, azt megérteni képtelen. A dogma lényege, hogy az egy és ugyanazon isteni természetet három egymástól különböző személy birtokolja, az Atya, a Fiú és a Szentlélek. A három személy minden tökéletességgel egyenlő mértékben és végtelen fokon rendelkezik, csak eredetét tekintve különbözik egymástól.

A korai kereszténység feladta korábbi hatalomellenes álláspontját, s megváltozott a megváltásról vallott nézete is. Most már az emberiség bűneinek eltörlését várták az

1. Lazarev, V. N. Andrej Rubljov i jego skola. M., 1966.

2. Hazai kiadványok az orosz ikonfestészetéről: Ruzsa György: Ikonok könyve. Bp., 1981. Az orosz művészet története. A kezdetektől napjainkig. Bp., 1983. Az orosz művészet mesterei. Ötven rövid életrajz. Bp., 1986.

emberek a megváltótól, nem pedig a valóságos társadalmi és politikai felszabadulást, melynek bekövetkezése számukra oly közelinek tűnt. A megváltónak (Jézus Krisztus) az Isten voltát és az Atyától való különbözőségét a niceai egyetemes zsinat hirdette ki 325-ben. Ezután a lélek istenségét is ki kellett mondani, mert ellenkező esetben Jézus istenségének a dogmája is kérdésessé vált volna. A konstantinápolyi zsinat (381) végezte el ezt a feladatot, s határozta meg a három személy egymással való kapcsolatát. Ennek értelmében a Fiú az Atyától öröktől fogva születik, a Szentlélek pedig az Atyától származik.

Miután Constantinus császár 330-ban áthelyezte székhelyét Rómából Bizáncba, a „régii” Róma pápája és az „új” Róma pátriárkája között fokozatosan éles ellentétek alakultak ki. Különösen heves vita tört ki a keleti és nyugati kereszténység között az ún. „filioque” kérdésről. Nyugaton a VI. századtól azt kezdték tanítani, hogy a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is származik (filius = fiú, que = is). A keletiek a nyugatiakat eretnekséggel vádolták, de ennek ellenére III. Leó pápa a 810-es római zsinaton megerősítette a nyugati felfogást. A „filioque” vita igen nagy jelentőségre tett szert a keleti egyházszakadással kapcsolatban (1054), amikor a kereszténység végleg elkülönült egy keleti (orthodox) és egy nyugati (római katolikus) ágra. A két egymástól független és önálló keresztény egyháznak a Szentlélek származásáról vallott eltérő nézete a mai napig fennáll.

Térjünk vissza időben abba a történelmi korba, amelyben az általunk tárgyalt műalkotás keletkezett. A XIII. század eleje fontos időbeli határvonal a történelemben. Ekkor kezdődtek a mongol hódítások, amelyek világtörténelmi következményekkel jártak. Az oroszok először 1223. május 31-én a Kalka-folyónál (az Azovi-tengerbe ömlik) ütköztek meg a mongolokkal, és súlyos vereséget szenvedtek. Az igazi katasztrófa azonban akkor következett be, amikor Dzsingisz kán unokája, Batu kán hatalmas és jól felszerelt hadsereggel újabb hadjáratra indult nyugat felé, Európába. De ezt megelőzően sorra felégette és leigázta az orosz fejedelemségeket. A tatárok 1240-ben elfoglalták Kijevet, az egykori „Kijevi Rusz” központját, s ezzel végleg megpecsételődött Oroszország sorsa.

Az orosz föld egységének, a fejedelmek testvéri összefogásának gondolatát drámai hangon fogalmazta meg már a XII. század végén az Igor-ének ismeretlen szerzője. A tatároknak azért sikerült leigáznuk az orosz részfejedelemségeket, mert nem volt közöttük egység. A XIII. század közepétől a gazdasági hanyatlás és a politikai széttagolódás tovább folytatódott. A megosztottságot a tatárok is igyekeztek fenntartani, s egymás ellen uszították a fejedelmeket. A mongol–tatár támadást orosz földön kozmikus katasztrófaként fogadták. Bár az ellenség számos várost porig rombolt, a lakosság egy részét legyilkolta vagy elhurcolta, a kulturális élet Oroszországban nem szűnt meg. A múlt hagyományai tovább éltek, és a XIV. század végén és a XV. század elején az általános anyagi és szellemi pusztulás után beállt átmeneti csendet kulturális fellendülés követte. Ez a fellendülés együtt járt a „Kijevi Rusz” politikai és kulturális örökségének ápolásával, a nemzeti függetlenség gondolatának a feléledésével.

A rabigában sínylődő orosz nép számára a XIV. század elejétől a reménység új hajnalcsillaga jött fel. Oroszországban létrejönnek a gazdasági és politikai élet új központjai. Tver és Moszkva főségével kezdődik meg az orosz nép, az orosz föld egyesítése. A két város rivalizálásából végül is Moszkva kerül ki győztesen. A krónikákban először 1147-ben említett város földrajzi fekvése igen kedvező volt. Fontos vízi és szárazföldi kereskedelmi utak keresztelték itt egymást. Körbefogták az orosz fejedelemségek, s ez a helyzet bizonyos védettséget biztosított neki. A moszkvai fejedelmek felismerték történelmi elhivatottságukat: az egységes és erős állam megeremtését, a tatár iga szétzúzását. Ennek érdekében tudatos és célratoró politikájukkal meg is tették mindent.

*1. kép. Andrej Rubljov: Troica.
(Moszkvai iskola, XV. század első fele)*

A moszkvai fejedelmek felvették „egész Oroszország nagyfejedelme” címet, aki már nem „primus inter pares”, hanem a kialakuló új orosz állam egyedüli uralkodója.

Az egyházi hatalom egysége politikailag rendkívül fontos volt egész Oroszország számára. A pravoszláv egyház minden támogatást megadott Moszkva politikájának, amely a részfejedelemségek egyesítésére és a gyűlöletes tatár uralom alóli felszabadulásra irányult. Ennek demonstrálására a XIV. század elején az orosz metropolita Vlagyimirből Moszkvába helyezte át székhelyét, a „kijevi metropolita” címének megtartásával, s így a város a kovácsoló erő államnak nemcsak politikai, hanem vallási központja is lett.

Az orosz kultúra felvirágzása egybeesett az orosz föld politikai egyesítésével. A kulturális felemelkedés legjellegzetesebb vonása az államérdek fokozott figyelembevétele volt. A XIV. század vége és a XV. század eleje a nemzeti önállóságért folytatott harc korszaka. Megnövekedett az érdeklődés a tatárdúlás előtti „Kijevi Rusz” kulturális öröksége iránt. A kultúra művelői támaszt kerestek a megújuláshoz, és visszanyúltak a hajdani függetlenség korszakába.

A XIV. század vége és a XV. század eleje meghatározott kulturális egységet képviselő korszak. Az egységes jelenségek felölelik Bizáncot, Oroszországot és a délszláv országokat, s ez lehetővé teszi, hogy egységes kelet-európai áramlatról beszéljünk, melyet *Lihacsov, D. Sz.* javaslata alapján leghelyesebb lenne Bizáncot, Szerbiát, Oroszországot, a Kaukázust és bizonyos mértékben Kis-Ázsiát átfogó kelet-európai prerenezánsznak nevezni, és amelynek alapjai bizonyos mértékben rokoníthatók a nyugat-európai prerenezánszsal is.³ Ez a mozgalom még nem kerül szembe a középkorral. A vallásos eredet itt még nem másodrendű, mint a nyugat-európai reneszánszban. A prerenezánsz a vallásos gondolkodás és a vallásos kultúra határain belül fejlődik.

A XIV–XV. században Oroszország igen szoros kapcsolatokat tartott fenn Bizánccal és a délszláv országokkal. Orosz szerzetesek élnek Bulgáriában, Szerbiában és az Athosz-hegyen épült kolostorokban, illetve számos görög, szerb és bolgár szerzetes települ át orosz városokba. A törökök balkáni előrenyomulása miatt az áttelepülési folyamat meggyorsult.

Az orosz valóság a XIV. századi és a XV. század eleji jelenségei közel álltak a délszláv országok életében fölfedezhető hasonló jelenségekhez, s ez tette lehetővé kulturális szabad áramlását, kölcsönhatását. A keleti és déli szláv egység tudata nem csupán egy eszme volt, hanem a déli és keleti szlávok teljes, kölcsönös nyelvi, vallási, etnikai és kulturális megegyezésének az eredménye. Ezért talált termékeny talajra Oroszországban a „második délszláv hatás”-nak elnevezett szellemi áramlat.

A délszláv hatás szoros kapcsolatban volt Oroszországban egy bizánci hatással, amely közvetve (a délszlávokon keresztül) és közvetlenül érvényesült. Ezzel kapcsolatban *Lihacsov, D. Sz.* kimutatta, hogy az irodalomban a XIV–XV. századi bizánci hatás alapján véve a délszláv hatás összetevő részeként jelentkezik, a festészetben viszont a délszláv hatás csupán alkotóeleme az őt magába foglaló bizánci hatásnak.⁴ Felfokozott érdeklődés figyelhető meg az ember érzelmi és lelkivilága iránt. Az emberi személyiség fokozatosan emancipálódik, de nem szakad el az egyháztól. A XIV. század végi és a XV. századi szerzők elsőként nyertek betekintést hőseik benső világába, érzelmeibe, de ők még nem tudták megkülönböztetni az árnyalatokat.

A XIV. század második felétől a XV. század végéig az „expresszív-emocionális” stílussal párhuzamosan megjelenik egy másik, a „pszichológiai megbékélés” stílusa, amely segít az ember belső világának, gazdag érzelmi életének az ábrázolásában, derűt és kiegyensúlyozottságot sugároz, minden egzaltáltságtól mentes, visszafojtott, tartózkodó. Az „expresszív-emocionális” stílushoz közel áll *Feofan Grek* művészete, a „pszichológiai megbékélés” stílussal pedig Andrej Rubljov neve hozható párhuzamba.

Mivel magyarázható az emberi lélek iránti felfokozott érdeklődés a XIV–XV. században? A XIV. század egyik fontos és igen érdekes irányzata a „hézükhazmus”, melynek legkiemelkedőbb teoretikusa *Grégoriosz Palamasz* (1296–1360) volt. Több mint két évtizedig élte az Athosz-hegyi aszkéták életét a világtól teljesen elzárva. Elmélete szerint az ember legfőbb célja a nemes, belső nyugalom elérése. Innen a szekta tagjainak elnevezése: hézükhaszták (latinosan: quietisták), azaz nyugvók. A némasági fogadalmat tett hézükhaszták Istennel misztikus egyesülésre töreksenek az imádságban megjelenő isteni kegyelem által. Fejüket lehajtva, köldöküket szemlélve, lélegzetüket egy bizonyos ideig visszatartva imádkoztak. Palamasz szerint az ilyen imádkozással eksztatikus állapot lép föl, s részesei lehetünk az „isten fényességnek”. A szektások az önfigyelést hirdették, melynek célja az erkölcsi tökéletesedés: az embernek magába mélyedve le kell küzdenie szenvedéelyeit, el kell vetnie minden e világit.

3. *Lihacsov, D. Sz.* Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán. Bp., 1971. 166.

4. *Lihacsov* i. m. 39.

2. kép. Zagorszk, Troica-Szergijev kolostor, Troickij székesegyház, 1422.

Oroszországban a hézúkhazmus elsősorban az Athosz-hegyi kolostorokon keresztül hatott. Az új, misztikus irányzat központja orosz földön a Troica-Szergijev kolostor lett. Alapítója, *Szergij Radonyezsszkij* szintén „megízlelte a szótlanság isteni élvezetét”. Ebből a kolostorból került ki az új festészeti irányzat legnagyobb alakja, Andrej Rubljov.

A Szentháromság ikon a Troica-Szergijev kolostor Troickij székesegyháza (2. kép) számára készült. Rubljov festette 1408 körül „Szergij atya dicséretére”. Az angyalokra nézve megviláglik előttünk, hogy Krisztus főpapi imáját mondják, amelyben a Szentlélekről szóló gondolat összekapcsolódik az e világon gyötrődők iránt érzett bánattal:

„. . . *Szent Atyám, tartsd meg őket a te nevedben,
akiket nékem adtál, hogy egyek legyenek, mint mi!*”⁵

Ugyanez az eszme vezérelte Szergijt, amikor megépítette a pusztaságban a Troickij székesegyházat. Szergij Radonyezsszkij a Szentháromságnak ajánlva az általa létrehozott kolostort, nem érte be pusztá imádkozással szerzetesi magányában. Ez a kiváló hazafi nemcsak kolostorok alapítását tekintette életcéljának, hanem a feudális beháborúk megszüntetését, a fejedelemségek egyesítését. *Bölcs Jepifanyij* Radonyezsi Szent Szergijről szóló művében arról ír, hogy a Szentháromság szemlélése segítségével legyőzhetjük az e világban dúló gyűlöletes viszálykodástól való félelmet.

Miközben Oroszországban Moszkva irányításával erősödtek a központosító törekvések, az Arany Hordát a XIV. század második felében a feudális széttagoltság, katonai erejének gyengülése jellemezte. *Dmitrij Donszkoj* moszkvai nagyfejedelem elérkezettnek látta az időt, hogy a tatárok iránti engedelmesség politikájáról áttérjen a harc politi-

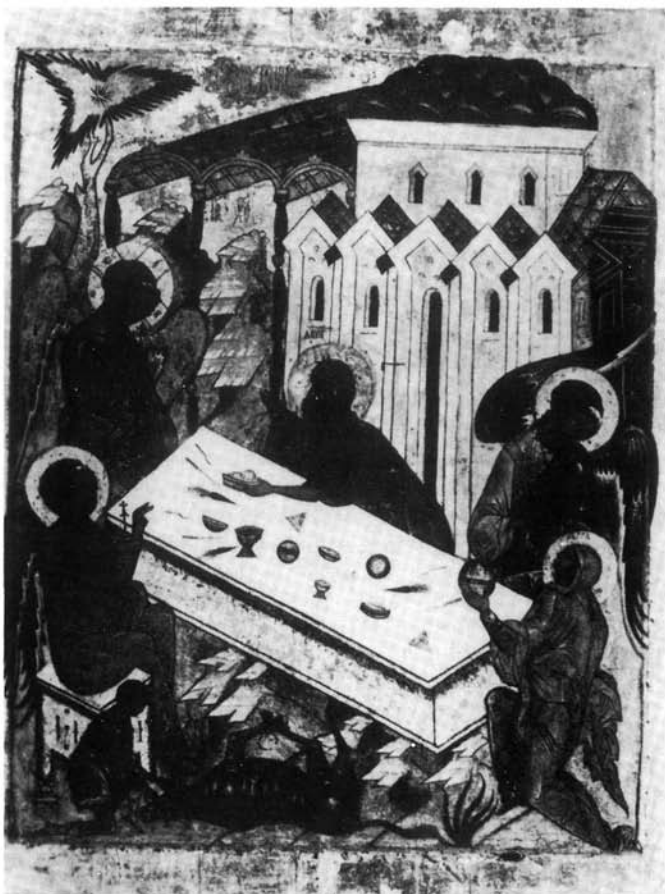
5. Knyigi Szvjasennoho Piszanyija Novogo Zaveta. Perepeccatano sz Szinodszkogo izdanyija. Joann 17, 11.

kájára. Ismeretes, hogy Szergij atya tevékenységének egyik legfontosabb pillanatában, amikor megáldja a harcra induló Dmitrij Donszkojt, ugyanazt az önfeláldozást állította eléje példaként, melyet Rubljov Troicájában megörökített. A harcot végül is a kulikovói ütközet döntötte el, amely 1380. szeptember 8-án zajlott le a Don jobb partján. A véres küzdelemben az oroszok megfutamították *Mamaj* kán csapatait. Bár a végleges felszabadulás csak 1480 után következett be, de a csatának mégis óriási történelmi jelentősége volt. Megmutatta, hogy a tatárokat le lehet győzni, s hozzájárult a moszkvai fejedelemség további erősödéséhez, ezáltal pedig az egységes és erős állam megteremtéséhez.

Szergij Radonyezsszkij és környezete, a kulikovói csata közvetlen résztvevői és ezek fiai voltak azok az emberek, akikkel szoros érintkezésben alakulhatott ki Rubljov világnézete. Festészeti alkotásaiból kevés maradt ránk. Munkássága főleg Moszkvával és a közelben levő városokkal és kolostorokkal állt szoros kapcsolatban. Az egykorú krónikák és irodalmi művek alapján feltehetőleg 1370 körül született. Már fiatalon belépett egy szerzetesrendbe. A Troica-Szergijev kolostorban tanulta ki az ikonfestészet művészetét. Innen átköltözött a Moszkvához közelebb eső Andronnyikov kolostorba. 1405-ben Rubljov Feofan Grekkel és a Gorogyecből való Prohor sztareccal együtt festették meg a moszkvai Kreml Blagoveszenszkij székesegyházának ikonosztázát. 1408-ban elválaszthatatlan barátjával, Danyii Csornijjal együtt készítette el a vlagyimiri Uszpenszkij székesegyház freskóit és hatalmas ikonosztázának ikonjait. Andrej Rubljov 1424–1427 között Nyikonnak, a Troica-Szergijev kolostor apátjának meghívására barátjával, Danyii Csornijjal a Troickij székesegyház freskóin és ikonjain dolgozott. Valószínűleg ebből az időből származik Rubljov életművének legtekélyesebb darabja – a Szentháromság ikon. Rubljov volt az első orosz festő, akinek művészetében erőteljesen kifejezésre jutnak a nemzeti vonások. De a nemzeti jellegzetesség nem azonos a velészületett nemzeti sajátossággal. *Muratov, P. P.* szerint nem annyira az orosz természeti típusnak a műalkotásokra való átviteléről van szó, hanem sokkal inkább az orosz ember lelkének és gondolatvilágának kifejezéséről.⁶

Az ikonon a művészek nem azt festették meg, amit szemükkel láttak, hanem egy bizonyos prototípust, amelyet minden ikonfestőnek figyelembe kellett vennie. A papság önmagát tartotta az ikonok igazi megalkotóinak, a festőknek csak az volt a feladatuk, hogy megvalósítsák az ő elgondolásaikat. A teológusok és egyháztörténészek szerint az ikonok tkp. egyházi dogmák, amelyek látható alakot öltöttek. Mivel a teológia dogmáinak betartása minden hívő számára kötelező, ennek megfelelően az ikonfestészetben is követni kellett a kanonizált hagyományokat. Ez az oka annak, hogy az ikonok annyira hasonlítanak egymásra. Az ikonfestők nem maguk találták ki a megfestendő témát, hanem az egyház által kidolgozott, s a gyakorlatban a tradíció által meghonosodott ikonográfiai típus alapján dolgoztak. Ezzel magyarázható, hogy egy és ugyanazon témáról festett ikonok, még ha évszázadok is választják el őket időben, olyan hasonlóak. Nem állíthatjuk természetesen, hogy az ikonfestők szolgai alázattal csak azt és csak úgy festettek, ahogyan már előttük sokan mások. Sok-sok nemzedék kollektív munkájának eredménye volt az Oroszországban meghonosodott ikonográfiai típus, melynek kidolgozásában az ikonfestők nem játszottak kisebb szerepet, mint a tudós teológusok és az egyházi írók. Az orosz ikonfestők nem másoló kézművesek voltak, akik alázatosan végrehajtották az egyházi hatalmasságok és a befolyásos megrendelők utasításait, hanem igazi művészek. Alkotó munkájuk során sajátos módon figyelembe kellett venniük a tradíciót, másfelől az ikonográfiai kánonokat, amelyek az egymást követő nemzedékek eszméit és kollektív akaratát fejezték ki. Kiindulópontként a kanonizált típusok szolgál-

6. *Muratov, P. P.* Russzkaja zsvopisz do szeregyni XVII. veka. – In: Grabar Igor. Isztorija russzkogo iszkusstva, t. VI. M., 1914. sz. 23–28.

3. kép. Troica, XVI. század vége. A. V. Morozov egykori gyűjteményéből
(Tretyakov Képtár, Moszkva)

tak, a művészet pedig ezek interpretációjából adódott. Minden egyes ikonfestő egyénien adta vissza alkotásaiban a legendákat. Már egy kis eltérés is új értelmet, új hangzást adott a műnek. „Az ikonfestő munkája jelentős mértékben a nüanszok művészeté volt.” – jegyzi meg nagyon találóan *Alpatov, M. V.*⁷

A megrendelők és a kivitelezők nem egy és ugyanazon jellemző és lényegi vonásokat állapítottak meg egy adott kompozíció esetében. Arról van szó, hogy az ószövetségi Szentháromság ikonográfiai szűzsége egyszerre irodalmi elbeszélő és dogmatikus jellegű is. Ha a művész a Szentháromságot a többi bibliai témájú ábrázolások ciklusába sorolta be, akkor történelmi elbeszélő jelleget kölcsönzött neki, amely megfelelt a Teremtés Könyvében foglaltaknak. Ha azonban az volt a megoldandó feladat, hogy a Szentháromság elvont, dogmatikus meghatározását plasztikus formában ábrázolja, akkor megszabadította a műalkotást a mondanivaló kifejtését gátló hétköznapi részletektől, illetve ezek számát a minimálisra redukálta.

7. *Alpatov, M. V.* Drevnyerusszkaja ikonopisz. M., 1978. sz. 20.

A művészetben el kell határolni egymástól az illusztratív és művészi témát. Az alkotó elfogadhatja ugyan a kívülről jövő illusztratív témát, de a befogadás folyamatában ezt szabadon értelmezheti mint művészi témát, mert egy és ugyanazon illusztratív feladat keretein belül rengeteg és sokféle művészi motívumot találhat. Az orosz ikonfestő viszonyulása a témához számunkra gyakran nem tűnik eléggé egyéninek. Valójában az individualizálás nincs kizárva az ikonfestészet lehetőségei közül, de sokkal árnyaltabban valósul meg, mint a többi művészeti ágban, ezért a felszínes szemlélő figyelmét ezek a vonások legtöbbször elkerülik. Az orosz művész beleviszi teljes lelkét a téma hagyományos értelmezésébe, s nagyon is egyéni tud lenni a kompozícióban, a színekben és vonalakban.

A Szentháromság ikonográfiai ábrázolásának témája azon a bibliai elbeszélésen alapszik, hogy a százéves élemedett korú Ábrahámnak és Sárának Mamré tölgyesében egyszer megjelent három angyal és megjövendölte, hogy Sára fiút fog szülni. A teológiai értelmezések szerint, amelyek az ószövetségi történeteket igyekeztek összekapcsolni az újszövetségekkel, ezek az angyalok a Szentháromság három személyének tekintendők.

Amikor a bizánci és orosz ikonfestők az ószövetségi Szentháromságot ábrázolták, az istenség megjelenését Ábrahámnak és Sárának teljes részletességgel adták elő. Megfestették Ábrahámot és Sárát, a fát, a házat és a sziklát. A művészek előszeretettel ábrázolták, hogyan ültette le Ábrahám az angyalokat a hatalmas tölgyfa árnyékában, hogyan szúrta le parancsára egy „gyenge kövér borjút”, hogyan vendégelte meg aztán Sára az angyalokat, s közben azt találgatta, mi célja jövetelüknek (3. kép).

Az ószövetségi Szentháromság ábrázolása elsősorban elbeszélés, az ebből fakadó hármas törvény (hely, idő, cselekmény) szerint felépítve. A Szentháromságot ábrázoló ikonokat gyakran nem egyszerűen „Szentháromság”-nak nevezték, hanem „Ábrahám vendégszeretete”-nek, meghatározva ezzel az irodalmi forrást, amelyből a történetet kölcsönözték. *Vzdornov, G. I.* véleménye szerint háromnál nem kevesebb önálló ábrázolástípust lehet megkülönböztetni: „Ábrahámnak megjelenik a Szentháromság”, „Ábrahám vendégszeretete”, és a dogma szimbolikus megfestéséhez vonzó „Szentháromság”, Ábrahám és Sára megjelenítése nélkül, sőt olykor még a palota, a tölgyes és a szikla ismertető jegyei sem jelennek meg a festményeken.⁸

Rubljov Troicája abban különbözik a korábban festett, hasonló témájú ikonoktól, hogy az ő ábrázolásán nincs jelen Ábrahám és Sára. Rubljov előtt is születtek ilyen megoldások, viszont ő volt az első, aki tudatosan nem festette meg a házaspárt, ugyanis más alapon értelmezte az ószövetségi történetet. Mély filozófiai mondanivalót fogalmazott meg az ikonján: a Szentháromság három személyének oszthatatlanságát. Feltételezhető, hogy Rubljovot, amikor a korábbi ikonográfiai ábrázolásoktól annyira eltérő Troicát festette, konkrét elképzelések vezérelték. Ennek megvilágításához fel kell elevenítenünk a Szentháromságról szóló dogmatikus tanok sorsát. A dogma szerint a Szentháromság egy és ugyanazon isteni természet három személyben. Mivel ezt logikailag nem támasztották alá, különbözőképpen kezdték értelmezni. Egyesek úgy magyarázták a Szentháromságot, hogy ez az Atya, Fiú és a Szentlélek, mások úgy, hogy ez Isten és két angyal. A XIV–XV. században Oroszországban elszaporodtak az eretnekmozgalmak, melyek problémakörében megtalálható volt a Szentháromságról szóló dogma is.

A novgorodi eretnekek úgy vélték, hogy a „szent és egylényegű” Szentháromságot „nem illik” ikonokon ábrázolni, mert Ábrahám nem a Szentháromságot látta, hanem Istent és két angyalt. Mások egyenesen tagadták az isteni természet három személyét. A szentháromságtagadó mozgalmakkal az egyház hevesen szembeszállt. Vannak erről tanúskodó irodalmi alkotások, de tudunk az eretnekek megbüntetéséről is. Elméletileg a művészet területén is feltételezhetünk analóg intézkedéseket. Ez a feltevés *Vzdornov*,

8. *Vzdornov, G. I.* Troica Andreja Rubljova. Antologia. M., 1981. sz. 134.

G. I. megállapítása szerint azért is helytálló, mert Rubljovig a Szentháromságról az a nézet volt érvényes, hogy Ábrahám Istent (Krisztus alakjában) és két angyalt látott vendégül.⁹ Krisztust egyébként a középső angyal személyesítette meg az ikonokon, s ezt még külön ki is hangsúlyozták. A középső angyalt szélesen szétterülő szárnyakkal ábrázolták, a feje fölött kereszt alakú nimbusz volt látható, kezében papirusztekercset tartott, illetve alakját a másik két társához képest jelentős mértékben felnagyították.

Feltétlenül csatlakoznunk kell *Onasch, K.* professzor nézetéhez, aki hűen mutat rá, hogy az eretnekekkel szemben alkalmazott sokszor igen szigorú rendszabályoktól eltérően Rubljov ikonján az antitrinitárius eretnekekkel szembeni harc igen sajátos formáját látjuk. Rubljov a művészet nyelvén szól a szemlélő értelméhez, s nem erőszakkal, nem toladóan akarja leküzdeni a Szentháromságot tagadókat, hanem szelíden el akarja vezetni őket az ikon dogmájának megértéséhez.¹⁰

Rubljov kompozíciója egy láthatatlan, képzeletbeli körön van elhelyezve. Ez a kör a kompozíció általános alapgondolatának nem passzív eleme, a korábbi bizánci és orosz művészek próbálkozásainak nem sablonos átvétele, hanem mint a mű legfőbb mozzanata maga alá rendeli a kompozíció minden elemét. A Szentháromság ábrázolásának ilyen kompozíciója nem minden előzmény nélküli. Fellelhető a panagiákon (medalion Krisztus vagy Szűz Mária képmásával, amelyet a pravoszlávoknál a főrendű papok viselnek a nyakukban a mellkereszt mellett), illetve a liturgikus rendeltetésű edények fenékrésznél. Ezekben az esetekben a kompozíciót a tárgynak az alakja határozta meg. Rubljov viszont tudatosan alkalmazta a kört.

Bár Andrej Rubljov műve döntő hatást gyakorolt a körkompozíció további sorsára, s Troicáját a későbbiekben számos alkotás utánozta, a szóban forgó típus mégsem volt kizárólagos. Létezett Rubljov előtt Bizáncban és Oroszországban egy vertikális felépítésű ábrázolás is, amelyen a középső angyal különösen kiemelkedett a kompozícióból, s a többi fölé magasodott. A korszak dogmatikus gondolkodása valószínűleg negatívan viszonyult az ilyen felépítésű alkotásokhoz, mert eretnekségnek tartotta azt a fel fogást, hogy Ábrahámnak nem a Szentháromság jelent meg, hanem az Úr két angyal kíséretében. Ennek következtében a vertikális ábrázolásmód fokozatosan visszaszorult. Bár a középső angyal Rubljov ikonján is társai fölé magasodik, mégsem uralkodik rajtuk. Méretüket tekintve egyformák.

Alpatov, M. V. összehasonlította a Szentháromság Nyugaton és Keleten készült ábrázolásait, s arra a következtetésre jutott, hogy Nyugaton az uralkodó stílus az izokéfalia (valamennyi alak feje az elfoglalt testhelyzetre való tekintet nélkül egyenlő magasságban van), Keleten pedig a gúla alakú szerkesztés vagy a körforma.¹¹

Másképp közelíti meg ezt a problémát *Malickij, N. V.* Szerinte a Szentháromságot megformáló alkotások kompozíciós variánsai nem elsősorban esztétikai alapokon nyugszanak, hanem sokkal inkább ideológiai meghatározottságúak. A Rubljov által alkalmazott szerkezeti megoldás azzal magyarázható, hogy az ő értelmezése szerint az ószövetségi történetben Ábrahámnak nem Isten jelent meg és két angyal, hanem a Szentháromság három egylényegű személye.¹²

Dante az Isteni Színháték harmadik részének (Paradicsom) befejező soraiban, csaknem száz évvel megelőzve Rubljovot, megpróbálta elmesélni, milyennek látta a

9. *Vzdornov* i. m. 11.

10. *Onasch, K.* Andrej Rubljov. Byzantinische Erbe in russischer Gestalt (ketzergeschichtliche Hintergründe der Dreieinigkeitsikone Rublevs). In: Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses. München, 1958. München, 1960. S. 427–429.

11. *Alpatov, M. V.* Andrej Rubljov. Okolo 1370–1430. M., 1972. sz. 98–124.

12. *Malickij, N. V.* K isztorii kompozicii vethozavetnoj Troici – „Seminarium Kondakovianum”, II. Prague, 1928. sz. 33–43.

Szentháromságot. A „három kör” a Szentháromság egységének és részkülönbözőségének a megjelenítése:

„ . . . a fényűrrő mögé, a tiszta mélybe
három kör áradt, élesen kiválván,
háromszín és egy átmérőjű térbe”.¹³

Rubljev Troicájában a körtéma mély filozófiai értelmet kap. Ikonja nem kerek formájú, de a láthatatlan kör jelenléte különösen hatásos. Az angyalok kontúrjaiból alig sejthetően előlépő kör átöleli, magába zárja az égi jövevényeket, és így látható módon erősíti meg, hogy a három lény, nem lépve fel önállóan, egy oszthatatlan egésszé tud összeolvadni. A kör itt az egység és nyugalom kifejezője, az ég, a fény és az istenség hagyományos szimbóluma.

Rubljev a köralapra felépített kompozíciót, hogy a figyelem még inkább összpontosuljon rajta, bekeretezte egy képzeletbeli oktaéderbe. A nyolcszög az örökkévalóságot jelképezi, mert a nyolcas szám a középkori fogalmak szerint az öröklétet jelenti. Innen ered a keresztelő medence oktaéder alakja is. Az oktaédert alul a taburettek és a lábzsámolyok, felül az architektonikus részletek és a dombhát zárnak le.

A Troica általános struktúrája a szimmetria törvényei alapján van megszerkesztve. A kompozíció bal oldala megismétli a jobb oldalt. Szólni kell az ikon felépítésének építészeti jellegzetességéről is. A Troica alsó részén a szimmetria szigorúan megvalósul. Pontosan megismétlődik a jobb és a bal oldalon a vánkos, a taburett és az angyalok lába. A kezek már egy kissé megbontják a szimmetriát, ami még viszonylagosabb lesz a szárnyak és fejek esetében, és végleg eltűnik az ikon felső részén. A szimmetriát, mivel mindig elnehezíti a formát, Rubljev mint stabil bázist bevitte a kompozíció alsó részébe. Az ábrázolás elemei annál inkább eltérnek a szimmetriától, minél magasabban vannak, „könnyebbé” téve a struktúrát. Az építészetben alkalmazott módszer átvitele a festészetbe Rubljev kifinomult architektonikus érzékét bizonyítja.

A külső kör mellett egy belső is észrevehetünk, amelyet a bal oldali angyal bal karja, illetve a jobb oldali angyal jobb karja alkot. Rubljev, hogy a kompozíció ne legyen merev, megbontotta a körvonal ritmusát az öltözetek szögletes vonalaival, illetve a vándorbotok és a háttérben levő épület egyenes és ferde vonalaival. A középső angyal balra hajló fejevonala, a fa és a dombhát ugyancsak kellemesen oldják fel a körvonalat és a merev szimmetriát.

Felfedezhetjük az ikonon a ritmikus párhuzamot is. Az asztalon álló kehely vonalai megismétlik a szélső angyalok lábajzatai által alkotott alakzatot.

Minden kutató egyetért abban, hogy Rubljev ikonján a Szentháromság három személye látható. Hatalmas nézetkülönbségek uralkodnak azonban a téren, hogy melyik angyal melyik személyt jelképezi. Egyesek a középső angyalban vélik fölfedezni az Atyát. Elfogadhatóbb az az álláspont, hogy az angyalok elhelyezési sorrendje az ikonon (balról jobbra haladva) a hitvallásban foglaltaknak felel meg:

„Hiszek egy Istenben,
mindenható Atyában
.....
Isten egy szülött Fiában,
.....
És a Szentlélekben . . .”

Ha figyelmesen végigolvassuk a Hiszekegy szövegét, rögtön szembeötlik, hogy a kép kompozíciójának ugyanaz az alapgondolata, mint a hitvallásnak. A Szentháromság első személyének teljes leírhatatlansága a Hiszekegyben is nagyon röviden nyer megfogalmazást. Az ikonon az első, a bal oldali angyal háromnegyedrészt fordul felénk, ruhá-

13. Dante, *Alighieri*; Isteni Színjáték. Bp., Magyar Helikon. 1965. 508. Fordította: Babits Mihály.

jának színe nagyon halvány, szinte átlátszó. Világoskék khitont és halvány rózsaszínű köpenyt visel, barna és kékeszöld beütésekkel.

A Szentháromság második személyénél, a Fiúnál a Hiszekegy szövege a legtovább időzik, hiszen a legtöbbet róla tudunk, mert a Biblia szerint megtestesült, látni engedte magát. A középső angyal ezért szemben van velünk, a legteljesebben mutatja magát. Ruhájának színe tiszta és határozott. Öltözéke a megtestesült Fiú attribútuma: biborvörös khiton és sötétkék köpeny. Ez fejezi ki Krisztus két természetét, aki egyszerre Isten és ember. A kék jelképezi a mennyet, az istenséget, tehát a Fiú a mennyei térség színébe öltözött. A bíborszín a bizánci színszimbolika szerint a felkent uralkodó, az erő és a hatalom jelképe. A középső angyal vállát aranyos omofóron díszíti, utalva ezzel „Krisztus papságá”-ra, azaz közvetítő szerepére az Atyaisten és az emberek között. A középső angyal mögött egy fa emelkedik, gyökerei a földbe kapaszkodnak, ágai az ég felé nyúlnak. Nem annyira Mamré tölgyfája ez, hanem a kereszt fája, ami Krisztus által az örökkévalóság, az élet fájává válik.

A Szentlélekről szólva a Hiszekegy ismét szüksézává válik, hiszen keveset tudunk róla, tevékenysége mindig titokban folyik és misztikus, ezért az ikonon az angyal ismét csak háromnegyedrész fordul felénk. Köpenyének alapszíne a zöld, ami az ereje teljében levő ifjúságot, az életnedvet fejezi ki. A Szentlélek azon tulajdonságaira utal, amelyek mindent növekedésben, létezésben tartanak, megújítanak és új életre keltenek. A három angyal köre befejeződik, s egyben kinyílik az asztalra helyezett kehely felé. Az áldozati asztalon levő kehely eucharisztikus szimbólum. Benne annak a borjúnak a feje látható, amellyel Ábrahám megvendégelte az angyalokat. Az egyház értelmezésében a borjú az újszövetségi áldozat prototípusa. Isten saját Fiát, az Isten Bárányát adta oda az emberek üdvözítéséért. Ebből következik, hogy az ószövetségi borjú az újszövetségi kenyéráldozat előábrázolása. Az eucharisztikus Kenyér = Krisztus Teste: „Vegyétek, egyétek, ez az én Testem, mely érettetek megtöretik a bűnök bocsánatára”.

Az ikonon két angyal ki nem mondott, de általunk elképzelt beszélgetése folyik. Az Atya a Fiúhoz fordul és rámutat az engesztelő áldozat szükségességére. Ez azt jelenti, hogy az Atya leküldi Fiát a szenvedés és halál földi missziójának teljesítésére, abból a célból, hogy megmentsen az embereket az örök haláltól. A Fiú egyetért az Atyával és beleegyezőleg válaszol. Az asztal világos színén jól kivehető a harmadik angyal keze, de ő nem áldja meg a kelyhet és nem vesz részt a beszélgetésben. A Szentlélek mint „Vigasztaló” van jelen, az ő ihletésére megy végbe a szeretetáldozat. Ő a soha meg nem haló kezdet, az eljövendő feltámadás szimbóluma.

Az áldásadási gesztus a régi Görögországban szónoki gesztus volt. A hellenisztikus művészetben azt jelentette, hogy a gesztikulálók így beszélgetnek egymással. Ez az egyezményes jel átmege Bizánc művészetébe, onnan pedig az oroszba is.

Rubljov a középső angyalra, valamint az eucharisztikus kehelyre, amely az ábrázolás eszmei középpontja, külön is fel akarta hívni a néző figyelmét, ezért a kelyhet és a rá mutató kezét az ikon középpontjától kissé lent, jobbra helyezte el, a középső angyal fejét pedig a kompozíció függőleges tengelyétől kissé balra festette meg. A többalakos kompozícióban az ellentétes gesztus túllép az egyén testén. Az a funkciója, hogy egyesítsen néhány személyt egy teljes egésszé. Így pl. a középső angyal gesztusa összekötő láncszem a két szélső angyal és közte. Teste jobbra, feje pedig balra hajlik. A két oldalra hajló alak felépítésének alapjául a spirálforma szolgál, s mint kompozíciós tengely sikeresen foglalja egységbe mindhárom személyt.

A Szentháromságot ábrázolva, mely egylényegű és oszthatatlan, nincs se kezdete, se vége, végtelen és örök. Rubljov a kompozíció meghatározó jegyének a könnyű, légyes mozdulatot választotta. Az angyalok testtartása, sokjelentésű gesztusaik, meghajlásuk olyan benyomást keltenek, mintha itt valamilyen polifón hangzás lenne. A különböző regiszterű dallamok egy melódiává olvadnak össze. A lassan hullámzó ritmus

emelkedett szótlanság hangulatát hozza létre. Az angyalok nem néznek sem egymásra, sem az őket szemlélő emberre, hanem szótlánul magukba mélyednek. A beszélgetés olyan fajtájának lehetünk tanúi, amelyben nincs hely a szavak számára. Itt mindent érzésekkel, intuícióval, a ki nem mondott gondolatokba való beleérzéssel értünk meg. Az angyalok kézmozdulatát, amellyel súlytalan vándorbotjukat tartják, érzékelhető anyagtalanság jellemzi. A vándorbotok a Szentháromság egyik személyének eljövendő földi vándorlására utalnak. Az angyalok karcsú alakja mintha lebegne, alig-alig támaszkodnak a zsámolyra és a taburettekre. Ebben az egészben mintha az a lelkiállapot fejeződne ki, hogy az ember nem kapaszkodik semmi földi dologba, lemond a mulandó világ dolgairól.

Az égi lények étele szimbolikus, táplálékuk a szeretet, ami a lélek elragadtatása. Az „Élet Kenyerét” eszik, Krisztus Testéből részesülnek. Meghívás ez a misztikus Vacsorára, a „mennyei bankettre”.

Rubljev újat tudott hozni a kolorisztika területén is. Megteremtette az orosz festészetben a színek harmóniáját. Zseniálisan hangolta össze a friss, „csilingelő” színeket. Régen a Troica tónusai sokkal élénkebbek voltak, de az idő koptatott erejükből. Ennek ellenére hatásukat mégsem tudta megtörni. Az aranyárga szín nagymértékű felhasználása, mely az ikonfestészeti terminológiában a „fényt” jelentette, az istenség szimbóluma volt, az ikonnak halk ragyogást, emelkedettséget, a földöntúli szépség jellegét kölcsönzi. Nem kevésbé fontos az azúrkék háromszori megisméltése az angyalok ruházatan, s ez világosan utal égi származásukra. Rubljev kerülte a harsogó színeket, mert akadályozták volna az angyalokat átható „világos, csöndes bánat” kifejezését. A színek váltakozásában csodálatos módon fejeződik ki a zeneiség, ami az általánosítás olyan csúcspontjairól beszél, ahol a színek egybeolvadnak a hangokkal, ahol már képtelenek vagyunk megkülönböztetni a színekombinációt a hangfűzéstől, ahol a zenei elemek átcsapnak a színek és a forma világába.

Rubljev Troicája az ún. „fordított perspektíva” rendszerében készült. Az európai képzőművészetben, fogalmazza meg *Uspenszkij, B. A.*, a reneszánsz óta külső nézőpont fűzi a művészt az ábrázoláshoz. A középkori művészetben az alkotó az ábrázolt világon belülre helyezi magát, a dolgokat közvetlen környezeteként látja. Ezekben a képeken gyakran belső fényforrást találunk. A Troicán ábrázolt tárgyakat és az angyalokat a különböző belső fényforrások hol balról, hol jobbról érik, vagy egy kissé fentről.¹⁴ Rubljev régi bizánci festészeti alapelvet vett át művészetébe.

A középkori embernek a Biblia mindennapi kenyere volt. Papok, szerzetesek olvasták, királyoknak és főuraknak felolvasták. Az egyszerű népnek, az írástudatlanok számára a Biblia történeteit a templomok falán és ikonokon festették meg. Ez a „szegények Bibliája”, a Biblia pauperum. Az ikon nem kép. Az ikonokat hódolattal megcsókolják, gyógyulást remélnék tőlük. Részt vesznek az egyházi szertartásokban, s néhányról azt tartotta a néphit, hogy nem földi kéz alkotta őket. A nép ezeket csodatevő erővel ruházta fel. Csodálatos megjelenésüket a földön az évkönyvekben a legfontosabb események mellé jegyezték be.

Az ikonokat nem foglalták (kép)keretbe, mint a festményeket. A keret hiánya arra utal, hogy az ikont előfordulási helyén reálisan létező tárgyként fogták fel. A fantasztikus elbeszélésekben, amikor a képen ábrázolt alak megelevenedik, úgy mászik át a képkereten, mint valami ajtón. Ha egy ikon kel életre, mintha élőlény lenne, elhagyja helyét, illetve valamilyen irányba fordul.

Új volt Rubljev művészetében, hogy ikonjai nem parancsoló módon hatnak a szemlélőre. Alkotásainak világos felépítése nem túrt meg semmi esetlegeset, ami a néző figyelmét elvonhatná, lelki nyugalmát megzavarhatná. Angyalai magukba mélyednek,

14. *Uspenszkij, B. A.* A kompozíció poetikája. Bp., 1984. 222–225.

nem néznek sem egymásra, sem az őket szemlélőre, nem társalognak közvetlenül az előtük álló emberrel. Azt akarják, hogy a néző tudatának és akaratának teljében legyen. Rubljov Troicájának szemlélése békességet, megnyugvást és harmóniát hoz létre az ember lelkében. Ez a szemlélődő hajlam minden bizonnyal kapcsolatos az önelmélyedésről és az istenség megfigyeléséről szóló hézükhaszta tanításokkal. Ebben a magányos szemlélődésben nem találjuk meg az istenség előtti félelmet.

Több évezreden át az emberiség tökéletesség utáni vágyakozását az emberhez hasonló szárnyas lényekben testesítette meg. A kereszténység művészetében az angyalok anyagtalan, légies erők. Sok jelentés hordozói lehetnek: örök, hírnökök, harcosok, aszkéták. A Troica angyalai „gondolati teremtmények”. Rubljov angyalainak arca mentes a mulandó élet vonásaitól, s az emberiség szimbólumává lépnek elő. A művész elgondolása alapján a Szentháromság három személye nem azért jött a földre, hogy megjósolja Ábrahámnak fia születését, hanem hogy bemutassa az emberiségnek a testvéri egyetértés és önfeláldozás példáját.

Rubljov „Szergij dicséretére” a Troica-Szergijev kolostor fontos helyi ikonját festette meg, amely nem elsősorban a bibliai esemény ábrázolása, hanem a kereszténység fő dogmájának közvetlen megtestesülése. Ennél nagyobb feladatot vallásos művész nem tűzhet ki maga elé.

A Troica összetett szimbólum, több jelentést tartalmaz. A betű szerinti – Ábrahám vendégszeretete; a prófétai – Krisztus kinszenvedéseinek prototípusa; a morális – felhívás a testvéri egyesülésre; s végül van egy analogikus jelentése is – a dolgok igazi lényegének feltárása. Rubljovot a Troica festése közben valószínűleg az a szívbéli gondolat hatotta át, hogy szükség van a szeretetre, s ez olyan szövetség, amely az egymás iránti bizalmon alapszik. A Troica az emberiség álma a tökéletes világról, az egyetértésről, szeretetről és a barátságról.

A régi időkben az ikonokat többször is átfestették, illetve lenolajból speciális módszerrel készített védőréteggel vonták be. A firnisz óvta az ikont a mechanikus sérülésektől, a színeknek pedig intenzívebb tónust adott, de volt egy nagy hátránya is. Az idő múltával egyre sötétebb lett, míg végül az alatta levő alkotásból nem lehetett semmit se látni. Ez a sors érte a Troicát is közel 170 évvel megfestése után, ezért a még látható kontúrok alapján átfestették. Többször is. A XVI–XVIII. század folyamán a kor szokásának megfelelően a leghíresebb ikonokat drágakövekből, aranyból és ezüsből készült ékes ötvös borítóval (oklád) fedték be. Mindez azt jelenti, hogy a XX. század elejére Rubljov remekművéből nem maradt más, mint a régmúlt lelkesült visszaemlékezései. 1918-ban a restauráció folyamán eltávolították az ikonról az ötvös borítót, és csak ettől az időtől néz ki a Troica úgy, hogy megközelíti az eredetit. Hangsúlyozni kell, hogy csak megközelíti az eredetit, nem pedig „eredeti”. Az eltelt több mint öt és fél évszázad alatt a Troica erősen megrongálódott: megsemmisült az aranszínű háttér, a feliratok, helyenként repedések keletkeztek rajta, a régi kontúrok alapján újrafestették a fát, kissé megváltoztatták az angyalok fejének állását. Mindettől eltekintve a Troica a mai állapotában is az egyik legsodálatosabb orosz ikon.

Rubljov élete utolsó éveit az Andronnyikov kolostorban töltötte. Itt halt meg 1430. január 29-én, s itt is temették el. Nevét a nép legendákkal övezte. Művei a legnagyobb példaképpé váltak a következő generációk szemében. Ezt a véleményt kanonizálta az 1551-ben összehívott Sztoglav-gyűlés (az általa létrehozott százfejezetű törvénygyűjteményről elnevezve), mely azt a határozatot hozta, hogy az ikonfestőknek úgy kell festeniük, ahogy „a görög ikonfestők festettek és ahogy Andrej Rubljov és már híres ikonfestő festett”.¹⁵ Rubljovot a pravoszláv egyház szentként tiszteli. A Troica 1929-től a Tretyakov Képtárban látható.

15. Sztoglav. Szankt-Petyerburg, 1863. sz. 128.

DIE BOTSCHAFT EINER IKONE AUS DEM 15. JAHRHUNDERT AN DEN HEUTIGEN MENSCHEN

(Auszug)

Zum tausendjährigen Jubiläum der Christianisierung Rußlands (988–1988) wendet sich die Aufmerksamkeit wieder den bedeutendsten Werken der russischen geistigen Kultur zu. Der Name Andrej Rubljov ist zum Symbol der russischen Kunst des Mittelalters geworden und die Troica ist eine der wundervollsten Schöpfungen dieser Kultur. Von den Chroniken werden auch die Schicksale seiner Ikonen erwähnt. Auf der von Iwan dem Schrecklichen 1551 nach Moskau einberufenen Kirchensynode (Stoglaw) wurde Andrej Rubljov für jeden Ikonenmaler als Vorbild hingestellt, in dem Sinne, daß „die Maler die Ikonen nach den alten Vorbildern malen sollen, so wie diese die griechischen Maler gemalt haben und wie sie Andrej Rubljov gemalt hat“.

Zur Troica fühlten und fühlen sich wegen ihrer wundervollen Vielschichtigkeit nicht nur die gebildeten Theologen und die einfachen Gläubigen hingezogen, sondern auch solche Menschen, die dem Glauben fernstehen. Die Ikone enthält auch eine Botschaft an die Menschen des 20. Jahrhunderts, aber bei oberflächlicher Prüfung bleibt ihre auch heute noch gültige Aussage verborgen. Zu deren Dekodierung muß man sich mit dem geschichtlichen, politischen und ideologischen Hintergrund der Entstehung der Ikone vertraut machen.

Die Ikone der Heiligen Dreieinigkeit arbeitet ein Thema des Glaubens auf, eine Legende des Alten Testaments: Gott erscheint Abraham im Eichenwald von Mamre in der Gestalt dreier Engel. Die drei Ankömmlinge sind darum erschienen, um eine wichtige Botschaft zu verkünden; diese Botschaft – das ist das Bündnis zwischen Gott und den Menschen.

Die heilige Dreieinigkeit Rubljovs kann aber nicht nur auf theologische Theorien beschränkt werden. Die traditionelle Darstellung wurde von mit den das Zeitalter des Ikonenmalers beschäftigenden Ideen erfüllt. Die Troica wurde „zu Ehren Vater Sergejs“, des Begründers des ersten Klosters der Heiligen Dreieinigkeit geschaffen. Der heilige Sergej Radoneschskij stellte genau dieselbe Selbstaufopferung für Dmitrij Donskoj und sein Heer, die gegen die Tataren in den Kampf zogen, als Beispiel hin, die Rubljov auf der Ikone der heiligen Dreieinigkeit verewigt hat. Vater Sergej hat die Troizkij-Kirche bauen lassen, um „in Anbetracht der heiligen Dreieinigkeit das Grauen der in dieser Welt wütenden verhaßten Entzweiung zu besiegen“. Diese Schöpfung kirchlicher Bestimmung gibt auf diese Weise Antwort auf eine damals sehr wichtige Frage der russischen Geschichte – durch die freundschaftliche Verbundenheit und das Bestreben zur Einheit kann die russische Erde endgültig vom verhaßten Joch der Tataren befreit werden.

Aber der Grundgedanke und die Bedeutung Rubljovs Heiliger Dreieinigkeit sind viel umfangreicher. darauf weist Valerij Sergejev, berühmter sowjetischer Kunstgeschichtler hin: „Mit genialer Vollkommenheit hat er formuliert, daß die Liebe und die Einheit heilig sind, daß das die Grundlage für das ganze Dasein ist, das ist die vom Bösen nicht verzerrte Grundidee des Lebens“.

Andrej Rubljov wird von der Prawoslawischen Kirche als Heiliger verehrt, obwohl seine Kanonisierung erst 1988, zum tausendsten Jubiläum der Christianisierung erfolgte. Seine Ikone der Heiligen Dreieinigkeit ist seit 1929 in der Tretjakow Galerie zu sehen.

György Orosz

JELKÉPES ÁLLATÁBRÁZOLÁSOK A REFORMÁTUS TEMPLOMOK FESTETT BÚTORZATÁN

FÜGEDI MÁRTA

A magyar népművészet díszítményeiben található figurális ábrázolásokat, állatalakokat és ezeknek törvényszerűségeit vizsgálva jutottam el a falusi templomok díszítményeihez. Az építészet- és művészettörténeti, valamint a néprajzi kutatások eredményei ma már egyértelműen bizonyítják, hogy a falusi templomok festett bútorzatát, a mennyezetdeszkákat, a festett padokat, karzatokat, szószéket a magyar népművészet szervezésének kell tekintenünk.¹ A templomok festett bútorzatának díszítményei meglepően hasonló képet mutatnak az egész magyar nyelvterületen. Bennük az európai művészeti stílusok lecsapódása és a korabeli helyi paraszti-mezővárosi társadalom közösségi igénye, művészeti és vallási eszméi sajátos ötvözetben fogalmazódtak meg. Fentiek alapján vizsgálódásom célja – egy hosszabb távú kutatás részeként – annak feltárása volt, hogy milyen rokonvonások, egymásrahatások mutathatók ki a falusi templomok festett bútorzatán megőrzött állatábrázolások és a világi célú, paraszti használati tárgyak díszítményei között. Melyek a szimbolikus állatábrázolások átadás-átvételének és az ezzel járó tartalmi-jelentésbeli, valamint ábrázolásbeli módosulásoknak, vagyis az átfogalmazásnak törvényszerűségei, jellemzői és a megjelenítés tipikus változatai.²

Az egykori Magyarország legrégebb ismert festett famennyezetei a 15–16. századból valók, ezek javarészt nemesi, kegyúri megrendelésre készültek.³ A 16. század végétől szaporodik el a népi igények számára készített, az egykori közízlést tükröző emlékek száma. A festett templomi bútorzatot a nagyobb céhes központok festő asztalos mesterei készítették. Tárgyi emlékekkel bizonyított, hogy egykorú megrendelőiknek világi használatú bútorait is ugyanazokkal a motívumokkal, azonos díszítőszemlélettel festették a mesterek, mint a templomberendezéseket.

A templomok festett díszítményeinek képét meghatározza az a tény, hogy ezen emlékek döntő része protestáns templomokban maradt fenn. E jelenség magyarázatának vizsgálatával behatóan foglalkozott Tombor Ilona is:⁴ „Ma már bebizonyosodott, hogy falusi templomainkban a festett deszkamennyezet éppen olyan rendszeresen alkalmazott díszítés lehetett, mint a falfestés. Az a tény, hogy protestáns templomainkban mégis sokkal több festett famennyezet maradt fenn, mindenekelőtt gazdasági alapon magyarázható, lévén a protestáns egyházközösségek sokkal szegényebbek. Sok adat maradt fenn arra nézve, hogy a gazdátlanul pusztuló középkori romtemplomot birtokba

1. Vö. *Fél E.–Hofer T.*, 1975.

2. A templomi festett bútorok díszítményeire vonatkozó adatokat a személyes gyűjtésen túl az alábbi művekből gyűjtöttem össze: *Balogh J.*, 1943.; *Kelemen L.*, 1945.; *Kovács B.*, 1965.; *Marosi E.*, 1975.; *Tombor I.*, 1968.; *Szabadfalvi J.*, 1980.; *Vilhelm K.*, 1975.

3. Vö. *Tombor I.*, 1968. 29.

4. *Tombor I.*, 1968. 15.

1. kép. Fiait saját vérével tápláló pelikán
(Noszvaj, ref. templom
mennyezetablája 1734.)

2. kép. Kétfejű sas
(Székelydálya – Daia – ref. templom
mennyezetablája 1630.)

vette egy-egy református község lakossága. Azt saját céljainak megfelelően helyreállította, és szerény anyagi eszközeivel igyekezett széppé tenni: ahol freskót talált, lemeszelte, s más díszítési lehetősége nem is maradt, mint a festett asztalosmunka. Így a református egyház merev képtilalma a szó szoros értelmében felvirágoztatta ezt a virágdíszes kézművességet.” Lényegében tehát a festett templomi famennyezetek túlnyomó része olyan helyeken maradt fenn, ahol a gyülekezetek nem voltak – gazdasági okok miatt – képesek a 18. vagy 19. század folyamán új, korszerűbb templomokat építeni.

A festett templomi táblákat döntően virágos-leveles mustrák díszítik, melyeknek motívumkincse a késő gótikus, valamint reneszánsz dekoratív díszítményeinek világából ered. Feltehető, hogy a festő asztalos mesterek munkájukhoz leggyakrabban mintakönyveket is használtak. Az adott motívumanyagból azonban egyéni fantáziával és alkotótehetséggel, az átvett hagyomány folklorizálásával egyedi minták jöhettek létre. A műhelyek, sőt az egyes mesterek vagy dinasztiák egyéni arculata, jellegzetessége sokszor felismerhető.⁵

A növényi, virágornamensek túlsúlya mellett, ha szám szerint nem is, de megfogalmazásában és mondanivalójában jelentősnek és izgalmasnak értékelhetjük a figurális ábrázolásokat.⁶ Ezek a jelképes megfogalmazások, gondolatok gyakran több ezer éves mondanivalót, általános érvényű emberi példázatot örökítettek át, s szimbólumértékük

5. Vö. Kovács B., 1965.; Szabadfalvi J., 1980.; Tombor I., 1968.

6. Az alakos díszítmények elemzése és értékelése áll Vilhelm K. (1975) munkájának középpontjában is. A korábbi kutatások elsősorban a növényi díszítményeket vizsgálták és értékelték, s mellettük az alakos ábrázolások így háttérbe szorultak és leértékelődtek.

3–4. kép. Virágtő páros madárral
(Kovácskida, ref. templom mennyezetdezkája és mellvédje 1834)

alakulása és esetleges elhomályosulása ellenére is tudósítanak a korabeli alkotó és a helyi közösség világképéről, ízléséről.

Tekintettel arra, hogy nagyon kevés katolikus templomban maradt fenn festett mennyezet, az alakos ábrázolások értelmezésénél elsősorban a protestáns ikonográfia ábrázolásait kell vizsgálnunk. Vannak azonban olyan figurális képek is, amelyek minden felekezet templomában előfordulnak. A görögkeleti, illetve később görög katolikus egyház festett díszítésű templomaiban azonban a keleti, ortodox-pravoszláv egyház ikonográfiai hagyományai érvényesültek és folklorizálódtak, s így teljesen külön világot alkottak a korabeli művészeti fejlődésben, népművészetben.⁷

A jelképes ábrázolások eredete, a különböző korokból származó értelmezések „egymásra rakódása” egyértelműen nem választható szét. Ősi pogány szimbólumok keveredhetnek görög mitológiai elemekkel, a keresztény vallás jelképei a világi értelmezésekkel. Megtörténik, hogy az ókeresztény ikonográfia a görögöktől kölcsönöz, s esetleg továbbörökíti azt a későbbi keresztény művészetnek. Ráadásul, néha teljesen ellentétes értelemmel ruházhat fel alakokat.

A protestáns vallások – szemben a katolikussal – elvetették a vallási témák természetű ábrázolását, és egy sajátos jelképrendszert használtak, amely a középkor szimbolikájában gyökerezett. Elsősorban a Biblia nyelvén fogalmazták meg mondanivalójukat, gyakran ennek példázatait ábrázolták jelképes formában. Jellemző református magatartás, hogy Krisztust sohasem ábrázolták emberi alakjában, csak jelképesen. A biblia tárgyú emberalakos képek az Ószövetségből valók.

Az alakos ábrázolások vallásos magyarázata mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a virágos motívumokkal együtt az alakos minták egy részének elterjedése, illetve átvétele is a mintakönyvek közvetítésével történt. Hogy ez az átvétel esetenként mennyire volt tudatos, mennyit ismerhetett a festő asztalos a képi elemek eredetéről, az kérdéses és vitatható. Az uralkodó művészeti stílus, a megrendelő elvárásai, a festő mester tehetsége, ízlése, alkotó fantáziája mind nem elhanyagolható alakító tényezői lehettek az egyszeri megfogalmazásnak, az egyedi változatok születésének.

7. Vö. Magyar Néprajzi Lexikon II. 1979. 155.

5. kép. Szarvasok (Noszvaj, ref. templom mennyezetablája 1734.)

A református templomok alakos ábrázolásaiban, mégha gyenge művek, olykor groteszkek és naivak is azok, feltehetően kedvét lelhetette a gyülekezet, s az istentisztelet és egy-egy hosszabb prédikáció alatt szívesen nézegette a mennyezet „képeskönyvét”. A figurális táblák mindegyike tehát eredetileg egy-egy gondolat, példázat ábrázolása lehetett. Mindezek a jelképes ábrázolások még a 18. században sem veszíthették el tartalmukat és nem válhattak jelentés nélküli ornamentummá. Amit ma már esetleg nem tudunk megfejteni, azt valószínűleg értette a nép több emberöltővel ezelőtt.⁸

A festett templomi bútorzaton előfordulnak egészen különös, egyedi állatalakok, fantázialények is, közülük azonban csak azokat tekintjük át, amelyeknek a népművészetben, a profán használati tárgyakon való ábrázolása is elterjedt és jellemzőnek tekinthető: így a *pelikán*, a *szarvas*, a *kétfejű sas*, az *oroszlán*, az *egyszarvú*, a *bárány*, a *hal*, a *kígyó* és a *sárkány*, valamint a *madáralakok* a leggyakoribbak. Ezek ikonográfiai jelentése ismert, legtöbbjük a *Physiologus* néven ismert, a 2. században keletkezett műre vezethető vissza, melynek állatszimbolikája az egész középkorban és a reneszánszban általánosan elterjedt volt.⁹ Az állatok Krisztus szimbólumai, illetve a jó vagy a rossz jelképei. Némelyiknek több jelentése is van.

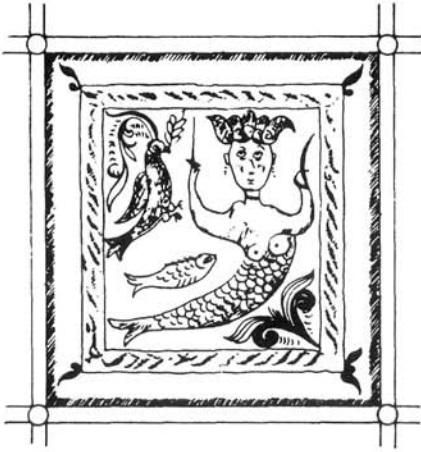
A *pelikán* a református egyház egyik leggyakrabban használt jelképe, a kora középkor óta a legkedveltebb Krisztus-szimbólumok egyike.¹⁰ A jelkép tehát Krisztust jelenti, aki a bűn elkövetése által az örök élet számára meghalt fiait saját vére hullatásával kelti életre. A festett templomi bútorzatok kevés figurális díszítménye között az egyik legáltalánosabban elterjedt ez az ábrázolás.¹¹ Tipikus megjelenési helye a templomok

8. Tombor I., 1968. 29.

9. Physiologus, 1986.

10. Vö. Seibert, J., 1986. 262.

11. Pelikánábrázolások találhatóak még az alábbi templomokban is: Farcád (Udvarhely m.) (1929), Alsóboldogfalva (Udvarhely m.) (1800), Felsőboldogfalva (1620), Nagyajta (Háromszék m.) (1746), Ákos (Szilágymén.) (1756), Csiksomlyó (1530 k.), Homoródkarácsonyfalva (1700), Magyarlóna (1752), Magyarvista (1765), Szentgerice (1670), Kálnok (1789), Kisnamény (1755), Csengersima (1761), Gyügye (1767), Hódmezővásárhely (1732), Mezőcsát (1746), Mezőkeresztes (1728), Rudabánya (1758), Noszvaj (1734), továbbá Alsóvadász, Alacska, Kisgyőr, Kelemér, Kázmárk, Ragály szószékkoronáin is.

6. kép. Sellő madárral és hallal
(Drávaiványi ref. templom mennyezetábrája 1835. és erdőcsokonyai fedeles kazetta)

szószékkoronájának a csúcsa, ahol is a jelkép faragott, plasztikus megfogalmazása mindenki számára jól látható, központi helyet kapott. A pelikánt és fiókáit ábrázoló „kispasztika” általában puhafából készült, és legtöbbször a templom egyéb festett bútortárhoz alkalmazkodó színekre festették. A ránk maradt emlékek között található magas művészi színvonalú és kiemelkedő mesterségbeli tudást tükröző alkotások is. Ismerünk azonban ügyetlen, az eredeti jelképes értelmet felidézni már alig tudó példányokat is, ahol a madárszerű forma már inkább csak a hagyomány külsődleges, mint tartalmi átörökítésére képes. Korai, szép példányok elsősorban Erdélyből ismertek, a legrégebbiek a 17. század elejéről valók, a legkésőbbiek pedig a 19. század közepe táján készültek. A festett fa pelikánábrázolás mellett a későbbi időkből márványba vagy kőbe faragott domborműként is feltűnik ez a jelkép a szószékeken.¹²

A pelikánábrázolás gyakran ismétlődik a templomi bútortartat egyéb helyein is. A mennyezetdeszkák döntően virágos díszítményei között a kevés alakos ábrázolás vissza-visszatérő témája a holt fiait saját vérével életre keltő pelikán. A megjelenítés érdekessége, hogy a jelképes ábrázolást legtöbbször a szimbólumtól teljesen független virágos-leveles ágas környezetben helyezi el az alkotó, talán, hogy ezzel is harmonikusabban illeszkedjen a figurális tábla a növényi ornamentekkel díszítettek közé. A fenti-ekhez az egyik legszebb példát a noszvaji református templom 1734-ben készült deszkáján találjuk: a jelképes pelikánábrázolást egy gránátalmákkal körülvelt, szép ívű ágakkal rajzolt fa tetejére illesztett fészekbe helyezi a mester.¹³ Egészen más jellegű pl. a csengersimai ábrázolása, ahol a pelikánt galamszerű madárkák is körberöpdösik. A karzatdeszkákon, stallumokon fennmaradt pelikánábrázolások közül a legkorábbi ismert a Csiksomlyóról származó, a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeumban őrzött 1530–1540 körül készült stallum.¹⁴

A pelikán jelképe gyakran megjelenik a templomokban használt egyéb tárgyakon, az egyházi szertartás kellékein is, így az úrasztali terítők hímezésén, a szőttéseken, a tá-

12. Vö. Marosi E., 1975. 78. kép.

13. Vö. Kovács B., 1965. 150.

14. Vö. Balogh J., 1943. 264.

7. kép. Egyszarvú
(Mégyaszó,
ref. templom mennyezetkaszettája 1735.)

ponálásában is több kultúrtörténeti réteget képviselnek.¹⁷ Bibliai példázatok megjelenítésének gyakran része a madár alakja: az Élet és a Tudás fája körül röpködnek, máskor szőlőfürtöt tart szájában a madár, de a Noé bárkájának szélén is madarak ülnek.¹⁸ Kiemelkedően szép ábrázolás a tancsi templom egyik kazettáján a szájában leveles ágat tartó madár, repülését szinte álomszerűen lebegő mozgásnak ábrázolta a mester.¹⁹

Gyakoriak a templomi bútorzatokon az olyan madarábrázolások, amelyeknek kompozíciója és ábrázolásmódja tiszta népművészet, és annak más műfajaiban, így a festett bútorokon, fazekastermékeken vagy a hímzésekben szinte a tükörképeit találhatjuk meg. Tombor Ilona szerint „ez nagyon jól mutatja azt a folyamatot, ahogyan a céhes művész letisztult a nép tanulatlan háziiparosainak kezébe.”²⁰ A virágtövön ülő páros madár ábrázolásának sok szép példája maradt ránk a templomi festett bútorzaton. A szennai templom mennyezetdeszkáján és karzatán is található, szívből kinövő tulipános virágtő kétoldalán ülő, virágos ágbóbitát viselő díszes madárpár 1785-ben készült. Később, a 19. század közepén festették a kőrösi és a kovácshidai református templom bútorzatát, melynek madarábrázolásai korabeli festett ládák tükörképei lehetnének: szép tagolású virágtövön ül a szájában virágos ágat tartó páros madár. Az Erdélyben működő Umling Lőrinc festő mester is többször alkalmazott virágtöves madarábrázolást alkotásai során. A kőrösfői templom 1764-ben készült festésén, valamint a magyarvistai templom 1765-ös mennyezetdeszkáin és padjain is szerepelnek a fentiekkel rokon, virágtöveken ülő páros madarak.

A madár megjelenik az egyes templomi bútorok formájának kialakításánál, díszítésénél is. Legszébb példája a tákosi református templom 1767-ben datált festett padjának oldaltámlája, amely ötletesen kifűrészelt bóbitás madárfejforma. A részleteket szí-

lakon és borosdedényeken egyaránt.¹⁵ Ezek a tárgyak is jelentős közvetítő szerepet játszhattak abban, hogy a pelikánábrázolás elterjedt a világi használati tárgyak díszítményein is. A legkorábbi példákat a halottas párnákon, lepedőkön találjuk, takácsszötteseken, recehímzésen, szálánvarrott hímzésen egyaránt felbukkan. Sormintává válik vagy tükrözve megkettőződik, s így – eredeti jelképes értelméből egyre inkább veszítve – lassan ornamentalsé válik. A szószékkoronák plasztikus pelikán ábrázolására vezethető vissza a paraszti fazekasmunkákon megjelenő madár és fiai csoport. Igazolja és erősíti ezt az a tény, hogy német nyelvterületen a fedeles edényeken ez meglehetősen elterjedt dísz.¹⁶

A festett templomi bútorzaton megjelenő *madarábrázolások* jelentésükben és megjelenésükben, a díszítmény megkom-

15. Vö. Takács B., 1983. 13. kép.

16. Vö. Magyar Néprajzi Lexikon IV. 1981. 225., továbbá személyes gyűjtésem a drezdai Museum für Volkskunst gyűjteményében.

17. Vö. Seibert, J., 1986. 211.

18. Noszvaj (1726), Csengersima (1761), Gyügye (1967), Magyarcsaholy (1977).

19. Tombor I., 1968. XXXVIII. tábla.

20. Tombor I., 1968. 27.

nes festés teszi naturálisabbá és látványosabbá. Hasonló díszítményt találunk a lónyai templom szószékkoronájának sarokvolutáján is. A Veszprém megyei Nemesvámos templomában maradt fenn a szintén a 18. század közepéről származó 5 töredékes padprofil, érdekes, fekete rajzú madárforma kiképzéssel.²¹

A madárábrázolások a stilizálás magas fokán készültek, így legtöbbször a madár fajtája konkrétan nem állapítható meg, és nem is fontos. A páva azonban egyértelműen felismerhető külsődleges jegyei alapján is. Ez a dekoratív madár, a halhatatlanság és az örök élet jelképe, már az ókeresztény művészetben is kedvelt motívum volt. A késői középkor óta viszont különböző bűnök, főként a hiúság és a gőg negatív szimbólumaként is szerepel.²² Megjelenik a templomok festett növényi díszei között például a szent-simoni katolikus templom (1650) mennyezetén és a krasznai református templomban is (1736). Nagyon kedvelt díszítménye később a népművészet minden műfajának, elsősorban a régi stílusú hímzéseken gyakori, de a dunántúli pásztorművészet figurális díszítményei között is sokszor feltűnik a csőrében virágos ágat tartó páva.²³

A kétfejű sas a mennyezetdeszkák figurális díszítményei között egyedi színfolt.²⁴ A kettős madáralak ősi, Bizáncig visszavezethető motívum, elsősorban textilek díszítményeiről terjedt el. Hatalmi szimbólum, de hazánkban évszázadok óta elsősorban a Habsburg-címert jelenti. Megjelenítésének kötelező részletei a két fej közötti korona, két karmában kardot tart a sas, végül pedig a hasán általános a címer. A festett mennyezetkaszettákon azonban figyelemre méltó változásokat figyelhetünk meg a kétfejű sas ábrázolásának hagyományos attribútumaiban. A korona helyén gyakran virágtó vagy szívforma jelenik meg, illetve olyan ornemens, melynek célja csak az adott felület kitöltése és díszítése. A karmokban tartott hatalmi szimbólum, a kard helyét is sokszor indák, virágos ágak töltik be. A test közepére helyezett címer helyére pedig szív vagy éppen a festő mester neve kerül.²⁵

Hasonló ábrázolási jellegzetességek figyelhetők meg a kétfejű sas megjelenítésében a népművészet egyéb területein is. A mintául szolgáló ábrázolások közül Malonyai Dezső kiemeli az egyik korabeli fémpénzt: „a nép kezén forgott régi négy krajcárosok, a „suszter talléron” ott volt a furcsa madár, onnan másolhatták.”²⁶

Kedvelt állatmotívum a szarvas is, néhány tipikus változatban, magányosan vagy párban ábrázolva. A szarvasok az igazság vizére, a Krisztus evangéliumára szomjazó, az ahhoz igyekvő lelkeket jelképezik. A leggyakrabban énekelt zoltár kezdő sora is idézi: „Mint a szép hives patakra a szarvas kívánkozik, lelkem úgy óhajt Uramra . . .”

21. Vö. Tombor I., 1968. 64. Madárábrázolások találhatók továbbá a következő templomokban (a felsorolásban az elpusztult, de valami módon dokumentált alkotások is szerepelnek): Csik-somlyó (1678), Farnas (1750), Kalotadámos (1774), Kőrösfő (1764), Kraszna (1736), Magyar-gerőmonostor (1758), Magyarlóna (1752), Magyarókerke (1746), Magyarszentbenedek (1707), Magyarvalkó (1778), Nagypetri (1713), Oklánd (1771), Somkerék (1761), Székelydáma (1630), Tancs (1676) stb.

22. Vö. Seibert, J., 1986. 261.

23. Vö. Kovács I., 1987. 241–269.

24. Vö. Seibert, J., 1986. 277.

25. Sasábrázolások találhatók többek között az alábbi templomok díszítményein: Székelydálya (1630), Tancs (1670), Magyarcsaholy (1777), Szentgerice (1670), Zabola (1772), Gyűgye (1767), Kisnamény (1755), Csengersima (1761), Piliny (1713), Megyaszó (1735), Noszvaj (1734), Rudabánya (1758), valamint Teresztenye és Vilonya.

26. Malonyai D., 1911. 288.

A noszvaji templom egyik kazettáján erdőben pihenő szarvasokat festettek. Másol mozgásban levő, ugró szarvasalak tűnik fel.²⁷

Korabeli habán kerámián, ónedényeken is ábrázolták a szarvas alakját dús növényi környezetben. A 18–19. századi nyugat-dunántúli hímzésekben általában párosan jelenik meg a virágtő két oldalán. Még a késői pásztorművészetben is gyakori a szarvas kecses ábrázolása.

Az *oroszlán* az ókorban az erő és a királyi hatalom jelképe, később mint „Judda oroszlánja” – Jézus jelképe is győzedelmeskedik a gonosz felett. A reneszánsz világi ikonográfiában a bátorság, lelkierő, az igazság nemes tulajdonságainak megtestesítője.²⁸ Az oroszlán páros ábrázolása közismert, jelentése többretegű lehet. A népművészet területén a heraldikai eredetű ágaskodó páros oroszlán megjelenése a leggyakoribb. A legtöbb tárgyi emléken általában információt hordozó elemeket fognak közre. A festett templomi bútorzatok emlékei között erre szolgál például a kispetri templom egyik mennyezetdeszkája, ahol az oroszlánok az alkotás adatait tartalmazó feliratot tartják. Más esetekben azonban az eredeti funkció már feledésbe merült, s a két ágaskodó oroszlán koronás vagy virágdíszes oszlopot, sőt máshol egy nagy reneszánsz rozettát fog közre.²⁹

A heraldikai páros oroszlán különösen gyakori volt a céhes világ tárgyainak, dokumentumainak díszítményein. Mesterségjegyek, oklevelek, címerek szinte általános kísérő díszítménye volt az ágaskodó páros oroszlán. Ez a kompozíció került át aztán egyszerű paraszti használati tárgyakra is, ismerjük példáját pásztorfaragásokon, de 20. század eleji palóc székfamlán is.

Az *egyszarvú* az ártatlanság és a szüzesség jelképe.³⁰ Ez az állat a középkori festészetben, de a szövött falikárpitokon is gyakori kedvence a művészeknek, rendszerint dús növényi környezetben. Így jelenik meg a mennyezetdeszkákon is Megyaszón (1735) és Krasznán (1736). Attribútumai, ábrázolásának változatai nincsenek, a táblán szabadon maradt felületet növényi motívumok töltik ki. Korabeli habán edényeken, de óntálon és lepedővégeken is előfordul növényi ornamensek között az egyszarvú.

A kereszténység egyik legősibb szimbóluma a *hal*.³¹ Ábrázolása azonban már számos ókeresztény emléken is megtalálható, legtöbbször nem is egy példányban, hanem egyszerre kettő vagy több halat is ábrázolnak. Az abonyi református templom 18. századi tábláján három halat látunk, a maksai 1766-os kazettán halak és szirének alkotnak kört. A kismaményi 1775-ös, azóta elpusztult mennyezetben Rómer Flóris „pontyokat, keszegeket” vélt felfedezni.³² A reneszánsz előszeretettel ábrázolt delfineket. A csendesimái templomban (1761) is egy virágtő társaságában stilizált delfinek láthatók. Gyügyén (1767) Tombor Ilona szerint³³ „másutt nem látott kép egy cápához hasonló nagy hal, mellette három kisebb hal.” Szerinte kétségtelenül a rosszat, a sátánt jelképezi. Szentgericén (1670) virágba harapó halakat festettek, az abonyi templomban is egy mézőn három halat ábrázolt a mester. Rombusz alakú keretben a noszvaji mennyezetben is

27. Szarvasábrázolások találhatók többek között: Biharpüspöki (1726), Magyargyerómonostor (1758), Magyarlóna (1750), Oklánd (1771), Magyarvista (1765), Csengersima (1761), Noszvaj (1734).

28. Vö. *Seibert, J.*, 1986. 250.

29. Oroszlánábrázolások találhatók többek között: Kispetri, Kalotadámos (1774), Maksa (1766), Réty (1626).

30. Vö. *Seibert, J.*, 1986. 78.

31. Vö. *Seibert, J.*, 1986. 114.

32. Idézi *Tombor I.*, 1968. 64.

33. Vö. *Tombor I.*, 1968. 64.

volt két hal.³⁴ A madoccai református templom díszítményei között található halábrázolás konkrét magyarázatára – a szimbolikus eredeten túl – tanulságos bizonyítékot talált Fél Edit és Hofer Tamás:³⁵ „A madoccai reformátusok azért örökítették meg templomukban egy ponty alakját, mert a madoccai halas tavak árendása, Budai Polgár Kratz Pál úr katolikus létére az egyik halastó jövedelmét a református templom építésére adományozta, s ez a tó olyan nemvárt gazdag hasznot hozott, hogy a templomépítést folytathatták, és a korábbi kölcsönöket is visszafizethették. Többen óhajtották, hogy egy kőbe metszett ponty helyeztessék valahova a templom falába, hogy ez a maradékot emlékeztesse ezen különös isteni kegyelemre.”

A hal a népművészet egyéb műfajaiban is megjelenik, így butellákon, tálakon találunk stilizált formájával, de sulykolófán faragott növényi díszek között is felbukkan századunk elején.

A *sellő* a középkori értelmezés szerint a csábítás jelképe. Ábrázolása azonban az ókorból ered, tulajdonképpen az antik madártestű szirének középkori megjelenési formája.³⁶ Emberi felsőteste egy vagy két halfarokban végződik. Ábrázolását férfi és női változatban is ismerjük. Az 1676-ban a tancsi református templomban festett példánya kétfarkú, hosszú szakállas férfisellőt mutat, melyet még a SIRENES felirat is megerősít. Szintén kettős halfarokkal ábrázolt sellőt festettek Csengeren (1745), Gyügyén (1767), valamint a noszvaji mennyezetén is (1736). A későbbi sellőábrázolások már egyfarkúak és nők. Legérdekesebbek a szennai templom padtámláján található, valamint a drávaiványi templom mennyezetét díszítő. Fején furcsa tulipánszerű koronát visel, mindkét kezében kard van. A táblán az egyfarkú sellő aszimmetrikus alakja miatt üresen maradó helyeket az egyik sarokban virág tölti ki, felül viszont egy szájában ágat tartó madár, s alatta egy hal látható. A bibliai értelmezés szerint a kardos sellő a gyülekezetet a rosszra és a bűnhődésre figyelmezteti, mellette a madár és a hal pedig a jót, a békét jelképezi.³⁷ Malonyai Dezső is foglalkozott a dunántúli népművészet vizsgálatakor a szennai sellőábrázolással:³⁸ szerinte is a csábító gonoszság jelképe ez, de felveti, hogy e középkori eredetű ábrázolás itt Somogyban talán a balatoni, távolabbról pedig a külföldi, vízparti területeken elterjedt mesehagyománnyal keveredhetett.

Akár a szennai templom sellője is lehetett a konkrét példája annak a szintén Somogyból származó spanyolozással díszített kerek tükrösnek, ahol szintén egyfarkú sellőt ábrázolt az ügyes kezű faragó. A sellő mindkét kezében – a népművészet hagyományainak megfelelően – virágos ágat tart, melyen madárka ül.³⁹

A *kígyó*hoz sokféle hiedelem fűződik a népi kultúrában.⁴⁰ Természetfeletti hatalommal ruházzák fel, ártó, de segítő erőt is tulajdonítanak neki. A keresztény ikonográfiában főként az első emberpár bűnbeesésének részeseként szerepel. A festett templomi bútorzaton elsősorban ebben az értelmezésben láthatták a hívők, de más jelképes szí-

34. Halábrázolások találhatóak: Magyarszentbenedek (1707), Oklánd (1771), Szentgerice (1670), Maksa (1766), Csengersima (1761), Gyügye (1767), Kisnamény (1775), Noszvaj (1736), Abony (1740).

35. Fél E.–Hofer T., 1975. 32.

36. Vö. Seibert, J., 1986. 294.

37. Sellőábrázolások találhatóak: Tancs (1676), Csenger (1745), Noszvaj (1736), Gyügye (1767), Maksa (1766), Bánffyhyunad (1780), Biharpüspöki (1720), Magyarcsaholy (1777), Drávaiványi (1792), Kőrös (1836).

38. Vö. Malonyai D., 1911. 326.

39. Vö. Magyar Néprajzi Lexikon IV. 1981. 437.

40. Vö. Erdész S., 1984.; Fügedi M., 1988.; Verebélyi K., 1983.

tuációkban is megjelenik, így pl. a gólya szájában.⁴¹ Mindkettőnek párhuzamait megtaláljuk a profán népművészet tárgyain is.

A kedvelt mítikus állatok közé tartozik a népmesékben is gyakori *sárkány*, a gonosz jelképe.⁴² Megjelenik trombitát fújó sárkánykígyóként, mint az utolsó ítélet harsonása (Kalotadámos, Nagypetri). Teljesen népmesei hangulatú viszont a krasznai mennyezetten látható hétfejű sárkány. Furcsa disznófejű sárkány néz le a kázmárki református templom karzatáról. A csengersimai templomban látható szárnyas sárkánykígyó mellett a következő felirat is magyarázza az ábrázolás jelentését: „AZ ASZSZONYI ÁLLATNAK MAGVA MEGRONTYA A KÍGYÓNAK FEJÉT GEN: III: 15.”⁴³ Hasonló sárkánykígyóra bukkanunk székelykapuk faragott díszei között, egy kiskun-sági nyereg faragott kápáján viszont sárkány és oroszlán küzdelmét ábrázolták. Egy Somogy megyei tülök karcolt díszítményei között pedig a krasznai hétfejű sárkány párját fedezhetjük fel.

Közismert az Isten *báránya* jelképes ábrázolása.⁴⁴ A lábával zászlót emelő bárány Krisztust szimbolizálja. Magyarországon már a román kori egyházi emlékeken feltűnik, de megtalálható a református templomok festett bútorzatán is (pl. Kraszna 1736), de egyházi edényeken, úrasztali terítőkön is gyakori.⁴⁵ Ábrázolásmódja és eredeti attribútumai azonban gyakran megváltoznak, módosulnak. Sőt – eredeti jelentésének elhomályosulásával – még az állat megnevezése is más.⁴⁶

A református templomok XV–XIX. századi festett bútorzatának díszítményeiből az állatábrázolásokat tekintettük át. Ezek témája és ábrázolásmódja is bizonyítja, hogy a templomi festett bútorzaton található állatalakok jelentős kultúrtörténeti értéket képviselnek. Több ezer éves jelképes kifejezőmód továbbélését és megnyilvánulását bizonyítják. Több motívum és annak ábrázolási sémája szinte az emberi kultúra bölcsőjéig visszavezethető. Az eredeti mondanivaló és annak ikonográfiai megjelenítése sokszor módosult ugyan, de mégis életben maradt egymást váltó társadalmak és művészeti irányzatok során át is. Ez az egész művészi gyakorlat, mint a példák is bizonyították, a 18–19. század folyamán szinte észrevétlenül olvadt bele a népművészetbe. Ahogy elhomályosul, módosul az eredeti jelentés, a példázat, úgy lazulnak fel az átvett ábrázolási sémák is. Az egyéni látás, az egyéni alkotói tehetség és fantázia, a képi ötletek változottsága alakítja az átvett hagyományokat. Olykor ösztönösen is groteszk, máskor humoros vagy éppen bájosnak nevezhető megfogalmazások születnek.⁴⁷ A reneszánsz döntően növényi, virágos díszítésmódja nagy hatással van az alakos ábrázolások megkomponálására is. Mindent körülvesz a kanyargó, burjánzó növényi ornamentika,⁴⁸ egyes növényi elemek pedig beilleszkednek, részeivé válnak az alakos ábrázolásnak. A jelképek attribútumainak elhomályosulása is maga után vonja, hogy azok is ornamentalsé formálódhatnak. A festett templomi bútorok állatábrázolásainak szinte tükör-

41. Kígyóábrázolások találhatóak: Noszvaj (1736), Homoródkarácsonyfalva (1700), Magyarlóna (1752), Kőrösfő (1764), Oklánd (1771), Szentgerice (1670), Zabola (1772).

42. Seibert, J., 1986. 276.

43. Sárkányábrázolások találhatóak a következő templomok díszítményein: Kisnamény (1755). Csengersima (1761), Magyarvista (1765), Piliny (1713), Kalotadámos (1774), Réty (1626), Magyarcsaholy (1777), Szilágysomlyó (1737), Kraszna (1736).

44. Magyar Néprajzi Lexikon II. 1979. 649.

45. Vö. Takács B., 1983.

46. A zászlós bárányt olykor ló vagy oroszlán helyettesíti, vagy éppen elefántnak értelmezik az ábrázolást, mint Bukovinában is. Vö. Magyar Néprajzi Lexikon II. 1979. 650.

47. Vö. Vilhelm K., 1975. 7., aki bevezetőjében az állatábrázolások korszerűségét hangsúlyozza, és a „naiv művészet” értékeivel hasonlítja össze.

48. Vö. Vilhelm K., 1975. 8. és Tombor I., 1968. 101.

képeit, másolatait fedezhetjük fel olykor egy-egy paraszti használati tárgy díszítményén. Ezek az inspiráló élmények, a festett famennyezetek díszítményeinek közvetítő szerepe is közrejátszhatott abban, hogy egyes – eredetileg jelképes értelmű – állatábrázolások a 20. századig megőrződtek és felbukkannak a népművészet kései korszakának tárgyi emlékein is.

IRODALOM

- Balogh J.*,
1943. Az erdélyi renaissance. Kolozsvár
- Domanovszky Gy.*,
1936. Magyarország egyházi faépítésze. Bereg megye. Budapest
- Erdész S.*,
1984. Kígyókultusz a magyar néphagyományban. *Studia folkloristica et ethnographica* 12. Debrecen
- Fügedi M.*,
1988. Die Schlange in der ungarischen Hirtenkunst. *Ethnographica et Folkloristica Carpatica* 5–6. Debrecen, 141–150.
- Kelemen L.*,
1945. Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. Kolozsvár
- Kovács B.*,
1965. A noszvaji templom festett famennyezete. Az egi Dobó István Vármúzeum Évkönyve III. Eger
- S. Kovács L.*,
1987. Szerelmespár-ábrázolások a dunántúli pásztorművészetben. A páva. In: Erosz a folklórban. Szerk.: Hoppál M., és Szepesi E. Budapest, 241–269.
Magyar Néprajzi Lexikon I–V. Budapest, 1977–1982.
- Malonyai D.*,
1911. A magyar nép művészete III. Budapest
- Marosi E.*,
1975. Magyar falusi templomok. Budapest
1986. *Physiologus*. Fordította: Mohay Tamás, utószó és képválogatás: Kádár Zoltán. Budapest
- Seibert, J.* (szerk.)
1986. A keresztény művészet lexikona. Budapest
- Szabadfalvi J.*,
1980. A megyeszói festett asztalosmunkák 1735-ből. Borsodi kismonográfiák 9. Miskolc
- Takács B.*,
1983. Református templomaink úrasztali terítői. Budapest
- Tombor L.*,
1967. Régi festett asztalosmunkák a XV–XIX. században. Budapest
1968. Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. században. Budapest
- Verebélyi K.*,
1983. Ádám és Éva. Műzsák 4.
- Vilhelm K.*,
1975. Festett famennyezetek. Alakos ábrázolások a XV–XVIII. századi erdélyi templomokban. Bukarest

SYMBOLISCHE DARSTELLUNGEN AN DEN BEMALTEN MÖBELN DER PROTESTANTISCHEN KIRCHEN

(Auszug)

Beschauend die figuralen Darstellungen, Tiergestalten in den Ornamenten der ungarischen Volkskunst darf man auch das bemalte Mobiliar der Dorfkirchen nicht ausser Acht lassen: man soll auch die Deckenbretter, die angestrichenen Bänke, die Pfründen und die Sprechbühne als integranten Teil der ungarischen Volkskunst betrachten. In ihnen werden die Ausstrahlung der europäischen Kunststile, der gemeinschaftliche Anspruch der zeitgenössischen örtlichen Bauern- und Marktflecken-Gesellschaft, ihr Kunstgeschmack und ihre Religionsidee gleichermassen konzipiert.

In Ungarn bewahren in erster Reihe die protestantischen Kirchen symbolisch-figurale Darstellungen, denn die protestantischen Religionen haben naturgetreuen Darstellungen der Religionsthemata verworfen und haben ein eigenartiges, in der Symbolik des Mittelalters wurzelndes Symbolsystem verwendet. Sie haben ihre Ansichten in erster Linie in der Bibelsprache verfasst, häufig wurden deren Zitate in symbolischer Form verwendet. Die figuralen Tafeln sind also alle die Darstellungen von je einem Gedanken, je einer Parabel. Die figurale Darstellung fügt sich gut in die Ornamente ein, die entscheidend pflanzliche Renaissance-Ornamente verwenden, sogar die Tiergestalten selbst beginnen pflanzliche Ornamente zu werden.

Das Studium nimmt jene Tiergestaltungen der Reihe nach her, welche an den profanen Gebrauchsgegenständen, auch in der Volkskunst verbreitet und typisch waren: der Pelikan, der Doppdadler, der Hirsch, Agnus Dei, der Löwe, der Fisch, der Unicornis, die Schlange, der Drache und der Vogel. Deren ikonographische Bedeutung war bekannt; die meisten von ihnen sind auf das im zweiten Jahrhundert entstandene, mit dem Namen Physiologus bekannte Werk zurückzuleiten, deren Tiersymbolik im ganzen Mittelalter und auch in der Renaissance allgemein verbreitet war. Die an den bemalten Einrichtungen der protestantischen Kirchen sichtbaren symbolischen Tierdarstellungen spielten wichtige vermittelnde Rolle zwischen der oftmals auch uralte Traditionen beinhaltenden christlichen Ikonographie und der bäuerlichen Verzierungskunst.

Márta Fügédi

A PARASZTÜVEGEK HELYE A NÉPMŰVÉSZETBEN

VERES LÁSZLÓ

A paraszti háztartások 17–19. századi eredetű üvegeit a néprajztudomány hosszú ideig nem tekintette vizsgálatra tárgyának. Az üvegekkel szembeni mostoha bánásmód lényegében három alapvető okra vezethető vissza. A tárgyi emléanyag hiánya, a tudományos feldolgozások elmaradása, valamint a népművészet egészéről alkotott nézetek akadályozták meg azt, hogy az üvegből készült használati tárgyak jelentőségüknek megfelelő helyet kapjanak a népi kultúráról alkotott sokszínű képben.

A néprajzi anyaggyűjtés gyakori formája az, hogy a kutatók a jelenből kiindulva, recens adatokat gyűjtve próbálnak közelíteni a múlt, a paraszti kultúra korábbi rétegei felé. Ez a módszer, ha nem párosul megfelelő történelmi látásmóddal, azt a veszélyt rejti magában, hogy a kutatási eredmények az időtlenségben lebegve nem rögzítik helyesen a paraszti kultúra egy-egy történelmi periódusra jellemző vonásait. A jelenből, vagy a közelmúlt eseményeinek, állapotának vizsgálatából kiindulva nehezen érhetők el a paraszti háztartások egykori, 17–19. századi eredetű üvegtárgyai. A paraszti tárgyi környezetben a múlt század második felétől döntő többségben gyári készítésű, szériában előállított üvegtárgyak figyelhetők meg. Ilyen üvegtárgyakat talált *Fél Edit* 1936-ban *Kocs* községben,¹ vagy ilyen gyáripari produktumokra utalnak már a *ceglédi intentáriumok* adatai is 1850–1900 között.² A tárgyi anyaggyűjtést nehezítette az, hogy a régi üvegtárgyakat – a néprajz és az iparművészet érdeklődése hiányában – elsősorban jöszemű magángyűjtők fedezték fel, és féltve őrzött régiségként tartották otthonaikban. Őket is elsősorban a gazdagon díszített, datált tárgyak érdekelték. Az egyszerű használati üvegek pedig kiszorultak a háztartásokból, mert olcsó gyári üvegekkel lehetett őket pótolni, vagy megsemmisültek. Az üveg minden mai anyaggal szemben jóval törekenyebb. Ha elrepedt vagy kilyukadt, akkor már nem lehetett használni, lehetetlen volt tökéletesen összeragasztani, megfoltozni. A használók a törött, repedt tárgyaktól így könnyen megváltak, mert semmire sem lehetett őket alkalmazni. A paraszti háztartásokban fennmaradt és többnyire jellegtelennek tűnő, különösebb művészi igényről tanúságot nem tevő üvegek nem keltették fel a kutatók figyelmét. A gyáripari termékek pedig természetesen nem inspirálhattak oly módon, mint más paraszti használatban levő tárgyak, amelyeket a parasztok maguk készítettek, vagy a városi iparosoktól szereztek be, de mindenképpen archaikus vonásokat tükröztek. Amikor Magyarországon a módszeres néprajzi tárgygyűjtések elkezdődtek, a hagyományos technikával dolgozó kis erdei huták döntő többsége már beszüntette a termelését, s helyüket modern üvegyáraknak adták át. Csak néhány kis üzem (mint

1. L. *Fél Edit* 1941.

2. L. *Kocsis Gábor* 1988.

pl. Regéc) próbálkozott meg léte meghosszabbításával úgy, hogy olyan termékeket állítottak elő, amelyek az üvegyárak érdeklődési területén kívül estek. Ezeket a termékeket a huták környéki falvakban értékesítették, élelemre, vagy különböző használati tárgyakra cserélték őket. Világítóeszközök, légyfogók, tányérok, egyszerű háztartási vagy borászattal összefüggő eszközök voltak a cserére vagy eladásra felajánlott tárgyak.

A múlt század végén az üvegyártással foglalkozó munkák is hozzájárultak ahhoz, hogy az üvegből készült tárgyakat lebecsüljék. A monográfiák szerzői előszeretettel hangoztatták, hogy Magyarországon nem volt számottevő üvegyar, azt is idegenek honosították meg. Az ezredéves évforduló ünnepi lázában égve a 19. század második fele üvegyárainak művészi termékeit reklámozták inkább. A régi üvegek közül pedig híres történelmi személyiségek velencei, vagy cseh üvegeit tartották figyelemre méltónak, publikálásra érdemesnek.³

A paraszti használatú üvegtárgyak néprajzi aspektusú feldolgozásának elmaradása egyértelműen összefüggött a tárgyi anyaggyűjtés hiányával. Ebben kétségtelenül az volt a döntő mozzanat, hogy a századfordulón, századunk elején a népművészet egészéről kialakított nézetek lehetlenné tették a még fellelhető üvegtárgyak összegyűjtését, számbavételét. A század elején, amikor még szép számban lehetett volna üvegtárgyakat gyűjteni, a népművészeti kutatás a sajátosan paraszti, autochton műfajokat kereste. A paraszti használatban levő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta továbbá az is, hogy ismeretlen volt a készítési helyük, és ugyanúgy lehettek a nemesség, a polgárság mindennapi életéhez kötődő tárgyak, mint a parasztságéhoz. A felszínes, a szakirodalomban megfogalmazott téves nézetek miatt minden üvegtárggyal szemben feltételezték, hogy előállításuk minden tekintetben komoly technikai előkészületeket, nagyobb ipari berendezéseket igényel. A paraszti használatban levő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta továbbá az a divatos nézet is, amely egy „magasabb” kultúra elemeit vélte felfedezni minden olyan tárgyban, amely a szokványostól eltért.

Az 1950–60-as évektől kezdve az egykori huták környékén levő településeken összegyűjtött üvegek múzeumi gyűjteményekbe kerültek. Ezeket kiegészítették a jóval korábban összegyűjtött magángyűjtemények jelentős tárgye gyűjtésével, s így olyan anyag halmozódott fel, amely többirányú kutatásra inspirált. A levéltári források feltárásával elkezdődött az erdei üveghuták történetének rekonstruálása, majd a népművészet fogalmának, vizsgálata tárgyának változásával a népi kultúrába való beillesztése. A parasztüvegek iránt megnyilvánuló érdeklődésre a népművészet fogalmának átalakulása volt nagy hatással. Ennek köszönhetően az üvegből készült használati tárgyak feltűntek a népművészeti kiállításokon és helyet kaptak a népművészeti monográfiákban is.⁴

1. A népművészet fogalmának, vizsgálati körének változásai

A népművészet fogalma, vizsgálatának tárgya és módszere rendkívül bonyolult, összetett kérdéskör. A népművészet egészéről alkotott közkeletű felfogás a használati tárgyak díszítésében, művészi megformálásában nyilvánul meg elsősorban. Nem tesz különbséget az általánosan használt, és a köznapi tevékenység szféráján kívül eső, különös műgonddal készített, gazdagon díszített tárgyak között. Ma már nem lehet vitás, hogy a népművészet történeti képződmény, s mint *K. Csilléry Klára* megállapította, az elemzés, az értékelés nem képzelhető el a fogalom alakulása beható tanulmányo-

3. A téves megállapításokat és nézeteket vö. *Sághelyi Lajos* 1938. 4. és *Telkes Simon* 1895. 20.

4. *Fél Edit–Hofer Tamás* 1975.; vagy legújabban *Bellon Tibor–Szabó László* 1987.

zása nélkül. A népművészeti kutatások történetének bemutatása, a vizsgálatok céljának és az alkalmazott módszereknek az elemzése nagyon fontos lenne, hogy a stílusfejlődés legfőbb tendenciáit megismerhessük. A népművészeti kutatás történetének ma még csak a kezdetén tartunk. A feltárást nehezíti az, hogy a népművészeti tárgyak publikálási módszere a történeti tárgyalás kívánalmainak csak ritkán felelt meg.⁵ Természetesen ez az elemzés sem vállalkozhat a népművészet fogalmának, kutatásának teljes történeti bemutatására. Csak azokat a csomópontokat igyekszik megragadni, amelyek rávilágítanak az üvegtárgyakkal szembeni viselkedés hátterére, illetve a népművészet fogalmának megváltozásával lehetővé tették a parasztüvegek beillesztését a népművészetbe.

A néprajztudomány népművészet egészéről kialakított álláspontja lényegében a századfordulón, és századunk első évtizedeiben kavargó sokféle áltudományos, művészi elképzelésekkel szembeni polémiában született meg. A népművészet egészéről alkotott képet kezdetben írók, művészek, rajztanárok festették sokszínűre. A népművészet hőskorában a tárgyi anyagművészet szempontjából való értékelésében két alaptendencia bontakozott ki. Az egyik irányzat elképzeléseiben a paraszti háziipar és az iparművészet egymást inspiráló és kiegészítő nézeti fogalmazódtak meg.⁶ E nézetek képviselői abból indultak ki, hogy a gyorsan és tömegesen termelő gyáripar elpusztította a háziipart, megfosztotta a tárgyakat szépségüktől, s a kézi munka elsorvasztásával az anyagi sajátosságokat kifejező forma, és az ezzel összhangban jelentkező díszítés teljesen háttérbe szorult. Olyan új művészet megteremtésére van szükség, amely az anyagot és a szerkezetet visszahelyezi régi jogaiba, és a díszítményekben a nemzeti sajátosságok jutnak kifejeződésre. *Kőrösfői Kriesch Aladár*, a mozgalom egyik vezető alakja a nemzeti sajátosságokat, a „magyar ornamentiká”-t azért tartotta fontosnak érvényre juttatni, mert „a szem, a lélek megkívánja a szépet, a szemnek nemcsak a festett képben, kifaragott szoborban kell gyönyörködnie, hanem mindenben, ami körülvesz minket. A művészet nincs lekötve a vászonra, kőre, ott kell lennie annak mindenben, a széken, a késünkön, a levesestányérokon”.⁷ A másik irányzathoz tartozók az anyagtól függetlenül a magyar, azaz a nemzeti ornamentika felfedezésétől várták a magyar nemzeti stílus megteremtésének, továbbfejlesztésének lehetőségeit. Elképzeléseik szerint valamikor az ősidőkben létezett egy tökéletes forma, egy összefüggő világkép, amely a történelem folyamán szétesett, és ezekből a töredékekből egy valamennyi tárgyon érvényesülő egységes magyar művészi formanyelv alakítható ki. Különösen *Huszka József* munkáiban fejeződött ki az a szándék, hogy a motívumkincset a romantikus keleti eredet, a lovas nemzetre jellemző nemes faji származás bizonyítékaként vonulassa fel, az ősi, nemzeti alapértéküket minden áron alátámaszsa.⁸ A romantikus népművészeti felfogás a vele összekapcsolódott ősi, nemzeti, tiszta értékkomponensekkel – a keleti színpompával és színorgiával, mint a keleti képzelet tartozékaival – kimutatható hatással volt az ipar- és képzőművészetre, valamint az új építőművészetre. E hatásnak köszönhetően jelentek meg a pécsi *Zsolnay Gyár* termékein a *Zsolnay Teréz* és *Julia* által tervezett „magyaros” díszítmények. A *gödöllői művésztelep* alkotói az erdélyi népművészetben, „Kalotaszeg szívárványszínű világá”-ban találták meg az ősi, harmonikus egységet és alkotásaikat mindig áthatotta „a civilizációk fényes erkölcsi tisztaságának hitt világa” érintetlen formában megőrződése feletti ujjongó felismerés.⁹ A néprajzkutatókat nem a népművészet más művészeti

5. K. Csilléry Klára 1977. 14–15. A népművészet történetét L. K. Csilléry Klára 1971.

6. Vö. Sármany Ilona 1977. 102.

7. L. Veres László 1980. 85.

8. L. Huszka József írásait: *Huszka József* 1883.; *Huszka József* 1898. stb.

9. Hofer Tamás 1984. 36.

ágakat inspiráló hatása, szemléletmódja készítette vitára, hanem az idealisztikus, tárgyaktól, történeti tényektől függetlenül áltudományos nézetek, melyek leginkább *Huszka* írásaiban fejeződtek ki. Az írók, művészek, rajztanárok és amatőrök által kialakított nézetek jelentősége abban foglalható össze, „hogyan felébresztette és tartósan ébren tartotta az érdeklődést a néphagyomány csírázó fejleményei iránt”.¹⁰

Bátly Zsigmond 1906-ban *Urmutatójában* már leszögezte – s ez lényegében az áltudományos nézetekkel szembeni állásfoglalásnak is tekinthető –, hogy a kultúra „... . nincs népekhez kötve, hanem egyes kisugárzó pontokból más népekhez is áttérjed és a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak időleges hordozói”.¹¹ *Bátly* valami nagyon fontosat érzett meg, olyat, amely a szociális vagy kulturális antropológia képviselőinek nézeteiben kristályosodott ki. Az antropológusok az emberi kultúra vizsgálata során a kapcsolatok szövevényeinek elemzését állítják előtérbe. Az emberi társadalmak, a kultúra rendezése közben dolgozták ki paraszti társadalom, paraszti kultúra vezérfogalmaikat. Tehát nem saját nemzeti identitásuk eredeti rétegeit keresve fedezték fel a parasztságot. A paraszti kultúrát egy összetett kulturális rendszer részegységének tekintik. Ezért elvetik a paraszti önellátásban, zártságban megőrződő kultúra változatlan, eredeti voltáról vallott felfogásokat.¹² Lényegében a kultúra változatlanságáról, örök voltáról vallott nézetekkel száll szembe *Györfly István*, amikor munkáiban a felszínen megjelenő, csillogó világ helyett az archaikus, régi formákra irányította rá a figyelmet, és hangsúlyozta a tárgyak különböző történelmi korokban való vizsgálatának jelentőségét.¹³ *Bátly Zsigmond* és *Györfly István* kutatási eredményeit, és a hozzájuk hasonló nézeteket vallók publikációt *Viski Károly* szavaival élve az „ázsiai” hagyatéknak tartott népművészetben nevelkedett közönség „... . fölzúdulással fogadta s szívesen vette a magyar ornamentika olyan elméleteit, amelyek a mai szücs- és szürhímzések elemeit közvetlenül a honfoglalók ásatag fémemlékeivel kapcsolták össze”.¹⁴

A magyar népművészetről az első szintézist *Bátly Zsigmond*, *Györfly István* és *Viski Károly* készítette.¹⁵ 1928-ban a prágai *Nemzetközi Népművészeti Kongresszusra* készített munkájukban a népviseletek, a népi építkezés, a szücs- és szürszabó munkák, a pásztorművészet, a hímzés, a bőrmunka és a faragott paraszti szerszámok által előtérben. A festett bútor, a kerámia visszafogottabb szerepet kapott, és csak jelzésszerűen esett szó a kékfestésről, a mézeskalácsosságról és a templombelsőkről. Az összeállításban az önálló paraszti műveltség hangsúlyozása kapott szerepet, az átmeneti, városias műfajokat nem vették figyelembe. Az 1928-ban felállított műfajstruktúrának – mint ezt *Hofer Tamás* bizonyította – szinte a közelmúlt népművészeti kiadványaiig követhető hatása volt.¹⁶ Egy olyan népművészeti fogalom született, amely köthető volt a jobbágysághoz, majd a jobbágyság felszabadulása után a parasztsághoz. Ez a népművészeti fogalom kirekesztette a „felnépi” műfajokat, mint például a vallásos kisplasztika, útszéli kereszték, kékfestés, mézeskalácsosság stb. Lényegében az 1928-ban felállított műfajstruktúra ragadható meg fő vonásaiban. *A magyarság néprajzában*. *A Díszítőművészet* c. fejezetet *Viski Károly* írta. A fejezet összefoglalásában *Viski* is

10. L. *Katona* Imre 1977. 92.; *Sármány* Ilona 1977. 108–109.

11. *Bátly* Zsigmond 1906. 5.

12. *Hofer* Tamás 1975. 399.

13. Munkái között különösen kiemelésre méltó e tekintetben: *Györfly* István 1912. 1–24.; *Györfly* István 1930.; *Györfly* István 1937. 114–139., 362–371. *Györfly* néprajzi felfogását, szemléletét L. *Hofer* Tamás 1984. 35–41.

14. *Viski* Károly é. n. 275.

15. *Bátly* Zsigmond–*Györfly* István–*Viski* Károly 1928.

16. *Hofer* Tamás 1984. 38.

ugyanazt vallotta, mint amit Györffy az ősidőkben elképzelt tökéletes formát abszolutizáló romantikus, áltudományos nézetekkel szembeni elutasító cikkében fogalmazott meg 1930-ban. „... nincs anyagtól független általános ornamentika. A népművészet műfajok, anyagok, tájak szerint eltérő, és történetileg állandóan változó díszítő rendszerek együttese. Viski megállapítása szerint „olyan díszítményt vagy díszítőelemet nem találtunk, amely valamennyi tárgycsoportban megvolna olyan alakban, hogy az egész magyar díszítőművészetet jellemezné . . . A díszítőművészetnek éppen úgy vannak hagyományos módjai, alkotóelemei, mint más művészetnek . . . Egy részük távoli földrészek és régmúlt idők megnyilatkozásaival egyezik, más részük térben és időben csak szűkebb körre terjed.”¹⁷ A *Magyarság Néprajzában* sor került a népművészet fogalmának pontosabb körülhatárolására is. Viski „a nép tárgyi művészkedése”-t nevezte népművészetnek, mint mondta, „Ha szabatosan akarunk szólni, a tárgyakon jelentkező művészetet a nép díszítő-művészetének nevezzük”. Viski ugyanígy, mint Györffy és Bátky is, a nép alatt egyértelműen a parasztságot, mint társadalmi osztályt értette belső tagoltságával együtt, a népművészetrel pedig a parasztság művészetét jelölte. Hogy mi minden tartozik a népművészet keretébe, és milyen ismérvek alapján dönthető el az, hogy egy tárgy e fogalmi körhöz tartozik-e vagy sem, erre csak egy általános jellegű választ kapunk: „. . . mindez akkor válik népivé, ha a nép elfogadja, esetleg áthasonlítja, közösségébe iktatja – hagyományként nemzedékről nemzedékre örökíti”. Viski tehát kiválóan megérezte a népművészeti tárgyakkal szembeni hármass feltételt, követelményt. Vagyis alapvetően meghatározó jelentőségű a tárgyalótól, a tárgyat elfogadó és hagyományaiban továbbörökítő nép. Nem fogadta el viszont Viski népművészeti alkotásoknak az egyes személyek által készített művészeti tárgyakat. „A személytelen népnek nincs szoros értelemben érett művészete (képzőművészete), ha egyesek (mint például a személy szerint elhíresedett székely Molnár Dani, az állatmintázó) alkottak is önmagáért való (l’art pour l’art) művészi tárgyakat.”¹⁸ Viski véleményével szemben joggal vetették fel a kérdést, hogy valóban a nép alkotása-e mindaz, amit sajátjának vall. Kétségkívül nem, hiszen az új alkotások mindig egy ember kezdeményezésére születtek meg, s ezek csak akkor váltak a nép sajátjává, ha elfogadták azokat, és hagyományként nemzedékről nemzedékre örökölték tovább. A Viski által megfogalmazott népművészet hármass kritériumához szorosan ragaszkodva sohasem lehetett volna a városokban élő céhes iparosok parasztság számára készített termékeit, a gyáripar alapanyagainak felhasználásával előállított viseletdarabokat és más használati tárgyakat a népművészet körébe sorolni. Már Viskiék is eltértek az eredeti meghatározásaitól akkor, amikor a céhes iparosok produktumait, vagy a gyáripar által előállított anyagok felhasználásával készült tárgyakat, viseleteket teljes természetességgel a népművészeti tárgyak közé sorolták. Ez a későbbiek során sem jelentett gondot a kutatók számára. A nem parasztok által készített tárgyak inkább arra ösztönöztek, hogy a vizsgálatok minél árnyaltabb, sokoldalúbb kép megalkotásához vezessenek. A Viski által készítőnek megjelölt nép, vagyis parasztság köre változott csupán oly mértékben, hogy a népművészeti tárgyakat a parasztság és a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegeknek a körében érvényesülő tárgyalótól, díszítő- és ábrázolóművészet eredményének tekintették.¹⁹

A Bátky, Györffy és Viski által kialakított népművészeti fogalom alkalmazásából fakadó hibák kiküszöbölése főként *K. Csilléry Klára, Domanovszky György*, de különösképpen *Fél Edit és Hofer Tamás* érdeme. Fél Edit és Hofer Tamás hívta fel a

17. Viski Károly é. n. 379. és Hofer Tamás 1984. 36.

18. Viski Károly é. n. 374.

19. *Domanovszky György* 1981. 7–8.; *K. Csilléry Klára* 1974. 199–200.

figyelmet arra, hogy „Az egyes európai népek néprajza, mint nemzeti tudomány, egymástól többé-kevésbé különböző utakon fejlődött, s eltérő módokon tüzte ki vizsgálódásai körét. A magyar néprajz a provinciális művészet határterületeire alig fordított figyelmet. Nálunk az érdeklődés főként a népművészet eredeti, paraszti megnyilvánulásai felé fordult: a cifraszűrök, a pálinkás butéliák, a tükrösök és a juhászkanccsok felé. A mellettünk „városiasnak” tetsző tárgycsoportokat – így a népies vallásos plasztikát vagy nyomatokat – kevésbé vizsgálták, alig gyűjtötték.”²⁰ Ha a szomszédos országokban a népművészetről kialakított véleményeket vesszük vizsgálat alá, akkor valóban az tapasztalható, hogy eltérő módon tüzték ki vizsgálódásuk tárgyát. A német területeken és Csehszlovákiában is a népművészetet a parasztművészettel azonosítják. Természetesen a sajátos gazdasági-társadalmi fejlődésből következően a parasztság megjelölés mást takar, mint Magyarországon. *Friedrich Jan* a népművészet fogalma alatt egy népi sajátos képalkotásának összességét érti. *Dagobert Frey* a népművészetet a nemzeti népcsoport kifejeződési formájának tartja, a népművészetet egyértelműen a parasztművészettel azonosítja. De vannak természetesen olyanok is, akik elvetik a paraszt és népművészet egybevetését, mint *Otto Laufer* vagy *Friedrich Adama*, hogy a sokféle nézetből néhányat kiemeljünk. A népművészet állandóságának vagy történeti fejlődésének megítélésében is sokszínű a kép. *Robert Forrer* úgy véli, hogy a népművészet a parasztművészet, a nagy művészet mögött jelentkezik, parodizálja azt. *Friedrich Adama* szerint a magas kultúra fejlődésében mindig a népművészet a konstans tényező, s mint konstans elem, a kontinuitást biztosítja. Többen hangsúlyozzák – köztük *Robert Wildhaber* is, hogy a népművészet fogalmának használata helyett célszerűbb lenne a csoportművészet alkalmazása. Az eltérő vélemények ellenére egy közös vonás azért felfedezhető abban, hogy a provinciális és a periférikus művészetek körébe tartozó tárgyak népművészet egészébe való tartozását hangsúlyozzák.²¹ Hasonló vélemény tapasztalható a csehszlovák kutatóknál is. *Jaroslav Vojdis* és *Vera Hasalova* népművészet körébe tartozónak tekintett minden olyan művészi megformálású tárgyat, amelyet a lakosság a 17–19. században a falvakban és kisebb városokban használt.²² *Fél Edit* és *Hofer Tamás* bizonyára a felsorakoztatott véleményeket is figyelembe vette akkor, amikor a provinciális művészet határterületeinek bevonását szorgalmazták. Nagy népművészeti monográfiájuk anyagának összeállítása tükrözi ezt, sőt arról is tanúbizonyságot tesz, hogy a „félnépi” populáris műveltségbe sorolható műfajok bevonásakor, a paraszti tárgyi környezet egészét sokoldalúan elemezték. *A Bátky Zsigmond*, *Györffy István* és *Viski Károly* által kialakított és hosszú időn keresztül ható műfajstruktúrát kibővítve hozták létre a kibővült népművészet fogalom tartalmának megfelelő keretet. Ezt az általuk megfogalmazott nézet szerint töltötték ki tartalommal: „Voltaképpen egészében kell nézni azokat a tárgyi környezeteket, amelyeket egy-egy paraszti társadalom az élete köré felépített, mivel ezekben minden használati tárgynak van, ha különböző mértékben is, művészi jelentése. Az egymást kiegészítő, az egymással összetartozó tárgyak együttese mutatja csak meg az őket elrendező, formáló esztétikai elvek rendszerét.”²³

2. A parasztüveg mint népművészeti tárgy

A népművészet fogalmának, vizsgálati tárgyának változásait nyomon követve megállapítható, hogy a népművészet lényegében háromféle tárgyegyüttest tömörít magába. A népművészet eredeti paraszti megnyilvánulásai mellett, a népművészet

20. *Fél Edit–Hofer Tamás* 1966. 16.

21. L. *Schwedt*, Herbert 1975. 169–182.

22. *Vojdis*, Jaroslav–*Hasalova*, Vera 1974. 3–7.

23. *Fél Edit–Hofer Tamás* 1975. 7–8.

perifériáján elhelyezkedő tárgyakat, és a provinciális művészet alkotásait. Az utóbbi kategória kialakítása *Domanovszky György* nevéhez fűződik.²⁴ Megállapítása szerint a művészetben a provincializmus teljesen másféle értékrendet jelöl, mint amit a periférikus művészeti tárgyak képviselnek: „a történeti stílusok helyi, és minden esetben alacsonyabb rendű alkotásai tartoznak e kategóriába”. A parasztüvegeket a népművészet napjainkban elfogadott fogalmának megfelelően a hármasságban belül a „városiasnak” tetsző tárgyak közé sorolhatjuk. Tehát a parasztüvegek helyét a népművészet eredeti megnyilvánulásait reprezentáló tárgyak, és a provinciális művészet alkotásai között határozhatjuk meg. Másfelől, más aspektusú megközelítéssel a parasztüveg összekötő kapcsolatot, átmenetet jelent a népművészet és az iparművészet között. Már *Viski Károly* is utalt arra, hogy „A nép tárgyi művészkedése tehát a magas szintű művészi iparával, azaz – járatosabb szóval: iparművészettel van rokonságban”.²⁵ Az ipar-népművészet egyaránt tárgyaló művészet, hiszen mindkettő a hétköznapi használati tárgyait jeleníti meg művészi formában. A két művészeti ág közötti leglényegesebb különbség abban fedezhető fel, hogy az iparművészet dísz tárgyakat állít elő, amelyek a lakóházak belső tereinek pompáját hivatottak szolgálni. A népművészet nem ismeri a dísz tárgy fogalmát. A tárgyaknak minden esetben megvan a funkcionális rendeltetésük. Igaz, hogy a paraszti tárgyi környezetben is találunk olyan tárgyakat, amelyek a parasztházak tiszta szobáiban kaptak helyet, és csak különleges alkalmakkor szolgáltak. Azonban ezek a dísz tárgyaknak minősülő darabok többnyire csak stiláris megfogalmazásukban köthetők a népművészethez. A parasztüvegek döntő többsége használatra készült, mint ezt a tárgyak bemutatásakor érzékeltettük. Csak a 19. század második felében jelentek meg az ezredéves évforduló társadalmi megbékülést hangsúlyozó színpompás kavalkádjában olyan üvegek, amelyek kimondottan díszüveg szerepet töltek be. Ezeket azonban már többnyire üvegyárok készítették szériában, kimondottan díszüvegnek szánva. A parasztüvegeken csak ritkán figyelhetők meg olyan díszítmények, amelyek a használat fölül kerekednek, uralná a funkcionális tökéletesen megfelelő formát. A tárgyak egyszerű díszítésük, funkcionális szerepük miatt esnek kívül az iparművészet, a művészettörténet vizsgálati körén. A tárgyakat nem becsülik le ugyan, de lényegében a parasztüvegek megítélésében ugyanolyan sematikus, a tárgyak funkcióit alapvetően figyelmen kívül hagyó nézeteket vallanak, mint a népművészet hőskorában az eredeti örök motívumkincset keresők, vagy ami *Cs. Sebestyén Károly* népművészeti felfogásában is tükröződött.²⁶ Az üvegművészettel foglalkozók megítélése szerint a parasztüvegek időtlen alkotások, amelyek időtlenségükben összekötő kapcsolatot jelentenek a magas művészet egyes fejlődési állomásai között. A parasztüvegek az üvegművészetben belül a konstans tényezőt jelentik, a különböző történelmi korok, az egyes fejlődési állomások a középkor végétől egészen a legújabb korig a parasztüvegeken keresztül érintkeznek egymással. A parasztüvegek karakterét a felsőbb társadalmi osztályok kultúrájából alászállt elemek adják meg. Kétségtelenül az üvegtárgyakon – mint általában a többi népművészeti műfaj tárgyain sem – nem érezhető közvetlenül a stílusok egymásutánisága. Az átalakulás folyamatának logikája sem érzékelhető a történeti stílusok oldaláról. A történeti stílusok lerakódó elemei elsősorban a hagyomány útján őrződnek meg az üvegeken.

A parasztüvegek használóinak körét már megjelöltük. Az adatok bizonyították, hogy a parasztság – mint rendkívüli módon tagolt társadalmi réteg – a 18. századtól

24. *Domanovszky György* 1981. 14–15.

25. *Viski Károly* é. n. 274.

26. Vö. *Borsos Béla* 1974. 55.; *Sebestyén Károly* népművészetről alkotott nézetét l. *Domanovszky György* 1981. 27–28.

egyre fokozódó mértékben használta az üvegeket, és igényt tartott ezekre a termékek-re. Az öblösüvegek még nagyobb mértékű elterjedésének nem anyagi eredetű akadályai voltak, hanem elsősorban szemléletbeli okai, másrészt pedig az, hogy a tároló- és ivóedények alkalmazása magától értetődően a történelmi borvidékeken vált célszerűvé, praktikussá. Az sem mellékes természetesen, hogy a bortermő vidékek (l. Tokaj-Hegyalja) átlagon felüli színvonalon élő lakossága könnyebben megengedhette magának az üvegtárgyak beszerzését. Amikor a parasztüvegek használóinak körét behatároljuk, feltétlenül meg kell említenünk, hogy ezeket a tárgyakat az úri osztály tagjainak háztartásaiban is megtalálhatjuk, hiszen ez a parasztság által használt háztartási eszközök legtöbbször is érvényes. Mindig létezni kellett egy olyan vulgáris közkultúrának, ami nem volt „parasztosan” népi és „exkluzívan” úri. A kastélyok, udvarházak konyháiban, kamráiban sütésre, főzésre és tárolásra ugyanolyan egyszerű kivitelű ún. közhasználati eszközök is voltak, amilyeneket a paraszti, mezővárosi polgári háztartásokban is felfedezhetünk. A különbség köztük legfeljebb a díszesebb kivitelben volt kitapintható.

A népművészeti tárgyakkal szembeni másik fontos kritérium az, hogy a parasztság, vagy a velük többé-kevésbé azonos életformát folytató társadalmi rétegek hozzák ezeket létre, illetve a hagyomány befogadó, mintegy „honosító” szerepe jusson érvényre. Az egyes üveghuták történetének vázlatos bemutatásakor, fejlődésük csomópontjainak megragadásakor érintettük az üvegekészítők származását, utaltunk az üvegekészítés munkaerőgondjaira. Megállapítható, hogy az üvegekészítő mesterek a 17. században és a 18. század első felében főként lengyel, német és cseh-morva származásúak voltak Erdély és Felső-Magyarország területén. A Dunántúlon a 18–19. században létrejött üvegsűrők első szakemberei is idegenek voltak, Ausztriából és Csehországból vándoroltak be. Azonban mindhárom területen a nyersanyagok kitermelését, az üvegáru fuvarozását, értékesítését a jobbágyfalvak lakói végezték robotban. Erdélyben magyar és román jobbágyok, Felső-Magyarországon többnyire szlovákok, a Dunántúlon és a Délvidéken pedig magyarok és délszlávok. Minden üveghuta történetében kimutatható, hogy néhány évtized múlva a segédmunkaerőt biztosító jobbágyok elsajátították az üvegyártás alapvető ismereteit, és üvegekészítőkké váltak. Egyes helyeken, mint a Bakonyban, az egykori üvegekészítők leszármazottai váltak üvegyártókká, és a mesterség nemzedékről nemzedékre öröklődött. A segédmunkaerőt biztosító jobbágyok alkalmazkodóképességének köszönhetően a 17. századi és 18. század eleji alapítású hutákban néhány évtized múlva már majdnem mindenütt román, magyar, délszláv és leginkább szlovák származású üvegekészítőkkal találkozunk. Ezt követően a mesterség náluk is nemzedékről nemzedékre öröklődött. A jobbágyokból lett üvegekészítők csak nagyon ritkán váltak hutabérlőkké, akik az egész termelési folyamatot irányították, és az üvegek értékesítéséből származó haszonra szert tettek. Az üveghuták 3-4, legjobb esetben 8-10 szakembere, az uradalmak és a bérlők közötti szerződések értelmében a bérlők alkalmazottainak számított. A bérlőtől munkabért kaptak vagy részesedést, általában a megtermelt üvegek értékének 1/3-át. A munkások „nem tekinthetők urasági szolgáltnak, jogállapotukban különböznek a lakosság többi részétől” – mondta ki egy kamarai rendelet 1735-ben. Az üveghuták termelésének biztosítására azonban jóval több munkáskézre volt szükség. A 18–19. században egy-egy üveghuta termelésének feltételeit 30-50 ember biztosította. Döntő többségükben segédmunkát végeztek. A fakitermeléshez, nyersanyagok (homok, mészkő) kibányászásához, szállításához szükséges segédmunkát vagy uradalmi jobbágyok végezték robot címen, vagy pedig a huták mellett kialakult települések lakói a bérlőtől kapott fizetés ellenében. A hutatelepülések lakói jogállásukat tekintve taxás szellérek voltak, akik az irtásokon földműveléssel is foglalkoztak. Egy rendelet kimondta, hogy „földesúri földön első emberek, az irtásföldet árenda mellett bírják, nem pedig

robotolás után”.²⁷ Összességében megállapítható, hogy a hutákban dolgozók társadalmi helyzetüket tekintve, megközelítőleg a parasztság színvonalán állottak, de figyelembe véve azt a természeti környezetet, ahol éltek, életszínvonalukban mindenképpen a parasztság legszegényebb rétegeivel azonos nívón biztosították megélhetésüket. Eltekintve attól, amikor egyes hutákban a hutabérlők külföldről hívtak be szakmunkásokat és *finom üvegek*, metszett díszű tárgyak készítésébe kezdtek, a magyarországi üveghuták többségében az üvegekészítés alapvető technikai és díszítőeljárásait alkalmazó üvegyártók dolgoztak, akik egyszerű közhasználati üvegek, parasztüvegek előállítására voltak többnyire alkalmasak. A huták munkásai, mint ezt *Takács Béla* szépen megfogalmazta „... tulajdonképpen maguk is parasztok voltak, akikben a művészi készség generációkon keresztül öröklődött, elsősorban a parasztság számára készítették közhasználati edényeiket”.²⁸

A parasztüveg általános jellemzésére elmondható, hogy mindenekelőtt a célszerűség dominál a tárgyakon, az üvegekészítők lemondtak a felesleges, szemet gyönyörködtető részletekről, hogy az üvegek maradéktalanul betöltsék funkciójukat. Azonban az ösztönös esztétikai érzékből fakadó dekorálási alkalmazásnak helyét még a legközönségesebb készítményeknél is megtalálták az üvegekészítők. A díszítés soha nem ment a célszerűség rovására, a tárgyak szépek, ugyanakkor a mindennapi életben használhatóak, a forma és a díszítmény harmonikus egysége jelenti mindenekelőtt a parasztüvegek népművészeti értékét. Ezért érintőlegesen vázolnunk kell azt is, hogy a stíluselemek, vagyis az alkotás egységét hogyan sikerült az egyes korszakokban megteremteni.

A parasztüvegek emlékanyaga alapján a két korszakra történő tagolás tűnik a legalkalmasabbnak. A periodizáció során figyelemmel kellett lennünk arra, hogy ha egy üvegforma vagy díszítmény kedvelté vált, akkor amellet hosszú időn keresztül kitarítottak. Egyes formák és díszítmények mindkét időszakra jellemzőek voltak. A stíluselemek alapján a parasztüvegek első korszaka a 17. század végétől a 18. század közepéig tart, míg a második periódus a 18. század második felétől döntő mértékben a 19. század 50-es éveig tartott, de egyes üveghuták létfenntartásukért folytatott küzdelmét figyelembe véve még a 19. század végéig is kitolható. Az üveghuták az uradalmi igényeket kielégítő ablaküvegyártás szorító kötelékéből kiszabadulva meglepően változatos formájú öblösüvegekkel jelentkeztek a piacokon. Az öblösüveg-készítés kezdeti szakaszát gazdag formavilág és viszonylag egyszerű díszítési mód jellemezte. A kiszínesedés és ugyanakkor a formai szempontból való letisztulás olyan általánosan használt üvegek, mint a borospalackok, tejes- és befőttesüvegek, korsók, poharak végső formájának kialakulása a 18. század második felétől ragadható meg. A 17. század végén és a 18. század elején az öblösüveg előállításában az erdélyi üveghuták szerepe volt a meghatározó. 1648-ban 19 féle edénytípust vehettünk számba, s a század végére pedig már majdnem 30 féle öblösüveget. A 18. század elején egyes erdélyi hutákban már több mint 40 féle öblösüveget állítottak elő. Az egyes edénytípusokon belül az úrmérték alapján is jelentős változatosság tapasztalható. A sokféle edénytípus között az egyszerű, közhasználatra szánt öblösüvegek, a vásári vagy parasztüvegek aránya mintegy 50%-os volt. Az ország más részein, főként a 18. század elején meginduló üvegekészítés csak a 18. század dereka tájára volt képes az erdélyihez hasonló gazdag kínálatot produkálni.²⁹ A parasztüvegeken az első periódus-

27. Pl. BAZmLt. Acta Politica. Mat. III. fasc. I. fr. 1422. Hutariari que servi . . . 1735. L. még *Szvircsék* Ferenc 1982. 52.

28. *Takács Béla* 1966. 58–59.

29. *A 18. század eleje parasztüvegeinek rendkívül változatosságára és sokféleségére 1. Sághegyi* Lajos 1938. 172–173.; *Kárffy* Ödön 1902. 375–378.; *Takács Béla* 1974. 20–25.

ban különböző megoldású rátétek, fonalas díszek, s a készítő formák hatására előidézett optikai hatások jelentették a díszítményt. Az edények üvegfala az esetek többségében a vas-oxiddal szennyezett anyaggal való küzdelmet tükrözi. A parasztüvegek első korszakának leglátványosabb, legdíszesebb üvegei az írásos mustrájú erdélyi kancsók voltak, amelyek azonban inkább már a díszüvegek csoportjába sorolhatók.

A parasztüvegek kiszínesedése szoros összefüggésben állt a 18. század második feléből kibontakozó paraszti árutermeléssel, és az ezzel együttjáró társadalmi differenciálódással. A 18. század második felében kezdődő gabona- és állatkereskedelem konjunktúrája adta azt a többletjövedelmet pénzben, ami az üvegek beszerzését is lehetővé tette. A kiszínesedés tetőpontja a 19. század 30-40-es éveiben ragadható meg, mint ez a népművészet egészére is jellemző. A 18. század derekától vált egyre inkább divattossá az üvegek színes zománccfestéssel való díszítése, és a színes üvegtárgyak előállítása. A színes zománccfestésű ornamensekben egységes stílus nem fedezhető fel, még helyi stílusok kialakulásáról sem beszélhetünk. A tárgyakon a fehér, fekete, élénk sárga, barnászörös, megtört zöld és kék színek felhasználása figyelhető meg az egységesnek nem nevezhető kompozíciók kialakításában. A stilizált növényi ornamensek a jellemzőek inkább, figurális díszítmények csak a német hatásról tanúskodó pálinkás butykosokon, és egyes Pozsony környéki huták butéliáin tűnnek fel. Színes üvegek gyártásával szinte valamennyi üveghuta foglalkozott valamilyen mértékben. A pálinkás- és boroskorsók, valamint a kancsók színezése vált jellemzővé. Egyes hutákban, ha a színes üvegek gyártására nem voltak biztosítottak a feltételek, akkor is alkalmazták a színes rátétes díszítéseket. A színes zománccfestésű díszítmények a finomabb borok tárolására használt butéliákon, a pálinkás butykosokon, ritkábban a korsókon, kancsókon és poharakon jelentek meg. A 19. század elejétől pedig, amikor a parasztság is szívesen vásárolt pincetokba való palackokat, ezeken az edényeken is.

A 18. század elejétől nyomon követhető a huták azon törekvése, hogy finom üvegek készítésére specializálódjanak. Színtelen, áttetsző üvegyártásra és a cseh kristálytechnika alkalmazására végső soron csak néhány üveghuta rendezkedett be. Erdélyben és Felső-Magyarország északi részein voltak ilyen üzemek. Az üveghuták többségében a színtelen, áttetsző üveg előállítása alkalmasszerűen történt, és csak ritkán jelentkeztek gravírozott díszű termékekkel. A parasztüvegeket gyártó üveghuták közül csak a parádi, a somhegyi, a béli és a butyászi üzemek termékein figyelhetők meg a gravírozott díszítmények. Az ilyen díszítőtechnikával készült parasztüvegek túlnyomó többsége a 19. század elejéről származik. Az üvegek gravírozott díszítményei sohasem váltak uralkodóvá a termékeken, mint ez a cseh vagy német hutákban gyártott öblösüvegnél megfigyelhető. Harmonikus egységet alkottak a formával, a legkisebb mértékben sem akadályozták az üvegedények használati funkciójának érvényesülését.

IRODALOM

Bátky Zsigmond

1906. Útmutató a néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest.

Bátky Zsigmond–Györffy István–Viski Károly

1928. A magyar népművészet. Budapest.

Bellon Tibor–Szabó László

1987. Szolnok megye népművészete. Budapest.

Borsos Béla

1974. A magyar üvegművesség. Budapest.

K. Csilléry Klára

1971. Népművészetünk története. Budapest.

1974. A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei. In.: Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula szerk. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. II. 189–200. Budapest–Szolnok.
1977. A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia LXXXVIII. 14–30. Budapest.
- Domanovszky György*
1981. A magyar nép díszítőművészete I–II. Budapest.
- Fél Edit*
1941. Kocs 1936-ban. Budapest.
- Fél Edit–Hofer Tamás*
1966. Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Budapest.
1975. Magyar népművészet. Budapest.
- Györffy István*
1912. A feketekörös-völgyi magyarság viselete. Néprajzi Értesítő XII. 1–24. Budapest.
1930. Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. Budapest.
1937. A nagykun viselet a XVIII. században. Ethnographia XLVIII. 114–139., 362–371.
- Hofer Tamás*
1975. Három szakasz a magyar népi kultúrában. Ethnographia LXXXVI. 398–414. Budapest.
1984. A népművészet Györffy István kutatásaiban. Tiszatáj 1984/7. 35–41. Szolnok.
- Huszka József*
1883. Magyar díszítésű motívumok a Székelyföldön. Budapest.
1898. Magyar ornamentika. Budapest.
- Katona Imre*
1977. Zsolnay. Budapest.
- Kárffy Ödön*
1902. Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 276–284. Budapest.
- Kocsis Gyula*
1988. Hagyatéki leltárak. Cegléd 1850–1900. Mezővárosi és falusi közösségek iratai, Inventáriumok 2. Ceglédi Füzetek 24. Cegléd.
- Sághelyi Lajos*
1938. A magyar üvegipar története. Budapest.
- Sármány Ilona*
1977. A népművészet értelmezése. Ethnographia LXXXVIII. 102–119.
- Schwedt, Herbert*
1975. Zur Geschichte des Problems „Volkskunst“ In.: Zeitschrift für Volkskunde 1975. 169–182.
- Szvircek Ferenc*
1982. A Nógrád megyei huták és gyárok keletkezése, tulajdonosai, bérlői, berendezése és termelése. A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VIII. 51–106. Salgótarján.
- Takács Béla*
1966. A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest.
1974. Parádi üvegművészet. Budapest.
- Telkes Simon*
1895. Üvegiparunk. Ipari monographia. Budapest.
- Veres László*
1980. A miskolci Herman Ottó Múzeum Sovánka üvegei. Művészettörténeti Értesítő XXIX. 249–251. Budapest.
- Viski Károly*
É. n. Díszítőművészet. In.: Magyarság Néprajza II. 274–395. Budapest.
- Vojdis, Jaroslav–Hasalová, Vera*
1974. Die Volkskunst in der Tschechoslowakei. Praha.

DIE STELLUNG DER BÄUERLICHEN GLASGEGENSTÄNDE IN DER VOLKSKUNST (Auszug)

Diese Arbeit versucht, den volkskünstlerischen Wert des im 18–19. Jahrhundert in den ungarischen Glashütten hergestellten Hohlglases zu beweisen.

Die mittelalterlichen, in der als traditionell anzusehenden Hüttentechnik gefertigten Produkte können dann als wirkliche volkskünstlerische Gegenstände angesehen werden, wenn wir den Begriff Volkskunst nicht von der Seite der Hersteller her, sondern von der Seite der Nutzer aus sehen. Zu Beginn unseres Jahrhunderts, als noch eine grosse Zahl solcher Glasgegenstände hätte gesammelt werden können, suchte die Volkskunstforschung nur die eigentümlichen, bäuerlichen, autochtonen Kunstarten. Das Bestreben erhielt Geltung, dass zur Schaffung der volkskünstlerischen Kultur nur Eigenes, Ursprüngliches, nur hier zu Findendes zu suchen ist. Die Glaskunst war jedoch sehr international. Die Vertrauenslosigkeit den sich im Gebrauch der Bauern befindlichen Glasgegenständen gegenüber wurde ausserdem auch dadurch gesteigert, dass diese Gegenstände genauso Gegenstände des täglichen Gebrauchs des Adels oder des Bürgertums sein konnten. Entdecken wir nicht Elemente einer „höheren“ Kultur in den unserer Tage besonders in Sammlerkreisen zur Mode gewordenen Produkten? Des weiteren wurden die Zweifel auch dadurch forciert, dass zur Herstellung der Glasgegenstände in jeder Hinsicht ernsthafte Vorbereitungen erfordernd die organisierte Zusammenarbeit mehrerer Menschen nötig war. Also wurde zu Recht die Frage aufgeworfen, ob die Natur der Glaskunst es möglich macht, dass sie zur Volkskunst werden kann.

Der Begriff Volkskunst war in der vergangenen Zeiten auch in Ungarn starken Veränderungen unterworfen. Die volkskünstlerischen Forschungen untersuchen immer mehr die bäuerliche Gegenstandswelt, die vorhandenen Gegenstände, unabhängig davon, ob der Gegenstand verziert ist oder nicht. Es wird beachtet, dass in der bäuerlichen Umgebung nicht jedem Gegenstand eine ästhetische Funktion zukommt. Deshalb können auch die in der Bauernschaft verbreiteten Glasgegenstände des allgemeinen Gebrauchs zu Recht als volkskünstlerische Gegenstände betrachtet werden, auch wenn sie natürlich auch im Haushalt anderer gesellschaftlichen Schichten vorkamen oder sonst in deren Gebrauch waren. Die Stellung der in bäuerlichem Gebrauch gewesenen Glasgegenstände in der gesamten ungarischen Volkskunst kann als zwischen den die ursprünglichen volkskünstlerischen Äusserungen repräsentierenden Gegenständen und den Schöpfungen der provenziellen Kunst liegend bestimmt werden. Die bäuerlichen Gläser bilden eine Verbindung, einen Übergang zwischen Volkskunst und industrieller Formgestaltung.

László Veres

A DEBRECENI FAZEKAS CÉH TÁRGYI EMLÉKEI

P. SZALAY EMŐKE

A céhek önállóságának tárgyi bizonyítékai évszázadokon át a céhjelvénnyek voltak. A debreceni céhek tárgyi anyaga a korai céhalakulások ellenére – a város nyugtalan múltjából következően – legnagyobb részt a XVIII–XIX. századból maradt fenn.

A debreceni fazekas céh legkorábbi említése 1555-ből származik a város tanácsülési jegyzőkönyvében.¹ Első privilégiuma 1574. november 30. dátummal úgyszintén a tanácsülési jegyzőkönyvekben került megörökítésre.² A következő századokból még két céhlevelük ismeretes, az egyiket 1715-ben jegyezték le,³ majd 1800-ban újították meg, illetve dolgozták át az előbbi kiváltságlevelet.⁴

A céhtárgyak közül legfontosabbak a *céhpecsétek* voltak, amelyeket a céh iratainak hitelesítésére használtak.⁵ Nem véletlen, hogy a debreceni fazekas céh legkorábbi fennmaradt emléke egy 1758-ból származó pecsétnyomó.⁶ A kerek pecsét szélét „gyöngysor” szegélyezi, majd két vonal között találjuk a latin nyelvű köriratot: *Sigillum Figul. Ceh. Debrecen 1758*. A középső mezőben ötlábú hatalmas dobkorongon álló, gerezdes oldalú, kiöntő csővel ellátott, hosszú nyakú, hosszú fülű korsó, két oldalán finom metszésű ornamentális lombdís. A pecsét igényes kivitelű. Nyele hosszú, hatszögletű (1. kép).

Ugyanebből a századból maradt fenn a másik céhpecsét, 1780-as évszámmal és a két céhmester névbetűivel.⁷ Ez a sárgaréz pecsét az előbbi díszes formájával szemben teljesen egyszerű. Lapján mélyen metszett nagyméretű FC – fazekas céh – betűk láthatók. Nyele nyolcszögletű, rövid. A későbbiekben ezt a pecsétet a remekbe készült edényeken láthatjuk viszont, ezért feltételezhető, hogy erre a célra – a remekek pecsételésére – készült.⁸ Ez ugyanakkor azt is valószínűsíti, hogy ettől az időtől kezdődően bizonyosan bepecsételéssel jelölték meg a remekeket (2. kép).

A legfiatalabb a fazekas ifjúság 1837-es pecsétje, amelyen újabb fazekas eszközt, fakést láthatunk, a kétfülű olaszkersó mellett.⁹

1. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV. A. 1011/1. kötet. 625.

2. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV. A. 1011/3. 1574. nov. 30. 634–637.

3. Déri Múzeum Általános Történeti Dokumentációs Gyűjteménye Szap. 1906. 550.

4. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IX. 8.

5. *Nagybákay Péter* 1963. 185–186.; *Bodó Sándor* 1970. *Csiffáry Gergely* 1982. 9–22.

6. Déri Múzeum; leltári szám: V. 1935. 164. 5. Közölte: *Nagybákay Péter* 1978. 247. 3. kép.

7. Déri Múzeum; leltári szám: Sz. 1906. 583.

8. A legkorábbi, ezzel a pecséttel igazolt remek 1790-ben készült. Ettől kezdve minden remekbe készített edényen – korsón, tálon – megtaláljuk ezt a pecsétet. *P. Szalay Emőke* 1982. 442–452., *P. Szalay Emőke* 1983. 203–225., *P. Szalay Emőke* 1985. 223–225.

9. Déri Múzeum; leltári szám: V. 1934. 164. 5. Közölte: *Nagybákay Péter* 1978. 251.

A debreceni céhpecsétek, amint bemutatásukból kitűnik, egyedi sajátosságokkal nem rendelkeznek, beleilleszkednek a magyarországi fazekas pecsétek sorába.¹⁰

A *céhládák* a céhek legjellegzetesebb tárgyi emlékei. Bennük őrizték a céh kiváltságlevelleit, jegyzőkönyveit, egyéb iratait, a pecsétnyomókat, a céh pénzét. De nemcsak a céh értékeinek őrzői voltak, magát a céhet is jelképezték. A fazekas céh ládája először az 1715-ös kiváltságlevélben szerepel. Említése mellett csak annyi kitételt szabtak, hogy „jó záros láda legyen, mellyben a Jövedelmek ezen levelünk és egyéb Magok között forgó állapotokruul való írások és más közönséges eszközök tartassanak minden benne levőknek igaz laistromával együtt.”¹¹ Másik kitétel, hogy a láda helye a céhmesternél, kulcsa pedig a másiknál legyen.¹² A céhgyűlések alkalmával a *bejárópénzt* a céhládába tették a résztvevők.¹³

Az iratok és a pénz őrzése mellett kultikus szerepe is volt a ládáknak. Ez tűnik ki a felnyitott céhláda mellett zajló szertartásokból. A céhlevelek külön hangsúlyozzák, hogy az inas szegődtetése és szabadítása a felnyitott céhláda előtt történjen. A fazekas céh privilégiumában is megtaláljuk ezt a rendelkezést. „Kitöltvén a tanuló aprod esztendeit, vigye gazdája a céhmesterek eleibe jelentse meg és a közönséges gyűlésben a Céhnek felnyitattott ládájánál szabadítsa fel . . .”¹⁴

Új céhmester választásánál a ládában lévő minden eszközökről, jövedelmekről, költségekről rendszeres számot kellett adni a céhmesternek, majd ha mindent rendben találtak, lajstromba foglalták a benne lévőket és a lajstromot beletették a ládába.¹⁵ Ugyanezeket írja elő a száz évvel későbbi, 1800-ban kelt újabb privilégium is.¹⁶ Ennek nyomát őrizte meg a fazekas legények köszöntő verse, amelyet 1876-ban jegyzett le az utolsó fazekas mester.¹⁷

A legénytársaságnak sok esetben külön ládája volt. A köszöntő szövegből kitűnik, hogy a legények ládját az atyamesternek nevezett legénytársasági előljáró házában tartották. A láda hordozására akkor is sor került, amikor az előző évi atyamestert választották meg ismét.¹⁸

A fazekas láda egészen késői, 1857-ben készült. A puhafa láda kékre festett, sima oldalú, alul profilált léccel szegélyezett. Sarkait rizalitszerű lécek díszítik, lábai hiányoznak. Felnyitható fedelének széle ugyancsak profilált, nagyméretű zárszekrénye a fedél sarkaitól kiindulva fokozatosan szűkül, teteje háromszorosan tagolt, felül makk alakú gombbal. Zárszerkezete a láda előoldalán helyezkedik el, amelynek külső részén olvasható a felirat: *A Nemes Fazekas Céh Ládája 1857*.¹⁹ Belsejében bal oldalt ládafia és titkos rekesz. A fedél belül kékre festett, rajta fekete a felirat: *Czéhmester Harsányi János KCh MSTR Török Ferenc és Czéhjegyző Katona Mihály. Készítette Veres József a Czéh részére 1857*. Kulcspajzsa egyszerű, sima, a fedelet tartó csuklóspántja szintén. Sima fogantyúja négyszögletes, karéjosan metszett oldalú lemezből emelkedik ki, amely a XVIII. századra emlékeztet (3. kép). Teljes joggal feltételezhetjük, hogy ezt a ládát más céhládák előzhatték meg a fazekas céh három évszázados története során. Talán ezt bizonyítja fogantyúja, amely a XVIII. századra utal. Gyakori megoldás volt,

10. Bodó Sándor 1970. 216–217.; Nagybákay Péter 1978. 244. 262.

11. A fazekas céh kiváltságlevele 1715. DMÁTDGY. Sz. 1906. 550. III. artikulus.

12. Ugyanott III. artikulus

13. Ugyanott VI. artikulus

14. Ugyanott XXVIII. artikulus

15. Ugyanott IV. artikulus

16. A fazekas céh kiváltságlevele 1800. HBmL. IX. 8. 3. 16. törvény 5. artikulus

17. P. Szalay Emőke 1989.

18. P. Szalay Emőke 1989.

19. Déri Múzeum; leltári szám: V. 1935. 164.

1. kép. Céhpecsét, 1758 (A cikk képein F. Molnár Erzsébet felvételei)

2. kép. Céhpecsét, 1780

hogy az előző ládák kovácsoltvas alkatrészeit felhasználták az újabb készítésüeken. Valószínűleg ez történhetett a fazekas céhláda esetében is.

A láda az egyszerűbb debreceni céhládák közé tartozik. Mivel biztosan Debrecenben készült, céhtörténeti jelentőségén túl mint asztalos munka adalékokkal szolgál a debreceni asztalosság történetéhez.²⁰

A céhek jellegzetes tárgyai voltak a *céhbehívó* táblák, amelyeknek üzenetközvetítő funkciójuk volt. A középkorban a céhtábla felmutatásával igazolták az üzenetvivők, hogy ők a céh nevében járnak el.²¹ Legfontosabb a gyűlésre hívó szerepük volt, ezt jegyezték fel a céhprivilegiumban is. „A Céh mesterek a Céh tábláját el jártatván gyűlést hirdessenek.”²²

Debrecenben a tábla útját *táblajárásnak* nevezték. A tábla meghatározott sorrendben járt a tagok között. Így volt ez a fazekasoknál is, amint mutatja, hogy büntetést fizetett az olyan mester, akinél a tábla ott maradt: „Varga Pál céhtábla maradásért 6 forint büntetést fizetett.”²³

A debreceni fazekasoknak két *céhbehívó* táblája maradt fenn. A korábbi valószínűleg a XVIII. században készült. A juharfából faragott darab enyhén rokkoló ízlésű. Nyele szögletes, végén átlukasztott. Előlapja, díszítés nélküli. Hátsó lapján két sarkon mozgó ovális levéltartó keret, kapoccsal záródik a lapból kiemelkedő fülbe. Bevésett évszám és monogram látható rajta: 1804. TJ KGY (Tökés János és Kovács György a két céhmester névbetűi.) Az évszám mutatja, hogy a keret utólagos rátét²⁴ (4. a–b. kép).

A másik tábla sárgarézből készült, kis alakú, két lemezből összeerősített. Függgőleges oldalai egyenesek, felül és alul ívesen kihegyesedve csúcsban végződnek. Négy sarkán és csúcsán gombok díszítik. Nyele vékony, kissé vastagodó, végén gombbal

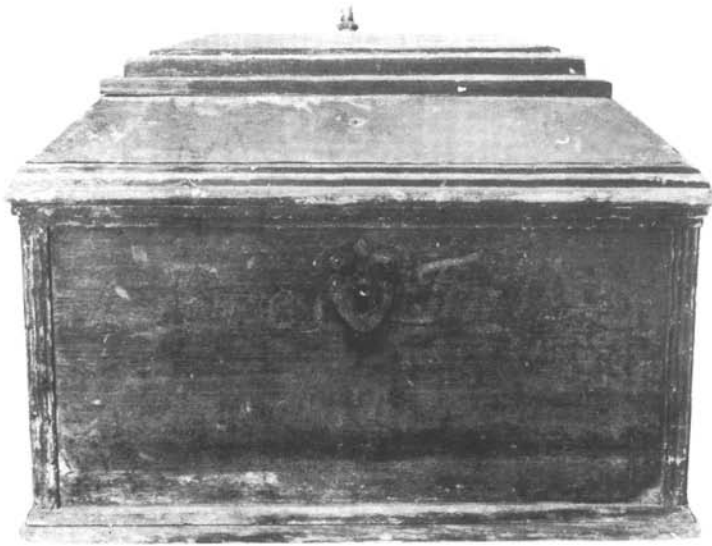
20. P. Szalay Emőke 1981. 137., 145.

21. Nagybakay Péter 1964. 341–342., Uő., 1981. 8.

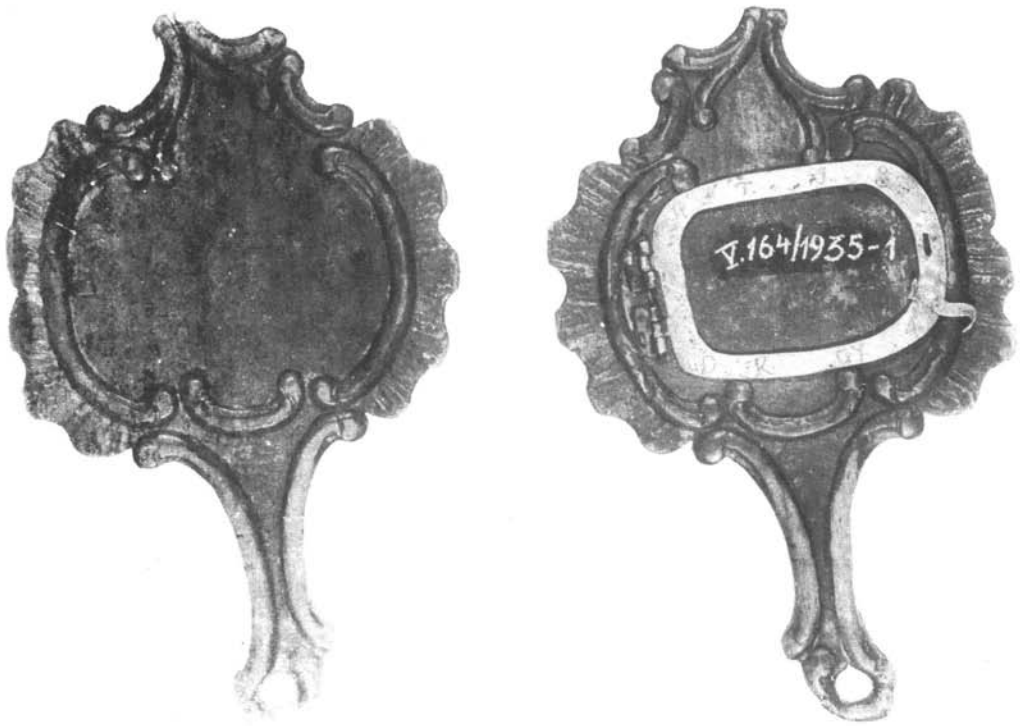
22. A fazekas céh kiváltságlevele 1715. DMÁTDGY. Sz. 1906. 550. VI. artikulus

23. 1810. november 15-én tett bejegyzés HBmL. IX. 8. Fazekas céh iratai. Számadások.

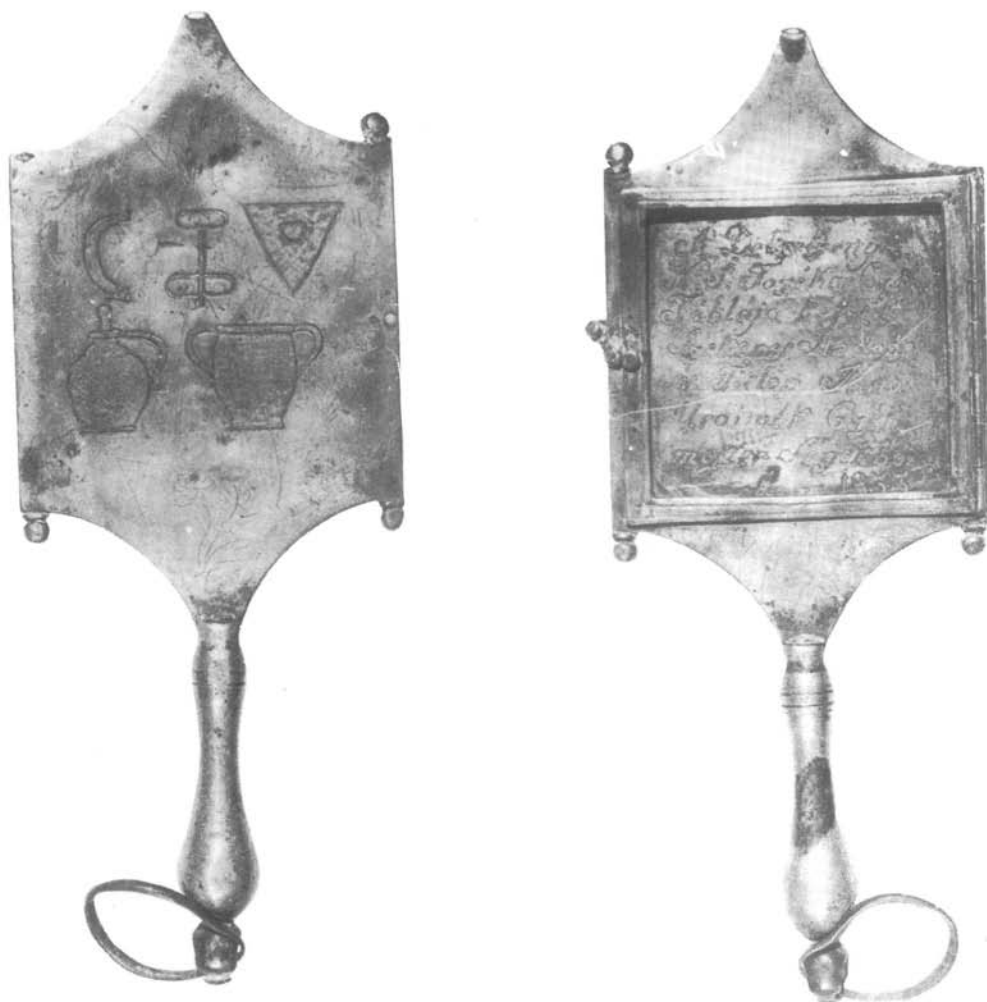
24. Déri Múzeum; leltári száma: V. 1935. 164. Közölte P. Szalay Emőke 1978. 210.

3. kép. Céhláda, 1857

4. a-b. kép. Céhbehívó tábla, XVIII. század

5. a–b. kép. Céhbhívó tábla, 1833

ellátva, amelyben karika mozog. Előlapján vésett díszítés két sorban elhelyezve, felül eszközök – szelő, korong, fakés –, alul edények, jellegzetes nagyméretű kiöntőcsővel ellátott butykos korsó és kétfülű fazék, mindkettő a remek előírt darabja. Hátsó lapjának lemezéből négyzet alakú rész van kivágva, amelybe beleilleszkedik a derékszögben hajlított oldalú levéltartó rekesz, kis gombos, ráhajtható füllel záródik. A levéltartó alatt vésett felirat: „A Debreceni N. S. Fazékas Czéh Táblája készült Szekeres András és Fülöp János Uraimék Czéhmesterségeiben Anno 1833²⁵ (5. a–b. kép).

Talán ide sorolhatjuk azt a csizmadia céh ajándékként múzeumba került példányt, amelyen semmi jel nem utal a csizmadia mesterségre, annál több idézi fel a pipás mesterséget. A sárgaréz tábla ívelt, enyhén hajló, felül félköríves záródású tábla,

25. Déri Múzeum; leltári szám: V. 1935. 164. 21. Közölte P. Szalay Emöke 1978. 219. 222.

6. a–b. kép. Pipások (?) behívó táblája, XIX. század első fele

felső részén három gomb. Nyele, amely utólag lett felerősítve, vastag, vésett körökkel díszített, vége gömbölyű, alján ovális fülben vastag karika, benne szironnyal varrott szíjon fonott kerek gomb és háromszögletű, vörösre festett gomb. Lapja mindkét oldalán tagolt peremrész van rászegecselve. Előlapján a fazekaskorong szerkezetéhez hasonló munkapadon sarkantyús, csizmás, zsinóros nadrágú férfi, szájában pipával. Előretartott kezében talán formába nyom pipát. A tábla bal felső sarkában koronás körben pipa. Hátlapján a peremszegélyhez illeszkedően széles, vékony lemezből készült levéltartó rekesz, sarkain beütött névbetűk és évszám: *MJ DI TL 1875*. A lapon felirat: *CM KM SZJ 1816*. A szíjban hímzett: *E C M KM M M KF K. 1830*²⁶ (6. a–b. kép). A névbetűk nem egyeznek a fazekas céhek a jelzett évekből ismert céhmestereinek neveivel. A tábla régies formája a szabó céh 1764-es évszámot viselő táblájához áll legközelebb.²⁷ A tábla ábrázolásának meglehetősen szabálytalan a kialakítása, a megszokott elhelyezéssel szemben fordítottan találjuk az ülő alakot, amely kérdésessé teszi a táblát. Nem megalapozatlan az a vélekedésünk, hogy utólag karcolták a felszínbe az ábrázolást, amely már önmagában kétséget hagy afelől, hogy valóban a csizmadia céhé volt eredetileg. Kétkedésünket megerősíti a csizmadia céh 1808-ban készült táblája, amely egészen más formájú, ábrázolása rámás csizma sarkantyúval és bicskia, az előbbiekkal szemben teljesen megfelel a céh jellegének.²⁸

26. Déri Múzeum leltári szám: IV. 1948. 28. Közölte: *P. Szalay Emőke* 1978. 215–216.

27. *P. Szalay Emőke* 1978. 215.

28. *P. Szalay Emőke* 1978. 217–218.

7. kép. A fazekas ifjúság kancsója, 1847

8. kép. A fazekas ifjúság kancsója, 1873

A debreceni céhtáblák vizsgálata azt mutatja, hogy a fából készült példány lehetett a korábbi, amelyek mellett, más céhek emlékei mutatják, a XVIII. században jelentek meg a réztáblák. Az üzenetek, amelyek kíséretében átadták a táblákat, eleinte szóbeliek voltak. Az írásbeliség terjedésének következtében a táblára irattartó rekeszket erősítettek, amelyekbe a papírra írt üzeneteket helyezték el.

A céhtáblák használata a céhek megszűnése és ipartársulattá alakulása után is tovább élt. Mindkét táblában a XX. század elejéről származó hirdetések maradtak fenn, ami a táblajárás szokásának e századbeli fennmaradását bizonyítja.²⁹

A céhedények a céhládákhoz hasonlóan fontos szerepet foglaltak el a céhek életében. Jelentőségük legszembetűnőbben a céhek különféle összejöveleiben nyilvánult meg. Gyakorlati használatuk mellett az együvé tartozást is megtestesítették.

A fazekas céh korai edényeitől biztos tudással nem rendelkezünk. Annyit tudunk, hogy a XVII. században a város nagy sarcoltatásainál 1660-ban a Szejdi járáskor a városra kivetett sarcba a többi céhvel együtt a fazekasok is odaadták értékeiket, amelyek között más céhekhez hasonlóan elképzelhető, hogy a pénz mellett nemesfém-ből készült edények is lehettek.³⁰ A későbbi céhprivilegiumok edényeket soha nem említenek, ezért feltételezhetjük, túlságosan nagy értéket nem képviseltek a céh közös edényei, mert akkor bizonyosan szó esett volna róluk. Nem valószínű tehát, hogy akár nemesfém-ből készült pohara, akár ónkannái lettek volna a fazekas céhnek, amely tagjainak nagy száma ellenére soha nem tartozott a tehetősek közé. Valószínű,

29. P. Szalay Emőke 1978. 226.

30. Szűcs István 1872. 641.

hogy a mesterségnek megfelelően jórészt cserépedényekkel rendelkezhetett a céh, amelyek törekenyek lévén, könnyen cserélődhetnek. Ez lehet az oka, hogy régi edény nem maradt fenn a fazekas céh tárgyai között.

A legkorábbi bizonyosan közösségi funkcióra készült kancsó 1847-es évszámot visel. A világos mázas kis talpperemből emelkedő nagy edény összehúzott nyakrész után szélesen ívelő csőrös kiöntővel zárul. Füle lapos, vastag. Piszkosfehér alapmázán díszítése színes írókázott, karcolt. Az öble közepén szív alakú zöld, vörös, barna váltakozó csíkozású keretben két stilizált ótágú korona alatt karcolt felirat: *A Fazokas Atya-Mester Katona Bálint Úr Ifjúság Bejáró Mester Szebenyi József Úr 1847*. Alatta kis virágcsokor. A keret külső részéből kis virágok hajlanak ki, felül bevésve *Éljen*, alul három csigavonal és két virágos ág zárja le. A keret két oldalán szeszélyesen hajló apró és nagy virágos ágon hátraforduló páva farkú madár, csőrében karéjos szélű levél. A madarak között álló virágcsokor öt szirmú virágokkal és tulipánokkal, középen szőlőfürt motívum. A jobb oldali csokor felett *Nagy Dékány Holes István Kis Dékány Katona Mihály* karcolt felirat, a másik felett *Készítette Lengváry Lajos Márczius 26 dik Napján Debreczenben 1847 Éljen Vivát*. Nyakán és fülén egyenes vonalú kis virágú inda fut végig. A fül alatt karcolt felirat: *Készült Katona Bálint Úr műhelyében*, alatta vésett levélkoszorú³¹ (7. kép).

Ügyszintén az ifjúság kancsója volt két egyforma darab, amelyet 1873-ban készített Szöllösi József. A zöldmázás edény a talpperem felett kissé összeszűkül, majd erőteljesen öblösödik. Széles nyaka enyhén kihajló, szájeremén benyomással kialakított kiöntő rész. Füle lapos, széles, két oldalán domború gyöngysor fut végig. Az edény nyakán ugyancsak domború gyöngysoros, két-két levélből álló koszorú. Elöl kör alakú gyöngysoros keret, kívül hármás levélkék, felül fenyőtoboz. A keretben karcolt felirat: *A Debreczeni t. Cz. Fazekas Ifjúság részére készítette Szöllösi József Debreczenbe 1873-ban*. Két oldalt a keret mellett babérkoszorús magyar címer.³² (8. kép.)

A cserépkancsók a debreceni céhedények legfiatalabb csoportját alkotják. Sajátos céhedény típust nem készítettek a debreceni fazekasok. Az általános formán a díszítőelemek sem tükröznek egyéni sajátosságokat, ugyanazok a motívumok láthatók rajtuk, amelyek a hasonló korú egyéb díszedényeken, elsősorban a remekeken és az úrasztali edényeken.³³

Üvegtárgyak is szerepeltek a fazekas céh edényei között. Három kisméretű ún. pintesüveg található a céh edénykészletében, amelyekből az összejövedeleik alkalmával ittak a céhtagok. Ezek hagyományos, vastag aljú hengeres testű, hosszú nyakú üvegek.³⁴

A céh szervezeti élete szempontjából fontos volt a heti árulás sorrendjét meghatározó *nyilvetés*, amelynek során sorsolással döntötték el a heti árusítás rendjét.³⁵ Fennmaradt a fazekasok *nyilvető* zacskója a nyilakkal együtt. Az egyszerű posztó zacskóhoz vékony rézlapocskák tartoztak, amelyekre felvették a mesterek nevét.³⁶

A céh pénzét külön *pénzes doboz*ban tartották a céhládába zárva. 1833-as évszámmal maradt fenn egy esztergált kerek fadoboz, amelynek felirata *Edényeseké*,

31. Déri Múzeum; leltári szám: V. 1930. 93. Közölte: P. Szalay Emőke 1983. 254–255.

32. P. Szalay Emőke 1983. 257. Az egyik a Déri Múzeumban található, leltári száma V. 1937. 19., a másik a Hajdúsági Múzeum tulajdona; leltári száma: 55. 88. 1.

33. P. Szalay Emőke 1983. 263.

34. Déri Múzeum; leltári számuk: V. 1935. 165.

35. HBmL. IX. 8. 3. Számadások, egyéb tartalmú iratok 1829. május 2. bejegyzés: Nyilvetés szerint áruljanak.

36. Déri Múzeum; leltári szám: V. 1935. 164. 8–9.

a debreceni fazekasok XIX. század eleji megosztottságát mutatja, hogy a pipások és az edénykészítők külön kezelték a pénzüket.³⁷

Az évszázadok során olyan tárgyak is tartoztak a céh tulajdonába, amelyekről csupán említéssel rendelkezünk. A fazekas céh bekebelezési lajstromában egyetlen adatból következtethetünk arra, hogy a céh *szőnyeget* vásárolt, ugyanis 1798. március 6-án jegyezték fel a következőket: „Mikor alá megy az ifju a Czéáll. tartozik letenni legeleb is szőnyegir való jövedelemben 20 krt annakutána tegye le a többit amivel tartozik a B. Czéhnek.”³⁸

Írásos adatunk van arról, hogy a fazekas céhnek is volt *katalógusa*, amely azonban nem maradt fenn, így csupán feltételezhetjük, hogy más céhek katalógusához hasonló lehetett. Ezek három-négy oldalú nyeles táblák voltak, amelyre a céhtagok nevét írták fel. A szolgáló mester feladata volt, hogy őrzési helyéről a céhmestertől elkérje és temetéskor a halottas házhoz vigye.³⁹

IRODALOM

Bodó Sándor

1970. Borsodi, abaúji és zempléni céhpecsétek. Herman Ottó Múzeum Évkönyve X. 189–226.

Csiffáry Gergely

1982. Egri céhemlékek. Studia Agriensis I. Eger.

Nagybákay Péter

1963. Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei I. Veszprém 189–219.

1964. Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívó táblák. Veszprémi és Veszprém megyei Múzeumok Közleményei II. Veszprém 341–365.

1978. Magyarországi fazekas céhpecsétek. Ethn. LXXXIX. 244–263.

1981. Magyarországi céhtáblák. Budapest.

P. Szalay Emőke

1978. Debreceni céhbehívó táblák. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1977. Debrecen. 201–227.

1981. Debreceni céhládák. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1979. Debrecen 117–156.

1982. Debreceni vörösmázás céhremek In. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen, 441–452.

1983. Debreceni céhedények. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. Debrecen 227–265.

1984. Debreceni zöldmázás céhremek. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1981. Debrecen 203–225.

1987. Debreceni tálak, tányérok. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1985. Debrecen 223–239.

1989. A debreceni fazekaslegények köszöntőversei 1864-ből. Tanulmányok Erdész Sándor tiszteletére. Megjelenés alatt.

Szűcs István

1871. Szabad királyi város Debreczen története I–III. Debrecen.

37. Déri Múzeum; leltári szám: V. 1935. 164. 4.

38. A fazekas céh bekebelezési lajstroma DMÁTDGY. I. 1935. 164. 118. 58.

39. HBmL. IX. 8. 3. 1810. júl. 8. Mogyorósi István szolgáló mester lévén a katalógust elvitte a céhmestertől, de a halottas háznál nem jelent meg.

DIE GEGENSTÄNDLICHEN ANDENKEN DER TÖPFERZUNFT IN DEBRECEN

(Auszug)

Die früheste Erwähnung der Debrecener Töpferzunft im Archiv stammt aus dem Jahre 1555.

Durch die stürmische geschichtliche Vergangenheit von Debrecen blieben nur sehr viel später, aus dem 18–19. Jahrhundert, Gegenstände der Töpferzunft zurück.

Der wichtigste Gegenstand der Zünfte war der Zunftsiegel.

1752 wurde der erste, jeztige bekannte Siegel der Töpfer von Debrecen hergestellt, der einen grossen Krug auf einer Trommelscheibe darstellt. 1780 wurde ein ohne Verzierung, nur mit Buchstaben der zunfthandwerker versehener Siegel hergestellt, den sie wahrscheinlich zur Versiegung von Meisterstücken verwanden.

1832 stellten die Töpferburschen einen solchen Siegel her, der aus einem italienischen Krug heraushängenden Blumenstrauss darstellt.

Später, 1857 wurde eine Töpferzunfttruhe hergestellt, die wahrscheinlich eine frühere, anspruchslosere ablöste.

3 Zunfteinladungstafeln kann man mit der Töpferzunft in Verbindung bringen.

Die früherste Tafel wurde wahrscheinlich im 18. Jahrhundert aus Holz im Rokoko Stil hergestellt. Ursprünglich diente sie nur für die Vermittlung von mündlichen Botschaften, 1804 wurde sie dann mit einem Metallrahmen für schriftliche Botschaften versehen. 1834 wurde die nächste hergestellt, auf welcher man Töpferwerkzeuge, die wichtigsten Produkte. „Butykos“ Krüge und aus zwei Henkel bestehende „Szilkét“ sehen kann, die wahrscheinlich Meisterstücke waren.

Eine Kupfertafel ist ohne Jahreszahl, auf der neben einer Werkbank sitzenden Pfeifenmacher Töpfer dargestellt wird.

Zu den gegenständlichen Zunftandenken gehören auch Zunftgefässe.

Von den Debrecener Zunftburschen sind 3 grosse Krüge bekannt, die 1847 und 1873 angefertigt wurden.

Emőke P. Szalay

A XVIII. SZÁZADI SÁROSPATAKI KÉZIRATOS VERSGYŰJTEMÉNYEK (ALKALMI SZÖVEGEK, KÖSZÖNTŐK)*

KOMÁROMY SÁNDOR

A kéziratossági versgyűjtemények keletkezése, funkciója

A XVIII. századi kéziratossági versgyűjtemények és énekeskönyvek sajátos helyet foglalnak el a magyar irodalom fejlődésében. A sajátos minősítést e kódex-szintű irodalom keletkezése, létformája, tartalma és funkciója, esztétikai értéke indokolja. E kéziratossággal viszonylag keveset foglalkozott irodalomtörténet-írásunk. A kisebb közlemények mellett jelentős Szabó T. Attila munkája, akit alapvetően bibliográfiai megközelítés vezetett,¹ majd hasonló feladatot végzett el korszerűbb módszerekkel, mennyiségileg is nagyobb anyagot feltérképezve Stoll Béla is.² Stoll bibliográfiája ma kézikönyvnek tekintendő, nélkülözhetetlen eszköze a téma kutatásának. O. Nagy Gábor³ disszertációjában a debreceni és a sárospataki református kollégium kb. 1780–1835-ig terjedő időszakában virágzó gyűjteményirodalom életformáját, keletkezését és az irodalmi népiesség szempontjából is számításba vehető egyes epikai és lírai szövegeit elemző módon mutatta be. Hézagpótló művet jelent Bán Imre és Julow Viktor⁴ antológiája, amely egy tanulmány és bő tudományos jegyzetanyag kíséretében főként ismeretlen anyagot közöl, elsősorban a debreceni kéziratossági irodalomból. A közelmúltban pedig Kosáry Domokos⁵ könyvének újabb elvi-módszertani szempontjai jelentenek előrelépést a kéziratossági diákirodalom kutatásában.

Mindenekelőtt célszerű röviden néhány terminológiai és szemléletbeli gonddal foglalkozni, ugyanis ezek tisztázása közelebb visz témánk részleteinek megértéséhez. A továbbiakban, amikor kéziratossági versgyűjteményekre, énekeskönyvekre utalunk, egyértelműen olyan szövegekre gondolunk, amelyeket diákok vagy volt diákok írtak és másoltak, s ezen kötetek anyagát nem nyomtatott szövegből kölcsönözték. Éppen ezért határozottan különbséget kell tennünk az általunk feldolgozott kéziratossági énekeskönyvek, versgyűjtemények és a népi kéziratossági könyvek között.

A kéziratossági énekeskönyvek, versgyűjtemények szerzői kizárólag művelt, iskolázott személyek. A szerzők személyén túl az időbeliség is indokolja a határozott különbségtevést, az elválasztást. Míg a művelt személyek által írt kéziratossági gyűjteményeket a XVI. századtól a XIX. század elejéig tartja számon az irodalomtudomány, addig a népi kéziratossági könyvek főként a XIX. és a XX. században keletkeztek. A XVI–XVII. szá-

*Részlet a szerző készülő, a témát egészében áttekintő munkájából.

1. Szabó T. A., 1934.

2. Stoll B., 1963.

3. O. Nagy G., 1942.

4. Bán I.–Julow V., 1964. Lásd még: Julow V., 1973. 102–106.

5. Kosáry D., 1983.

zadból népi kéziratos könyv nem maradt ránk.⁶ Abban is egyértelmű álláspontunk, hogy a XVI–XVII. századi kéziratos kötetekben a népies vagy ahhoz közel álló szövegek szerzői is minden bizonnyal iskolázott személyek. Továbbá a különbségtevésben azt is számításba kell vennünk, hogy mindkét kéziratosságban más a szöveg leírásának indítéka, ebből következően más a kötet és tartalom funkciója, az olvasó közösség életében elfoglalt helye.

A kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények szociológiai hatásában jelentős tényező az alkotó személye. Ismeretes, hogy a sárospataki kollégium diákjai (hasonlóan a többi protestáns kollégiumhoz) jórészt a református kisnemesség, a mezővárosi és hajdúvárosi parasztpolgárság, a zempléni és abaúji falvak és az egyházi rend fiai közül kerültek ki. „Ezt a nagyon is különböző társadalmi rétegekből a kollégiumokba került ifjúságot nemcsak a diáksolidaritás, hanem a műveltségnek azonos alapokra, bizonyos szóbeli hagyományműveltségre épült volta is egységes táborra kovácsolta. A XVIII. század kismemesi kúriája aligha adott szélesebb műveltségi alapot a kollégiumokba küldött gyermeknek – talán csak mélyebben gyökerező klasszikus hagyományokat –, mint a jobbágyporták és a debreceni cívisházak” – írja O. Nagy Gábor.⁷ Ebben a szemléletben tehát meghatározó a kéziratosság, a nyomtatványoktól eltérő közlési-kifejezési szándék, a jórészt anonym-magatartás. Egy-egy kötet létrejöttét minden bizonnyal – mint ezt a későbbi részletezések is megerősítik – nem elsősorban a szövegközlés szándéka, a nyilvánosság keresése motiválta, hanem inkább a szubjektív indíték, az irodalom-szeretet, az ízlés vonzereje, a későbbi hivatással is összefüggő tudatos szövegválogatás és -alkotás. Ezért is kap – úgy véljük – talán nem túlzó hangsúlyt elsősorban a szöveg, a mű és nem az alkotó. Hiszen a versgyűjtemények, s még inkább a szövegek rendszerezését lehetetlen egyértelműen csak a szerzők szerint elvégezni, ugyanis ezeket vagy nem ismerjük, vagy a kötet elnevezése valamilyen külső jellemző alapján történt. Tehát nem kerülhetjük ki annak vizsgálatát, hogy milyen iskolai, egyéni, illetve közösségi inspiráció formálta a versírás és -másolás gyakorlatát; a szűkebben vett irodalmi szövegek, a korábban is jelzett heterogén tartalom gyűjteménybe kerülését, azaz egy-egy kötet létrejöttét.

A kéziratos versgyűjtemények keletkezése, a versek tematikai sajátosságai összefüggnek a korabeli iskolai poezisoktatással is. Szauder Józsefnek a fiatal Csokonai vers-típusairól⁸ írott megállapításai részben ráillenek a diákköltők verselésére. Az iskolai költészeti oktatásban az ún. propozíciós verselés műfaji kereteit a *pictura* és a *sententia* képviselte. A *pictura* elsősorban leíró szándékú, amelyben a részletek, a tárgyiasság, esetleg a jelenségek, állapotok finomabb árnyalatai kapnak elsőbbséget, míg a *sententia* bölcselkedő, a kitűzött tétel bizonyítását, kibontását hordozza, s ezért általánosabb érvényű gondolati költészetet jelent.

Bármelyik propozíciós feladványtípust is vizsgáljuk, minduntalan – néhány jobban sikerült verstől eltekintve – kiütköznek a verselők tehetségének korlátai. Ezeket a korlátokat a bőbeszédűségben, az erőltettségben, a közhelyek sokaságában, a reminiscenciákban vagy a dőcögő verselésben, a kompozíciók esetlenségében ismerhetjük fel.

Az egyes kötetekből tucatjával idézhetnénk a propozíciós verstípust teljesítő vagy ehhez közelálló költeményeket. Most megelégszünk azzal az általánosítással, hogy az iskolai versírógyakorlat nem jelentéktelen tényező a kötetek tartalmában, anyagának szerveződésében.

A sárospataki XVIII. századi kötetek különösen bővelkednek aktuális szövegekben. Az aktuális szövegek egyik csoportját a halotti búcsúztatók, különféle köszöntők,

6. Ujváry Z., 1980. 426.

7. O. Nagy G., 1942. 11. A művelődési viszonyokra lásd bővebben: *Ortutay Gy.*, 1960.

8. Vö. Szauder J., 1970. 156–198.

imádságok képezik. A búcsúztatók, az epitáfiumok, köszöntők másolása, írása egyértelműen összefügg a hivatásra készüléssel, illetve a hivatás mindennapi gyakorlásának szándékával. Ezért úgy látjuk, hogy ez a tényező is értékelendő egy-egy kötet létrejöttében.

Az alkalmi beszédírás sem gyökértelen, hiszen időszakunkban a retorika tanítása éppúgy része volt a középiskolai képzésnek, mint a már jelzett poetikai. A vallásos szöveganyagból hatókörét illetően kiszűrhető egy kisebb csoport, amely inkább szubjektív indítékú, az illető másoló egyéni lelki épülésének, imádságainak foglalatjai; míg mások inkább nyilvános tartalmúak, meghatározó bennük a lokális jelleg, elhunyt, ismert személyek, professzorok, diáktársak halotti búcsúztatói. Könnyedén felismerhető az azonosság, az „egy kaptafára” szerkesztés, itt-ott villan fel némi eltérő, egyénítő szín.

A poetika- és retorikaoktatás kötetteremtő hatása mellett sólnunk kell a látszólag irodalmon kívüli szövegekről, amelyekről azt gondoljuk, hogy befolyásolták a gyűjtemények tartalmát. Ezeket felvilágosító, ismerettartalmú szövegeknek nevezhetnénk, ugyanis minduntalan valamilyen művelődési anyagot hordoznak. Úgy, hogy részint a mindennapok életével kapcsolatos háztartási ismereteket közvetítenek, részint pedig különfajta gyógyítási eljárásokat ismertetnek. Bár a gyógymódok legtöbbször a ma emberét mosolygásra készíti, mégis azt kell mondani, ezek a tanácsok feljegyzésük idején nagyon is gyakorlati és értékkel bíró információk lehettek. Ezek alapján azt gondoljuk, a szövegek – hasonlóan a korabeli kalendáriumokhoz – az ismeretterjesztés korai, csírában lévő változatát képviselik, s tudatos előzményei, a későbbi népfelvilágosító, népművelő törekvéseknek.

Sajátosan értelmezendő kéziratversgyűjteményeinkben a népiesség is. A korabeli elmélet és az irodalmi gyakorlat sem választja el egymástól a népi és a régi fogal-

mát. A népi azonos a régivel. A népinek, pontosabban a népköltészetnek és a régi kéziratok énekköltészetnek azonosítása vagy bizonyos mérvű keverése teljesen érthető. Összehasonlításuk során annyi közös mozzanat (szövegfejlődés és -sorvadás, kompiláció, a terjedés módja, a folklorizálódás stb.) található bennük, hogy az első benyomás az – bár ez hamis –, hogy a kettő azonos.⁹ A régi, népi és népszerű keveredésének kitűnő példái a XVIII. és XIX. századi versesgyűjtemények. A fogalom differenciálatlanságát példázza Révai Miklós 1782-ben a pozsonyi Magyar Hírmondóban megjelent felhívása is, amely „a köznép száján forgó régi versek és énekek gyűjtésére” mozgósít. Révai a népi régi énekekben már tudatosan világias nemzeti hagyományt lát, amelynek megbe- csülése jelentősen segítette az irodalmi népiesség fejlődését.

Már az eddigiekből is körvonalazható az a megállapításunk, hogy egy-egy kötet létrejöttét több indíték is meghatározta. Mégpedig úgy, hogy egyesekben a már leírtak közül az egyik (pl. sententia, piktúra vagy halottbúcsúztató) míg a következőben egy másik (pl. kortörténeti feljegyzések, iskolai szövegek, imádságok, receptek) válnak kötettszervező erővé, határozzák meg a kötet egészét, illetve egyes részleteit.

Nem lenne teljes a kép, ha mindezek mellett nem szólnánk az olyan szövegekről – amelyek szintén kötetteremtő hatással bírhattak –, mint a politikumot hordozó szövegek. A kötetek tartalmi elemzésénél részletezzük e szövegtípust is, most csupán a tematikailag, gondolatainkat erősítendő utalunk az országgyűlési feljegyzésekre, a labanc- és kurucsfófoló (!) versekre, a XVIII. század aktualitásait megéneklő szövegekre, a Mária Terézia halálán kesergő tucatszámú versezetre, a német–magyar ellentétre. Vagy arra a „Komédiás Játék”-ra, amely típusát tekintve szinte egyedülállónak tekintendő az általunk feldolgozott több ezer oldalnyi kéziratban. Politikumot hordoz ez is, ha burkolatlan is, a „terhes dolgozásban megfáradt munkásember” teljesíthetetlen vágyait énekl meg az egykori szerző. Mindent összevetve, tanulságos lesz annak nyomon követése, milyen szemlélet tükröződik a szövegekben, hogyan vélekedtek az egyes eseményekről, mennyire voltak toleránsak a másolók, s egyáltalán mi tartott számot érdeklődésükre.

A mennyiségi tényezőket tekintve ma már csupán a meglévő kéziratok kötetek száma iránymutató. Az mindenképpen bizonyos, hogy napjainkban csak a kötetek töredékével dolgozhatunk. Minden bizonnyal, jóval több kötet léteztetett, a kutató gazdagabb anyagot találhatott volna akár még a múlt század végén is. Sajnos, nem kevés az olyan kötetek száma, amelyek elvesztek vagy megsemmisültek. Feltevésünket erősíti a kötetek mai állapota is. Szinte mindegyikük agyonolvasott, tépett, szakadozott, kézről kézre járt viharvert példány. Tanulása annak, hogy forgatták és olvasták lapjaikat.

Számszerű, hiteles adataink csak a bibliografált anyagra vonatkozhatnak. Ez azért fontos, mert az alább közölt adatok is a megtalálható kötetek számát jelzik, s hogy mennyire nem végleges, mutatja az, hogy még napjainkban is kerülnek elő kéziratok kötetek. Legutóbb Kecskeméten bukkantak egy kéziratok gyűjteményre, amelyet bizonyos Z. T. írt Sárospatakon, 1811-ben. A jegyzetben utalunk három olyan kéziratok kötetre, amelyekre e dolgozat írója talált rá. A köteteket sem a jelzett Stoll-bibliográfia nem ismeri, sem a szakirodalomban nem található rájuk utalás.¹⁰

9. Lásd bővebben: *Stoll B.*, 1958. 170–173.

10. a) Vegyes gyűjtemény. 1815–30-as évek. A gyűjtemény két egybefűzött kötetből áll. I. kötet. 110 lev. 21 cm. II. kötet. 200 lev. 21 cm. Vegyes verses és prózai darabok. A kötet a szerző tulajdona.
b) Nagy Sándor-gyűjtemény. Honni Virágokból fűzött Koszorú szedegette 1839–40. évben Nagy Sándor. 91 lev. 19 cm. A kötet dr. Tóth Albert tiszalúci református lelkész tulajdona.
c) Borz-gyűjtemény. A legújabb *Egér és Béka háború*. Ko. születése előtt: 1849-ben. Szerző E. István. Versekre kalapácsoló. Borz. 62 lev. 21 cm. A kötet dr. Tóth Albert tiszalúci református lelkész tulajdona.

A gyűjtemények szöveganyaga több ezer oldalt tesz ki. Stoll Béla bibliográfiája alapján a sárospataki Nagykönyvtárban (jegyzeteinkben: TRENS) lévő kéziratok köteteket időrendben így csoportosíthatjuk:

1556–1700 közötti 4 (2 megsemmisült)

1700–1750 közötti 4 (1 megsemmisült)

1750–1800 közötti 23

1800–1840 közötti 45

Összesen: 76 kötet, terjedelmük kb. 9032 levélnyi.

Jelentős az eltérés a XIX. század javára. Megjegyezzük, főként az 1820–30-as években jelentősen megszaporodtak az olyan kötetek, amelyekben nagyon gyakori a nyomtatványokból átvett, kölcsönzött szöveg. Ez például, sok egyéb mellett, általában nem jellemző a XVIII. századi gyűjteményekre. A közölt időmegjelölések körülbelüli értékek, ugyanis a gyűjtemények időmegjelölése nem minden esetben pontos, sőt a másoló sem tartja fontosnak az évszám feltüntetését. Nem tartozik szorosan vizsgálódásaink körébe az időjelölés, a hónapnevek nyelvi megformálása, de a gazdag anyagban könnyedén felfigyelhetünk a kötetek különböző datálásaira.

Erdődi József egyik tanulmányában,¹¹ ahol a hónapnevek eredetét, használatát járja körül, esetünkben jól alkalmazható csoportosítást részletez. Az első csoportot a latin hónapnevek használata jelenti, amely inkább a hivatalos nyelvhasználatot példázza. E megoldásra kötetünkben több példát hozhatunk. A második csoportot a népi hónapnevek (fagyó, asszúhó stb.) képviselik. Erre alig van példa anyagunkban. A harmadik csoport az ún. magyar keresztény vagy magyaros egyházi hónapnévhasználat (Boldogasszony-hava, Szent Mihály hava stb.). Összegezve rövid kitérőnk, inkább az első és a harmadik csoportra tudunk példákat idézni. Értékes nyelvészeti adaléknak tekinthetjük a harmadik csoport példáit (Böjtelő Havának 5-dik Napján, Böjtelő Havának 8-dik Napján, Sz. András Havának 29-dik Napján),¹² mert ezek a régi hagyomány utolsó nyelvi emlékei.

Visszatérve eredeti gondolatunkhoz, az időrendhez azt is számításba kell venni, hogy egy-egy gyűjtemény anyaga – éppen a sajátos létforma természetéből adódóan – évek, évtizedek munkájának eredménye. A kötetek írásképe sem mindig homogén, eltérő kézírásokat is találhatunk. Ez arra vall, a kötetek kézről kézre jártak, s az idők folyamán a tulajdonos személye is változhatott. A meglévő üres lapokat új szövegek feljegyzésére használták fel. Iménti megállapításainkat hitelesítik az olyan szövegek is, amelyek teljesen kívül állnak a tágan értelmezendő korabeli irodalomfogalmon is. Nevezetesen arra gondolunk, hogy ezeket a köteteket nap mint nap használhatták, mintegy „munkaeszközként”, a tulajdonos számára fontosnak tartott ismeretek, információk megőrzője lehetett egy-egy kötet. Ugyanis mi mással magyarázható az, hogy egy halotti búcsúztató vagy éppen egy zoltár után gazdasági feljegyzéseket találunk: megvonalmazott, valamilyen kimutatás készítésére alkalmas üres oldal, „közönséges gazdák bérfizetése”, „bérbe munkások” megnevezése: „Király Pál kéveköttő, Vas Pál u. az, Réz János leánya árató, Árokházi András két nap, Farkas János, Vas Pálné kapás” és mások.¹³

11. Lásd bővebben: Erdődi J., 1977. 49–67.

12. Pataki diákok halotti búcsúztatói. *Trens*, Kt. 1124. 7., 38., 42. oldal. (Jegyzeteinkben a *Trens* rövidítés a lelőhelyet – Tiszáninneni Református Egyházkerületi Nagykönyvtár Sárospatak – jelenti.)

13. Szabó Dávid todaléka, *Trens*, Kt. QQ 1812. 77.

A gyűjtemények tartalmi, tematikai, formai elemzése

Elemzésünk alapja a Sárospatakon található, alább felsorolt kötetek anyaga, amelyek bibliográfiai megnevezése¹⁴ a következő:

- *Kocsi Cs. István kézírata (1721–)*
- *Szkárosi – Járdánházi – melodiárium (1787–)*
- *Erdélyi gyűjtemény (1780)*
- *Stentzel Dániel – gyűjtemény (1773–)*
- *Rozsnyai Dávid – versek (1695)*
- *Pataki diákok halotti búcsúztatói (1774–)*
- *Országgyűlési pasquillusok (1764–)*
- *Pápai M. Mihály kéziratái (1728–)*
- *Herschman István – ék. (1773–)*
- *Huszár Sándor – melodiárium (1775–)*
- *Tamáshiday Varga Ferenc – gyűjtemény (1784–)*
- *Hóra-ellenes versek kéziratái (1784) Bölönyi Sámuel elbeszélő költeménye*
- *Gyűjteményes vetemény (1786)*
- *Szabó Dávid toldaléka (1781–)*
- *Vári Miklós toldaléka (1770–)*
- *Üldözés tükröje (1746)*

A több ezer oldalnyi szövegelemzés alapján korántsem beszélhetünk homogén tartalomról. A legkülönbébb rövidebb és hosszabb szövegek kerülnek szervesen egymás mellé, indokolható vagy tervezett szerkesztői elrendezés nélkül. Az általunk készített csoportosítás egyrészt a domináns tartalmat fogalmazza meg, azaz a szövegekben egyértelműen körvonalazható jelentést nevezi meg, másrészt a sorrendiség mutatót hordoz, és szövegtípus gyakorisági útmutatóként is szolgál.

A szövegek tartalmi – tematikai – csoportosítása:

1. *Alkalmi szövegek, köszöntők*
2. *Népdalszerű szövegek, folklór, népiesség*
3. *Receptek, kuruzslások; népoktató, népfelvilágosító ismeretek*
4. *Iskolai eseményekhez kapcsolódó versezetek*
5. *Kortárs történelmi aktualitások*
6. *Vegyes prózai szövegek*
7. *Vallásos tárgyú szövegek; imádságok és bibliai helyek magyarázatai.*

Úgy véljük, a leírt csoportosítás is kellőképpen tükrözi és részletezi a kötetek sokszínűségét, a tartalomban jelen lévő differenciáltságot.

Alkalmi szövegek, köszöntők

Korábban már utaltunk arra, hogy a kötetek tartalmának egyik számottevő rétegét valamely alkalomhoz kötődő szövegek és köszöntők képezik. E szövegeket alkalmi rendeltetésük és személyekre utaló voltuk miatt célszerű külön csoportba sorolni. Itt tárgyaljuk a halotti búcsúztatókat, epitáfiumokat, a névnapi és lakodalmi köszöntőket.

A sárospataki kötetek különösen gazdagok halotti búcsúztatókban. A legkülönbébb társadalmi állású, rangú és korú személyek temetésére, hozzátartozók vigasztalására íródtak a rövidebb és hosszabb búcsúztató szövegek. Szinte valamennyi búcsúztató felhasználja az elmúló természet és az emberi élet végességének képi összekapcsolását, párhuzamát. A búcsúztatók ismert és ismeretlen szerzői a résztvétől áthatva, az őszinte vigasztalás szándékával alkalmat találnak arra is, hogy esetenként hosszasan elmélkedjenek a szükségszerű elmúlás felett, és arra is, hogy közben erkölcsi következtetésekkel, az elhunyt valós érdemeinek méltatásával éljenek. Bár a búcsúztatók érthetően azonos

14. A bibliográfiai megnevezés *Stoll B.*, 1963. alapján!

gondolatúak, mégis fellelhető helyenként egyénítő színek, a gondolatvezetés, a tartalom kibontásának önálló, más szerzőtől elkülöníthető egyedi jegyei. Ilyenek – mások mellett – a búcsúztatók indításai, a szövegkezdés megrázó drámaisága, a jelenlévők megszólításának formulái, s egyáltalán a hallgatósággal való kapcsolatfelvétel.

Torma Mihály egyik búcsúztatójának kezdő strófái:

*Kis Világ az ember, úgy tartják mindenek
Kik ezen dologhoz helyesen értenek
Két fő rész ebben öszve szerkeztenek
Lélek és Test, mellyek egy személlyé lettenek.
Éppen úgy, mint a Nagy Világ kereksege,
Mellyet tézsen az ég s föld gömbölyűsege,
Mellyeket ha el jár a szem élessége
Vagyon mind kettőnek sok mineműsege.¹⁵*

Ismeretlen szerző sorai:

*Keserű az halál azt szokták mondani
E szokott sok szívet meg szomorítani
E szokott örömet ürümmel váltani
E szokta fejünket gyászszal borítani.
Keserű az halál példák bizonyítják
Sok Atyák sok Anyák panaszi tanítják
Kiknek szíveket vett sebek szomorítják
Hogy kedveseiket sírban takarítják
Keserű az halál e részben meg vallom
Midön sok szív baját sok száj jaját hallom,
De ellenkezőt én még is nem átallom
Állítani hald meg beszédem javallom.¹⁶*

Nem véletlenül citáltunk egymás után a két búcsúztató kezdő sorait. Azt gondoljuk – számos más példa nyomán is –, hogy két szemlélet körvonalazódik az idézett strófában. Az elsőben inkább egyetemesebb, tágabb horizontú, általánosabb megközelítéssel, kozmikus képekkel teremt kapcsolatot hallgatóságával az egykori költő. A másodikban életközelibb, „hétköznapiasabb” és egyszerűbb; a halált és a temetést emberközelben ragadja meg. Ezt erősíti a mondanivaló hatását követő nyelvi megformáltság (az ismétlések: „keserű”, „e szokott”; az igék gyakorisága; az egyes szám első személyű előadás).

Gyakori a természet, az élet és halál párhuzama. A virágmotívum, a színek kontrasztjai az élet és halál, a lét és elmúlás általános szimbólumaiként jelennek meg számos búcsúztató kezdősoraiban. Néhány jellemző példa:

*Mint egy virágos kert, olyan ez a VILÁG
Van benne sokféle szépen zöldellő ág
Van kóró van dudva, mellyet végre ki vág
Az halál, s számára készült sirjába hág.
Itt némely virágok szépen zöldellenek
Mellyek a kertéstül jól készítetnek
Jól nőttek, s azombam jól nevekettenek
Télbe nyárba mindig szép szint viseltenek.*

15. Halotti Versek Melyekkel Kis Mihály meg hidegedett testét borította bé Torma Mihály. *Trens*, Kt. 1124. 37.

16. *N. Kando Lajos uriskának halálán meg szomorodott Sziveknek vigasztalására iratott együgyű Magyar Versek*. 1775 Eszt. *Trens*, Kt. 1124. 24.

*Némellyek ki nyitván mentem be borulnak
El veszítik színeket, lankadnak sárgulnak
Ha rekkenő meleg éri, földre húlnak
Földre húlnak, voltak, nintsenek el múlnak.*¹⁷

Az idézett szövegrész harmadik strófájának sorai aprólékos és valós megfigyelésekről is tanúskodnak. Az áttételes denotatív jelentésen túl a természet objektív változásainak leírása miniatűr képekben jelenik meg. A virág hervadásának, pusztulásának hitelessége a jelentéskör teljességét hordozza.

A virág jelenléte nem újszerűség a XVIII. századi halotti búcsúztatókban, hiszen a virágnak a magyar nép kultúrájában évszázadok óta jelentős funkciója van. Fokozott tisztelte rendkívül sokszínűen lelhető fel a néphagyomány különböző területein. Különös szerepe volt a gyógyításban, a kultikus tevékenységekben, a néphiedelemben és a népszokásokban. A népköltészetből is pompás virágszimbólika tárul elénk.¹⁸ Hasonló motívumokkal él a következő szövegben a B. T. monogrammal jelzett szerző, aki nemcsak a búcsúztatóban használja fel a virág, a színek hatását, hanem a leírt szöveg előzményeként is mintegy bevezetőül kapcsolja azt gondolataihoz: „EGYÜGYŰ HALOTTI VERSEK Mellyek egy gyenge, de színével s szagával egyéb Virágokat még haladó, s talán a nem reményelt esetet is a miatt tapasztolt Virágotskának leterítettésében s elvittetésében Ami a Szülei örömének, reményének, Oskolánk Díszének, ki Szent Györgyi Jánoskának mint a két részen sebet ejti halálát törekednek elő adni B. T. által.”¹⁹

*Van egy Virágos Kert tellyes Virágokkal,
Mellyek kedveskednek színekkel a szagokkal:
Egy felől a rósa piros, színt öltözött,
Nints külömbség hajnal és ennek színe között
Kinál magával a Viola más részen,
Mind szép, elsőseget vallyon mellyik vészen?*²⁰

Hosszasan időzhetnek a búcsúztatók gondolatainak kibontásánál, a hallgatóság érzelmeire ható legkülönfélébb előadói megoldásoknál. A búcsúztatók írói gyakran név szerint is számba veszik a közeli és távoli rokonokat, hozzátartozókat, az iskolatársakat és barátokat, közben méltatják az elhunyt emberi értékeit, cselekedeteit.

Előbb vegyük szemügyre a kommunikációs helyzeteket. Világosan kiténik a búcsúztatók szövegéből a következetesen végigvitt kommunikációs szerep. Gyakori forma az egyes szám 1. személyű és a többes szám 1. és 2. személyű előadás. A szövegcitátumok a búcsúztatók indítását hozzák:

Tekintetes Tornallyai János felesége temetésére írt búcsúztatóból:

*Tekintetes urak élő sokadalom
De oh jaj, szemeket apasztó siralom
Egy rakás nyavalya egy halmaz fájdalom
Mindenitek egy egy eleven sír halom.*²¹

17. *Virág az élet*, mely Ha ma zöldellik, hónap meg szárad. Ezt Veled edgyütt bizonyíthattya. *Kando Lajos uritska* kóróvá vált virága. Kinek Szomorú Halálát így Siratta meg Balog Pál az akkori S. Pataki Poeták Praeceptorá Motsáry Károly Tanítványa által. *Trens* Kt. 1124. 18.

18. A virág és a magyar népi kultúra kapcsolatára vonatkozóan lásd bővebben: *Ujváry Z.*, 1980. 383–424.

19. *Trens*, Kt. 1124. 112.

20. *Trens*, Kt. 1124. 112.

21. Gyűjteményes vetemény. *Trens*, Kt. 3405. 82.

A huszonkét éves Dobai Zsuzsanna temetési beszédének indítása:

*Szomorú hallgatók, kik ide gyűltetek
Férfiak, Aszszonyok Szüzek Szép termetek
Ifjak kiknek most van Világban éltetek
Kérlek hallgassatok míg én beszélgetek.*²²

Fekete András búcsúztatójából:

*Szomorodott Felek a kiket szemlélek
A kikkel még én is járok kelek élek
Felsőbb köznép alsóbb mindenrendű lélek
Hallgassatok reám míg itten beszélek.*

*Mit mondunk Fekete András barátunkról
Már előttünk halva fekvő társunkról?
Tsak úgy gondolkozzunk rólla mint magunkról
Vagy az ő példáján a magunk sorsunkról.*²³

Az 1791. augusztus 19-vel megjelölt búcsúztatóból:

*Tiszteletre méltó halotti szép sereg
Látom mindenitek szive hogy kesereg
Az halálon a melly közöttünk tenfereg
De figyelmezzetek a mig nyelvem pereg.*²⁴

Jellemző a világos gondolat kifejtés, a szó szerkezetek jelentésének egyszerűsége, a könnyed csak néhol megdöccenő verselés, a felező tizenkettesek pontos egymásutánja. A rimelés jórészt követi a gyöngyösi hagyományt, a bokorrimék helyenkénti szürkesége (pl. az azonos szófajú szavak todalékolása), a bokorrimék erőltetettsége megbontja a versszakok tartalmi-hangulati egységét.

A búcsúztatókban megidézett személyek érdemeinek méltatása természetes tartalmi elem. Benkő Sámuel, a külföldön tanult tudós pap búcsúztatójából:

*Látad ama fényes Akadémiákat
Hollanda Helveta Német Oskolákat
Hallgattad a hitben a bölts Profétákat
Botsátottál te is Szép jeles munkákat.*²⁵

Másutt a beszélő belefoglalja búcsúztatójába az elhunyt családtagjait, közeli és távoli rokonait, barátait, ismerőseit. Úgy véljük, nem szokatlan, hogy ilyen kontextusban teljesednek ki az ittmaradottak érdemei is, amelyek pszichésen kívánatos elemei az adott búcsúztatónak:

*Te reád fordítottam elsőbb is szavamat
Édes társam, a ki kívántad javamat
Feleségem lévén nem hagytál magamat
Téged szállítalak meg szerelmes társamat.*

*Jaj kesereg lelkem mintszen nyugovásom
Éretted Jánosom szerelmes fajzásom.
Sír szemem nem hallođ ugyan zokogásom
De érzed szivedben halálos romlásom.*²⁶

22. Erdélyi gyűjtemény. *Trens*, Kt. 746/III. 1.

23. Szkárosi–Járdánházi melodárium. *Trens*, Kt. 513. 378–379.

24. Uo. 362.

25. Gyűjteményes vetemény. *Trens*, Kt. 3405. 76.

26. Szkárosi–Járdánházi melodárium. *Trens*, Kt. 513. 380. 382.

Ritka az olyan búcsúztató, mint amelyet Pater Vezerits Dávid Úr iskolamester halálára írt az ismeretlen korabeli szerző. A versszöveg egyértelműen két részre osztható. Az első rész az elhunytat méltányolja, míg a második a megboldogult iskolamester helyébe lépő utódot élteti:

Mérges nyíllal vadász az halál mindenütt

*...
Igy szegte életét Dávid Vezeritsnek
Komáromi Musák tudos Vezérének.*

*...
Sőt ne sírj, de vigadj nem maradtál árván
Tetézd örömdet, másokra találván
Mert gondos királyunk leg ottan hogy tudta
Királyi szorgalmát arra fordította
Hogy az el tünt helyet új napot támasszon
szeléd oskoláknak: igazgatót nyujtson
Ez Maurus Bossányi: Kin az ifjuság kap
Pannonia hegyén felszentelt pap
Ennek szép erkölce, józan okossága
tündöklök, mint nap fény, tudos bátorsága
Szelid, mértékletes, kevélség gyűlölő
Henyélési munkával gyorsan el kerülő.²⁷*

A búcsúztatók megszerkesztésében – talán nem alaptalan megfigyelésünk – mintha egyfajta szcenikusságot vélnénk felismerni. Mintha az egykorú szerzők búcsúztatóik egészét tudatosan tördelnék apró egységekre „jelenetekre”. Az általános fejtegetés vagy éppen a személyhez kötődő indítás után többnyire kisebb tartalmi egységek következnek, amelyekben sokszor a név megjelölésével a feleségtől, a férjtől, a gyermekektől, a testvérektől, közeli és távoli rokonoktól, barátoktól búcsúztatják az elhunytat. Mint jellemző szövegegységet idézzük az egyik búcsúztató zárósorait:

*Fogjátok vigyétek a földnek gyomrába
A minden emberek végső por házába
Fel támad majd egykor ebben a formába
S vitetik az égben lakók táborába.²⁸*

A búcsúztatók egy részében a szöveg lejegyzője nem utal az elhunyt nevére, míg másokban pontosan megnevezik az illetőt, a lakhelyet, sőt helyenként a halál okát és körülményeit is leírják:

*Bámulva szány és szányva bámulj
egy keserves nyögésekkel békétlenkedő
ATYÁT és ANYÁT kiknek A N. R. S. N.
Pataki Collégiumban már ékesen szollás
mesterséget tanult, egyetlen egy Kedves
Fioknak VATZI JÓSEFNEK kinos
gyászos és véletlen halálán való
keserves jaja messze földről az
Ister folyó vizén túl levő Kajár
nevű helységből el hallattak épen
a nevezet Collégium romladozó kő-
falai közzé . . .²⁹*

27. Herschman István énekeskönyv. *Trens*, Kt. 1664. 139–140.

28. Szkárosi–Járdánházi melodárium. *Trens*, Kt. 513. 388.

29. Pataki diákok halotti búcsúztatói. *Trens*, Kt. 1124. 105.

Más helyen ezt olvashatjuk:

*Szomorú Halotti VERSEK Melyekkel
VISKI GYÖRGYnek és RÁDI JÁNOS
nak a víz örvényében lett véletlen
Halálokat sirattya Sz. H. I.³⁰*

A több tucatnyi búcsúztatóból néhány korabeli sárospataki név: Szent Györgyi István pataki professzor István fia, Benkő Sámuel, Szatmári Mihály, tekintetes Tornallyai János felesége, T. Jármí Jánoska, báró Korda György felesége, Árvay Sámuel, Szilágyi Mihály és mások. E helyen utalunk a Mária Terézia halálát megéneklő, tisztelettől és alázattól áthatott számos verszetre. A feldolgozott szövegek mindegyike – s ez a korabeli közgondolkodást is jelzi – az uralkodó nagyságát, emberi értékeit, a halála miatt érzett országos fájdalom mérhetetlen voltát éneklí meg. Azt gondoljuk, az sem meglepő – erre is bőséges példánk van –, hogy a különböző kötetek nagyjából egészében, mintegy variánsként azonos búcsúztató – méltató szövegeket tartalmaznak:

*Nyár ezer elmúlt már két százal nyolcvan
után jár
András napja derült mert hava szinte került
Egy jeles oszlopnak maga a neve disze
világunk
Napja homályba borult fénye setétbe
szorult.³¹*

*...
Római császárné sok ország Királya
Kegyesség tüköre igazság fákjállya
Árvák édes Anyja éhezők Dajkállya
Mehalt kin kesereg Magyaros hazája
Ki ne sirna minőd ily nagy élet meghalt
Mely élet sok élet éltének élte volt.³²*

Erdélyi gyűjtemény:

*Nemzetek Annyának, kit egész Európa Tsudának
Tart vala; Kit kesereg Köz, Nemes, Uri Sereg³³*

Tamáshiday V. F.-gyűjtemény:

*Nemzetek Annyának
Kit egész Európa tsudának
Tart vala, kit kesereg
Köz, Nemes, Uri Sereg³⁴*

Gyűjteményes vetemény:

*Nemzetek Annyának kit egész Europa tsudának
Tart vala, kit kesereg Köz nemes Uri sereg³⁵*

30. Uo. 42.

31. Gyűjteményes vetemény. *Trens*, Kt. 3405. 324.

32. Uo. 269.

33. Erdélyi gyűjtemény. *Trens*, Kt. 746/III. 6.

34. *Trens*, Kt. 1853. 182.

35. *Trens*, Kt. 3405. 321.

A személyekhez kapcsolt búcsúztatók között epitáfiumokat is találunk. A sírfeliratokból, sírversekből íme egy példaként:

Néhai M. P. Eszterházy Ferenc Cancellarius
Úr Ő exellentiaja oszlopára irott Epitaphium.
Állj meg utas! S tekints e gyászos táblára
Nagy ember nyugszik itt – szorj áldást hamvára
Sok igaz magyarnak füle meg tsendüle
*Mikor e fő oszlop Hazánkból ki düle.*³⁶

A téma kutatói előtt nem ismeretlenek olyan búcsúztatók, halotti versek sem, amelyek tartalma és formája egyáltalán nem köthető semmilyen valós eseményhez. Az esemény, a búcsúztató emberi-élményi háttere, a megénekelte esemény epikai hitelességgel hiányzik. Gyakran ezek fiktív szövegek, melyeknek mégis van funkciója, s ez részben a vers írójának technikai felkészültségét hivatott bizonyítani, hogy ti. képes a versírásra; másrészt a szövegek az iskolai napi versíró gyakorlat példáinak emlékei. A versírás tartalmi és formai elemei; a terjengősség, a díszítettség, a szavak erőltetett egymásutánisága és mások a korabeli, XVIII. századi iskolai versíró gyakorlatban még továbbbélő barokk vonásokat is jelzik.³⁷

Tipikus példája az öncélú verselésnek az 1777-ből való, K. Nagy István által írt szöveg. Már a cím is jelzi, hogy „különlegesség” következik:

Az halál kaszájára akadt halavány állat panasza
Atyám s Anyám által származám tsak bajra.
Az halál, fájdalom, szám táttatá jajra.
Tsak ma akadtam rá, az hatalmas fajra.
Sár házam akasztá már ártalmas zajra.
A származás által rám tsak az marada
Atyám s Anyám átka, nyakamra árada
Számlálhatatlan már halálban szárada
Abban? kaszás halál hatalmában ragada.
Ellensége eztet még gyenge létében
Meg sérté, és ezért kesereg félében
Ekképpen, mert nem élt békével éltében
*El rendelt helyében, ez helyeztetében.*³⁸

A vers teljessége (10 versszak: 7-szer 4 soros és 3-szor 2 soros strófa) példája – az egyébként nem ritka korabeli gyakorlatnak –, hogy bizonyos hangok által, meghatározott szavak kerülnek egymás mellé. Úgy nevezetesen, mint szövegünk is bizonyítja, hogy egy versszakban csak azonos magánhangzók fordulhatnak elő (így: A, E, I, O, Ö, U, Ü).

Az iménti példa kapcsán tartalomról, költői képekről nem szólunk, hiszen ez indokolatlan. A sorok önálló formai játékká szerveződnek, amelyek terjedelmes „költeményt” eredményeznek. A korabeli szerző ismeri – tanították is – a versírás technikáját. Ezt hitelesíti a többnyire hibátlan cezúra, a csupán itt-ott megdőccenő felező tizenkettes, a régi irodalmi hagyományokat követő és tudatosan erőltetett rímelés, azaz a kánciaciát a tartalom rovására is kiügyeskedve rátaláló verselés. Nyilvánvaló, a szöveg monotonitása a hangok funkció nélküli azonosságában kereshető, ezt teszi még szürkébbé a bokorrímek sorozata (bajra, jajra, fajra, zajra; akadállya, talállya, sajnállya, állya; marada, árada, szárada, ragada).

36. *Trens*, Kt. 746/III. 17.

37. Lásd: *Bán I.*, 1964. 38.

38. *Trens*, Kt. 1124. 32–33.

A búcsúztatók között találtunk a kötetekben általában ritka, de a poetika előtt nem ismeretlen versalakzati megoldást.³⁹ Az ún. képversekhez áll közel az a tizenhárom soros verszet, amelyet Molnár József emlékére írt a korabeli szerző (1. kép). A vers középponti részében határozott vonalakkal kihúzott kereszt található. Az olvasónak találékonyssággal, éles szemmel, formai fogékonysággal kell követnie a szöveg tartalmát, hogy vagy vízszintesen, vagy függőlegesen, akár mindkét síkban értelmes versmondatokká álljanak össze a feltehetően tudatosan elrendezett gondolatok. Inkább a vers közepén lévő kereszt fogja meg az olvasót, nem pedig a tartalom, az emlékvers gondolatai. A kereszt szinte „kilép” a szövegből, mintegy háttérbe szorítja a vele nyilvánosan szimbolikusan összefüggő tartalmat. A sorok és a kereszt formai kapcsolata, a sorok kezdősoraiba függőlegesen beépített név kapcsán talán nem elhamarkodottan azt gondoljuk, hogy a formateremtés játéka a vers valós genezise. Ez a megoldás is, hasonlóan a másik két szöveghez, amely szintén ezen az oldalon olvasható, rokonítható az ismert barokk poetikai formai megoldásokkal.⁴⁰

A búcsúztatók mellett az alkalmi szövegek másik csoportját képezik a névnap és lakodalmi verszetek. Mennyiségüket, az egészhez viszonyított arányukat tekintve jóval kisebb értékkel mérhetők, mint a halotti búcsúztatók. Elszórta lelhetők fel, vannak olyan kötetek is, amelyekben egyáltalán nem találhatók. Felszínes szemlélettel is szembevetendő, hogy mely nevek gyakoriak a nevek sorában. Minden bizonnyal a korabeli utónévadást, egyfajta XVIII. század végi névdivatot jelezhetnek a gyakrabban előforduló Borbála, András, István, Erzsébet utónevek. Az alábbi Borbála napi köszöntőből az is kitűnik, hogy e szövegtípus – egyebek mellett – folklórhagyományban is gyökerezik:

Köszöntő Névnap
Hallyák kigyelmetek ma Borbála napja
Ez örvendetes hírt szívem kapva kapja
Mert édes Anyám is ilyen nevezettel
Neveztetik hát most ilyen léhezettel
Hozzá viseltetem hogy jó kívánásom
Ez eránta való dítséret mondásom
Számos esztendőket kívánom hogy éllyél
Melly idő közt mindég egy Istent tisztellyél
A melly ha utolsó orádat el hozza
*Magának lelkedet menybe feláldozza.*⁴¹

A versírás mesterségét ismeri a névtelen szerző. A tizenkettes szótagszámú páros rímű sorokat következetesen végigviszi. Teszi ezt még olyan áron is, hogy meg-megdöccenti (pl. 3–4–5. sorban) a gondolatritmust, helyenként kiügyeskedve az éppen következő ragrímet (nevezettel – léhezettel).

A lakodalmi köszöntők – éppen funkciójuk miatt – hasonlítanak a már korábban részletezett alkalmi szövegeihez. Ez a szövegtípus nem azonos a magyar folklórból származó, ma már inkább „divatból” meglévő népi lakodalmi versanyaggal. Mennyiségét tekintve sem! Hiszen az itt-ott még napjainkban fellelhető szövegek is jelzik, hogy a népi lakodalmis mintegy végigkíséri az esemény teljes folyamatát (kikérés, búcsúztatás, ebéd, vacsora, kontyoló stb.). A kéziratok kötetekben lévő lakodalmi köszöntők művelt – iskolázott szerzők alkotásai. Vagy módosabb „megrendelők” részére készültek, vagy csipkelődő, ironikus, évődő tartalmuk keltheti fel érdeklődésünket.

39. *Trens*, Kt. 1124.

40. Vö. *Bán I.*, 1963. 5–37.

41. *Trens*, Kt. 3405. 453.

Ez utóbbi szövegtípusból néhány jellemző sor:

Doctor Tóth úr ezt a regulát követte

Katona Máriát midőn el jegyzette

Be fiatal jértze hever már mellette

*No szeretnék lenni Vőlegény helyette.*⁴²

További példákat e szövegtípusra főként a TRENDS, Kt. 3405. számú Mindenest Gyűjteményben és a TRENDS, Kt. 854. számú Stenczel Dániel gyűjteményben találhatunk.

IRODALOM

Bán I.,

1963. A barokk. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította és magyarázta Bán Imre. Budapest.

1964. Losontzi István poetikája és a kései magyar barokk költészet. *Studia Litteraria*. Tomus II.

Bán I.–Julow V.,

1964. Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Budapest.

Erdődi J.,

1977. Időszámításunk. MNy. LXXIII., 1. sz.

Julow V.,

1973. Csokonai és Petőfi között. (A debreceni késő felvilágosodásról.) *Studia Litteraria*. Tomus XI.

Kosáry D.,

1983. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest.

Komáromy S.,

1977. A XVIII–XIX. századi sárospataki kéziratos gyűjteményirodalomról. *Borsodi Művelődés*. 4. évf. 1. sz. 49–53.

1978. A sárospataki kéziratos gyűjteményirodalom és az irodalmi népiesség. *Borsodi Szemle*. 23. évf. 3. sz. 48–54.

1981/a A sárospataki kéziratos diákirodalom a XVIII–XIX. században. *Sárospataki Pedagógiai Füzetek*. 5. sz. 161–173.

1981/b A sárospataki kéziratos diákirodalom néprajzi értékeiről. *Honismeret*. 9. évf. 3. sz. 36–39.

1985. A sárospataki kéziratos diák-énekeskönyvek dalai. *Artes Populares* 12. Az *Elte* Folklore Tanszék Évkönyve. Budapest. 207–214.

O. Nagy G.,

1942. Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Debrecen.

Ortutay Gy.,

1960. A kalendárium olvasó magyarok. In. *Írók, népek, századok*. Budapest.

Stoll B.,

1958. Közösségi költészet, népköltészet. Megjegyzések a XVIII. századi kéziratos szerelmi lírához. *ItK*. 2–3. sz.

1963. A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1515–1840). Budapest.

Szabó T. A.,

1934. Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI–XIX. században. *Zilah*.

Szauder J.,

1970. Sententia és pictura. (A fiatal Csokonai verstípusairól.) In. *Az Estve és Az álom*. Felvilágosodás és klasszicizmus. Budapest.

Ujváry Z.,

1980. Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok. Debrecen.

42. *Trends*, Kt. 854.

DIE HANDSCHRIFTLICHEN GEDICHTSAMMLUNGEN VON SÁROSPATAK AUS DEM 18. JAHRHUNDERT (GELEGENHEITSTEXTE, BEGRÜBUNGEN)

(Auszug)

Diese Arbeit behandelt die sárospataker Gesangsbücher und Gedichtsammlungen des 18. Jahrhunderts, die ein Teil der vom Autor zur Zeit in Fertigstellung befindlichen, das Thema insgesamt überschauenden Werkes sind.

Grundlage der Arbeit ist die heutzutage auch bekannte und wahrscheinlich in Sárospatak im 18. Jahrhundert entstandene handschriftliche Literatursammlung. Die Analyse basiert auf mehreren tausend Seiten handschriftlichen Materials.

Der Autor interpretiert vor allen Dingen die mit den handschriftlichen Gedichtsammlungen in Verbindung stehende Terminologie. Indem er auf handschriftliche Gedichtsammlungen, Gesangbücher verweist, denkt er eindeutig an solche Texte, die von Schülern oder ehemaligen Schülern geschrieben und kopiert wurden und das Material dieser Bände wurde nicht aus gedruckten Texten entnommen. Er macht einen strengen Unterschied zwischen handschriftlichen Gesangbüchern, Gedichtsammlungen und volkstümlichen, handgeschriebenen Büchern. Beim Ziehen dieser Trenlinie nimmt er auch das in Betracht, daß bei beiden Handschriftarten der Anstoß für die Niederschrift der Texte ein anderer ist, daraus folgend unterscheidet sich auch die Funktion des Buches und des Inhaltes, der Platz, den es im Leben der Lesergemeinschaft einnimmt. Er betont, daß das Entstehen eines Bandes nicht in erster Linie die Absicht der Mitteilung des Textes, das Suchen der Öffentlichkeit motivierte, sondern eher subjektive Ursachen, wie die Liebe zur Literatur, die Anziehungskraft des Geschmackes, mit dem späteren Beruf auch zusammenhängende, bewußte Textauswahlen und Schöpfungen. Er spricht unter anderem auch darüber, daß das Entstehen der handschriftlichen Gedichtsammlungen, die Eigenarten der Auswahl der Thematik der Gedichte mit der zeitgemäßen Lehre der Poesie an den Schulen des 18. Jahrhunderts zusammenhängt. Er stellt fest, daß aufgrund der Textanalyse mehrerer tausend Seiten nicht von einem homogenen Inhalt gesprochen werden kann. Kürzere und längere Texte verschiedensten Inhalts geraten vollständig zufällig nebeneinander, ohne begründbare oder redaktionelle Anordnung, ohne Planung.

Die sárospataker Bände des 18. Jahrhunderts sind besonders reich an aktuellen Texten. Einen bedeutenden Teil des Inhaltes der Bände bilden an bestimmte Gelegenheiten gebundene Texte und Begrüßungen. In einem weiteren Teil der Arbeit werden diese vom Autor vorgestellt. Diese Texte werden wegen ihrer Bestimmung für Gelegenheiten und ihres Hinweises auf bestimmte Personen von ihm in eine besondere Gruppe eingereiht. Hier behandelt er die Totenreden, Epitaphen, die Ansprachen zu Namens- tagen und Hochzeiten. Bei der Untersuchung des Textes genießt die Analyse der Thematik den Vorrang, aber er geht auch auf die Charakteristik der augenscheinlichsten Formen ein.

Die Untersuchungen führen zu dem Ergebnis, daß im Falle der aktuellen Texte eine reale Erlebnisbasis vorhanden ist, daß aber auf die Autoren dieser Zeit die Gebundenheit der Kunstrichtung und der Technik stark gewirkt hat.

Die Aufzeichnungen enthalten nicht nur die Fundorte der Handschriften, sondern sie bezeichnen auch die wichtigste Fachliteratur der Erforschung dieses Themas.

Sándor Komáromy

KAZINCZY ORPHEUSÁRÓL

PÁL JÓZSEF

Kazinczy a *Magyar Museum* szerkesztésének keserű tapasztalatai után elhatározta, hogy új folyóiratot indít, amelyben maradéktalanul érvényre juttathatja elképzeléseit. A vállalkozásnak saját szabadkőműves álnevét kölcsönözte, s kitartott az *Orpheus* mellett akkor is, amikor tekintélyes, idős barátja, Ráday Gedeon a névcím megváltoztatását javasolta. A Ráday tanácsolta címek: „Igyekezők Gyűjteménye”, „Igyekezők Társasága” vagy „Magyar Gyűjtemények Tárháza, leginkább a Nyelv nagyobb előmenetelét, és az Haza állapotját illetők” valóban kevésbé szerencsések és Kazinczy koncepciójához kevésbé illők, mint az *Orpheus*.¹ A folyóirat egységes, határozott arcélének kialakításakor a szerkesztőt Batsányival való rivalizálási szándékok is vezették, ennek oka nyilvánvalóan a *Museum* szellemi irányításából való kiszorulása. Palóczy Horváth Ádám, Kazinczy barátja, s egyik legfőbb munkatársa, ezt így látta: „Azonban: hogy a' Te Orfeusod a' Maradék előtt meg-betsülhetetlen munka lessz, azt talám még Batsányi sem merné tagadni: noha ő kéntelen lessz által látni, mihelyt Orfeus' lantja meg-tsendül; hogy az ő Museumjok dugába dül . . .”² Végre tehát szabadon megvalósíthatta művelődéspolitikai, irodalmi szándékait: Orpheus – Kazinczy is valami hasonló szerepre akar vállalkozni – lantja hatalmával, a költészet erejével képes civilizálni a vad és barbár népeket.

A „Hónapos írás”-ok elnevezésekor bizonyos kettősség mutatkozik: a címoldalakon a latin hónap elnevezések láthatók, az első kötet élén Jan. Febr. Mart. April., a másodikán Május, Június és August. A tartalomjegyzékekben és belül viszont a zodiákuszi jegyek szerepelnek a Vízöntőtől a Bikáig, illetve az Ikrek havától a Szűz haváig. Földi János és Rájnis József tanácsolják Kazinczynak, hogy a magyar nyelvünkben alkalmatlan deákos forma helyett az égi jegyekről nevezze el a hónapokat, s így jelölje az *Orpheus* részeit is. A római „Januarius, Febru sat' mely rut” – mondják –, s szintén rosszak a babonás hiedelmekhez kapcsolódó megjelölések: Boldog Asszony hava, Szent György hava, Szent Jakab hava, Minden Szentek hava, ráadásul teljesen alkalmazhatatlanok a kereszténység előtti időszak meghatározására. Földi így foglalja össze versben mondanivalóját:

*Kos, Bika, Kettős, Rák, az Oroszlán, Szűz jegyek,
és még Mérték, Skorpi, Nyilas, Bak, Víz-öntő,
Halak, együtt.*³

1. Kazinczy Ferenc levelezése (KazLev.). Közzéteszi Váczy János, Harsányi István stb. 1–23. köt. Budapest, 1890–1960. I. 514.
2. Kazlev. I. 507.
3. KazLev. I. 504. és I. 533.

A zodiákusz-jegyeknek még egy sajátosságos előnyük van: olyan hagyományhoz kapcsolódnak, amely közvetítő intézmények nélküli közvetlen kapcsolatot tételez fel Isten és ember között, s „megengedik” a csillagok, a konstellációk mágikus hatásának gondolatát. Az égitestek – ebben az interpretációban – nem morális fogalmak, mint az euchémeroszi alapú keresztény tanítás állítja, hanem valóságos „ható” létezők. Sok vonatkozásban Orpheuséhoz hasonló hatalmuk van.

A folyóirat írása és szerkesztése közben Kazinczy felvilágosult propagandistából, forradalmárból, népnevelőből egyre inkább szépíró lesz. Az első kötet merész cikkei után a másodikban jelentősen megnő a költészet szerepe, mintha a harcos politikust felváltaná a „belülről építkező” művész, s ezzel mintha Kazinczy visszatérne korábbi terveire.

A hermetikus hagyományról a XVIII. században

A túlvilágot megjárt, a természet törvényeit a zene mágikus hatalmával kifejezni és befolyásolni képes vallásalapító lantos nevéhez ősi hermetikus hagyomány kapcsolódott. Társai, a tradíció szerint, a lélekvezető Hermész, az egyiptomi istennek gondolt „háromszornagy” Hermész Triszmegisztosz, minden mágia ősforrása, Mózes, aki Istentől nemcsak a kőbe vésett törvényeket kapta, hanem titkos ismereteket is szóban, Zoroaszter, Püthagorász, a számmisztika atyja és Platón. Az igazi tudás csak szóban hagyományozódik tovább elv alapján az utódok valóságos genealogiai kapcsolatot létesítettek közöttük. Orpheus nevéhez két irodalmi anyag kapcsolódik: az orphikus himnuszok költeményei és az előbbivel részben azonos, de több gondolati elemet tartalmazó *Fragmenta orphicorum*. A hermetikus vonal nagyjából a II–IV. században alakult ki, s látenszen az európai művelődésben azóta mindig jelen volt, néhány időszakban pedig eléggé dominánssá vált. Előterbe kerülése párhuzamos a platonizmussal a XV–XVI. században: Ficino, Pico della Mirandola, Agrippa von Nettesheim, Giordano Bruno, Francesco Giorgio, Campanella, Jakob Böhme tevékenysége a filozófia- és irodalomtörténetben, Michelangelóé, Botticellié, Pinturicchióé a művészettörténetben jelzi a magas esztétikai színvonalat, amelyen ezek a gondolatok kifejezésre jutottak. A reneszánsz, késő reneszánsz után a Hermész-hagyomány ismét virágkorát élte a XVIII. század második felében. Nagymértékben kapcsolódva ahhoz, amit a szakirodalom a felvilágosodás „árnyékos oldalának” nevez.⁴

W. Gluck operája, Canova szobra vagy Goethe *Orphikus ősigék* c. ötrészes költeménye jelzik, hogy a különböző művészeti ágak nagy megújítóit milyen jelentős mértékben befolyásolták ezek az eszmék. Goethe a természeti törvény szükségszerűsége, a sors és az emberi akarat viszonyát tárgyalja. A születés pillanatának asztrológiai „helyzete” meghatározza ugyan az ember jellemét, adottságait, s így részben további útját is, de a tudattal és választási képességgel rendelkező lény mégsem pusztán elszenvedője, passzív szemlélője sorsának és a világnak.

*Mint a világnak mikor átadattál,
állott a Nap s trónjánál a Planéták,*

Az ember öt lépcsőn (Daimon-lélek, Tüché-lehetőség, Erősz-szerelem, Ananké-sors, Elpisz-reménység) keresztül emelkedve eljut a szabadsághoz:

4. *Seznec, Jean: The Survival of the Pagan Gods. Princeton University Press 1972.*

...
magasba visz, maga szolgálva szárnyul,
Ismeritek: tért, időt átálléphet;
egy szárnycsapás – s mögöttünk Mindenségek!
(Keresztury Dezső fordítása)

A külső, determináló tényezők itt kettős jellemzést kapnak: a „sötét” erőkkel („s nehéz ködéből vak, esős napoknak”) szemben áll a természet jóságos megnyilvánulásainak csoportja (Nap, Planéták, lámpa). A Jó és a Rossz közötti választás képességének felismerésével, az öntudatra ébredéssel, s a természet törvényeinek megismerésével az ember szabad lehet, s uralkodhat a vak erőkön. Ugyanez a tanulság hallható ki Mozart *Varázsfuvolájából* is. Az opera elején Tamino öntudatlanul, külső erőknek kiszolgáltatva fekszik az Éj királynőjének kertjében, majd különböző próbákon keresztül, a természet jóságos erői fölötti hatalmat jelképező fuvola segítségével öntudatra ébred, s alkalmassá válik a hatalom gyakorlására, Sarastro-Zoroaszter művének folytatására. A Nap és az Éj, a Jó és a Rossz dualizmusára osztott világban az ember tulajdonában van egy mágikus erejű, szimbolikus tárgy, vagy vezető „Kalauz”, ami magát az értelmet jelenti. Orpheus lantja, Tamino fuvolája, Faust pentagrammája (amellyel még Mephistót is foglyul ejti) mágikus erejével biztosítja tulajdonosának a választás lehetőségét és ezzel az akaratszabadságot. Az ember e tárgyak segítségével képes pozitív irányba befolyásolni a természet törvényszerű működését és a társadalmat. Nagyon jellemző, hogy az olasz „illuminismo” szó egyszerre jelent *meg-* és *felvilágosodást*, a különböző titkos társaságok, a szabadkőművesek, illuminátusok, spiritiszták, teozófusok, jakobinusok gyakran ugyanazokért a célokért küzdöttek, mint a „philosophe”-ok.⁵

Az *Encyclopédie* létrehozásának a gondolata – mint Franco Venturi, olasz irodalomtörténész kimutatta⁶ – először szabadkőműves közösségekben fogalmazódott meg. André-Michel Ramsay, francia Grand Maître vallásról vallásra haladt, de sehol sem találta meg az igazságot, míg a szabadkőművességhez el nem érkezett. Fő művében, *Les Voyages de Cyrus* Rousseau-hoz, Voltaire-hez, D’Alemberthez hasonlóan fejtegeti, hogy az ember boldog ősalápota után bekövetkezett dekadencia lassan vége felé jár, s a világ megújul. „Astrée doit revenir sur la terre, où la justice, la paix et l’innocence doivent reprendre leurs premiers droits et où tout doit être rétabli dans sa perfection primitive”,⁷ 1737-ben tartott, Voltaire által is idézett beszédében Ramsay a szabadkőműves négy kötelességét az alábbiakban látta: „la philosophie sage, la morale pure, le secret inviolable, le goût des beaux-arts”. Felszólította a *Société des Arts* tagjait, hogy tegyenek meg mindent egy enciklopédia létrehozására: „Tous les Grands Maîtres en Allemagne, en Angleterre, en Italie et par toute l’Europe exortent tous les sçavans et tous les artistes de la confraternité de s’unir pour fournir les matériaux d’un Dictionnaire universel de tous les Arts libéraux et de toutes les Sciences utiles . . .”. Az idézet további részében külön figyelmet érdemel a többszámú *világosság* szó: „De cette fason on réunira les lumières de toutes les nations dans un seul ouvrage, qui sert comme un magazin général et une bibliothèque universelle . . .”⁸ Az enciklopédia ügyéhez a tagoknak 10 lajosarannyal kellett hozzájárulniuk.

A szép művészeteket és a tudományokat propagáló *Orpheust* Kazinczy szabadkőműves csatornákon is akarta terjeszteni. Aranka Györgynek még a folyóirat megjele-

5. A kérdéskör részletes tárgyalása megtalálható *Viatte, Auguste: Les sources occultes du Romantisme. Illuminisme – Théosophie 1770–1820.* Paris, 1928 vols. I–II.

6. *Venturi, Franco: Le orogini dell’ Enciclopedia.* Torino, 1963.

7. *Ramsay, André-Michel: Les voyages de Cyrus.* London 1930. pp. 55–56.

8. *Venturi* i. m. 39.

nése előtt írta: „Mihelyt Orpheusom ki jön, azonnal Postára teszek belőlle egy Nyomtatványt. (Te nekem még sem írtad meg, ha nem vagy é szabad Kőműves.) Kérni foglak osztán hogy szerezz rá vevőket”.⁹

A platonai dualizmus alapján fejtegeti Swedenborg, svéd misztikus, hogy az égi szellemek valóságos, ható entitások (szellemtan) és hogy a földi dolgok és égi megfelelőjük között állandó, közvetlen kapcsolat van (korrespondancia-tan). A világmindenséget a kétféle (fönről le és lentől föl) mozgás tartja egységben. E gondolatrendszerbe épül a *lélek halhatatlanságának* gondolata: az emberi lélek szabadon jár át a két világ határán. A keresztény dogmatikával szemben a hermetikus hagyomány megengedi a lélekvándorlás és a reinkarnáció tételét is. Goethe a swedenborgianus eszméket nagyon sokrétűen felhasználja: pl. Faust és a szellem beszélgetése, a Makrokozmosz jele, Mephisztó inkarnálódása, s van egy 1779-ből származó verse is erről: *Szellemek éneke a vizek fölött*

*Az emberi lélek
tükre a víz:
mennyből jön alá,
mennyekbe megy föl,
s lekényszerül
megint a földre,
örök utas.*

(Szabó Lőrinc fordítása)

Kazinczy az *Orpheusban* Palóczy Horváth Ádámmal szemben tagadja a lélek halhatatlanságát, később a *Vigasztalásban* viszont elismétli a popularizált swedenborgi, goethei szellem- és korrespondancia-tant, s talán még a lélekvándorlás gondolata is felmerül benne.

*Fölfele tart mindég, lefelé nem az emberi lélek;
Égből szálla belénk, és oda visszasiet.
Hasztalan a viharok részeg dühe; szép, igaz és jó,
Szent egység, s lelkünk érezi, látja, hogy az.*

A lélek az ellenséges természetén felülemelkedve közvetlenül szemléli („érez”, „látja”) a szép, az igaz és a jó objektív, ideák világában létező egységét.

A XVIII. század második felében Európa különböző részein létrejövő szekták kidolgozták a maguk fénymisztikáját, amely részben egy tőről fakadt a „philosophie”-ok fényszimbolizmusával.¹⁰ Az illuminátusokat megvilágító fény „une lumière d’espèce phosphorique”, Lumen Dei. Claude Saint-Martin, az alapító szerint: „Je lis à la splendeur de ce feu qui m’éclaire / Que je suis imané de sa propre lumière”, az ember Isten fénye, világossága. Jung-Stillinget a sötétben világító fény rejtett dolgok megismerésére vezette: „la Lumière qui luit dans les ténèbres me conduisit à la connaissance des choses cachées.”¹¹ A titkos társaságok egyik nagy európai központja Bécs volt. Itt dolgozott Franz Anton Messmer magnetizáló orvos, aki az orvosi hipnózis egyik felfedezője és elterjesztője volt. Ugyanekkor itt komponálta Gluck *Orpheus* c.

9. KazLev. I. 520.

10. *Mortier, Roland*: Clartés et ombres du siecles des Lumieres. Geneve 1969. Különösen a Lumiere et Lumiere c. fejezet, 13–60.

11. *Mortier* i. m. 53.

reformoperáját Calzabigi librettójára.¹² Majd – Kazinczy *Orpheus*ának megjelenési évében – Mozart a *Varázsfuvolát*, de működtek itt rózsakeresztesek is, a magyar testőr-író, Baróczy Sándor állítólag alkímista kísérleteket folytatott, hogy vérbaját gyógyítsa.

Az inasból legénnyé, a legényből Mesterré avanszáló Kazinczy világosan elhatárolta a szó, a művelődéspolitikai program „fehér mágiáját” az aranycsináló, az alkímisták bolondságaitól. Aranka Györgynek – Orpheus aláírásával – a következőket fejtegeti: „Hallottál é valamit az Illuminatusok felől? Ezek az emberek Bécsben is dolgoznak, még pedig nagyon. Az ő tzélok a mennyire sejdithetem, (mert hogy én soha nem vétettem fel közéjétek, arról esküszöm Néked a Mindenható Építő Mester előtt!) volt evetere superstitionem, opprimere Tyrannismum, benefacere. – Nem ez é az élet legedesebb boldogsága? – Maradjon a’ szegény Báróczy a’ maga Alchimiájával, mely néki soha sem tsinál aranyt, maradjon Orvosság tsinálásaival, mely testét elgyengítette, vesszen Gróff Thun a Geisterbeschwörungjával, mely olly bolondság, a’ mit még a’ gyermek is meg nevet, nékem az mind nem kell”. 1790 tavaszán kelt levelét az alkímista kísérletek elutasítása után így folytatja: „– Én nekem a’ Kőművesség olly társaság, a’ mely egy kis karikát tsinál a’ leg-jobb szívű emberekből, melyben az ember el-felejtí azt a’ nagy egyenletlenséget, a’ mely a’ külső világban van; a’ melyben az ember a’ Királyt és a’ legalatsonyabb rendű embert testvérének nézi, a’ melyben el felejtkezik a’ Világ esztelenségei felől, ’s azt látván, hogy minden tagban egy Lélek, t. i. a’ jónak szeretete dolgozik, öröm könnyeket sír . . .” A „művelt körök egyesülése” sokkal kedvesebb számára a mások által – de hasonló jelleggel– végzett gyerekességek. A különféle szervezeteknek ki kell alakítaniuk a saját profiljukat. „Minden □-nak lehet valamely különös tzélt venni materiául. Bécsben a’ Born □-ja a tudományok elő-vitelét vette tzélul . . . ott olvasták el verseiket; a’ többi szent kötelességének tartotta tartalék nélkül adni elő ítéletét”. Végül – még mindig ebben a levélben – megrajzolja az ideális szabadkőműves vonásait: „. . . a’ kőművesi ☉ éppen olyan, mint a’ Maltheser. Félig pap, félig katona. Néha tömjén van kezébe”, melyet a Teremtés Istenének nyújt bé, néhol kard, mellyel az ártatlanságot védelmezi.”¹³ Nagyon szerencsésnek és jellemzőnek tartjuk Kazinczy hasonlatát, mely szerint a jó szabadkőműves (és író) egyszerre pap, az elvont igazság és szépség ismerője, s ugyanakkor katona, az ideákat hétköznapi csatákban megvalósítani akaró propagandista. (Orpheus = pap = költő gondolatot – mint látni fogjuk – Pálóczi Horváth Ádám részletezi.)

Kazinczy–Orpheus, szintén ebben az ars poetica hangvételű levelében, kitér a folyóirat legfontosabb eszméire, a fény szimbolizmusára, a lélek halhatatlanságára. „Nagy még a’ setétség, kedves Barátom! és nékem ugy látszik, hogy mivel némely helyeken napok támadnak, a’ barlangok setétjei még feketébekké válnak, mint eddig vóltak, mig Egünket estveli homály fogja vala bé. Én meg-makatsítottam magamat ki-tsikarni a’ Superstitio kezéből a’ véres tört, és irtóztató képeről le-kapni az áll-ortzát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a’ Sanssouciban lakott Philosophus, ’s a’ Kőművesség úgy adnak paist balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perszeuszt készítették-fel az Istenek az Andromeda meg-szabadítására”. Érdemes itt felhívni a figyelmet két ikonográfiai jellegű mozzanatra. (A barlangok setétjébe besütő nap helvetiusi képére alább visszatérünk.) A Babonaság kezéből elragadott tör és az arcáról lekapott maszk az emblematiszta hagyományból került ide. A meglehetősen jól vizualizálható leírás a propagandisztikus célú metszetekre emlékeztet. Kazinczy mintát találhatott rá a közkeletű mitológiákon kívül Diderot *Pensées philosophiques*-jának

12. Szabolcsi Bence: A zene története. Budapest, 1984. 297.

13. KazLev. II. 52–55.

1746-os kiadásának címlapján is. A meztelen Igazság női alakja itt éppen letépi a Superstition maszkját, a babonáság már elvesztette koronáját, a kezében lévő jogar már törött, oszlani kezd a sötétség. A másik motívum (pajzs, kard, lábon szárnyak) Mantegna emblematicus értelmű festményén látható, amelyen Pallasz Athéné–Minerva szabadítja meg az Erényt, a Bűnök fogságából. Kazinczy Perszeusz és Androméda történetét említi: az előbbi a pajzsot a bölcsesség istennőjétől, Pallasz Athénétől kapja, a kardot Hermésztől, a titkos dolgok ismerőjétől. A gonosz erők, a tengeri szörnyeteg által fogva tartott Androméda megmentéséhez Perszeusznak a kétféle bölcsességet szimbolizáló tárgyakra van szüksége, a lábon lévő szárny ismét hermészi jegy. Mantegna képén vizuális eszközökkel rendkívül negatívan jellemzett bűnök posványban leledzenek, s fogva tartják az erényt. A szabadítására megérkező Minerva kezében pajzs és kard, sisakján szárnyak.

Perszeusz és Androméda történetét az attribútumokkal megfestette Piero di Cosimo, Tiziano, Rubens és Mengs is; Kempelen Farkas pedig operát írt róluk, amit 1786-ban Bécsben bemutattak.

A levelet Kazinczy így folytatja: „Olvassa meg a' kinek esze és szíve van Orpheuson bé-vezetését, olvassa meg pag. 90. azt, a' mit Rousseauból fordítottam. (A Törvény-szabásról, részlet a Gouvernement de Pologne-ból – P. J.) és a' mit Kallios által fordítottam Helvetiusból; (levél a Petersburgi Academia Praesésének – P. J.) – olvassa-meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II. kötetében a' Lélek halhatatlansága felől, 's látni fogja ki vagyok, 's áldani fog, ha én már régen nem lézsek is. Valakiknek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, a' mit tsinálnak”.¹⁴

Pálóczi Horváth Ádám – ő a szabadkőművéségben a másik antik költő zenész. Arion nevét vette fel – Kazinczyhoz intézett levelét mitológiai szcena leírásával kezdi. „Papp volt ama' böldeg mezőkön fel-állított Böltsesség' Templomában *Orfeus*: az ártatlanság tiszta ruháji fedezték testét, noha azt a' Pásztorok között, szokott világi öltözettel el-takarta: ismerte már nem tsak a' pitvar 's pitvarban álló szent oszlopotkat . . .”¹⁵ Horváth az Istennel analóg módon teremtő, Isten és Világ titkait kikémlelő zseni–költő–pap shafesbury-i, hamanni, herderi felfogását kiegészíti a (pseudo) egyiptomi bölcselőre tett utalással. Első megjegyzésünk a szent oszlopokra vonatkozik. A levél későbbi részében még kétszer feltűnnek, pontosabban feltűnik, mert: lejjebb csak egy oszlopról ír: „(Arion) hát látja Orfeust tiszta fényes fehér Papi ruhában egy tsutsossan fel-emeltetett Oszlop mellett; tsillag vólt előtte, és arczalatja körül Nap ságár, el-andalodik” (ez az oszlop – gyanítjuk – piramis), majd végül versben: „Arion a' Böltsesség tornáttzában Meg állott egyik oszlop árnyékában, (Hát Orfee! vezesd bellyebb . . .” A hermetikus hagyomány szerint a bűnbeesés előtt Ádám (vagy Seth) a Tudást két romolhatatlan oszlopra írta. Az egyik a „közönségesebb” ismereteket tartalmazta és téglából épült, a másik, az igazi, a titkos tudást közölte a beavatottak szűk körével és fehér márványból készült; s rajtuk „minden tudomány ábrázolva és fölvésve fönnmaradt . . . innét vették az egyiptomiak a hieroglifáknak azt a híres tudományát, melyet most annyira csodálunk, és a görögök őket követve szinte semmi olyan művészetet vagy tudományt nem hagytak hátra, amit ne díszíthettek volna szimbolikus képekkel” (Giarda: *Bibliothecae Alexandrinae Icones Symbolicae*, 1626)¹⁶. Orpheus fehér (főpapi!) ruhában eme második oszlop előtt mutat be áldozatot. Arca körül a bölcsesség és hatalom jelképe, a Nap (mint Sarastroé).

14. KazLev. II. 51–52.

15. KazLev. I. 529.

16. Vö. *Pál József*: Some iconological Aspects of the poetic Sign. In: Shakespeare and the Emblem. Ed. by T. Fabiny. Szeged 1984. 57–112. és *Az ikonológiai elmélete*. Szerk. *Pál József*. Szeged 1986. Giarda bevezetője magyarul 22–31, az idézet a 30. lapon.

A természet itt is Sötét és Világos, Gonosz és Jóságos erők együttese. A „setét bolygó-házból” (mint Thészeusz vonta Ariadné-fonala) az „áldott természet titkos keze” vezeti ki az embert; aki képes „jövendő dolgoknak tudása”-ra. A költő-pap azonosságának szerencsés kifejezése Horváthnál a szimbolikus Pásztor alak, ami egyszerre jelenti a lélek pásztorát és a pásztorköltőt (a XVIII. század végén Európában különösen elterjedt volt árkádikus, bukolikus pásztorköltészet). Horváth abban is következetes, hogy Orpheusra, a Pásztorra kétféle ruhát ad: alul fehér, papi, felül világi öltözet. Kazinczy pedig megjegyzi: „Mennyire igaz, hogy vallás és poézis egytestvér”.

Az Orpheus bevezetője és a „Világosság”

Kazinczy már a folyóirat címdalán közli három tárgyát: „A` józan-gondolkozásnak, az igazabb ízlésnek és a magyar történeteknek elő-segállítására ki-adja Széphalmy Vintze.”

A *józan gondolkodás*, a *bon sens* a francia felvilágosodás *mot-clé*-je a kritikai szellemet, a készen kapott igazságokban való örökös kételkedést, az ésszerű társadalom létrehozásának kísérletét jelenti, pontosan azokat az értékeket, amelyeket Kazinczy egész tudományos működésével s az iskolai oktatás fellendítésével akart elérni. Levelezéséből tudjuk, hogy gyakran vett anyagokat a német és a francia pedagógiai lapokból is.¹⁷ Az *igazabb ízlés* ekkor még a deákos klasszicizmuson túl az érzékenység, az indulatok őszinte kifejezését jelentette, főleg Gessner és Wieland, valamint a fiatal Goethe alapján. A *magyar történetekkel* nyelvünk irodalmi kifejezésre alkalmassá tételét vette célba, az idegen remekművek utánzása révén teremtve meg a lehetőséget az eredeti magyar alkotások létrejöttére.

A *Bé-vezetés*ben részletesebben és pontosabban körülírja céljait: „Nékem egyik tárgyam a` JÓZAN GONDOLKOZÁS lessz. – Okaim vannak azt Világosodásnak, Aufklaerungnak, Eclaircissementnak nem nevezni; mert ezt némelyek az Indifferentismussal Irre(li)gióval `s az úgy nevezett Naturalizmussal vagy Deismussal tserléik-fel átaljában; `s sikoltanak, mint a` Helvetius baglya, ha setét barlangjokba a` Nap melegítő sugára bé-hat.”¹⁸ (A sötét barlangba behatoló napsugárról ejtettünk már szót.) Kazinczy használja a *Lumières* francia szó német fordítását, Aufklärung, ugyanakkor az eredetit tévesen *Eclaircissement* formában idézi. A szó jelentése Pascalnál, Racine-nál kommentár, (szöveg)magyarázat, nem jelöl viszont a franciában eszmei áramlatot, „filozófiát”. Kazinczy valószínűleg a *clair* (világos) melléknévből képezte, ami etimológiailag a latin *clarus*-ból ered, a *clarus* viszont a *calo*, *calare*ből, s ebből származik ablattal a *clamo*, *clamare* (hív, nevez) is. A szó eleinte hanggal való hívást jelentett, később általában, így látvánnyal történő hívást is kifejez. A *Lumières* többes számú főnév viszont a *lumen* (fény, ragyogás) szóra vezethető vissza, igei alakja *illumino*, *illuminare*. Az előbbinél határozottan fennáll a látó szubjektum és a látott valóság kölesönös vonzása, dinamikus kapcsolata. Míg az utóbbinál a megfigyelő és a megfigyelt kapcsolata lazább, statikusabb. A szó ilyen értelmével Kazinczy tisztában lehetett, *Gróf Török Lajoshoz* (1801–11) írt episztolájában olvasható:

*Lángoltam látni, megkapni a valót,
És mint menyasszonyt keblemhez szorítani,*

Nem tudom, hogy ekkor Kazinczy ismerte-e a *Lumières* (francia eszmetörténeti áramlat) kifejezést; az *Orpheusban* mindenesetre nagyon konzekvensen használja a

17. KazLev. I. 472.

18. *Orpheus* I. 5–6.

világosságot ilyen értelemben, Révaival és másokkal szemben, akik általában fényt írnak. (Az *illuminismus*, *illuminatus* terminus a „megvilágosodásra” volt lefoglalva, ld. a bécsi szektára tett utalását az 1790. márc. 25-i levelében.) Rokon kifejezés a *józan gondolkodás*, ami azonban, mivel elsősorban a megismerő apparátus működésének módszerét jelöli, tartalmával szemben toleránsabb. A racionalista tisztelettel van „a’ mostani Zsidók’ s Mahomet Religiója iránt is”. A megtévelyedetteket az igazabb út felé vezeti, s a „bolondságnak elibe tükröt vét”. A *világosság* viszont – befogadására valójában nagyon kevés ember alkalmas – veszélyes fegyver: tűz és kés az éretlen emberek kezében.

A *világosság* szót Kazinczy először 1776-ban írta le Bessenyei német *Der Amerikaner*-ének magyar fordításában (itt ismerkedhetett meg egyébként a deizmussal és a vallási türelemmel is).¹⁹ 1790-re nagyjából három jelentésrétege alakult ki: 1. kortárs eszmétörténeti áramlat és az ennek alapján létrejövő militáns gyakorlati tevékenység, 2. a kiválasztottak egy bizonyos csoportját elárasztó, a Napból, illetve a jóságos természet törvényeiből kiáramló hatás (Pap-költő felfogja és közvetíti), 3. illetve a szektás, misztikus világosság, amely általában foszforeszkáló fény, vagy holdsugár. Ez utóbbit másutt lidérces világosságnak is nevezi pl. a *Daimonia* c. töredékében.²⁰ S itt Kazinczynak egy másik kulcsfontosságú fogalmára kell utalnunk, a *Kalauzra*, amit belső logikája révén néha a *világosság* szó szinonimájaként (*lumen naturale*) is használ. A *daimón* Szókratész meghatározása szerint egyszerre vezető szellem és visszatükrözött külső világosság, Isten és természet kétféle manifestációja az ember számára: „Szókratésznek is volt – állítja Plutarkhosz – élete során, születésétől fogva, valamiféle vezetője, egy isteni védőszellem, egy látomás, mert ő járt, fényt adva, előtte s adott neki intést.”²¹

Mielőtt az *Orpheus* ilyen szempontú áttekintésére vállalkoznánk, szükséges, hogy egy-két mozzanatban egyéb műveire is utaljunk. 1786-ban a következőket írta: „Derülni kezdte setétem, de a világosság még nem vala elválasztva a setétségtől. Ezen kétes fényben rettentett némellyeknek valóban rettenetes libertinizmusuk, mely nekem most is rettenetes, mint mindig volt. Azt hittem, hogy nincs központ, s erőnek erejével a másik extrémhoz tolakodtam. Szentnek akartam ismerni, a’ mi ezzel a’ más szélen áll ellenkezésben. Maga ez az erőlködés is azt csinálta, hogy a középpont körül állongjak. Üstökön kapott a világosság, mint Szent Pált, – de nem a Szent Pálé!”²² Az 1800-as évek legelején ez a motívum erősödik fel: a *Gróf Török Lajoshoz* címzett, általunk már idézett episztola immár a magyar szabadkőműves mozgalom bukásának, a börtönévek keserű tapasztalatainak perspektívájából íródott. A hold foszforeszkáló fényét többször felidéző levél egy ifjú szerencsétlen történetét mondja el. A titok szent helyén egy egyiptomi hierophanta megmutatja neki a valóság elfátyolozott szobrát.

19. A magyar irodalom története. Szerk. *Sőtér István*. Budapest 1965. III. köt. 266.

20. Szauder József: Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé. In: *A romantika útján*. Bp. 1961. 124. és 139.

21. Plutarkhosz: Szókratész daimónja. Bp. 1985. 72. vö. továbbá *Orpheus* I. 198.

22. Idézi *Hencze Béla*: Kazinczy és a francia felvilágosodás. Bp. 1928. 6.

Az ember középhelyzetben van: tudás és tudatlanság, világosság és sötétség, vallás és vallástalanság között. Kazinczy az idézett részletben ugyanúgy megfogalmazza az atomista világszemlélet, a racionalizmus válságát, mint Blaise Pascal. A két egyenlő erővel jelen lévő véglét szintézisére, a totalitás elérésére a földi perspektíván belül nincs lehetőség. A francia filozófus 353. töredéke inspirálhatta Kazinczyt: „Nem azzal mutatjuk meg nagyságunkat, ha eljutunk az egyik véglethez, hanem azzal, hogy egyszerre érzük el mind a kettőt, töltjük ki a közöttük levő űrt is” (*Pascal, Blaise: Gondolatok*. Bp. 1978. 140.) A középen való elhelyezkedés folyamatos összeomlás. ld. *Gróf Török Lajoshoz*, s ugyanitt olvasható egy másik, szintén pascali paradoxont idéző sor: „Mim van, ha mindennem nincs”.

E képet Kazinczy Novalistól vette, *A saisi inasok*, 1798 c. regénytöredékre az episztola szövegszerűen is utal. Novalis viszont valószínűleg Melchior Grimmre támaszkodott, akinél a világosság szimbóluma gyakran egy elfátyolozott palládium. Az igazság lepelbe burkolt szobrához csak a beavatottak közeledhetnek, csak a választottak szűk körének tárulkozik fel a „meztelen igazság”.

Kazinczy ifjú embere viszont csak hevesen buzog:

A való?

*Hisz ennek látásáért lángolok,
S előttem épen ő lepleztetik.*

A merész, beavatatlan ifjú éjnek idején (!) mégis megkísérli a lepel lerántását, áthágyva ezzel a misztikus isteni törvényt. A jelenet „megvilágítása” pontosan tükrözi a főhős féltudását.

*A hold ezüstkék sápadt fényt lövell le;
S rémítve, mint a megjelent istenség,
Csillámlik a boltak sötéti közt.*

A vallástalan (1786) című vers viszont még a hagyományos értelemben alkalmazza a fény-árnyék kontrasztot: a sötétség a papok népbütítő tevékenysége és az askézis, a világosság a filozófusok oldalán van:

*Ők így. De minket a világosság vezérel.
Előttünk mindig nyitva áll szent temploma,
Hol színről színre látjuk elzárt titkait.*

Az episztola be nem avatott ifjúja számára a világosság önpusztító fegyver, s a környezet ellenségesen lép fel vele szemben. *A vallástant* viszont Kazinczy még a bukás előtti szemlélettel írta: a költő-pap ismeri a természetszentélyt, titkaiba Isten jóságosan bevezette őt. A barátságos természet, az isteni akarat és a belső vezető kooperál a titkok felfedésében, s így a vállalkozást siker kísérheti. Az *Orpheus* első kötetének 198. lapján nagyon világosan fogalmazza meg a vallás a filozófia és a *Kalauz* viszonyát: „... árt é a' Religiónak, hogy szabadon követjük a' Természet Teremtőjének mellénk adott Kalaúzáát, az értelmet? ... miért volna tilalmas azt, a' mit érez, ki mondani egy olly Írónak, a' ki interna vocatiot érez arra, hogy mondja a' mit lát.”²³ S ugyanitt figyelmeztet a veszélyekre is, amelyek azokra leskelődnek, akik *kalauz*, belső világosság nélkül akarnak behatolni a természet és Isten titkaiba: „Gyengébb Lelkek! ne kívánczozatok-le a' benneteket szerető Anya karjairól a' síkra! Itt állani, lépni *veszedelmes*: amott nyúgodalmasan ülhettek!”

Az *interna vocatio*, a vezető Kazinczynál ugyanaz, ami Rousseau-nál az irányító belső világosság: *Consultons la lumière interieure!* Már akinek van, mert a világosság befogadására kevesen képesek. A tömegek között semmiképpen sem terjeszthető a filozófia, a pap-költő a beavatottak szűk körében kommunikál Istennel, fedi fel a titkokat, de semmiképpen sem tömegeket térítő apostol. „Sem azon nem leszek – hangzik ismét a bevezetőben –, hogy ujj Religio Apostolának neveztetessem, mert érzem jól, melly Chimerai szándék az, a' melly a köznépet, – a' gubába vagy bársonyba öltözött köz-népet! meg-világosítani igyekszik; – mert érzem, hogy a' Világosság’

23. *Orpheus* I. 198.

el-fogadására kevés emberek és csak a jó-szívűek alkalmasok.”²⁴ Az igazi ismeretek befogadására még teljességgel alkalmatlan népet azonban nevelni kell (ezt bizonyítja Kazinczy iskolaszervező tevékenysége is), hogy – mint a *Varázsfuvola* Taminója – majdan alkalmas legyen a tudásra, a hatalom gyakorlására. Most azonban jó uralkodóként kell őt irányítani. E felfogás lényegében azonos Voltaire-ével, D’Alembert-ével.

Voltaire D’Alembert-nek írt leveléből (1768. szept. 2.) kitűnik: „Soha nem szándékoztunk suszterokat meg cselédlányokat tanítani; ez az apostolok dolga.”²⁵ A fénynek fokozatosan kell terjednie, szinte észrevétlenül, mert különben lázadás törhet ki. A példa s nem a tanulás útján terjedő progresszív nevelést kell szorgalmazni: „(Az észnek) előbb a vezető elmékben kell meggyökereznie, s csak lassacskán terjedhet elméről elmére, hogy végül magát a népet is kormányozza, amely ma még nem ismer mértéket, de látván, hogy vezetői mértéket tartanak, megtanulja, hogy ő is mértéktartó legyen.”²⁶ A legalacsonyabb néprétegek világossága mindig opálos lesz, s fő gondjuk, hogy megkeressék kenyerüket, nem marad idejük szellemük pallérozására.

A világossághoz azonban nemcsak a jótékony fény, hanem a pusztító tűz is kapcsolódik. A világosság a tűzből ered, a tűz nemcsak láttat, hanem éget, pusztít is. Erre példát először a vizuális, emblematikus hagyományból veszünk: Rousseau *Discours sur les sciences et les arts* c. műve 1751-es kiadásának címlapján Prometheuszt látjuk, amint fáklyával életre akarja kelteni szobrát. Felé a fény ragyogásától elvakítva egy szatír közeledik, Prometheusz rákiált: „Ne közelíts, szatír, a tűz éget”. A képet Rivarol tette pontossá. Mivel a szatírt egyelőre csak a tűz világossága érte, ezért így kellett volna kiáltani: *a világosság éget*. „Filozófusaink világosságot bocsátottak szatírjainkra, nem gondolván arra, hogy az éget”.²⁷ A magyar felvilágosodás ellenfelei is „sziszegnek a szerfőlött való világosság ellen”, de „s Nagy tüzrel ropog mindenfelől az újítás lelke”; Kazinczy később így emlékszik vissza ekkori tevékenységére: „gerjesztém a szent tüzet”.²⁸ A tűz-metáforát Madame de Staël fogalmazta meg, immár a forradalom keserű tapasztalataival együtt látva a folyamatot: „az elmék pusztulásukba rohantak: a világosság akkor tűzvészé változott, s a filozófia, e megsértett mágus, lángba borította azt a palotát, amelyben csodáit mindenki ámulatára véghezvitte”.²⁹ Ugyanezek a konzekvenciák fogalmazódnak meg a *Gróf Török Lajoshoz* c. episztola pusztító fény felfogásában.

A folyóirat első fordítása (Kallós Dánieltől) a *Pétersburgi Academia Praesesének írt levele*, amelyben a filozófus Nyugat és Kelet felvilágosult elméit hívja tanácskozársra. „A Superstitio és a Theologia ollója elvágta az gondolkoságának a szárnyait, Isten azonban természetes világosságot helyezett az emberbe, ami képes a legnagyobb sötétségben is „fényleni”. „Gyakorta az elmének el-tévelyedése a sötétségnek legbel-sőbb kebeléből is sugárt hozott ki”. A remélt együttműködés révén ennél sokkal több is elérhető lenne, „Így terjed-széllyel a Világosság, s ekként gyúlad a vetélkedés tüze”.³⁰ A *Lumière*s tehát *lumen naturale*, az értelem természetes világossága, vagyis a filozófia szinonimája, gyakorlati működése. (Megjegyezzük, hogy az ember az Úr szövétnéke bibliai eszmét a XVIII. században John Locke népszerűsítette: „The

24. Orpheus I. 6.

25. Idézi *Mortier, Roland*: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Bp. 1983. (a 10. jegyzetben megadott könyv magyar fordítása) Voltaire és a nép c. tanulmányban

26. *Mortier* i. m. 316.

27. *Mortier* i. m. 124–125.

28. *Jancsó Elemér*: A jakobinus Kazinczy. In: Irodalomtörténet és időszerűség. Bp. 1972. 496.

29. *Mortier* i. m. 125.

30. Orpheus I. 20. és 22.

Candle that is set up in us shines enough for all our purposes”, vagy: „they have light enough to lead them to the knowledge of their Maker . . .”³¹⁾

A fordítást Révai Miklós verse követi: *Virgilius ecclógáinak Kőszegi Rajnis József Úr által tett fordítására*. A *fényt* (következtesen ezt használja Révai) mindjárt a költemény elején említi:

„Oh igaz tükör! tsoda fény! együgyü
Tiszta Természet . . .”

a bölcsesség és a tiszta természet szinonimájaként. A következő versszak a tudatlanok világát festi sötét színekkel: három sorban négy szóval utal a világozással ellentétes erőkre, s csak egyszer a fényre. A sötétség azonban itt nem ártó, aktív pusztító erő, hanem a szellem hiánya, s maga is fényre vágyik:

*Mennyien vagynak, kik előtt homályban
Rejtetik fényed; tapogatva járnak
A' vakok sűrűn feketültl setétben,
s nyögnek, utánnad.*

A világozás és sötétség birodalmának bemutatása után a kettő között kapcsolatot teremtő „fényhozó” Rajnist említi, aki Vergilius-fordításával eloszlatja, hacsak egy rövid pillanatra is, a sötétséget, terjeszti a műveltséget.

*Ritka olly boldog sok ezer közül is,
A' kinek pillant valamelly szikrátskád,*

A szikrából tartós fény is származhat. A harmadik versszak után azonban Révaival mintha elfeledte volna a szó filozófiai, propagandisztikus jelentését. A mű végén még kétszer szerepel a *fény*, de már köznapi értelemben: „fényre botsáss” (kiad, publikál) és az „Árpádot diadalmi fényben” kifejezésekben, az előbbi a fizikai, az utóbbi a történelmi vonatkozást hangsúlyozza.

Néhány lappal lejjebb ismét egy fordítás kapcsán tűnik fel a *fény* szó. Superint. Szilágyi lefordította Pope *Newtonra* írt versét. Az *Orpheus* először (szinte egyedülálló módon a folyóiratban) az eredeti idézi:

*All nature and her laws lay hid in night,
God said: Let Newton be! and all was light.*

A természet, amíg az emberek működésének törvényeit nem ismerik, a sötétség birodalma, s csak az emberi ismeret révén „világosodik meg”. A világozás ily módon nem a természet immanens tulajdonsága, hanem az emberi értelemé. A két ellentétes értelmű sor végén rímhelyzetben álló két szó (night – light) sűríti és fokozza az ellentétet.

Magyarul:

Setétbe borúlt volt Természet, s Törvénye,
Mond' az Úr: *Légy Newton!* 's meg-lett a' Nap' fényje.

Szilágyi módosította a „minden világos lett” kifejezést, úgy, hogy a *hatást* azonosította fény végső *forrásával* (nap fénye), s így magyarul még élesebben

31. *Locke, John: An Essay concerning human Understanding*. Ed. by A. C. Raser. Oxford 1894. I. 29–30.

érezhető, hogy az ember nélküli természet passzív sötétségét az értelem fénye, a lumen naturale világítja meg. Szilágyi ugyancsak megváltoztatja a rímeket: nála a *Törvénye* és a *fénye* szavak rímelnek, ezek nem ellentétesek, mint az angol *night – light*, hanem – végső analízisben – rokon értelműek, két komponens, amelyek között az ember teremt kapcsolatot.

A Kos havában jelenik meg költeménye: *A' haza tért Magyar Koronának öröm ünnepére*. A fény itt, hasonlóan Pope verséhez, a törvénnyel kerül kapcsolatba; csak hogy nem természeti, hanem történelmi, politikai törvényekkel; s az ezeket szimbolizáló koronával.

*O ditső Koronánk! Törvényünk Ereje!
Mellyel fénylett minden Igaz Urunk Feje:*

A fény a felvilágosodás „jó uralkodó” eszméjét fejezi ki, aki új törvényeket, a sötétségben bolyongó magyarságnak fényt hoz.

*Jobb elő-menettel szab új törvényeket,
Fel-osztja közöttünk a' tágos földeket;
'S ha igaz, hogy eddig setétben bolyongott
A' Magyar, 's fülében csak bomlott réz dongott:
Nyájasban terjeszti a tisztább vilgot.³²*

Fény, törvény, jó uralkodó, társadalmi haladás – íme Révai versében a *Lumières* legfontosabb, egymással szorosan összefüggő értékei.

Jelképesnek találjuk, hogy Révai magyar történelmi verse után Horváth Ádám tér vissza a fény szimbolizmusára a Bika havában. Az 1788-as esztendő utolsó éjszakáján írt nap- és lélekhimnuszában rehabilitálja a sötétséget. A dualizmust megszünteti, a sötétség nem az aktív vagy passzív negatív erőket jelenti, sőt „bóldog Éjtszakáról”, a csillagok „természeti homállyal be-vontt kellemes szineiről” ír. Az éjszaka jogaiba való visszaállítását Horváth mind konkrét, fizikai (nem a Nap vonja el jótéteményeit az emberről, hanem „én bújtam-el a' domború föld Árnyékában a' Nap elől”³³), mind absztrakt értelemben elvégzi: a test éjszakáján, az álomban a halhatatlan lélek még inkább tükrözi a Napot, még közelebb kerül Istenhez („Tsendes Álom! a' ki a' sziveket rettegető halálnak testvérje vagy”³⁴). A fény és árnyék ugyanegy erő részei, s itt Horváth felveti az égitestek mágikus hatásának gondolatát is, de ezeket elhárítja magától: „Oh tüzes ragyogásokkal fényeskedő Nap! talám a' te messze el-hataható sugárid valamely ismeretlen égi testbe ütköztek hátam megett; onnan fordúltak felém; onnan jöttek olyan egyenesen, hogy bennem meg-ütközhessenek. Talám az az ismeretlen és láthatatlan égi test az, a' melly nékem, és minden e' földön lakó teremtéseknek utolsó véget jövendő!”³⁵ A fény anyagi természetű fluidum, amely többféle, gyakran titkos csatornán keresztül is hat az emberre. A kettősséget már maga a fény forrása is magában hordozza: mint *significatum* Istent, mint *significans* a Napot jelenti. Evilági tárgyiasulásának hiánya csak érzéki csalódás, a megismerő apparátus, a szubjektum érzékelésének fogyatékosága, hibája. Az isteni fény egységes, osztatlan fehér színe a légrétegben részekre bomlik: „ezt a' vékony, de minden földi dolgnak

32. Orpheus I. 218–222.

33. Orpheus I. 407.

34. Orpheus I. 410. Vö. továbbá PÁL József: A neoklasszicizmus poétikája. Bp. 1988. A halál génusza. Ámor és Psyché c. fejezet.

35. Orpheus I. 409.

meg maradhatására el-múlhatatlan folyadékot, nem haladta-el olyan messze a' tüzes Nap, hogy ennek magasságát a' hat féle színekből össze kevertt fehér sugár ne érdekelhetné; meg-akadtak a' levegőnek magas oszlopaiban a'színes sugárok, és onnan meg-görbülve, a' föld színén lévő testekbe belé-tsapódnak, 's az én testemnek is árnyékot okoznak."³⁶

Az *Orpheus* második kötetében közli Bürger nyomán írt *A' Prométheus tüze* című versét. A fény eredete a tűz. A tűz azonban nemcsak láttat, hanem – mint fentebb Rivarol és Mme de Staël véleménye alapján felhívtuk rá a figyelmet – pusztít is, éget. Ez azonban nem lehet oka annak, hogy lemondjunk róla, csak az „oktalanokat” kell távol tartani tőle.

*Az Egekből alig ére
Le a' setét föld' színére
A' Prometheus tüze,*

*Melly a' fénynek, melegségnek,
És minden elevenségnek
Eredete 's eszköze,*

*Már némelly vígyázatlanok,
Sok fiatal oktalanok,
Kik a' jó intéseket*

*Gyermek módra meg-ütélték
Véletlenül meg-találták
Égetni a' kezeket.*

A „baleset” miatt szörnyű lármát csap a Clérus és a Politzia kan-pulyka berzenkedéssel sikolt. Mindazonáltal a tűz-láng Istentől ered.

*Illendő é hogy tégedet
Élő Istentől eredett
Tűz-láng, az ember fija
A' halandó kárhoztasson?³⁷*

A „Lélek halhatatlansága”

A fény szimbolizmusától eltérően a XVIII. század nem sok új elemmel gazdagította a lélek halhatatlanságáról korábban kialakult felfogásokat.³⁸ Lényegében a késő reneszánszra kialakult eszmék éltek tovább: az egyház hittételként fogadta el a lélek halhatatlanságának dogmáját, a racionalisták viszont – főleg Pietro Pomponazzi után – materialisztikus elveket vallottak, s azt állították, a testtel elpusztul a lélek is. A harmadik tendencia különösen a XVIII. századi teozófikus áramlatokkal bontakozott ki, s az emberi lélek és Isten azonosságának gondolatából a lélekvándorlás és a reinkarnáció misztikus gondolatát vonta el.

36. *Orpheus* I. 410.

37. *Orpheus* II. 250–251.

38. A lélek kettős szubsztanciájáról (anyagi és szellemi), Leibniz, Kant és mások Kazinczyra tett hatásáról ld. MEZEI Márta alapos tanulmányát: Kazinczy világnézeti problémái. ItK 1988/3. 237–270.

Homérosznál a lélek a test halála után továbbélő árnyék ugyan, de nincs valódi szubsztanciája, amely az istenekéhez hasonló halhatatlanságot biztosíthatná számára. A kérdés legnagyobb filozófusa az orphikus és pithagoreus eszmékből is bőségesen merítő Platón volt. Szókratész állítja a *Phaidonban*: „Az a gondolat, mely ide vonatkozólag a titkos tanokban (Orpheus-féle tanok és Püthagorász – P. J.) van kifejezve, hogy valami börtönfelében élünk mi földi emberek, melyből kitörnünk vagy megszöknünk nem szabad, azt tartom, igen nagy, bár igen nehezen felfogható gondolat”.³⁹ A lélek mint metafizikus és morális létező képes többé-kevésbé tökéletes erkölcsi állapotra. A *Phaidonban* Platón ontológiai (a halhatatlanság az inkorporális szubsztanciák természetes létformája) és episztemológiai (a lélek képes megismerni a tiszta formákat és ideákat, hozzájuk hasonlóan így örök) érvekkel bizonyítja tételét. Ismét Szókratész szavaival: „Ezért nem búsulok halálomon, mert bizvást hiszem, hogy a megholtaknak is megvan a maguk sorsa, éspedig, mint a régi hit is tartja, a jóknak sokkal jobb, mint a gonoszoknak.”⁴⁰ Az igazság csak a halál után ismerhető meg, amikor a lélek elválik a testtől, „ha semmi testi érzés nem háborgatja, sem látás, sem hallás, sem fájdalom, sem gyönyör, hanem ha lehetőleg magában van.”⁴¹

Kazinczy Cato kapcsán említi a görög filozófus halhatatlanságáról szóló dialógusát, ami „hibás ugyan, de még is tsudálást érdemlő.”⁴² A *Gróf Török Lajoshoz* c. episztolában is felhasználja a földről az ideák fényes világába repülő lélek platóni képét.

A görög teória „gyenge pontjára”, ti.: nem állíthatjuk egyértelműen, hogy az emberi individuális lélek részese a romolhatatlan isteni szubsztanciából, viszonylag korán felhívták a figyelmet. A lélek mint forma örök lehet, de megvalósulása mulandó.

Az Ótestamentumban alig van közvetlen utalás a halál utáni állapotra, a lélek büntetésére vagy jutalmazására. E kevesek közül való Jákob kijelentése József halálhírének vétele után: „Gyászolva költözöm le fiamhoz az alvilágba” (Ter. 37. 35). Az Újtestamentum beszél ugyan Isten országáról (pl. Máté 10. 28; János 12. 25), de itt sincs bizonyíték arra, hogy a lelket természeténél fogva halhatatlannak gondolták volna. Teológiai szempontból a legtöbbet erről Szent Pál kijelentése mondja: „Ha ugyanis a halottak nem támadnak fel, akkor Krisztus sem támadt fel. Ha pedig Krisztus nem támadt fel, semmit sem ér a hitetek, mert még mindig bűneitekben vagytok” (1. Kor. 15. 16–17).

Az írott ismeretekeken túl Isten – a hermetikuskor hagyomány szerint – az igazi tudást csak szóban közölte Mózesnek és a beavatottak szűk körével, akik ugyanígy szóban hagyományozták a lélek halhatatlanságának titkát. Ezek az eszmék összefonódtak a platonizmus tanaival a II. századtól kezdődően.

Az egyházatyák közül Szent Ágoston a lélek halhatatlanságának tétele mellett érvel: az Istenhez hasonló lélek inkorporális, s képes megismerni teremtőjét. Szent Ágoston a platóni teóriából csak a lélekvándorlás és a preegzisztencia tanát utasította el, mint összeegyeztethetetleneket a keresztény közös emberiség eszméjével. Szent Tamás beszél a lélek romolhatatlanságáról, az eljövendő boldogságról, de lehetőleg kerüli a „halhatatlan” jelzőt. Az arisztotelianus Averroës viszont azt állítja: az emberi lélek és intellektus a gondolkodás képesség révén csak időlegesen részese az általános értelemről, így halhatatlansága bizonyíthatatlan.

A XV. századi firenzei neoplatonikus irányzat a halhatatlanság tétele mellett érvelt: Ficino *Theologia platonica* c. értekezésének alcíme, *de immortalitate animorum*

39. Platón: Összes művei. Bp. 1943. II. 13.

40. Platón i. m. II. 15.

41. Platón i. m. II. 18.

42. Orpheus I. 197–198.

(1469–74). Alig néhány esztendővel később Pietro Pomponazzi viszont csak mint *hittételt* volt hajlandó elfogadni az állítást, hiszen racionális úton bizonyíthatatlan. A léleknek materiális szubsztátuma van, tárgya megismeréséhez a testet használja. A lélek kettős természetének tétele Leibniz *Nouveaux essais sur l'entendement humain*, 1703 első fejezetében megfogalmazódik. A lélek több, mint az anyag (de nem teljesen független tőle), s mivel nem áll részekből, az anyag változásai nem rombolják le, s nem pusztulhat el. Ugyanakkor a test halála után a lélek percepciók képessége gyengül. „a halál nem egyéb, mint álom”.

Voltaire a *Dictionnaire philosophique* (1752–72) Ame címszavában összegzi a kérdéstről kialakult véleményét. Posztulátuma Pomponazziéhoz hasonló: „que tu as une âme immatérielle et immortelle, tu n'en aurais aucune preuve”, tehát nincs bizonyíték a lélek halál utáni fennmaradására. Eddig a filozófus; a politikus Voltaire viszont szükségesnek tartja kijelenteni: „A halál utáni büntetés és jutalmazás hiedelme az a fék, amelyre szüksége van a népnek.”⁴³ A materialisták (D'Holbach) – azon elv alapján, hogy amit racionális úton bizonyítani nem tudnak, az nincs – elutasítják e tételt. Rousseau viszont semmi észellenest nem talál benne, sőt pszichológiailag sokkal kellemesebb állapotot idéz elő hite.

A kortárs misztikus, okkult, teozófikus tendenciák a földi valóságot szubjektivizálták, mintegy poetizálták. Swedenborg, Claude Saint-Martin, Jung-Stilling állítása szerint az általános eszmék és az egyéni lélek kapcsolata szoros és közvetlen: „L'homme est la Lyre du Dieu-même” (Saint-Martin), „Heaven, Earth and Hell henceforth live in Harmony” (W. Blake).

Az *Orpheus*ban két nézet rajzolódik ki. Pálóczi Horváth az igenlő, neoplatonikus, misztikus; Kazinczy a tagadó, racionalista vonalat folytatja. A lélek halhatatlanságának eszméje először a Halak havában (106. lapon), Ráday Gedeon Osszián fordításának egyik lábjegyzetében fordul elő. A régi énekesek lelke a felhőkben lakik. „Azt tartották az Osszián idejében élők, hogy az ő lelkek haláluk után a felhőkben múlatoz, és ott mind azokat a foglalatosságokat majmossa, a mellyekben életében leg-inkább gyönyörködött . . . a Gonoszok lelkeik (viszont) a fertőknél és posványoknál félyebb nem emelődhetek.” A gondolat a 121. lapon ismét előjön.

Horváth Ádám 1789. aug. 11-én Kazinczynak írt levelében több-kevesebb rendszerességgel előadja tételét. Az írás, válasz Kazinczynak egy azóta elveszett levelére. Úgy tűnik azonban, hogy Kazinczy Horváthnak ugyanazt mondta el, amit leírt (talán valamivel később) az *Orpheus* számára.⁴⁴ Horváth így foglalta össze barátja gondolatait: „Fel tevéen pedig hogy úgy lessz a dolog, a mint Te gondolod – hogy a test a maga inertiájában érzéketlen marad, a lélek pedig ad Oceanum spirituum vissza megy és így más munkára rendeltetvén, nem ügyel semmit elébbi valóságára”⁴⁵. Horváth felfogása szerint a lélek Isten végtelen jósága következtében halhatatlan, de ugyanakkor méltatlan lenne a Teremtőhöz, ha a földi tevékenységtől tenné függővé a lélek boldog vagy szenvedő állapotát. Horváth ezután ismét Kazinczy tagadó álláspontját magyarázza: „A melly három punctumokat a léleknek származásáról s utóbbi állapotjáról írsz, nagyon homályosok, s rész szerént egy mással ellenkeznek: – első punctumod a lelket úgy mutatja, mint valami ollyast, a mi nem personale: mert ha az aczélnak a kovához ütéséből származó tűz a lélek, úgy neki tsupa erőnek, vagy tehetségnek kell lenni, – ne tsudáld a mit mondok: mert testből lélek, materiából spiritus, nem származhatik”. Ő szerinte az égitestek mozgásának törvényszerűségei, a vonzás és a gravitáció,

43. Voltaire: *Dictionnaire philosophique*. Paris 1964. 28. és Mortier: i. m. 319.

44. Orpheus I. 184–198. Keresztus Bálint és Elmélkedés a Lélek halhatatlansága felől.

45. KazLev. I. 415. továbbá 419.

valamint a fermészeti változások alapján bizonyítható, hogy „nem tsak lehet tehát lélek, hanem kell is lenni”. Ha van isteni lélek, emberi lélek is van, s ez miért ne lehetne „valami a` testtől megkülömböztetett valóság, a` mi most úgy öszve van kötve a` testtel, hogy mi képzelődéseinkkel Separálni nem tudjuk”.

Az Istentől származó emberi lélek osztatlan és oszthatatlan, s benne volt már az első emberben („inficialva volt már az első emberben minden lélek `s minden test”), s a nemzéssel marad fenn. Horváth gondolatmenete eddig a pontig a keresztény állásponttal azonos, ezután azonban felveti a lélekvándorlás és a reinkarnáció gondolatát: „a` lelkem el megy; és tudom, hogy el nem vész: de jön e vissza vagy nem többé a` testbe; azt már Te úgy higyd a` mint akarod”. Ő a maga részéről az előbbit gondolja: a test bomlása után megmarad az Atyától kapott *ultimum elementum*, amit Isten újra megeleveníthet, vagy „elrepül a halál után a` lélek a` maga ki rendelt helyére, és annak idején vissza jön a testbe”. (Megjegyezzük, hogy *Az esztendő utolsó éjszakája* c. művében Horváth egészen a teozófikus eszmék hangoztatásáig jut el.⁴⁶) Ezek az elképzelések szerinte Kazinczy elveinek továbbgondolásából származnak, „ellenkezik e ez az én állításom azzal a Kalaúzzal, melyet belém adott a` Teremtő; nem jobb e ez a` Te állításodnál?”

A jelek szerint Kazinczyra nagy hatást gyakorolt ugyan a levél: de mégsem fogadta el teljesen annak érvelését.

Tornai Margithoz intézett episztolájában írja:

HORVÁTHOM jer, akár Plátóddal az Elme` nem-esmért
Léte felől ebrennt álmokba merülve bolyongassz,
Én oda nem késérlek.⁴⁷

Kettejük közötti lényegi különbséget Kazinczy abban látja: „Ő azt állítja, hogy a` Lélek halhatatlanságát természeti okoskodások által is meg lehet mutatni: én pedig azt, hogy a` Philosophia azt nem tanítja pozitíve; leg-alább nem úgy, hogy az ellene támadható kétségek egészen el-oszlattassanak”.⁴⁸

Kazinczy a lélek halhatatlansága tétel elleni érveit – mint Hencze Béla szépen kimutatta⁴⁹ – Locke, d’Holbach, Holmann, La Mettrie és Voltaire műveiből veszi. Az érvek két csoportja különíthető el: fiziológiai, biológiai alapon csak gyenge érvek hozhatók fel a halhatatlanság állítása mellett, másrészt pedig támadja a keresztény interpretáció gyakorlati következményét, tehát az emberek „zsarolását” a túlvilági büntetéssel. „Test egy szikra, test egy marok puska-por: de vesd öszve, meg-látod mitsoda előre nem-képzelt effectusa lessz. `S nem lehet é valami illyes a` Lélek is?”⁵⁰ Elsorolja a növényi és az állati lélek és lélekvándorlás képtelenségét hangoztató tételeit, majd amikor a létezők nagy láncán az emberig felér, hirtelen perspektívát vált és természettudományos érvek helyett a történelemtől kezd beszélni. (Kazinczy többször alkalmazta ezt az eljárást: ha érzi érvei gyengeségét, esze helyett az emlékezetét használja: „Ezen homályos dologban leg-tökéletesebb világosságot (!) kap az, a` ki a` régi Nemzetekig tér-vissza a` Történetek fonalán”.⁵¹) Így ellenérzése egyre erősödik: „A` Revelatio a` dolgot végképpen elintézi. Ez nem tsak *halhatatlanságot* (kiemelés – K. F.), de a` melly természeti módon meg nem eshetik, hanem tsuda tévő

46. Orpheus I. 431.

47. Orpheus I. 184–185.

48. Orpheus I. 191.

49. Hencze: i. m. 49.

50. Orpheus I. 195–196.

51. Orpheus I. 197.

isteni erőt is kíván, *fel-támadást* is tanít, midőn azoknak, a' kik meg-keresztelkedtek és hisznek, mennyi-országot ígér; azoknak pedig a' kik, az egyik keresztén Felekezet hitele szerint, szent forrásba nem mártódnak, és nem hisznek, pokollal rettentí.⁵² Az egyház politikai, praktikus tevékenységének bizonyíthatóan hibás volta természetesen nem lehet egyben komoly érv a lélek halhatatlansága tétele ellen. Ezt ő is érezte.⁵³

Vizsgáljuk meg azonban, hogy mit mond itt a józan észről: a teremtő „belém fújtt isteni particellát, vagy egy értelemben vévén, önnön-magamat adta annyira Vezéremnek, hogy ha *ezt* (kiemelés – K. F.) követem . . . helyesen lépek”.⁵⁴ Kazinczy a *Kalauz*ról, a vezető szellemről pontosan ugyanazokat mondja, amiket Horváth Adám a lélekről mondott: tehát isteni eredetű és bennem van. A *lumen naturale*, a vezető daimón elkülönül a „jóanságtól”, ami semmit nem fejt meg és semmi örömet nem ad, ő ezzel szemben örömetest tér meg „a poézis istenségekkel megrakott tájaira”. „Engem soha nem hagyta el még theodiceai szent hitem. Ha az csak poétai áltatás volna is, nekem kedves, mert nyugosztala, s mit adnak érte azok a hideg józanok”.⁵⁵ A lélek halhatatlansága primitívnek ítélt, lejáratott gondolata helyébe Kazinczy az isteni szellem által vezetett ész halhatatlanságát állította. Rousseau-hoz fordulva maga is hangoztatja: „Ha nem volna is a lélek halhatatlan” azt akarja, hogy „*az az* (kiemelés – K. F.) legyen.”⁵⁶

Egy új hit alapján utasítja vissza a tétel primitív interpretációját és gyakorlati alkalmazását. Az ész, a Kalauz veszi át a halhatatlan lélek szerepét. A börtönének után az *Epigrammák görög értelemben* c. ciklusban a szépíró Kazinczy mintha elfelejtené a teoretikus korábbi kellelenségét, gondoljunk vissza az általunk már idézett *Vigasztalás* c. epigrammára, ahol az isteni és az emberi lélek együtt érzi a szép, igaz és a jó „szent egységét”. Vagy – még világosabban – a *Báró Wesselényi Miklós, az atya* c. epigrammájában:

*Kétled-e hogy lélkünk él, vándorol? Ott fene Cato
S lágyszívű Brutus, itt Wesselényi valék.
Erdély, szüнд keseregni fiad, nem holt el az; él még.
S hős lelke a régi fényre deríti Zsibot.*

Ugyancsak a lélekvándorlás tűnik fel *A lepe* c. szintén görög értelemben írt epigrammában:

*Plato lelke valék egykor, már most lepe. Szépet
S jót keresek ottan: mennyei harmatot itt.*

Egy kisfiú és kislánya halálra készült verseiben az égben fent lévő lélek és a földön maradott szülők egymásra tekintése jelent számára vigaszt:

*Oh enyhíts őket fájdalemban,
S ha elhagyhatod egedet;
Mondd, megjelenvén álmaikban:
„Itt is szeretlek titeket”.
(Kis fiú sírjára)*

52. Orpheus I. 193.

53. Orpheus I. 197.

54. Orpheus I. 195.

55. *Hencze* i. m. 19.

56. *Hencze* i. m. 20.

1806-ban elhunyt Ipigénia után ugyanerre a névre keresztelte később született kislányát is. Nem gondolt-e Kazinczy ekkor is a lélekvándorlásra?⁵⁷

Nézz szerelemmel alá rájok, s mondd: Él Fizsi, s téged,
Kedves atyám, s téged, nyájás anyácska, szeret.
(Egy gyermek sírkövére)

A „Törvények”

Imént találkoztunk velük a *világosság* tárgyalásakor („Setétbe borúlt vólt a Természet, 's Törvénye”. „Oh Dicső Koronánk! Törvényünk Ereje”); Révai Miklós azt állította, hogy az új törvények révén jobban terjed a világosság (222. lap). Horváth Ádám a lélek halhatatlanságához, illetve a halálhoz kapcsolta őket. „A Társaság törvényt tesz minden társaknak meg-eggyezésével, és a Törvényben halál is vagyon: holott egyik sem szabad a maga életével. De, jól vagyon Halandó ember! – ki mikor halandóvá lettél, már magad gyilkossá vóltál. A Társaság Királyt választ, és azt minden Társoknak életével szabaddá teszi. Jól vagyon Halandó! a Törvény mellynek meg-rontása miatt halandóvá lettél, uralkodik romlandó testeden most is, és most kéntelen vagy halálotat más akaratjától függeszteni fel, melly először szabad akaratodon állott.”⁵⁸ Míg a *világosság* végső forrása az életet adó Nap, az észé, a lélek halhatatlanságáé az isteni jóság, addig a *törvények* eredete Isten és Ember konfliktusára, a bűnbeesésre vezethető vissza. Az isteni törvény megszegése után az ember fennmaradásához magának kénytelen törvényeket hozni, s ezekhez alkalmazkodni.

A *törvények* az alábbi területek szabályszerű működésében jutnak főleg kifejeződéésre: a természet változásai, az ész, a logika regulái és a társadalom mozgása mind történeti, mind konkrét politikai aspektusból. Ezek harmóniájából fakadnak az emberi együttélés felvilágosult szabályai. (Eltekintünk a nyelvi és poétikai szabályok kapcsán alkalmazott *törvények* bemutatásától.)

A korábbiakhoz hasonlóan Kazinczy itt is egyaránt merít Voltaire és Rousseau és mások nézeteiből. Az *Orpheus* legelején – bár eredetileg későbbre szánta – részleteket közöl Rousseau *Gouvernement de Pologne* c. írásából (és fordítja a *Társadalmi szerződést*), de az egész vállalkozás ugyanakkor a voltaire-i vonalat látszik követni: csak az érteleme és a törvényesített társasági élet emel fel a tökéletességre, a boldogságra (217. lapon), ahová a vadember természetes ösztönei, hajlamai révén nem juthat el.

Kazinczy érdeklődése a szűkebb értelemben vett jogalkotás iránt pontosan ebben az időben élénkül meg. Levelezésében a franciákon kívül két híres olaszt is emleget: Cesare Beccariát és Gaetano Filangierit.

Beccaria meglehetősen újszerű gondolata szerint a büntetést nem abból a szempontból kell megítélni, hogy milyen mértékben bosszulja meg a büntetett, hanem, hogy hatásos-e? A társadalomnak csak saját önvédelméhez szükséges mértékben szabad büntetnie, tehát a halálbüntetés eltörölhető. A francia filozófusok nagy tetszéssel fogadták a *Dei delitti e delle pene* 1764-es megjelenését. Nálunk Gyurkovits Ferenc nagyszombati professzor hívta fel először a figyelmet Beccaria művére, egyik tanítványa németre is fordította. Tudunk róla, hogy Kazinczy is elmélyülten foglalkozott Beccaria jogelméletével, három részletet le is fordított magyarra. Levelezésében

57. A lepke-lélek kapcsolatáról, a regenerációról és Psychéről Kazinczynál ld. Pál József: i. m. 110–120.

58. *Orpheus* I. 422–423.

többször említi a milánói professzort⁵⁹ Filangierivel együtt. Szombathi János tőle kéri kölcsön a *Dei delitti e delle pene*-t.

Kazinczy – nem lévén jogász – a törvények kérdését a maga felvilágosult társadalomátalakító reformista programja részeként kezelte, eszerint ítélte meg. Két, az *Orpheus*ban megjelent fordítása (Rousseau-tól és II. Frigyes-től) érdemel különös figyelmet e vonatkozásban, valamint az *Anglia és Magyar. Ország igazgatások formájának elő-adása* c. kis tanulmány Gróf r. . . . j . . . aláírással. Kiindulásul elfogadja II. Frigyes porosz uralkodó kijelentését: „Azoknak, a' kik ezen kérdés eránt világosodást keresnek, vezető Kalúzúl a' Történetek' jegyző könyveit kell venniük.”⁶⁰ A múlt jó és rossz példáinak szembesítésével el lehet végezni a szükséges korrekciókat, illetve új törvényeket lehet szabni. Mindkét fordítás történeti áttekintéssel kezdődik, majd – ezek alapján – jogelméleti kérdésekkel folytatódik.

A' *Törvény-Szabásról* (Rousseau-nak Gouvernement de Pologne nevű Írásából) három nagy törvényhozót említ: Mózeset, aki természetes törvényeivel, ünnepeivel elérte, hogy „az Ő Népe minden más Nemzetek közt idegen légyen, és ha mindég egygyütt lagnának-is, az maradhasson”.⁶¹ Lycurgus spártai törvényhozó a hazaszeretet révén csinált kis népből hatalmast: „Ő ennek nyakába (spártai nép – P. J.) olyan vas jármat vetett, a' mellyet még soha sem hordott egy Nép-is; de a' mellett meg-kedveltette, szerettette ezt a jármot véle, midőn őt meg-pihenni sem hagyta.”⁶² A római Numa Pompilius a városalapító Romulus munkáját teljesítette be „nem annyira törvény által, a' mellyekre az ő mezei szegény voltoknak nem vala szüksége, mint nyájas szelid szoktatások által, melly egyykét a' másika eránt, 's mindnyájokat hazai földek eránt vonzzá, egy el-válthatatlan társaságba szerkeztetvén, 's egy Haza tagjaivá 's Polgárjaivá tévén;”⁶³

Mit tanít a történelem? Hogyan lehet egy jól megszervezett, viszonylag kis létszámú közösségből olyan hazát formálni, amely az ott élők boldogulása mellett biztosítja polgárai számára a szabadságot és a kulturális felemelkedést? A jó törvények, mondja Kazinczy Rousseau-val, egyazon alapon nyugszanak. A kiváló legislátor „Mindenike olly kötelet keresett, a' melly a' Pólgárt a' Hazához, és a' Pólgárt a' Polgárhoz szorította; 's fel is találta azt majd házi szokásaikban, majd Vallásbeli tzeremóniáikban”.⁶⁴ A vallás, a szokások és ünnepek mellett a költészet lát el civilizatorikus funkciókat. A vad és barbár népeket a költészet révén lehet nemesíteni. A homéroszi eposzok, a görög tragédiák, az olimpiai játékok a görögöket szüntelen vetélkedésre, s a dicsőség utáni vágyra „gyúlongatta”. A magyar valóság viszont igen szomorú állapotban van: a rossz törvények, az igazságtalan társadalmi berendezkedés és a kulturális elmaradottság szorosan összefüggenek egymással. „A' mi törvényeink arra valók, hogy bukjunk-meg Fejedelmeink előtt, vaktában tellyesítsük a' mit parantsolnak, másnak a' zsebjéből ne lopjunk, 's gazdagon fizessük a' Haza tolvajit”. A vallás nem kedvez a nemzet és a nemzeti kultúra létrejöttének, a színházban az elpuhult színészek csak a szerelemről szólnak vagy üres fecsegéseket folytatnak, másutt is „puhaság és feslettség lakozik.”⁶⁵

Az emberi természet rossz hajlamai leküzdésére Kazinczy a régi pozitív példák követését ajánlja. Ugyanilyen szisztéma szerint javasolta Winckelmann a természeti és

59. KazLev. V. 409, 416. és XVIII. 26.

60. Orpheus II. 41.

61. Orpheus I. 94.

62. Orpheus I. 95.

63. Orpheus I. 96.

64. Orpheus I. 97.

65. Orpheus I. 98–99.

társadalmi dekadencia idején a művészeknek, hogy a formátlan testek és a csúnya természet helyett az antik szobrászatban megvalósult szépséget vegyék alapul műalkotásaik elkészítésekor.

A másik fordítás *Azon okokról a' mellyek szerint új törvényeket szabni vagy a' régieket el-törteni kelletek? A' Ildik Fridrich prusszai király írásai közzül* messzebből indul és valamelyest bonyolultabb gondolatmenetre épül. Itt a történeti panoráma Oszirisszal kezdődik, aki a földi ítéletet a halál utánra is kiterjeszti, azután a görög, a római, a gall, az angolszász és a germán törvénytörvényességét mutatja be. A sajátján kívül az angol a legfejlettebb államforma, ahol „Még most is a leg-felsőbb hatalom a Király, a' Felső-, és az Alsó-Ház közt vagyon fel-osztva”.⁶⁶ A németek viszont – szemben a korábbi spekulatív törvényekkel – jobban számítanak az ember természetes tulajdonságaira. „Továbbá a' leg-bőltsebb Törvényesabók tetteit nyomonagatván, ezt tapasztaljuk, hogy a' Törvényeknek az Ország alkotásához és azon Népnék nemzeti tulajdonságaihoz kell alkalmaztatva lenni, a' mellynek azok adattanak; – hogy a' bölt Legislátorok a' köz-böldogságot vették tzelul, 's hogy azok a' Törvények, a' mellyek a' Természeti Aequitáshoz legközelébb járulnak, egynehányat ki-vévén, a' leg-jobbak.”⁶⁷ Minden nép más gonosztett elkövetésére mutat különös hajlandóságot, eszerint különbözniük kell a törvényeknek is. A megfelelő, okos törvények szerint működő ország, olyan, mint egy óramű, minden rugója, kereke egyazon cél érdekében dolgozik.

A felvilágosult despota szerint ugyan „A' bölt Törvény Szabó kész a *Részt* (kiemelés – K. F.) az *Egésznek* (kiemelés – K. F.) feláldozni”⁶⁸ de mégis humanitárius célok vezeték. Fellép a lopás, az abortusz ellen. Ehhez Kazinczy egy indultatos megjegyzést fűz: kikel az életveszélyes magzatelhajtás ellen, a megesett lány és a gyermek érdekeit védve „le-betegedő házak” létesítését ajánlja, jóllehet tisztában van vele, a javaslatnak sok ellenzője lenne. „De mitsoda az illy piszok annak, a' kit Szíve javallása jutalmaz?”⁶⁹ II. Frigyes élesen bírálja a tortúrát is, amellyel ártatlan embereket kényszerítének arra, hogy bevallják el sem követett bűneiket. „Sokkal jobb vólna húszt vétkesnek meg-botsátani, mint egy vétketlent fel-áldozni”. Szót emel a szenvedélyekre apelláló ügyvédi beszéd ellen, ami kimozdítja a higgadt, bölcs, racionális ítélezést.

Rousseau következtetéseitől eltérően II. Frigyes a civilizált nemzetek számára kedvezőbb, lágyabb törvényeket javasol, mint az ösztönös, vad népeknek. „Végezetre úgy vélném, hogy a' még vad Népnék kemény törvényekre vagyon szüksége: a' szelíd, tudományos, pallérozott Nemzeteknek pedig lágyra.”⁷⁰

Az Anglia, és Magyar Ország igazgatások formájának elő-adása azzal a céllal íródott, hogy a kétféle szisztémát összehasonlítva az előbbi fejlettségének bizonyítása után az utóbbit ahhoz alakítsa. Tetszik az angliai parlament hármastagozódása: a király, az ország nagyjai és a nemzet követek. Nálunk viszont a „Paraszt-Népnék az Ország Gyűlésen Követtjei nintsenek, és ez az ország Rendjei közzt nem-is számláltatik”⁷¹. Jónak tartja, hogy az angol királynak nincs nagy summájú jövedelme, minden jövedelme a „statusok jó-akarattjoktól függ, a magyar uralkodó viszont nem szorul a „statusok segedelmekekre”.

66. Orpheus II. 318.

67. Orpheus II. 320.

68. Orpheus II. 326.

69. Orpheus II. 337.

70. Orpheus II. 353.

71. Orpheus I. 332–333.

Végezetül álljon itt egy intés A' *Népesítésről* című cikkből: „mert tartanak attól, hogy a' felzendültt Nép valamelly hatalmas Szomszédot hív segítségül, 's az pedig azon szín alatt, hogy a' meg-bántott Félért bosszút akar állani, maga hasznára fordítja az alkalmatosságot, 's mind az országot magát, mind a' benne lévő Népet magáévá teszi”.⁷²

ON KAZINCZY'S ORPHEUS

(Abstract)

The author places K's Journal, which appeared in 1790, into a system of thought and tradition called Hermetism, and affirms that in the late 18th century what has been called by the literature on the subject "the seamy side" of the Enlightenment, that is occult, mystic, theosophical movements, was widely spread all over Europe (and very strongly present in Vienna as well). These ideas found particularly favourable soil in freemasonic circles, where K. also belonged.

What is presented here is the linking up to the European tradition of three concepts, and the development of Kazinczy as seen in his contemporary correspondence and in the *Orpheus*. First his *light* symbolism: this is increasingly identified with human reason, the *Kalauz* (Pilot), and is followed by the issue of the *immortality of the soul*. Here K's system of thought displays a certain ambivalence; what he rejects is not the philosophical idea but its vulgar, religious application. In his poems, however, he uses the idea of the immortal soul. The *laws* come third, where this Hungarian partisan of the Enlightenment proves to be an adherent of the principles of Rousseau.

József Pál

72. *Orpheus* I. 325–326.

HEILPRIN MIHÁLY, AZ 1848–1849-ES MAGYAR SZABADSÁGHARC ELFELEJTETT KÖLTŐJE

CSAPLÁROS ISTVÁN

Hammeréknak emlékül 1944–1945-re

A lengyelországi Piotrkówból szüleivel 1842-ben Magyarországra költözött, s éppen 100 éve elhunyt Heilprin Mihály az első névvel is ismert magyarzsidó költő.¹ Négyévi itteni tartózkodás után írja első versét magyarul *Zsidó kördal* címmel, majd a magyar forradalom első napjaiban a *Nemzeti órdalt* és rövidesen utána a *Kaszához, ki magyar* című mozgósító költeményt. E rövid néhány mondatból is kiderül, milyen rövid idő alatt, milyen nagy utat tett meg a magyarsággal való azonosulás útján. Ő volt a ma már valóban fehér hollóként ritka *Köztársasági dalok* című forradalmi verseket tartalmazó kötetke szerzője 1849 tavaszán. Ugyancsak ő volt az első zsidóvállású magyar állami köztisztviselők egyike Szemere Bertalan minisztériumában. A szabadságharc bukása után ő is menekülni volt kénytelen. Miskolcra való visszatérése után nemcsak 1847-ben alapított könyvkereskedését folytatja, de *Szépirodalmi Könyvtár* címmel könyvkiadói vállalkozásba is belefog, majd pedig kölcsönkönyvtárral segíti e város kulturális fejlődését. Végül 1856-ban, elhagyva sátoraljaújhelyi iskolaigazgatói állását, az Egyesült Államokba emigrál, ahol komoly publicisztikai és irodalmi munkásságát fejti ki. Megőrizve ősei hitét megmaradt magyarnak is.

Többen és elég sokat írtak róla,² elsősorban az életrajzra szorítkozva, ismételve nem egyszer azonos szövegeket. A jelen dolgozat célja bemutatni Heilprin Mihályt, a költőt és publicistát, nyomon követni azokat az eseményeket is, amelyek őt a magyar sors részesévé tették.

A magyarosodás útján

Az 1823. február 23-án Piotrkówban született Heilprin Mihály egy régi tudós család sarjadéka. Az Orgelbrand-féle lengyel lexikon ismer egy Heilprin Jechycel nevű tudós rabbit Minsk városából, aki a 18. század közepén több könyvet is megjelentetett.³

1. *Türóczi-Trostler J.–Zsoldos J.*: Száz év előtt. Az első magyar zsidó írónemzedék. Budapest (a továbbiakban: Bp.), 1940. 61–68. és Száz év zsidó magyar költői. Kiadja az OMIKE kultúratanácsa. Felelős kiadó Csergő Hugó é. n. 12.
2. Így halála alkalmából: *Hochmuth A.*: Heilprin Mihály. Magyar-Zsidó Szemle 1888. 560–569. majd közel egynegyed évszázad eltelte után veje Gustav Pollak ad ki könyvet róla és fiairól: Michael Heilprin and his sons. New York 1912., amelyet *Halász Gyula* ismertetett az Újság 1913. 185. sz. Tudott róla *Szinnyei József* is (Magyar Írók IV. köt. 628–629., továbbá *Pintér Jenő*: Magyar irodalomtörténet VI. köt. 833.
3. *S. Orgelbrand*: Encyklopedja Powszechna VI. köt., Warszawa (a továbbiakban: Wwa), 1900. 579–580. A Heilprin tudósdinasztia több ágával, köztük a lengyelországiakkal is, nemzedéktáblákkal illusztrálva ír a The Jewish Encyclopedia, volume VI. God.–Istria. New York and London MDCCCCIV 322–325.

Mihály atyja is tudós hajlandóságú gyapjúkereskedő volt. Filozófus, az újabb héber irodalomban a galíciai lengyel zsidók között kitűnt. Édesanyja lengyel zsidónő, a német szépirodalmat jól ismerte. Mihály anyanyelve a német, de a lengyelt is rövidesen elsajátította. A négy testvér közül a legidősebb és a legfiatalabb leány, a két középső fiú: Mihály és Izsák. Apja vezeti be a héber nyelvbe és a bölcseleti irodalomba; a klasszikus és újabb nyelveket is elsajátítja: hajnali 2-3 órától nyelveket tanult. A cári uralom elől Magyarországra költözött a család. Mihály még Piotrkówban megnősült. Letelepedésük első éveiben kereskedésből éltek.

Fennmaradtak a miskolci letelepedést igazoló okmányok. Így a Tomaszów–Mazowiecki kormányzóság zsidó közösségének 1842. okt. 12-i keltű német nyelvű igazolása Heilprin Pinkusz, az apa és Heilprin Mihály, a fia számára, valamint a miskolci Izraelita Község előljárósága által tartott Gyűlési Jegyzőkönyv kivonata (1842. dec. 22.), amelyben igazolják Heilprin Pinkusz és családja magaviseletét és vagyoni körülményeit, továbbá kéri a letelepedési engedély kiadását. A fenti igazolások, bizonyítványok alapján nyújtja be az apa 1842. december 28-án a letelepedési kérvényt. A beadványt 1843. jan. 3-án iktatták és Boldogasszony havának 3. napján tartott tanácsülésen fel is olvasták. A kérést teljesítették.

Néhány év elteltével fontos esemény történt a hazai zsidóság életében. Ferdinánd király hosszas alkudozások után 1846. június 24-én megszüntette a sérelmes türelmi adót. A zsidók országos ünnepeket rendeztek ennek örömeire, a türelmi adó eltörlésének ügyében eljáró megbízottaik pedig körlevelet intéztek a megyékhez, hogy köveiket az emancipáció létrehozására utasítsák.⁴

Heilprin Mihály ez idáig bizonyára a miskolci zsidó hitközség tagjaként élt és ennek a közösségnek érzéseit, hangját tolmácsolta a *Zsidó kördal* című versében, amelynek virágkoszorús dátumában 1846. nyárutó (augusztus) 29-ét olvashatjuk, a királyi könyvbíráló cenzor jóváhagyásának kelte 1846. szeptember 8.

Idézzük a következőkben néhány gondolatát, néhány fontosabb sorát, örömet, reményét! A megkülönböztetés miatti eddigi bút, bánatot megszokták, most a víg pohárnál „Már vigadhat és danolhat / A zsidó” (A 2. versszak utolsó két sora). A hála tettekészségben nyilvánul meg a hazával szemben:

„Mondjuk mind ki, mind atyáink

Hamvinál:

Hitvány, gyáva, ki honáért

Helyt nem áll!” (5. versszak utolsó 4 sora).

A vers eszmei mondanivalóját a 9. versszak fejezi ki, s egyben utal a nagy ihletőre, *A fői dal* szerzőjére:

„Könnyű legyen, édes minden

Áldozat,

Míg hazánkra szebb jövőndő

Nem virad;

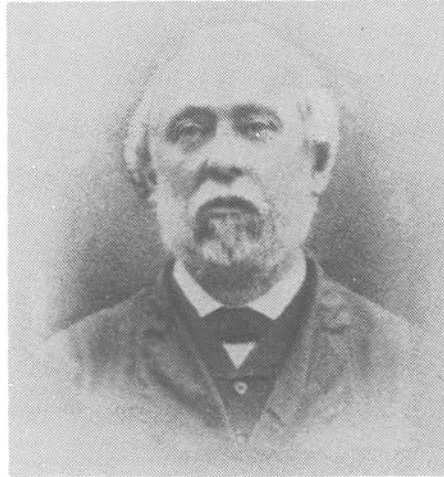
Hogy mondhassuk egykor mi is:

Jó anyánk!

Fájdalmidban, közdelmidben

Osztozánk.”⁵

4. Groszmann: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt 1835–1848. 27. Idézem Simon László: A zsidókérdés a magyar reformkorban 1790–1848. Debrecen 1936. 67–68.
5. Heilprin Mihály: Zsidó kördal. Miskolc 1846. Tóth Lajos betűivel 8 lap.

1. kép. Heilprin Mihály öregkori arcképe
(G. Pollak 1912. nyomán)

Az új, vidéki költő verse elkerült a fővárosba is. A Honderű november 3-i számában a szemleíró elégtétellel állapította meg, hogy a magyar nemzetiség gyökeret ver a honi izraeliták értelmese részénél (. . .), a napokban jutott a szerkesztőség kezébe egy zsidó kördal Miskolcra, melyet egy ott lakó izraelita (Heilprin Mihály) készített (. . .) magyar nyelvünkbeni jártassága annál dicséretesebb, minthogy a dal írója eredetileg Lengyelhonból származott hazánkba. Hadd szolgáljon dicsérendő például a hazánkban élő idegeneknek . . .”⁶ A lap idézi a következő sorokat:

„Szép hazánkat most köszöntse
Hű ajak!
Felköszöntsük egy lélekkel,
Honfiak!
És szívünkre mind tegyünk most
Jobb kezünk,
Lángolóbban feldobojon
Hő szívünk!

És fogadjunk szent és örök
Fogadást,
Hogy fizessünk néki minen
Tartozást.
Ő is küzdött, ő is szenved,
Úgy mint mi;
Őn bajunkat elfelejtsük,
Míg ő hí”.⁷

6. Honderű 1846. őszhó 3. 18. sz. 358.

7. Vörösmartynak Heilprinre tett hatására felfigyelt Horváth János. Vö. *Horváth János*: Petőfi Sándor Bp., 1922. 568.

ZSIDÓ KÖRDAL.

Írta
HEILPRIN MIHÁLY.

Miskolc,
1846.

Tűh. La'os betűivel.

2. kép. Heilprin Mihály: Zsidó kördal (OSZK példánya)

A pesti izraelita magyarító egyesület elnöksége elküldte a Társalkodó szerkesztőségének is a verset, ez is megjegyzi, hogy a szerző „noha származására nézve lengyel, Magyarországon lakása alatt mégis oly annyira sajátjává tette nyelvünket, számos belföldi hitsorsái pirító példájára, hogy ez hazánkban született izraelitának is kitűnő dicsőségére válhatnék” (1846. 89. sz. 356. 1.). – A Hetilap november 6-i számában dicséri meg az új költőt. A Pesti Divatlap pedig arról értesít, hogy a betegeskedő Rózsavölgyi Márk zenét komponálgat a Zsidó kördal szövegére (1846. 50. sz. 1016. 1.).

Nem feledkezett meg a fiatal költő szülőföldje sorsáról sem. *Éjszaki határnál* című verse az 1846. évi galíciai felkelés kudarcával kapcsolatos. A kétütemű, x, a, x, a képletű versben az éjszakai határnál „(. . .) jajgatást hallgat / És az ér tükrébe / Könnyeket hullat. És az ér elvitte / A Poprád habjába; / A Poprád elvitte- / Tán a Visztulába” Majd felteszi a kérdést: „Látták-e szomszédi / A bus Visztulának? (. . .) / Jaj! nem látta senki / Könnyeim rezgését- / Olly sok víz elfojta / Egy hő szív vérzését.”⁸

Ugyanebben a versformában készült a másik lengyel dal, címe: *Rágalom* (1846), ez is a sikertelen galíciai felkeléshez kapcsolódik: „Felkeltek a hősök / Meghalni csatában,

8. Első közlését nem ismerem. Idézem Heilprin Köztársasági dalok Pest, 1849. 41–42.

/S gyilkolva fekszenek / Vérmosta hazában. / Örvendtek a hollók / Hogy hősök esetek, / S mert nyúzva találták, / Megrágni repeszek”.⁹ A Rágalomban az 1846. évi felkelés hősi halottjait veszi védelmébe.

Heilprin következő verse *Mit csinálnak Izraelben?* (1847) mintha visszaesést jelentene a Kördalhoz képest, ha a hazai állapotokra vonatkoztathatnánk. Talán a zsidóság korabeli perspektíváit idézi, vagy pedig a türelmi rendelet eltörlése utáni türelmetlenséget a zsidó sors további javulásában. De lássuk a második magyar nyelvű vers néhány jellemző sorát. Kétütemű, hangsúlyos, rímes nyolcasokban készült:

*Mit csinálnak Izraelben?
Mindent, amit mások tesznek
Emberekként járnak, kelnek,
Emberekként élnek, vesznek.*

*Nincs-e semmi, semmi bélyeg
Melly jelölné ősi águk?
Van biz bélyeg, mely különzi
Fajuk életét – rabságuk. (1. versszak)*

*Mit csinálnak Izraelben?
Üldöztetnek, gúnyoltatnak.
Ellen nyíla, gúnynak éle
Rabszívükbe tán nem hatnak?*

*Biz nem hatnak gyáva szívbe
a hitványok nem szenvednek,
De a jók könnyűi folynak,
Sebzett szívei repedeznek.¹⁰*

Már négy verset írt (kettőt hazai zsidó témáról, kettőt az elhagyott haza korabeli tragikus eseményeiről), amikor megkezdődik könyvkereskedői pályafutásának első szakasza.

Bevezetőül említsük meg, hogy Miskolcon már 1833-ban van *Casino*,¹¹ melynek szívesen látott tagja a nagy műveltségű, lengyelzsídó ruhában megjelenő, magyarul imár nemcsak jól beszélő, de verseket is író Heilprin Mihály.¹²

„Minden valószínűség szerint itt érintették meg a fiatal Heilprint a magyar reformkor eszméi. Még 1837-ben jött létre a *Polgári Társalkodó Egylet*, majd a következő évben a *Miskolci Polgári Egyesület*, és 1842-ben a *Borsodi Olvasókör*. Tegyük mindezekhez hozzá, hogy a miskolci Református Líceumban Magyar Olvasó Társaság is tevékenykedett.¹³ A városban a zsidó polgárság létszáma ekkor már elég jelentős, s van igény állandó és színvonalas könyvkereskedésre. Még 1835-ben Groszmann Ferdinánd János nyitott könyvkereskedést, de a Miskolcot ért elemi csapások és járványos betegségek visszafejlesztették ezt is. Már-már a megszűnés veszélye fenyegette volna, amikor

9. Ld. Köztársasági dalok 43.

10. Pesti Divatlap 1847. I. Idézem szövegét: Száz év előtt. Az első magyar zsidó nemzedék Bp., 1940. 67–68.

11. *Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 97.

12. *G. Pollak: i. m. 5.*

13. *Fülöp Géza: i. m. 98, 65, 98, 138.*

megjelent Heilprin Mihály (pontosan nem tudjuk megállapítani, mikor), aki vállalta a könyvkereskedés további vezetését. Az akkori borsodvármegyei szabadelvű előkelőségek támogatták a tervet és Heilprin rövidesen a könyvkereskedés vezetésének jogáért folyamodott.

Fennmaradt 1847. június 8-i a miskolci T. Nemes Tanácshoz intézett folyamodványa, amelyben a Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartótanácshoz szabadalomért szándékozik fordulni és kéri a Nemes Tanácsot, adjon bizonyítványt „erkölcsi viseletéről és a kereskedésben megkívánható vagyont és tehetséget illető képességéről”. Aláhúzza azt is, hogy „vállalkozása minden műveltek által rég tapasztalt hiány pótlására szolgál”. A városi tanács jegyzőkönyvében az ügy tárgyalásakor kiemelték, hogy „szellemi miveltségre a' kebelünkbe nagy számmal lévő Izraeliták csaknem mindenikét felülmúlta, vagyoni állása pedig olyan, hogy ebből a könyvkereskedés szükségait mindig fedezheti, részére városunk pecsétjével megerősített bizonyáglevelünk kiadása megrendeltetik.”¹⁴ Július 21-én Heilprin Mihály és Fraenkel Bernát könyvkereskedők új kérésrel fordulnak a városi hatóságokhoz: iskolai könyveket is szeretnének tartani üzletükben. Választ október 7-én kapnak:¹⁵ a cs. és kir. igazgatóság által kiadott könyvek árusíthatóságát engedélyezik.

Jóval tovább tartott az ügyintézés a Könyvbíráló Főhatóságon. Július 9-én 35. sorszám alatt iktatják a miskolci kérvényt, de nem sietnek vele, úgy hogy Heilprin Mihály könyvkereskedési kérelmét megújítja, iktató száma ezúttal 61. Végre a következő év elején, azaz 1848. január 18-i kelettel megszületik a kedvező döntés.¹⁶ A közönség, de maga a vállalkozó addig sem zavartatta magát az engedély hiánya miatt. A könyvkereskedés rövidesen népszerűvé vált, és az akkori értelmiség egyik találkozóhelye lett.

Megfordult ott a Felvidéken jártában 1847. július 8-án Petőfi Sándor is. Az egykorú szemtanú, az akkor kb. 22 éves Józseffy Vilmos (a későbbi Bécs külvárosi rabbi) írta le a találkozást. A költő érkezésének pillanatában Heilprin egy létrán állva személyesen rendezgette a könyveket egy magas polcon. Petőfi berobbant és Szemere Bertalannak vattai birtokán kelt ajánló névjegyével a kezében e szavakkal fordult a jelenlévőkhöz: „Melyik itt a Miska?” Vagy azért mert a „Miska” bizalmas megszólítással kezdődött Szemere pár sora vagy talán, mert Petőfi fordította ily bizalmasra a könyvkereskedő nevét . . . Petőfi kérdésére Heilprin a létráról azt felelte: „Én volnék a Miska”. Petőfi látva az Emich kiadásában megjelent verseit a polcon, megkérdezte a könyvkereskedőt: „Kelnek-e a könyvek?” Heilprin azt felelte: „Elég jó vásárt csináltunk velük már eddig is.” Felsorolta néhány helyi előkelőség nevét, köztük Léwayét. Heilprin említette azt is, már Szemerétől hallotta, hogy ajánló levelet adott a költőnek hozzá, hogy marasztalnák őt néhány napig maguknál Miskolcon, mert a politikusnak még dolga van birtokán. Szemere már állítólag kereste is Petőfit nála (Heilprinnét) és két helyi vendéglőben. Mint ahogy Józseffy feljegyezte, Vadnay Károly is Miskolcon tartózkodott, szinte „kaszinótagja” volt a Heilprin-klubnak. Pár nappal előbb Tompa Mihály is járt a könyvesboltban.¹⁷ A Petőfivel való találkozást Heilprin később is emlegette, amerikai emigrációban néhány Petőfi-verset is fordít majd angolra . . .

14. Miskolc Megyei Levéltár 543/1847.

15. Miskolc Megyei Levéltár városi jegyzőkönyvek 1744 és 2403.

16. Az idevágó iratok a Magyar Országos Levéltár C 60 20710 sz. mikrofilmmásolat tekercsen található, indexszáma 5. 3. (Felhasználom az alkalmat, hogy hálás köszönetem fejezzem ki dr. Csorba Csaba levéltárigazgató úrnak, a miskolci levéltári kutatásokkal kapcsolatos szíves segítségéért.

17. *Dr. Józseffy Vilmos*: Petőfi Miskolcon. Pesti Hírlap 1907. máj. 26. Vö. *Hatvany L.*: Így élt Petőfi IV. köt. Bp. 1957. 16 skv. 1. A találkozást említi dr. Csorba Zoltán is: Petőfi, Tompa Jókai Miskolcon. Miskolc 1966. 12.

3. kép. A Nemzeti órdal

A forradalom mellett

Heilprin Mihálynak a magyarsággal való teljes azonosulása az 1848-as magyar forradalom, majd pedig a szabadságharc napjaiban következett be. Ekkor ért igazán költővé is; a miskolci márciusi események vonzásköréből nem vonhatta ki magát. A március 20-i megyegyűlésen 700 polgár írta alá a nevét a nemzetőri fogadalom alá.¹⁸ Ezekben az órákban vált Heilprin magyarrá és magyar költővé. Heilprin 1848 márciusában lépett be a miskolci őrseregbe, együtt azzal a Hochmuth Izsákkal, a későbbi veszprémi rabbival, aki az egyik legszebb megemlékezést írta Heilprinről halála alkalmával. A fiatal könyvkereskedő nemcsak belépett, de lelkesítő, mozgósító költeményt is írt a forradalom miskolci híreire *Nemzeti órdal* címmel.

Kiss József, a kiváló Petőfi-kutató hívta fel a figyelmet, hogy Heilprin Mihály *Nemzeti órdala* Petőfi *Nemzeti dal*ának közvetlen, szövegszerű hatását is mutatja. Heilprin 1848. március 21-én Miskolcon kiadott *Nemzeti órdal* című verse („Szolgák voltunk, most polgárok / Szabadok . . .”¹⁹ De jegyezzük meg azt a tényt is, hogy a verset Petőfi-fel rokonítja megjelenési formája: röplapon jelent meg. További helyi hatása: a Heilprin-féle könyvkereskedés gyülekező helye lett a miskolci hazafiaknak.²⁰ A népszerűség

18. *Sárközi Andor*: A nemzetőrség készen áll! . . . Miskolc 1948. 12. Hochmuth Izsák visszaemlékezései szerint ő és Heilprin az alakuláskor egy őrcsapat tagjai voltak.

19. *Kiss József*: A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai. In. *Lukács Sándor–Varga János*: Petőfi és kora. Bp. 1970. 411–484. című cikkben.

20. Hochmuth I.: i. m. 563.

és hatás további jele, hogy Szerdahelyi József az Órdalt hangokra és zongorára szerezte.²¹ A versforma első pillantásra *A főtí dalt* és a *Zsidó kördalt* idézi. De mutassuk be a verset, amely versszakonkénti első sora feleletként hangzik a Nemzeti dal Talpra magyarjára:

1. *Fegyvert fogtunk, hogy védhessük*

Életünk;

Életünk drága, mert javára

Ébredünk:

Szolgák voltunk, most polgárok,

Szabadok,

Jármot nyögtünk, most leráztuk,

Magyarok!

2. *Fegyvert fogtunk, hogy a gyengét*

Óvjuk meg,

Óreg apa, ifjú lányka

Éljenek!

Az tanácsot, ez meg lángot

Adjanak,

És az ifjak védelmükben

Haljanak!

3. *Fegyvert fogtunk, hogy őrizzük*

A hazát,

Idegennek bántalmától

Szent jogát.

Áldott földünk! sokszor ittál

Honfivért;

Édes élni, édesb halni

A honért.

4. *Fegyvert fogtunk új jogunkat*

Védeni;

A' mi megvan majd a többit

Vija ki.

Minden ember légyen ember

És szabad,

Míg a' honnak, míg a' jognak

Hű marad.

5. *Fegyvert fogtunk a' világért,*

Honfiak!

Majd utánunk más rabszolgák

Mozganak.

Túl a' bércen él egy nemzet,

Jó barát,

Melly példánkra emelendi

Zászlaját!

21. Példánya megvan az OSZK zenei osztályán. Jelzete: Mus. pr. 91–95.

HARCZIASAN

Körk.
Zongora.

Fegyvert fogtunk, hogy védezzünk a szent ügyünkért.
Él, tiéd dró, az a most, az a most, az a most, az a most.
szűntelen, jármost nyögtünk, most leráztuk, Magyarok!
Polgártársak! mi legyünk e Zsarnokok?

4. kép. A Nemzeti órdal kottája
(OSZK Zenei Tára)

6. Fegyvert fogtunk szent ügyünkben:
Szent legyen!
Béke öre, jognak védje
Szűntelen.
Jármot nyögtünk, most leráztuk,
Magyarok!
Polgártársak! mi legyünk e
Zsarnokok?²²

Nemzeti órdal a Nemzeti dal folytatása; amire Petőfi Pest-Budán országos méretekben mozgósított és elért, azt meg is kell védeni. Innen van minden heilprini versszak élén a „Fegyvert fogtunk”, és a második verssor mindjárt meg is magyarázza, miért kell fegyvert fogni: az életért, a gyengékért, az öregekért, az ifjú lánykákért, a hazáért, az új jog védelméért, de ez a harc egyetemesebb értelmű is: a világért, a világszabadságért is folyhat, éppen ezért szent ügy.

A Nemzeti órdal különben a Nemzeti dal refrénjének formájában készült 4/4 3, 4/4

3. A Nemzeti órdal. 5. versszakában: „Minden ember legyen ember És szabad, / Míg a

22. Példányai: OSZK Aprónyomtatványtár 4^o993; – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Bp.-gyűjtemény H 811/2/1848/3.21/; – MOL 1848/49. nyomtatványok 1. köteg. – Itt említem meg, hogy Tárcányi Béla a miskolci őrsereg zászlószentelésére írt szép Táborig énekét, amelynek első szavaiban mintha a Boże coś Polskę visszhangjait hallanók: „Isten ki annyi vész között / Megtartád hazánkat, / Jer most is oltalunkra, / S vezérelj csatánkat!” 1848. aug. 30-án énekelték a templomban. Vö. *Dr. Szendrei János*: Miskolc város története IV. köt. Miskolc 1911. 90. 1. és Jubileumi emlékkönyv a Miskolc-felsővárosi Szent Anna egyházközség százéves fennállásának alkalmából: Szerk.: Rétay Kálmán Miskolc, 1928.

honnak, míg a jognak / Hú marad” Vörösmarty Fóti dala 11. versszakának 81–82. sorára emlékeztet: „Minden ember legyen ember / És magyar, / A` kit e föld hord` s egével / Be-takar”. Hont és jogot Vörösmarty is említ A fóti dalban.

Heilprin Mihály Nemzeti őrdalának 5. verszaka: „Fegyvert fogtunk a világerért, / Honfiak! / Majd utánunk más rabszolgák / Mozganak. / Túl a bércen él egy nemzet, / Jó barát, / Melly példánkra emelendi / Zászlaját”. Petőfi Egy gondolat bánt engemet . . . 14–18. soraira emlékeztet „(. . .) minden rabszolga (. . .) szent jelszóval: Világ-szabadság!”

Petőfi a „szent jelszót” említi. Az ügy szentsége visszacseng a Nemzeti őrdal 7. versszakában: „Fegyvert fogtunk szent ügyünkben: / Szent legyen! / Béke öre, jognak védje / Szüntelen”. De a fóti dal 14. versszakában is: „Legyen minden óhajításunk / Szent ima / `S férfi keblünk szent imáink / Temploma”.

A fenti, talán kissé erőltetett párhuzamok arra utalnak, hogy Heilprin Mihály első magyar tárgyú versében még elég sok a Petőfi, Vörösmarty reminiscencia . . .

A *Köztársasági dalok* között olvasható *Cenzus* című vers a készülő, új törvényeket magyarítja: „Tömjént ide, koszorúkat / És oltárra lángokat! / Nem lesz árva a magyar nép, / Már istenség új akadt!” Az előjogok eltörlésének is örül az új magyar költő: „Régi vérnek, ősiségnek / Rég lejárt arany kora; / A nemes vitéz is ember, / Istenkedni nincs joga” Elmúlt a királyi kényuralom ideje is: „a korlátlan hatalomnak / Nincs védője, bajnoka; / tünt a trónnak istenfénye, / Dőlt a szentség oszlopa”²³ Ettől kezdve Heilprin Mihály szinte a szabadságharc végéig jelen van több fontos eseménynél, költészete is követi, mint később látni fogjuk a szabadságharc minden fázisát.

1848. április 9-én a Bécsben petícióval járt lengyel küldöttség látogatja meg az Ellenzéki Kört és a vendégek beszédeket mondanak (ha kérésük nem teljesül, számítanak a magyarokra). A zaj elcsitultával a lengyel származású Heilprin Mihály miskolci könyvtáros folyékony lengyel nyelven, Irányi Dániel pedig németül üdvözölte a Galíciából jött vendégeket. Utóbbi pedig a magyarok támogatásáról biztosította a lengyel vendégeket . . .²⁴

A Köztársasági dalok

A rendelkezésemre álló forrásokból nem állapítható meg megnyugtató módon, milyen minőségben tevékenykedett Heilprin Mihály a szabadságharcban. A Hadtörténeti Múzeumunk értesítése szerint a múzeum adattára nem rendelkezik Heilprin Mihály személyével kapcsolatos dokumentumokkal.²⁵ Így csak a szabadságharcunknak szentelt verseskötetének egyes darabjai szerint következtethetünk magatartására. Életútján nagy szerepet játszott az a jóindulat, amelyet az őt jól ismerő miskolci országgyűlési képviselő, 1848 tavaszától belügyminiszter, majd később Országos Honvédelmi Bizottsági tag, és felső-magyarországi országos biztos, végül a detronizáció után miniszterelnök és belügyminiszter Szemere Bertalan tanúsított irányában. Életrajzírói csak annyit említenek, hogy követte a kormányt Debrecenbe, majd vissza Pestre, Szegedre . . . Így aztán a *Köztársasági dalok*²⁶ című kötetkének egyes verseire vagyunk utalva. A keltezés, ill. az aktuális eseményekre való utalás sejteti a keletkezés hozzávetőleges időpontját.

23. *Heilprin M.*: *Köztársasági dalok* 44–45.

24. Pesti Divatlap 1848. ápr. 15. 18. sz. 478.

25. A Hadtörténeti Múzeum igazgatóhelyettesének Lugosi József őrn. úrnak idevágó 1988. máj. 3-i levelét ezúton is köszönöm.

26. *Köztársasági dalok*. Írta *Heilprin M.* Pest 1849. Nyomatott Lukács és társánál(!) 63. 1. A Föv. Sz. E. Könyvtárban jelzete: Sz. 695/857.

KÖZTÁRSASÁGI

D A L O K,

Í R T A

HEILPRIN MIHÁLY.

PEST, 1849.

NYOMATOTT LUKÁCS ÉS TÁRSNAL.

5. kép. Köztársasági dalok (címlap)

(Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gyűjteményében)

A kötet tartalomjegyzéke és a versek sorrendje nem követi az események időrendjét. A költő minden valószínűség szerint siettében állította össze kötetkáját, a Köztársasági dalok verseit. A 18. verset tartalmazó kötet jórészt idegen költőkből (főként Georgh Herwegh: *Gedichte eines Lebendigen* (1841) című kötetében lévő forradalmi vers (összesen 6 darab), ehhez csatlakozik a *Marseillaise* új, valószínűleg eddig ismeretlen fordítása, valamint az akkori viszonyokra alkalmazott lengyel himnusz, a *Nincsen veszve Magyarország* című költemény. A verseknek több mint fele így is Heilprin eredeti munkája.

A kötetke elején elhelyezett *Az utolsó háború* (G. Herwegh: *Der letzte Krieg*. Id. Herwegh: *Gedichte eines Lebendigen* Zürich 1843. 24–25. 1.) című „... egy hőst, egy nagy vezért, / Világért harcolót.” kíván. A második versszak felszólítás: „Ó népek, keljetek! / Szent zászlót emelünk; / Szabadság tábornagy, / S Előre mi nevünk!” Nem hiányozhat a vers második fele szerint a lengyel sem, a bukott szabadságharcok vértanúja: „Már közelít a perc: / Fel, lengyel! vértanú! / Sok nép élére hí / A Szent vég háború!”²⁷ Valószínűleg a szabadságharc kitörésének hajnalán jött létre a *Marseillaise* új magyar változata is. Idézzük legalább a második versszakot: „Hát mit akarnak e rabok, / E gaz királyi árulók? / E régen kész bilincseik / E láncaik kinek valók? / Ó szégyen! hontárs – mi nekünk! / Milly bosszú reng a szíven át! / Minekünk vinni merik ők / A’ régi undok rabigát! / Fegyverre! rendbe! hon polgárai! / Induljunk! piszkos gazvért ontani!”²⁸

A kötetben sorban következő vers eredeti címe *Kaszához ki magyar!* már zárójelben megadja a keletkezés időpontját: 1848. szeptember. A cím Delavigne *La Varsovienne*²⁹ című költeményének refrénjére mutat. „Polonais, à la baionette!”, fülében ta-

27. *Heilprin M.*: Köztársasági dalok 9–10.

28. Uo. 12–13–15.

29. „Polonais, à la baionette! – Hej, kto Polak, na bagnety!

lál inkább a lengyel fordítás sora csenghetett, amely közelebb áll a magyar címhez: „Hej, kto Polak, na bagnety!” A Jellasics betörésének hírekor keletkezett vers a népháború, a népfelkelés szükségességére mutat, egyes gondolatai, hasonlatai viszont Petőfit idézik. A kétütemű, keresztírmes költemény a szabadságharcra mozgósít:

„Kaszához ki magyar!
Honunkba ellen ront!
Kaszához ki magyar!
Megmenteni a hont!”

Csupa felkiáltó jel, csupa felszólítás. Majd a haza helyzetének ecsetelése következik:

„Már rég pusztítanak,
S mink csak aluvánk;
Hát addig várjunk-é,
Míg romban lesz hazánk?
Már szomszéd háza ég,
S mi még sem ébredünk:
Fel, hát! fel! Keljünk mind!
Hisz még segíthetünk?”

Az adott helyzetből a következő következtetést vonja le:

„Ha meg nem menti senki más,
Megmenti honját a kaszás!”³⁰

Majd felsorolja azt is, kik ragadjanak kaszát: az apa, a vőlegény, aki erős, kinek karja ép. Majd a kasza fegyvervoltát jellemzi:

„Nem puska, kard sem kell,
ha éles kasza van;
Hatalmas fegyver ez
A nép csatáiban.
Így harcolnak, így,
A bátor lengyelek,
S kaszáik százszor is
Ágyúkon győztenek!
Ha meg nem menti senki más,
Megmenti honját a' a kaszás!”

A mozgósító jellegű költemény utolsó versszaka a *Nemzeti dal* utolsó versszakát juttatja eszünkbe:

„Ki drága nemzetét
S honát védelmezi
azt áldja nemzeté,
És Isten szereti.
Kaszához hát magyar,
Kinek kaszája van!
A legjobb fegyver ez
A nép csatáiban!
Ha meg nem menti senki más,
Megmenti honját a' a kaszás!”³¹

30. Uo. 16.

31. Uo. 19–20.

Ez idő tájt fordíthatta Herwegh Szózatát (Aufruf, i. m. 45–46. l.):

„Rántassék földből a kereszt!
Most éles karddá tegyük ezt –
Az isten megbocsátja. –
Mit ér a szókovácsolás?
Vasat kovácsolj! vasat áss!
A földet a vas megváltja.”³²

Herwegh következő verse, a *Lovagdal* (Reiterlied, i. m. 28–29.) is a harcra való készülődést tükrözi. A halálra készülő had tagjai a honért isznak. Befejezése elszántságot mutat:

„Most fel! villámként rontani!
Milly szép, korányba menni ki
Halálra, halálra.”³³

Petőfi 1844-ben még csak gúnyolódott a tehetetlen, gyengeelméjű királlyal, V. Ferdinánddal. A király azonban 1848. október elején Jellasics bárót nevezi ki a magyarországi haderő főparancsnokává, felosztatja az országgyűlést és az országot hadi törvények alá veti. A bécsi felkelés elől Olmützbe menekül, majd Windischgrätz tábornokot Bécs felmentésével és a magyar forradalom leverésével bízza meg. Heilprin *Ferdinánd király* című költeménye 1848 novemberében keletkezett. A nyolcsoros, kétütemű: x, a, x, a, x, b, x, b rímképletű, 6 versszakból álló költemény eleje a reformkort idézi vissza, majd az európai forradalmakra célozva mondja:

„S trónján büszkén, de inogva,
Ül még Ferdinánd király.”

A víziószerű írás következő képe: a zsoldos sereg a szép (magyar) földre ront és békes virágait durva lábbal tiporja. Felkél a sok uszított nép is:

„Vész és romlás és enyészet,
Pokolút, amerre lép;
(. . .) S minden haldokló jajánál,
Minden kard csapásinál
Átokkal süvölt fülemben
E név: Ferdinánd király”.

A befejező versszakban a nemzet „bosszúkartot övez;”

Életéért és jogáért
Szent és véres harcba száll, –
És e nemzet dühe átka
Rád tör: Ferdinánd király!³⁴

A Ferdinánd király elleni hangulatot fokozza Herwegh *Dal a gyűlöletről* (Das Lied vom Hasse, i. m. 63–64. l.) című versének a lengyelzsídó magyar költő magyar fordításának refrénje:

„Elég sokáig szereténk,
Gyűlöljünk valahára!”³⁵

32. Uo. 21.

33. Uo. 24–25.

34. Uo. 26–29.

35. Uo. 30–32.

S valószínűleg 1848 novemberében írhatta Heilprin bátorító versét a *Jeszcze Polska nie zginęła* motívumaira. A harmincas években készült *Skrzynecki-dal* (a lengyel himnusz egyik népszerű változata) *Nincs még oda Lengyelországját* Heilprin már modernebb formában adja vissza:

„Nincsen veszve Magyarország!
Még mi százszor győzhetünk;
Van Dunánál, van Tiszánál
S Dráva partján seregünk.
És ha esnék itt is ott is,
És ha esnék számtalan –
Nincsen veszve Magyarország,
Míg egy védő serege van.

Mért is félnénk a királytól,
Ki hazátalan bolyong?
Kinek eddig zárt fülében
Nép is isten átka kong? (. . .)

Fel, királyok; fel, hóhérok!
Kockánk már elvettetett;
Még egy harc, s ez öl bennünket,
Vagy ledöntend titeket.
De míg élünk, hon s szabadság
Leng zászlónkon magasan!
Nincsen veszve Magyarország,
Míg egy védő sereg van.

A királyok egykor istenek voltak,
Hajh, de elmúlt az idő;
Tietek a múlt homálya,
Tán miénk a szép jövő.
Hiszen az idő visz minket,
S az idő rohan, rohan –
Nincsen veszve Magyarország,
Míg egy védő sereg van.”³⁶

A lengyel légióról való tárgyalások híre eljutott Heilprinhez, az emlékeztethette őt a lengyel himnuszra. Tudhatott a sajtó hírei alapján arról is, hogy lengyel fiatalok szép számmal lépik át a galíciai–magyar határt. A történelmi sorsközösség tudata is ihlet-hette a *Kárpáton túl és innen* című versére. Ebben egy a szerelmesétől búcsúzó ifjút lát, aki

„Tán honáért megy harcolni?
Tán megmenteni honát?
Nem, más honba megy harcolni;
Ó lengyel magyarbarát.”

A császár parancsára üldözik a határ felé lopakodó fiatal lengyeleket, de ő „barátért megy harcolni – / Az a lengyel jó barát”. Szinte látja is a vadonban vállal fegyverrel vadak közt haladó ifjút, aki vadakra „nem vonja kardvasát. / A barátért majd vonandja,

36. Uo. 33–35.

/ Az a lengyel jó barát". A magyarrá vált Lengyelhonban született költő mintha látná az említett ifjú szívében a honszerelem lángját, mintha hallaná az esküt, „Hogy védeni e hazát – / Ez a magyar édes honja, / S az a lengyel jó barát”.³⁷

Az eddig említett versek a fővárosi (vagy miskolci?) tartózkodás idején keletkezettek. Kevésbé ismerjük Heilprin debreceni tartózkodása idején létrejöttüket, ill. azt a valószínűen hivatali jellegű munkát, amelyet az ideiglenes fővárosban végzett. Talán még Debrecenben (vagy már Pesten?!) jött létre *Tavaszdala*, királyellenességének újabb megnyilvánulása. Versindítása is az agitatív lírára mutat:

„Magyar polgárok! még egy dalt,
Valódi ifjú tavaszt!
Királynak ne legyen tavasz,
Ki hont és népet aljasít!
Mindenkinek örök tavasz,
Kényúrnak soh'se légyen az!
Az égbolt is, a tiszta fény,
Melly érző szívet elragad,
Miként egy roppant sziklasúly
Úgy nyomja a királyokat!”

A következő öt versszak csupa átok az uralkodóra. A befejezés is erősen zsarnokellenes:

„Igen, tavasz, örökké légy
A költők s népek tavasza,
Királyoknak légy bosszúálló,
Légy bűnbíróság szózata.
Minden levélre írd e szót:
Meguntam zsarnokságait;
Szabad az illat kertemen,
Szabad a felhőm, levegőm,
Az ember is szabad legyen!”³⁸

A kötetkében lévő utolsó Herwegh-vers, a *Költő* című hirdeti az írástudó, a versfagó, az értelmiségi örök szabadságát, akinek „minden vagyona dala”.³⁹

Lehet, hogy már ekkor állította össze a Köztársasági dalok című kötetke verseit, amely kiadvány állítólag Buda felszabadításának napján hagyta el a sajtót. Egyes életrajzírók e feltevését megerősíti az Amerikában fennmaradt példány, amelyre a szerző a következő dedikációt írta: „Kedves Nőmnek. Budavár visszavétele napján 1849”.⁴⁰ Azaz se nem németül, anyanyelvén, se nem lengyelül (szülőföldjének nyelvén), hanem fogadott hazájának nyelvén, magyarul. Lehet-e magyarságélményére szebb bizonyítékot felhozni, hogy még feleségének is magyarul ír ajánlást, családi használatra.

A kötetre, amelyet elég bizonytalanul emlegettek életrajzírói Magyar Mihály könyvkereskedő hirdetése hívta fel a figyelmet. A *Respublica* című lap 1849. június

37. Uo. 36–38.

38. Uo. 56–59.

39. Uo. 60–62.

40. G. Pollak: i. m. Két hazájára való visszaemlékezés lappanghat tudat alatt a Pollak által (226. l.) feljegyzett Byron-féle Childe Harold búcsújából: „Ott túl a nap most ült el ép, / S míg üzzük őt, nyomon, / Zeng búcsúszóom felé s feléd: / Jó éjt, szülőhonom!” / Tóth Árpád szavai-
val idézem: G. Pollak könyve egyes részleteinek magyar fordításáért hálás köszönetem fejezem ki dr. Jerzy Snopekné Gedeon Márta magyar–angol szakos tanárnőnek.

23-tól kezdve egész július 9-ig több számán keresztül hirdette kiadványait: *Birányi Ákos: Köztársasági kátéját*, *Erdélyi János: Szabad hangok* című kötetét, *Jenőfi: Forradalmi szikráit*, *Hiador: Kossuthját*, *Lukács Pál: Dalkönyvecskéjét*, az *Uniodalokat* és *Heilprin Mihály Köztársasági dalait*.

A Köztársasági dalok forradalmi és királyellenes verseit a bukás után a retorzióktól félve nem sokan merték megőrizni. Ezért példánya ma hallatlanul ritka. Nemzeti könyvtárunknak nincs meg, több könyvtár átnézése után a fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban bukkantam rá (jelzete: Sz. 695/857).

Szemere miniszterelnök és belügyminiszter tudhatott a kiadványról, amely nagyon is megfelelt azoknak az elveknek, amelyeket a kormányfő is hirdetett, ezért a sajtósztályon eddig bizonyára csak bedolgozó munkatársát a belügyi tárcához az ugyancsak ott dolgozó Szegfi Mórral együtt június 18-án fogalmazónak kinevezte.⁴¹ Ettől kezdve a háború folytatása érdekében végzett sajtópropagandában többször is találkozunk Heilprin Mihály nevével.

Már a kinevezés utáni 10. napon jelent meg első, általunk ismert cikke az Erdélyi János szerkesztette lapban *Jön a muszka* címmel. Ebben hivatkozik arra a kicsiny, de bátor hadra, mely Athén népét segítette Marathon napján. A magyar- és lengyelhon spártai ifjúsága a magyar ügy mellett vérzik és győz. Hivatkozik a 18 évvel azelőtt elbukott lengyel szabadságharcra: „a szolgál seregek körül és megettük fenyegetve lebeg a szagatott Lengyelhon szelleme, mely bosszút liheg és álland Varsó, Krakkó és Lemberg hóhérain. Philippinél találkozni fognak (. . .). Amely nép szabadságáért halni kész, és élni fog.”⁴² Két nappal később e cikk folytatásában olvassuk, hogy „nemcsak magunkért, hanem más népekért is küzdünk. Ott van a lengyel, ki velünk vérzik és győz s győzelmünktől legyilkolt hona feltámadását várja, ott az olasz, ott a német, ki velünk küzd és bosszút áll Bécsnek császári hóhérain. Hivatkozik a kasza, a csép, a dorong erejére is. A költői ihletettséggű cikk bekezdéseinek refrénje, hogy „Ő (a muszka) veszni fog.”⁴³

A háború folytatására irányuló propagandában újra felmerül a „kaszaháború” kétségbeesett képe, illúziója. Részbeni Heilprin-reminiscenciák világosan kitapinthatók.⁴⁴ A heilprini „kaszaháborúra” visszaemlékezik Tompa Mihály Jön a muszka című költeményében: „Annyi pedig, hogy megverjük, bizonyos, / Nem kell annak csak vasvilla meg fokos; / Már hogy kéne? hisz nem rég a lengyelek, / Kaszával levágtak egy nagy sereget”. A vers befejező további öt versszaka immár Babos eredeti bátorító szövege.⁴⁵

A magyar szabadságharc válságos helyzetében maga Heilprin is előveszi a *Kaszához ki magyar* című versét és a Szegedi Hírlapban kétszer is lehozatja.⁴⁶ A szorgalmas belügyi fogalmazó ugyancsak a szegedi lapban közöl még két „lengyelverset”, de ezek már nem hirdetik az optimizmust. Az első, *A lengyel trombitás halála* (Herwegh után) egy helyzetpárhuzamot szuggerál. A lengyel trombitást halálos Varsót éri és bajtársaitól búcsúzik: „Hogy könnyű legyen a halál most / Pajtásaim, ez a halónak imája: / Vigyétek, e trombita zengje a dalt még: Nincs veszve a lengyelek / ősi hazája”. Ezt akarhatta talán éreztetni Heilprin az olvasókkal. A vers utolsó szakaszai már a képzeletbeli jövő felé

41. Közlöny 1849. jún. 20. 136. sz. és 1848–49. a magyar zsidóság életében. Szerk.: *Zsoldos I.*: Bp. 1948. 203. A *Respublica* 1849. jún. 23-án helyeslő glosszát fűzött a kinevezéshez.

42. *Respublica* 1849. jún. 27. 39.

43. Uo. jún. 29. 11. sz. 42–43.

44. *Tompa M.*: Jön a muszka. A *Nép Barátja* 1849. jún. 9.

45. A *Nép Barátja* 1849. jún. 24. 23. sz. 358.

46. *Szegedi Hírlap* 1849. júl. 4. és júl. 21. Az első kiadás a kormánynak 1849. jún. 27-i általános népfelkelést hirdető közleményéhez kapcsolódott. Ld. *Szegedi Hírlap: A Nemzet kormánya a néphez!* című kiáltványt uo. 1849. júl. 4.

mutatnak: „Hadd zengje e dalt, (a Jeszcze Polská-t) csak e dalt, egyebet ne / Enyhítve leend így a dallal a végem; / S síromba tegyétek; ítéleti napkor / Fog kelleni újra a trombita nékem. // Az utolsó ítéletkor a harci fúvókat / a trombitásokat / kell először költeni. „S milyen örömteli, mennyei óra: / A sírt kirepesztve felugrom az éjbe, / És síkra riasztom a többi világot / Nagy trombitaszóval a muszka elébe!”⁴⁷

A másik vers ugyancsak a szegedi sajtóban jelent meg. Szerzője *Antoni Langie*, címe: *Magyarhonba!* Még Sárosi Gyula fordította magyarra, a *Jövő* című lapban jelent meg először 1848-ban. A vers szövege nem kapcsolódik közvetlenül a „Jön a muszka”-kampányhoz, még az Ausztriával szembeni szabadságharcban lengyel segítségre vonatkozik, de 3. versszaka adhatott némi aktualitást a közlésnek: „Nagy az ellen számra nézve, / De nagyobb a lélek köztünk, – / Ne kérdjük mi: hányan vannak . . . / Megszámláljuk majd ha győztünk, / Mert ha vállat vállhoz vetünk, / Ketten együtt nem veszthetünk.”⁴⁸

A belügyminisztériumi fogalmazónak még egy írásáról tudunk, a hivatalos Közlönyben írt *A kishitűek ellen* című publicisztikai írásáról. A július 18-ról keltezett cikk bevezetőjében aláhúzza, hogy a veszély most komolyabb, „mert egy jól rendezett, nagy eszközökkel bíró hatalommal van gondunk, melyet a pillanat lelkesedése le nem győzend, egy győzelmes hadjárat meg nem semmisíthet (. . .) A segély csak arra kellene, hogy a veszély új meg új kitérészei ellen biztosítva legyünk, azaz hogy Ausztriát örökre ledöntsük, Oroszországot ártalmatlanná, hogy Bécs és Krakkó bátyáira a szabadság zászlóját ültessük. A külföldtől nem lehet segítséget várni, nem számíthatunk a népekre, mindenütt látjuk a zsarnokok szövetségét, ha segítünk is magunkon egy időre, új hadakat küldenek ellenünk; végyőzelmünk majdnem lehetetlen”. E reális helyzetfelmérés után is állami tisztviselőhöz illően optimista befejezést ad a cikknek: „Míg sorsunk önakaratunktól, önerőnkől függ, miért csüggednénk! Harcunk komoly, sokáig tarthat, de a győzelem bizonyos, ha szilárdak maradunk. Azért félre a csüggedéssel! fel harcra! győzni fogunk”. H. M.⁴⁹

Nem kételkedünk Heilprin Mihály szavainak jóhiszeműségében. Nem tudjuk meddig szolgálta még új hazájának szerencsétlen ügyét, de tisztában lehetett azzal, hogy adigi közéleti szereplése (állítólag népgyűléseken is agítált a szabadságharc mellett), s nem utolsósorban a Köztársasági dalok több darabja bőven elég lett volna ahhoz, hogy bukás után súlyos büntetésben részesüljön.

Nem tudjuk biztosan, milyen úton menekült a bukás után. Életrajzírói több változatot emlegetnek. Pollak angol nyelvű monográfiája csak annyit mond, hogy hónapokig tartó bujkálás után sikerült Párizsba menekülnie.⁵⁰ Másik életrajzírója, Hochmuth Izsák azt állítja, hogy Borsod megyei barátai segítségével sikerült Párizsba jutnia, ahol

47. *Heilprin M.*: A lengyel trombitás halála (Hervegh után). Szegedi Hírlap 1849. júl. 19. 26. sz. 72. A fordítást már előbb közölte a szerző a Köztársasági dalokban 40–41. Isermjük e vers Magos Ernő-féle fordítását. (Költeményei egy elevennek. Pesten 1848. 20–21.) Magos fordítása valamivel hajlékonyabb, anapesztusai simán fonódnak egymásba.

48. Szegedi Hírlap 1849. júl. 19. 26. sz. 72. Bem tábornok kezdeti győzelmeinek hatására hasonlóan, de művészibben fejezte ki magát versben *Petőfi*: „Két nemzet van egyesülve bennünk, / S mily két nemzet! a lengyel s magyar! / Van-e sors, mely hatalmasabb, mint / E két nemzet, ha egy célt akar?” Az erdélyi hadsereg. Közlöny 1849. ápr. 11. és röplapon.

49. Közlöny 1849. júl. 19. 568.

50. *Halász Gy.*: Pollak könyvéről írt recenziója nyomán. Az Újság 1913.

többször is találkozott Szemerével.⁵¹ Egy harmadik szerző szerint Világos után Krakkón keresztül menekült Párizsba.⁵²

A Szemerével való párizsi találkozás megfelel a valóságnak, és Heilprin becsületeségéről és hálájáról tanúskodik még a miskolci időkből származó jóakarója, későbbi munkaadójával szemben. A magyar politikus párizsi emigrációjában 1850. júniusi kelttel feljegyzi, hogy emlékiratainak (*A száműzött emlékezetei és Magyarország 1527-től*) német fordítása lassan halad, már le van fordítva 20 ív, a többi azért nincs, mivel Heilprinnek szeme megfájdult.⁵³ (Heilprin Párizsban vegetarianus lett, ettől várta szeme gyógyulását.)

Újra Miskolcon

1850 vége felé Heilprin visszatért családjához Miskolcra.⁵⁴ A magyar kultúra, a magyar irodalom helyzete jelentősen megnehezedett. A könyvkereskedést munkatársa – sógora – Fraenkel-Ferenczi Bernáth vezette tovább,⁵⁵ ám két család megélhetéséhez ez kevésnek bizonyult. A vállalkozó szellemű Heilprin könyvkiadással próbálkozott, ennek révén kapcsolatba is kerül néhány magyar íróval, költővel. Majd amikor ez a vállalkozása sem hoz anyagi sikert, kölcsönkönyvtárat nyit. E kétségbeesett vállalkozása, a könyvkiadás akaratlanul is kapcsolatba hozta a kezdő (s mint később kiderült) dilettáns könyvkiadót a korszak jelentős személyiségeivel.

Arany János az első hírt Tompa Mihálytól kapja az új kiadói vállalkozásról. Tompa közölte Arannyal (1851. október 4.), hogy most egykötetnyi elbeszélő versét Heilprin miskolci könyvárusnak ajándékozta, aki azt kinyomtatja, eladja, a költségeket levonja, a megmaradt haszonnal megosztottnak. Tompa Pesttől és Pestről kiadási és eladási tekintetben semmit sem vár. „Annyi öröme lesz a dologban, hogy kinyomva látja firkaít”.⁵⁶

A Tompával való egyezés után megjön Heilprin kiadói „étvágya”: Arany János után nyúl. Tóth Endrét kéri fel közvetítésre, aki Vattiaról keltezett 1851. október 25-i, Aranyhoz intézett levelében írja, hogy Miskolcon volt Heilprin Mihály könyvkereskedésében, melynek tulajdonosa azt állította, hogy Aranyt még a jobb időkből Pestről ismeri,⁵⁷ sokat kérdezősködött is Arany felől, nem hallott-e valamit Önről, ill. a *Daliás időről*. Kérdezte, kész-e már e mű, és hogyan s mikor adhatja Arany sajtó alá. Heilprin felkérte Tóth Endrét, kérdezze meg Aranyt, hajlandó lenne-e a költő a *Toldi* e második részét, a *Daliás* időket kiadásra eladni, továbbá hol és milyen feltételek mellett. Tóth Endre szívesen eljárna ebben az ügyben, mert Miskolc mindössze 3 óra járásra van tőle.

51. *Hochmuth I.*: i. m. Magyar Zsidó Szemle 1888. 563.

52. *Komáromy J.*: 1958. II. évf. 2. sz. 39–40. Ezt a feltevést támogathatja az az információ, mely szerint 1849. augusztus első napjaiban a belügyi tisztviselők 11 előfogaton indultak Nagyvár rad felé, s onnan mindenki tovább egyéni sorsa szerint. Vö. *F. Kiss E.*: Az 1848–49-es magyar minisztériumok. Bp. 1987. 237.

53. Vö. *Szemere B.*: Naplója. I. 1869. 202., 105–106. és Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-i forradalom és szabadságharc napjairól. 2. kötet Bp. 1978. 331.

54. *Hochmuth*: i. m. 563.

55. A Ferenczi B.-cég miskolci könyvkereskedés centenáriuma 1835–1935. Corvina 1935. jan. 15. 2. sz.

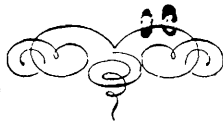
56. Arany János levelezése. Arany János Összes művei XV. köt. Bp. 1975. 388. A Regék és beszélek című kötet valóban Miskolcon jelent meg Deutsch Dávid nyomdájában. Uo. 769. (Regék, beszélek. Írta Tompa Mihály. Nyomatott Deutsch Dávid betűivel 312 l. A kötet végén 43 sajtóhibát igazít a kiadó, köztük *-gal jelöli az értelemzavaró hibákat.

57. Arany János mint A Nép Barátja szerkesztője ugyancsak a Belügyminisztérium státusához tartozott, ill. fennhatósága alá. Vö. *F. Kiss E.*: Az 1848–49-es magyar minisztériumok 224–226.

REGÉK, BESZÉLYEK.

ÍRTA

TOMPA MIHÁLY.

MISKOLC,

NYOMATOTT REIFTSCH DAVID BETŰIVEL.

1852.

6. kép. A Szépirodalmi Könyvtár első kötete.
Tomba Mihály: *Regék, beszélyek* (OSZK)

(Heilprin szemgyengesége okozta, hogy nem kereshette fel Aranyt soraival.) Heilprin előfizetési ívet is küldött (a „Szépirodalmi Könyvtár” tervezetét), amivel vállalkozása komolyságát akarta illusztrálni. A könyvárus azt is üzentte, hogy a fordítókat 6 pengő forinttal díjazza. Ez a tájékoztatás a fordítás lehetőségének felajánlását is jelentette.⁵⁸

Heilprin jól számított. Ha sikerül Aranyt együttműködésre megnyernie, kiadói tervein ez a körülmény nagyot lendített volna. Arany Tóth Endréhez írt válaszában (1851. XI. 12.) közölte, hogy a Daliás idők még nincs teljesen készen, és így egyelőre nincs módjában kiadásáról Heilprin Mihállyal tárgyalni.⁵⁹

Kiadói aktivitását a következőkben Tompa Mihály levelezésén keresztül kísérjük tovább. Tompa *Regék* című kötetének anyaga már 1850 novemberében együtt van. Tartalmát közli is Szilágyi Sándorral, akit kér, segítene számára kiadót találni; ugyanebben az ügyben már Vahot Imre segítségét is kérte.⁶⁰ Egy évvel később Tompa 1851. november 21-i keltű levelében dicsekszik Szemere Miklósnak, hogy Heilprin Mihály miskolci könyvárus *Regék, beszélyek* című kéziratát megvette s kiadja, úgyhogy a levélhez mellékelte előfizetési ív szerint a tervezett 10 füzetből a 4 elsőt fogja kitenni. Kéri, hogy ne fizessen elő, úgyis küld barátjának. Mégis, ha egy-két embert bolonddá tehetsz: jól jár

58. Arany J. levelezése I. köt. 400–401. A Daliás idők első éneke ekkor már megjelent a Losonci Phönixben, uo. 774.

59. Arany J. levelezése I. köt. 412.

60. Tompa Mihály Szilágyi Sándorhoz, Kelemér 1850. nov. 6. In: Tompa Mihály levelezése I. köt. 1839–1862. Bp. 1964. 122–124.

SZÉPIRODALMI KÖNYVTÁR.

KIADJA

HEILPRIN MIHÁLY.

MÁSODIK KÖTET.

CARLO BROSCII.

SCRIBETŐL.

MISKOLC, 1852.

A KIADÓ TULAJDONA.

7. kép. Schribe: Carlo Broschi (OSZK)

Heilprin.⁶¹ Ugyanaznap ír Szilágyi Sándornak is, kérve őt, hogy a nagyenyedi *Albumot* küldje Miskolcra Heilprin Mihály könyvárushoz a saját (azaz T. M.) számára. „Heilprin különben túltett a pestieken: egy Regék és beszélek című kéziratomat megvette s kiadja”. Tompa küld előfizetési ívet is Szilágyinak, az első tíz füzetből a 4. elsőt Tompa művei teszik majd ki.⁶²

A derék, de kezdő kiadó Heilprin gyorsan meg is jelentette Tompa Mihály költeményeit, de a szerzőnek nem okozott ezzel valami nagy örömet. Szász Károly nagykőrösi tanárnak 1852. február 2-án írt levelében panaszolja: „Regéimet meglötte Heilprin, meglötte végképpen. Belől sajtó- és mindenféle hibák gyűjteménye, kívül lőcsei kalendárium. (. . .) hasztalan, másként nem lehetett! Pesten semmit sem, Heilprin 200 pengőt adott érte.”⁶³

Arany János – mit sem tudva Tompa pechjéről – (1852. március 22-én) a *Nagyvidai cigányokból* mutatványt küld író társának és megkérdezi, „vajon a miskolci Heilprin nem adná-e ki”.⁶⁴ Tompa a Nagyvidai cigányok mutatványszövegével kapcsolatosan mentegeti magát, hogy addig nem írt, míg Heilprintől levelet nem kapott, amelyet mellékel. Viszont nem szeretné, ha Arany is úgy járna mint ő (T. M.). „Ha meglötte Regéi-

61. Tompa Mihály levelezése I. köt. 143.

62. Uo.

63. Tompa Mihály levelezése I. köt. 158.

64. Arany János levelezése 1852–1856. Bp. 1982. 40.

SZÉPTUDALMI KÖNYVTÁR.

KIADJA

HEILPRIN MIHÁLY.

HARMADIK KÖTET.

A FUKARSÁG.

SUE JENŐTŐL.

MISKOLC, 1852.

A KIADÓ TULAJDONA.

8. kép. Sue: A fukarság (OSZK)

met, löje meg eposzodat is. Én félek, hogy elrontja, félek, hogy ezek lesznek sajátosságai: ügyetlen külső, rossz betű és papír, 16 ezer sajtóhiba”; ennek bebizonyítására csak Regéi egy példányát kellene leveléhez mellékelnie (. . .) „átlátnád, hogy igazam van: alig köszönnéd meg”. Különbö felháborodik, hogy Arany egy ugrásnyira Pesttől nem tud munkájának kiadót találni. „Ez barátom botrány!” Panaszodik a nehézségekre: prenumaratio, könyvárusi bizomány, provinciális kiadás . . .⁶⁵

Tompa legyőzve Heilprin iránti nehezitelését, elküldi verseit Szemere Miklós lasztóci földbirtokosnak, vidéki íróbarátjának, de mindjárt meg is jegyzi „ . . . nem lesz abban köszönet, azonban nem szeret ezen Heilprin-féle dolgokról beszélni, mert boszszantja”.⁶⁶

Heilprin könyvkereskedése mindezekről függetlenül továbbra is kultúráközvetítő (szó szerinti értelemben véve) központ marad Miskolcon. Tompa (1852. XI. 20-án) megkéri az ott lakó Lévay József költőt, tekintsen be Heilprinhez, nincs-e ott számára valami pesti küldemény letéve.⁶⁷

Heilprin kiadó, szerkesztő és Deutsch nyomdász silány munkát végzett, nem is keresett valami sokat a magyar irodalmon. Ezt Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz intézett

65. Uo. 43.

66. Tompa Mihály levelezése I. köt. 162.

67. Uo. 174.

(1854. február 23-i keltű) leveléből tudjuk. Lévay kéri Gyulait, nézze meg, mi a sorsa az ő nagy hírű poémáinak, melyeket pesti könyvárusoknál bizományba hagyott. Nem akar ezért Pestre utazni, mert az 50–60 pft útiköltség sem bolondság, kivált ha ott is ennyit percipiál (keres), mint Heilprinnél itthon (azaz Miskolcon), egy példány árát két év alatt.⁶⁸

Ha Heilprin „Szépirodalmi Könyvtár”-át Tompa verseivel kezdte, illő pár szót ejteni a folytatásról is. A „Szépirodalmi Könyvtár”-nak valamennyi tervezett kötete megjelent: 1–4. rész: *Regék és elbeszélések* Tompa Mihálytól, 314 old., 1 frt 20 kr. 5–6. *Carlo Broschi*. Írta Scribe Jenő, franciából fordította Balázs Józsa, 140. old. 40 kr., 7–9. *A fukarság* Seu Jenőtől. Franciából fordította Erdélyi I. Péter, 399. old., 1 frt., 10. *Két gyűrű* Wettenberghtől 101 old., 20 kr.^{68a} Ne firtassuk most, mennyivel gazdagította az ambíciózus című „Szépirodalmi Könyvtár” a kiadó tulajdonaként a magyar és egyetemes irodalmi műveltséget hazánkban. Ut desint vires, tamen laudanda voluntas. Ha a számadás könyvekben betekintésünk lenne, tudnánk, miért kellett a Heilprin–Fraenkel-cégnek profilt váltania . . .

A kölcsönkönyvtár

A könyvkereskedés pangott, a kiadói tevékenység bukása után a kultúra területén maradvá Heilprinék a könyvkereskedés romjaiból kölcsönkönyvtárat létesítenek, amely jellegénél fogva állandóbb forgalmat, bevételt hozhat. Számított a város értelmiségére, polgárságára. Ekkor a városnak már 4000 izraelita vallású polgársága van, amelyre bátran számíthatott a vállalkozó. Könyvkölcsönzési cédulák nem állnak rendelkezésemre, ezért nagy óvatossággal a kölcsönkönyvtár állománya alapján próbálom jellemezni azt a művelődési lehetőséget, amelyet ez a könyvtár a miskolciaknak nyújthatott. A kölcsönkönyvtár címkatalógusa az Országos Széchenyi Könyvtárban fennmaradt,⁶⁹ és ennek alapján próbálom ismertetni nagyvonalakban az ottani kölcsönzés céljából rendelkezésemre állott irodalmat. Ez a katalógus 1855-ben készült Deutsch Dávid gyorsajtóján, 77 nyomtatott oldalt tartalmaz és az 1855. április 8-i állapotot tükrözi. Magyar, francia, német és angol nyelvű könyveket és szakfolyóiratokat tartalmaz, összesen 1709 tételben.

68. Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961. 183. A „nagyhírű poémák” Lévay József költeményei. Pest 1852. ld. *Gyulai*: i. m. 604. Tompa Mihály az említett kellemetlenségek ellenére is kapcsolatban maradt a kiadót Heilprin távozása után tovább vezető társaslal Fraenkel-Ferenczivel főként egyházi jellegű műveinek kiadása ügyében. Vö. *Hegyaljai Kiss G.*: Tompa Mihály levelei miskolci kiadójához. ItK. 1929. 355–357. Sőt megjelentek a Regék is új kiadásban ugyanennél a kiadónál.

68a. Sue L'avarice (Fukarság) című regényét Erdélyi I. Péter tanítóképző intézeti tanár fordította, aki a szabadságharc után Miskolc környékén húzta meg magát. A könyv második kiadást is megért: A fukarság. A milliomos. Regény. Ford. Erdélyi Indali P. Miskolc 1858. Fraenkel B. 299. 1. Scribe Carlo Broschijának fordítója Balázs Józsa (1830–1887), azaz Balázs Sándor, 1852-ben a Hölgyfutár segédszerkesztője volt. Ez volt első könyvalakban megjelent fordítása. Ez a regény már Pesten Lukács nyomdájában látott napvilágot. Megemlítem, hogy a Carlo Broschit később Evva Lajos is lefordította: Pest 1872. (Pesti Hölgydivatlap). Megjelent a „Szépirodalmi Könyvtár” 10. füzeté is, amely Wettenbergh: Két gyűrű című művét tartalmazta 101 nyomtatott oldalon, 20 krajcáros áron. Vö. *Demjén J.*: Az 1849–1857. évi magyar könyvészet. Pest 1862. 126. és Heilprin M. az első miskolci könyvkiadó. Borsodi Szemle 1958. 2. sz. 39–40.

69. Jelzete az OSzK-ban: Hung. 1. 3439 i.

HEILPRIN ÉS FRÄNKEL

MISKOLCZI KÖNYVTÁRSOK

KÖLCSÖN-

KÖNYVTÁRÁNAK

J E G Y Z É K E.

Bücher-Verzeichniß

der

Reih-Bibliothek

von

M. Heilprin & B. Fraenkel

in

M i s k o l c z.

MISKOLCZON 1835.

NYOMTATTA GYÖRS-SAJTÓN DEUTSCH DÁVID.

9. kép. Heilprin és Fraenkel
miskolci kölcsönkönyvtárának jegyzéke (OSZK)

A magyar rész⁷⁰ 255 tétel, nemcsak kortárs magyar szépirodalmat, tudományos műveket, de magyarra fordított világirodalmat is jelentett. Mutassuk be a szerzőket a katalógus sorrendjében: Arany János (4 kötet), Bajza József (2 kötet), Berzsenyi összes munkái, Császár Ferenc (4 kötet), Czakó Zsigmond (2), Degré Alajos (4 kötet), Dobsa Lajos (2 kötet), Eötvös József (2 kötet), Fáy András több műve, Frankenburg Adolf (2 kötet), Gaál József (2 kötet), Garay János (2 kötet), Hugó Károly: *Egy magyar király*, Jókai Mór (13 kötet), Jósika szinte valamennyi műve, Kazinczy munkái (9 kötet), Kemény Zsigmond regényei, Kisfaludy Károly munkái (3 szakaszban), Kisfaludy Sándor (3 kötet), Kölcsey Ferenc versei, Kuthy Lajos művei (VI–VIII. kötet), Lévy József költeményei (I. kötet), Nagy Ignác (4 kötet és újabb 2 kötet), Pálffy Albert (2 kötet), Petőfi: *A hóhér kötele*, *Tigris és hiéna*, *János vitéz*, *Összes költeményei*, Tompa Mihály (4 kötet), Vajda Péter (4 kötet), Vörösmarty *Összes munkái* (3 szakasz), Zrínyi Miklós munkái (2 könyvben). Tehát állapítsuk meg, hogy minimális kivétellel (Zrínyi) a kortárs magyar irodalom, vagy legalábbis a XIX. század első felének irodalma volt képviselve Heilprin Mihály kölcsönkönyvtárában. Szerepeltek folyóiratok is, így az Életképek 1843–1846, a Budapesti Szemle, a publicisztika: Gorove István Utazásai, Ellenőr. Nem hiányoztak a kor divatos almanachjai, s a folklór sem (*Népdalok és népmondák* Erdélyi János szerkesztésében). A magyar részben szerepeltek a kor divatos íróinak,

70. Uo. 3–26. o.

illetve a világirodalom klasszikus műveinek magyar fordításai is: Dumas 4 kötetben, a Külföldi Játékszín 75–80. sz., Georges Sand, Scribe egyes művei, Shakespeare-t 2 kötet képviselte és Sophokles *Antigoneje* és *Elektrája* is meg volt magyar nyelven a kölcsönkönyvtárban. A történettudományt Horváth Mihály *Magyarország története* prezentálta 4 kötetben.

A francia könyvek a kölcsönkönyvtári címjegyzék 10 oldalát töltötték meg.⁷¹ Itt szinte arányosan szerepelt a kortárs irodalom és a klasszikusok. Több történettudományi és színházi vonatkozású könyv is rendelkezésre állhatott az érdeklődőknek. A címjegyzék sorrendjében idézünk néhány szerzőt és ismertebb művét. Balzac regényei, Beaumarchais darabjai, Louis Blanc-nak a Fiatal Magyarország soraiban oly népszerű *Histoire des dix ans 1830–1840*, Chateaubriand: *Atala*, *René*, Dumas 6 regénye, Fénelon: *Télémaque*-ja, Victor Hugo 3 műve, köztük a *Notre Dame de Paris*, Lamartine *Keleti utazása* és a *Histoire des Girondins*. A színház területéről a következők sorjázanak: Magasin Théatral számos füzete, Molière hat vígjátéka, Racine drámái, a Théâtre Français című sorozat 2 teljes oldalt foglal el a katalógusban. Rousseau több műve között szerepelt a *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, amelyből Kazinczy Ferenc is fordított és közölt egy fejezetet az Orpheusban. Népszerű volt Magyarországon suo anno Eugène Sue is, 7 műve közül említsük meg Heilprin könyvtárában a *Les mystères de Paris*-t, Voltaire 10 műve zárja le a sorozatot, köztük a Magyarországon oly népszerű *Histoire de Charles XII*, amelynek egyes részeivel vitatkozott a Voltaire-t fordító Gvadányi, de amelyet Széchenyi István is olvasott és *Naplójában* ki is jegyezt 1823-ban, galíciai táborozása előtt.

Szerényebb helyet foglal el az angol irodalom.⁷² Itt csak a szerzők nevének felsorolására szorítkozom: Boz (Dickens) 3 műve, Bulver, Goldsmith, Irving, Pope, Scott, Shakespeare. Tehát néhány kortárs prózaíró mellett az epikus költészet és a színpad klasszikusai.

Statisztikai szempontból a legbővebbnek látszik a német része a kölcsönkönyvtárnak. Ez azonban megtévesztő, mert a szó szoros értelmében vett német irodalmat csak Goethe drámái (2 kötet), Lessing színművei, Schiller 10 kötete és Wieland 9 kötete képviselné, tehát elsősorban a színpadi művek. A német tudományos irodalomból megvoltak Humboldt utazásairól és tudományos kutatásairól szóló kiadványok. A többi viszont csak fordítás: Dumas németre fordított könyvei 3 oldalon soroltattak fel, de megvoltak Voltaire drámáinak német fordításai is. Több magyar szerző németre fordított munkája is rendelkezésre állott az olvasónak, így Eötvös József *Der Dorfnotaire*-ja (1855-ben már lengyelül is megjelent!), Jókai *Die weisse Rose (A fehér rózsza)*. Néhány jelentős magyar történelmi vonatkozású könyv is ott állt a polcokon (Szilágyi: *Die letzten Tage der ungarischen Revolution*, az angol J. Paget: *Ungarn und Siebenbürgen*-je. A lengyel történelem és mondavilág iránt érdeklődőknek érdekes lehetett Czaykowsky!) *Wernahora, der Seher in der Ukraine* című műve), egy mai lengyel kéziratárban a Wernyhóra-féle jóslat együtt szerepel Kossuthnak a magyar néphez 1849. augusztusban intézett búcsúszózatával . . .

Heilprin Mihály és társa kölcsönkönyvtárának ilyen futólagos ismertetésére szükségünk volt, hogy láttassuk egy nagy műveltségű vidéki könyvkereskedő ambiciózus törekvését, hogy városa, Miskolc szellemi színvonalát emelje, intellektuális horizontjait tágítsa. Helytörténészek feladata lesz felmérni e kölcsönkönyvtár jelentőségét a város kulturális életében a Bach-korszakban egykorú levéltári adatok, naplók, levelezések, sajtóvisszhangok tükrében. De kiindulópontul szolgálhat ez a katalógus egy olyan kuta-

71. Uo. 27–36. o.

72. English Books, uo. 37–38. o.

tónak is, aki a múlt század ötvenes éveinek szellemi életét kutatva összehasonlító kutatásokat tehet a vidéki könyvtárak és kölcsönkönyvtárak területén.

A szerencsétlen, jóindulatú, újíttásra képes Heilprin Mihály 32 évesen megérti, hogy állandó, biztos egzisztenciát nem képes magának és családjának biztosítani. Még 1851. július 2-án született idősebb fia Louis, öt követi majd két év múlva a fiatalabb, Angelo, aki Sátoraljaújhelyen látta meg a napvilágot.

A következő és utolsó magyarországi állomása Sátoraljaújhely, ahol elvállalta a Köstenbaum-féle kőpítványból fenntartott izraelita iskola igazgatását. A zempléni borkereskedés e központjában a lakosság 25%-a, azaz 1125 lélek zsidó.⁷³ Itt sem találja meg helyét, és számításait, a kisváros szűkösnek bizonyult szelleme számára. 1856 februárjában értesíti barátját Hochmuth Ábrahámot, hogy Amerikába készül, előtte szeretne elbúcsúzni tőle.⁷⁴ Már e városkában elhatározta, hogy Angliában vagy Amerikában próbál szerencsét. Ettől fogva tanul angolul és sajtóságos módon, nem kézikönyvből, hanem Gibbon könyvét, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*-t olvasgatva. Még 1856-ban Anglián keresztül kikerül Amerikába. Tizennégy fiatal, fogékony évet töltött hazánkban. Ezek emléke elkísérte őt a fejlődésének csúcspontja felé igyekvő nagy országba. Kíváncsian várhatjuk: Milyen élmények, emlékek maradtak meg benne akkor, amikor teljesen új viszonyok közé kellett beilleszkednie . . .

Az Észak-amerikai Egyesült Államok polgára

Harminchárom éves, ekkor és a *Köztársasági dalok* szerzőjének új egzisztenciát kell teremtenie, hogy népes családját (szüleit is) eltarthassa. Annyival is inkább, mert kb. ugyanannyi idő van még előtte, amint amennyit Lengyelhonban és Magyarországon eltöltött.

Helyzetünket megnehezíti az a tény, hogy főleg a magyar korszakot illető gazdag forrásanyaggal szemben a továbbiakban Heilprin vejének, Gustav Pollaknak *Michael Heilprin and his sons*⁷⁵ című, 1912-ben New Yorkban kiadott monográfiájára támaszkodhatunk elsősorban. De érdekel bennünket további sorsa, fejlődése, vajon amerikaiává válik-e olyan gyorsan mint Miskolcon magyarrá. Milyen lesz további viszonya szülőföldjéhez, Lengyelországhoz és fogadott hazájához. Magyarországhoz? A kérdés annyival is inkább izgalmas, mert a *Köztársasági dalok* költője most végre egy demokratikus, köztársasági berendezésű nagy ország társadalmi viszonyai közé került.

Hogy az angolszász olvasó tájékozódhassék Heilprin Amerika előtt életéről, Gustav Pollak könyve elején közli John W. Chadwick tiszteletesnek Heilprinről szóló cikkét a *The Unitarian Review* 1888. szeptemberi számából.⁷⁶ A költő-politikus Heilprin-képhez Chadwick nem sok újat tett hozzá. Említi, hogy Londonban William Henry Canning Amerikát ajánlotta letelepedési helyül. Az első tartózkodási hely 1856 májusától Philadelphia, ahol Heilprin két éven át tanítással tartotta el családját.⁷⁷ 1858 augusztusában kerül a család Brooklinba, ahol dolgozatunk hőse R. H. Manning társaságába jut be, s itten találkozik Kossuth-emigráció több tagjával is.^{77a} Még 1858-ban került kap-

73. *Simon L.*: i. m. 51.

74. *Hochmuth*: i. cikk 666.

75. *Michael Heilprin and his sons*. New York 1912.

76. *G. Pollak*: i. m. 3–7.

77. Uo. 170.

77a A *Nation* jelentős folyóirat volt. Alcímében szerepel a politika, irodalom, tudomány és művészetek. 1865-től 1908-ig állott fenn. Az amerikai sajtótörténeti lexikon kiemeli a munkatársak között Heilprin Mihály nevét, a lexikon e folyóiratnak 25 oldalt szentelt. *Frank Luther Mott*: *A History of American Magazines 1865–1885*. Volume III. 331–356.

MICHAEL HEILPRIN AND HIS SONS

A BIOGRAPHY

BY
GUSTAV POLLAK

NEW YORK
DODD, MEAD AND COMPANY
1912

*10. kép. Gustav Pollak: Michael Heilprin and his sons című
könyvének címlapja (OSZK)*

csolatba az Appleton's New American Cyclopedia szerkesztőségével, pár évvel később a Nation című lappal, s 1863-tól 1865-ig Washington a lakóhelye.

Nem tudni, hogy Ferenc József magyarországi látogatásával kapcsolatos-e a tény, hogy 1857-ben Petőfi-verseket: (Egy gondolat bánt engemet (My care) és a Dalaim (My songs) fordít angolra a Graham's Magazin 1857-es évfolyama számára. Hála Gustav Pollak lelkiismeretes Heilprin-monográfiájának, az angol szövegeket is ismerjük,⁷⁸ de sajnos a vej nem lévén filosz, nem közölte az idézett magazin megfelelő bibliográfiai adatait. Műfordítói tevékenységében láttuk idáig, hogy németből (azaz anyanyelvéből) fordított Herwegh-verseket, magyarra, de ez az aránylag rövid amerikai tartózkodás utáni magyarból (tanult nyelvéből) való fordítás angolra (amelyet még jól nem is ismerhett), bravúros teljesítmény. Tartalmi hűségét és művészi értékeit nem tudtam meghatározni. Felteszem, hogy ezek a fordítások az első amerikai Petőfi-fordítások lehetnek, hiszen az európai elterjedtségben Kertbeny Károly Petőfi-kötetei után indul meg egy bizonyos Petőfi-kultusz, a múlt század ötvenes éveiben. Mindenesetre Petőfi világszabadság eszméjét Heilprin igyekszik tisztességesen visszaadni „Freedom forever to the world!”, hiszen maga a fordító a világért is aggódott Köztársasági dalaiban.⁷⁹ Magyar-

78. G. Pollak: i. m. 164–165.

79. Ld. Nemzeti őrdal. In.: Köztársasági dalok i. m. 7 és Az utolsó háború uo. 9.

TRANSLATIONS FROM PETOFI

A rock, by crushing thunder's might
 Dashed to the vale from craggy height.
 When once the nations, tired to bear,
 To break the yoke of slavery dare,
 And rise at once with brandished swords,
 And banners red, and with these words
 Upon the banners all unfurled:
 "Freedom forever to the world!"
 That sound from east to western ends —
 And tyranny to fight descends,
 There flow my blood
 In battle dread —
 Fresh out of my exulting breast.
 May there my dying voice — suppress
 By weapons' clink, unheard expire
 'Mid trumpets' sounds and cannons' fire —
 And o'er my corse
 The snorting horse
 May dashing run to victory,
 And leave unburied, trampled, me.
 My scattered bones they'll gather there
 When burial's day comes grand and fair;
 When with the mournful music's sound,
 And under banners furled around,
 They lay in one grave, side by side,
 All who for thee, World's Freedom! died.

MY SONGS

In musing thoughts I often stray:
 I dream — what? I could hardly say,
 And thus throughout my home I fly,
 All o'er the earth and through the sky.
 The little songs I then unroll
 Are moonbeams of my dreaming soul.

While thus I rove in realms of air,
 I ought perhaps for wants to care,
 To think — oh, that's too serious!
 There is a God who thinks for us.
 The little songs I then enroll
 Are butterflies of my light soul.

*11. kép. Heilprin Petőfi fordításaiból
 (Egy gondolat bánt engemet, Dalaim)*

angol szakos felkészültségű műfordító feladata lenne Heilprin Petőfi-fordításainak elemzése. A versközlés nyomán Pollak megemlíti Petőfi látogatását Heilprin könyvkereskedésében, ami megerősíteni látszik a találkozás hitelességét. Pollak csak abban téved, hogy a forradalom idején lett volna a magyar költő Heilprin „klubjában”. Viszont a jelenet leírása erősen emlékeztet az *Így élt Petőfi* című kiadványban közölt szövegre.

1860 júliusában történt, hogy az amerikai magyar patrióták, köztük Zulavszky László légiót szervezett, hogy csatlakozzanak Garibaldi felkeléséhez. Az elutazás előtti banketten Heilprin Mihály búcsúbeszédet intézett hozzájuk egy lelkesítő költemény formájában, amelyben Pollak monográfiája szerint a következőket mondotta versben: „És amikor a zúgó vihar rázza, dobálja / Hajótok árbocát, bordázatát és gerincét, / Hangosan énekeljétek a vihar és a hullámok ellenére / Vörösmartyok nagy Szózatát! / Hogy az óceán hullámai visszhangozva / Zengjék valamennyi parton- / Hogy Árpád nemzete nem halt meg, / Hogy Magyarország újra élni fog! (. . .) Európa szabadságáért kel fel most — / Küzd, hogy sírját szétfeszítse; / Nézzétek ahogy mártírjainak szelleme fel-

kel . . .⁸⁰ Tehát Petőfi verseinek angol fordítása után Vörösmarty *Szózatának* hangulatával búcsúzik a magát magyarnak (is) érző emigráns.

A következőkben Heilprin publicisztikájából csak a két haza iránti hűségéről szóló írásokat említem. 1865 júliusában a *Nation*ban jelent meg *The crisis in Austria* című cikke, amelyben széles történelmi áttekintést ad a Schmerling-féle kezdeményezés előzményeiről.⁸¹ Pollak egy *Stricking Article on Hungary* című tanulmányát is ismerteti, amelyben Heilprin a passarovácsi békétől (1718) 1859-ig adja elő Magyarország történetét, a Kazinczy-ünnepségekkel zárva mondanivalóját. Valószínűen német nyelvű források alapján dolgozott, vagy az olvasóknak akarta megkönnyíteni a térképen való tájékozódást, amikor a helységneveket következetesen német alakban idézi.⁸²

Még 1868 áprilisában, talán a galíciai autonomista mozgalomhoz kapcsolódva jelent meg *Finis Poloniae* című cikke a *Nation*ban, amelyben a felosztásoktól kezdve egészen a januári felkelésig adja elő szülőhazája történetét.⁸³ De ír mind a két népet érintő és fenyegető pánszlávizmusról is, éspedig a *Nation* 1868. május 14. és 28-i számaiban.⁸⁴ Érdekesek a magyar–lengyel kapcsolatokról szóló elmélkedései is (*Recollection of Hungary and Poland*). Ebben találjuk magyarságának egyik bizonyítékát, a Köztársasági daloknak „Kedves Nőmnek. Budavár visszavétele napján” szövegű dedikációt, valamint talán egyik legjobb magyar versének (Kaszához, ki magyar!) sorait is.⁸⁵

Említsük meg szerkesztői együttműködését is néhány szóban. Jelentékeny volt közreműködése a Charles Cole's Biographical Dictionary-jában (London–Cambridge 1865). Lengyel címszavakat ajánlott nemcsak az 1831. évi felkelés szereplőit, hanem a régebbi lengyel történelemkultúra képviselőit (Kochanowski, Żółkiewski, Czarnecki) is. Az életrajzi lexikon magyar címszavai közül a köztudatban még frissen élő 1848–1949-es magyar szabadságharc vezéreit (Damjanichot, Nagy Sándort, Csányit és Széchenyit) ajánlja felvételre, de a régebbi századokból „Korvin” Mátyást, Zápolya Jánost, Bocskait, Zrínyit, Thökölyt és Rákóczit, az irodalomból Katonát, Kazinczyt és Petőfit.⁸⁶ Fennmaradtak a New American Cyclopediához javasolt magyar címszókiegészítések is: Magyarország, Pannonia, Katonai Határőrvidék, Pesth, Debreczin (!), Hunyadi, Kossuth, Görgei, Klapka, Guyon, Kmety, Perczel, Kazinczy, Kisfaludy, Petőfi, Csoma, Kollár.⁸⁷

Második (vagy fogadott) hazájához való élő kapcsolatáról tanúskodik a New York-i magyar egyletről a Vasárnapi Újsághoz küldött levele. Sokatmondó bevezető mondata: „Az itteni magyar egyletet és annak viszonyait kívánom *hazámfiával* megismertetni”. Az egylet kicsiny: a magyarok szétszórta élnek Amerikában, sokan vissza is tértek hazájukba. Az egyletet 1865. október 14-én alakították át egy Eisler (Vasfi) Mór orvostudor által létrehozott egyesületből. A szervezeti szabályzat ismertetése után szól a helységviszonyokról (319 Bowery), az egyletnek járó lapokról: a Pesti Naplót, a Hont, a Vasárnapi Újságot, a Politikai Újdonságokat és a Bolond Miskát járatták. Amerika akkor még nem a karrierok országa. „Kevés magyarnak sikerült itt hont találni, még ha a magáéról félig le is mondott: még kevesebbnek vagyonna szert tenni”. Több magyar viszont részt vett a legutóbbi polgárháborúban (Asbóth Sándor tábornok, Kovács József őrnagy, Menyhárt János). Befejezésül felsorolja név szerint az egylet 28 tagját. Az

80. Pollak: i. m. 171.

81. G. Pollak: i. m. 13.

82. Uo. 180–191.

83. Uo. 27.

84. Uo. 46–56.

85. Uo. 163–168.

86. Uo. 18–21.

87. Uo. 172.

amerikai demokráciában elfért a volt katonatisztek mellett az asztalos, a bányász, a falusi gazda, a rizsültető, a könyvkötő, a borkereskedő. Néhány ismertebb név azért idekivánczozik: Perczel Miklós ezredes, Ruttkay Lajos ügyvéd, Kossuth Lajos unokaöccse, Stahl Gyula tábornok, Zágonyi Károly ezredes, Zulavszky László ezredes, Kossuth Lajos unokaöccse. A névsor ábécérendjében Heilprin Mihály tanítóként szerepel.⁸⁸

Nem lenne teljes a Heilprinről adott kép, ha nem említenők élete végéről hitsorosaival kapcsolatos viszonyát. Egy becsületes emberi portré áll előttünk. Önfeláldozóan támogatta a cári Oroszországból elüldözött zsidó hittestvérei ügyét, első segítséget nyújtott nekik a letelepedés és a beilleszkedés nehéz időszakában 1887-ben. Ugyancsak nem feledkezett meg arról sem, hogy hírneves, tudós zsidó családból származik és már évekkkel előbb egy kétkötetes munkával örökítette meg nevét a „*The historical Poetry of the Ancient Hebrews*” (New York 1879–1880).⁸⁹

A magyar forradalom és szabadságharc lengyel „vészmadara” 1888. május 10-én halt meg Summith-ban. (New Jersey) Felesége, Henriette Heilprin 11 évvel élte túl, 1899. július 1-jén hunyt el. A hazai sajtó *Magyar ember halála Amerikában* című cikkével adózott emlékének. Röviden néhány szót a helyenként hiányos és helyenként túlzásoktól sem mentes híradásról: Heilprin Mihály Lengyelországban született, de már kora ifjúságában Magyarországra került. A szabadságharc kitörésekor (az „Amerikai Nemzetőr” szerint) miniszteri tanácsos volt a külügyminisztérium sajtóirodájában. 1850-ben a többi menekülttel együtt Párizsba költözött, s 1856-ban hajózott át Amerikába. Itt a fiatal Heilprin kiváló tudományát csakhamar széles körben megismerték, az Appleton „New American Encyclopédiának” ő volt a társszerkesztője, s a becses „American Cyclopediat” ő maga(?) szerkesztette. Azonkívül több tekintélyes lapnak, így az „Evening Post”-nak(?) belső munkatársa volt, s publicisztikai dolgozatai nagy olvasóközönségre találtak (. . .) Heilprin a New York-i magyar egyesületnek 1857 óta rendes tagja volt, s halála, mely az ottani magyar kolóniát egyik legderekabb tagjától fosztotta meg, mindenfelé a legnagyobb részvétet keltette.⁹⁰

Heilprin Mihály utóélete

A lengyel–magyar–amerikai zsidó Heilprin Mihály utóéletéről csak két szempontból beszélhetünk. Az egyik a szó szoros értelmében vett emlékezések, amelyekben magyarsága vagy magyar vonatkozásai szerepelnek, a másik, és ez az irodalmibb szempont, meddig volt irodalmi munkásságának legalább egy része, töredéke jelen a hazai irodalmi életben. A továbbiakban nem választjuk szét anyagunkat e két szempont szerint, hanem az anyag időrendjében próbáljuk rendszerezni mondanivalónkat.

Heilprin Mihályt a magyar reformkor, az 1848-as magyar forradalom és az azt követő szabadságharc tette költővé, magyar költővé. Ennek a korszaknak fénykörében csillog az ő alakja is. Csodálatos korszak ez, soha ennyien a régebben vagy nemrégiben betelepültek közül, és a nemzetiségiek közül nem érezték magukat oly hirtelen magyaroknak. Hogy csak egy példát említsék: az izraelita vallású Vasfi (Eisler) Mór és a német anyanyelvű Kertbeny-Benkő (Benkert) Károly, „két magyar honfi” tette le névjegyet választott nemzete, a magyarság mellett. Lipcsében *Hangok a múltból*⁹¹ című magyar nyelvű költői antológiával, amely a forradalom és szabadságharc idején megjelent köl-

88. Heilprin Mihály: a New York-i magyar egyesület, 1868 május végén. Vasárnapi Újság 1868. 298.

89. Vö. A 3. sz. jegyzetünk angol nyelvű lexikonának adataival.

90. Nemzet 1888. jún. 2. 152. sz. 3.

91. Hangok a múltból. Lipcse 1851. 151. skv. 1.

teményeket tartalmazza. Ha az 1830–31. évi bukott lengyel szabadságharcnak katekiz-musa lehetett Mickiewicz *A lengyel nemzet és a lengyel zarándokság* című könyvei, úgy az 1849 utáni magyar emigrációnak is imakönyve lehetett a ragyogó korszakot tükröző lípcsei verseskötet. Ebben olvasható a Kaszához, ki magyar. De nemcsak hazánk határait lépte túl Heilprin talán legjobb verse, hanem a nyelvi határokat is. A két magyar szerkesztő nagyon okosan és gyorsan megjelentette az antológiáját németül is, *Nationallieder der Magyaren*⁹² címmel, amelyben Heilprin verse immár németül, világnyelven is hozzáférhetővé vált. De idehaza kéziratos formában is terjedt. Cser József tanító kéziratos énekeskönyvében, amelyben Heilprin *Kaszához, ki magyar* című verse Szász Gerő: *Oh, Erdély elesned . . .* Léway József: *A lengyelekhez* (1849) és Langie-Sárosi *A lengyel légió dala* című induló társaságában olvasható.⁹³

A kiegyezés körüli évek szabadabb légkörében egyre többször találkozunk Heilprin nevével. Áldor Imre *Arany furulyája* (Budapest é. n. II. kiad. 118–119.) hozza a „kaszás” verset. Ebben a kötetben különben még 11 lengyelbarát vers is olvasható. Egy másik, ugyancsak ezekből az időkől származó versgyűjtemény szerzője Léczfalvi B. László *Riadó*⁹⁴ című antológiája szintén a *Kaszához, ki magyar* című verset idézi az olvasók emlékezetébe.

A külföld magyarjai közt emlegette már valamivel korábban Kertbeny Károly, irodalmunk fáradhatatlan külföldi nagykövete.⁹⁵

Az amerikai emigráns 1888-ban bekövetkezett halála egész emlékezéslavinát indított el. A Jókai Mór főszerkesztése alatt megjelenő *Nemzet* a Hírek rovatában emlékezett a *Magyar ember haláláról Amerikában*.⁹⁶ Ezt követte Hochmuth Izsák veszprémi rabbi baráti hangvételű, egyben tisztelgő, az életrajz szempontjából is fontos megemlékezése.⁹⁷ Heilprin Mihály ekkor már 32 amerikai évet tudhatott maga mögött, érthető, hogy ottan is akadt megemlékező, aki egy unitárius folyóiratban ír róla, részletesen szólva a magyarországi évekről is.⁹⁸ Szinnyei *Magyar írók élete és munkái* (II. kötet 1338) oldalán jelzett cikkekre, Eördögh Dániel írására (a Borsod-Miskolci Közlönyben 1888. 52. sz.), miskolci informátoromnak nem sikerült rátalálnia.

A következőkben elsősorban a magyar forradalom és szabadságharcokhoz kapcsolódó irodalomban, illetve miskolci helytörténeti jellegű kiadványokban keresem a heilprini nyomokat. Hentaller Lajos kelti életre a miskolci nemzetőrök dalát, a Nemzeti őrdalt, de a vers szerzőjének, Heilprinnek neve nélkül.⁹⁹

Az 1848/49-es események 50. évfordulóján Bernstein Béla szombathelyi rabbi ad ki könyvet Jókai előszavával *Az 1848/49-i magyar szabadságharc és a zsidók* címmel.¹⁰⁰ Ebben felsorolja a szabadságharcban fegyveresen harcolt zsidó tisztek nevét, teljes terjedelmében idézi Heilprin Mihály: *Kaszához, ki magyar* című versét,¹⁰¹ s hivatkozik arra is, hogy Borsod megye követe, Szemere Bertalan Heilprin példáját idézte az or-

92. *Nationallieder der Magyaren*, übersetzt von Vasfi (Eisler) Mór und Benkő (Kertbeny Károly). Braunschweig 1852. Jeger Verl. XXVI. 384.

93. Népdalok és költemények 1848–1849. OSzK kézirattár Quart. Hung. 3117 157/84–160/85 versző, a három másik vers: 285/150–286/151, – 295/155–296/156 és 297/156 – 298/157.

94. *Költemények az 1848/49-i szabadságharc történetéből*. Kolozsvár 1868. 72.

95. *Die Ungarn im Auslande I. Namensliste ungarischer Emigration*. Brüssel, Leipzig 1864. 20.

96. *Nemzet*. 1888. jún. 2. 152. sz. 3.

97. *Magyar Zsidó Szemle* 1888. 560–569.

98. *John W. Chadwick*: *Unitarian Review* 1888 September. Új közlése G. Pollak idézett könyvében 3–7.

99. *Hentaller L.*: *A szabadságharc dalai*. Bp. 1895. 88–90.

100. *Az 1848/49-i magyar szabadságharc és a zsidók*. Bp. 1898.

101. *Bernstein*: i. m. 213–214.

szágyűlésen, amikor a zsidók egyenjogúsításáról folyt a vita.¹⁰² A magyar könyvkereskedők lapja, a Corvina, Bernstein könyvére hivatkozik, amikor Heilprin Mihály életútját példakép állítja a hazai zsidóság elé.¹⁰³

A nagy évforduló után különféle alkalmi cikkekben, megemlékezésekben találkozzunk nevével. Vadnay Károly 1896-ban írt cikkében az első magyar zsidó minisztériumi alkalmazottak között emlegeti.¹⁰⁴

A Miskolc városának monográfusa, Szendrei János idézi a nemcsak helytörténeti szempontból jelentős *Nemzeti őrdalt* a röplapon megjelent verset facsimile kiadásban közölve alapvető monográfiájában,¹⁰⁵ de a kiadvány IV. kötetében a miskolci izraelita hitközség negyvenes évekbeli történetében csak Heilprin Mihály megjelenését emeli ki.¹⁰⁶ A monográfia következő kötete *Egyházi irodalom és költészet* című fejezetében emlékeztetbe idézi Heilprin *Zsidó kördalát*.¹⁰⁷ Ugyanott kapunk egy Heilprin életrajzot is, helytörténészről furcsa módon, átvéve Szinnyi lexikonának adatait.¹⁰⁸ Ekkor még csak helyenként szerepel Heilprin Mihály Miskolc irodalmában, később akadnak majd olyan miskolci szerzők, akik egyes Heilprin-problémákat igyekeznek közelebről vizsgálni, őket jórészt a jegyzetapparátusban idézem.

A Heilprin-irodalomban fordulatot jelent Heilprin vejének, Gustav Pollaknak *Heilprin Mihály és fiai* című monográfiája,¹⁰⁹ amely a Heilprin-irodalom egyik legfontosabb darabja. Benne kapjuk a lengyel–magyar emigráns amerikai irodalmi és publicisztikai tevékenységének részletes, adatszerű ismertetését. Ez a könyv rövid időn belül eljutott Magyarországra is, és Halász Gyula, a Magyar Földrajzi Társaság titkára a napi sajtóban részletesen ismertette.¹¹⁰

A polgári demokratikus forradalom napjaiban Rédey Tivadar, Heilprin személyében, a „magyar népköztársaság első apostolainak egyikét” látta *Köztársasági publicisták 1848-ban* című cikkében, a Köztársaság című újságban felfedezte a Köztársasági dalokat,¹¹¹ de magát a verskötetkét nem találta meg. Így aztán érthető, hogy Rédey cikke végén megjegyzi, hogy „a publikáció megjelenésének ténye érdekesebb, mint amennyire tartalma jelentékeny; szerzője költői vénájának semmi egyéb megnyilatkozása nem ismeretes”.

Amit az utóéletéről tudunk, bizony erősen mozaikszerű, mert véletlenül bukkanak fel itt-ott váratlanul adatok, utalások, nemegyszer a helytörténeti irodalomban, másszor pedig a magyar zsidóság történetének kereteiben. Az előbbire példaként szolgáljon egy miskolci alkalmi kiadvány a miskolci felsővárosi Szent Anna Egyházközség fennállásának centenáriuma alkalmából, amely teljes terjedelemben lekötölte Heilprin Nemzeti őrdalát. A kötet szerkesztője Rétay Kálmán Szendrei Miskolc monográfiájá-

102. I. m. 319. Sajnos nem találtam meg Szemere Bertalan felszólalásának szövegét.

103. Corvina 1899. 30. sz. jan. 30. 14.

104. Vadnay K.: Az első zsidó miniszteri fogalmazó. In. Vadnay K.: Irodalmi emlékek. Bp. 1905. 437–443.

105. Szendrei J.: Miskolc története 1800–1910. Miskolc 1911. IV. kötet 67. Illusztrációnk is innen van.

106. Uo. IV. köt. 398.

107. Uo. V. köt. 237.

108. Uo. V. köt. 287.

109. G. Pollak: Michael Heilprin and his sons. New York 1912.

110. A magyar szabadságharc egy elfelejtett költőjéről. Az Újság 1913. 185. sz.

111. Rédey T.: Vasárnap Újság 1918. dec. 29. 52. sz. 715.

nak IV. kötetéből vette át a költeményt.¹¹² Végre bekerült Heilprin Mihály a magyar irodalom reprezentatív történetébe is a magyar zsidó írók, tudósok (Bloch-Ballagi Mór, Dux Adolf, Helfi Ignác, Hugó Károly, Lőw Lipót, Szegfi Mór és Zerffi Gusztáv) társaságában.¹¹³ Ugyanez évben megjelenik az egész Heilprin-család Újvári Péter lexikonában, részben pontos, részben pontatlan adatokkal,¹¹⁴ majd tíz évvel később Kempelen Béla lexikonában is.¹¹⁵ Közben világhosszá válik, hogy időrendben Heilprin Mihály az első magyar zsidó költő, névvel ismert személyiség. A Túróczi-Trostler József és Zsoldos Jenő szerkesztette *Az első magyar-zsidó írónemzedék* című kiadvány közli Heilprin Zsidó kördalát (1846)¹¹⁶ és *Mit csinálnak Izraelben* (1847) című versét. Ebben az időben jelenhetett meg Csergő Hugó *Száz év magyar zsidó költői*, amelyben nemcsak a Zsidó kördal, de az általánosabb érvényű és jelentőségű szabadságharcos „Kaszához, ki magyar” is megvan.¹¹⁷ Mindkét kiadványból az derül ki, hogy Heilprin Mihály az első névvel ismert magyar zsidó költő.

Jeleznünk kell egy olyan kiadványt is, amely ha jól érzem, a magyar zsidóság aggályait fejezhette ki a fasizmus térhódítása, Ausztria német megszállása következtében várható tragikus eseményekre. Dr. Vida Márton szerkesztésében *Ítéltetek!* címmel jelenik meg egy kötet, amely néhány kiragadott lapot tartalmaz a magyar zsidó életközösség könyvéből. Itt szerepel Heilprin Mihály Nemzeti őrdalának több versszaka.¹¹⁸

A történelem nagy vihara után sem merül egészen feledésbe a Nemzeti őrdal és a Kaszához, ki magyar című versek írójának neve. A Magyar Mickiewicz Társaság főtítkárá, néhai kedves barátom Borsodi-Bevilaqua Béla hagyományokat keresve a társaság számára, jóindulatú fantáziával Heilprin „ausztriai honosnak tekinti, aki 1823-ban Krakko zsidó külvárosában, Kazimierzben (!?) született”¹¹⁹ . . . , ne folytassam tovább, a két világháború közti időszakban bizony sok dilettantizmus lopódzott be a magyar-lengyel kapcsolatokról cikkezők soraiba . . .

Szabadságharcunk 100. évfordulója alkalmából újból előkerül Heilprin alakja. A Zsoldos Jenő által szerkesztett *1848–1849 a magyar zsidóság életében* című könyvben közli a Nemzeti őrdalt,¹²⁰ közli kinevezésének történetét a belügyminisztériumba,¹²¹ a Kaszához, ki magyar című versét a lipcsei *Hangok a múltból* (1851) című antológiából,¹²² és Heilprin publicisztikai jellegű cikkeit.¹²³

112. Jubileumi emlékkönyv a Miskolc-felsővárosi Szent Anna egyházközség százéves fennállása alkalmából. Szerk.: *Rétay K.* Miskolc 1928. 126. uo. a 90. lapon szerepel Tárkányi Béla az Isten, ki Lengyelhonra emlékeztető Tábori éneke, amelyet 1848. aug. 30-án e templomban énekeltek.

113. *Pintér J.*: A magyar irodalom története VI. kötet Bp. 1939. 893–898. oldalakon, *Heilprin M.* a 895. lapon.

114. Magyar Zsidó Lexikon. Bp. 1929. 355.

115. *Kempelen B.*: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. III. Bp. 1939. 88.

116. Száz év előtt. Az első magyar zsidó írónemzedék. Szerk.: *Túróczi-Trostler J.–Zsoldos J.* Bp. 1940. Kiadja a Pesti Lzr. Hitközség Leánygimnáziumának Báró Eötvös József önképző köre. Bp. 1940. 61–68.

117. Száz év zsidómagyar költői. Kiadja az OMIKE kultúrtaácsa. Felelős kiadó Csergő Hugó. Bp. é.n./1940. 12–14. és 14–16.

118. *Ítéltetek!* Néhány kiragadott lap a magyar zsidó életközösség könyvéből. Bp. 1939. 14.

119. *Borsodi Bevilaqua B.*: Egy lelkes magyar demokrata New Yorkban száz esztendővel ezelőtt. Magyar-lengyel Kurir 1946. nov. 30. 10. sz. 8.

120. 1848–49 a magyar zsidóság életében. Szerk.: *Zsoldos J.* Bp. 1948. 54–55.

121. Uo. 203.

122. Uo. 203–205.

123. Uo. 214.

Megszóal egy miskolci helytörténész is, Sárközi Andor, aki centenáris kiadványában dicséri Heilprin Mihály miskolci könyvkereskedő lelkesítő erejű Nemzeti őrdalát, amelyet teljes terjedelemben leközl.¹²⁴

Kapitális hibát követett el a Dolgozók Kultúrszövetsége kiadásában megjelent *1848 a költészetben* (A szabadságharc 100 év verseiben) antológia népes szerkesztőbizottsága. Könyvükbe a következő bakit olvashatjuk: Horváth Mihály (1809–1878): Kaszához, ki magyar. A kiváló történésznek tulajdonított verscímelfírás valószínűleg úgy keletkezett, hogy a szerkesztők kezébe a *Hangok a múltból* című lipcsei antológia került, ahol a kaszás vers alatt szerzőként H. M. szerepelt. Nem tudták, ki lehet ez a titokzatos H. M. a kortársak közül, a H. M. rövidítésnek Horváth Mihály látszott a legjobban megfelelni . . .¹²⁵

Spira György, 1848/49. kitűnő magyar ismerője egyik régebbi könyvében, ahol a szabadságharc megszervezéséről, majd a költőkatonáról ír, két, bennünket közelebbről érdeklő példát idéz a „kaszásháborúval” kapcsolatosan: Arany Jánost és Heilprin Mihályt. Arany János *Mit csinálunk?* című versét azért is idéznünk kell, mert a Tompa-féle idézetek mellett elmaradt. „A rendet a réten / Már levágtuk régen: / Megmártjuk kaszánkat / Ellenség véreben. // Szép piros harmatban / Fürösztjük kaszánkat: / Övig-övig vérben / Védjük jó hazánkat”. Spira így folytatja: „Egy másik költő a lengyel példát állítja a nép elé. „Nem puska, kard sem kell, / Ha éles kasza van; / Hatalmas fegyver ez / A nép csatáiban. / Így harcolának, így / A bátor lengyelek. / S kaszáik százszor is / Ágyúkon győztek! / Ha meg nem menti senki más, / Megmenti hazáját a kaszás!” / H. M.: Kaszához, ki magyar/.”¹²⁶

Ha a magyar irodalom története nem is tartja már számon Heilprin Mihályt, legalábbis mint érdekes irodalmi jelenséget, az amerikai magyar irodalom történésze Leslie Konnyu (Könnýű László), a Kossuth emigráció írói közt Kerényi Frigyes, Xantus János után emlegeti Heilprin Mihályt is, főként G. Pollak könyve nyomán. Magatartására Pollak könyvéből idézi a búcsúvers szép szavait Heilprin szájából: „Árpád népe nem halt meg, a magyar élni fog még.”

Heilprin Mihályról régi lexikonaink, a Pallas és a Révai még meg-megemlékeztek, a Magyar Életrajzi Lexikon három kötete már nem. Szerény soraink őrizték meg az emléket annak a tudós embernek, aki Piotrkówból jött Magyarországra, Miskolcra, aki magyar költővé tudott válni, aki szűkebb pátriájában kultúrát igyekezett terjeszteni, aki tudása, intelligenciája, nagy nyelvtelensége révén Amerikában is megtalálta a helyét, és ott sem felejtkezett meg arról, hogy honnan jött és ha nálunk csak átmenetileg tartózkodott is, harmadik és végső hazájában sem feledkezett meg az elsőről, és a másodikról, ahol fejlődése kiteljesedett, ahol a napi eseményeknek majdnem hogy a középpontjába került, aki hittestvéreinek is példát mutatott a befogadó országgal szembeni lojális magatartásra, akit tehetsége olyan teljesítmények létrehozására tett képessé, amelyek előtt ma is elismeréssel és tisztelettel hajtjuk meg fejünket. Életének második nagyobb felében is meg tudott maradni magyarnak, zsidónak és lengyelnek is.

Élete egy szerény, eléggé elfelejtett fejezete a magyar–lengyel művelődési kapcsolatoknak. Irodalmi és publicisztikai, valamint társadalmi tevékenysége rászolgált arra, hogy legalább egy félmondat erejéig megemlítsék a magyar romantika irodalmának történetében, egy nagyobb kultúrtörténeti összefoglalásban vagy legalább a magyar forradalom és szabadságharc nemzetközi kapcsolatait feldolgozó monográfiában, vagy legalább új, terjedelmesebb magyar életrajzi lexikonban . . .

124. Sárközi A.: A nemzetőrség készen áll! . . . Miskolc 1948. 16–17.

125. 1848 a költészetben. A szabadságharc 100 év verseiben. Bp. 1948.

126. Leslie Konnyu. A history of American Hungarian literature. Cooperative of American Hungarian Writers 1962. 15–16.

MIHÁLY HEILPRIN, EIN VERGESSENER DICHTER DER UNGARISCHEN REVOLUTION UND DES UNGARISCHEN FREIHEITSKAMPFES

(Auszug)

Der Lebenslauf Mihály Heilprins ist in einem weiten Bogen gespannt. Er wurde im damals russisch-polnischen Piotrków geboren und gelangte im Alter von zwanzig Jahren nach Ungarn, von hier aus nach etwas mehr als zehn Jahren dann nach Nordamerika. Das ist auch darum ein inhaltsreicher Lebenslauf, weil Heilprin innerhalb von 4–5 Jahren nicht nur ausgezeichnet ungarisch gelernt hat, sondern sich auch, aus einer jüdischen Intelligenzlerfamilie stammend, innerhalb von kurzer Zeit in das ungarische geistige Leben einschalten konnte. In Amerika hat er, als ständiger Mitarbeiter mehrerer Lexika und der Zeitschrift „Nation“ arbeitend, weder seine Heimat, noch seine zweite Heimat, Ungarn, vergessen.

Mihály Heilprin wurde am 23. Februar 1823 in Piotrków als Sproß einer alten jüdischen Wissenschaftlerfamilie geboren (über diese Familie wird in der *The Jewish Encyclopedia* im VI. Band auf mehreren Seiten geschrieben). Zur Jahreswende 1842–1843 läßt er sich mit seinen Eltern, Geschwistern und seiner Frau in Miskolc nieder. Nach vierjährigem Aufenthalt in Miskolc bringt Heilprin seinen Schmerz über das Scheitern des Galizischen Aufstandes von 1846 in Versen und zu gleicher Zeit die Freude der ungarischen Juden über die Streichung des seine Glaubensgenossen verletzenden Toleranzediktes durch den König in seinem Gedicht „*Jüdisches Rondo*“ in ungarischer Sprache zum Ausdruck. Im *Rondo* nennt er Ungarn schon „seine Heimat“, seine „gute Mutter“. Im Sinne der Intelligenzler-Traditionen seiner Familie schaltet er sich auf dem Gebiet der geistigen Arbeit in das Leben der Stadt ein: Er eröffnet eine Buchhandlung. Er ist gern gesehener Gast im sich für die Reformen begeisternden adligen Kassino der Stadt, in seiner Buchhandlung war auch der hervorragendste Dichter dieser Zeit, Sándor Petöfi. Als Erwiderung auf dessen „*Nationallied*“ (15.3. 1848) veröffentlicht Heilprin auf einem Flugblatt sein „*Lied der nationalen Wacht*“, das vertont auch weite Verbreitung findet. Seine während der Zeit der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes von 1848–1849 geschriebenen Gedichte veröffentlicht er am 21. Mai 1849 unter dem Titel „*Lieder der Republik*“ in Buchform. In dem Bändchen veröffentlicht er Gedichte revolutionärer Stimmung aus der europäischen Literatur, vor allen Dingen von Georg Herwegh, aber auch insgesamt zehn eigene Gedichte. Das vielleicht bekannteste, am längsten weiterlebende Gedich von ihm, „Zur Sense, wer Ungar ist“, erinnert an die *Varsovienne* von Delavigne. In Heilprins eigenen Gedichten sind die Ideen und künstlerischen Einflüsse der großen ungarischen Dichter dieser Zeit, Vörösmarty und Petöfi, stark zu spüren. Die Ehrlichkeit seiner Gefühle kann ihm jedoch nicht abgesprochen werden.

Im Frühjahr bekommt er eine Stelle als Referendar im Innenministerium. Er war einer der ersten Staatsbeamten Ungarns jüdischer Abstammung. Er hält auch in den kritischen Phasen des Freiheitskampfes aus und ermuntert mit seinen Gedichten und Artikeln zum weiterem Kampf. Nach der Niederlage flüchtet er nach Paris und kehrt dann Ende 1850 nach Miskolc zurück. In den schweren Jahren der Unterdrückung beginnt er ein gewagtes Unternehmen: Er erweitert seine Buchhandlung durch einen Verlag und dadurch gerät er mit den hervorragenden literarischen Persönlichkeiten dieser Zeit in Verbindung. In seiner Unternehmung „Schöngeistliche Bibliothek“ veröffentlicht er die Werke von 4 Dichtern und Schriftstellern. Er gibt die Gedichte von Mihály Tompa und je einen Roman von E. Sue, Scribe und Wettenbergh heraus. Da er aber nicht auf seine Kosten kommt, gestaltet er seine Buchhandlung zur Leihbibliothek um

und weil er seiner Familie in den Jahren der Habsburg-Willkür auch damit keine Existenz sichern kann, wandert er nach Nord-Amerika aus.

Dort findet er sich schon als freier Mensch, in einem Land demokratischer Ordnung. Betreffs seines dortigen Lebens können wir uns auf das Buch seines Schwiegersohnes Gustav Pollak „*Michael Heilprin and his sons*“ (New York, 1912) stützen. Er kommt mit der Redaktion von „New American Cyclopedia“ und mit dem beliebten Wochenblatt für Politik, Literatur, Wissenschaft und Kunst „Nation“ in Verbindung. Im Lexikon schreibt er ungarische und polnische Prosaartikel, in „Nation“ beschäftigt er sich aber mit der Geschichte Ungarns und Polens, mit der neueren, das heißt, zeitgenössischen Situation. 1857 übersetzt er für „Graham’s Magazin“ Petőfi-Gedichte (Ein Gedanke bedrückt mich . . . : My care und Meine Lieder: My songs). Das Treffen der ungarischen Patrioten des Jahres 1860 begrüßt er mit einem begeisterten englischsprachigen Gedicht, „Ungarn wird wieder leben“ lautet eine Zeile des Gedichtes. Als Mitglied der dortigen Magyar Egylet (Ungarischen Vereinigung) sendet er Briefe mit Berichten über das Leben der dortigen Ungarn an die Budapester Zeitung Vasárnapi Újság (Sonntags-Zeitung). Die letzten Jahre seines Lebens widmet er sich der Unterstützung seiner aus dem zaristischen Rußland geflüchteten Glaubensgefährten und er schreibt ein Buch über die Analyse der alten jüdischen Dichtung. Am 10. Mai 1878 verstirbt er in Sumith (New Jersey).

Der Erforscher der ungarisch-polnischen literarischen und kulturellen Verbindungen empfand es als seine Pflicht, an die Arbeit und an das Leben Mihály Heilprins zu erinnern, dessen Treue auch heute noch als Beispiel für das schaffende Leben, für die gemeinsame Arbeit dasteht.

István Csapláros

EGY NEMESI CSALÁD FÉNYKÉPEI

TARCAI BÉLA

A közelmúltban érdekes és értékes anyaggal gyarapodott a Herman Ottó Múzeum: tulajdonunkba került a sajkókazai és radványi báró Radvánszky család hagyatékának egy része és benne több mint ezer fénykép. E képek első és nagyvonalú áttekintése azonnal azt a benyomást keltette bennünk, hogy itt nem a szokványos családi fényképgyűjtemény egy változatáról van szó, hanem sokkal többről: tudatos és meghatározott szempontok által vezérelt emlékgyűjtésről és őrzésről. Ez a következtetés ösztönzött bennünket arra, hogy az anyag feldolgozását a fényképekkel kezdjük.

Sajnos, az is hamar kiderült, hogy a hozzánk került képek csak töredék részét képezhetik a teljes gyűjteménynek, mert – amint ez a későbbiekből kitűnik – több utalást-találtunk az egyéb forrásokban bizonyos fényképekre, amelyek eddig nem kerültek elő, de meg kellett, s talán még ma is meg kell lenniük valahol. Az információs forrásokat illetően a legfontosabb és leghasználhatóbb Radvánszky Béla naplójának eddig előkerült része. A naplófeljegyzések adatai alapján megkezdett, más irányú kutatásaink eddig még nem jártak eredménnyel.

Ahhoz, hogy a Radvánszky család fényképgyűjteményével kapcsolatos mondani-valónk térben és időben érthető legyen, előljáróban el kell mondanunk egyet s más-t a családról és az említett naplóról.

A Radvánszky család

A család eredete a 12–13. századra nyúlik vissza. Nemesi előnevét a Borsod megyei Sajókazától, illetve a Zólyom vármegyében lévő Zólyomradványtól nyerte. (Az utóbbi ma Besztercebánya egyik elővárosa.) Mindkét névadó faluban és környékén jelentős birtokokkal rendelkeztek, de a közvetlen rokoni kapcsolatok révén gazdának érezhették magukat Abaúj, Nógrád és Pest vármegyében is. A magyar báróságot a család Radvánszky Antal révén 1875-ben nyerte el, aki több mint 50 évig volt Zólyom vármegye főispánja¹ és több magas társadalmi és protestáns egyházi tisztséget is betöltött 1882-ben bekövetkezett haláláig.

A család virágkorát a 19. század második felében élte. A családi krónikák említést tesznek ugyan Radvánszky Lászlóról, aki az 1700-as években udvari tanácsosi rangot ért el és szép latin nyelven írt családtörténeti, valamint utazásait megőrkítő munkáival szerzett hírnevet magának és családjának, de a legjelentősebb személyiség a sajkókazai ágból származó Radvánszky Béla (1849–1906) volt. Jogot tanult Pesten, sokat utazott külföldön és itthon. Közéleti pályáját 1875-ben mint országgyűlési képviselő kezdte. 1882-ben Antal nagybátyja halála után a király Zólyom vármegye főispánjává nevezte ki. 1894-ben, az akkor elhunyt és ugyancsak borsodi Vay Miklós örökébe lépett a

1. A naplóban ez így szerepel, valójában több mint 50 éves közszolgálatról van szó.

protestáns főrend részére fenntartott koronaóri tisztségben, 1895-ben belső titkos tanácsosi címet kapott.

A közhivatali funkciók mellett széles körű tudományos és társadalmi tevékenységet is kifejtett. Elsősorban a családtörténet, az életmódkutatás és a lakáskultúra érdekelte. A nemesi családok levéltáraiban végzett kutatásai eredményét a „Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században” című munkájában 1879 és 1895 között, több kötetben publikálta. 1879-ben az Akadémia levelező tagja, 1887-ben tiszteletbeli tag, majd 1891-ben igazgatótanácsi tag lett. 1883-ban megalapította a *Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság*ot, tagja volt a Történeti Társulatnak, az Archeológiai Társaságnak. Az említett Társaságokban rendszeresen tartott előadásokat a legkülönbélebb témákról. 1904-ben kiadta Rimay János világi verseit, amelyeket a Történeti Társulat 1874-ben tartott vándorgyűlése alkalmával a zólyomradványi kastély levéltárában találtak meg Balassa Bálint szerelmes verseinek másolatával együtt.

Érdeklődése kiterjedt a tudomány és a művészet szinte minden ágára. A család könyvtárát impozáns méretűre fejlesztette. A könyvek elhelyezése céljából a sajkóczai kastélyt könyvtári szárnyal bővítette, folyamatos megbízásokkal látta el a Munkácsy-tanítvány Pataky László és a Lotz-tanítvány Vajda Zsigmond festőművészeket, lelkes és hozzáértő bírálókat írt Adelina Patti² pesti hangversenyeiről és az Amerikából hazatért Vay Lénárd hegedűművész játékaról.

Kitűnő gazda volt. Tapasztalatait és energiáját nem csupán saját birtokai növelésében kamatoztatta, hanem a közeli és távoli rokonok gondjainak megoldásában is részt vállalt, nemegyszer jelentős anyagi áldozatok árán. Jó vadász hírében állt, kitűnő lovai, híres ménesei voltak. A társasági vélemények szerint az övé volt a legjobb és a legelegánsabb fogat Pesten.

1885-ben feleségül vette Tisza Kálmán leányát, Paulinát, Tisza István húgát. Ezzel a család rokoni kapcsolatai jelentősen bővültek, bár eddig sem voltak jelentéktelenek. A család két ága, a sajkóczai és a radványi önmagában is nagy befolyást jelentett, s ezt erősítette a hejőcsabai Bárczay, az alsózsolcai, illetve a golopi Vay, valamint a varsányi Podmaniczky családdal fennállott rokonság. Tiszáék révén a kör bővült a Degenfeld, a Teleki, a Bethlen, az Almásy és ismét a Podmaniczky családdal.³

A Radvánszky Béla és *Tisza Paulina* házasságból három gyermek született: *Kálmán* 1887-ben, aki élete végéig hű maradt Sajókazához. Országgyűlési képviselő volt, gazdálkodott, kutyatenyészetet létesített. 1945 után a faluban húzódott meg 1965-ben bekövetkezett haláláig. Öccse, *Béla* (1889–) 1912-ben „sub auspiciis regis” szerzett orvosi diplomát. Testvérhúguk, *Dóra* (1896–1978) báró Karg Antalhoz ment férjhez. Spanyolországban halt meg.

A háborúban a család szétszóródott, a sajkóczai kastély jórészt elpusztult, nevük ma már csak az emlékekben él.

Radvánszky Béla naplója

Alapos okunk van feltételezni, hogy Radvánszky Béla naplóját nem szánta a nyilvánosságnak. Erre mutatnak mindenekelőtt azok a kritikai megjegyzések, amelyek – mai szemmel nézve is – ellentétben állottak a korabeli arisztokrácia felfogásával, az író társadalmi helyzetéből adódó konvenciókkal. De erre utal az is, hogy a folyóírással írt naplórészek közé egyéni titkosírással beszúrt mondatok vannak, s ezek Radvánszky legbensőbb érzelmi életének hol kellemes, hol viharos megnyilvánulásait rögzítik. Minthogy az írásmód az ún. „magyar cézár” jelrendszernek felel meg, s ebben minden

2. Adelina Patti (1843–1919) spanyol–olasz származású operaénekesnő.

3. A felsorolás egyik család esetében sem teljes.

1. kép. Br. Radvánszky Antal főispán
1880 körül

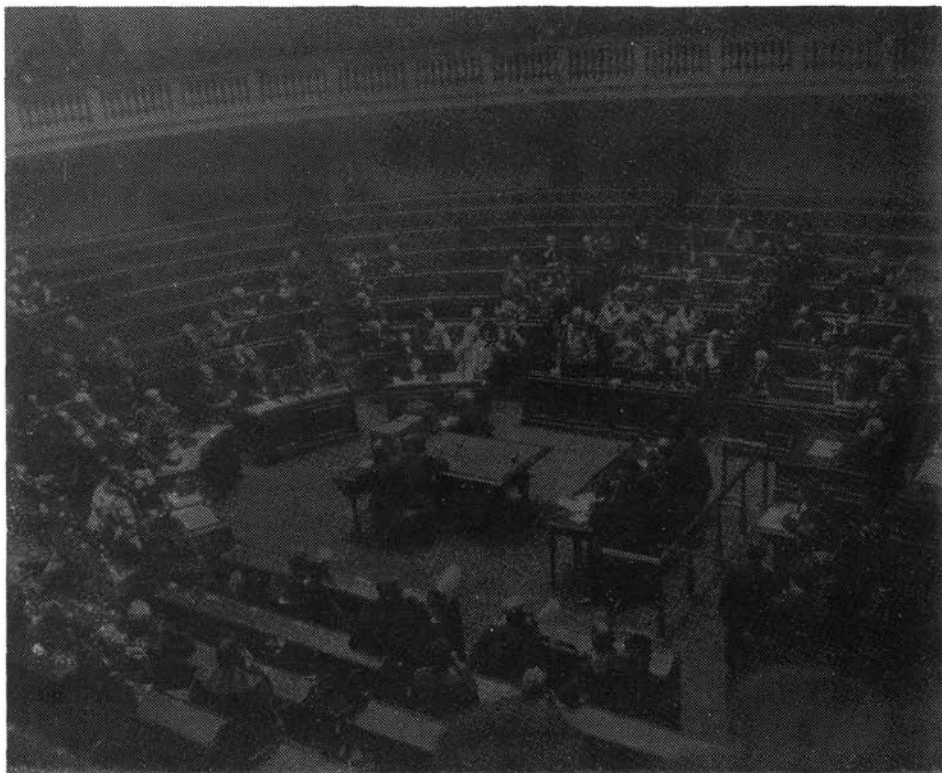

2. kép. Br. Radvánszky Béla
koronaórré választása idején, 1894-ben

betűt egy egyénileg kreált jel helyettesít, a mi esetünkben két változatban, a megfejtés nem okozott különösebb nehézséget.

Valószínű, hogy Radvánszky a naplóírást 1871-ben kezdte el, s évente egy-egy kötetet írt 1880-ig. A kötetek sorszámozása ugyanis a naptári évek szerint folytatódik. A megtalált kötetek az 1876-os 6. sorszámnál kezdődnek. (Az 1–5. kötet eddig még nem került elő.) A naplóvezetés 1891. május 1-jén hirtelen abbamaradt.

A napló, azon túl, hogy rögzíti a család prominens tagjainak közéleti tevékenységével kapcsolatos eseményeket és szubjektív megjegyzéseket, a családi és rokoni körben, a birtokviszonyokban bekövetkezett változásokat, a rendkívül mozgalmas társadalmi élet képét, megismerteti az olvasóval Radvánszky Béla jellemét, gondolkodásmódját, politikai felfogását és alapvetően kritikus alkatát. Elítéli apósa megalkuvó politikáját, hibáztatja Deákot és pártját, mert a kiegyezésben elmulasztotta az egyetlen történelmi pillanatot a magyarság jogainak és érdekeinek teljes körű érvényesítésére, a képviselők komolytalan tárgyalási stílusát látva azon tépelődik, hogy lemond mandátumáról, de mégsem teheti, mert akkor el kellene foglalnia helyét a felsőházban, ahol ugyanaz a helyzet, megjósolja, hogy az arisztokrácia elveszti befolyását és pozícióját a közéletben, ha nem hagy fel a felelőtlen élet- és gondolkodásmóddal. Keményen vitatkozik Fraknoi Vilmostal, aki mereven ellenzi a Heraldikai és Genealógiai Társaság megalapítását. Leírja munkamódszerét, amellyel az életművének szánt Családélet című könyvsorozatához az adatokat gyűjti. Felháborodik azon, hogy a Teleki család nem engedélyezte a marosvásárhelyi levéltárban a kutatást, vagy azon, hogy Uzapanyit-

3. kép. Br. Radvánszky Béla koronaöri bemutatkozása a felsőházban, 1895-ben

ban⁴ az egykori Uza nemzetség pergamenjeit a gazda ágybetétnek használta. Ugyanakkor boldogan említi, hogy Héderváron milyen szíves fogadtatásra talált és milyen értékes forrásokra bukkant. De azt sem felejtí el feljegyezni, hogy amikor Ferenc Józsefnél audiencián jelent meg Antal nagybátyjával, a király az első mondat közben félbeszakította a jól betanult német nyelvű dikciót és magyarra fordítva a szót, 12 percig folyamatosan beszélgetett velük magyarul.

Mindezek leírása közben felbukkan rengeteg név, rang, adat, esemény a korabeli Magyarország politikai, társadalmi, gazdasági életében szerepet játszó férfiak, a szalonokban, bálokon, a lóversenyeken és a korzón tündöklő hölgyek nevei. Az utóbbiak esetében igazi férfiszemmel regisztrálja a külső és belső tulajdonságokat. Ha már most a napló mellé kitergetjük az ezernyi fényképet, akkor szinte megelevenedik az a világ, amelyben Radvánszky Béla élt, gondolkodott és alkotott. Egy darab történelem.

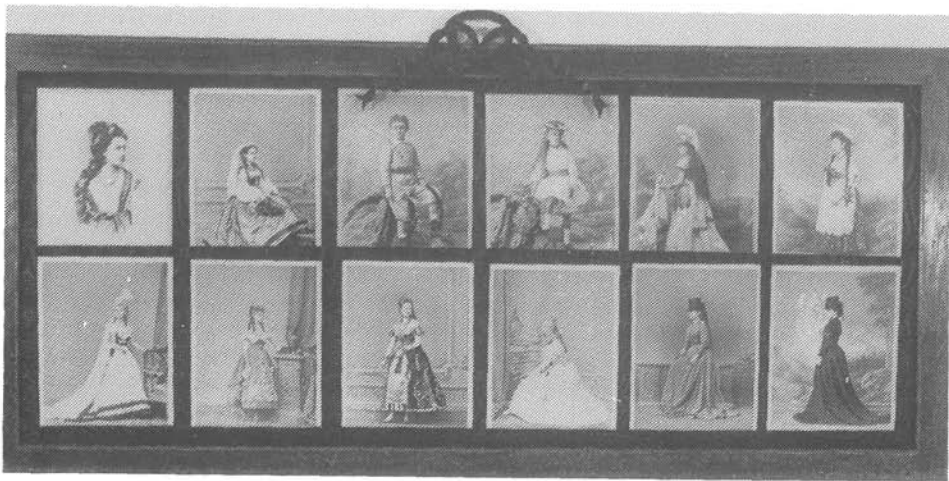
A családi fényképgyűjtemény

A fotográfia történetének krónikásai a társadalmi kölcsönhatások elemzése kapcsán gyakran és szívesen hivatkoznak a fénykép demokratizmusára. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a technika mindenki által elsajátítható és gyakorolható, másfelől azt, hogy olcsósága, korlátlan sokszorosíthatósága, mozgékonytsága és közérthetősége révén még

4. Rimaszombat közelében fekvő község, a Szentmiklóssy család fészke, ma Panictovo.

4. kép. Koller Károly: A Tisza család fiatal tagjai:
Tisza István–Tisza Ilona, gr. Bethlen Pál–Tisza Jolán, 1880 körül

5. kép. Fényképtartó a Tisza család gyűjteményéből

6. kép. Br. Radvánszky Béla és Sarolta Miskolcon, 1877-ben

a kevésbé tehetősek is bekerülhetnek a felhasználók körébe. Ehhez kapcsolódik még az a nézet is, hogy a kisember vágyai netovábbjának megvalósulását látta és látja a fényképben, mert most már ő is megörökíttetheti arcát – kis költséggel és kevés fáradtsággal – a maga és utódai számára. Ez a következtetés azonban így és általában nem érvényes a fotográfiára. Az első időkben ugyanis a fénykép luxuscikk volt. A dagerrotípiák ezüstözött rézlemezre, körülményes eljárással és egyetlen példányban készülhettek, tehát drágák voltak. Az ún. nedves eljárások korában pedig a mestereknek hatalmas apparátust kellett mozgatni ahhoz, hogy a világ és elsősorban embertársaik képét „a valósághoz hűen” rögzíteni tudják. Ez sem lehetett olcsó mulatság.

Amióta III. Napóleon 1859 táján bevetődött egy párizsi fényképező műtermébe, pontosabban udvarába, hogy egyetlen kedves fiát, Lulut lefényképeztesse és véletlenül ő maga is rajta ragadt a képen, a felsőbb körökben sikk lett a fényképezkedés. Disderi mester 1857-ben sem feltétlenül a kisemberek számára találta fel és szabadalmaztatta a fényképező látogatókartát, amit azután szerte a világban névjegyként használtak. Pesten Mayer György az első, igazi iparosnak tekinthető magyar fotografus is „az előkelőbb közönségnek” ajánlja műintézetét 1844-ben. Párizsban a republikánus Gaspard Felix Tournachon – művésznéven Nadar – a szellemi elit részére nyitotta meg műtermét az 1850-es évtized elején, hogy arcképeket gyűjthesse Pantheonja számára.

A fényképezés hő- és őskorában tehát aligha lehetett szó a feltételezett népszerűségről. Ebben az időben elsősorban a tehetősek juthattak hozzá, hogy saját vagy lovaik és kutyáik képmásában az új és hamar divatosá vált találmány révén, gyönyörködhesenek, vagy képeikkel szeretteiket, barátait megajándékozzák. A Radvánszky család tagjai is ezt a divatot követték. Emellett, természetesen, és minthogy módjuk is volt

nozzá, őrizték a hagyományokat is. A család gyakori vendége volt a rokon Vay Miklós szobrászművész, akinek ugyan Bécsben volt műterme, de ha Golopon vagy Sajókázán járt itt is mintázott szobrokat a család tagjairól. A hosszabb-rövidebb időre szerződötetett festőművészek is készítették portrékat a családi arcképcsarnok részére. Sajókázán az éppen Münchenből hazatért *Pataky László* talált mecénásra és otthonra, azaz a meglepő feladattal, hogy elsősorban lovakat fessen. Pataky eleinte ódzkodott ettől a megbízástól, minthogy lovakat még sohasem festett. Végül is – miként a naplóban olvashatjuk – „egészen jól sikerült” képeket festett a házigazda kedvenc lovairól. Lehetséges, hogy a gyors akklimatizálódásban szerepe volt a család egyik gyakori hölgyvendégének is, akit – ugyancsak a napló szerint – két hónap alatt kitűnően megtanított festeni és akiről nem kis malíciával jegyzi meg Radvánszky: „Úgy látom, M. fiórtól Patakyval!”.

Pataky Lászlót *Vajda Zsigmond* követte, aki azzal is elnyerte a házigazda szimpátiáját, hogy fényképeket is készített a kastélyokról. A gyűjteményben egy ilyen tudtunk teljes bizonyossággal azonosítani, és pedig azt a keretezett tablót, amely 1884. augusztus 20-án készült a zólyomradványi kastélyról. A sajkókázai kastélyban fényképezett *Klöz György* is és a miskolci mester, *Schabinszky László*, Munkácsy Mihály barátja.

Visszatérve a fénykép demokratizmusával kapcsolatos gondolatainkhoz, az ilyen irányú fejlődés csak a 60-as években következhetett be és ténylegesen meg is valósult. Ekkorra alakultak ki a nyersanyagok és a technikai eszközök tömegtermelésének feltételei. A fénykép ennek következtében valóban olcsó és mindenki számára elérhetővé vált. Az is tény viszont, hogy a korábban kialakult elit fényképezési szokások és intézmények továbbra is őrizték pozícióikat.

A múlt század második felének társadalma megszokta, hogy tagjait a rang és a vagyon által meghatározott lehetőségek szerint osztályokba sorolja. Így alakultak ki a mesterséges elkülönülés formái a templomi ülésrendtől kezdve a vasúti kocsikon és a kaszinókon keresztül a vadásztársaságokig. Miért lett volna ez másként a fotográfiaiban? A korábban is „az előkelőbb közönség” kiszolgálására berendezkedett műtermek tovább fejlesztették exkluzív jellegüket. Most már nem elégedtek meg a romantikus tájakat, erdőrészeteket imitáló kulisszákkal, hanem templom- és palotaméretű műfalakat festettek és ezek közé a legkényesebb ízlést is kielégítő reprezentatív bútordarabokat raktak. Hogy ezek nem mindig illettek össze, az különösebben senkit sem zavart. (Ilyen környezetben örökítették meg magukat pl. Tisza Kálmán legénykorú gyermekei.)

Az újabban létesült kispolgári műtermek „szolid árakkal és előzékeny kiszolgálással” indultak versenybe a nagyerdemű közönség pártfogásáért. Az előbbi kategóriából

7. kép. *Inkey Fernande* galambárus leány jelmezében, 1877-ben

8. kép. Vajda Zsigmond: A zólyomradványi kastély, 1884-ben

nőttek ki a császári, királyi és főhercegi udvari fényképészek legtöbbször anélkül, hogy azt a bizonyos udvart vagy annak lakóit valaha is látták volna. Az udvari körökből kiszorult polgárok részére maradtak a mellékutcák hátsó udvaraiban szorgoskodó műtermes, vagy a vásárokat látogató vándor- és gyorsfényképészek.

Radvánszkyék és a köreikhez tartozó családok tagjai tömegével készítették a fényképeket önmagukról és környezetükről. A vizekpartokon – ezekből viszonylag kevés van – a leggyakrabban *Borsos*, *Simonyi* és *Strelisky* neve fordul elő. A nagyobb tömeget alkotó kabinetképek szerzői *Strelisky*, *Ellinger*, *Klősz*, de leginkább *Koller*, illetve utódai. Az újabb keletű képek *Székely Aladár*nál készültek. A vidéki műtermek közül *Dunky* és *Veress Ferenc* kolozsvári, valamint *Gondy* és *Egey* debreceni mesterek vannak képviselve. Találhatók ezeken kívül szép számmal a leghíresebb bécsi, párizsi, valamint az előkelő fürdőhelyek műtermében készült kabinetképek is. Érdekes, hogy a család tagjai a közelben lévő és mindig útba eső miskolci műtermeket nem látogatták. Az eddig megtalált anyagban összesen két miskolci képet találtunk. Az egyiket *Szinay István*, a másikat *Geil H. József* készítette. Ezek közül az utóbbi az érdekes, mégpedig a felvétel körülményei miatt. A derék Geil mesternek ebben az esetben ki kellett cipelnie fényképezőgépét az utcára, hogy ott Radvánszky Bélát és hűgát Saroltát, az egylovas hintón ülve lefényképezhesse, az utca közönségének nem csekély bámulatára, amint ez a képen is látható. A fénykép valószínűleg 1877. július 29-én készült, amikor is nagy lóverseny volt Miskolcon és ott mindkét Radvánszky testvér futtatta lovait és fogatait. A napló egyébként a legtöbb esetben csak a fénykép készítésének tényét regisztrálja, a megjegyzések nem vonatkoznak a kép minőségére, sokkal inkább az ábrázolt személyekre. Egy esetben, 1876-ban mégis kivételt tett Radvánszky, amikor azt írta, hogy Koller tanár megküldte „M. művészileg színezett fényképeit.”

Erőltetett dolog lenne a fényképgyűjtemény és a napló között olyan összefüggést keresni, mintha az egyik a másiknak illusztrációja lenne. A kapcsolat abban mutatható ki, hogy mindkettő ugyanazokról az emberekről, ugyanarról a korról, eseményekről,

9. kép. Br. Radvánszky Béla gyermekei 1990 körül

hangulatokról szól. Kár, és a feldolgozást igen nehezíti, hogy a kb. 1860-tól 1940-ig terjedő korszakot átfogó képanyag zilált állapotban került gyűjteményünkbe. Ennek következtében az őrzés eredeti módjára csak következtetni tudunk. Találtunk több angol gyártmányú, üvegezett keretet, amelyekbe moaréval bevont zsebes betétekbe lehetett a kabinetképeket elhelyezni. A kedvesebb és ezért felnagyított képeket elegáns egyedi keretekben akasztották a falakra. Minthogy a képek jelentős része, az eddigi hányódás mostoha körülményei ellenére is kitűnő állapotban van, alaposnak tűnik az a feltételezésünk, hogy a család a fényképeket a már említett üvegezett keretekben és albumokban őrizte.

Viszonylag kevés képen találunk az ábrázolt személyre vagy a készítés körülményeire utaló adatot. Gondosan adatolva vannak viszont a szűkebb család tagjairól, elsősorban a gyermekekről készült fotók. Úgy tűnik, hogy mindkét családban a „Mama” gyűjtögette a képeket és vezetgette a legfontosabb adatokat. Később a Tisza család képei is Sajókazára kerültek. Ezért lehetnek képeink Tisza Kálmánról és Tisza Istvánról életük különböző korszakaiból. A gyűjteményben van a Tisza Kálmánról közvetlenül a halála előtt készült, utolsó fénykép. Vannak fotók a régi és az új országházról, a miniszterelnöki rezidenciáról és talán történelmi érdekesség a Tisza István vörös szalonját ábrázoló, levelezőlap méretű fénykép, melynek hátoldalán Tisza István felesége 1914. július 26-án közölte Radvánszkyéval a háború várható kitörésének híret. Egy másik képen, amely az alig 4 éves korában elhunyt Tisza Juliskát ábrázolja, a mindig keménynek ismert Tisza István egy Keats-versből vett idézetekkel búcsúzik leányától, 1893-ban.

A családi élet intimebb pillanatait ábrázolják azok a fotók, amelyek részben a geszti és részben a sajókazai kastélyban készültek. Ezek között már szép számmal találhatók ún. amatőrképek is. Eddig azt sikerült megállapítani, hogy a múlt század utolsó éveiben Radvánszky Kálmán elkezdett fényképezni, mégpedig Kodak boxgép-

10. kép. Br. Radvánszky Kálmán amatőrfelvétele 1900 körül

pel. Ő a családi együtteseken kívül lovakat, kutyákat és az uradalom alkalmazottainak gyerekeit fényképezte. A negatívok egy része, igaz, hogy nagyon viharvert állapotban, de megmaradt.

A fénykép, mihelyt megjelent a salonokban, máris ösztönzőjévé vált egy eddig ismeretlen (és természetesen lehetetlen) szokásnak, az arcképjárandékozásnak, az arcképcserének. A vizitképek praktikus célokat szolgáltak, az ajándékozásra alkalmas kabinetképek viszont gesztussá magasodtak akkor, amikor az egymás iránti megbecsülés kifejeződéseként vagy kimondott (ráírt) esetenként kimondhatatlan üzenetként kerültek kézről kézbe. Az emberek számon tartották, hogy kitől kaptak vagy kinek adtak arcképet ajándékba. Ezt a szokást üzleti szempontból is kihasználandó, a fényképészek versengtek abban, hogy meglepőnél meglepőbb adjusztálásban szállítsák a fényképeket a megrendelőnek. Radvánszky Béla „mellékes” feljegyzéseiben találtunk adatokat arra, hogy Kollertól a bemutatott mustrák alapján tucatszámra rendelt „utánnomást” a neki tetsző felvételekből. A hivatalos kapcsolatokban udvarias hangú ajánlások teszik érdekessé az ilyen ajándékképeket. (Pl. Csernátony pénzügyminiszter Tisza Kálmánnak.) Az ilyen típusú képek között a leginkább figyelemre méltók Déchy Mórnak az 1879. évi Himalája expedícióról készült és ugyancsak Tisza Kálmánnak nagy tisztelettel ajánlott fényképei. Érdekesek és a kapcsolatok sokrétűségére utalnak a korabeli jelességek arcképei a családi gyűjteményben. Az szinte természetes, hogy kegyelettel őrizték Erzsébet királyné fényképét és hogy megtalálható Izabella főhercegné³ kézzel színe-

5. Frigyes főherceg felesége, a magyar közéletben fontos szerepet játszott, ő maga is fényképezett.

zett és saját kezűleg dedikált képe, mert amióta Frigyes főherceg megvásárolta a véglesi⁶ kastélyt, a zólyomi végeken birtokszomszédok lettek. De megőrizték Krüger tábornok, gróf Andrássy Gyula és Pasteur képét éppúgy mint sok más közéleti emberét. (Az viszont bizonyára már csak a család számára volt érdekes, hogy Inkey Fernande az 1877. évi farsangi bálon galambáros lány jelmezében jelent meg, vagy hogy Karácsonyi Adrienne 1874-ben öngyilkos lett.)

Az említetteken kívül tartalmaz a gyűjtemény néhány fotótörténeti érdekességet is. Ilyen pl. egy 15x10 cm-es méretű ferrotípiá, elegáns paszpartu maradványaival és leromlott állapotban. Ez azért érdemel említést, mert eddigi ismereteink szerint ferrotípiát csak 6x9 cm-es méretben, gyorsfényképként készítettek. A képről közelebbit azért sem lehet megállapítani, mert a hátlapjára – nyilván utólag – egy párizsi divatszalon reklámját ragasztották. Ilyen érdekességnek számít a Strelisky műtermében és az onnan ismert stílusban készült, meglehetősen giccses, de látványos montázs három gyermekről. És itt található a „Gróf Kinsky Nusi ugrása” című kép egy példánya, amelyről Kreilisheim György azt írta, hogy gr. Eszterházy Mihály 1885-ben készítette és ez az első magyar sportfelvétel. A fotón egyébként Eszterházy Mihály és Weinwurm Antal címkéje látható. Technikatörténeti szempontból néhány különleges eljárással készült kép (platinotípiák, aranykloriddal kezelt képek, fénykép és rajz kombinációja útján létrejött képek stb.) teszi teljessé a gyűjteményi anyagot.

1988 októberében „A fénykép mint történeti forrás” címmel rendezett országos szakmai konferenciánkon az összesereglett szakemberek arra a kérdésre keresték a választ, hogy a fénykép – legyen az régi vagy új – hogyan szolgálhatja a történeti kutatást, hogyan bővítheti, színesítheti az ismeretanyagot és milyen újabb információkat szolgáltat az utolsó másfél évszázad történetének teljesebb és igazabb feltáráshoz. Az ott felidézett számtalan példa bizonyította, hogy a fényképezés történetének és természetének ismerete, a fénykép által közölt vagy belőle kihámozható információk nélkül szegényesebb lenne a képünk a közelmúlt és a ma világáról. Úgy véljük, hogy a Radvánszky–Tisza család fényképgyűjteményének bemutatása újabb adalék lehet a konferencián megfogalmazott vélemények alátámasztásához.

A világ ebben az évben ünnepli a fotográfia feltalálásának 150. évfordulóját. Ezek a sorok legyenek a tisztelet kifejezői azok emléke előtt, akik ezt a találmányt az emberiségnek adták és lehetővé tették, hogy ma világunknak olyan optikai képében gyönyörködhetünk, amelyről elődeink csak álmodni tudtak.

11. kép. Br. Radvánszky Kálmán
amatőrfelvétele 1900 körül

6. Zólyomtól keletre fekvő kastély, Frigyes főherceg 1910-ben vásárolta meg Nemeskéri Kiss Páltól. Ma Vigl'as.

DIE FOTOGRAFIEN EINER ADELSFAMILIE

(Auszug)

Der Aufsatz befasst sich mit den Fotografien, die im Nachlass der Familie Radvánszky–Tisza zu Sajókaza gefunden waren. Diese Familie spielte eine bedeutende Rolle im öffentlichen Leben der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die Sammlung selbst besteht aus mehr als 1000 Stück, bildet sie aber vermutlich nur einen Bruchteil des Bildarchivs von damals. Die Geschehnisse des Lebens, die Umwälzungen der gesellschaftlichen Beziehungen der Adelsfamilie sind mit Hilfe dieser Bilder ab 60-er Jahren voriges Jahrhunderts bis etwa 1940 zu verfolgen.

Zur Untersuchung und Beurteilung des Bildarchivs haben das – leider auch nicht komplettes – Tagebuch von Baron Béla Radvánszky und die bekannten Details der Familiengeschichte eine beträchtliche Hilfe geboten.

Das Bildarchiv der Familie Radvánszky–Tisza ist ein Beweis dafür, dass Porträt- und Familienfotos machen lassen, ansammeln, aufbewahren und schenken war die Gewohnheit nicht nur der Kleinbürgertum, sondern diese Mode auch von der Aristokratie übernommen und mit Vorliebe geübt wurde. Dementsprechend haben sich auch die Fotoateliers differenziert, um die verschiedenen Ansprüche befriedigen zu können.

Die Bildersammlung, das Tagebuch und die Untersuchungsfolgerungen ermöglichen einige individuelle und manchmal intime Züge der Geschichte kennen zu lernen. Da die Träger der bedeutenden Namen, die im Tagebuch häufig vorkommen, auch auf den Fotos zu betrachten sind, erscheint die Fotografie als eine wichtige historische Angabenquelle. Man darf aber nicht daran denken, dass die Fotos zur Illustration des Tagebuches dienen sollten.

Das Fotoarchiv hat die Gesichtszüge von vielen namhaften Menschen aufbewahrt und das weist auch darauf hin, dass die Familie sehr ausgedehnte Beziehungen besass – es sind unter anderen Porträts von Königin Elisabeth, Erzherzogin Isabelle, Gyula Andrássy, General Krüger, Pasteur usw. zu finden. Es kommen auch fototechnische Kuriositäten vor. Letzten Endes beweisen die sogenannten Amateurbilder, dass auch die Mitglieder der Familie fotografierten und haben eine Menge von Bildern mit ihrem Kodak von den Hunden, Pferden und von der Dienstpersonal gemacht.

Das Aufdecken der Radvánszky Sammlung bietet einen wichtigen Beitrag zum Kennenlernen des menschlichen Antlitzes dieser Epoche.

Béla Tarcai

VIZUÁLIS KULTÚRA ÉS VIZUÁLIS MŰVÉSZETEK

Vizuális antropológiai jegyzetek 1.

KUNT ERNŐ

1. Vizuális antropológiai megközelítés

Ahhoz, hogy a vizuális kultúra és vizuális művészetek viszonyának vizsgálatát a néprajztudomány, a kulturális antropológia szemléletével közelíthessük meg, eredményeivel kiegészítsük és saját megfigyelésemet hozzátehessem, mindenekelőtt szükség van annak megvilágítására, mit ért e tudomány a vizsgálandó fogalmakon.

E bázisfogalmak meghatározására a kulturális antropológia számos kísérletet tett,¹ hiszen tartalmuk megértése, föltárása, ellenőrzött használatbavétele kutatásának alapvető feladatai közé tartozik. Minden újabb definíciókísérlet a fogalmak újabb és újabb tartalmi rétegeit tárta fel, s mindinkább kiszélesítette az értelmezési lehetőségeket. Azonban éppen e fogalmak központi fontossága, mindennapos használata szükségessé tette a tudományon belül a hozzávetőleges érvényű, munkameghatározásokat. Kutatóktól, módszerektől függően ezekből is számos változat található. Közülük választottam ki azokat, amelyek munkám során a legalkalmasabbnak bizonyultak, s amelyekkel írásomat szükségesnek tartom bevezetni.

1. *Kultúra* – (műveltség) legtágabb értelemben azon szerzett (agenetikus) ismeretek összessége, melyek az ember közösségi létezéséhez szükségesek, s azt lehetővé teszik. Specifikusan emberi, illetve mi azt ismerjük.

2. *Vizualitás* – (a látvány iránti érzékenység) a látás, a szem útján történő környezetérzékelés, ismeretszerzés. Továbbá ezek rendszerezési, tárolási és továbbadási módja ugyancsak a szemmel érzékelhető módon. Ezen érzékelési módnak már az állatvilágban megvannak az előzményei. Az ember számára ez a legfontosabb érzékszerv. Ennek megfelelően minden kultúrában igen magas azon jelek száma, melyek adott társadalom fennmaradását, fejlődését a vizualitás útján szolgálják.

3. *Vizuális kultúra* – (a látás érzékszervére támaszkodó, ennek lehetőségeit kiaknázó műveltség) a látás útján szerzett ismeretek, illetve azok feldolgozási és reprodukálási módja, melyek az emberi közösség létezéséhez szükségesek. Itt vizsgáljuk a vizuális érzékelés (passzív) és a látványi kifejezés (aktív) módozatait, melyek kultúránként, társadalmanként, és a társadalmi egyenlőtlenségeknek megfelelően különbözőek.

A vizuális kultúra kultúrspecifikus jelenség, hiszen *szerezett* – s nem örökölt – ismereteket közvetít, ezért az adott kultúra alapvetően meghatározza azt, hogy hogyan látja az ember természetes és mesterséges környezetét, milyen normák, korlátok között, és milyen elvárások alapján értelmezheti, gyakorolhat befolyást rá.

1. A számos kultúrameghatározás közül a legközelebb állnak témánkhoz: Lotman, J. M., 1973. 272. Hoebel, E. A.–Frost, E. L., 1976. 17–56. Hunter, D. E.–Whitten, P., 1976. 96–112. Szerdahelyi I., 1980. Malinowski, B., 1985. Bujdosó D., 1986. 383–389. Kunt E., 1987. 16–19.

Mivel ismeretekről van szó, fontos mindenekelőtt, hogy ezek milyen arányban kerülnek vizuális kódolásra. Adott kultúrára jellemző, hogy a nyers, primér látási érzékelés által szerezhető információk között milyen fokig képes differenciálni, s milyen fokig dolgozta ki, milyen mértékig fejlesztette ezek értelmezési, feldolgozási, rendszeresítő módzatait. Messzemenően jellemző továbbá, hogy a kultúrreleváns ismeretek rögzítése, tárolása, szétsugárzása és hagyományozása számára milyen mértékben veszi igénybe a vizualitást, s milyen hatékonyságúra fejlesztette ki annak lehetőségeit. Kultúránként különbözik az is, hogy milyen arány figyelhető meg az indexszerű, az ikonikus és a szimbolikus jelek alkalmazásában, s végül: milyen fokig van tudatosságra, illetve ösztönösségre szükség a jelek értelmezéséhez, befogadásához és reprodukálásához.

Mivel a szerzett ismeretek a közösségi létezéshez szükségesek, jellemzi a kultúrát az, hogy a vizuálisan közvetített ismeretek a társadalom milyen széles rétegei számára értelmezhetőek helyesen, azok alakításában milyen számban vehetnek részt a társadalom tagjai, és milyen mértékben alakíthatják. Azaz: mennyire egységes, rugalmas és vizuális nyelv, milyen fokú eltéréseket tolerál a kultúra? A társadalom szerkezetének fejlettségi fokától függ, hogy milyen csoportok, rétegek, osztályok, milyen mértékben részesülhetnek a kidolgozott lehetséges értelmezési módok ismeretében, s a vizuális kommunikációs rendszerek mily mértékben szolgálják az egész közösség, illetve egy csoport, réteg érdekeit.

4. *Vizuális művészetek* – emberi létünk esztétikai igényű vizuális értelmezései. A kultúra részét képezik, s attól szorosan meghatározottak. Feltehetően alapvető emberi igény kielégítésére jöttek létre, s ezt kultúránként, társadalmi rétegenként eltérő módon végzik. Szoros kapcsolatban állnak a vizuális kultúrával, bár hozzá fűződő viszonyuk változó: vannak kultúrák, melyekben abban bennefoglaltatnak, másokban önállósulnak, kiegészítik azt. A művészetek az adott kultúrát sajátos jelrendszerekkel fejezik ki, tükrözik vissza. Felszabadítják és irányítják az emberi kreativitást.

Míg a különböző kultúrák művészeti, vizuális művészeti alkotásai feltehetően az emberi műveltség széles körében ismertek, addig azonban magának a művészetnek a meghatározása az egyik legvitatottabb területe az antropológiának. Vizsgálatára Jacques Maquet javaslatára új részdiszciplína: az *esztétikai antropológia* van kifejlesztendőben.² Kulcskérdés az *esztétikai minőség* mibenlétének, az ember ún. *esztétikai dimenziójának* meghatározása. A vonatkozó hipotétikus érvényű megállapításokat az alábbiakban összegezzük.

Bármely emberi készítésű tárgyban, megnyilatkozásban megfigyelhető a humán jelleg: azaz azon folyamat eredménye, melynek során az ember a természetet környezetté formálja át, azt kisajátítja, magához alkalmazza. Készítményeit így spontán módon felruhazza egy jellegzetesen emberi jeggyel, humán minőséggel. A természet, a környezet a dolgok humanizálása a kultúrák alapvető feladata. Minden bizonnyal ebben az emberi minőségben fedezhetjük fel az ún. „esztétikum” többé-kevésbé ösztönös megnyilvánulását. Úgy is fogalmazhatunk talán, hogy a sikeres humanizáció esztétikai minőségben is megnyilvánul.

A humanizáció módja, a kultúra kifejezése változó mértékben függ az alkotótól, egyéniségétől, attól, hogyan individualizálja ő a kultúrát. Ennek normái kultúránként változó mértékűek. Aminthogy az emberi kultúra a világot humanizálja, az egyén, az alkotó csoportok, művészi tevékenységük során a kultúrát egyénítik, individualizálják.

5. A *szép* fogalma, a megkülönböztetésére szolgáló értékrend kultúránként különbözik, de valamennyiben megtalálható. A vonatkozó definíciók a kulturális antropológiában részben csak egy kultúra vizsgálata, részben több kultúra összehasonlítása eredményeként születtek, s valamennyi megkísérelte alkalmazni a művészettudományok-

2. Maquet, J., 1971.

ban kialakult megközelítési módszereket. Egyik sem válaszolja meg kimerítően azonban a kérdést, hogyan és miért reagálnak az emberek a szépre. Az elméleteket a következőkben foglalhatjuk össze.

5.1. Az ún. „hedonisztikus” megközelítési mód azt az örömet helyezte vizsgálódása középpontjába, melyet a vizsgált jelenség az egyénre hatva kivált. Ezen örömetnek számos oka lehet. E módszer számára azonban mindenekelőtt fontos az az individuális helyzet, melyben az adott kultúra tagja az esztétikai tartalom felismerésekor, befogadásakor kerül.

5.2. „Gestalt-” vagy „pattern”-elmélet a művészet egészének vizsgálatára törekszik, igyekszik azonban túltekinteni a strukturális, a leltárbafoglalható alkotórészekre, s azt keresi, hogy ezek együttese hogyan fejezi ki esztétikai hatását.

5.3. *Immanuel Kant* eszméjét is igyekeztek alkalmazni, mely szerint a szépség esztétikai értékelése és osztályozása a szellem általános kategóriája, mely kifejezetten lelki örömet okoz. Ez a „mentális hedonizmus” egy formája.

5.4. A *kontextualizmus* megmondolásai szerint az intuíció, az ösztönös megérzés a kulcsfogalom a művészeti értékelésben. A tudományos elemzések és meghatározások idegenek a művészeti produktum minőségétől, értékelésétől.

5.5. Az *organicizmus* megközelítése szerint a művészet esztétikailag mérhető értéke integráns rendszerében van. A művészet értékelése közvetlen összefüggésbe hozható a stílussal, móddal, amelyben bármiféle művészeti kifejezés integrálja az alkotó, majd a néző tapasztalatait, benyomásait.

5.6. Továbbfejlesztették a *platóni* és *arisztoteleszi* filozófia eszméit, mely szerint az igazi művész a valóság „lényegét” jeleníti meg, s nem annak egyes alkotóelemeit imitálja, utánozza.

5.7. Az esztétikai értékelés lehetőségei közül az antropológia által leginkább befolyásolt; a *relativitást hangsúlyozó* nyelvészeti megközelítési mód. Ez az elmélet azt állítja, hogy nem lehet általános, univerzális esztétikai értékeket rögzíteni, meghatározni, s elvárni az értékeléshez. Csak nyitvahagyott kérdéseket tehetünk fel az embereknek, mikor a szépséghez, művészethez való viszonyukat akarjuk megérteni. Ez a módszer az esztétikai vizsgálatokat a szociokulturális szemléletmódhoz közelíti.

6. A bázisfogalmakat ki kell egészíteni eggyel, melynek vizsgálata azért elengedhetetlen, mivel él vele a vizuális kultúra éppen úgy, mint a vizuális művészet. A kultúra a *vizuális nyelv* segítségével válik érzékelhetővé a szem számára, általa fejezi ki, értelmezi és határozza meg saját mivoltát látható formában. Konvencionizált jelrendszer, melynek ismeretét – változó mértékben – szükségszerűen elvárja a kultúra, hiszen a társadalom minden tagjának szerepe van a műveltség, a felhalmozott emberi tudás vizuális nyelvre való lefordításában, ennek értelmezésében, befogadásában. A hangzó nyelvtől mindenekelőtt az különbözteti meg, hogy nem időbeli, hanem térbeli kiterjedésű, hasonlítja hozzá az elsődleges közlési szándék. Az összehasonlító, kulturaközi antropológiai vizsgálatok tanúsága szerint a vizuális nyelvi közlésben, illetve annak értelmezésében – kultúránként különböző mértékben – túlsúlyban van az ösztönös elem, s így mind a közösség, mind az egyén kevésbé vagy egyáltalában nem tudatosított személyiségrétegeivel közvetlen kapcsolatban van. Erre alapot felületképzés vonatkozásában a *Rorschach-teszt*,³ a színekkel kapcsolatban a *Lüscher-teszt*,⁴ a plasztikum, a téralakítás kapcsán pedig *Henry Moore*.⁵

A természeti népeknél, s a nonliterális kultúrákban a vizuális nyelv differenciálatlan, közhasználatú mivolta figyelhető meg. E népek vizuális kultúrája azáltal, hogy még

3. Mérei F.–Szakács F., 1974. 40.

4. Lüsden, M., 1949.

5. Moore, H., 1959.

magában foglalja a később művészetekké önállósodó minőségeket, s nem rendelkezik az íráshoz hasonló – kifejezetten fogalmi, tudatos feldolgozást igénylő, s a vizualitást mintegy csak felhasználó – jelrendszerrel, még teljes esztétikai telítettségében valósítja és őrzi meg vizuális kultúráját.

A kultúrák fejlődésének megfelelően a vizuális nyelv egyre differenciáltabb jelkészséget használ, illetve halmoz fel, sőt egyes területei specializálódnak. Ezek közül az esztétikai igény kielégítésére szolgálnak a vizuális művészetek.

7. A vizuális kultúrán belüli differencializálódás, a vizuális művészetek önállósodása vizsgálatok a kultúrantropológiai megközelítés során szükséges hangsúlyozni, hogy azok a *művészek* nevezett minőségek, melyeket a természeti népeknél és a parasztságnál megállapítunk, csak a vizsgáló európai kultúra esztétikai értékrendjéhez viszonyítva értékesek. A vizsgált kultúrákban ezek így általában nem tudatosodnak. Mint megállapítottuk, minden kultúrának rendszerbe kell foglalnia az emberi ismereteket, s azokat térben és időben tagjai számára minél hatékonyabb módon átadni, megőrzését biztosítani. E cél érdekében az írással nem, vagy csak korlátozott mértékben rendelkező kultúrákban minden érzékszervre, de különösen a szemre ható, változatos s igen gyakran megismételhető formában fogalmazták meg a közösség hagyományosan felhalmozott létfontosságú tudását. A társadalomban térben (horizontálisan) és időben (vertikálisan) ható rangságra a lehető leghatékonyabb formában, s a legmemorizálhatóbb, legkönnyebben bevéshető, elsajátítható és megőrizhető formában igyekeztek kivitelezni. Következőleg minden kultúra törekedett arra, hogy olyan jeleket alakítson ki, amelyek a teljes befogadóra hatnak: nemcsak az értelem számára, de – az egyén által kevésbé ellenőrizhető – érzelmekre is. Ennek az elvnek a fontosságára Claude Lévi-Strauss hívta fel a figyelmet:⁶ annál zavartalanabban működik egy (kulturális) rendszer, minél kevésbé tudatosodik. Az ilyen tendenciájú jelképzés eredményeit megfigyelve állapíthatjuk meg, hogy már a legkorábbi kultúrák is felismerték az ember esztétikai érzékenységét, az esztétikum ösztönös emberi szükséglet mivoltát. Ezt az igényt a különböző kultúrák egyformán alapvetőnek tekintették, éppúgy, mint a lét- és fajfenntartás közvetlenül felismerhető szükségleteit. Mindegyik a maga sajátos módján törekedett annak kielégítésére. Ebben a vonatkozásban állapíthatjuk meg, hogy valamennyi kultúra azonos értékű, tiszteletre méltó humán kísérlet. Ezek az esztétikai igényű rendszerek a társadalmak sorában a kultúra építményének meg nem különböztetett részét képezték. Szorosan összefonódtak, integrálódtak a természettel való kapcsolattartással, az ökológiai tudással, a termelési móddal, a társadalmi szerkezettel, világképpel, az uralkodó ideológiákkal. Áthatották tehát a kultúra egészét, s annak funkcionális részét képezték.

A népesség növekedése, a társadalmon belüli egyenlőtlenségek fejlődése, s ezzel a természetes emberi igények kifejeződésének és kielégítésének aránytalanná válása, a növekvő elemi szükségletek kielégítésére kialakuló specializálódás bizonyos társadalmi fejlődési szinten kedvezett az esztétikai dimenziót kielégítő jelrendszerek önállósodásának, lehetővé tette az azt művelő specialisták megélhetését, s ezzel megnyitotta az utat azon szelekciós tendencia számára, melynek során egyesek a kultúra esztétikai érvényű reprezentációjára, az ezt szolgáló jelrendszerek fejlesztésére, ápolására, szabályozására vállalkozhattak. Másik ez irányú aktivitása fokozatosan korlátozódott, ők egyre inkább befogadókká váltak.

A megelőző kulturális rendszerekhez képest – melyekben annak tagjai sokoldalú, egyaránt aktív és passzív viszonyban voltak az esztétikai minőségek alakításával, s eközben egyéni adottságaikat meglehetősen kiegyensúlyozottan vették igénybe – a magasabb fejlettségi fokon arányeltolódás állt be, s megindult az átrendeződési folya-

6. Lévi-Strauss. Cl., 1975. 1977.

mat új egyensúly keresésére. Ennek során az esztétikai igényű megnyilatkozások föloldották korábbi közvetlen kapcsolataikat a primér szükségletekkel, és sokoldalú, közvetett, differenciált jelnyelvet kiépítve egymástól is mindinkább elkülönültek. A kultúra speciális alkotóerőivé váltak. E specializálódási folyamatot végeredményben csak az ember vizuális érzékelési lehetőségei korlátozzák.

E folyamat eredményeként különböztetjük meg a mai, európai kultúra mércéi szerint: az építészetet, a formatervezést, szobrászatot, iparművészetet, a grafikát, a fényképezést, a festészetet, a színházművészetet, a táncművészetet, filmművészetet, mely utóbbi három más érzékszervekre is támaszkodik. Ezeket nevezzük tehát vizuális művészeteknek. A közösségi vizuális nyelvet ezek megkülönböztetett esztétikai igény-nyel használják, alkalmasint rétegenyelvet alakítanak ki.

2. Vizuális kultúra – vizuális művészetek ma

Vizuális műveltségünk és vizuális kultúránk viszonya korunkban egyre halmozódó, mind szélsőségesebb problémákat vet fel. Jóllehet ezek igen különbözőek, mégis úgy tetszik – a kulturális antropológia módszereit a ma műveltségének vizsgálatára kiterjesztve, az ún. „városi antropológia” és a jelen kutatás eredményeire támaszkodva – hogy valamennyiben ott munkálnak a következő alapvető konfliktusok.

1. Kultúránk egyre növekvő számban, s egyre kifejezettebben szériaszerűen termeli a mindinkább egységesedő, sematizálódó – következőleg uniformizálóan ható – vizuális mintákat, látványi élményeket. Szorgalmazza ezek fokozatosan szélesedő körű fogyasztását. A növekvő számú befogadó igényét csökkenő értékben elégíti ki. Egyre felszínesebb vizuális műveltséget ad. E tendenciákkal szemben azonban az aktív (hivatásos és elhivatott) látványalakítók egyre szélsőségesebb módon, s eszközökkel feszegetik vizuális kultúránk határterületeit, eddig aligha tapasztalt mértékben próbára teszik a megtartó kultúra kohéziós erőit.

2. A vizuális ingerek feldolgozásában mind nagyobb mértékben szükséges azok tudatos, számolásértelmezése. A vizuális jelek – mind a vizuális művészetekben, mind pedig a vizuális kultúra egészében – igénylik az ellenőrzött, tudatos dekodolást. A felhasznált jel vizuális élményjellege mindinkább háttérbe szorul, látványisége fokozatosan eszközzé válik, szemben a növekvő gondolati tartalmakkal. Ez a folyamat veszélyeket tartogat az egyén harmonikus személyiségfejlődésére nézve, éppen úgy, mint a társadalom egészséges, szabályozó tevékenységének vonatkozásában.

3. A képi ismeretközlés új technikai eszközeinek széles körű hatékonysága (fénykép, film, televízió) a hagyományos vizuális kultúrát és gondolkodásmódot eddig csak részben feltárt mértékben befolyásolta. A fényképezés és filmezés enkulturalizációja – a humán kultúrába való bevonása – már előrehaladott állapotban van, míg a televízió új lehetőségeit napjainkban teszi próbára. Ezek a rendszerek a vizuális kultúra alakításának új lehetőségeit tárják fel, hatással vannak a hagyományos vizuális művészetekre, hiszen az ismeretközlés alapvetően új módjain túl, új vizuális művészeti minőségekkel is gazdagítják a kultúrát.

4. Szembetűnő, hogy korunkban a világ mind nagyobb részén kísérlik meg ezeket a rendszereket hatalmi manipulációs érdekek szolgálatába állítani, s általuk a kultúra tagjainak társadalmi viselkedését, aktivitását szabályozni. Szükségessé teszi ezt egyrészt a hatalmas mértékben növekvő népesség irányítása, másrészt alkalmassá teszi erre a képi információ primér tartalmának a műveltségi szintektől a leginkább független mivolta, s ennek megfelelően széles körű társadalmi hatékonysága.

5. A szériatermelésnél fogva szükségszerűen előregyártott látványklisékkel dolgozó vizuális tömeginformáló rendszerek felvetik a veszélyét az egyéni képi gondolkodásmód, a vizuális igényesség elszegényesedésének, s a vizuális kreativitás háttérbe szorulásának. A vizuális művészetek – más művészetekhez hasonlóan, részben a tömeg-

kommunikációs eszközök által használt jelnyelv hatására – tárgyakat igen különböző mértékig vonatkoztatják el, azaz eltérő fokig humanizálják. Mind tágabb teret hódítanak a meglehetősen nyers, felszínesen kulturalizált, témájukban az ember elemi ösztöneire ható vizuális művészeti produkumok. E hatás alól nem vonhatják ki magukat a vizuális kultúra területén alkotók, akik részben átveszik, alkalmazzák a jelképzés új módszereit, részben pedig – mintegy az ellenállás lehetőségeit keresve – olykor a szélsőségeik túlterhelik a kreatív képi kifejezés- és gondolkodásmód lehetőségeit.

6. Nehéz kérdése korunknak a vizuális közízlés megnyilatkozása az ún. „giccs” iránti igényben. A giccs meghatározása viták forrása, s általában megfigyelhető szoros kapcsolattartása mindenekelőtt a társadalmi tényezőkkel. Úgy jellemezhetjük, hogy vagy témájában, vagy ábrázolásmódjában, vagy funkciójában inadekvát (hazug) vizuális jel. Ezzel szemben meg kell állapítani, hogy a társadalom jelentős része ösztönösen igényli, s számára személyes vagy konvencionizált elvárásokat elégít ki. Úgy tűnik, hogy a giccs ott található meg, ahol – a kultúrán belüli specializálódás eredményeként – egyrészt az embereknek nincs lehetőségük személyiségük teljességével a társadalom funkcionális tagjaivá válni, s kreativitás-igényüket kiélni, másrészt a kultúra tágabb vizuális művészeti mintákat és lehetőségeket kínál, s így az egyén személyes esztétikai érzékenységét, felkészültségét, szelektáló készségét próbára teszi.

7. A vizuális művészetek egyre újabb, szokatlanabb, kevésbé konvencionizált, az egyediséget hangsúlyozó jeleket, jelkapcsolatokat teremtenek meg, s így a közérthető vizuális nyelvet mind kisebb térre szorítva az egyéni, az individuális jelrendszereknek kedveznek, melyek mindenekelőtt újszerűségük révén hódítanak a vizuális kultúrában. A vizuális nyelvi újítások hovatovább fenyegetik annak eredendő funkcióját: a közlés lehetőségét.

E folyamat során mind több alkotó szigetelődik el a társalkotóktól, s a közönségtől egyaránt, hiszen „nem egy nyelven beszélnek”, a visszacsatolás, a vizuális alkotások keltette hatás alkalmivá, korlátozottá, s alkalmasint irányíthatóvá válik.

8. A feltétlenül szükséges új, rugalmas jelnyelv eddig nem jött létre, s nem alakult még ki új minőségű közösségi érvényű szerves viszony a vizualitáshoz sem. Zavarossá vált, megromlott a vizuális esztétikai értékekhez fűződő kapcsolat.

9. Vizuális kultúra és vizuális művészetek e viszonyában – a művészetek művelői mellett – megnő a művészettudományok, a vizuális kultúrákutatók felelőssége.

3. *Vizuális nyelvünk és a parasztság vizuális kultúrája*

Az Európában századunk derekára kiteljesedő konfrontációt, nemzet, meghasonulást vizuális kultúra és vizuális művészetek között számos módon kísérelték meg feloldani. A legtöbben a vizuális köznyelv helyreállítására, lehetőség szerint közérthetővé tételére s igényességének fokozására törekedtek.

A képzőművészetben például voltak olyanok, akik felszabadult viszonyt kívántak kialakítani a vizualitással, s teljességgel új, előzmények nélküli vizuális nyelvet alkotni (pl. Vasarely); vagy akik az elementáris emberi megnyilatkozások, gesztusok ösztönösségére akartak alapozni (Pollock, tasiszták); vagy akik a magától értetődő gyermeki vizuális kreativitást figyelték meg, s annak elemeit, törvényszerűségeit fejlesztették tovább (Klee, Miro); továbbá voltak természetesen olyanok, akik saját nemzeti kultúrájuk hagyományait, a parasztság vizuális nyelvét kívánták adaptálni, illetve újraértelmezni. („Der blaue Reiter”-csoport, Kandinszkij.) E téren egymástól alapvetően különböző kísérletek figyelhetők meg.

1. Egyik lehetőségként kínálkozott az ún. „népművészet”⁷ motívumainak analízis, azok viszonyait átrendező, egy-egy bázismotívum képzőművészeti variálási lehe-

7. Schwedt, H., 1969.

tőségeit kiaknázó megközelítés. Legsikeresebb példája ennek a román Brancusi munkássága, melyben a hagyományos, paraszti vizuális kreativitás új kultúra keretei között való szerves továbbéltetéséről van szó. Gyakran találkozunk azonban látványos, de külsődleges megoldásokkal, annál is inkább, mivel az adott jel, ill. jelcsoport önkényesen kiemelt szegmentum az őt létrehozó, s funkcionálisan éltető kulturális egységből. Innen adódik a motívumok gyakran félreértett, félreértelmezett, idegenforgalmi vagy kereskedelmi érdekből közhellyé zsigerelt mivolta.

Hogy milyen nehézségekbe ütközik a paraszti kultúra belső, szervező, szabályozó törvényszerűségeit helyesen megérteni vagy megérezni, s azt a korszerű elvárásokkal hatékonyan, s indokolt módon összekapcsolni, azt példázza Magyarországon Bartók Béla munkássága a zenében, József Attiláé a költészetben.

A paraszti kultúra tanulságainak sikeres felismerése, átmentése századunk művészetébe, s e folyamat során a nemzeti jegyek érvényes szembesítése a szerves, szükség-társadalmi igényekkel Európában a legzökkenőmentesebben minden bizonnyal a Skandináv országokban – elsősorban Dániában és Finnországban – zajlott le. Az európai országok zömében a vizuális művészetekben csak időleges hatással, korlátozott mértékben érezteti befolyását közvetlenül felismerhető módon a megelőző kultúra.

2. A hazai néprajzkutatás megelőző népművészeti vizsgálatai a honi társadalomtudományi hagyományoknak megfelelően alakultak, s a történeti, az összehasonlító, a leltárszerű, alkalmasint a nemzeti szemléletet romantizáló, máskor a lélektani érdeklődés jellemezte. Ez területeknek kiváló művelői is voltak. Ma a tudományágon belül meglehetősen szűk keretek között, azon kívül pedig kevésbé ellenőrizhető, befolyásolható, többé-kevésbé alkalmi keretek között folyik a kutatás. Napjainkban a népművészet társadalomnéprajzi szempontú megközelítése mutat fel európai visszhangot kiváltó eredményeket.⁸

3. A népművészeti elemek korunk vizuális kultúrájában és művészetében való alkalmazásának problematikus volta, a vizuális köznyelvbe való szerves beépítése iránti igény teszi szükségessé a népművészet rendszerszerű vizsgálatát. E téren csak kísérletekről számolhatok be, melyek eredményei feltételesek, meggondolandó szemléletmódot kínálnak.

3.1. Úgy tetszik mindenekelőtt, hogy nem helyes „népművészet”-ről beszélni, mivel ez a terminus a városi – előbb polgári, majd industrializációs – kultúra esztétikai elvárásainak, ízlésének megfelelő jelenségeket szakított ki a paraszti kultúra egészéből. Ez az önkényes szegmentálás eleve kérdésessé teszi a kiválasztott jelenségcsoport alkalmasságát az őt létrehozó kultúra autentikus reprezentációjára, s teret nyit az adaptáló kultúra manipulációi számára. Szerencsésebb tehát a *paraszti vizuális kultúra* egészét tanulmányozni és ezt a megnevezést is alkalmazni. Figyelmünket így kiterjesztjük mindarra, amit a parasztság akár maga teremtett, akár átvett s rendszerébe beépített.

3.2. A paraszti vizuális kultúra a korunkbelihez viszonyítva egységesebb vizuális nyelvet használ. Ez létfontosságú érdeke, hiszen – nonliterális lévén – a szükséges ismeretek közlésére a kultúra tagjai számára ez a nyelv áll rendelkezésére. Következésképpen mindenki egyaránt lehet a kultúra vizuális reprezentációjának aktív részese, s befogadója. Nem különböztetnek meg művészt, legfeljebb mestert – ti. kézművest – amint-hogy nem emelkednek a vizuális kultúra fölé a vizuális művészetek sem.

3.3. A paraszti vizuális kultúra valamennyi jelenségében megnyilatkozik az ösztönös emberi *esztétikai igény*, jóllehet mindig társulva az alapvető emberi igények közvetlen vagy közvetett kielégítését szolgáló funkcionalitással.

3.4. E jelenségek kulturálisan meghatározottak, s ennek megfelelően valamennyien utalnak az *ökológiai tudásra*, a *termelési módra*, a *társadalmi rendre*, benne az

8. Hofer T.–Fél E., 1975. 11–60. Fél E.–Hofer T.–K. Csilléry K., 1980. K. Csilléry K., 1981–1982.

egyén helyzetére, az uralkodó világrépre, ideológiákra, valamint a térbeli (földrajzi) és az időbeli (történelmi) meghatározókra.

3.5. Nemcsak a vizuális nyelv egységes, de viszonylagosan homogén rendszerbe szerveződnek a paraszti vizuális kultúrát reprezentáló tárgyak, jelenségek is. Így a keletkező új, általában harmonikusan, vagy tolerálható módon illeszkedik a már meglévők közé.

3.6. A paraszti használati tárgyak „szépség”-ükkel nyűgözik le a szemlélőt, esztétikai meghatározóikat azonban közvetlenül mégis meglehetősen kevesen vizsgálták. Úgy tűnik fel, hogy az esztétikai hatást a következő bennfoglalt immanens, minőségek szerves kapcsolódásmódja adja:

*anyag, ill. anyagszerűség,
funkcionalitás,
szerkezet,
jelképiség.*

Korunk vizuális kultúrája számára az első fontosságát Henry Moore,⁹ a másodikikét Le Corbusier,¹⁰ a harmadikét Alvaar Alto, hangsúlyozta,¹¹ s a negyediket a szemiotika értelmezi.

3.7. Az ábrázolásmód elvonatkoztatottsága, a természetes és mesterséges környezet humanizálásának módja a világrépre egységes rendszerével függ össze, s igyekszik azonos elvonatkoztatottsági szintre emelni minden jelet. A jel képzése nem az egyén feladata, nincs is alkalma ezzel szembekerülni. A kultúra hagyományos mintákat kínál, s egyben meghatározza, hogyan lássanak, s hogyan ábrázoljanak tagjai.

3.8. Az ábrázolás „témái” általában korlátozott számúak, kultúrspecifikusan szűkítettek, mögöttük azonban többnyire felismerhető az igazi téma: a kultúrát alapvetően meghatározó társadalmi parancsok, ismeretek. Nem a világot, hanem a világrépreket ábrázolják.

3.9. Az ábrázolásmód és a tartalom harmóniája a jó memorizálhatóságot, hatékony bevésséget szolgálja, s így a vizualitás terén természetszerűleg kedvez a dekoratívításnak: azaz hatékony vizuális nyelvet használ.

3.10. A paraszti vizuális kultúra jellegzetesen közösségi hatékonyságú. Ha egyes tagjai kiszakadnak belőle, akulturalizálódnak, akkor egyéni esztétikai igényük, aktivitásuk bizonytalanra válik s általában leromlik.

3.11. A paraszti vizuális kultúra határterületeiként a gyermeki vizualitást, az ún. naiv művészeteket, s az elmebeteg ösztönös látványi kultúráját nevezhetjük meg, s a grafittiket, tetoválásokat.

4. A rendszerszerű kutatás ezen megállapításainak ellenőrzése, kifejtése hozzájárulhat egy hatékonyabb, rugalmasabb, funkcionálisabb és igényesebb vizuális nyelv kialakításához.

Többé-kevésbé hasonló igénnyel, s hasonló eredményekkel vizsgálta, szembesítette pl. a Bauhaus a hagyományos vizuális kultúrákat s a korszerű követelményeket.¹² A fenti konklúziókkal rokon szemléletet kívánt az oktatási, majd annak eredményeként a társadalmi-kreatív gyakorlatban megvalósítani. Ugyancsak itt hivatkozhatunk Noriaki Kurkawa-re,¹³ aki elméleti írásaiban pl. a 3.6. pontban leírtakkal azonos eredményre jutott, amikor részben a korunk építésze előtt álló kihívásokat, s annak sikeres megválaszolásait, részben pedig a japán hagyományos építészet meghatározóit

9. Moore, H., 1959.

10. Le Corbusier, 1981. 17–27.

11. Ruusuvaori, A., 1978.

12. Mezei O., 1975.

13. Vámosy F., 1974. 19.

vizsgálta. *Henry Moore*¹⁴ írásaiban sokat foglalkozik – a szobrászat lényegét keresve – az Európán kívüli magaskultúrák téralakítási elveivel, a természethez, s az anyaghoz fűződő viszonyukkal, melyek plasztikus ábrázolásaikból kiolvashatók. Megállapításai közelítenek a fentiekhez.

5. Mindezekkel hangsúlyozni akarjuk, hogy a paraszti vizuális kultúra vizsgálatára szükséges egy olyan megközelítési mód, amely azt működésében, szerkezetében tanulmányozza, olyan elvi következtetések igényével, amelyek alkalmasak tágabb társadalmi körben, új kulturális körülmények között is valós, érvényes tartalmak feltárására és segítséget nyújtanak a hagyományos paraszti vizuális kultúrához fűződő funkcionális kapcsolatok kiépítésében, s így módon szervesen beépülhetnek, s energiáikkal erősíthetik korunkban a vizuális kultúrát, s a vizuális művészeteket.

IRODALOM

- Bujdosó D.*,
1986. 'Kultúra'. In: *Kenyeres Á. szerk. Kulturális kisenciklopédia*. Budapest
- Fél E.–Hofer T.–Csilléry K.*,
1980. 'Népművészet'. In: *Ortutay Gy. főszerk. Magyar Néprajzi Lexikon*. III. kötet. Budapest
- Hoebel, E. A.–Frost, E. L.*
1976. *Cultural and Social Anthropology*. New York
- Hofer T.–Fél E.*,
1975. *Magyar népművészet*. Budapest
- Hunter, D. E.–Whitten, P. ed.*
1976. *Encyclopedia of Anthropology*. New York
- K. Csilléry K.*
1982. *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest
- Kunt E.*,
1987. *Az utolsó átváltozás*. Budapest
1988. *Vizualitás és patológia*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 855–866. Miskolc
- Le Corbusier*
1981. *Új építészet felé*. Budapest
- Lévi-Strauss, C.*
1975/1977. *Strukturale Anthropologie*. Bd. I–II. Frankfurt am Main
- Lüsden, M.*
1949. *Psychologie der Farben*. Basel
- Malinowski, B.*
1975. *Eine wissenschaftliche Theorie der Kultur*. Frankfurt am Main
- Maquet, J.*
1971. *Introduction to Aesthetic Anthropology*. In: *Current Topics in Anthropology*. Vol. 1. Canada
- Mévei F.–Szakács F.*,
1974. *A klinikai pszichológia gyakorlata*. Budapest
- Mezei O. (vál. szerk.)*
1975. *A Bauhaus*. Budapest
- Moore, H.*
1959. *Schriften und Kulturen*. Frankfurt am Main
- Ruusivuori, A.*
1978. *Alvar Aalto 1898–1976*. Helsinki

14. *Moore, H.*, 1959.

Schwedt, H.

1969. Zur Geschichte des Problems „Volkskunst“. Zeitschrift für Volkskunde 1969/II. 169–182.

Szerdahelyi I. (szerk.)

1980. A kultúra fogalmáról. Budapest

Vámosy F.,

1974. Korunk építésze. Budapest

VIZUELLE KULTURFORSCHUNG UND DIE VISUELLEN KÜNSTE

(Auszug)

Die Arbeit gehört zur Reihe „Bemerkungen zur visuellen Anthropologie“. Der Verfasser fasst seine Arbeitshypothese zu einer visuellen Kulturforschung in dem Bereich von einem Komitatsmuseumdirektoriat zusammen. Die Thesen sind in drei Kapiteln geordnet: 1. *Problemstellung der visuellen Anthropologie*; 2. *Visuelle Kultur und visuelle Künste heute*; 3. *Unsere visuelle Sprache und die bäuerlichen visuellen Kultur*.

Ernő Kunt

AZ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI WERWOLF-HIEDELEM INTERETNIKUS VONATKOZÁSAI

MOGYORÓSI SÁNDOR

A farkassal kapcsolatos vallási elképzelések már korai időktől kezdődően jelentős szerepet töltek be az Eurázsia népeinek szellemi kultúrájában. Ezt a különböző mítoszokban, mondákban, népi hiedelmekben, szólásokban, és a feudalizmus korától kezdődően, valamint a klasszikus mediterrán kultúrából ránk maradt írásos emlékekben követhetjük nyomon. A jelen írásunk célja a farkassal kapcsolatos néphagyomány egy meghatározott csoportjának a vizsgálata. Pontosabban a teriomorf metamorfózis egyik válfajának, az ember farkassá változásának az Északkelet-Magyarország hiedelmvilágában meglévő képzeteinek az elemzése.

A farkassá változó hiedelemalakot a néprajzi szakirodalom német nyelvből kölcsönzött szóval *Werwolf* terminussal jelöli. A Werwolf-hiedelemkört vizsgáló kutatók számára sokáig problémát jelentett magának a hiedelemkörnek a behatárolása. *Margul, T.* a problémát elemezve idézi *André Richard* 1875-ben megjelent *Werwolf* című munkáját, amelyben a szerző a hiedelemkört, a lélek állatalakban – pontosabban az ökológiai környezet legerősebb ragadozójának alakjában – való reinkarnációjaként értelmezve, az egész földkerekségre kiterjeszti.¹ *Margul, T.* ezt az elméletet a Werwolf-hiedelem tágabb értelmezésének tekinti, míg szűkebb értelmezésként fogadja el a tényleges európai farkassá változást. Véleményünk szerint a problémának ez a megközelítése nem szerencsés. Tekintettel kell lennünk arra, hogy a farkassá változás képzete Európában többé kevésbé azonos gyökerekből táplálkozik, az eltérő képzetek évszázadok folyamán interetnikus kapcsolatok útján átfonódtak, egymásra hatottak, közben pedig Európa tíz évszázadnyi történelme koptatta patinájukat. Ilyen megfontolásból a Werwolf-terminust írásunkban az európai népek farkassá válás képzeteinek általános fogalmaként használjuk.

A farkassá változó hiedelemalak megnevezésére a különböző európai nyelvekben gazdag terminológia fejlődött ki.² A francia nyelvben *loup-garou*, német nyelvterületen *Werwolf*, *Böxewolf*, Észak-Európában *varulven*, *hamnbjörn*, *fähusbjörn*, *kuivskedbjörn*, *folkwargar*, *warkelng* szóval nevezik a farkassá változó embereket. A legtöbb szláv nyelv terminusa – egy-két kivételtől eltekintve – visszavezethető a **vlkodlakъ* alakra. Ezen szó etimológiája a szlavisztika jelenlegi értelmezése szerint: a farkas bőrére magára vevő, aki maga is farkassá változik.³ A nyugati szláv nyelvekben *wilkolak*, *vlkodlak*, a keleti szláv nyelvekben *volkolak*, *voukolak*, *vovkun*, a déli szláv nyelvekben *vukodlak*, *virkolag*, *vrkolag* stb. szóval jelölik a Werwolfot.⁴ A délszláv terminus a szláv

1. *Margul, T.* 1981. 59.

2. *Niederle, L.* 1924. 44–45. *Moszyński, K.* 1967. I. 461.

3. *Moszyński, K.* 1967. II/1. 547.

4. *Niederle, L.* 1924. 44.

törzsek Balkánon történő letelepedését követően meghonosodott az újjörögben is, ahol vámpír értelemben használják. A görög nyelvterület egyes vidékein a Werwolf megjelölésére *callicantzaro*, *callicantzari* megjelölést alkalmaznak.⁵ Hasonlóan szláv átvétel az aromun és a román *varcolac* terminus. A román nyelvben ezen kívül a Werwolfot *pricuși* szóval is jelölik. A magyar nyelvben ez a hiedelemalak *szakállas farkas*, *csordásfarkas*, *küldött farkas*, *farkaskoldus* terminus alatt bukkan föl, Kalotaszeg vidékén, valamint a bukovinai székelyeknél pedig a *prikulics* megjelölés használatos.

Az ókori emlékeink közül elsőként *Herodotos* neurokról tett feljegyzését említhetjük, mely szerint ezen nép tagjai évente egy alkalommal pár napra farkassá változnak.⁶ A görög mitológia Zeus Lykaios kultusza kapcsán ismerte az ember farkassá változását. Az ókori tudósítások szerint az emberáldozatot bemutató arkadiai papok tíz évig farkasalakban éltek.⁷ A római *lupercusok* minden esztendő február havában a nyájaik körül farkasbőrbe bújva bajelhárító és termékenységvarázsló rítusokat végeztek el.⁸ Az arab írók közül *Avicenna* és *Ebn Sinna* betegséggként írják le az ember farkassá változását.⁹

A szláv írásos emlékek a XII. századtól tudósítanak a népi hitvilág farkasemberéről.¹⁰ A nyugati szlávok hagyományában a keleti szlávok hitvilágához képest a Werwolf-fal kapcsolatos elképzelések erőteljesebben keveredtek a vámpirizmussal. A délszláv nyelvekben a *vlkodlak*, *vrkolak* terminust már a középkor folyamán vámpírszerű hiedelemalak megjelölésére használták.¹¹

Az Észak-Európa, valamint a német nyelvterület Werwolf-alakja részben a germán mitológia Berserker hagyományára vezethető vissza.¹² Nyugat-Európában különösen a német nyelvterületen kapcsolódik a Werwolf-alakjához gazdag hagyomány, mely számos vonásban párhuzamba állítható a nyugati szláv, valamint az észak-európai hiedelmekkel.

A francia hagyomány Werwolfja számunkra elsősorban a középkori lykanthropia perek iratai alapján ismert. A periratok alapján kibontakozó kép egyrészt antik gyökekre, valamint a boszorkánysággal összefüggő képzetekre utal.

A középkor folyamán Magyarországot sem kerülte el a Werwolf-perek divatja, amely a XVI–XVII. század fordulóján Franciaországban tombol. A Werwolfokat azzal vádolják, hogy farkasként fiatal lányokat, asszonyokat, gyerekeket esznek meg. Szelídebb változatokban kutyákat, esetleg háziállatokat marcangolnak szét. A vádlottak a tudományukat, vagy az átváltozáshoz használt rekvizitumot többnyire a Sától kapják. Sokukról azt állítják a jegyzőkönyvek, hogy emberhússal táplálkoznak.¹³

A Werwolf-perek vádlottairól általában azt bizonygatják, hogy véres szájjal, vagy véres ruhában találták őket a szétmarcangolt holttestek mellett. Ugyancsak általános terhelő bizonyítéknak tekintették a frissen szerzett sebesülést. A szemtanúk ilyen esetben rendszerint arról számolnak be, hogy az illető vádlott farkas alakban szerezte a bizonyító erejű sérülést, mint például a végtagcsonkulást, a vágott vagy szúrt sebet, amelyet előző nap egy vadász, vagy a nyáját védelmező pásztor ejtett egy farkason,

5. *Senn, H.* 1982. 209.

6. *Geréb, J.* 1893. 75. *Herodotos* IV. 105.

7. *Leubuscher, R.* 1850. 1–3. *Hertz, W.* 1862. 35.

8. *Brückner, A.* 1924. 91. *Hertz, W.* 1862. 43–44.

9. *Leubuscher, R.* 1850. 3–4.

10. *Niederle, L.* 1924. 43–45.

11. *Djordjević, T. R.* 1953. 150. *Senn, H.* 1982. 208.

12. *Hertz, W.*, 1862. 57. *Odstedt, E.* 1943. 224.

13. *Hertz, W.* 1862. 97–99.

másnap pedig a vádlott hasonló testrészén láthatták a sebesülést. A főként Északkelet-Franciaországban járványosan terjedő lykanthropia perekben a Werwolfok ellen felhozott egyik fő vádponttá a kannibalizmus vált. Chalou közelében lejátszódó per irata például egy finnyás szabórol számol be, aki megsütve és megfőzve ette áldozatainak húsát.¹⁴ A franciaországi Werwolf-perek járványa a XVII. század elejére áterjedt Európa más részeire is, s keleti irányba folytatva útját a XVIII. században eléri annak keleti szélét.

A farkassá változó ember legelső írásos említése Magyarországon 1560-ból származik. Az adat kísértetiesen hasonlít azokra az esetekre, amelyekkel a XVI. századi Franciaországban találkozhatunk. Az aláírás nélküli levél arról tudósít, hogy Hegyماغosapátinál egy gyermeket széttépték a farkasok. Az egyik farkast „... *veresnek mongyák, orozlan modra, az kethei feyr az farkasnak. Ez bizon dolog. Azt is mongyak, hogy meg zolalt az farkas, azt montha, hogy pap volt es ket feyr farkas ket fya volt. A Ur isten bine zerint vehete reya az chapast, kewilsigyert, hamis predikatioiairt es hogh beyt napokon hwst eth es hiteltnapik ember hwsal kel ilni . . .*”¹⁵ Sajátos fordulat ennél a példánál, hogy istentelenségéért pont egy papot (alighanem prédikátort) büntetnek azzal, hogy farkasalakban kell élnie. Akárcsak a franciaországi perekben, itt is a kannibalizmussal kapcsolatban bukkann föl a Werwolf-hiedelem, ami egyébként nem jellemzője a magyar hagyománynak.

1754 júniusában Nógrádban állítanak ítélszék elé *szakállas farkasokat*. A per első vádlottja egy ötvenéves, katolikus vallású, liprói tót származású koldus, aki azt vallja magáról, hogy ő igenis *szakállas farkas*, s ha kérésére nem kapott húst, szalonnát, tejet, akkor bosszúból farkas alakban libát, juhot, marhát, lovat ölt. A tudományát két juhásztól tanulta, akiknek az a ruhájuk csombékjába volt kötve. Tudománya *farkas-hársbul* és *holt embernek porából* állt. A jegyző előtt azt vallja, hogy hisz Istenben, gyón és áldoz.

A per második vádlottja az ötvenesztendős, katolikus vallású, morva származású Kovács Márton juhász, aki elsőre tagadja az ellene felhozott vádat. Másodjára Kovács Márton a törvényszék előtt bevallja, hogy igenis *szakállas farkas*. A tudományát az *ördögfeleségtől* kapja, akivel a rendes felesége mellett együtt él. Ő változtatja át farkassá. Azonban az ördögön elhagyta, s most a törvényszék előtt nem tudja bizonyítani, hogy képes átváltozni.

A per harmadik vádlottja a jegyző előtt a következőket mondja magáról: „... *Igenis fele farkas fele ember vagyok, és vagyon Pencen Holdos Ferenccél olly szijjam, melyet ha reám kötök azonnal elváltozok, és azt a szijjat adta nékem Podrecsányban levő Pál nevű ember, aki ott pásztorkodott*”. A vádlottat Pogacs Pálnak hívják, és Lipró vármegyéből valónak mondja magát.¹⁶

A jegyzőkönyv tanulságait a következőképpen összegezhetjük: a három vádlott között egyik sem magyar nemzetiségű – egy morva, kettő tót. Foglalkozásukra nézve: egy koldus, kettő pedig pásztor. A második számú vádlott vallomása, aki azt vallja, hogy az ördögfelesége változtatta át farkassá, inkább a megszokott boszorkányperekre emlékeztet. Ennél érdekesebb az első és a harmadik vádlott vallomása. A kettő közül kétségtelenül az utóbbi szájából hangzik el a tipikus Werwolf-történet: a) pásztorkodáshoz kötődik; b) a tudományszerzés a rekvizitum öröklése által történik; c) az átváltozás eszköze a varázsöv. Az első vádlottnál pedig tanúi lehetünk annak, hogy a Werwolf-hiedelem hogyan kötődik az olyan hiedelemekhez, amelyek a magyar néphagyó-

14. Leubuscher, R. 1850. 13–18.

15. OL., Nádasdy lev. Miss. Csányi B. közli: Scheiber S., 1956. 300.

16. Török G., 1959. 278–288.

mány sajátjai, ugyanakkor a hiedelemrendszer egészének struktúrája és logikája ezeket határozza meg kötődési pontként.

Hasonló magyarországi Werwolf-perekről tudunk 1759-ből, 1783-ból és 1793-ból.¹⁷ 1822-ben *Pucz Antal* a babonákról és az ő sokféle nemeiről íródott könyvében vizsgálja „okos észnek világánál” azt a csalóközi történetet, amely hét leány farkassá változtatásáról számol be.¹⁸

A palóc hagyomány kapcsán már *Ipolyi Arnold* is szól a farkassá változó pásztorról.¹⁹ A palócok szerint a megbántott, megsértett juhászból válik holta után *szakállas farkas*, aki a nyája után kódorog, s így áll bosszút a gazdáján. E példában a vámpírelemekkel ötvöződött Werwolf-hiedelemnek lehetünk tanúi. A palóc hagyomány nemcsak a halottal, hanem az élővel is kapcsolatba hozza a farkassá változás képzetét. Talán megkockázhatjuk azt az állítást, hogy arányát tekintve gyakrabban bukkan elő az élő emberből farkassá változott pásztor, mint az *Ipolyi* által említett példa.

A palóc hagyomány szerint a keresztelőre a keresztapa viszi a gyereket. Mielőtt elindulnának a komaasszony a következő mondással vesz búcsút: „*Farkast viszek, bárányt hozok*”.²⁰

A Werwolf-mondakör egyik sajátos típusa ismert Hét, Putnok, Égerszög környékén. A mondatípussal, s annak irodalmi vonatkozásaival *Ujváry Zoltán* foglalkozott *A farkassá változott pásztor* című tanulmányában.²¹ A Putnok környéki mondának a rövid tartalma a következő: a pásztor felesége mindig késve viszi a férjének az ebédet. A pásztor figyelmezteti a nőjét, hogy ennek nem lesz jó vége. Amikor az asszony legközelebb késik, egy farkas támadja meg, s alaposan megtépi a kötőjét. Az asszony ráborítja az ételt, s ezzel megmenekül. Amikor a férje kevesli a hozott ebédet, elmondja neki a történeteket. Ebéd után a pásztor megkéri a feleségét, hogy tetvésszen a fejében, s közben elalszik. A nő ekkor látja meg a férje fogai közt kötőjének darabjait, s rádöbben, hogy a férje *szakállas farkas*. Hogy szabaduljon tőle előkapja a bicskáját, s elmetéli a nyakát. A tetemet kövekkel hordja be. A *szakállas farkas* sírja most is megvan Putnoktól néhány kilométerre, az emberek *Pásztorhányás*nak emlegetik ezt a helyet.²²

Nyomban felfigyelhetünk arra, hogy a hiedelemtörténet ezen típusával a német és a skandináv néphagyományban találkozhatunk. Egy ostfrieslandi történet szerint például egy ember asszonyával az erdőn keresztül utazik. Egy dombnál megállítja a szekérét, s közli az asszonnyal, hogy neki most el kell mennie, a férfi ugyanis érzi, hogy közeleg az átváltozás pillanata. Arra inti a feleségét, hogy vigyázzon magára, s tartsa kéznél a piros szoknyáját, ha megtámadná valamilyen vadállat, azzal üsse a pofáját. Ezekkel a szavakkal a férfi eltávozik. Röviddel ezután egy hatalmas farkas jön elő az erdőből, a szekérre ugrik, az asszonyra támad. A nő a férje tanácsa szerint cselekszik, s a szoknyájával védekezik. Az állat cafatokra tépi a szoknyát, s visszazalad az erdőbe. A férfi hamarosan visszajön, felül a szekérre, s folytatják útjukat. Beszélgetés közben az asszony a férje fogai közt felfedezi szoknyájának foszlányait, s ekkor döbben rá, hogy a férje Werwolf.²³

17. *Komáromi A.*, 1910. 675–676. *Szendrey Á.*, 1986. 135. *Ujváry Z.*, 1986. 85. *Dömötör T.*, 1981. 106. *Csefko Gy.*, 1926. 36–37. *Beke Ö.*, 1932. 167.

18. *Pucz A.*, 1822., 43.

19. *Ipolyi A.*, 1929. I. 117. *Wislocki H.*, 1893. 13.

20. *Istvánffy Gy.*, 1911. 227.

21. *Ujváry Z.*, 1986. 73.

22. *Ujváry Z.*, 1986. 73–87.

23. Was sich das Volk . . . , 1876. 140.

Ez a hiedelemmonda-változat általában ismert a német nyelvterület nyugati, északnyugati részén. Ezen típus Werwolfjai kevés kivételtől eltekintve nem gyilkolnak, hanem többnyire beérik azzal, hogy valamelyik hozzátartozójuk – leggyakrabban a feleségük – valamely ruhadarabját széttépik. Számos változat azzal végződik, hogy az asszony, aki rájött, hogy a férje Werwolf – a történetben általában a kényszerből átváltozó Werwolf-típus fordul elő –, megszabadítja őt a varázstól. A megszabadítás úgy zajlik, hogy a Werwolfot farkas alakjában a keresztnevéen szólítják.²⁴ Azáltal hogy állapotának tudatára ébresztik, megszabadítják az átváltozás kényszerétől. A feleségére támadó farkasember története ismert számunkra a svéd *varulven*hez kötődő hiedelemkörből is.²⁵

Mindegyik mondában a Werwolf-férj feleségére támad, de az asszonyt nem öli meg, csak a szoknyáját tépi szét, s az asszony utána a foga közt maradt szövetdarabkákról ismer rá. A német és a skandináv példákban a történet folytatása többnyire arról szól, hogy a feleség a férjét megszabadítja a varázstól. Magyar példában pedig a feleség elmetéli a férje nyakát.

A hiedelemmonda magját alkotó azonos vázlaton túl, a német–skandináv és a magyar történetekben szereplő Werwolf-alak típusát tekintve teljességgel eltér egymástól. Az ostfrieslandi, és a nyugat-porosz példákban ennél a mondatipusnál a *kényszerből átváltozó Werwolf* szerepel, aki maga sem tudja, hogy melyik pillanatban válik farkassá, s tulajdonképpen akarata ellenére kell a feleségére támadnia. A Putnok környéki hiedelemmonda hőse a *magá akaratából átváltozó Werwolf*, aki azért támad a feleségére, hogy megleckéztesse, ám a végén mégis ő jár pórul.

A gömöri hagyomány szerint *szakállas farkas* abból az emberből lehet, aki foggal születik, vagy abból, aki Luca éjszakáján kimegy a keresztútra, s egy kör közepében kiállja a próbát, így szerzi meg az átváltozás tudományát. Ezek tulajdonképpen a magyar hagyományban is ismert tudományszerzési módok, amelyekkel a garabonciáshoz, a boszorkányhoz, az ördögös kocsishoz stb. fűződő történetekben is találkozunk. Az európai hagyományból ismert farkassá változási módra a putnoki hiedelemmondával kapcsolatban nem találunk utalást.

A következő ragályi példában annak lehetünk tanúi, hogy csak a *szakállas farkas* elnevezés őrződik meg, de a mögötte megbúvó hiedelemalak teljességében azonos a tudományos juhásszal: „*Még akkor gyerek voltam, de még emlékszem rája, amikor szakállas farkas volt. Úgy hogy abban az alakban mutatkozott meg, abba az alakba volt. Ha falun hajtott, akkor is már a nép ismerte, mert mindig olyan lángot hajéntott a szakállas farkas. Ő csak egy ostort csapta ki, s egy nagy lángot csapott. Amúgy nem volt semmi különbség rajta, olyan volt, mint a többi ember Szuhafőn is volt pásztor-ember Úgy is halt meg, hogy nagyon szenvedett, nem tudott meghalni. A ház közepin egy tüzet kellett neki rakni, de egy kicsit, és azon körül álltak az ördögök. Azok az ördögök körülfojták a tüzet. A tűznek ott kellett előtte lenni, úgy halt meg*”.²⁶

Az idézett szövegben megfigyelhetjük, hogyan ágyazódik az átvett hiedelemtörténet magja a már meglévő hiedelemrendszerbe. Amikor a magyar néphagyomány a német eredetű Werwolf-hiedelemmonda férfi alakját a tudományos pásztorral azonosította, a tudomány megszerzésének a módját is ettől a figurától kölcsönözte. Hiszen ha visszaemlékszünk a XVIII. században lefolytatott nógrádi perre, ott a vádlottak még másként nyilatkoznak a tudományszerzés mikéntjéről. Ezen túl megfigyelhető, hogy amennyiben az átvett hiedelem nem képes megőrizni a maga sajátosságait, az idők

24. Hertz, W., 1862., 81–83.

25. Odstedt, E., 1943. 221–225.

26. Szajkó Ida (Ragály). Zsadányi T. gyűjtése 1983. GA, 620/1–7. Ugyanettől az adatközlőtől 1986-ban ismételtlen gyűjtöttem, és hasonló eredményt kaptam (M. S.).

során szinte belecsiszolódik, belekopik a hiedelemrendszer azon pontjába, amelyhez kapcsolódott. Az átvétellel kapcsolatban rá kell mutatnunk egy figyelemre méltó tanulságra. A Werwolf-hiedelem magyar adaptációjának vizsgálata azt bizonyítja, hogy a magyar hiedelemrendszerrel beszélni ilyen folyamat elemzésénél fikció, ugyanis az adaptációs folyamatokban funkcionális egységekként csak a lokális hiedelemrendszerek vesznek részt. Úgy véljük, részben erre vezethető vissza a magyar nyelvterületen előforduló Werwolf-hiedelmek sokfélesége.

Egy gondolat erejéig érdemes kitérnünk a putnoki hiedelemmonda magyar változatának befejező részére. A történet vége optimista: az asszony tetvézés közben rájön, hogy a férje *szakállas farkas*, nem vesztegeti az időt, elvágja a nyakát. Úgy gondolom hogy a gömöri *szakállas farkas* mondájának ez a befejezése szerkezetileg teljességben megegyezik a Molnár Anna balladánk „önmegmentő” részével. A ballada önmegmentő típusa a német nyelvterület nyugati variánsaiban fordul elő, a magyar nyelvterületen a ballada Erdélyben, valamint töredékeiben Dunántúlon, Ungban és a palócoknál ismert.²⁷ Vagyis a ballada azokon a területeken fordul elő, ahol keveredhetett a Werwolfmonda említett típusával. A befejezés pedig mind a balladában, mind a *szakállas farkas* mondájában majdnem teljességgel azonos. Mindkét történetben az asszonyra nézve veszélyes férfi azzal szolgáltatja ki magát, hogy a nő ölébe hajtja a fejét, és elalszik. Közös a tetvézés mozzanata. Közös, hogy az asszony akkor döbben rá a fenyegető veszélyre, amikor a férfi alszik, s végezetül a nő mindkét esetben a férfit saját fegyverével teszi ártalmatlanná – egyik esetben kardról, másik esetben bicskáról van szó.

A Werwolf-mondának ez a típusa nemcsak a palócoknál, hanem Erdélyben is ismert. A kalotaszegi Ketesden a történetet a következőképpen mesélik el: „Az én anyósom, amikor a juhokat hajtottak Almásra egy legénnyel, eccerre összevissza szalagáltak. Egy nagy farkas kapott egyikhez, kapott másikhoz (juhhoz), s neki is rángatta a kötőjűt. Mind kiabálta a legényt, de nem jött. Kis idő múlva visszajött, s elmondta neki a történetet. Ahogy elkacagta magát, mind ott volt a fejtő, amivel a kötő ki volt varrva, a foga között”.²⁸

A történet magja itt is ugyanaz mint a felvidéki variánsnál, azonban más a bevezető rész, és hiányzik a frappáns befejezés is. Ugyanez a mondatípus bukkan elő a Fekete-Körös völgyében, Hidason és Méhkeréken, azzal a különbséggel, hogy egyes változatokban a fejtet megzsabadítják az átváltozás kényszerétől.²⁹

Azonban térjünk vissza a *szakállas farkas* Putnok környéki mondájához! Felmerül a kérdés, hogy végül is kiktől került át a magyar néphagyományba a *szakállas farkas* mondája. Ujváry Zoltán szerint a szlovák *vlkodlak*nak köze lehetett a palóc *farkaskoldus*, *szakállas farkas* mondái kialakulásához.³⁰ A hiányos adatokra való tekintettel nem mondhatunk igent vagy nemet arra, hogy a szlovákok ismerték-e ezt a típusú Werwolfmondát. Azt viszont láthattuk, hogy a német nyelvterület nyugati részén és a svéd hagyományban majdnem szó szerint ez a történet bukkan föl. S ha elfogadnánk azt a feltételezést, hogy a monda magyar változatának a befejező része a Molnár Anna balladából került át, az utóbbi átvételéről is tulajdonképpen ugyanezt kellene mondanunk.

Azonban a *szakállas farkas*sal kapcsolatban Putnok környékén ismert egy hiedelem, ami mégis bizonytalanná tesz bennünket vázolt gondolatmenetünkben. A putnoki *szakállas farkas* sírját, amelyet Pásztorhányásnak neveznek, egy kórakás jelzi. Ha az

27. Ujváry Z., 1971. 28–32.

28. Kovács Á., 1947. 111–114.

29. Diószegi V. gyűjtése 1961. Méhkerék, MOA, 10050, Hidas, 1949. MOA, 7235, idézi: Bihari A., 1980. 44. Györffy I., 1916. 81–82.

30. Ujváry Z., 1986. 73–87.

emberek, vagy a gyerekek útja arra vezetett, sokszor már messziről vitték a követ, mert a hiedelem szerint, ha valaki nem dobott követ a sírra, akkor kijött a *szakállas farkas*, s megtépte azt.³¹

Ismeretes, hogy a szláv hiedelemvilág a halottak két csoportját különbözteti meg: *roditelit* és *založnikit*. A veszélyes halottakat, *založnikiket* a temetőn kívül hantolták el, s ha valakinek a sírjuk mellett kellett elhaladnia, egy követ, vagy egy száraz ágat dobott a sírra, máskülönb az arramenő kitette volna magát a *založnik* bosszújának.³² Valószínűnek látszik, hogy a putnoki hagyományban ugyanezzel a szláv eredetű hiedelemmel találkozunk. Nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a *szakállas farkas* mondáját a palóc hagyomány szlovák közvetítéssel vette át a német hagyományból. Azonban, hogy ennek a kapcsolatoknak a végére járjunk, feltétlenül mélyebben kellene ismernünk az idevonatkozó szlovák adatokat. Napjaink szlovák néprajzkutatása sajnos nem tekinti feladatának az adott hiedelemalak vizsgálatát.

Hasonló problémába ütközünk a kassai magyar hagyományban ismert *virkolak* alakjával kapcsolatban. A XIX. század végén *Sárosi Á.* írja le a Kassa környéki hagyomány *virkolak*, vagy *varkolak* alakját. A helyi néphitben ez a hiedelemalak félig ember, félig farkas. Késő éjszakában kóborol félig elhagyatott utakon és embervérre szomjazik. Ábrázata rút, de az emberéhez hasonlít, sőt azt tartják róla, hogy valójában ember is, csak a természete farkasé. Igen hosszú életű, de sohasem hal meg jámbor emberekhez hasonlóan, mindig öngyilkosság útján pusztul el. A mord tekintetű emberről ma is azt mondják: úgy néz ki mint egy *virkolak*. Hernád-parti halászok sokat meséltek róla, ma már úgy látszik kiveszett, mert a kassai *virkolak* éjjeli kóborlásairól többé nem szól a népmonda.³³

Erről a hiedelemalacról, amely tulajdonképpen rút ember, akinek a természete a farkasé, embervérre szomjazik, s öngyilkosság útján pusztul el természetesen azt gondoljuk, hogy szláv átvétel. Azonban elképzelhető hogy tévednénk, ha feltételeznénk, hogy a kassai magyar néphitbe a szlovákoktól került át. A *virkolak*, *varkolak* terminusról biztosan állíthatjuk, hogy nem nyugati szláv alakulat.³⁴ Vagyis ha szórványosan fel is bukkna a szlovák hiedelmek nomenklatúrájában, az csakis egy átvétel eredménye lehet. A *varkolak* terminus a bolgár és a szlovén dialektusokból származhatott át a X. század környékén az albán és a román nyelvekbe.³⁵ Feltételezhetjük, hogy a Kárpát-medence északi peremére ez a terminus, és ez a számos vámpírmotívumot tükröző hiedelemalak a XIII. századi vlach migráció közvetítésével kerülhetett. Ilyen átvételi problémákkal a román (balkáni) és szlovák viszonylatban már korábban is találkozunk. Példaként csak utalunk a kecskemaszkos alakoskodás Kárpát-medencére vonatkozó interetnikus vonatkozásaira.³⁶ Nem tudjuk viszont itt sem pontosítani az átvétel folyamatát, hogy ti. ez szlovák közvetítéssel, vagy pedig közvetlenül a vlach pásztoroktól történt.

Hogy folytassuk a magyar Werwolf-hagyomány szláv vonatkozásainak a taglalását, szót kell ejtenünk a keleti szláv kapcsolatokról.

Az Aa Th 449/A mesetípus magyar redakcióját vizsgálva *Dégh Linda Anderson, W.* álláspontjára helyezkedik, amikor a magyar népmesék *szakállas farkas* alakját közvetlenül az ukrán hagyományból eredezteti.³⁷ A példaként felhozott népmesék

31. *Ujváry Z.*, 1962. 458–461.

32. *Tokarev, Sz. A.*, 1957. 41.

33. *Sárosi Á.*, 1896. 207.

34. *Niederle, L.*, 1924. 44–45.

35. *Niederle, L.*, 1924. 44.

36. *Ujváry Z.*, 1981. 115–119.

37. *Andersen, W.*, 1935. 16–19. idézi: *Dégh L.*, 1960. 291.

Zemplénből, vagy Szatmárból származnak. Sajátosságuk, hogy a történetekben a *szakállas farkas* tulajdonképpen csak epizódszereplő. Zemplén és Szatmár területén gyűjtött népmesék *szakállas farkasa* mindegyik változatban gyermekrablóként szerepel, akivel a kutyává változtatott megcsalt férj veszi fel a harcot. Az egyik zempléni variánsban a *szakállas farkas* leírása a következőképpen hangzik:

„Na egyszer nyílik az ajtó, éjszaka 12 óra felé. Hát az-is olyan emberféle volt biztosan, de farkasruhába jött, és elvitte volna a gyerekeket Elvitte a barlangba a szakállas farkas. Ott már a két gyerek játszott szépen”.³⁸

A magyar néphagyományban csak a népmesék farkasemberére jellemző a gyermekrablás. A hiedelmekben és a hiedelemmondákban szereplő alaknak nem sajátja ez a tulajdonság. Így ha el is fogadjuk az ukrán hatás elméletét, azt elsősorban a keleti megyéink népmeséivel kapcsolatban tehetjük, hiba lenne azt a magyar farkas alakú mitikus lényre vonatkoztatnunk.

Az Aa Th 449/A népmesetípus magyar változatai egy pusztán elméleti jellegű probléma tisztázásában is segítségünkre vannak. Ebben a mesetípusban sarkítva kerül szembe egymással a kyanthropia és a lykanthropia, ami cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a farkassá változás hiedelemkörében nem annyira az extrém tulajdonságok hasonlóságán, mint inkább a belső azonosuláson van a hangsúly. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a hiedelemalak kapcsán nem beszélhetünk semmiféle reinkarnációról.

Az északkelet-magyarországi néphagyomány Werwolf-alakjához fűződő hiedelmeinek három fő csoportját különböztethetjük meg. Az első a Putnok környéki hiedelemmonda, amelynek a fő motívuma az asszonyára támadó farkasember. Ezen típus hiedelemalakját a hagyomány *szakállas farkas* terminussal jelöli. A monda párhuzamait a német nyelvtérület nyugati, északnyugati részén találjuk, feltételezhető, hogy a magyar változat eredetije is erről a területről kerülhetett hozzánk.

A második csoportba a Kassa környéki *varkolák* alakját sorolhatjuk. Vámpirisztikus jellegű antropomorf hiedelemalak, amelynek a „természete a farkasé”. Mind a terminus nyelvtörténeti jellemzői, mind a hiedelemalak sajátos vonásai délszláv, balkáni eredetre utalnak.

A harmadik csoportba a zempléni népmesék *szakállas farkasát* sorolhatjuk, amely Dégh Linda véleménye szerint közvetlenül az ukrán párhuzamokból származtatható.³⁹ Véleményünk szerint ez a csoport nem hozható közvetlen kapcsolatba a magyar néphagyomány Werwolf-hiedelmeivel.

Az első két csoportnál kérdéses marad a szlovák közvetítés szerepe. Az észak-magyarországi hagyománnyal kapcsolatban Róheim Géza a szlovák eredet elméletét fejtette ki.⁴⁰ A szlovák hatás lehetőségét kizártnak tekinteni nem lehet, azonban a *szakállas farkas* alakját a szlovák hagyományból származtatni túlzás. Ha a szlovák hagyományban a Werwolf alakja hasonló vonásokkal bukkan föl, mint ahogy az például a gömöri hagyományban jelenik meg, úgy náluk is ez a német hagyományból való átvétel eredménye lehet. Az interetnikus vonások kapcsán utalnunk kell egy fontosnak tartott jellemzőre. Egyedül Ipolyi A. feljegyzéséből, valamint a *prikuliccsal* kapcsolatos hiedelmek révén van tudomásunk arról, hogy a farkas alakú hiedelemlény holt emberből keletkezne.⁴¹ A magyar hagyomány Werwolf-alakja nem kapcsolódik a vámpirizmus képzetéhez, nem függ össze a visszajáró halottak hiedelmével. Ezek a megállapítások viszont helytállóak a legtöbb, velünk közvetlen szomszédságban élő nép hagyományára.

38. Dégh L., 1960. 291.

39. Dégh L., 1960. 277–296.

40. Róheim G., 1925. 90–93. Szendrey Á., 1938. 438. 1968. 135.

41. Ipolyi A., 1929. I. 117.

Valószínűnek tűnik, hogy a magyar néphagyomány a XVI. század környékén kerülhetett kapcsolatba a Werwolf-hiedelemmel. Az átvétel forrása német volt, a környező szláv népek folklórja ennek a hiedelemnek a közvetítésében legfeljebb másodlagos, vagy harmadlagos szűrőként funkcionálhatott. Az új hiedelemalak a magyar hitvilág azon pontjaihoz kapcsolódott, amelyekkel összeolvadva beépülhetett a magyar hiedelmek lokális rendszereibe. A befogadó közeget többnyire a pásztorkodáshoz kapcsolódó hiedelmek nyújtották.

A Werwolfnak a magyar hiedelemrendszerben betöltött szerepéről annyit mondhatunk, hogy ez a hiedelemalak a négy évszázad folyamán erőteljesen integrálódott és asszimilálódott. Napjainkban csak töredékekben bukkan föl, gyakran csak az előkerülő terminusokból lehet következtetni az egykori meglétére.

IRODALOM

- Andersen, W.*
1935. Zu Albert Wesselski's Angriffen auf finnische Folkloristische Forstellungsmethode. Eesti Rakvalune Arhivi toimetused 4. Tartu.
- Beke Ö.,*
1932. Szakállas farkas. *Ethnographia*, XLIII, 167.
- Bihari A.,*
1980. Magyar hiedelemmonda katalógus. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 6. Bp.
- Brückner, A.*
1924. Mitologija polska. Studijam porównawcze, Warszawa.
- Csefkó Gy.,*
1926. Küldött farkas, küldött kutya, küldött ördög. *Ethnographia*, XXXVII, 36–37.
- Dégh L.,*
1960. Az Aa Th 449/A mesetípus magyar redakciója. *Ethnographia*, LXXI, 277–296.
- Djordjević, T. R.*
1953. Vámpir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju. In: Srpski Etnografski Zbornik LXVI, Beograd.
- Dömötör T.,*
1981. A magyar nép hiedelemvilága. Bp.
- Geréb J.,*
1892–1893. Herodotos történeti könyvei (görögül és magyarul) I–III. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Geréb József, Budapest.
- Györffy I.,*
1916. Babonás hiedelmek és szokások a Fekete-Körös-völgyi magyaroknál. *Ethnographia*, XXVII. 81–89.
- Hertz, W.*
1862. Der Werwolf. Beitrag zur Sagengeschichte. Stuttgart.
- Ipolyi A.,*
1929. Magyar mythológia. Pest.
- Istvánffy Gy.,*
1911. A Borsod megyei palócok. *Ethnographia*, XXII. 227.
- Komáromy A.,*
1910. Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp.
- Kovács Á.,*
1947. Kalotaszegi adatok a lidércről, sárkányról, rosszakról, prikolicsokról, boszorkányokról. *Ethnographia*, LVIII. 111–114.
- Leubuscher, R.*
1850. Über die Wehrwölfe und Thierverwandlungen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Psychologie. Berlin.
- Margul, T.*
1981. Motywy wiary w Wilkołaka. *Lue* LXV, 55–90. Wrocław–Poznań.

- Moszyński, K.*
1967. *Kultura ludowa slowian I–II. Kultura ducha* T. II, Warszawa.
- Niederle, L.*
1924. *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starých Slovanů. Díl. II, sv. I.* Praha.
- Odstedt, E.*
1943. *Varulven i svensk folktradition.* Uppsala.
- Pucz A.,*
1822. *A' babonának, és az ő sokféle nemeinek rövid előadása. A' tudatlanok tanítására, és a' félékenyek megnyugtatására.* Esztergom.
- Róheim G.,*
1925. *Magyar néphit és népszokások.* Bp.
- Sárosi Á.,*
1897. *Kassai népszokások és babonák.* In: *Abauj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Sziklay J. és Borovszky S.* Bp.
- Senn, H.*
1982. *Romanian Werewolves: Seasons, Ritual, Cycles.* *Folklore (London)* XCIII, 2. 206–215.
- Scheiber S.,*
1956. *A Werwolf-típus első magyar nyoma.* *Ethnographia*, LXVII, 300.
- Szendrey Á.,*
1938. *Van-e medvének valami szerepe a magyar néphitben?* *Ethnographia*, XLIX. 437–438.
1986. *A magyar néphit boszorkánya.* Bp.
- Tokarev, Sz. A.*
1957. *Religioznye verovanija vostočnoslavjanskich narodov XIX – načala XX. vv.* Leningrád–Moszkva.
- Török G.,*
1959. *Történeti adatok a küldött farkas mondájához.* *Néprajzi Közlemények* IV. 1–2. 278–288.
- Ujváry Z.,*
1962. *A szakállas farkas mondájához.* *Ethnographia*, LXXIII, 458–461.
1971. *A népballada.* Kézirat. Debrecen.
1981. *Agrárkultusz. Folklor és Etnográfia* 6., Debrecen.
1986. *A farkassá változott pásztor. Adatok „Werwolf” mondakörhöz.* In: *fejezetek Gömör folklorjához. Gömör néprajza V.* 73–87. Debrecen.
- Was sich das Volk in Ostfriesland und Waalriedern erzählt.* In: *Globus. Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde.* B. XXIX. Nr. 9. 140–141. Braunschweig.
- Wislocki H.,*
1893. *Aus dem Volksleben der Magyaren.* *Ethnologische Mitteilungen.* München.

DIE INTERETHNISCHEN BEZIEHUNGEN DES NORDOST-UNGARISCHEN WERWOLF-GLAUBENS

(Auszug)

Die erste schriftliche Erwähnung des ungarischen Werwolf-Aberglaubens stammt aus dem 16. Jahrhundert. Das aus dem Jahre 1560 stammende Protokoll ähnelt beklemmend den französischen Werwolf-Prozessen aus dem 17. Jahrhundert und enthält für die ungarischen Volksbräuche nicht charakteristische kannibalistische Hinweise. Die Mehrzahl der über Werwolf-Prozesse berichtenden Protokolle stammt aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.

Die Aberglaubensgestalten des Werwolfs werden in den ungarischen Volkstraditionen mit dem Wort Herdenwolf, Sendwolf, Wolfsbettler, bärtiger Wolf, beziehungsweise Prikulics bezeichnet. Auf die Gestalt des nordungarischen bärtigen Wolfes finden wir schon in der Arbeit von A. Poly Hinweise.

Die Aberglaubensgestalt des Werwolfes wird um das 16. Jahrhundert aus den Volksbräuchen der euroäischen Völker in die Welt des ungarischen Volksglaubens gelangt sein. G. Roheim hat, als er die Umstände der Übernahme der Aberglaubensgestalt prüfte, angenommen, daß die Gestalt des Werwolfes von den Kroaten und Slowaken in die ungarische Welt des Aberglaubens geraten ist. Die nachfolgenden Untersuchungen beweisen diese Theorie nicht.

Die Große Mehrheit der ungarischen Angaben unterstreicht, daß die deutschen Volksbräuche eine entscheidende Rolle bei der Herausbildung des ungarischen Werwolf-Aberlaubens gespielt haben. Die Bräuche der umliegenden slawischen Völker haben an den interethnischen Vorgängen höchstens als zweitrangiger Übermittler teilgenommen.

Bei der Herausbildung des nordost-ungarischen Werwolf-Aberglaubens können wir drei Haupt-Übernahmerichtungen feststellen. Die Sage vom bärtigen Wolf aus der Gegend von Putnok verweist eindeutig auf deutschen Ursprung. Es ist nicht geklärt, welche Rolle bei ihrer Herausbildung die slowakischen Volksbräuche gespielt haben. Der Virkolak der Gegend von Kassa hat wahrscheinlich seinen Ursprung auf dem Balkan, es ist eine südslawische Übernahme, die unter Mitwirkung der Walashen an den nordöstlichen Rand des Karpaten-Beckens geraten sein kann und sich dann im Mittelalter kontinuierlich in die ungarische Welt des Aberglaubens eingebürgert hat. Nach der Meinung L. Deghs ist der bärtige Wolf des Volksmärchens aus Zemplén eine unmittelbare Übernahme aus dem ukrainischen Volksmärchenschatz. Gleichzeitig haben aber die unkrainischen Bräuche keine bedeutende Wirkung auf die Gestalten des ungarischen Aberglaubens ausgeübt.

Diese übernommene Aberglaubengestalt hat sich eng mit dem damals schon vorhandenen ungarischen Aberglauben verwoben und ist organisch in das System des lokalen Aberglaubens eingebaut worden. In unseren Tagen kommt er nur noch bruchstückhaft zum Vorschein, oft kann man nur aus dem hervortretenden Terminus auf sein einstiges Vorhandensein schließen.

Sándor Mogyorósi

TÖRTÉNELEM, POLITIKAI PROPAGANDA, HELYI ESEMÉNYEK A KÉPES LEVELEZŐLAPOKON

PETERCSÁK TIVADAR

A ma széles körben elterjedt képes levelezőlap üzenetközvetítő funkciója mellett alapvető tényező az illusztráció. Ez sokszor szavak nélkül is üzenetet hordoz, vallomás feladójának érzéseiről, hangulatáról. A modern képeslap története akkor kezdődik, amikor az emberek számára az üzenetben a kép legalább olyan fontos lesz, mint a szöveg, illetve amikor az ábrázolást sokszorosítani kezdték. A nyomdai eljárásokkal készült és a postán tömegméretekben forgalmazott illusztrált levelezőlapok az 1870-es években jelentek meg Európában.¹

A XIX–XX. század fordulóján és századunk elején a képeslap még képes hírközlőként is szerepelt. Az élelmes kiadók szinte minden országos és helyi jelentőségű eseményt és személyt megörökítettek, és azokat a leggyorsabban megjelentették. A tömegkommunikációs eszközök fejlődésével és a képes folyóiratok elterjedésével a levelezőlapnak ez a szerepe megszűnt. Különösen a régi képeslapok sajátosan tükrözik egy letűnt korszak atmoszféráját. Egy kor jellemzőit, politikai és ideológiai tartalmát, életérzéseit sokszor az ún. magas művészeteknél pontosabban fejezik ki az olyan periférikus művészetek, amelyek közé a képes levelezőlap is tartozik. Az elmúlt száz esztendő időként naiv és giccses, az életet szírványszínből feltüntető vagy túlbuzgó propagandisztikus levelezőlapjai komoly segítséget nyújtanak a kor árnyaltabb megismeréséhez.

A tanulmány a szerencsi Zempléni Múzeum nagy kultúrtörténeti értékű kollekcijára alapozva mutatja be, hogy a képes levelezőlapokon hogyan jelennek meg a múlt és a mindenkori jelen eseményei, illetve a levelezőlapok ábrázolásai miként tükrözik az uralkodó osztály történelemszemléletét. A tanulmány készítésekor elsősorban a gyűjtemény magyar vonatkozású anyagára támaszkodtam, de a fellelhető szakirodalom alapján esetenként szélesebb körű kitekintésre is lehetőség nyílt.

A történelmi témájú lapok három fő csoportra oszthatók: 1. a történelmi évfordulókra kiadott alkalmi levelezőlapok, amelyek rajzaikkal és feliratokkal emlékeztetnek az eseményre; 2. a történelmi eseményeket, jelentős személyiségeket (államférfiak, hadvezérek) ábrázoló festmények, grafikák; 3. a XIX. század utolsó éveitől jellemzőek az eredeti fényképfelvételről vagy plakátról készített, illetve propaganda célból alkotott eredeti rajzokkal illusztrált levelezőlapok.

1896-ban ünnepelte az ország a honfoglalás, a magyar államiság ezredik évfordulóját. Az eseményre a magyar posta megjelentette az első levelezőlap-sorozatot, amely lapjai között történelmi témájúak is vannak. Ezek jól tükrözik a „boldog békeidők” hangulatát, és az uralkodó történelemszemléletnek megfelelően a szinte jelképes dicső

1. A képes levelezőlap történetéhez L.: *Файнштейн, Э. Б.*, 1976.; *Тагирин, Н. С.*, 1978.; *Petercsák T.*, 1977. 1983.; *Verner M.*, 1964.; *Erős L.*, 1985.

nemzeti események jelennek meg a levelezőlapokon: Árpád a vezérekkel; Szent Asztrik apát átnyújtja a koronát Szent Istvánnak; Nagy Lajos; Hunyady János; Rákóczi Ferenc bevonulása Munkácsra. A kiegyezést követő politikai konszolidációt tükrözi és az egységes Monarchia-gondolatot sugallja az a képeslap, amelyen a trónörökös kezében tartó Mária Teréziának életüket és vérüket ajánlják a magyar nemesek, illetve az, amely Ferenc József királlyá koronázását ábrázolja. A millennium történelmi hangulata, az évforduló szelleme és a szervezők által kiírt pályázatok hatására a művészek nagyszámú történelmi témájú festménnyel jelentkeztek az ezredéves kiállításon. Ezek a képek túlnyomó részben történelmünk ünnepélyes jeleneteit ábrázolják. Nem Madarász Viktor és Székely Bertalan drámai hangulatú képeihez hasonlók, hiszen ennek a korszaknak az optimista jellege a múlt derűsebb, biztatóbb epizódjait kívánta megörökíteni. Ebben a szellemben készültek levelezőlap-reprodukciók is a legsikeresebb, legnépszerűbb festményekről, pl. Koroknyai Ottó: Mátyás király Bécs előtt vagy Dudits Andor: II. Rákóczi Ferenc az ónodi országgyűlésen. A millenniumi eszmét jól kifejezte a Feszty-körkép, a „A magyarok bejövetele” és ennek egyes részletei – Árpád fejedelem és kísérete (1. kép), Áldozat, Nőrablás stb. – nagy számban jelentek meg képes levelezőlapokon. Ugyancsak kiadták Munkácsy Mihály Honfoglalás című festményének reprodukcióit is.

A századforduló éveiben a nagy nemzeti események évfordulóihoz kapcsolódóan adtak ki képeslapokat a törökellenes harcokról [Tornai: Hunyadi János halála; Székely Bertalan: Zrínyi kirohanása (2. kép), Egri nők]. Az 1848/49-es forradalomról és szabadságharcról már az 50. évfordulón több képeslapsorozat emlékezik meg. Ezek jellemző módon annak szabadságharc jellegét hangsúlyozzák. Divald Károly 1899-ben 24 lapon ábrázolja a főbb eseményeket. Az 1848/49-i Kossuth Múzeum is egy 24 lapos sorozatot jelentetett meg ekkor.² Az aradi vértanúk emlékére 1899-ben Aradon adták ki az első olyan képeslapot, amely az emlékművet és a kivégzett 13 tábornokot ábrázolja. Ezt még több hasonló lap követte. Az Athéneum Rt. jelentette meg a XX. század elején a „Jelenetek Kossuth Lajos élete történetéből” címet viselő színes fametszetsorozatot. Olyan képeslapokat is ismerünk, amelyek az illusztrációk mellett a Nemzeti dal vagy a Föltámadott a tenger című Petőfi-versek részleteit is közlik. A század végén az 1848-as forradalmak 50. évfordulóján Németországban került forgalomba egy sorozat „Zur Erinnerung an die Ereignisse d. Jahres 1848” címmel. A többszínnyomású lapokon Robert Blum, Kossuth Lajos és Karl Marx arcképeit, valamint frankfurti, bécsi, manheimi forradalmi megmozdulásokat ábrázolnak.³

1903-ban és 1906-ban a Thały Kálmán nevével jelzett kuruc romantika szellemében jelentek meg a II. Rákóczi Ferenc fejedelem életét és a szabadságharc főbb eseményeit feldolgozó lapok. Képeslap készült többek között Thököly Imréről és Zrínyi Ilonáról, Rákóczi borsi szülőházáról, bécsújhelyi meneküléséről, elfogatásáról. Számtalan portrét is kiadtak a fejedelemről, amelyek általában a Mányoki-festmény rosszul sikerült másolatai. Levelezőlap ábrázolja az 1703-as beregszászi zászlóbontást, a fejedelem munkácsi bevonulását, a meczenzéfi kurucokat, kuruc-labanc csatajeleneteket és a szabadságharc jeles hadvezéreit. 1903-ban Nyulászi Béla adta ki Kassán azt a grafikai lapot, amelyen II. Rákóczi Ferenc látható katonái körében, a kép alatti kotta pedig a Rákóczi-induló első két sorának a dallamát közli.

A századfordulón a korabeli politikusok közül Deák Ferencről és Tisza Istvánról készült a legtöbb képes levelezőlap. A monarchia vélt egységét szimbolizálják és a jó király eszményét táplálták azok a lapok, amelyek Ferenc József uralkodásának 50. és 60. évfordulója alkalmából tízezerszámba jelentek meg (3. kép).

2. Látóképeslevelező-lapok 1899. 3. sz. 5, 14.

3. *Erős L.*, 1985. 15.

1. kép. A Feszty-körkép részlete: Magyarok bejövele
Magyar Sokszorosító Műipar Rt. kiadása. Budapest 1910
(Lónyainé Nagy Éva reprodukciói)

A századforduló éveiben lett a képes levelezőlap az agitáció, a választási propaganda egyik jelentős eszköze. Magyarországon az 1901-es választások előtt kerültek piacra azok a levelezőlapok, amelyek a jelöltek arcképét, nevét, hazafias vagy párt jelképeket, illetve választási jelszavakat tartalmaztak (4. kép). Az Athéneum két színes lapot adott ki Kossuth Lajos és Petőfi Sándor képével, akik a „Szabadság, testvériség, egyenlőség” lobogóját tartják, valamint a lapon a Kossuth-nóta és a Talpra magyar első versszakai is olvashatók. Klökner József székesfehérvári kiadó levelezőlapjai a jelölt arcképét üdvözlő és zászlókat lobogtató választókat ábrázolnak. A kép bal sarkában az új országház látható. A jelölt nevét egy nemzeti színű lobogóba írták: pl. „Éljen Gróf Apponyi Albert, Jászberény Szabadelvű képviselő jelöltje.”⁴ Érdekes a Tisza István megválasztását propagáló képeslap. A jelölt fényképe egy ovális virággirland keretben jelenik meg. Mellette a stilizált magyar címer és a korona, valamint az igasságot jelképező kétkarú mérleg karddal. A lap alsó részébe még a szavazásra buzdító propaganda szöveget is nyomtatott a Belvárosi Szabadelvű Párt (5. kép).

A képes levelezőlapot azonban nemcsak az uralkodó osztály pártjai, de a munkásosztály, a szociáldemokrata pártok is felhasználták. Németországban 1901 és 1910 között a lipcei Richard Lipinski kiadóvállalat több olyan május elsejei üdvözlőlapot készített, amelyek a szocialista propaganda céljait szolgálták. Rajzuk, szövegük általában a nyolcórás munkaidőt követeli. Némelyik lapon munkások vonulnak a városból a szabadba vörös zászlókkal, és azokon három hatalmas nyolcas szám látható. Mások

4. A Képes Levelező-lap 1901. 43.

2. kép. Szigetvári képeslap. Corvina könyvnyomda kiadása
Szigetvár. 1899

3. kép. Jubileumi képeslap I. Ferenc József uralkodásának 50. évfordulójára
H. Nachbargauer kiadása. Wien-Währing. 1898

4. kép. Választási korteslap. XX. század eleje

5. kép. A Belvárosi szabadelvű párt választási propaganda lapja Blau József kiadása. Budapest, 1905

a zászlók helyett a munkásegységre, a szervezkedésre felhívó táblát visznek. A tömeget többnyire a szabadságot jelképező frígiai sapkás nő vagy férfi vezeti. A munkások mellett néha parasztok és nőalakok is feltűnnek, ugyanis a nőmunkások szervezése abban az időben kezdett fellendülni. Több képen a felkelő nap ragyogja be a tájat, és fényesen emelkedik a gyárkérmények fölé. Készültek olyan lapok is, amelyeken a munkásmozgalom vezetőinek – Marx, Engels, Lassalle, Bebel – portréi láthatók. Ezek a lapok Magyarországra is eljutottak, és hatással voltak a hazai munkásságra.⁵

1900-ban egy Zürich melletti kisváros szociáldemokrata pártja sajátos választási képeslapot készíttetett. A kép jobb felső sarkában a szocializmus jelvénye látható, a bal sarokban pedig a tőke szimbóluma. Középen áll a városháza, amint azt a szocialisták elfoglalják. A lapra a jelölt nevét is rányomtatták.⁶

Oroszországban az 1905–1907. évi első polgári forradalom idején jelentek meg a forradalmi szervezetek propagandisztikus képes levelezőlapjai. Ezeken a nagy francia forradalom vezető alakjait, az utópista szocialistákat, a tudományos szocializmust megalapozó Marxot, Engelst, az orosz forradalmi demokratákat (Herzen, Csernyisevszkij) ábrázolták. Képeslapokon terjesztették az Internacionálé, a Marseilles és más forradalmi dalok szövegét. Érdekesek Csemadonov satirikus rajzai, amelyekkel kigúnyolta a cári hatalom pilléreit – a kormányzókat, az egyházat, az akkori orosz parlamentet –, az agrárkérdés cári megoldását. Meg kell említeni Orlovskij lapjait az 1905. december

5. Kővágó S., 1979. 575.

6. Látóképeslevelező-lapok 1900. 1. sz. 6.

6. kép. Bíró Mihály háborúellenes képeslapja
Népszava könyvkereskedés kiadása.
Budapest, 1912

pénzt elnyelő katona és az embereket az ágyúba lapátoló katonaruhás halál. Ez utóbbi a híres „ágyúöltelék-plakát”-ról készült 1912-ben, a monarchiának Szerbia elleni első mozgósításakor (6. kép).

Az első világháború idején a háborús uszítás és a harcra buzdítás eszköze volt az akkor rendkívül divatos képeslap. A „Mint az eseménygazdag idők emlékére” címet viselő képeslap Ferenc Józsefet mutatja, amint híres kiáltványát írja, és közli a „Népeimhez” kiáltvány szövegét is (7. kép). Rengeteg osztrák és magyar képeslap jelent meg a népeiért és hadseregéért imádkozó királyról. A jó király eszményét terjesztették a nép között azok a lapok is, amelyek a sebesülteket meglátogató Ferenc Józsefet ábrázolták. A háborús propagandát szolgálták a nemzeti színű zászlós lapok (8. kép), a Szózat kezdő soraival vagy a Kossuth-nóta aktualizált változatával. A rajzos színes lapok rohamozó katonái az osztrák, magyar és német csapatok hősiességét voltak hivatva illusztrálni. A bátor magyar bakával szemben mindig az ijedt arcú ellenséget ábrázolják (9. kép). Mindig csak a győzelmes harcokról készültek ilyen lapok: pl. Visszavert olasz támadás Isonzónál; Hindenburg tábornok serege tönkreveri az oroszokat; Egy szerb üteg meghódítása. Ezeknek a képeslapoknak az ellentéte pl. az elesettek sírjáról Michowban készült megrázó felvétel.

A háborús lapok álhumanizmusának tipikus példája az, amelyen az ellenséges katonák megadják magukat, s a kép alatti vers az alábbiakra inti a magyarokat:

„A dicső nagy küzdelemben
Ember harcol ember ellen;

7. Тагшин, Н. С., 1978.

8. Erős L., 1985. 19.

7. kép. Képeslap I. Ferenc József kiáltványával. 1914

*Ha az ellen kegyelmet kér:
Ne ölj! Légy jó, érző testvér!”*

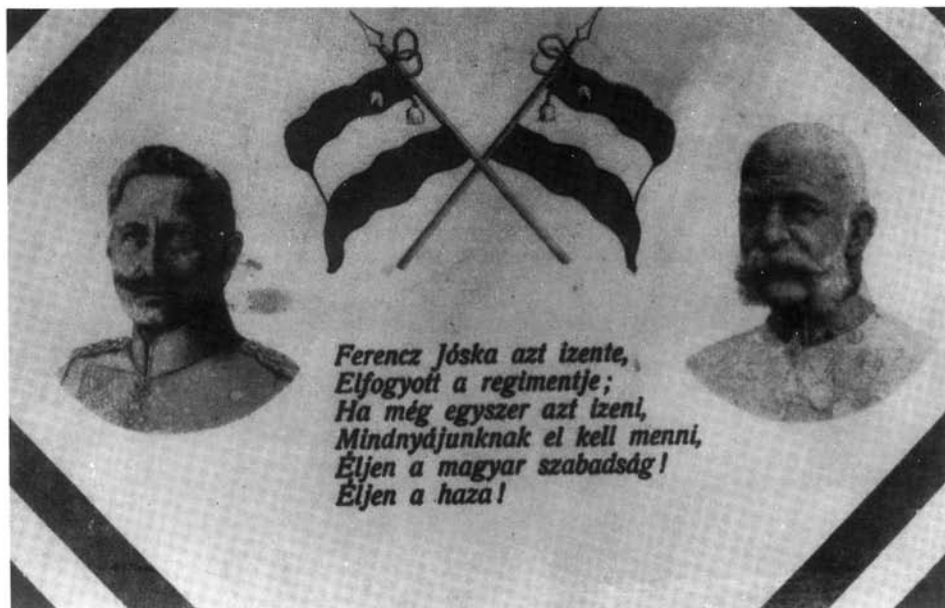
Azt a katonát, aki a fronton harcolt és naponta vásárra vitte a bőrért, aligha vigasztalták a következő szöveggel megjelent képeslapok:

*„Ki halálát a harctéren lelte,
Az Égbe száll, mennyországba lelke.”*

Ugyanakkor kiadtak olyan dokumentumszerű képes levelezőlapokat is, amelyek eredeti fényképfelvételek alapján ábrázolják a háborús hadszíntereket, a tüzéséget. A képeslap történetében új momentum, hogy ezek zöme a háborús hadifénykép kiállítások felvételeiről készült, és a Hadiségélyező Hivatal kiadásában jelent meg. Az így befolyt jövedelmet az elesettek özvegyeinek és árváinak a megsegítésére fordították. Ilyenek pl. a Hoffman cs. és kir. altábornagy hadcsoportját ábrázoló lapok: 32-es vadászok árkai a Strypa mellett, Gázló Kalne mellett, Elesettek temetése; Repülőgép üldöző autóágyú; József főherceg a fronton kitünteti a fehérvári honvédeket; Legénység átkelése a vizen mentőkészülékkel.

A Pesti Hírlap több, korábban az újságban megjelent térképet külön is kiadott levelezőlapon a háborús frontvonalak állásáról. Az egyik német képeslap Európa új térképét ábrázolja, amelyet a „hármastant” alakított ki, és német beállításban tükrözteti az antant hadicéljait. A lap érdekessége, hogy az egyes országok a jelképként is emlegetett állatok alakját veszik fel, pl. Anglia egy oroszlánra, Norvégia jegesmedvére, Oroszország egy medvére hasonlít (10. kép).

A központi hatalmak egységét szimbolizálták a Vilmos császár és Ferenc József arcképével megjelent levelezőlapok. A „Hetenkettő ellen” feliratú képeslap Vilmos és Ferenc József mellett az antanthatalmak uralkodóinak és vezetőinek – II. Miklós orosz cár, V. György angol király, Poincaré francia elnök, Nikita Montenegró királya,

8. kép. Első világháborús propaganda képeslap. 1915

Péter szerb király, I. Albert belga király és Yoshihito japán császár – fényképét közli. Más képen Ferenc József és Vilmos császár a török uralkodó társaságában látható országaik címerével és katonáikkal, valamint az „Egyesült erővel” felirattal. Az antant-hatalmak elleni harcra buzdítottak az olyan lapok is, amelyeken a német, osztrák, magyar és török katonák együtt indulnak rohamra a „Vállvetve győzni fogunk” jelszóval.

1914–1918 között az ünnepi üdvözlőlapok egy része is háborús jelképeket ábrázolt (11. kép). Egy 1915-ös újévi lapon a havas tájban az 1915-ös évszám látható, s ebbe montírozták a német és az osztrák uralkodóház tagjainak a fényképét. A német haditechnika fölényét szuggerálták a harcoló katonákba és a háttország népébe az újévi üdvözlőlapként használt háborús kártyák. Pl. az egyik 1915-ben készült képes levelezőlap egy 42-es ágyút ábrázol két katonával, s ehhez az alábbi szöveget nyomtatták:

„Karjainkban erő duzzad,
Szívünkben láng még ég
Meghozza a 42-es
Új évre a békét!”

A háború alatt ezerszámra jelentek meg azok a giccses üdvözlőlapok, ahol a frontra induló vagy már a fronton őrségben álló katonát láthatjuk, aki ott is a családjára, szerelmére, illetve a falujára gondol. A képen természetesen a maga elé képzelte a nő arcépe vagy a falurészlet is szerepel (12–13. kép). A hatást az ilyen stílusú „versek” is fokozták:

„Édes szívem, isten veled!
Őrizd meg hű emlékemet!”

„Hű katona, hű szerető
De nagy boldogság e kettő.”

9. kép. Emlék az 1914/15-ös világháborúról
Konrad János kiadása. 1915

10. kép. Térképes lap az első világháború idejéből
G. Adolf Seidentopf kiadása. Berlin-Pankow

11. kép. Első világháborús újrési üdvözlőlap

12. kép. Első világháborús üdvözlőlap. 1917

„A míg itt őrségben állok
Gondolatban nálad vagyok
Ha győztesen visszatérek
Azután csak érted élek.”

Még be sem fejeződött az első világháború, amikor Oroszországban győzött a proletariátus forradalma. Már az 1917. évi februári forradalom idején megjelentek azok a karikatúrisztikus képeslapok, amelyek üdvözlik az önkényuralom bukását. Az egyik gyászkeretes lapon két puska alatt fekete kereszt van és az alábbi szöveg olvasható: „Mélységes örömmel értesítjük a hozzátartozókat és ismerősöket, hogy az önkényuralmi rendszer hosszas és súlyos betegség után 1917. február 27-én elhunyt. A Szabad Oroszország polgárai.”⁹

Minőségileg teljesen új politikai célok érdekében mozgósítanak, és a széles néptömegek érdekeit fejezik ki a szovjet levelezőlapok. Az elsőt 1917. november 19-én adták ki Petrográdban, s ez a forradalmi harcokban október 28–30. között elesett hősök temetését ábrázolja. 1917 végén jelent meg az első levelezőlap Lenin arcképével. Részben már ebben az évben több lapot is kiadtak a francia forradalomról, majd ezeket a nagy októberi szocialista forradalomról készített képeslapok követték. Az első évek szovjet képeslapjain megtaláljuk a II. Internacionálé és a bolsevik párt népszerű vezetőinek arcképét. Az októberi forradalom első évfordulóján már egy képeslapsorozat is készült, és ezek a lapok többek között az első szovjet emlékműveket mutatják be.

9. Таггин, Н. С., 1978. 55. 28. kép.

13. kép. Első világháborús üdvözlőlap, 1918

A polgárháború idején a képeslapok illusztrációikkal és felirataikkal a szovjethatalom megvédésére buzdítanak. Az első állandó szovjet képeslapkiadók a Vörös Hadsereg agitációs és propaganda szervei voltak. Megjelentek az éhség elleni küzdelemre felhívó képes levelezőlapok is, és ezek jövedelméből az éhező volgai gyerekeket segítették.¹⁰

Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom és az 1919-es Tanácsköztársaság eseményeit, személyiségeit a korabeli kiadású lapok jelenítik meg. Filatéliai szempontból is értékes Károlyi Mihály „magyar népministerelnök” fényképét közlő lap, amelyen a „Magyar köztársaság 1918. november 16. Budapest.” feliratú alkalmi bélyegzés van. Tolnai Világlapja egy-egy képeslapot jelentetett meg a polgári kormány és a forradalmi kormányzótanács tagjainak fényképeivel, és ez utóbbi hátoldalán a „Világ proletárjai egyesüljetek” jelszóval (14. kép).

A Tanácsköztársaságot követő fehérterror szörnyűségeit leplezik le az 1919-ben emigrált Bíró Mihály rajzai. A művész a Horthy-ellenforradalom rémtettei feletti elkeseredését és gyűlöletét rajzappában örökítette meg. E rajzokról a bécsi Arbeiter Buchhandlung képes levelezőlapokat készített, amelyek a cenzúra éberségét kijátszva Magyarországra is eljutottak. Néhány lap címe a sorozatból: Házkutatás fehér módra; Orgoványi erdőben; Hajmáskér felé; Vitéz Nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója leköpi áldozatait.

A két világháború közötti évtizedekben a képes levelezőlapokat az irrendenta, revíziós külpolitikai célok szolgálatába is állították (15. kép). Százegzerszámra jelentek meg a Trianon előtti Magyarország térképét és a „Csonka-Magyarországot” együtt

10. Тагрин, Н. С., 1978. 58.

14. kép. A Magyar Tanácsköztársaság kormányzótanácsa Tolnai Világlapja kiadása. Budapest, 1919

ábrázoló lapok. A külföldiek rokonszenvének és támogatásának megnyerését célozták azok a képeslapok, amelyeken a Magyarországtól elcsatolt területek arányában „megcsonkított” Angliát, Franciaországot vagy az Amerikai Egyesült Államokat ábrázolják (16. kép).

A német képeslapkiadás a náci hatalomátvétel után a hitleri propagandagépezet szolgálatába állt. A müncheni Hoffmann kiadó lapján Nagy Frigyes, Bismarck és Hindenburg portréja mellett a negyedik Hitleré. Az antifasiszták képeslap formájában is terjesztették egész Európában John Heartfieldnek „A bírák bírása” című fotómontázsát, amelyen a Reichstag-per két főszereplője látható: az óriás vádlott, Dimitrov és a pöttömnyi vádló, Göring. Azokat a falragaszokat is reprodukálták, amelyeken Zilzer Gyula ismert rajza látható az embereket taposó gázmaszkos náci szörnyeteggel. Ezeket a lapokon több nyelven jelent meg „A fasizmus háborút jelent” felirat. A lapok árusításából befolyt összegeket az üldözött antifasiszták segélyezésére fordították. A spanyol polgárháború idején képeslapokat adtak ki a köztársaságiak Dolores Ibarruri „No pasaran!” (Nem törnek át!) jelszavával.¹¹

A magyar revizionista külpolitika sikerét is jelentették a bécsi döntések. Képes levelezőlapokat is kiadtak az ekkor visszacsatolt területek nagyobb városaiba – Komárom, Kassa, Kolozsvár, Szabadka – történt ünnepélyes bevonulások alkalmából. A Tolnai Világlapja 350 ezer levelezőlapot nyomtatott, és ingyen osztogatta újságolvasóinak a Felvidék visszacsatolása után. 1941 márciusában a Magyar Filmiroda képeslap-sorozatot bocsátott ki abból az alkalomból, hogy a Szovjetunió visszaadta az 1848/49-es szabadságharc zászlóit, jelezve, hogy nincs támadó szándéka Magyarország ellen. Magyarország azonban 1941. június 27-én hadat üzent a Szovjetuniónak.

A második világháború idején megcsappant az érdeklődés a képeslapok iránt, és nem volt olyan propaganda szerepe, mint az első világháborúban. Németországban a „Herrenvolk” vezetőit, hadvezéreket, pilótákat, ejtőernyősöket és tengeralattjárók kapitányait népszerűsítették a lapok. Többségük nem fénykép, hanem rajz alapján készült. Nem hiányoztak azonban az új rendet dicsőítő és az ellenfeleket gyalázó, uszító jellegű kiadványok sem. A háború jellegével – a hátszág totális részvétele – nem fért össze a szentimentális témaválasztás (pl. búcsú a frontra induló katonától), amely az első világháborúban annyira kedvelt volt. Előtérbe kerültek viszont a mozgósító jelszavas kiadványok.¹²

11. Erős L., 1985. 25–26.

12. Erős L., 1985. 27.

Imperialista favágók. — Imperialista favágók. — Imperialista favágók.

15. kép. Imperialista favágók.
Képeslap Haranghy Jenő rajzával. 1919

CITIZENS OF THE U. S. A.:
Would you accept this peace?
It would be the same which was forced upon Hungary!

16. kép. Irredenta képeslap.
Magyar nemzeti szövetség kiadása
Budapest, 1920-as, 1930-as évek

A Szovjetunióban a plakát mellett a képes levelezőlap is a politikai agitációt, a fasiszta támadók elleni harcot segítette. Megörökítették a háború hőseit és a harci eseményeket. Meghatóak a leningrádi blokád 900 napja alatt megjelent képeslapok. A 800 lapból mintegy 400 a honvédelem témáját dolgozza fel. Ezek dokumentumfotók és az ellenség rajzos karikatúrái, de a frontköltők versei és harci dalok is szerepeltek a kitartásra buzdító levelezőlapokon.¹³

Angliában többnyire a hátszág problémái jelentek meg a képeslapokon a hagyományos brit humor felhasználásával. Így az élelmiszerjegyek, az elsötétítés, a gázmaszkok éjjel-nappali viselése, a boltok előtti végtelen sorok, kémek található témaként. Az Egyesült Államokban a háborús kötvények vásárlását és a repülőgép-, valamint a hajógyártás ütemének fokozását szorgalmazták a hivatalos szervek által kiadott képeslapokon.

A francia kiadók gyorsan reagáltak Párizs 1944 augusztusi felszabadulására. Eredeti fényképfelvételek alapján jelentettek meg sorozatot a fontos eseményről. A szövetségesek a náci haláltáborok felszabadítása után adták ki a koncentrációs táborokat, a gázkamrákat, az életbenmaradottakat bemutató lapokat. Az ezekből befolyt összeggel a túlélők segélyalapját támogatták.¹⁴

A második világháború idején Magyarországon már korántsem volt olyan propaganda szerepe a képeslapnak, mint korábban. A háború utáni újjáépítés érdekében

13. Таггин, Н. С., 1978. 63.

14. Erős L., 1985. 28.

17. kép. Az „Újjáépítjük Magyarországot” sorozat képeslapja Magyar Központi Híradó Rt. fényképsokszorosító üzeme. Budapest, 1945–1946

18. kép. A Magyar Köztársaság kikiáltása és Tildy Zoltán elnökké választása után kiadott képeslap Magyar Központi Híradó Rt. fénykép-sokszorosító üzeme. Budapest, 1946

19. kép. A Magyar Kommunista Párt választási propaganda lapja. 1947

20. kép. Várkonyi Zoltán a Magyar Kommunista Párt választási propaganda lapján 1947

viszont komoly mozgósító hatása volt. Zádor István grafikai sorozaton, Blaski János festőművész pedig festményeken örökítette meg a felrobbantott Duna hidakat és a romos Budapestet. Ezekről már 1945/46-ban képes levelezőlapokat is készítettek. A Magyar Újjáépítési Minisztérium több sorozatot is kiadott a romba döntött fővárosról, pl. „A fasiszta hordák pusztítása fővárosunkban.” Az „Újjáépítjük Magyarországot” sorozat fotólapjain együtt ábrázolják az eredeti állapotú és a lerombolt budapesti épületeket. A lapok feliratai és agitatívák, mozgósító hatásúak voltak: „Ezt hagyták maguk után”, „Ez a német terroristák módszere”, „Lerombolta a fasiszmus, felépíti a demokrácia” (17. kép), „Romokból új élet”, „Szebb lesz, mint volt”. A Szikra Rt. kiadásában megjelent sorozat a hidak újjáépítését dokumentálja, s ezeken gyakran Gerő Ernő, a „hídverő miniszter” képe is látható. Fotólap örökíti meg az elsőként újjáépített Kossuth híd megnyitását 1946. január 18-án.

Képeslap jelent meg Magyarország felszabadulásának első évfordulóján is. Ez egy tömeggyűlést ábrázol, s e fölé montírozták Kisfaludi Stróbl Zsigmond felszabadulási emlékművének modelljét. Fotólapon láthatjuk a Magyar Köztársaság 1946. február 1-jei kikiáltásának eseményeit is (18. kép).

A Magyar Kommunista Párt is a választási propaganda egyik eszközének tekintette a képes levelezőlapokat. 1947-ben a Szikra Rt. több rajzos, feliratos képeslapot adott ki a következő jelszavakkal: „A kisember tulajdona szent. Fizessenek a gazdagok. Szavazz a MKP-ra!” (19. kép), „Eleged van a drágaságból? Szavazz a MKP-ra!”; „Rákóczi, Kossuth, Petőfi szellemében megvédi hazánk függetlenségét a Magyar Kommunista Párt.” Ekkor jelentek meg olyan lapok is, amelyek felvonuló tömeg képe alatt

21. kép. Kulákellenes lap.
Művészeti Alkotások 5. sz. fiók kiadása
Budapest, 1950-es évek eleje

egy megzenésített, a választásra buzdító vers kottáját közlik. Több jeles színész arcképét is kiadták (pl. Várkonyi Zoltán, Básti Lajos aláírásukkal) és az alábbi üdvözléssel: „Meleg szeretettel küldöm a Magyar Kommunista Párt szavazóinak” (20. kép).

Az 1950-es évek elején jellemzőek a beszolgáltatást segítő kulákellenes fotólapok (21. kép), illetve a kommunista falujárók tevékenységét és a nagy építkezéseket (Sztálinváros, Inota) propagáló illusztrált levelezőlapok. A személyi kultusz éveiben Rákosi Mátyás arcképe nemcsak a hivatalok falán függött, de a képeslapokon is megjelent. A tömeggyűlések primitíven megrajzolt kompozícióiban az egyetlen nem kedélyes stílusú motívum a karikatúra-figurák fölé fényképről reprodukált bölcs vezér arcképe.

A képeslapok minden érdekes eseményről beszámoltak. Levelezőlapot adtak ki a királyi hadgyakorlatok, helyi és országos események, új létesítmények felavatása, de még természeti katasztrófák alkalmából is. A Képes Levelező-Lap

című újság 1899-es számában közölt meghatározás szerint „alkalmi levelezőlapok alatt olyan lapokat értünk, amelyek egy bizonyos jelentős alkalommal (ünnepély, jubileum, kiállítás stb.) lettek kiadva, s ezt a cselekményt, tárgyat vagy személyt képből ábrázolják.”¹⁵

Történelmének kezdetén a képeslapnak hírközlő szerepe is volt, és a kiadóknak érdekében állott, hogy az események után minél hamarabb megjelenjenek az alkalmat ábrázoló levelezőlapok. A gyorsaságra jellemző, hogy amikor II. Vilmos császár 1903. június 20-án Hamburgba látogatott, már az esti díszvacsorán megkapta az egész napi programját megörökítő képes levelezőlap-sorozatot. Ferenc József berlini látogatásakor az 1900. május 4-i eseményekről készült levelezőlapok a következő napon forgalomba kerültek.¹⁶

Már 1899-ben nagyon keresettek voltak azok a kártyák, amelyeket egy élelmes vállalkozó, Dreyfus szabadulásakor megjelentetett. A lap Dreyfus szabadulását ábrázolja és közli Zola, valamint Labori arcképét is.¹⁷ Az 1899-es párizsi világkiállítás egyik szexuációja volt az akkorra megépített Eiffel-torony. A Figaro ebből az alkalomból egy képeslapot jelentetett meg az építményről. A dolog érdekessége, hogy a lapot a torony lábánál felállított ideiglenes nyomda készítette, és a látogatók a közelben működő alkalmi postahivatalból el is küldhették.

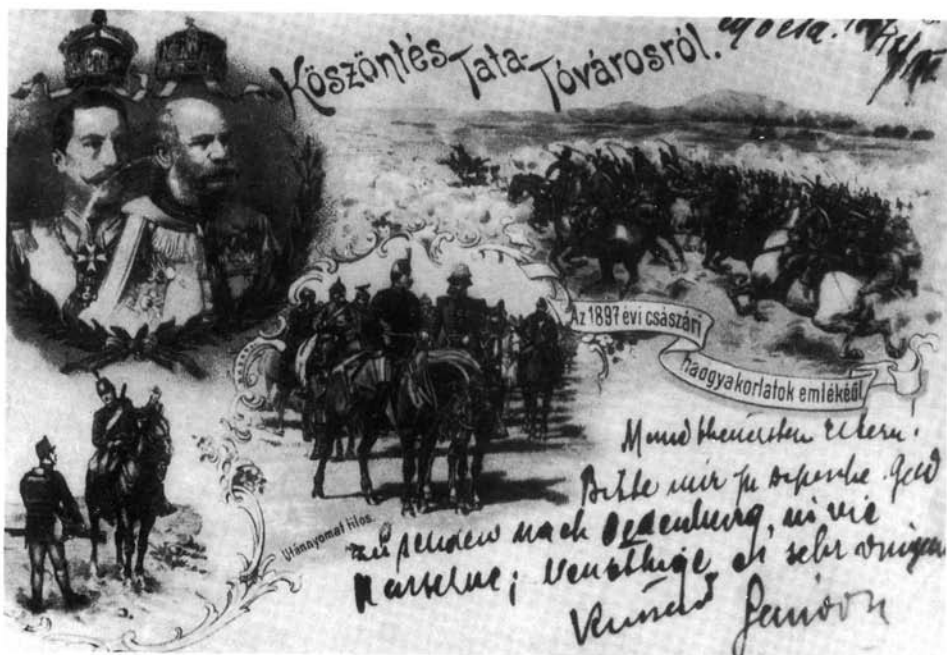
A német posta 1900. január 1-jén a „XX. század első napjára” egy alkalmi képeslapot adott ki kétféle példányban. Sikerét jól érzékelteti, hogy a készlet két óra alatt elfogyott.¹⁸

15. A Képes Levelező-lap 1899. 2. sz. 17.

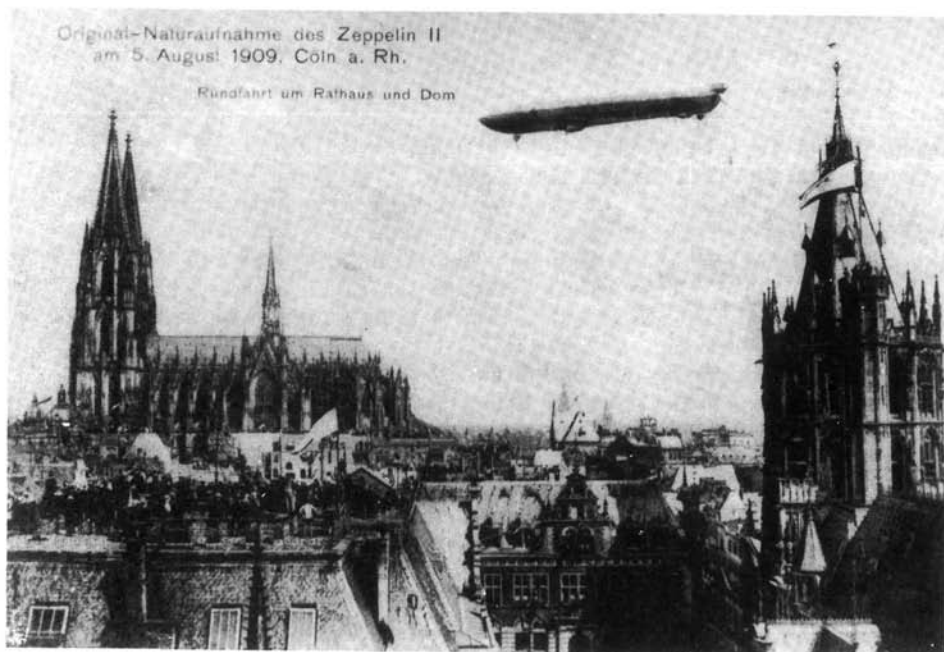
16. A Képes Levelező-lap 1900. 53.

17. Látóképeslevelező-lapok 1899. 4. sz. 2.

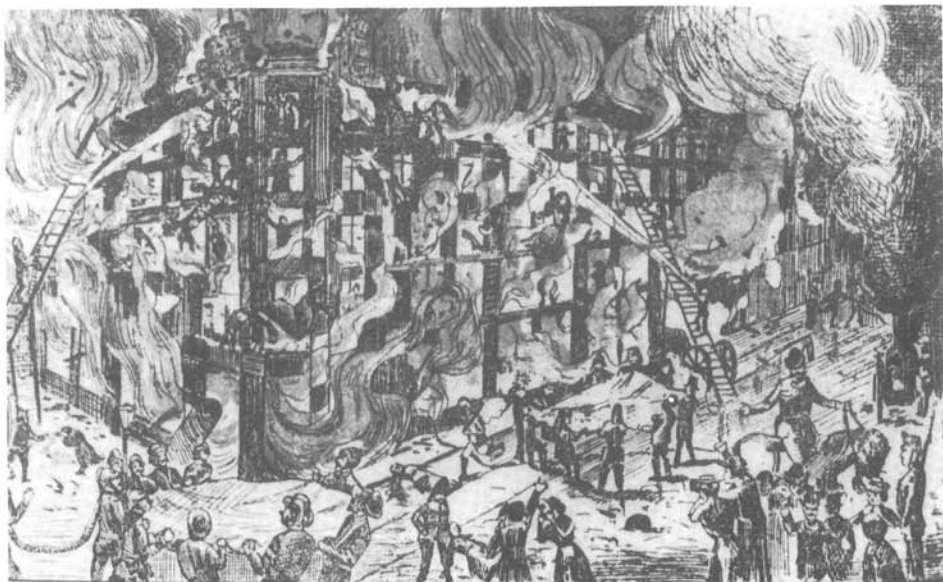
18. A Képes Levelező-lap 1900. 17.

22. kép. Alkalmi képeslap az 1897. évi tata-tóvárosi hadgyakorlatokról

23. kép. A Zeppelin II. léghajó a kölni Dóm felett 1909. augusztus 5-én. Heiss kiadása Köln, 1909

A Párisi aruház égése 1903 Augusztus 24-én.

24. kép. Képeslap a budapesti Párisi Áruház égéséről
Bíró Albert kiadása. Budapest, 1903

Ausztriában és Magyarországon a századforduló évtizedeiben nagyon divatosak voltak a császári család tagjainak katonai szemléiről és a hadgyakorlatokról készített levelezőlapok. Az első magyar alkalmi képeslapok egyikét az 1897. évi császári hadgyakorlatok emlékére adták ki, és a katonai jelenetek mellett Ferenc József és Vilmos császár arcképét is közli (22. kép). A népszerű Erzsébet királyné halála után csak Magyarországon 21 féle képes levelezőlap jelent meg.¹⁹ Nem célunk számba venni a királyi családhoz fűződő összes alkalmi levelezőlapot, ezért csak néhány példát említünk a század elejéről: a király 1900. évi pozsonyi látogatása, a spanyol királyi pár 1908. októberi budapesti látogatása, IV. Károly magyar királlyá koronázása 1916. december 30-án.

Számtalan képeslap készült országos és helyi vonatkozású események, nagy építkezések és új létesítmények felavatása alkalmából. Sokszor egy-egy eseményről csak a levelezőlapokon lévő illusztrációk maradtak fenn. Ezek az építkezést vagy az átadott objektumot ábrázolják legtöbbször eredeti felvételek alapján. Képeslapot adtak ki többek között az „Erzherzog Friedrich” hajó átadásáról Triesztben (1904. április 30.); a Zeppelin II. léghajó Köln fölötti bemutató repüléséről (1909. augusztus 5.) (23. kép); a Borsodi Szénbányák Rt. barcikai központi villanytelepének felavatásáról (1923. május 20.); a hajdúszoboszlói hőforrás kitöréséről (1925. november); a lillafüredi nemzetközi fürdőügyi kongresszusról (1937. október 7–14.). Sporttörténeti szempontból is érdekesekek a nagyobb versenyeket, találkozókat megőrkítő vagy az olimpiák alkalmából kiadott képeslapok. Ilyen pl. az 1898-as aradi tornaversenyéről készült levelezőlap,

19. A Képes Levelező-lap 1899. 65.

de egy-egy képeslapot is megjelentettek három angol klubcsapat 1901. áprilisi budapesti mérkőzéseiről. A Sunderland-FTC 1913. május 4-i találkozója után kiadott lapon a fénykép azt a pillanatot örökíti meg, amikor Richardson fejesét Schlosser faultja akadályozza meg. A Tolnai Világlapja 1936-ban 100 ezer lapot nyomtatott és osztott szét díjtalanul a berlini olimpia hat magyar aranyérmesének – Csák Ferenc, Lőrinc Márton, Elek Ilona, Csák Ibolya, Zombory Ödön, Kárpáti Károly – arcképével és a sportolókat ismertető szöveggel.

Ma is megdöbbenve nézzük a szerencsétlenségekről, természeti katasztrófákról az újságokban megjelent felvételeket. A századforduló éveiben nagy szenzációnak számítottak a szerencsétlenség nyomait bemutató képekkel kiadott levelezőlapok, melyeket az élelmes vállalkozók gyorsan és haszonnal eladhattak. Így fotólap készült az 1891. június 14-i vasúti katasztrófáról, amikor Münchenstein és Basel között egy híd leszakadt a rajta áthaladó vasúti szerelvényvel, és 71 ember meghalt. Egy olasz képeslap az Etna 1892. évi kitörését ábrázolja. A velencei Szent Márk tér épületének, a Campanilenak az összeomlása (1902. július 14.) után néhány nappal már megjelentek a romokat bemutató lapok. Egy olasz kiadó egész sorozaton örökítette meg a kétezer ember halálát okozó 1908. december 28-i messinai földrengés nyomait és a mentési munkálatokat. Amerikai fotóképeslap ábrázolja a Lorain tornádó 1924. június 28-i pusztítása során összedőlt épületeket.

A hasonló típusú magyar képeslapok közül kiemeljük a híres budapesti üzlet, a „Párisi Áruház” leégéséről megjelent darabokat. A századfordulón ez volt az igazi „mindent egy helyen” típusú áruház a fővárosban a Rákóczi út és a Kazinczy utca sarkán. 148 alkalmazottja volt és 1 millió 600 ezer korona értékű árukészlete, amikor 1903. augusztus 24-én rövidzárlat következtében kigyulladt és leégett az épület. A lángok között 14 ember halt meg. Az esetről természetesen azonnal több képeslap is megjelent. Az egyik lap a tűzvész előtt, a másik égés közben (24. kép), a harmadik pedig a lángok martalékává vált épületet ábrázolja. Előfordul a millenniumi levelezőlap hátoldalára nyomtatott, vörösre színezett grafikus képeslap is az égő áruházzal. Groteszk az egyik ilyen lap jobb sarkába írt üdvözet: „Csókol Lajos. 903. IX. 23.”.

A kecskeméti könyvkereskedők is több képes levelezőlapot adtak ki az 1911. július 8-i kecskeméti földrengés nyomairól (25. kép). Egy 1916-os képeslap pedig együtt mutatja be az izraelita templomot a földrengés előtt, utána és helyreállítva. Megemlíthetjük még az 1900. április 8-i soproni árvízről, a szepesszombati (1911. augusztus 23.) és a balatoni (1914. május 11.) vasúti szerencsétlenségekről (26. kép), illetve a pozsonyi tűzvesztről (1913. május 17.) készült felvételeket. 1929-es példánya ismert a Dánosi csárda fotóját ábrázoló lapnak „Ez a híres Dánosi csárda” felirattal. A képeslap hátoldaláról megtudjuk, hogy itt 1907. VII. 17-én a cigányok bestiálisan kiirtották az egész családot.

25. kép. A kecskeméti izraelita templom a földrengés után. 1911

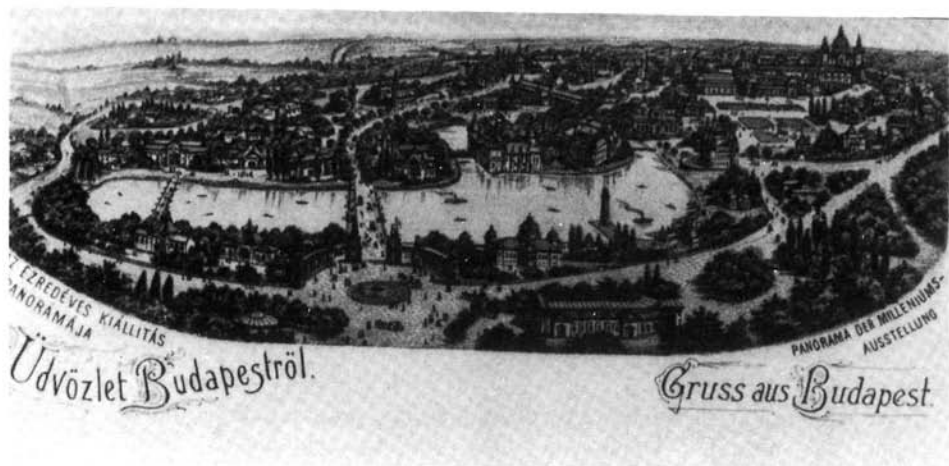
26. kép. Képeslap a balatoni vasúti szerencsétlenségről. 1914

27. kép. Képeslap az 1896-os berlini ipari kiállításról. Max Vogel kiadása Berlin. 1896

28. kép. Az 1897-es frankfurti rózsakiállítás képeslapja. 1897

29. kép. Az ezredéves kiállítás panorámája. Eisler G. kiadása. Budapest

30. kép. Képeslap az 1904-es soproni ipari és képzőművészeti kiállításról Gfisse H. kiadása. Sopron, 1904

bek között az 1894-es kaliforniai, az 1896-os berlini és nürnbergi, az 1897-es brüsszeli, hamburgi, lipcsei és majna-frankfurti, valamint az 1898-as bécsi (császári) jubileumi kiállításról. Különösen érdekes a frankfurti rózsakiállítás lapja, amely direkt módon aktualizál: a város képe mellett két hölgy látható, fejük helyén egy-egy rózsával (28. kép). Legnagyobb szabású az 1900. évi párizsi világkiállítás volt, amelyre a rendezőség 50 millió képeslapot rendelt egy poseni cégtől.²⁰ Ezek egy része litográfia, de sok a fotólap is. Fénykép alapján készült lapon láthatjuk például a boszniai és az angol nemzeti pavilon között emelt historizáló stílusú magyar kiállítási épületegyüttest.

A magyar posta az 1896-os millenniumi ünnepségekre jelentette meg az első magyar képeslaporozatot, amely 32 lapból áll. Ezek közül hat a kiállítást mutatja be színes fametszeteken és litográfiákon. A képek a főbejáratot, a II. főbejáratot; a történelmi főcsoport épületeit; a „renaissance” udvart; a gép- és közlekedési csarnokot; az iparcsarnokot és korszót; valamint a millenniumi falu részletét ábrázolják.²¹ Az ezredéves kiállítás panorámája magánkiadók képeslapjain is megjelent (29. kép).

Az 1896-os millenniumi kiállítást követően Magyarország vidéki városaiban is több ipari, mezőgazdasági és művészeti bemutatót rendeztek, s ezekre képes levelezőlapokat is kiadtak. A teljesség igénye nélkül hívjuk fel a figyelmet az alábbi lapokra: Mezőgazdasági és országos kiállítás Szegeden (1899); Nemzetközi ebkiállítás Budapes-

Már a XIX. század végén képeslaporozatok jelentek meg a világ nagy ipari vásáraitól és kiállításairól. Ezek nagy része metszeteken, ritkábban fotókon mutatja be a pavilonokat és a kiállítás panorámáját a látogatókkal. Gyakran a kiállítás specialitására utaló jelképeket is a képbe rajzolják vagy a város címerét, illetve jelképét, pl. az 1896-os berlini kiállítási lapon a medvét (27. kép). Az 1899-es pozsonyi ipari kiállítás alkalmi lapján az ipar géniusza látható vadvirágokkal övezve, mellette különféle ipari eszközök, közeppen pedig Pozsony város címere. A panorámakép mellett részletek is megjelennek a kiállításokról: csarnokok, pavilonok kívülről, bejárati kapuk, vendéglők. A belső részletek a múlt századi lapokon még szinte teljesen hiányoznak. A párizsi világkiállítások lapjai között a város jelképe, az Eiffel-torony gyakori motívum. Az 1910-es évektől már megjelennek a pavilonok belsejét, a kiállított termékeket ábrázoló lapok is. Ennek ellenére napjainkig a külső panorámaképek és csarnokfotók dominálnak e témakörben.

Amerikában az 1893-as chicagói világkiállítás alkalmából jelent meg az első képes levelezőlap. Képeslap készült több-

20. A Képes Levelező-lap 1900. 27.

21. Részletesen L.: *Petercsák T.*, 1983. 178–183.

ten (1900); Ipari és gazdasági kiállítás Makón (1901); Pozsonyi mezőgazdasági kiállítás (1902); Ipar- és képzőművészeti kiállítás Sopronban (1904) (30. kép); Hazai ipart ismertető kiállítás Kassán (1906); Pécsi országos kiállítás (1907); Budapesti nemzetközi kertészeti kiállítás (1910).

IRODALOM

A Képes Levelező-lap 1899., 1900., 1901.

Erős L.,

1985. Képeslapok könyve. Bukarest. 1985.

Файнштейн, Э. Б., 1976. В шире открытки. Москва. 1976.

Látóképeslevelező-lapok 1899., 1900.

Kövágó S.,

1979. Május elsejei képeslapok. Élet és Tudomány. 1979. 575.

Petercsák T.,

1977. Képes levelezőlap-gyűjtemény Szerencsen. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. 1977. 58–66.

Petercsák T.,

1983. Az első képes levelezőlapok. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX. 1983. 171–188.

Тагрин Н. С.,

1978. Мир открытке. Москва, 1978.

Verner, M.

1964. Az első postai képes levelezőlap. Filatéliai Szemle 1964. 3. sz. 11–14.

GESCHICHTE, POLITISCHE PROPAGANDA, LOKALE EREIGNISSE AUF ANSICHTSKARTEN

(Auszug)

Grundlegender Faktor der weitverbreiteten Ansichtskarte ist neben der Funktion als Nachrichtenübermittler die Illustration. Die Geschichte der modernen Ansichtskarte beginnt dann, als für die Menschen in der Nachricht das Bild wenigstens genauso wichtig wird, wie der Text. Die mit Druckverfahren vervielfältigten und von der Post in Massen vertriebenen illustrierten Postkarten erscheinen in Europa in den Jahren um 1870.

Um die Jahrhundertwende vom 19. zum 20. Jahrhundert und am Beginn dieses Jahrhunderts tritt die Ansichtskarte auch noch als illustrierte Nachrichtenübermittlung auf. Die agilen Verleger hielten praktisch jedes Ereignis und jede Person von lokaler und landesweiter Bedeutung fest und ließen diese Ansichtskarten auf dem schnellsten Wege erscheinen. Mit der Entwicklung und der Verbreitung der Massenkommunikationsmittel und der bebilderten Zeitschriften hat diese Funktion der Ansichtskarten aufgehört zu existieren. Die alten Ansichtskarten spiegeln auf eigentümliche Weise die gesellschaftliche Atmosphäre ihrer Epoche wider. Die Charakteristik einer Epoche, ihren politischen und ideologischen Inhalt, ihre Lebensgefühle drücken oftmals solche peripheren Künste, unter die auch die Ansichtskarte gehört, viel genauer aus, als die sogenannten hohen Künste. Die oftmals naiven und kitschigen oder propagandistische übertriebenen Postkarten der vergangenen hundert Jahre geben eine ernstzunehmende Hilfe bei der nuancierteren Erkennung dieser Epoche.

Die Studie zeigt, basierend auf der Kollektion von großen kulturgeschichtlichem Wert des Zemplener Museums, wie die Ereignisse der Vergangenheit und der Gegenwart erscheinen, beziehungsweise wie sich in den Abbildungen der Postkarten die Geschichtsauffassung der herrschenden Klasse widerspiegelt. Der Autor hat in erster Linie das ungarische Material der Sammlung aufgearbeitet, aber aufgrund der erreichbaren Fachliteratur eröffnet sich auch von Fall zu Fall die Möglichkeit des weiteren Ausblickes.

Tivadar Petercsák

ÁRPÁD-KORI EMLÉKEK REGENSBURGBAN ÉS PASSAUBAN

JOÓ TIBOR

Krisztus születése utáni második évezred utolsó századának második felében világszerte növekedett a lakosság történelmi érdeklődése, s évszázadunk két nagy világgé-
se, a bekövetkezett nagymértékű társadalmi, ideológiai és területi változások után és
közben egyre nagyobb érdeklődés fordul az előzmények, a közeli és távoli múlt törté-
nései, azok okai és összefüggései felé. Különösen ez a helyzet hazánkban, s Közép-Eu-
rópa népei körében, ahol évszázadok alatt kialakult helyzet változott meg gyökeresen,
évtizedek alatt ismételtlen – s évszázadokra kihatóan – változtak az országhatárok, az
etnikai és egyéb kapcsolatok, olyan politikai és egyéb körülmények között, amelyek
mellett nagyon szűk tere és lehetősége volt a történelmi előzmények tárgyilagos feltárá-
sának, elemzésének, vagy egyáltalán tanításának.

Az önálló magyar államiság közelgő ezeregyszáz éves évfordulójára figyelve, első
királyunk születésének ezredik évfordulójáról megemlékezve, s országlásának közel
negyven esztendejét elemezve, majd ez évben halálának 950. évfordulójáról nemcsak
hazánkban, hanem egész Nyugat-Európában értékelő, tudományos ünneppsorozatokat
tartva, nem is elsősorban a magyar őstörténet, illetve a honfoglalásunk (honfoglalásaink)
előtti időszak vizsgálata vett nagyobb lendületet, keltett nagyobb érdeklődést,
hanem a megtelepedés körülményeinek, az életforma-változások hatásainak, a kaland-
ozások történéseinek, okainak és következményeinek, Géza és István uralkodása
előzményeinek tisztázása, a térítési kezdeményezések körülményeinek rendszerezése,
majd az európai adottságok közé való beilleszkedésünk ténye, társadalmi hatásai kerül-
tek előtérbe.

Már a kilencedik század végén közvetlen, s rendszeressé vált kapcsolatba kerültünk
a szomszédos területen lakó bajor törzsekkel, harcokat folytattunk és szövetségeket
kötöttünk velük, rokoni kapcsolatok létesültek fejedelmeink és hercegi családjaik kö-
zött. E kapcsolatok létezésére még ma is találhatunk emlékeket a mai Bajorországban.
A nyugati magyar térítésben igen nagy szerepe volt a *passaui* és a *regensburgi* püspökök-
nek, ezért e két ősi városra (azok néhány román kori, vagy gótikus formában átalakított
templomában, illetve kolostorában található Árpád-kori emlékekre) korlátozom e tan-
ulmányombeli ismertetéseimet. Árpád-kori kapcsolatainkra utaló emléket találunk
a Regensburgtól kb. 30 km-re (északkeletre) Walderbachban fekvő 12. századi ciszter-
cita kolostor templomában, de még fontosabbakat a Münchentől délnyugatra – az
Ammer-see melletti – *Andechs* Benedek-rendi *kolostorában*, ahol nagy értékű relikviá-
kat őriznek Árpád-házi Szent Erzsébettől. Így 1221-ből származó menyasszonyi ruháját
és nyakláncának azt a keresztjét, amelyet 1227-ben IX. Gergely pápától kapott stb.
Árpád-házi Szent Erzsébetről 1986-ban jelent meg – az Akadémiai Kiadó gondozásá-
ban Sz. Jónás Ilona tollából – „Árpád-házi Szent Erzsébet” címen könyv, képekkel és
térképekkel, s ezen túlmenően több leszármazási táblázattal, melyek közül mind az

Andechs-Meráni-ház leszármazási táblázata, mind a tübingiai tartományi grófok leszármazási táblázata méltatást érdemel, de különösen fontos az Árpád-házból a XIII–XIV. században leszármazott női szentek sora, akik között Szent Erzsébeten kívül még Boldog Ágnes, Boldog Gertrúd, Boldog Kinga, Boldog Jolánta, Szent Margit, portugáliai Szent Erzsébet és Árpád-házi Boldog Erzsébet, III. András leánya.^{1/a}

A Münchentől északra fekvő Scheyern kolostorában is vannak XVII. században készült olyan táblaképek, amelyek Szent István és Gizella jegyességének emlékére készültek.

Nem lehet a céloom az emlékek kiterjesztő értelemben való továbbsorolása, hiszen Szent István feleségének életével (a tanulmányom beadását követően készült) alapos szakmunka igen részletesen foglalkozik. (Dr. Szántó Konrád O. F. M.: Boldog Gizella első magyar királyné élete címmel.) Szántó Konrád könyvét az Ecclesia kiadó 1988 májusában adta ki, abban az időszakban, amikor magyar katolikus egyház feje is lerótta kegyeletét – egyházi küldöttség élén – Gizella napján, a passauai Gizella-sírnál.

Az egyes emlékek jelentőségének kiemelésére, nem kellően ismert, vagy vitatott tények ismételt kimunkálására azért is szükség van, mert sokszor még a bebizonyított-nak tartott ismeretanyagot is vitatják. Ezt láthatjuk abból is, hogy a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. 1982. (Veszprém, 1983.) kiadvány 125–168. oldalán közölték *Uzsoki András: Az első magyar királyné, Gizella sírja* című igen alapos, szakirodalmi (történelmi, régészeti, antropológiai, műemléki, irodalomtörténeti stb.) hivatkozásokkal, részletekkel, összehasonlításokkal, az egyes korszakokban elfoglalt álláspontokat elemző levezetésekkel ellátott tanulmányát, melynek összegzése rögzíti, hogy „*I. (Szent) István magyar király feleségét, a bajor származású Gizella királynét nem Székesfehérvárra, sem nem Veszprémben, hanem Passauban temették el.* Eredeti, hiteles sírja és sírlapja a Niedernburg kolostor templomában látható, mely fölé 1420 táján gótikus felépitményt készítették.”¹ Ismerteti a tanulmány azt is, hogy Wolfgang Maria Schmied müncheni kutató, s Ferdinánd Birkner antropológus 1908–1911 közötti megállapításait Schmied 1912-ben Münchenben közzétette, de ez a munka 1913-ban Magyarországon és magyar nyelven is megjelent. Mindezek ellenére: 1910-től kezdődően számos tanulmányban vitatták Gizella passauai eltemetésének tényét, s síremlék hitelességét, illetve bizonygatták, hogy Gizellát nem Passauban, hanem Veszprémben temették el, egyesek még a Kassa melletti Makrancon talált sírkő hitelességét bizonygatják e kérdésben, de 1930–38-ban e kérdésben az volt a vita alapkérdése, hogy Gizella királyné hamvai kerüljenek haza Székesfehérvárra, Szent István városába. Uzsoki András még azt is kimutatta, hogy az utóbbi évtizedek nyugatnémet szakirodalmában a passauai Gizella-sírt tartják Gizella királyné hiteles sírhelyének, s a hazai szakirodalomban 1977-ben Györfy György is így írt. Uzsoki András a passauai sír hitelességét, az eredeti, s a gótikus sírlapok ábrázolásmódját és részleteit még egy másik, ugyancsak nagyszabású tanulmányában – „*I. András király sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai*” cím alatt is érinti, s összehasonlító adatokkal, következtetésekkel védelmezi, bizonyítja.² Mindezek ellenére történészsakkörökben még mindig vannak bizonytalankodások, a tényeken túlnézó vélemények, hiszen még 1986-ban, sőt 1987-ben is jelentek meg nagy példányszámú Történelmi Kronológiák, melyek mind Uzsoki András, mind Györfy György vonatkozó megállapításait figyelmen kívül hagyták. Ilyen előzmények után kénytelen vagyok az ismert kezdetektől levezetni a hivatkozott kapcsolatokat, s a tanulmány címében kihangsúlyozott történelmi városok vonatkozó emléktanyagához kapcsolódó ismert, esetleg több helyen is megtalálható (de még mindig

1. Uzsoki A., 1983. 160., 152–153.

1a Sz. Jónás I., 1986. 204–209.

2. Uzsoki A., 1985. 174., 175.

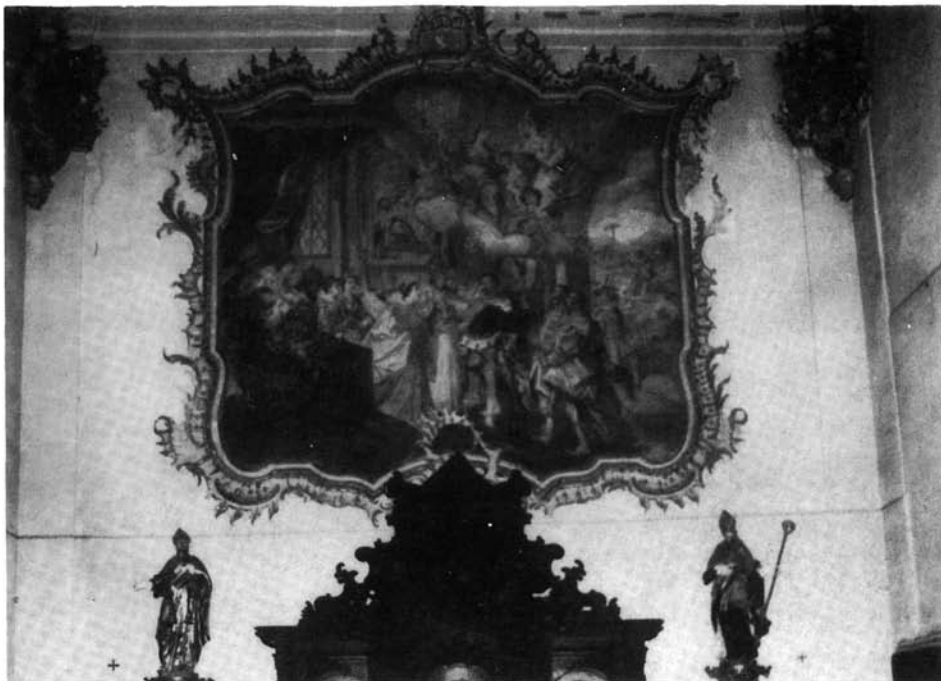
1. kép. Cívakodó Henrik síremléke a regensburgi Szent Emmeram templomban (Az 1., 3. és 8. képek Sebastian Roser felvételei)

2. kép. Judit hercegnő dízsírjának felirata a regensburgi Niedermünster templomban (A 2., 4., 6. és 7. képek a szerző felvételei)

sokak által nem ismert, vagy el nem ismert) érvelést egyes részleteiben felhasználni, s ezzel az egyetértésemet is bizonyítani.

A magyar törzsek a Kárpát-medencét közel ezeregyszáz évvel ezelőtt vették birtokukba, s már 892-ből vannak adatok az Arnulf keleti frank király szövetségében folytatott háborúskodásról, Szvatopluk morva fejedelem országának dűlásáról. Az ezt követő években és évtizedekben egyre több adat található a magyarság honfoglalására, a nyugati szomszédokkal vívott csatározásokra, kötött szövetségekre, a 970-ig végzett kalandozásokra, portyázásokra, győzelmekre és vereségekre, a létesült személyi kapcsolatokra. Sok adattal rendelkezünk a bizánci birodalom, Bolgárország, a szerbek és horvátok, csehek, morvák, fehér horvátok, Itália különböző területei, Lombardia, Friaul, Karintia, Bajorország, Frankország, Szászország, Tübingia, Sváborország, Lotaringia, Gallia, Aquitania, Burgundia, Góthia, sőt a Cordobai kalifátus elleni hadjáratokról, de igen kevés tényrel és adattal rendelkezünk a magyarokat abban a száz évben vezető vajdákrol, fejedelmekrol, családtagjaikrol – így magáról Árpád fejedelemről és leszármazottairól –, az utódlásokról, családi kapcsolataikrol. Sűrűbbek és részletesebbek már az adatok Géza fejedelem országlásának kezdetétől, bár még az ő uralkodásának pontos kezdetét sem tudjuk, csak azt, hogy Árpád legifjabb ágbeli unokájának – Taksonynak – volt a fia, 972 előtt, apjának (971. évi?) halála után lett fejedelem, s 997-ig uralkodott. Még megközelítőleg sem ismerjük Géza születésének időpontját, de bizonytalanság van még Géza és Sarolt fiának, Vajknak, a későbbi szent Istvánnak a születési időpontja körül is. (1970-ben megünnepeltük ugyan István születésének

3. kép. Gizella és István eljegyzése (Regensburg, Alte Kapelle)

millenniumát, azonban még 1978-ban is „a 975 táján született István”-ról írnak egyes szakírók.^{2a}

Tizedik századi írott forrásaink nincsenek, számos szöveg későbbi átiratokban maradt fenn, az ezredforduló után készült magyar okleveles anyag túlnyomó része – főleg a török időkben – sajnos megsemmisült. Szent István korából egyetlen kódexünk sem maradt fenn, a legrégebbi magyar krónikák pedig még későbbiek, mint az ismert első kódexeink, sőt az első (ún.: ős-) krónikánk is elveszett. Szent Istvánról az államszervezésben, a független királyság létrehozatalában, a központosító harcokban, a térítésben és egyházszerzésben, a jogi írásbeliség bevezetésében, s a korszerűbb törvénykezés kialakításában, hadvezetése mindenkori eredményességében, a keresztény királyeszmé megtestesítésében, a bekövetkezett társadalmi, életforma-változások maradandóvá tételében stb. végzett tevékenysége alapján, s közel 41 éves uralkodása nyomán (az előbb említett külső okok ellenére is!) számos adat, értékelés, méltatás, következtetés és feltételezés maradt fenn; művével, életművének hatásaival és következményeivel a halála óta is sokat foglalkoztak, s halálának közelgő 950. évfordulójára ez még fokozottabban várható.

Még a 10. század végéről, a 11. század első feléből rendelkezésre álló adatokhoz képest is (s a Szent István házasságának jelentőségét figyelmen kívül hagyóan), igen kevés szó esett viszont Gizella magyar királynéről, aki 42 éven át volt István felesége, öt gyermekének szülőanyja, a kereszténység elterjesztésében és megszilárdításában, az új életforma megalapozásában, a beilleszkedés lehetővé tételében közvetlen és közve-

2a Bakay K., 1978. 56., 231.

tett segítője volt. Korai Krónikáink – s rájuk alapozva több évszázad történetírói – sötét színben tüntették fel, de az MTA Történettudományi Intézete által 1964-ben kiadott kétkötetes Magyarország Története (több, mint 1300 oldalas szöveges részében, illetve időrendi táblázatában) még csak meg sem említi. (Imre trónörökösre is csak három helyen jut egy-egy mondat.)³ Az 1962-ben kiadott (Új Magyar Lexikon 8 soros címszót szentel ugyan Gizella (kb. 973?) magyar királynénak,⁴ de részben téves, részben hibás adatokkal, rögzítvén, hogy „Életének utolsó évei és elhalálózásának helye is ismeretlen.” A lexikon azonban 1981-ben kiadott kiegészítő kötetében helyesbítést és kiegészítést közöl: „Gizella (helyesen: 985 k.–1065) magyar királyné. A passai apáca kolostor főnökkasszonyaként halt meg, ugyanitt temették el.”⁵ Az Akadémiai Kiadó által 1986-ban ismét kiadott „Magyarország Történeti Kronológiája” I. kötetében azonban a 995., 1003–1009. és 1031. évekbeli adatközlés után továbbra is részben téves, részben megtévesztésre alkalmas szöveget közöl: „1043 után I. (Szent) István özvegye, Gizella királyné meghal. Az általa alapított veszprémi székesegyházban temetik el. (Más vélemény szerint a passai Niedernburg kolostor apátnőjeként hal meg, s ott temetik el.”⁶

A Tankönyvkiadó által 1987. februárban kiadott Magyar Történelmi Kronológia 995-ben történt eseményként rögzíti, hogy „A bajor szövetség megerősítése céljából István feleségül vette Gizella bajor hercegnőt”, s még ír 1041-ben történt eseményként arról, hogy Gizella királyné segítségért fordult a Péter királlyal ellentétes szárnyon álló, Aba Sámuel (István király sógora) által vezetett csoporthoz, akik felkeltek Péter ellen és elűzték őt. E könyv többet nem említi Gizellát.⁷

Gizella (Gisela, Gisla) 985-ben született a Regensburg melletti Abbach várkastélyában, mint II. Henrik bajor herceg és burgundiai Gizella leánya.⁸ Az édesapa (szül.: 951-ben, meghalt 995. augusztus 28-án Gandersheimben és eltemetve a regensburgi Szent Emmeram kolostor templomában; síremlékét az 1. sz. fénykép mutatja be) I. Henrik bajor hercegnek és Judit hercegnőnek volt a gyermeke. I. Henrik bajor hercegnek az a szász (Liudolfinger) herceg volt az édesapja, aki I. Henrik néven lett előbb német király, majd ugyanezen a néven német császár, s akit Madarász Henrik néven emlegetnek. (Madarász Henrik idősebb fia volt Ottó, aki 936-ban I. Ottó néven lett

4. kép. A Gizella-kereszt
(archív felvétel nyomán)

3. Molnár E., 1964. I. 68., 71., 142.

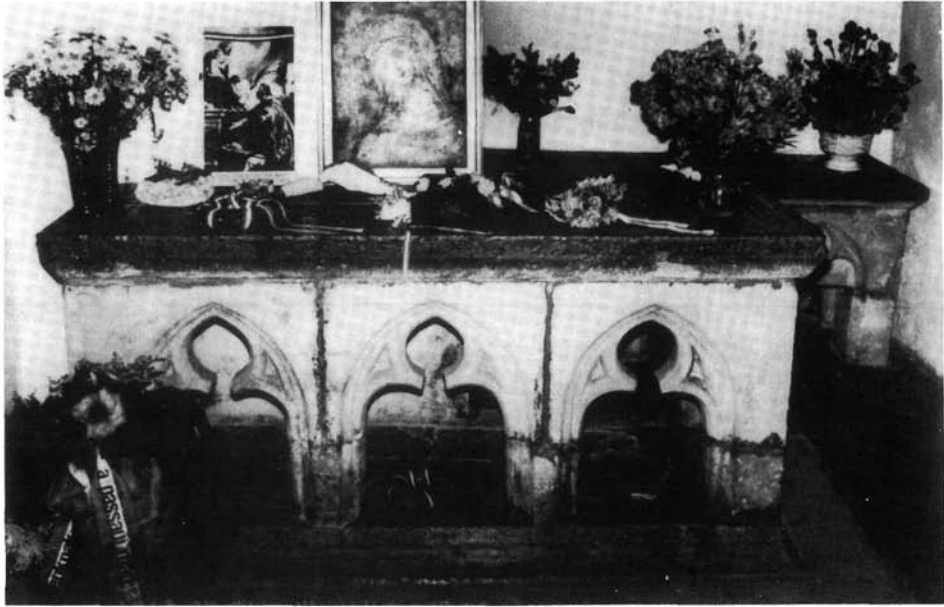
4. Új Magyar Lexikon 3. k. 1962. 63.

5. Új Magyar Lexikon kieg. k. 1981. 204.

6. Benda K., 1986. 78., 80., 82., 84.

7. Gunst P., 1987. 25.

8. Taddey G., 1977. 443.

5. kép. Gizella királyné sírja a passai Niedernburg kolostortemplomban
(Parz-kápolna)

király, majd 962-től német császár, s a Nagy Ottó nevet kapta. Madarász Henrik leszármazottai voltak az egyik ágon: I. Ottó, II. Ottó, III. Ottó császárok; a másik ágon II. Henrik császár, akit I. Ottó ükunokája: II. Konrád, s őt pedig III. Henrik, IV. Henrik, majd V. Henrik császárok követték, egészen 1125-ig.) II. Henrik bajor herceget (Gizella édesapját) „a Civakodó”-nak (der Zänker) nevezte el a bajor történetírás. Civakodó Henrik édesanyja, Judit hercegnő a 937. július 14-én elhunyt Arnulf bajor hercegnek (aki ugyancsak a regensburgi Szt. Emmeram templomban nyugszik) és „Ágnes magyar királynőnek” a leánya.^{8/a} Arnulf herceg (akit az utókor „der Böse” = a gonosz jelzővel ruházott fel) családjával együtt már 914-ben a magyaroknál keresett menedéket Konrád király hadai elől. 916-ban Magyarországról indult sereggel Arnulf egészen Regensburgig nyomult előre, de csak 917-ben tudta újabb hadjáratban – és magyar segítséggel – visszafoglalni hercegségét. Ettől kezdve a magyarokkal szövetségben uralkodott. 926-ban Arnulf – évi adófizetés fejében – 6 évre ismét megújította a magyarokkal a békét. A magyarok időközben (919-ben, Szászországban) megverték Madarász Henrik hadait, majd 924-ben is pusztítottak Szászországban, amikor a hadjárat 9 évre szóló fegyverszünet megkötésével ért véget; a német király adófizetésre kötelezte magát. (Az, hogy a békének milyen nagy volt az ára, bizonyítja az, hogy a szászokra kivetett sarc az ország egész ezüstkészletét felemésztette.) Madarász Henrik 932-ben tagadta meg a magyaroknak a további adófizetést. 933 elején a magyar sereg megindult az adófizetést megtagadó német birodalom ellen, azonban Merseburg közelében – Riadénál – Madarász Henrik csapata legyőzte őket, s ettől kezdve a magyarok 3 évig nem kalandoztak német földeken.

8a. Reiser R., 1977. 25–26., 29.

6. kép. Gizella és Heilka síremléke a passzai Parz-kápolnában

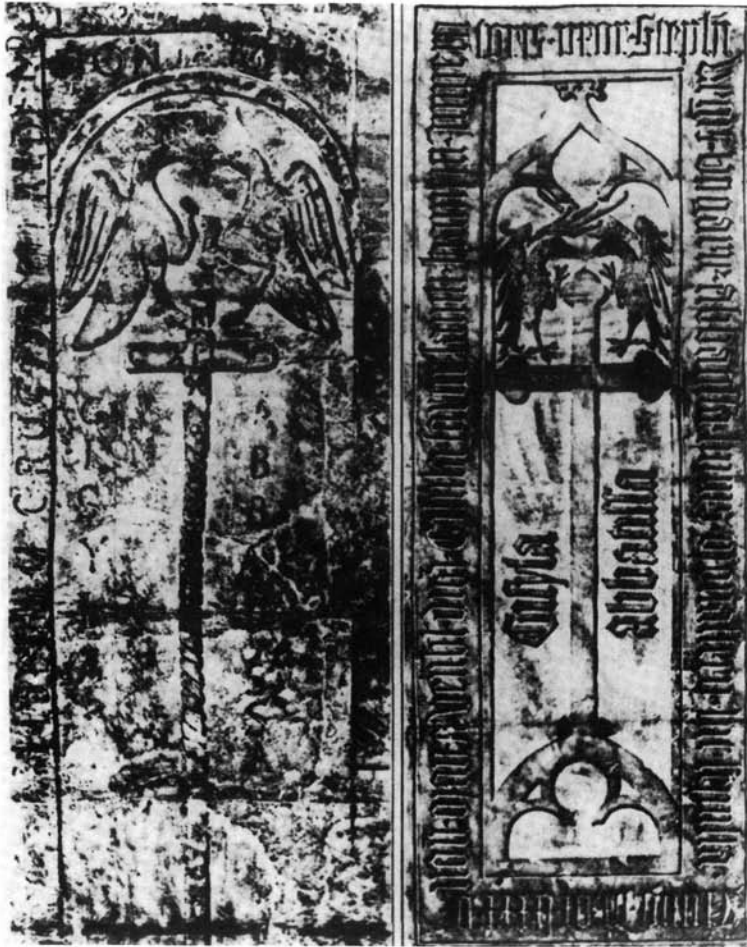

7. kép. Gizella síremlékének gótikus fedlapja

Tíz évvel Arnulf halála után Nagy Ottó császár – akkor még német király – kinevezte⁹ öccsét, I. Henriket (aki már 937 óta Arnulf leányának, Juditnak volt a férje) bajor herceggé,¹⁰ de még 954-ben is harcolni kellett Regensburg birtoklásáért, ahonnan korábban még Juditot is elűzték gyermekeivel együtt. 955-ben Nagy Ottó és Henrik herceg előtt megnyitotta már a város a kapuit, de az elismert I. Henrik 955. november 1-jén meghalt. Még a halála előtt következett be az, hogy az Augsburg közelében, a Lech folyó mezején legyőzött magyar sereg vezéreit – *Lél*, *Bulcsu* és *Sur* vezéreket – I. Ottó Regensburgban felakasztatta. 950 körül már elkezdte I. Henrik azt az építkezést, melynek során a 700 körül épült késő meroving püspöki templomot (melyet a 800-as években a Damenstift csarnoktemplomává növeltek) tovább növelték, s háromszentélyes, keleti keresztthajós, nagyobb méretű bazilikává alakítottak. *Judit* – aki férje halála után, 955-től 967-ig Bajorország és Karintia hercegségét irányította, s fiának a 16 éves kor elérése után adta át a hatalom gyakorlását – folytatta a Niedermünsteri bazilika építtetését. 970-ben ő is felvette a fátylat, s mint az apácakolostor apátnője közvetlenül részt vett annak továbbfejlesztésében, gazdagításában. (I. Henrik a jelenlegi templom alatt, az Ottó-kori templom padozatában, a főoltárhoz vezető lépcső előtt nyugszik, s ugyanoda lett eltemetve Judit is, sőt később: burgundi Gizella – a Civakodó Henrik felesége,

9. Nagy Ottó – Henrik nevű öccsét – 947 körül nevezte ki bajor herceggé.

10. *Reiser R.*, 1977. 26.

8. kép. A Gizella-síremlék két fedlapjának felvétele
(Felix Mader közlése nyomán)

Gizella magyar királyné és II. Henrik császár édesanyja – is.¹¹⁾ Judit egyébként a régenskedése alatt éppen úgy magyarbarát politikát folytatott, miként azt néhai Arnulf herceg is tette. A regensburgi Niedermünster nyugati bejáratánál levő orgonakarzat alatt 1631-ben felállított márvány szarkofág tetején van elhelyezve az alapítónak tekintett Judit (fekvőfigurájú) szobra, miként a jobbában a Niedermünster modelljét tartja. A 2. felvételen bemutatott díszsír oldalán olvashatjuk a Juditra vonatkozó adatokat, de a tumba fölött a falon elhelyezett tábla is feltünteti ugyan azokat.¹²⁾

Civakodó Henrik Konrádnak – a burgundiai királynak – a leányát, Gizellát vette feleségül, s ebből a házasságból született 973-ban Henrik – a későbbi II. Henrik császár –, 976-ban Brúnó – aki augsburgi püspök lett –, Gizella 985-ben – Szent István későbbi

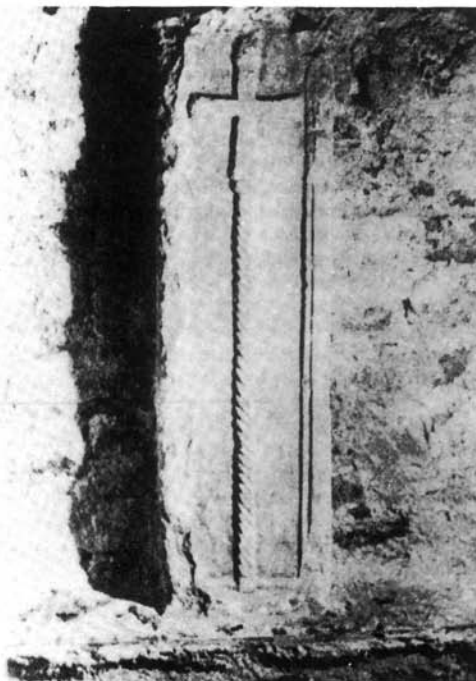
11. Hiltl F., 1981. 4., 5., 6., 8., 9.

12. Hiltl F., 1981. 15., 30.

felesége –, s Brigida, aki a regensburgi Mittelmünster kolostornak lett az apátnője. Gizelláéknak Wolfgang regensburgi püspök volt a nevelője; a család lelki atyja, fő tanácsadója,^{12a} a magyarországi latin térítés 972. évi pionírja. Wolfgangot 968-ban szentelték pappá, 972-ben már regensburgi püspök és amellett a St. Emmeram kolostor apátja, aki 975-ben szétválasztotta ezt a két méltóságot. A papság szellemi színvonalának emelésére, iskolák és kolostorok szervezésére törekedett. 994. október 31-én halt meg. A St. Emmeram kriptájában nyugszik. Civakodó Henrik mind a négy gyermekének nevelése terén szerzett érdemeit ki is emeli a német irodalom.^{12b} Szent Mathilde (Madarász Henrik második felesége) Gizella dédanyja volt, de Gizella unokahúga volt III. Ottó császárnak is, aki nagyanyja – Adelhaid (Nagy Ottó özvegye) – gyámsága alatt nevelkedett. Adelhaid viszont Gizella burgundiai nagyapjának volt a testvére.¹³ Gizella rokonságban volt

Szent Adalberttel, a későbbi prágai, majd gnéznai érsekkel is. III. Ottónak egyébként Theofanu bizánci császárlány volt az édesanyja, a nevelője pedig Aurillaci Gerbert érsek, korának egyik legnagyobb tudósa, aki 999-től II. Szilveszter néven pápa lett. Ezzel a családdal és környezettel került kapcsolatba és közeli rokonságba István!

István apja – Géza fejedelem – az említett Nagy Ottó császár quedlingburgi udvarába küldte el 973-ban a követeit, s az Ottók imperiumával, valamint az ott megjelent többi fejedelmi küldöttel megteremtette a békés kapcsolattartás és együttműködés lehetőségeit. Gézának igen bölcs cselekedete volt az is, amikor Civakodó Henrik halálát követően megkérte fia, Vajk (István) részére Gizella bajor hercegnő kezét,¹⁴ s ez a házasság IV. Henrik (a későbbi II. Henrik császár) támogatásával, s az akkor Regensburgban tartózkodó III. Ottó beleegyezésével 996-ban létre is jött. (Ismeretes ennek a hatása a keresztény vallás magyarországi megerősödésére, a magyarság beilleszkedésére, az új intézmények meghonosodására.) Gizella tehát István felesége, majd a koronázás után a magyarok királynője lett. (A regensburgi eljegyzésre emlékeztet a regensburgi Alte Kapellében látható, s 3. sz. képünkön bemutatott falikép is.) A királynéként eltöltött 38 évből egyházi építkezéseiről, az egyházakat támogató adományairól vannak emlékeink, de az Ottó-kori művészet igen értékes és becses kincseként tartják számon az édesanyja 1006-ban bekövetkezett elhalálózása alkalmából a temetkezési helyének

9. kép. I. András király tihanyi sírköve
(archív felvétel nyomán)

12a Schlemmer H., 1973. 11.

12b Carsten-Warnke P., 1981. 78–79.

13. Taddey G., 1977. 663.

14. Györffy Gy., 1977. 114–115.

– a regensburgi Niedermünster kolostornak – adományozott, valószínűleg Regensburgban készítettett,¹⁵ arannyal bevont, email, gyöngy, drága és féldrága kövekkel kirakott, 44,5 cm magas és 32 cm széles keresztet (amelyen a megfeszített lábainál láthatók Gizella és az édesanyja, s) amelyet most Münchenben, a Residenzmuseum kincseskamrájában őriznek (4. kép). Ugyanilyen pótolhatatlan érték az 1031-ben hímzett ún. *koronázási palást* (amelyet a Király és Gizella királyné 1031-ben a székesfehérvári prépostságnak adományoztak, s amelyet a XII. század vége óta némi átalakítással koronázó palástként használnak), amelynek bizánci eredetű szederjes bíborselymére arannyal hímeztek Gizella királynő és udvarhölgyei egyházi motívumokat (a diadalmas Krisztust, az imádkozó Máriát és Szent Jánost angyalokkal; szent személyiségeket: az apostolokat, 13 mártírt, 9 hitvallót és 12 szüzet, akik között látható István király és Gizella királyné is, sőt közöttük egy fiú mellképe, amely minden valószínűség szerint Imrét ábrázolja).¹⁶ Német művészettörténeti munkák rokonnak tekintik a mi koronázási palástunkat a *Szent Kunigunda palást*tal, amelyet II. Henrik császár felesége készítettett. Mind a kettőt a regensburgi művészeti központtal hozzák kapcsolatba. Ismert a művészettörténetben az a palást is, amelyet István és Gizella az egyik kortárs pápának küldött ajándékba, amely azonban a francia forradalom alatt Metzben elpusztult. Ezt nem liturgikus képek díszítették, hanem növényi fonadékban egymással szemben álló madarak.¹⁷

A művészettörténet területéről a történeti események közé visszatérve, csak azt rögzíthetjük, hogy Gizella királynét – férjének 1038. augusztus 15-i halála után – a királynak korábban tett fogadkozások ellenére jogaitól megfosztották, sőt az utód Orseoló Péter már a temetést követő évben szembefordult Gizellával. Nemhogy az eltartására rendelt javakban másokkal szemben megvédte volna, hanem birtokaitól megfosztotta és egy várba záratta,¹⁸ s további megpróbáltatásokat is el kellett viselnie. A magyarok már 3 év után (1041-ben) elűzik Pétert, aki III. Henrik császárhoz fordul segítségért, s Henrik hadai 1044. július 5-én Ménfőnél legyőzik Aba Sámuel seregét, s Abát menekülés közben megölik. Péter ismét elfoglalta a trónt, második uralkodása 1046-ig tartott. Gizellát vagy 1044-ben, vagy III. Henrik 1045. májusi magyarországi útja során (amikor a császár Székesfehérvárott járt) szabadították ki, s vitték magukkal a császári seregek.¹⁹ Ez éppen időben történt, mert röviddel ezután került sor a Vataféle pogánylázadásra, s 1046 szeptemberében a Vazul-fi I. András került a magyar trónra. (A következő évszázadokban uralkodó Árpád-háziak már mind a Vazul-ág leszármazottai, s ezen időszak alatt mindig ébren tartották azt a vádat, hogy Vazul megvakításának, Péter trónra kerülésének stb. mind Gizella volt az oka.) Gizella az új császárral is rokonságban volt, hiszen III. Henriknek a nagyanyja Gizella anyjának féltestvére volt, s a fiatal III. Henrik nevelője és gondozója – Brúnó püspök – Gizellának az édesbátyja!²⁰

Ilyen előzmények után került Gizella özvegy királyné *Passauba*, ahol a niederburgi Benedek-rendi apácakolostornak lett az apátnője 1045-ben, s az is maradt a haláláig.²¹ Ezt az apátságot 1010-ben még Gizella bátyja, II. Henrik emelte birodalmi apátsággá. Az ottani kolostortemplomban, annak ma Parz-kápolnának nevezett részében temették el. Az eredeti sírfedlap még megtalálható, afölé emeltek egy gótikus díszsírt. 1908-ban

15. Schindler H., 1978. 110–112.

16. Györffy Gy., 1977. 353–355.

17. Györffy Gy., 1977. 355.

18. Karácsonyi J., 1929. 5., 8., 10.

19. Wimmer O., 1966. 244–245.

20. Schmied W. M., 1912. 7.

21. Mader F., 1919. 249–251.

a Gizella-sírt egy alapos vizsgálatnak vetették alá. A sírfeclap alatt a korai középkorból, kifalazott sírűreget találtak; a sírban magában egy csontváz részeit, egy koponyával együtt. A régészeti kutatások megállapították, hogy a díszsíremléket 1420 körül, az alatta levő sírfeclapot 1060 körül kellett készíteni és a sír, valamint a tetem összetartoztak. Ezzel és az alsó sírfeclapra vésett felirattal „Gysila abbatissa, Non May” megvolt a bizonyíték, hogy Gisellának a maradványait találták meg.

E sorok írója 1982–1983–1984–1985–1986–1987. években visszatérően hónapokat töltött Bajorországban, főleg Regensburgban, s örömteli meglepetéssel tapasztalta, hogy ott milyen nagy tisztelettel őrzik és ismerik (az eltelt ezer év ellenére is) Gizella királyné és közvetlen rokonai emlékét, kidomborítva mindenütt a magyar vonatkozásokat. Így: a Judit emlékét őrző tumbán, feliratokon, Gizella és István eljegyzésének emlékét templomi falfestményen, s nem utolsósorban Gizella passauai temetkezési helyén; sőt utalások vannak Gizella édesanyjának, édesapjának (Civakodó Henriknek) a temetkezési helyén, s dédapjának („a gonosz”) Arnulfnak a sírjánál. Gizella és István emlékét idézik a scheyerni apátságban, vagy a müncheni Residenz kincstárában is. Gizella-emlékeket látogatva és kutatva a regensburgi egyetem könyvtárának segítségével fénymásolatokat kaptam a Gizella temetkezési helyén Passauban és a leletek alapján Münchenben 1908–1911 között végzett régészeti, antropológiai stb. vizsgálatok anyagáról.²²

W. M. Schmied – aki korábban (többek között) történelem előtti és kora történeti sírhelyek, a speyeri dómbeli császári és királyi, a Wittelsbach uralkodóház Zweibrückeni és Neustadt a. Halle-i sírjainak a kutatását is végezte –, igen alaposan megvizsgálta a Gizella királynéről szóló történelmi híradásokat; részletesen beszámolt a sírhelyek vizsgálatáról, magáról a sírgödőről, az eltemetésről; az eredeti sírfeclapról, a gótikus díszsíremlékről; az antropológiai vizsgálatokról; a halálóási időpontra vonatkozó véleményekről; a temetkezési hely tiszteletéről, s végezetül összefoglalta a nem vitatható megállapításokat. Röviden beszámolt a Gizella-síremlék mellett levő másik síremlékről: Heilka apátnő síremlékéről is. 1987. június 23-án Passauban sikerült megtekintennem, lefényképeznem e síremlékeket (5–6. kép). Az Új Ember 1988. június 19-i számában beszámoltak arról, hogy Paskai László bíboros érsek vezetésével több száz főnyi magyar zarándok kereste fel a passauai Gizella-sírt, s vett részt ünnepi szentmisén május 29-én, amikor a magyar küldöttség megkoszorúzta Boldog Gizella síremlékét.^{22a}

Passauban, három folyó (összefolyásánál, az ún. Hármasszölyözugban (az Ilz, a Duna és az Inn folyik itt össze) tulajdonképpen a Duna és az Inn által képzett félszigeten, a Dóm magaslatától keletre, a földnyelv alacsonyabb részén fekszik a *Niedernburgi kolostor*, a Szent Kereszt-templom maradványaival és a többszörösen átépített Mária-templommal, ezen belül a Gizella és Heilka apátnők síremlékeit magában foglaló ún. Parz-kápolnával.²³ A Mária-templom magjában és egyes részleteiben még román maradványokat őriz, többek között a kereszthajó maradványait a 10. és 11. sz.-ból, melyben az említett kápolnarészlet található. Ezt megtartották a 12. és 13. századi tűzvészeket követő helyreállítások után, sőt felhasználták a XIV–XV. századi gótikus átépítések, s a kolostor újjáépítése során is. Megmaradtak ezek a barokkizálás, majd a barokkosztást követően 1860–65 között végrehajtott stílusciszívítás után is, amikor ennek a tisztításnak eredményeként kialakult (számos barokk részlettől tisztítottan) a hosszhajó. A román kori építkezésekből maradt meg a nyugati előcsarnok is. A kolostort még a VIII. században alapították az Agilolfing-dinasztia idején. A Szűz Mária templom megmaradt legrégibb részei az 1010 körüli időből származnak, amikor II. Henrik

22. Schmied W. M. 1912. 5–19.

22a Új Ember, 1988. VI. 19-i (XLIV. 25.) szám.

23. Knauer., 1976. 611. Ember M., 1980. 209., 213–214.

császár jóvoltából a korábbi templomot megnagyobbították és egy háromhajós pillérbazilikát alakítottak ki kereszthajóval. (Ekkor a császár nagylelkű adománya az volt, hogy a kolostor megkapta a passauai császári vám egy részét; a Csehországból az „aranyúton” érkező kereskedelem kövezetvámját; az északi erdőségeket az Ilztól a Rottelig és a Dunától a cseh határig, s még birtokokat is. Az érseki hatalom alól is kivette a kolostort, s csak 1193-tól tartozott ismét oda. Ezután el is szegényedtek, s csak 1500 után jött újabb gazdasági fellendülés.²⁴ A már említett kereszthajót déli szárnyán 1360 körül egy kis gótikus szentéllyel bővítették, ekkor alakult ki az ún. Mária-Parzskapelle. Ezt a déli kereszthajókart eredetileg Agátha, később Háromkirályok-kápolnának nevezték és ennek a délkeleti sarkában áll Gizella síremléke.

A főhajóban kelet felé, a jelenlegi szentély felé haladva, majd a kereszthajó déli szárnyába eltérve a fentebb írt délkeleti sarokban meglátjuk Gizella dízsíremlékét, s félig mögötte, egy falifülkében Heilka síremlékét. Gizella síremléke gránit kötőredékekből készített alépítményen nyugszik, s ebbe van részben besüllyesztve az eredeti sírfedlap három oldalával (míg a negyedik egészen a falon nyugszik), körülzárva egy tagozatos szegélylemezzel. Ezen a talplemezen árkádok állnak csúcsíves mérművekkel (magasságuk 66 centiméter) és pedig a hosszanti oldalakon 3–3 mindegyik keskeny oldalon 1–1. A talplemez és az árkádok szürkésfehér mészkőből vannak, s az utóbbiak kívülről festés gyenge nyomait mutatják: vörösesbarna indákat barokk vonulatban a 17. század késői idejéből. Felül egy 194 cm hosszú, 72 cm széles és 12 cm vastag, reliefdíszítménnyel és felirattal²⁵ ellátott – adnati – vörösmárványlap fekszik (7. kép). A márványlap közepe módosítottan elkészített másolat az eredeti sírlap ábrázolásáról. Fülkeszerű mélyedés, sas, kereszt, Gysilla Abbatissa (a német tudósok szerint) hüen vannak visszaadva, de a késő gótikának megfelelően átstilizálva. Azt észrevételezik csak, hogy a szobrász a keresztet – kora heraldikai felfogásának megfelelően – egy „halomra” állította; valószínűleg azért, mert az eredeti fedlapnak azon a helyén látható törésből ilyenre következett. A gótikus minuskulákban írt szegélyfelirat a következő: Anno. do. m. lxxxv. non. may. o. venbl. dn-. Gisula. soror. sancti. Hainrici. Imperatoris. uxor. Stephi. Regis. Ungariae. abbatissa. hujus. monasterii. hic. sepulta.

Ez a felirat már semmiképpen nem másolata az eredeti fedlapon található, ezért következő lépésként a már említett talplemezben található, s az árkádok nyílásain át is megtekinthető eredeti sírfedlappal kell most foglalkoznunk. (Összehasonlítási lehetőséget ad a 8. kép egymás mellett látható két fedlap!) Ugyanis az alépítménybe részben besüllyesztve és a talplemez által körülfogva található – szakértők szerint 1060 körül készített – 154 cm hosszú, 54 cm széles, feltűnően vastag (kb. 30 cm) fehér mészkőből készült lemez az eredeti fedlap, amelyet később vörös színnel bevontak. Ennek kissé lemélyített középmezeje gyenge reliefben a következő ábrázolásokat tartalmazza: egy fülke ívét, egy keresztet (tulajdonképpen egy csavart szárú – hosszú, egyenes kardokra is emlékeztető – keresztet, melynek plasztikai ábrázolása eddig még csak egy helyen, a 11. századi magyar királyok sírjai közül épségben egyedül maradt sírhelyen, a tihanyi apátság altemplomában, az 1060-ban meghalt I. András sírján ismeretes²⁶ (9. kép), amelynek négy szárába a C, R, V, X és a közepébe XPI betűk vannak vésvé, tehát CRUX Christi. A kereszt felső végétől oldalt áll két sas, a szárny nyitott, egyik lábuk felemelve. A kereszt két oldalán levő mezőben az a felirat áll: GYSILA ABBATISSA; a fülkeív felett: NON MAY. A középmező körül egykor egy széles szalag húzódott, amelyből ma már csak egy hossz- és egy keskeny oldal maradt meg részben. Ezekon egy kifejezetten vallási értelmű felirat maradványai találhatók a

24. Schmied W. M., 1912. 14.

25. Schmied W. M., 1912. 26.

26. Bakay K., 1978. 185.

következőképpen: *ORIBE III IS / HUC CRUCIFIX / EREDEMPTIS* (Ahol az idézett szövegben (/) egy betű hiányzik, a kőnek egy darabja kitört.)

A régi fedlap eredetileg a kápolna padlónívóján feküdt, erősen letaposták, különösen az alsó és a jobb szélén, s ott van két erős hasadás is. A felirat írástörténeti jellemzői után és a sasok stilsztikai vizsgálata nyomán az állapítható meg, hogy a sírlap a 10. század vége és a 11. század vége közé datálható. A sasoknak bizánci, arab (mind a késő szaszanida birodalomra, a népvándorláskor művészetének ősforrásaira visszavezethető, mind az Ottó-kori emlékekben, de a honfoglalás kori magyar felszerelési tárgyakon, kora román kori kőfaragványokon is található) előzményei vannak. A kereszt és a keresztben található betűk jelentése egyértelmű, de el kell fogadnunk egyik régészünknek^{26/a} azt a megalapozott megállapítását is, hogy a hosszú-, csavartszárú kereszt a 11. századi magyar királyok egyházfői méltóságát kifejező „apostoli kereszt”, amelyhez Gizella – akit István „közös uralkodás céljából vett feleségül, akit a szent kenettel felkentek, a korona viselésével pedig az uralkodásban társának nyilvánítottak”, jogát a magyarság térítésében, az egyházi intézmények példamutató támogatásával is alátámasztotta.²⁷ W. M. Schmidnek az az érvelése is elfogadható, hogy a „NON MAI” halálozási nap azért nem áll a felirat vonulatában és került be szükségszerűen a fülkeív fölé, mert a sírkövet valószínűleg még Gizella életében elkészítették, s halála után vésték be a napot egy szabad helyre, míg a halálozási évet – miként azt akkoriban gyakran tettek – nem adták meg. Az lehet, hogy korabeli szokásoknak megfelelően volt Gizella sírjában is egy ólomtáblácska, amelyen a személyi állapotról és életkörülményekről esetleg további adatokat közöltek, mint amelyek a fedlapon rajta voltak. Az új fedlapon esetleg arról is vettek néhány adatot, de ilyen táblácskát 1908-ban már nem találtak az 1420-ban létesített dízsír alatti eredeti sírkamrában.

Az eredeti sírkő – ahogyan a vajat is mutatta – az alatta levő sírgödörhöz tartozott, amely falazási és boltozási technikája folytán a korai középkorra utalt. Ezt a sírgödört gránitkődarabokkal mind a négy oldalról körülfalazták, malterba ágyazták, a belső és felső falékeket lepucolták, a sírgödör feletti részt egészen lapos ívvel beboltozták. A sírkamra belül 190 cm hosszú, 45 cm széles, 45–51 cm magas, a falazatán kívül 245 cm hosszú és 90 cm széles. A sírkamrát 1420 körül felülről kinyitották, de – miként azt az 1908–1911-i kutatások és vizsgálatok során megállapították – nem rablási szándékkal, hanem (a dízsír felállítása előtti) vizsgálati céllal, mert a csontvázmaradványokat olyan gondossággal helyezték el a sírkamra végén összegyűjtve, hogy abból csak erre lehet gondolni.

Már az 1908. augusztus 24-i előzetes antropológiai vizsgálat során a sírkamra földföltöltődésében talált fogakról, lábszontokról, alsókarról és kézközépről megállapította a vizsgálatot végző müncheni egyetemi tanár,^{27/a} hogy ezek a részek is az eredetileg a sírkamrába tett csontvázhoz tartoznak és így az archeológiai leletekkel megvolt a bizonyosság, hogy a dízsír, a sírkő, a sírkamra és a holttest összetartoztak; bizonyosságot nyertek, hogy Gizella apátnő és királynő maradványait találták meg.²⁸

Ezek az előzmények és az eredeti, tehát az 1060 körüli sírkővel való összehasonlítások mutatják számunkra azt, hogy a dízsír márványfedlapjára rákerült számos adat csak a 15. században kerülhetett előtérbe (köztük tévesek is!), vagy azért, mert krónikás forrásokat, nekrológiumokat is igénybe vettek és mivel a sírkamra átvizsgálásával azt is megállapították, hogy Gizella valóban ott van eltemetve („hic sepulta”),

26a Uzsoki A., 1985. 174–175.

27. Kállay I., 1986. VI. 8-i beszámoló.

27a Az antropológiai vizsgálatokat végző müncheni egyetemi tanár: Dr. Ferdinand Birkner volt. Schmid W. M. 1912. 27–28.

28. Schmid W. M., 1912. 27., 34.

vagy a dízsír rendeltetésének és a korszaknak megfelelően már büszkén hivatkozhat-
tak arra, hogy ebben a dízsírban a „tiszteletreméltó Gisula asszony, – Szent Henrik
császárnak a nővére, István magyar királynak a felesége, ennek a kolostornak az apát-
nője ott nyugszik”. A május 9-et átvették az eredeti sírlapról. A venerabilis stb.
titulusokat Niedernburgban csak a XVI. századtól használják az apátnők emlékein.
Az is érthető, hogy a második fedlapon Henrik császár neve mellett már szerepel
a „szent” jelző, mert Őt 1146-ban avatták szentté, Gizella temetésekor még nem volt
az. Az, hogy Istvánnál, elhagyták a „szent” melléknevet, helyhiányra vezethető vissza,
miként a „Stephani”-t is „Stephi”-re rövidítette a szobrász. A tumba fedlapján azonban
minden ismert tényel, tudományos következtetéssel ellentétes halálozási év szerepel:
m. lxxxxv = 1095(!). Lehetséges, hogy a feltételezett ólomtáblán volt a vésnőknek egy
írás hibája, vagy elnézése, ami miatt egy hibás szám állt a táblán, vagy 1420-ban a tábla
felületén oxidáció következtében már egy hibás számot tudtak, vagy lehetett olvasni.²⁹
Amennyiben helytálló lenne ez a szám, akkor Gizella 110 éves korában halt volna, ami
nagyon eltér a családjában ismert élettartamoktól (atyja 54 évet, Henrik bátyja 51 évet,
Brúnó 48 évet élt; édesanyja is csak 11 évvel élt tovább a férjénél stb.), de a leggondo-
sabb antropológiai vizsgálat és elemzés nyomán azt rögzítették, hogy a csontváza szerint
„legkevesebb 60-70 éves korú, magasra nőtt, grazilis csontfelépítésű karcsú asszony”
váza volt a sírboltban. Tehát a 985-ben született Gizella – ha 1060-ban halt meg kb.
75 éves koráig élt, ami meg is felel a többi antropológiai megállapításnak (öregségi
elváltozások stb.).

Az eredeti sírfedlapról – Schmid nyomán – le kell rögzítenünk, hogy – összehason-
lítva az abból az időszakból megtartott kevés sírkövel – a kőlap kifejezetten monumen-
tális méretű, mely messze túlmegy a püspökök, apátok stb. sírkövein (de miként látjuk:
a kortárs I. András magyar királyén is!). A név elrendezése is szokatlan, de a két sasnak
ebben a helyzetben való ábrázolása az egykorú keresztény ikonográfiában párhuzam
nélküli! Így sem keresztény szimbolikai jelentést, sem csupán díszítő célt nem szolgál-
nak. Kézenfekvő az a gondolat, hogy utalást jelentenek a világi körülményekre, arra,
hogy az apátnő fejedelmi helyzetet töltött be. Már maga az, hogy a meroving és karoling
időszakban ez a dísz sokszor rangjelzés, bizonyíték arra, hogy Kelet-Rómából és köz-
vetve Óperzsiából vették át, ahol a királyok felségjele volt, a világi hatalomnak
a szimbóluma lett. Nagy Károly átvette ezt, mint császári jelet, s birodalmi szimbólum-
jellege már II. Ottó császár alatt és Bizáncban már az 1000. év körül mint kettős sas
bizonyítható. Szigorúan heraldikus jelentés nélkül is ebben az időszakban kifejezetten
felségjelvény. (Ehhez azonban hozzá kell adnunk azt is, hogy a csavartszárú hosszú
kereszt is felségjelvény a magyaroknál.)

A 15. és 16. században sok templomban az érdemes alapítóknak, előjáróknak stb.
új dízsíremlékeket állítottak. Ilyenkor sok helyen már nem tartották meg az eredeti
sírköveket, különösen ha azok sérültek voltak, de Gizella esetében a történeti jelentő-
séget, az eredeti kő monumentális jellegét felismerve, a romos állapot ellenére is
a megtartása mellett döntöttek. Ekkor készült el az előbbieken és képen is ismertetett
1,93 m hosszú, 0,92 m magas és 0,72 m széles tumba.

A dízsír által is kimutatott elismerés és tisztelet a Gizella-kultusznak újabb nagy
lendületet adott. Ezt növelte a nagy bajor történetírónak, Aventinusnak (Johannes
turmair) 16. sz. elejei látogatása és a bajor Történetben Gizelláról leírtak is. A 17. szá-
zadban többen is írtak róla, s általában mint *boldogot*, vagy mint *szentet* emlegették.
1760–1771 között több magyar és osztrák főpap fordult Mária Terézia császárnőhöz,
majd a Szentszékhez, egyrészt Gizella szentté avatása, másrészt csontjainak Magyaror-

29. Schmid W. M., 1912. 24., 34.

szágra való visszazállítására ügyében. A Szentszék a hazaszállítást addig elhalasztandónak tartotta, amíg a kanonizációs eljárás be nem fejeződik. Adatokat kértek az akkori veszprémi püspöktől is, de ez az eljárás elakadt, mert az ügyben sokat buzgólkodó dr. Koller Ignác veszprémi püspök időközben elhunyt.³⁰ Egyébként már 1083-ban (István és Imre szentté avatását követően), majd 1367-től (mióta az aacheni magyar kápolnában szokásossá és ismertté vált István, Imre és László magyar szentek tisztelete) magyar zarándokok gyakran keresték fel Gizella sírját. Hasonlóan lerótta kegyeletét (a régi magyar uralkodók relikviáinak nagy tisztelője) Zsigmond császár is. (Nem kizárt, hogy a díszsír felállítása éppen egy ilyen császári látogatásra vezethető vissza, hiszen Zsigmond e tájon tett utazásai a huszita háborúk során voltak gyakoribbak.)^{30a}

Zsigmond személyéhez, vagy híveinek intézkedéséhez joggal lehet kapcsolni a Gizella-sír (és a Heilka-sír) újjáépítését, gótikus továbbépítését, mert Zsigmond egyrészt 1418. XI.–1419. I. hónapokban, majd 1422-ben, 1430-ban, 1431-ben, 1432-ben, 1437-ben ismételten járt Passauban, Regensburgban, Nürnbergben; volt lehetősége közvetlen intézkedésre, másrészt Zsigmond bizalmi embere – Hohenlohe György –, 1417-től kancellár, már huzamosabb ideje passauai püspök volt, aki akkor is megtartotta ezt a méltóságát (s azzal együtt járó vagyoni előnyöket is), amikor 1418-ban Zsigmond segítségével megkapta az esztergomi érsekséget is, amit 1423-ban bekövetkezett haláláig töltött be. E Fürstbischofnak jelentős szerepe volt a passauai dóm gótikus átépítésében is. (A passauai építóműhely a nevet „zum ungarischen Kreuz” is felvették. Ez is utal a jó kapcsolatokra, de bizonyára a Gizella-sírra is . . .) Mindenesetre a német irodalomban már 1727-ben³¹ a szentek sorában emlegették Gizellát, s hasonlóan írtak később is a „Bavaria Sancta-Heiliges Bayern”³² és a „Szentek története és legendái”³³ című kötetben.

1986 áprilisában népes magyar küldöttség vett részt a passauai egyetemen egy ülésen, ahol Gizella születésének 1000. évfordulójára emlékeztek. Erről és az ott képviselt magyar állásponttól Kállay István egyetemi tanár számolt be.³⁴ Ugyanabban a hetilapban írtak most az októberben Passauban szállítandó magyar éremkiállításról és ezzel kapcsolatban Gizella királynéről.³⁵

E sorok írója is látta Passauban, a Niedernburg kolostor kápolnájában azt az 1730 körül készült festményt, mely Gizellát, mint apátnőt ábrázolja (a jobb keze mellett apáti bot, a baljánál az asztalon a korona és a jogar), amelyet 1975 nyarán kiállításon is bemutatnak.³⁶ (Vászonra festett olajkép, 200x108 cm). Tanúsítja azt is, hogy Gizella sírján (1987 júniusában is) több csokor virág és hat koszorú volt, s öt koszorún magyar nemzetiszín szalagok, a legnagyobb a „passauai magyarok . . .” feliratú szalag.³⁷

A kápolna fölkéjében, félig a Gizella-síremlék mögött látható Heilka apátnő tumbája, díszsíremléke. Ez is 1420 körül (valószínűleg 1425-ben) készült, a fedőlap vörösmárvány, azon gótikus, minusculáris felirat: „ANNO. DNI. M. XX. DIE. SCE. TECLÉ. VIRGIS. O, VENBL. DNA. HEILKA. AMITA. SANCTI. HAINRICI. IMPERATORIS. PRIMA. ABBATISSA. HUIUS. MONASTERII. HIC. SEPULTA.” Az 1,74 m hosszú, 0,70 m széles, 0,61 m magas tumba jelenlegi elhelyezése 1908-ra

30. *Schmied W. M.*, 1912. 33. Koller Ignác veszprémi püspök 1773-ban halt meg.

30a *Engel P.*, 1987. 82–87., 90.

31. *Hansitz M.*, 1727. 235–245.

32. *Carsten-Warnke P.*, 1981. 275.

33. *Melchers E. und H.*, 1980. 279–281.

34. *Kállay I.*, 1986. *Magyarország* 23.

35. Beszámoló a passauai magyar éremkiállításról I. *Magyarország* 1987. IX. 8.

36. Kiállítási katalógus.

37. *Mátyás I.*, 1987. Új Tükör 39. A közölt 5. felvétel.

datálható, s a látszó oldala eredetileg dél felé nézett, a csatlakozó keleti kolostorszárny-
nak az érintkező helyisége felé, ahol az ősi káptalanterem keresendő. Az 1662. évi
tűzvész után a templom déli kereszthajója mellett egy kijáratot létesítettek a szabadba.
Ez kevésbé volt méltó a síremlék számára, ezért a déli oldalon egy téglafalat építettek
eléje, de a kereszthajó belső oldalán egy fali fülkét alakítottak ki, hogy legalább a tumba
fedlapja látható legyen. (A templom padlószintje ekkor magasabb volt, mint a kerengő-
gő.) A Gizella-síremlék körüli kutatásoknál a Heilka-sír fölötti tumba teljes jelenlétét
megállapították; a tumbát felemelték és egész nézeti oldalával a templombelső felé
fordították, de egyébként teljesen az eredeti helyén maradt.³⁸ A többszörösen törött
fedlapot megfelelően összeillesztették. A feliraton az a tévedés van, hogy az 1020-ban
eltemetett Heilka a kolostornak az „első apátnője”, ugyanis előtte már voltak többen
is; ez valószínűleg azt fejezi ki, hogy a kolostornak az érseki hatalom alól való (1010-be-
li) kivonása után ő lett az első apátnő. II. Henrik már ismertetett nagylelkű adományo-
zásánál valószínűleg szerepet játszott az, hogy Heilka Henriknek apai nagynénje volt.
(Így az őt követő második apátnőnek, Gizellának is a nagynénje volt.)

A Passauba eljutó magyar utasoknak, turistáknak és az évezredes magyar–bajor
kapcsolatok iránt érdeklődőknek még egy magyar vonatkozású, történeti és művészeti
emlékre hívom fel a figyelmét, amely a Dóm egykori kerengőjében látható.³⁹ Ez az
Ortenburg grófoknak vörös márványból készült pompás díszsíremléke, amelynek az
oldalfalain az Ortenburgok, Bajorország és Magyarország címerei láthatók, s köriratán
többek között az is szerepel: „*und. seiner. hausfrwen. agnesen. des. Kunigs. tochter.
von ungeren . . .*” Ez az Ortenburg grófné annak az Ottó alsó-bajorországi (Wittelsbach)
hercegnek a leánya Ágnes glogauai hercegnőtől, akit 1305. december 6-án IV. Béla
unokájaként (Béla leányának – Erzsébetnek –, s I. (XIII.) Henrik alsó-bajorországi
hercegnek volt a fia) Székesfehérvárott magyar királlyá koronázták, s királyi címét (bár
1307. második felében elhagyta Magyarországot) 1312. szeptember 9-én bekövetkezett
haláláig megtartotta. Ez a Wittelsbach Ágnes 1310-ben született és 1327-ben lett Orten-
burg gróf felesége.⁴⁰ A díszsíremlék valószínűleg 1425–1430 között készült el, de igen
érdekes jele annak, hogy a magyar kapcsolatot jelentő apa és király halála után közel
120 évvel is még ilyen mértékben ápolták a családtörténeti emlékeket. Az Ortenburg-
kápolna (Sixtus-kápolna) a hajdani kerengőnek a legrégebb megmaradt része, amelyet
már 1288-ban az Ortenburg grófok temetkezési helyként használtak.⁴¹

Regensburg, Passau templomai, kolostorai őrizték és őrzik az említett emlékeket,
de az ott létesült műhelyek, kialakult és évszázadokon át működött művészeti iskolák
mesterremekeiből alkalmanként láthatunk kiállításokon még más – minket és témakör-
rünket érintő – emlékeket is. A Gizella-keresztre gondolva nagy érdeklődéssel figyel-
tem a regensburgi püspökség egyházi kincseskamráiból bemutatott aranyművészeti
remekeket⁴² a regensburgi Diozesan Múzeumban (ahol a 11–16. századokból is több,
mint 130 kincset tudtak bemutatni, a későbbi időszakokból közel 700, hiteles műtárgyat
tartalmaztak a tárlók), vagy a regensburgi könyvfestészet csodálatos termékeit, melyek
között az Ottók és Henrikek korának kiemelkedő alkotásait tárták elénk. Ott láthattam
a gótikus időszak remekei között a Szent Kereszt kolostorból (regensburgi dominikánus
kolostor) 1876-ban eladott, s jelenleg Angliában található „Lektionar”-t, amely valami-

38. Mader F., 1919. 251. *Hans Wichmann: Bibliographie der Kunst in Bayern.* (1961. Wiesbaden) 361.

39. Mader Fr., 1985. 27.

40. Taddey G., 1977. 908. Benda K., 1986. 190–191.

41. Mader Fr., 1985. 27.

42. Hubel A., 1979. 15–18. Igen érdekesen foglalkozik a magas minőségi kívánalmakkal, az udvari és a szakrális ékességekkel.

kor Magyarországi Margit özvegy királyné tulajdona volt. Margit 1271-től 1303-ban bekövetkezett haláláig volt a kolostor lakója.⁴³ További kutatást igényel a temetkezési helye, esetleg síremléke. A közölt adatokat figyelemfelkeltőnek, további kutatások kiváltójának szántam.

IRODALOM

- Bakay K.*,
1978. A magyar államalapítás. Bp.
- Bauer K.*,
1980. Regensburg Aus Kunst-, Kultur- und Sitten Geschichte. Regensburg
- Benda K.*,
1986. Magyarország Történeti Kronológiája I. Bp.
- Betz K. H.*,
1981. Die Stiftskirche unserer Lieben Frau zur Alten Kapelle in Regensburg. München/Zürich
- Carsten-Warnke P.*,
1981. Bavaria Sancta–Heiliges Bayern. Dortmund
- Detelbacher W.*,
1981. Oberpfalz, Bayerischer Wald, Niederbayern Köln
- Elek I.*,
1986. I. István dénárja. A magyar pénzverés kezdete. Három csonkított solidus. *Magyarország X.* 12.
1987. István és Gizella. Magyar éremkiállítás Passauban. *Magyarország IX.* 8.
- Ember M.*,
1980. Bajorországi utazások. Bp.
- Engel P.*,
1987. Az utazó király: Zsigmond itinerariuma. Bp. (Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. A kiállítás katalógusához tartozó tanulmánykötet.)
- Fichtinger Ch.*,
1980. Lexikon der Heiligen und Päpste. Gütersloh
- Gunst P.*,
1987. Magyar Történelmi Kronológia. Bp.
- Györfly Gy.*,
1977. István király és műve. Bp.
- Haas W.–Pfistermeister U.*,
1985. Romanik in Bayern. Stuttgart
- Hansitz M.*,
1927. Germania Sacra.
- Hill F.*,
1981. Niedermünster Regensburg. Regensburg
- Sz. Jónás I.*,
1986. Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp.
- Karácsonyi J.*,
1929. Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 900-tól 1900-ig. Veszprém
- Kállay I.*,
1986. Királynéból apátnó. *Magyarország* 23.
- Király P.*,
1986. Személynevenként VIII. századi nyugati forrásokban *Ungarus, Hungarius, Unger*. Élet és Tudomány 44.
- Knaurs.*,
1976. Kulturführer in Farbe, Deutschland. München–Zürich
- Mader F.*,
1919. Die Kunstdenkmäler von Niederbayern, III. Stadt Passau. München
43. *Suckale R.*, 1987. 84.

- Mader Fr.*,
1985. Der Dom des heiligen Stephan in Passau. München–Zürich
- Mályusz E.*,
1984. Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp.
- Mátyás I.*,
1987. A passauai Gizella-sír. Új Tükör 39.
- Melchers E. und H.*,
1980. Das grosse Buch der Heiligen. (Gesichte und Legende im Jahreslauf.) München
- Molnár E.* (főszerk.)
1964. Magyarország története. I–II. 1964. Bp.
- Mütherich F.*,
1987. Die Regensburger Buchmalerei des 10. und 11. Jahrhunderts. (*Regensburger Buchmalerei. Ausstellungskataloge.*) München
- Pauler Gy.*,
1899. A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I., Bp.
- Piendl M.*,
1981. St. Emmeram/Regensburg. München/Zürich
- Reiser R.*,
1977. Regensburg. Stadt mit Vergangenheit. (Eine Kulturgeschichte bis 1810.) Regensburg
- Richardi H. G.–Haase A. A.*,
1980. Burgen, Schlösser und Klöster in Bayern, Zürich–München
- Schlemmer H.*,
1973. St. Emmeram in Regensburg. Kirche und Kloster im Wandel der Zeit. Kallmünz
- Schindler H.*,
1978. Grosse Bayerische Kunstgeschichte. I. Frühzeit und Mittelalter. München
- Schmied W. M.*,
1912. Das Grab der Königin Gisela von Ungarn, Gemahlin Stephans I. des Heiligen. München
- Szántó K.*,
1988. Boldog Gizella első magyar királyné élete. Bp.
- Suckale R.*,
1987. Die Regensburger Buchmalerei von 1250 bis 1350. (*Regensburger Buchmalerei. Ausstellungskataloge.*) München
- Taddey G.*,
1977. Lexikon der deutschen Geschichte. Stuttgart
- Ungefug H. G.*,
1984. Bayern. Die Blauen Führer Regional, Band 20.
- Uzsoki A.*,
1983. Az első magyar királyné, Gizella sírja. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16/1982. Veszprém
1985. I. András király sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai. VMKK 17/1984. Veszprém
- Weichslgartner A. J.–Molodovsky N.*,
1987. Frauenchiemsee. Freilassing
- Wimmer O.*,
1966. Handbuch der Hamen und Heiligen. Wien–München
- Hubel A.*,
1979. Kostbarkeiten aus kirchlichen Schatzkammern. Goldschmiedekunst im Bistum Regensburg. München–Zürich (Ausstellungskataloge)
- 1000 Jahre Babenberger in Österreich, Stift Lilienfeld.* (Niederösterreichische Jubileum-Ausstellung; Kataloge.) 1976. Wien
- Passaria sacra- Alte Kunst und Frömmigkeit in Passau.* (Ausstellungskataloge) 1975. Passau
- Új Magyar Lexikon*, 3. kötet G–J. 1962. Bp.
- Új Magyar Lexikon*, kiegészítő kötet 1862–80. 1981. Bp.
- A művészet története Magyarországon*, (Aradi N. és társai szerkesztésében) 1973. Bp.
- Propyläen Kunstgeschichte*, 1984. Berlin

ERINNERUNGEN AUS DER ÁRPÁD-ZEIT IN REGENSBURG UND PASSAU

(Auszug)

In den letzten Jahrzehnten unseres Jahrhunderts ist das geschichtliche Interesse der Bevölkerung unserer Heimat, besonders an den Veröffentlichungen, Forschungen über geschichtliche Vorgänge, Zusammenhänge, gesellschaftliche Veränderungen und ethnische Zusammensetzungen, der lange vergangenen Geschichte stark gewachsen. Dieses Interesse ist bei unserer Ansiedlung im Karpatenbecken, unserer Eingliederung, den Streifzügen, bei unserer Bekehrung und den Umständen der Gründung unseres Staates, den dabei eine Rolle spielenden großen Persönlichkeiten und dem Leben ihrer Familien und ihrem Schicksal von besonders großem Ausmaße. Dieses Interesse wurde von den zu den Jahrestagen des Heiligen Stefan (1000. Geburtstag, dann 950. Todestag) veranstalteten heimischen und westeuropäischen Festlichkeitsreihen, wissenschaftlichen und kirchlichen Erinnerungsfeiern gesteigert. Das die Versäumnisse auch aufzuholen wünschende Interesse erstreckt sich auch auf die Mitglieder der Familie des Heiligen Stefan, auf das ganze Haus der Arpaden; auf die von Konstantinopel und Kiew, über Venedig, die deutschsprachigen Länder und die Schweiz, bis über Frankreich und Portugal, bis hin zu den Gefilden von England, Schottland und Irland überall durch familiäre Verbindungen geschaffenen Herrschergeschlechter. In unmittelbarer Umgebung unserer Heimat entstanden mit den Herrscherfamilien Bayerns besonders enge Verbindungen und deren Erinnerungen sind noch heute auf bayrischem Gebiet in den Städten mit tausendjähriger Geschichte, in den Zentren der Christianisierung, hauptsächlich in *Regensburg* und *Passau* zu finden, in deren Kirchen, Klöstern und Sammlungen. Diese Reliquien beziehen sich auf Mitglieder der Familien des ungarischen Königshauses, deren Abkömmlinge, auf dort wirkende, bekehrende Bischöfe, auf Werkstätten der Kirche, der Künste und der Wissenschaften und die dort hergestellten, auch in den unheilschwangeren Jahrhunderten erhalten gebliebenen Stücke von unschätzbarem Wert. Wegen der Beschränkung des Umfanges können wir uns jetzt nicht näher mit den Erinnerungen an die Heilige Elisabeth (von Thüringen) aus dem Arpaden-Haus, den Verbindungen des Arpaden-Hauses nach Gandersheim, Bamberg, Scheyern, Kehlheim, Freising, Landshut, usw. beschäftigen, sondern nur mit den über die Abkömmlinge des Arpaden-Hauses und deren Ehegatten in Regensburg noch zu findenden Erinnerungen; mit auf die Grabdenkmäler der unmittelbaren Angehörigen, auf künstlerische Gegenstände hinweisenden Daten aus dem regensburger Niedermünster, der Kathedrale Heiliger Emmeram und zwar mit dem am letzteren Ort bestatteten Heiligen Wolfgang soll bekanntgemacht werden. Ähnlich verfahren wir im Falle der Klosterkirche von Passau Niedernburg, wo die Gattin unseres Königs, des Heiligen Stefans, Gisela, als erste ungarische Königin beigesetzt ist und wo auch ihre Großtante, die Äbtissin Heilka ruht, weiterhin des Passauer Doms, wo in einem Prunkgrab (verziert mit den Wappen Ungarns, Bayerns und der Familie Ortenburg) die Tochter des ungarischen Königs Ottó von Wittelsbach (1305–1312), des Enkels Béla IV., Agnes Wittelsbach, Gattin des Grafen Ortenburg, begraben liegt.

Tibor Joó

A „SZERENCSI” RÁKÓCZI

FALUSSY JÓZSEF

Ha Rákócziak, akkor leginkább II. Rákóczi Ferenc, a „Nagyságos Fejedelem” (Mányoki Ádám festménye alapján), ritkábban a „bibliás órálló” I. Rákóczi György, esetleg a „szerencsétlen lengyelországi hadjárat”-ot vezénylő és Erdély bukását előidéző II. Rákóczi György, ill. fia I. Ferenc (mint II. Rákóczi Ferenc apja, Zrínyi Ilona férje) jut eszünkbe. Éleútjuk meghatározó állomásai: Munkács – a magyar függetlenségi küzdelmek utolsó bástyája – és Sárospatak a „Rákócziak városa”. A dinasztiaalapító személye legtöbbször háttérben marad. S alig említetik kedvelt tartózkodási helye, Szerencs. Pedig: „A Rákóczi-ház gazdasági és társadalmi tekintélyének megalapozója vitathatatlanul az öreg Rákóczi Zsigmond volt.”¹ Birtokszerző tevékenységében is fontos állomást jelentett a szerencsi uradalom kialakulása.

XVI–XVII. századi magyar történelem nem szűkölködött rendkívüli egyéniségekben, hatalmas ívű karrierekben. Nagynevű családok haltak ki és újak emelkedtek fel tüneményes gyorsasággal. A csúcs közelébe azonban csak az Eszterházyak és a Rákócziak jutottak. Az utóbbiak inkább: fejedelemséget szereztek, dinasztiát alapítottak.²

Történettudományunk a legutóbbi ideig nem foglalkozott túlzottan Rákóczi Zsigmond személyével, tevékenységével. Máig is „alaplú” *Szilágyi Sándor* könyve: *A Rákócziak kora Erdélyben*.³ Ez tartalmazza az első Rákóczi fejedelem életrajzát is. Viszonylag csekély adatbázissal, és legendák eléggé kritikátlan átvételével. Évtizedek múlva Báthory Gáborról⁴ írva, ill. az Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. kötetének bevezetőjében⁵ már nagyobb adatmennyiségre támaszkodva árnyaltabb képet fest róla. A századfordulón fejedelemségről való lemondásának körülményei kerültek előtérbe *Komáromy András*⁶ közleményeiben. Részeredmények keletkeztek születésének idejével,⁷ szendrői,⁸ egri,⁹ szerencsi¹⁰ működésével kapcsolatban. Hosszú szünet után íródott meg egy Rákóczi Zsigmond-életrajz, *Trócsányi Zsolt*¹¹ tollából, ez is inkább rövid

1. Nagy L., 1984. 32.

2. Mind Rákóczi Zsigmond, mind Eszterházy Miklós felemelkedése a Mágochy családdal kapcsolatos. Az előbb M. András özvegyét Alaghy Juditot, az utóbbi M. Ferenc (Rákóczi gyámia) özvegyét vette nőül, s jutottak hatalmas birtokhoz, vagyonhoz.

3. *Szilágyi S.*, 1868.

4. *Szilágyi S.*, 1882.

5. *Szilágyi S.*, 1875–1898. (továbbiakban EOE) V. Bevezetés.

6. HTK 1891. 226–242., 358–374.; HTK 1893. 72–91. (*Komáromi A.*)

7. Turul, 1928. 43–64., 87–106. (*Keresztes K.*)

8. *Borovszky S.*, 1908.

9. *Pataki V.*, 1934., *Ruzsás L.*, 1939., *Szederkényi N.*, 1890.

10. *Barna J.*, (szerk.) 1931.

11. *Trócsányi Zs.*, 1979. (továbbiakban DME) 57–110.

erdélyi kormányzói, ill. fejedelmi tevékenységét vizsgálja. Életútja 1604-ig terjedő időszakának, főleg a szerencsi vonatkozásoknak kiegészítésére teszünk most kísérletet.

TEVÉKENYSÉGE A KIRÁLYI MAGYARORSZÁGON

Rákóczi Zsigmond születésének évszáma 1544, Szilágyi Sándor által¹² elfogadott, közölt dátum, amely még a XX. század elején is¹³ tartja magát elterjedve a magyar történelmi tudatban. Keresztes Kálmán,¹⁴ a Rákócziak geneológiájának részletes feldolgozója kérdőjelezi meg óvatosan az 1544-es születési évszámot, hogy aztán legújabbban Trócsányi Zsolt¹⁵ és Nagy László¹⁶ az 1550-es évek közepére valószínűsítse a helyes dátumot. Ha ragaszkodnánk az 1544-es születési évhez, akkor igazi karrierje 42-44 éves korában kezdődne. Rákóczi Zsigmond azonban tetterős egyéniség, így ez nehezen képzelhető el. Mai fogalmaink szerint negyven-egynéhány éves korában elképzelhető lenne e „nagy ugrás”, azonban a XVI–XVII. században 45-50 éves ember – ha megérte ezt a kort – már öregnek számított. Valószínűtlen, hogy nőtlen 43 éves koráig, s utána 10 éven belül háromszor házasodjon, s az első kettőből négy gyermeke szülessen. Tehát születési évét, ha pontosan nem is datálhatjuk, de mindenképpen kb. 10 évvel későbbre, az 1550-es évek közepére tehetjük.

Legközelebbi ősei néhány észak-magyarországi falu birtokosai, középnemesek. Apja Rákóczi János, e réteg tekintélyesebbjei közé tartozik, hiszen 1551-ben Zemplén vármegye alispánjaként, 1560-ban pedig Csicsva várnagyaként említik.¹⁷ Némi, nem tekintélyes birtokkal rendelkezik, de rákényszerül vagy a központi hatalom vagy valamelyik nagyról szolgálata. Ebből a közegekből, erről a szintről indul az ifjú Rákóczi. Még török hódoltságbeli nyitott, „mobil” viszonyok közt is egyedülálló pályát fut be. Köznelmes lovastiszt „egy szál karddal . . .” vitézi hírt, gazdagságot és fejedelmi trónt (!) szerez.

Ifjúkoráról alig tudunk valamit. Ami bizonyítható, Perényi Gábor sárospataki udvarában nevelkedik (apród). Az ő oldalán indul Rákóczi katonai pályájának kezdete, az 1570-es évek elején. Hogy 1563-ban részt vesz-e Miksa pozsonyi koronázásán, 1565-ben pedig a János Zsigmond elleni hadakozásban csak Szilágyi Sándor szerint „valószínű”. Ugyanő állítja, hogy amint a férfikorba lépett, Szendrő várának kapitánya lett. Ez így nem fogadható el,¹⁸ azonban megfoghatóvá a pálya csak a szendrői végvári szolgálat alatt válik.

Szendrő a végvári védelmi vonal fontos láncszeme az 1570-es években. Erre az időszakra a török előrenyomulás északon a Füleket, Rima-völgye vonalat éri el. Eger ebbe ékelődik be, és Szendrőn keresztül tartja az összeköttetést Kassával. 1566-ban Schwendi Lázár foglalja el Bebek Györgytől és német őrseggyel látja el. A vár fenntartására 13 borsodi és 11 gömői falu szolgál,¹⁹ ez azonban nem elegendő Szendrő megerősítéséhez. Az 1570-es időszakban a magyar országgyűlések visszatérő témája ez. 1575-ben sövénypalánkkal látják el, 1588-ban az országgyűlési vizsgálóbizottság szerint a palánk pusztulófélben van.²⁰

12. Szilágyi i. m. 1868. 4.

13. AZT, 1905. 155. (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez.)

14. Im. Turul, 1928. 58.

16. Nagy i. m. 94.

18. DME im. 58.

19. Borovszky i. m. 6–7.

20. Takács S., 1915. II. k. 26., 83.

Rákóczi Zsigmond 1586-ban szerepel először szendrői főkapitányként.²¹ Elődje 1580-ban Serjéni Gáspár. Persze végigjárja a ranglétrát. Nem közemberként, hanem kisebbrangú lovastisztként kezdi szolgálatát, ti. köznemes fia. 1583,²² 1584-ben²³ a szendrői magyar lovasok kapitánya, majd az egész magyar őrség kapitánya,²⁴ végül az egész várórség (magyar, német) főkapitánya. Ez a tisztség származásához képest, az átlaghoz képest nagy előrehaladást jelent. Bizonytalan, hogy hol, mikor, milyen harcokban vett részt,²⁵ mindenestre kinevezésekor tapasztalt végvári tisztt.

Mivel ekkor még nem rendelkezik számottevő birtokkal, ti. 1587-ig első házasságáig (Alaghy, Mágóchy javak), feltűnő kölcsöneinek nagyságrendje. Pl. 1579: 1000 Ft, 1580: 3000 Ft kölcsön²⁶ végházak szükségleteire, (Johann Rueber felső-magyarországi főkapitánynak és a Szepesi Kamarának). Zálogul tőlük Szerencset kapta. 1583-ban Rudolf császár 3000 Ft-tal megemeli a zálogösszeget. Egyéb kölcsönökkel együtt Szerencs zálogösszege az 1587-es évben 9160 Ft-ot²⁷ tett ki. Még első házassága után sem lehetett birtokaiból olyan óriási jövedelme, mint ami későbbi birtokszerzéseinél (a zálogbirtokok zálogösszegében) kimutatható. Honnan, miből tett szert ennyi pénzre? Csak feltételezhetjük,²⁸ hogy a szendrői végvári tisztt, majd főkapitány a Hegyaljai borával kereskedett Lengyelország felé, pénze ebből származott (és hadivállalkozásokból).

Szerencs nem tartozik a klasszikus hegyaljai borvidékhez,²⁹ bortermelése kevés, Mégis alkalmas Rákóczi számára arra, hogy az igazi borvidék peremén megvethesse lábát. Gabonát innét is eladhat, pl. a tokaji helyőrség számára. Nem tartozik a 12 mezőváros közé, melyek a teljes hegyaljai bortermelés 88,3%-át adják³⁰ (ti. Szerencs).

Első házassága a tekintélyes középbirtokos nemest, a szendrői főkapitányt egy csapásra Felső-Magyarország egyik legtekintélyesebb birtokosává teszi. Felesége, özvegy Mágóchy Andrásné, Alaghy Judit. A házasságkötés pontos dátuma nem ismert, de 1587-ben történhetett legkorábban, mert ez év augusztusában már a Mágóchy-árvák gyámjaként³¹ szerepel. Mágóchy-birtok (beleértendők Mágóchy András korábban elhalt Gáspár testvéreinek jószágai is): Munkács, Torna, Lednic uradalma . . . A sikeres házasság, a hatalmas birtokok meghozták Rákóczi számára a kiemelkedő tisztséget, az

21. *Borovszky*, i. m. 33.

22. Magyar Udvari Kancellária Levéltára: Liber Regi, továbbiakban: M. kanc.: LR 4. k. 355. Magyar Kamarai Levéltár – (Magyar Kamara Archívuma) Neoregistrata Acta, továbbiakban: M. Kam. NRA 1483/3.

23. M. Kam. NRA 1139/59.

24. M. Kanc.: LR 4. k. 534–535.

25. AZT, 1905. 155. 1573-ban Prépostváry Bálint kassai főkapitánnyal együtt a nógrádi törököket veri meg. *Szilágyi S.*, 1868. i. m. szerint 1575-ben Békes Gáspár erdélyi hadjáratában vesz részt.

26. M. Kam. NRA 1054/40.

27. *Soós E.*, 1917. 13. A 2160 Ft 50 dénár újabb zálogösszeg emelés 1587-ben R. Zs. zsoldhátralékának rendezésére szolgált. – M. Kanc. LR 4. k. 470. Az 1583-as 3000 Ft-ra. – M. Kanc. LR 4. k. 355–356.

28. A Rákóczi-birtokok gazdaságtörténetére *I. Makkai L.*, I. R. György gazdasági iratai. Bp. 1954. Ebben érintőlegesen szól R. Zs. borkereskedéséről is (ő még a később elégett R-Aspremont lt. anyából dolgozott).

29. Tanulmányok . . . 1966. 24.

30. Tanulmányok 24. Kiemelkedő bortermelő oppidumok: Keresztúr, Liszka, Sárospatak, Szántó, Tállya, Tarcsl, Tokaj, Tolcsva. A bortermelés mellett jelentős szántóművelők: Erdőbénye, Mád, Kispatak, Zombor. Innen maradt ki Szerencs minimális bortermelése miatt. Zemplén megye délnyugati sarkának szántóművelő falvai: Berzék, Dob, Gesztely, Girincs, Harkály . . .

31. M. Kam. NRA 903/36.

egri főkapitányságot. A „sikerembert” 1588 májusában³² Ernő főherceg nevezte ki Eger élére.

A végvárak főkapitányi tisztségeinek betöltése fontos szerepet töltött be a Habsburgok és a magyar rendek viszonyában. Egyaránt fontos volt mindkét fél számára, hogy idegenek vagy magyarok foglalják el e fontos katonai pozíciókat. Társadalmi vetülete is volt ennek, hiszen a végvárakhoz tartozó magyar jobbágynépességet a magyar származású főkapitány – az ország és saját maga érdekében (mint földesúr) – csak jobban igyekezett oltalmazni, mint a magyarsághoz alig kapcsolódó, a helyi viszonyokat nem, vagy alig ismerő idegenek. Egy katonailag sikeres magyar főkapitány a jobbágyság körében is népszerűbb volt. 1580-ban³³ a rendek fölterjesztése ment a királyhoz, legalább Egerbe nevezzen ki magyar főkapitányt. Az 1583-as országgyűlésen³⁴ a rendek felirata magyar főkapitányokat kért a várakba. Rudolf válasza: Kanizsa, Pápa, Palota után Egerbe is magyart nevez ki e tisztségre. Az 1587–88. évi országgyűlés³⁵ a főkapitányságokba (Szlavónia, Dunánntúl, Dunáninnen, Felső-Magyarország) vizsgálóbizottságok kiküldését határozta el. Mindegyikbe 4-4 taggal: 2-2 főnemes és köznemessel. Felső-Magyarországon a köznemesi ellenzék vezérei Rákóczi Zsigmond és Szokoly Miklós töltötte be a két köznemesi helyet.

Eger helyzete az 1552-es ostrom után is nagyon nehéz volt. ÉK-ről a török kezén levő Ajnácskő, Dédes, Putnok, DNy-ről Hatvan, Jászberény, őrségei jelentették az állandó veszélyt. A vár modernizálása csak 1568-tól vette kezdetét. 1582-ig Octavio Baldigara, majd 1596-ig, a vár elfoglalásáig Cristoforo Stella vezetésével.³⁶ Az őrség létszáma³⁷ 1580 körül csekély, kb. 1100 fő, tüzérsége jelentősebb.³⁸ A vár fenntartására szolgáló egri püspöki jövedelmek³⁹ 1588-ra a fokozódó török előrenyomulás következtében erősen megcsappantak.⁴⁰ Hozzájárult ehhez még az is, hogy a tizedjövedelmeket a földesurak nagyrészt kisajátították. A vár szolgáltatásainak kb. fele elveszett, mert a falvak többsége behódolt a töröknek. A „se pénz, se posztó” a fizetlenség, zsoldsikasztások kikezdték a harci szellemet, 1578-ban⁴¹ a várban lázadás robbant ki.

Rákóczi kinevezésekor a felső-magyarországi köznemesség legnépszerűbb embe-rére nehéz feladatok vártak. Katonai funkciójából eredően a vár erősítését tovább kellett folytatni, emellett fel kellett emelni az őrség létszámát. Hivatala elfoglalásakor a létszám 950 főre rúgott (500 magyar lovas, 200 magyar gyalogos, 250 német gyalogos).⁴² De 1589–90-re a várőrség már kb. 1270 főt számlált.⁴³ Az egri püspököt illető minden jog (kivéve az egyházi ügyek intézését) a főkapitányt illette: e püspöki birtokok

32. *Szederkényi* i. m. 270.

33. Magyar Országgyűlési Emlékek (továbbiakban MOE) VI. 349.

34. MOE VII. k. 147. skk.

35. *Szederkényi N.*, i. m. uo.

36. *Pataki V.*, i. m. 26–28.

37. *Pataki* i. m. 28.

38. *Pataki* i. m. 23.

39. A vár fenntartására szolgáló püspöki jövedelem megoszlása: földesúri jövedelmek a püspökség Heves, Borsod megyei falvaiból; tizedjövedelmek: Heves, Borsod, Abaúj, Sáros, Bereg, Zemplén, Szabolcs megyék és Zárand megye egyrésze; rendkívüli jövedelmek: Pest, Heves, Borsod, Solt, Szolnok, Csongrád egyrésze; városi jövedelmek: (a hódoltságból): Szeged, Kecskemét, Cegléd, Debrecen.

40. *Ruzsás* i. m. 54–57.

41. *Pataki* i. m. 28.

42. *Szederkényi* i. m. 271.

43. Uo. 273–274. A megoszlás: 370 magyar lovas: Balázs-Deák István, Balassa Ferenc vezetésével 312 magyar lovas: Pethő István vezetésével, 66 magyar lovas: R. Zs. vezetésével, 200 magyar gyalogos, 250 német gyalogos, 70 német lovas.

falvainak irányítása, a tized fölött való rendelkezés, a vár rendkívüli jövedelmeinek kezelése és Heves, Borsod megyék főispánsága. Még különleges bíraskodási hatáskörrel is bírt, a hódoltsági kereskedőkkel folyó perekben.⁴⁴

A királyi kegy 1588. augusztus 28-án⁴⁵ a főrangúak, a „bárok vagy mágnások” közé emelte Rákóczit. Ez tényleges társadalmi, vagyoni helyzetének elismerését jelentette, de egyben kötelezte is. Megvalósult az évtizedes rendi követelés. Eger élén a király által megerősített magyar főkapitány állt. Bizonyítania kellett, katonai sikerrel bizonyítani.

Rákóczi Zsigmond törökellenes harcainak kétségtelenül legnagyobb egyéni sikere a szikszói csatában aratott győzelem 1588. október 8-án. Bár részt vett később a 15 éves háború harcaiban, de már nem önálló sereg vezéréként. Ez a csata nem volt egyéb egy nagyobb formátumú magyar–török összecsapásnál, de a maga korában jelentős sikernek számított. A szikszóiak korábban a török látványos, gyors előretörése idején behódoltak. Évi summájuk 2000 Ft volt, de az 1580-as években már rendszertelenül fizetik az adót. Szinán budai pasa szerint az ő pasasága alatt jelentős adóhátralékuk volt, de csak egyszer adóztak, akkor sem 1000, hanem 600 Ft-ot.⁴⁶ Négy éve pedig semmit! Így büntetőhadjáratot indított ellenük Kara Ali székesfehérvári bég vezetésével. Nem tizenkétezres sereggel.⁴⁷ A két sereg létszáma kb. 2500–2500 lehetett.⁴⁸ A török sereg Fülek, Rimaszombat után a Sajó-völgyben nyomult előre Szikszó felé. Tapasztalt vezetői Eger és Szendrő felé biztosító egységeket küldtek (nem elég erőseket, ezeket a magyarok szétszórták). A mezőváros lakosságának nagyrésze időben elmenekült, s a többiek a megerősített templomban védekeztek.

Rákóczi a támadásról hírt kapva gyorsan, határozottan intézkedik. Maga kb. 1500 fővel Egerből vonul Szikszó felé. Ehhez a létszámhoz legalább 1000 szabad hajdút kellett azonnal felfogadni, mert a vár őrsege az ezret sem érte el, s azt nem hagyhatta védtelenül. Magához vonta a szendrői őrsegből nélkülözhetőket is. Erősítés érkezett Kassáról, Szepesről, Göncről. Üzent Homonnai István Zemplén megyei főispánnak is, aki 339 zsoldossal⁴⁹ sietett Szikszóra. A krónika röviden a következőt írja: Szepesi Laczkó Máté szerint:⁵⁰ „1588. Szikszója jövén a törökök 12 ezren, Szent Mihály estin hét órakor éktelenül megvetetének harmadszor a kereszénektől, kik harmadfél ezeren voltak. A had előtt való gondviselők voltak, tekintetes és nagyságos Rákóczi Zsigmond egri kapitány, Homonnai István, fekete fegyveresek, sárgák vörösek és a végbeli vitézek, velök együtt a kassai had is ott volt. A tokaji had, Bornemissza a dobszai hegyről nézte.”

A magyar had október 8-án délután érkezett, s egyesült Szikszó alatt. Közeledtükre a török felgyújtotta a várost, az erődített templom ostromát abbahagyta és csatarendbe állt. A magyarok elhelyezkedéséről leírással nem rendelkezünk, feltételezzük, hogy a könnyűlovasság a szárnyakon helyezkedett el. A törökökét igen: középen a tüzésérg, 4 tábori tarack a janicsárok fedezete alatt, szárnyakon a lovasság, az oldalakat a málhás szekerek védték. Rákóczi azonnal támadott:

44. *Ruzsás* i. m. 55.

45. *AZT*, 1905. 156.

46. *Csorba Cs.*, 1980. 87.

47. A 12 000-res létszámot fogadja el: *Takács S.*, *SZ.* 1869. 104–130. *Ákosfy B.*, *Magyar Katonai Sz.* le 1938/9. 222–232. *AZT*, 1905. 155–156.

48. Kb. 3000–3500 katonával számol: *Trócsányi Zs.*, i. m. 63. *Csorba Cs.*, i. m. 87. Pontosán(?): 2559 fő Komáromi A. sz. *HTK* 1892. 61.

49. *Trócsányi Zs.*, *DME* uo.

50. *Erdélyi Történelmi Adatok* (továbbiakban *ETA*), *Szepesi Laczkó Máté Krónikája*, III. k. 21–23. *AZT*, uo.

„Mint az juhok az jó vezér-pásztortul:
Úgy függenének az Rákóczi Zsigmondtul,
És az vitéz Homonnai Istvántul,
Vitéz hadnagy Balázs-Deák Istvántul.”⁵¹

A roham kiszorította a törököket a szekerek közül. A vezér, Kara Ali súlyos arcsebet kapott, helyette Musztafa szécsényi bég parancsnokolt, de ő lándzsaszúrástól elesett.⁵² Mehmed janicsárága lépett a helyére. Sikerült rendezni a sorokat, az ágyúk működni kezdtek, a törökök fölénybe kerültek. A magyar(-német) seregben zavar támadt. Egyrésze menekülni kezdett, a többség kisebb csoportokban küzdött tovább. Homonnai István fogságba esett, majd kivágta magát. Rákóczi sem volt ura a helyzetnek, visszavonulásra készült (vagy Szerencsre segédhadért). Balázs-Deák István egri vicekapitány a tapasztalt, öreg harcos azonban összegyűjt 800 egri lovas és ezekkel oldalba támadja a törököt. Csatlakoznak a szendrőiek, kassaiak. Ez az irányított magyar egység dönti el végül a csata kimenetelét. Véres küzdelem után a janicsárokat szétverik, az ágyúkat elfoglalva a török ellen fordítják. Kurkut füleki bég alatt még egy ideig védekeznek a törökök, majd menekülni kezdenek. Végzésre érkezik 600 lándzsás német lovas,⁵³ de Balázs-Deák lovasrohama a döntő.

„Vitéz Balázs-Deák István fölszóval,
Hozzá, hozzá! – kiáltja nagy torokkal . . .
Szép biztatást tőnek az főhadnagyk,
Őrülének magokban az magyarok.”⁵⁴

Szikszó egy, a nagyobb végvári csaták sorában, de Rákóczi Zsigmond számára presztízsgyőzelem. Nagy érdeme a felmentő sereg gyors, eredményes megszervezése, felvonultatása. Hadai egyesítése után pedig az erélyes azonnali támadás. Bár a csata második felében elvesztette hada fölött az ellenőrzést, vicekapitánya támadása megfordította a hadiszerencsét. A kortársak elismerése, a dicsőség a sikeres új egri főkapitánynak és új főúrnak szólt. A felső-magyarországi köznemesség körében gyorsan ismertté vált Tardy György „azon melegében” szerzett verses krónikája a „História Szikszóiensis”.⁵⁵ A törökverő Rákóczi Zsigmond legendája megszületett.

A szikszói győzelem azonban nem oldja meg egri gondjait. Kénytelen a saját pénzből megelégedezni az őrség zsoldját.⁵⁶ Visszaváltja a vár elzálogosított falvainak egy részét és folytatja a vár újjáépítését. (A kölcsönzött és visszaváltási összegek meglevő jószágainak zálogösszegét növelik, vagy újabb zálogbirtokokat szerez általuk.) A vár fegyvertárát jelentős mértékben kiegészíti.⁵⁷ 1591-ben nem küszködik tovább, lemond egri főkapitányi tisztéről. Visszavonul hatalmas birtokain élő, gazdálkodó nagyúrnak. Szerencsről nehezen mozdul ki. Lemondása nem egészségi okból történik, bár később gyakran panaszodik köszvényre. Javakorbéli férfi, második házassága előtt áll (Alaghy Judit 1591-ben hal meg).⁵⁸ Egy lánya marad, Erzsébet.⁵⁹

A gyászév letelte után, 1592-ben másodszer nősül, felesége erdélyi származású, Gerendi Anna. (Második, harmadik házassága birtokszerzéseiben nem játszott komoly szerepet.) Erdélyben sem élvonalbeli főnemes lánya. Birtokuk egy magyarországi köz-

51. Régi mkt. 1959. 12.

52. *Csorba* i. m. uo. . .

53. *Csorba* i. m.

54. Régi mkt. uo.

55. Közli először: *Thaly K.*, 1869. 104–130.

56. *Ruzsás* i. m. 22.

57. *Pataki* i. m. 28.

58. *Trócsányi Zs.*, DME i. m. 65. sz. 1591. július vége.

59. Erzsébet fiatalon Homonnai Bálint felesége, korán, 1605 elején meghalt.

nemes birtokának felel meg. Az is elvesztve, mert apja Kendy Sándor 1594-es összeesküvése után menekülni kénytelen a fejedelemségből. Rákóczi Zsigmond rangban, vagyonban jóval felette áll. Ez más szempontból sikeres házasság. 4-5 évi együttlétük alatt három fiúk születik. György, Zsigmond, Pál (Rákóczi továbbra is a Mágochy fiúk gyártja marad.). Gerendi Anna halála után, 1597-ben harmadszor is megnősül. Csapy Kristóf özvegyét, Thelegdy Borbálát veszi feleségül,⁶⁰ s gyámként kerül hozzá Eszeny és Parnó uradalma. (Házasságukból gyermek nem születik, felesége jóval túléli.)

A Habsburgok pénzügyi nehézségei a törökellenes küzdelem idején, így a XVI–XVII. sz. fordulóján is, közismertek. A török elleni harc költségeit sem Magyarországon kívüli (birodalmi), sem magyarországi forrásokból nem tudják fedezni. A magyar rendi sérelmek közrejátszanak a rendszertelen adózásban és a kamarai jövedelmek sem elegendők.

Kényszermegoldásként a kincstári birtokok elzálogosítása kínálkozott. Az ezeket zálogba vevő köznemesi sorból felemelkedő új arisztokrácia a zálogbirtokok fejében kölcsönöket folyósított végvári őrségek fizetésére, várak erősítésére, hadfogadásra stb. a Habsburgoknak. Pénzüik a bor- (marha) kereskedelemből és a többnyire sikeres hadivállalkozásokból származott. Megindult a kincstári uradalmak magánföldesúri kézbe kerülésének folyamata. Mivel a zálogbirtokos általában jó gazda és beruház, a zálogbirtok értéke növekedik.⁶¹ A kincstár így újabb pénzforráshoz jut: vagy emeli a zálogösszeget és a tulajdonos (zálogbirtokos) ráfizet, vagy kölcsönkér a nagybirtokostól úgy, hogy a kölcsönkért összeggel megemeli a birtok zálogösszegét. A századfordulóra kialakult új, részben zálogbirtokos arisztokrácia legmarkánsabb képviselői a királyi Magyarországon: a Felvidék nyugati részén Illésházy István, keleten Rákóczi Zsigmond volt.⁶²

Kiépülő új dél-zempléni birtokainak központja Szerencs. A ma szerencsi várnak nevezett épületegyüttes alapfunkciója nem a védelem volt. Eredetileg bencés apátság-nak épült már a tatárjárás előtt. Első okleveles említése 1247-ből való. A hely jelentősége 1526 után növekedett meg. Az 1556-ban visszahívott Izabella királynő hívévé vált Némethy Ferenc tokaji várkapitány elfoglalja az apátságot. Mint Telekessy Imre írja a nádornak „erős kastélyt” épített belőle. Legkésőbb 1558 májusára Némethy kezén van Szerencs. „... Castellum de novo prope abbatiam” építette. 1558-ban a császáriak sikertelenül ostromolták, csak később, Tokaj elfoglalása és Némethy halála után kerül vissza a császáriakhoz, hogy 1583-ban Rákóczi zálogbirtokává legyen. Véglegesen tulajdonába 1603-ban kerül. 1583 és 1595 között az új birtokos nagyobb léptékű építkezéseket kezdett. Bővítette a huszárvárat, a falakat megerősítette, a főépület nyugati oldalára emeletes (háromszintes) „tróntermet” építtetett. A végzett építkezések értéke Cristoforo Stella becslése szerint 12 000 tallér. A vár életében ez az időszak döntő, sem előtte, sem utána nem következik be ilyen mértékű átépítés. Ekkor alakul ki a belső vár négyzet alakú belső udvaros tömbje – egységesen reneszánsz szellemben – és nyeri el mai alakját a huszárvár.⁶³

60. I. m. Turul, 1928. 99–100. Keresztes K.

61. Pl. Munkács Zálogbirtok z. összegének emelkedése 1588–92 közt: 73 000 Ft-ról kb. 150 000 Ft-ra – *Trócsányi Zs.*, i. m. 66.

62. A XVII. sz. első évtizedéből (1588–1604) származó kamarai kimutatások sz. a Szepesi Kamara területén elzálogosított birtokok zálogösszege 1 825 589 Ft 1/2 dénár. Ebből R. Zs.-é 516 631 Ft 55 dénár. Ha ebből levonjuk a jórészt Báthory Gábor által kifizetett Szádvár és Sáros uradalmak összegét, még akkor is kb. 440 000 Ft marad. A Szepesi Kamara területén kimutatható zálogösszegek *közel egynegyede*. Ez messze a legnagyobb összeg az ilyen típusú birtokszerzésre.

63. A Szerencsre vonatkozó adatok pontosításáért László Csaba régésznek ezúton mondok köszönetet.

Szerencs katonai szerepe a királyi Magyarország és Erdély harcaiban – a Hegyalja hadszíntérré vált – az 1550/60-as években növekedett meg. A Tisza vonalán Tokaj mellett mindkét fél számára fontossá vált a folyón való átkelés a kereskedelmi utak ellenőrzése céljából.⁶⁴ Jelentősége az 1570-es években tovább nőtt. A gyors török terjeszkedés dél-zepléni megállapítását célozta a kialakuló Tokaj–Szerencs–Ónod várháromszög⁶⁵ A kereskedelmi, katonai útvonalak Ónod–Szerencs–Bodrog-völgy–Sárospatak–Homonnán keresztül észak felé. Szerencsen ágazott le erről az út Tállya–Boldogkő–Gönc–Kassára és Zombor–Tokaj útvonalon Erdély, kelet felé. Centrális helyet választott tehát Rákóczi Zsigmond új birtokainak központjául.

1587 előtt Zemplén megye déli részén „csak” Szerencs, Hernádnémeti és Bass prédiüm Rákóczi zálogbirtoka. Hegyalján első házassága révén került hozzá Mád, Alaghy-birtok. (1590-ben a két család örökösödési szerződést köt, ha az egyik fél kihal, a mezőváros a másik kezébe kerül.)⁶⁶ 1588, Megyaszót, Ifjú Kristóf tokaji lovaskapitány 4000 Ft-ot érő zálogbirtokát veszi át Rákóczi Zsigmond (és testvére, Ferenc).⁶⁷ 1591-ben Zombor részét váltja meg – Claudius Ruessel volt tokaji kapitány örököseitől 12 000 Ft-nyi összegben.⁶⁸ A település bortermelése és szántóművelése egyaránt jelentős. Mád után már a második bortermelő hegyaljai település birtokosa.

1592-ben a kialakuló szerencsi uradalom zálogösszege (Szerencs, Hernádnémeti, Bass, Zombor, Megyaszó) 32 387 Ft 55 dénár. Ehhez hozzáadják: 1. 7205 Ft-ot, amivel a szepesi kamara tartozik Rákóczinak. Ez az egri őrség tartására kifizetett összeg. 2. 3000 Ft kölcsönt, amit folyósított Ferdinánd Hardegg szatmári főkapitány zsoldjára. Így a szerencsi uradalom zálogösszege 42 592 Ft 55 dénár. Összehasonlítául: ugyanez az uradalom, Onddal kiegészítve 1604-ben már 73 387 Ft-ot és 55 dénárt ért.⁶⁹ Csak 1587-ben szerencsi várának megerősítésére 3000 Ft-ot költött.⁷⁰ Legnagyobb „fogása” a Hegyalján Tarcsl mezőváros megszerzése volt 1599-ben.⁷¹ Rudolf császár 80 000 Ft-ért zálogosítja el a szőlőművelő és bortermelő terület egyik gyöngyét, az egész makovici uradalomért fizetett annyit Rákóczi; vagy 1607-ben Tokaj mezőváros került Thurzó György zálogbirtokába 57 272 Ft 73 dénárért.⁷² Így már láthatjuk, hogy hegyaljai birtokai Rákóczi Zsigmond egyben birtokszerzeményei legértékesebb részét képezték.

További nagyobb formátumú birtokszerzései: 1695, Ónod zálogbirtokának megvásárlása Forgách Zsigmondtól 32 000 Ft-on 1601-ben a szendrői uradalomból ugyanígy: a Gömör megyei Pelsőc, Edelény, Sáp, Visnyó. Még a hódoltság városban, Kecskeméten is birtoka van. A koronára háramlás után adományba kapja.⁷³ Más módon, örökjogon való vásárlással szerzi meg a makovici uradalmat 1601-ben. Szüksége is van birtokainak szinten tartására, hiszen 1602-ben gyámfia, Mágochy Ferenc nagykorúságával a munkácsi uradalom kicsúszott a kezéből és Erzsébet lánya is férjhez ment Homonnai Bálinthoz.

Életének végső, de nagyon fontos szakaszában, bonyolította utolsó zálogbirtoka szerzését. Csáky István özvegyétől 192 464 Ft(!) áron Szádvár, Sáros uradalmait és a sárosi tized felét. Ennek csak egy részét⁷⁴ fizette ki 1605–1606-ban, többi készpénze

64. *Ács Z.*, (szerk.) 63–74. (*Marosi E.*) 75–85. (*Csorba Cs.*)

65. *Csorba* i. m. 25.

66. M. kanc.: LR 4. k. 733–737.

67. Turul, Keresztes K. i. m. 98.

68. M. Kanc.: LR 5. k. 18–19.

69. M. Kam. NRA 1817/2.

70. M. Kam. NRA 785/17.

71. *Trócsányi Zs.*, DME i. m. 67.

72. DME i. m. 67.

73. DME i. m. 68.

74. L. 62. sz. jegyzet.

jórészét később, erdélyi fejedelemsége megszilárdítására fordította. Mindenesetre a Mágochy jószágokkal vagy anélkül – Báthory István országbíró mellett – Rákóczi Zsigmond volt a XVII. sz. elején Kelet-Magyarország legtekintélyesebb főura.

Bár nem önálló had vezetőjeként, de részt vesz a 15 éves háború harcaiban. 1593 őszén Báthory István vezette felső-magyarországi inszunkció tagjai közt találjuk. Rimaszombat mellett egy török erődöt elfoglalva, Füleket veszik ostrom alá, kemény védekezés után a török védők a vár feladására kényszerültek. Tárgyalni viszont csak Rákóczival hajlandók. Szavában bízva, szabad elvonulás fejében, átadják a várat a magyaroknak. Szécsény elfoglalása után Ajnácskő, Buják, Drégely, Hollókő és Palánk török őrségei elmenekültek. Eger hátában megyényi területet foglalt vissza a magyar sereg.⁷⁵ Harcol a sikeres turai csatában⁷⁶ Báthory és Dobó Ferenc társaságában, Forgách Simon parancsnoksága alatt. Végváriakból és nemesi felkelőkből álló csapataik megverik a Hatvan felmentésére küldött török sereget. 1596-ban jelen van Hatvan ostrománál.⁷⁷ Az ostromlott Eger felmentésére Teuffenbach generális próbál sereget szerezni. Október 4-re Szerencsre részgyűlést hív össze. Az egybegyűlő sereg vezényletét felajánlja⁷⁸ Báthory Istvánnak, majd Rákóczi Zsigmondnak, de azok – látva az erő elégtelenségét – nemet mondanak.

Az 1596-os mezőkeresztesi csatában nincs jelen.⁷⁹ A felső-magyarországi vármelegyék 1598-ban Mátyás főhercegtől magyar főkapitány kinevezését szorgalmazzák. A törökellenes harcok során Fülek és Szécsény visszavívásában szerzett érdemeikre hivatkoznak. Mivel Rákóczi itteni sikeres katonai tevékenysége országosan ismert, nevének említése nélkül, az ő kinevezését kérik. Erre nem kerül sor, de még ebben az évben a Basta tábornok alatt álló sereg magyar részének kapitánya lesz.⁸⁰ A következő év tavaszán, mivel nincs felső-magyarországi főkapitány, Mátyás főherceg a hadfogadást Rákóczira és Forgách Zsigmondra bízta.⁸¹

Országos tisztségeinek száma kevés, de rangos. Az 1593-as országgyűlés az adóbehajtást a kamara helyett országgyűlési biztosokra bízta. Szlavóniában Istvánffyra, Dunáninnen és Dunántúl Illésházyra, Felső-Magyarországon Rákóczi Zsigmondra. 1595 óta királyi tanácsos, az ország bárói⁸² közé tartozik. Egerből való távozása után is főispán Torna, majd – növekvő birtokai miatt – Borsod megyében.

1601-ben, Makovica megszerzése után – az öregedő főúr Felső-Magyarország egyik leghatalmasabb birtokosa. Társadalmi rangja magas: báró, királyi tanácsos, főispán. Anyagi sikerekben, katonai hírnévben gazdag életút áll mögötte. Higgadt, józanul számító ember, úgy tűnik, nem vágyik nagy politikai szerepre. Ezt a nyugalmat zavarják meg a kezdődő perek.

A Habsburgok pénzügyi helyzete a 15 éves háború vége felé katasztrofálissá vált. A Magyarországról befolyó adó – és kincstári jövedelmek elégtelennek bizonyultak a végvári rendszer fenntartásához. A kincstári birtokok, a végvárak szükségleteire szolgáló falvak elzálogosítása rövid távon rendkívül jól jövedelmező forrást jelentett, de nem hosszú távú megoldást. Felső-Magyarországon közel 2 millió Ft-ot⁸³ jelentett, Dunáninnen-túl, Szlavóniában sokkal többet. Ez azonban csak gyorssegély volt.

75. Szederkényi i. m. 282–283.

76. Szederkényi i. m. 283.

77. Szederkényi i. m. 285.

78. Uo. 294. Közben Eger 1596. okt. 14-én elesik.

79. HTK 1892. 176. (Komáromi A.)

80. Trócsányi Zs., DME i. m. 69.

81. MOE IX. k. 282–283., 296.

82. M. Kanc. LR 5. k. 127.

83. L. 62. sz. jegyzet.

Az elzálogosítási politika következményeként a köznemességből új arisztokrácia emelkedett ki. Habsburg-hű, anyagiakban szolgálatkész, hiszen a zálogbirtokok révén helyzetét megerősítheti. A XVII. sz. kezdetére a Habsburg pénzügyi irányítás felismerte, hogy a további elzálogosítás nem járható út, a befolyó összeg kevés a pénzügyi helyzet enyhítésére. Támadás következett a zálogbirtokok, a nemesi birtokok ellen.

A magyar rendek, mintha érzékelték volna a veszélyt. Az 1598-as országgyűlési határozat (XXXIX. tc.) szerint a király ne engedje a kamaráknak, hogy bárki javait a törvény útján kívül lefoglalják.⁸⁴ A Pozsonyi kamara 1601 nyarán javasolta Mátyás főhercegnek: hozzá kell nyúlni a zálogbirtokokhoz. Első lépésben a zálogbirtokokat vissza kell váltani a jelenlegi zálogbirtokosoktól. Másodikként: kétszeres vagy négyszeres áron újra zálogba kell adni. Az elképzelés egy része nem volt rossz, csak a pénzhiányzott a zálogbirtokok kiváltásához. Ha azonban azt nézzük, kiket érintett volna a visszaváltás, megdöbbenünk: *Csákvár, Zsinye* – Illésházy zálogbirtok, *Munkács* – Rákóczi Zsigmond, majd *Mágochy Ferenc, Sárospatak* – Dobó Ferenc, *Szerencs* – Rákóczi Zsigmond valamennyien az udvar által megteremtett zálogbirtokos új arisztokrácia legprominensebb tagjait.

Hogyan érintették a felgyorsuló események Rákóczi Zsigmondot? Nincs jelen, mikor 1601-ben a magyar tanács Illésházy vétkessége ügyében állást foglal, s írásban sem küldi el véleményét. Az ügyektől való óvatos távolságtartás sem segít, ellene is megindulnak a támadások. 1. 1602-ben Janusz herceg megbánva a makovicai uradalom eladását, vádat emel ellene, mert úgymond a szántói, tállyai szőlőkből járó 1601-es bort nem küldte el . . . Ez még nem igazán veszélyes. 2. Törökkel való paktálás, a legsúlyosabb vád! Alapul Rákóczi makovicai várnagyához írott levele szolgál, melyben azt írja, hogy az egri pasa 20 000 aranyat ajánlott fel neki. Levele az Udvari Kamara elé kerül, ahol kapnak a kínálkozó alkalmon. Ha a vád bebizonyosodik, az ítélet fej- és jószágvesztés. Az ónodi alkapitány hajlandó hamis tanúzásra. Csak később derül ki, hogy rabkiváltási összegről van szó. A rabokkal való „kereskedelem” szabályos és jövedelmező üzletág a korban. A magyar tanács kiáll a gyanúsított mellett, de megtiltja neki török rabok tartását.⁸⁵ 3. Gyámsága alatt álló (állt) Mágochy javak hűtlen kezelése. 1602-ben nagykorúvá vált gyámfiát, Mágochy Ferencet bűjtják fel ellene, aki számadásra szólítja fel. 1603 márciusában egyeznek ki, Rákóczira nézve elég súlyos feltételekkel: 2 borsodi falut és 50 000 Ft-os fizetne⁸⁶ ki. De nem történik semmi. Az 1605. évi decemberi korponai országgyűlés alkalmával már csak 10 000 Ft-ról esik szó.⁸⁷

Felső-Magyarország egyik leggazdagabb, legtekintélyesebb főurat sem Habsburg-hűsége, sem katonai érdemei, sem politikától való visszahúzódása nem mentette meg a perbefogástól. Így Habsburg-hűsége meginoghatott. 1604-re elzárkózása teljessé vált. Mikor meghívója érkezett az országgyűlésre, az egri káptalantal állíttatott ki bizonyítványt: teljesen legyengülve fekszik ágyában, beteg, életének veszélyeztetése nélkül nem jelenhet meg.⁸⁸ 50 éves lehet, még főuraknál is magas kor, de az elkövetkezendők megmutatják, nem haldokló öregember.

A régi magyar történetírásban elterjedt legenda szerint a felső-magyarországi urak csatlakozása Bocskaihoz a következőképpen történt. 1605 márciusában meglátogatja Szerencsen Rákóczi Zsigmondot és őt, valamint Homonnai Bálintot, Mágochy Ferencet, Dersffy Miklóst és Nyári Pált megnyeri a szabadságharc ügyének. De Homonnai

84. MOE IX. k. 188.

85. *Takács L.*, 1915. i. m. 127–136.

86. *Trócsányi Zs.*, DME i. m. 73.

87. DME i. m. 73.

88. DME i. m. 74.

és Mágóchy hadaival már 1604 novemberében Bocskai mellé állt.⁸⁹ Rákóczi sem valószínű, hogy fél évet várt volna melyik oldalra áll. A többiekhez hasonlóan el kellett köteleznie magát. Döntését megkönnyítette, hogy sorstársai a Habsburg perekétől még többet elszenvedők Bocskai oldalán találhatók. Csatlakozása 1604 novemberében történhetett Kassán. Az 1604/1605. év fordulóján már ő és Csáky István közvetített Bocskai és Basta között.⁹⁰ Ezután a szerencsi országgyűlésig⁹¹ (1604. április 17–20.) nem találkozunk nevével. Az országgyűlés elején nincs is jelen, a fejedelem ezért neheztel is kissé rá.⁹² „Mikor erre az országgyűlésre nagy számban összejöttek, Bocskait mindnyájan fejedelmükké választották, s mindenkinek megengedték vallása szabad gyakorlását, de katolikusan, lutheránosan és kálvinistán kívül . . . más vallását nem. Az ország hadseregének parancsnokságát Homonnai Bálintra, a testőrség gondját Széchy Györgyre bízta. Elhatározták, hogy milyen felszereléssel, hány katonával, és milyen fényes kísérettel készülnek fel Erdély elfoglalására.”⁹³ Április végén Bocskai ismét Rákóczit és vejét, Homonnai Bálintot küldi Báthory Istvánhoz egyezkedésre.⁹⁴

ERDÉLY ÉLÉN

Erdélybe való bevonulásakor Bocskai fejedelem a magyarországi főurak közül Rákóczit és az erdélyi Csáky István vitte magával. Rákóczi a tekintélyesebb, Csáky viszont kitűnően ismerte a helyi viszonyokat. Az erdélyi ellenzék fölötti győzelem nem teljes, Segesvárt Rác György csak 1605. szeptember 9-én adja fel. Szeptember 14-én a medgyesi országgyűlésen beiktatják a korábbi megválasztott erdélyi fejedelmet, Bocskai Istvánt, méltóságába. A fejedelem kinevezi, a rendek megerősítik Rákóczi Zsigmondot Erdély kormányzói tisztében. E posztra már csak Rákóczi jöhetett számításba, mert Csáky István az országgyűlés ideje alatt meghalt.⁹⁵ Kormányzása idején a rendi kiváltságok védelmezője.⁹⁶ Ebből az időből egy vallásügyi rendelete ismeretes: 1606. március 7-én, az unitárius és szombatos vallási gyakorlat ellen irányul.⁹⁷ Adóbeszedésre nincs gondja, hiszen a kincstartó Bocskai kinevezettje, Haller Gábor. Legfeljebb az adóbeszedést sürgeti meg.⁹⁸ Kormányzása kezdetén csak Déva volt császári kézen. Nagy Albert vezeti az ostromot. Rákóczi Zsigmond személyesen nincs jelen, de határozottan intézkedik: Pettki Jánoshoz ír, a székelyek felültetésére, élelmiszerek beszerzésére, zsoldosok fogadására. 1605. november 11-én a védők szabad elvonulás fejében feladják a várat. Gondoskodik Erdély határainak védelméről, figyelmeztet a Maros mentén és a Vaskapunál lehetséges határbetörés veszélyére.

Funkciója szerint a fejedelem akarátának érvényesítője. Csak erdélyi ügyek tartoznak hozzá, a Magyarországot és Erdélyt egyaránt érintő ügyeket Bocskai intézi. Rákóczi tevékenységét higgadt határozottság és erélyes fellépés jellemzi. Szoros kapcsolatot épít ki Pettki Jánossal, a székelyek generálisával. Rác György és Kamuthy Farkas fogságának helytelenítésével pedig Bocskai ellenzékében kelt maga iránt bizalmat.

89. TT 1904. 458–459.

90. MOE XI. 121–122.

91. Bocskai István fejedelemmé választása. Rá kb. egy évre, 1606. márc. 9-én Bocskai, Szerencs mezővárosnak kiváltságlevelet adott, amelyet, 1620-ban Bethlen Gábor megerősített. AZT 1916–26. 88–89. 129–130. 1926. 7–8.

92. TT XIX: 105.

93. *Istvánffy* i. m. 456–457.

94. TT ua.

95. EOE V. k. 401.

98. Uo. 399.

A békekötés után, 1606 őszén, „hic fama est” Bocskai visszavonul erdélyi fejedelemségébe. Rákóczi ismét a birtokaira visszahúzódó nagyról szerepe vár.

Bocskai halálhíre (1606. december 29.) nem érte váratlanul. A fejedelem súlyosbodó betegségéről már korábban is kaphatott híreket. Leghamarabb – a téli útviszonyokat, a Kassa–Kolozsvár távolságot figyelembe véve – 1607. január 8–10-e körül értesülhetett a fejedelem haláláról. Gyorsan, határozottan cselekszik. Január 12-én dátumozott levelében még e hónap 22-ére országgyűlést hívott össze Kolozsvárra.

Hogyan reagáltak a halálhíre a különböző politikai erők, személyek? Ismertes, hogy Bocskai végrendelete értelmében utódja Homonnai Bálint lett. A már beteg, halálra készülő fejedelem Erdély és Felső-Magyarország harmonikus kapcsolatának megvalósítóját látta a fiatal főúrban, aki számára titokban a török jóváhagyását is biztosította. Nem véletlenül Homonnainak írja Murad szultán: „. . . méltónak ítélték arra, hogy István helyét halála napjától kezdve betöltsed, Erdély és Magyarország királya légy.”⁹⁹ A szultán megerősítő irata és a fejedelmi jelvények is Homonnaihoz indítottak a későbbiekben.

A császár és Mátyás főherceg Bocskai halálával a bécsi béke pontjait semmisnek, Erdélyt Magyarországhoz tartozónak tekintik. Ezt a törekvésüket tükrözi Mátyásnak az erdélyi rendekhez írt levele: ne tegyenek semmit, várjanak a fejedelmválasztással. Az erdélyi rendek a bécsi béke értelmében a császár döntését türelemmel várják.¹⁰⁰ Még potenciális trónkövetelő volt a 18 éves Báthory Gábor, őt Bocskai István, volt táborának néhány – akkor – kevésbé ismert személyisége: Imreffy, Bethlen Gábor támogatta. A Báthory-párt a nagyvezérrel azonnal kapcsolatba lépett, és jelöltjük hajdani nagy őseire, Báthory István erdélyi fejedelemre és lengyel királyra hivatkozva, kérték a török támogatást Báthory Gábor Erdély fejedelemségéhez. Kendy István 1607 elején szervezkedne Erdélyben, de pártja nincs. Szilvási Boldizsár a török védelme alá húzódtott erdélyi bujdosók fejedelmjelöltje pedig nem hallatt magáról.

Az erdélyi rendek Bocskai végrendeletére orrolva, a főherceg levelén felzúdulva, a liber electio (szabad fejedelmválasztás) mellett állnak ki. A január 22-i országgyűlés, immár a rendek akaratából, újra kormányzóvá választja Rákóczit, tehát megerősíti tisztségében. Megbízatása a fejedelem temetéséig, illetve a fejedelmválasztásig szól, és tanácsot rendelnek mellé. Törvényt hoznak: a kormányzó találja meg azokat az urakat, akik „. . . maguknak pártot keresnek”, s hagyjanak fel a titkos cselekvésekkel, majd a fejedelmválasztó gyűlésen lépjenek fel nyíltan.¹⁰¹ Kassára is levél megy, a holttestet szállító menet indulásának elhalasztását szorgalmazva.¹⁰² Rákóczi ugyanakkor védelmi előkészületeket tesz. A székelyeket február 8-ra Marosvásárhelyre gyülekezteti. Végül összehívja 1607. február 8-ra az országgyűlést.

Kedvező helyzetben van, a fejedelem nélküli tartomány kormányzója, és benn van Erdélyben. Felhasználva, hogy a rendek sarkalatos joguk, a liber elecio mellett kardoskodnak, szervezi ellenállásukat. Itt derül ki, nemcsak jó katona, de tehetséges államférfi is. A kínálkozó alkalom maximális felhasználója. Tulajdonképpen nincs „gyökere”, birtoka Erdélyben, senkire sem számíthat (Bocskai talán éppen emiatt tette meg kormányzónak, ti. nem lehetett versenytársa). Homonnai Bálint portai támogatást élvez, Báthory Gábor mellett a családi tradíciók szólnak. A rendek szerint a negatívumok miatt, személye kívánatos.¹⁰³ A rendek képviselőjeként léphet fel. 1607. feb-

99. TMAO 1868–74. I. k. 60–62.

100. EOE V. k. 448–449.

101. EOE 443.

102. Csak 1607. febr. 3-án indult a halottas menet Kassáról.

103. Erdély, 1986. II. k. Makkai L. találó megfogalmazása.

ruár 8-án¹⁰⁴ a kolozsvári országgyűlés Rákóczi Zsigmondot választja fejedelemmé. Ellenfelei ekkor Bocskai temetési menetében közelednek Erdély határa felé.

A fejedelemválasztás körülményeiről, lefolyásáról megoszlanak a vélemények. A kortárs Nyáry Pál (Homonnai bizalmasa) családsággal vádolja, s azt írja, az országnak csak harmadrésze választotta.¹⁰⁵ Szilágyi Sándor szerint „egy szívvel-nyelvel”.¹⁰⁶ Inkább úgy fogalmazhatunk, hogy a kialakult Homonnai-ellenes hangulatban megválasztásakor komoly nehézséget senki sem támasztott.

Az erdélyi rendek választása nagy meglepetést keltett. A császár és a szultán azért tartózkodtak a beavatkozástól, mert tartottak a fegyveres konfliktus kirobbanásától. Mindenki nyugalomra intett. Murat pasa, nagyvezér felszólította Rákóczit, hogy Homonnaival *békességesen* egyezkedjen és „. . . úgy végezzenek, hogy amint szintén az előbbi fejedelem magyarországi király lévén, nagyságos is Gubernator, az hatalmas császárnak így szolgáljatok”.¹⁰⁷ A felső-magyarországi rendek is kassai gyűlésükről arra kéri Homonnai Bálintot „. . . ne igyekezzék *egy kis méltóságának kívánságával*, mind magát elveszteni, mind édes hazáját . . . megháborítani”.¹⁰⁸

Az új fejedelem a maga oldalára szeretné állítani a törököt. Felsorolja azokat a körülményeket, melyek megválasztására befolyással voltak, s a szultántól megerősítést kéri „. . . kinek mind magunkat, mind országunkat igaz hűséggel kötelezzük”.¹⁰⁹ Az idő sürget. Musztafa aga már Magyarországon van a fejedelmi jelvényekkel, a *Homonnait* elismerő athanáméval. „Minthogy a mi divánházunkhoz és fényes portánkhoz néhány időtől hasznosan és igazán szolgáltál, . . . annak az hűlevelünknek tartása szerint, az melyest az megholt István királynak adtunk volt, hogy valakit utána fejedelemnek javallana hagyni magahelyében, az lenne, kinek kötelességét és igazságát, melyet Császári méltóságunkhoz, ahhoz képest hitele levén szavának nálunk, mint szintén magának életében most is azonképpen küldöttünk, hogy esmét ő felsége helyett király és fejedelem legyen.”¹¹⁰ Rákóczi megvesztegeti a követet, s az athanáméba a kivakart Homonnai Bálint helyett az ő neve kerül.¹¹¹ A nagyvezér ugyan vitatta a rendek szabad fejedelemválasztási jogát és megírta, hogy „. . . elrontották az athanámé hitlevelét”,¹¹² de a dolognak *nem lett* politikai következménye. Rákóczi maradhatott fejedelem. A hadakozás elkerülésének szándéka erősnek bizonyult.

A császár, Mátyás főherceg és a felső-magyarországi rendek közös jelöltje Homonnai Bálint marad. Arra buzdítják, hogy volt apósával kiegyezve, békés úton vegye át a fejedelemséget. Rákóczi elzárkózik, Homonnai radikális megoldást sürget, de be sem mehet Erdélybe. A fejedelem hatalmának megszilárdítására törekszik. A rendi igényeket kielégíti, belső bázisának kiszélesítésére birtokadományokat tesz. Az egyetlen, katonailag használható erőt, a székelyeket igyekszik megnyerni nagyszámú lófőség adományozásával. Generálisuk, Pettki János, bizalmas embere. 1607 márciusában Homonnai fenyegető fellépése idején, huzamosabb ideig, közöttük Marosvásárhelyen tartózkodik.

1607 nyarára sem tisztázódik a helyzet. Annyiban változik, hogy Mátyás főherceg, Forgách Ferenc esztergomi érsek és Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány

104. EOE VIII. k.-ben Szilágyi S. febr. 12-re teszi, Erdély II. k.-ben Makkai L. febr. 9-re, *Trócsányi Zs.*, DME i. m. '89. febr. 8-ra.

105. TT. 1899. 277.

106. EOE. VIII. k. 526.

107. AZT, 1905. 156.

108. II. 1898. 275.

109. Történeti lapok 1876. 862.

110. *Horváth M.*, 1864. 54.

111. *Szilágyi* i. m. 108–109.

112. TMAO I. k. i. m. 68–71.

már Báthory Gábor jelölését támogatja. Homonnainak grófi rangot és 30 000 Ft-ot szánnak kárpoztulásul. Báthory császárhűséget hangoztatva, a katolikus hit védelmezőjeként lép fel. Saját áttérését is kilátásba helyezi. Rákóczi helyzete nagyon bizonytalan. 1607 szeptemberében is új athanámét, egyértelmű elismerését kéri a nagyvezértől.¹¹³ A török csak megtűri fejedelemségében, de esetleges külső beavatkozáskor nem támogatja. A Habsburgok trónkövetelőt támogatnak ellene, s ha az a török támogatását is megszerzi . . . Két nagyhatalom ellenében az őt megválasztó rendek sem támogathatják. Veszített helyzet. Báthory Gáborral szemben előbb vagy utóbb alulmarad. De politikai kudarcából gazdasági gyarapodást kovácsol. Visszalép Báthory javára a fejedelmi trónról Szádvár, Sáros hatalmas uradalmi és a sárosi tized felének megváltása fejében. Az alku már 1607 októberében a hajdúfelkelés előtt kötött meg.

Ez idáig az volt az elfogadott álláspont, hogy Rákóczi csak Báthory és a hajdúk szövetsége, a katonai fenyegetés hatására, tehát 1608 elején egyezett meg ellenfelével. Báthory bizalmas embere, Imreffy írja Rhédey Ferencnek, hogy a Váradon tartózkodó Rákóczival beszélt a megegyezésről.¹¹⁴ Maga a trónkövetelő ír Rudolf császárnak: megegyezett Rákóczi Zsigmonddal.¹¹⁵ Mindkét levél 1607. decemberben kelt. Ugyanebből az időből való Rudolf császár *válaszlevele* a fejedelemhez, melyben biztosítja arról, hogy békében élhet birtokain a Habsburgok által bírt Magyarországon.¹¹⁶ Tehát ezt a levelet Rákóczi kérésének kellett megelőzni. 1607 októberében azonban kitört a hajdúfelkelés Nagy András kapitány vezetésével. Kapcsolatba léptek Ali budai pasával is. Kijelentették, amíg a bécsi béke végrehajtása meg nem történik, *nem teszik le a fegyvert*, ti. szabadságaik, letelepedésük garanciája Bocskai Istvánnal sirba szállt. Mátyás főherceg és a felső-magyarországi rendek csillapító levelei hatástalanok. A hajdúk nemzeti királyt akarnak választani, jelöltjük Homonnai Bálint. Ő azonban elhatárolja magát a mozgalomtól, a török megbízottak elől bujkál, a hajdúktól megrémül.

A már politikailag veszített helyzetben, a hajdúfelkelés támasztotta zűrzavarban Rákóczi marad, vár.

Báthory Gábor azonban lép. Ugyan 1607 őszén még készenlétbe helyezi csapatait a hajdúk ellen, fegyveresen nem lép föl ellenük, és elítélően vélekedik róluk 1607 végéig. Miután sem a császártól, sem a töröktől *határozott támogatást nem kap, megvásárolja* a Magyarország területén lévő egyetlen komoly fegyveres erőt, szövetséget köt a hajdúkkal, 1608. február 5-én Debrecenben. E szövetség értelmében katonai erejükkel Erdély fejedelmi székéhez segítik Báthory Gábort. A támogatásnak ára van: Nagy András, a hajdúk kapitánya, a második ember lesz a fejedelemségben, és gazdag birtokadományokat kap a hadnagyokkal együtt. A kálvinista vallás lesz uralkodó Erdélyben. A hajdúk tömegeinek letelepítéséről a Várad–Ecsed–Kálló háromszögben a leendő fejedelem, Báthory Gábor gondoskodik. Báthory „megsürgetésére” 1608. március 5-én Rákóczi Zsigmond bejelenti lemondását; és két nap múlva családjával együtt elhagyja Erdélyt. Ugyanezen a napon, március 7-én, Báthory Gábort Erdély fejedelmévé választják.

Kortársa, Illésházy István a „maga haszna keresését” veti Rákóczi szemére, de mások is úgy vélik, anyagi okok állnak lemondása mögött. Mindenesetre birtokait a Királyi Magyarországon biztosan csak így tarthatta meg.

113. TT 1901. 416.

114. TT XIII. 158–160.

115. EOE. V. k. 567.

116. EOE 569.

117. HTK 1893. 88–89.

Életének hátralévő rövid időszaka kapkodást, gyötrődést, az elöregedés jeleit mutatja. Felső-magyarországi főkapitány akar lenni, de már az Homonnai Bálint. Fantáziál a török kiveréséről,¹¹⁷ felbőszíti Báthory Gábort stb.¹¹⁸ Ebből az állapotból szabaddítja meg a halál, Felsővadászton 1608. december 5-én.¹¹⁹

Korának legnagyobb karrierje az övé. Végvári tisztből egy kevésbé jelentős, majd fontos végvár főkapitánya, sikeres törökverő. Kicsiből hatalmassá növekvő nagybirtok ura, óriási vagyonszerző. Magas közéleti tisztségek viselője, a Királyi Magyarországon, majd Erdély gubernátora, végül *fejedelme*. Gondosan mérlegelő, de határozottan döntő személy. Jó vezetői képességekkel rendelkezik, áttekintőképességgel, elemzőképességgel bíró ügyes politikus. Személyes bátorság és a katonai tehetség ötvöződik benne.

Kivételes gazdasági érzék jellemzi. Sikeres életútján lerakta családjá gazdasági hatalmának alapjait, a fejedelmi szék elnyerésével pedig dinasztiát alapított. Egyénisége, tevékenysége a XVI–XVII. sz. fordulójának politikai palettáját egy határozott színfolttal gazdagítja.

1609. január 21-én temették el Szerencsen, a mai református templomban. Szarkofágját fiai készítették 1618-ban. 1644-ben császári katonák dúlták fel sírját. Csontjai századokon keresztül szétszórva hevertek, míg 1849-ben a 10. honvédszászlóalj tisztikara fehér homokkőből egy hamvedret faragtatott számára. Sírfelirata a következő:

*„Itt fekszik Rákóczi Zsigmond,
Az jámbor felőle jót mond.
Magyar Országnek támasza.
Vala Czyászárunk Tanácha.
Szendréő czudálta ereiét.
Erdély szerette oltalmát.
Az Teőreők félte hatalmát.
My Honnyukban lakó népek
Ohaytyuk mint igaz hivek.
Azért Szendréő, Magiar, Eger,
Császár, Erdély s minden ember
Sirassad édes Atyádot
Megholt Rakocy Sigmondot.”¹²⁰*

Emlékezzünk kegyelettel róla halálának 380. évfordulóján, s tisztelegjünk a „szerencsi Rákóczi” emléke előtt.

IRODALOM

- AZT: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez
Ács Z., (szerk.)
1983. Tanulmányok Kisvárdai történetéből. Kisvárdai
Barna J., (szerk.)
1931. Szerencs és vidéke. Budapest
Borovszky S.,
1908. Szendrő vára. Budapest
Csorba Cs.,
1980. Várak a Hegyalján. Budapest

118. TT 1900. 605.

119. Végrendeletét még Erdélybe való menetele előtt elkészítette: Ónod, 1605. júl. 30-án – Csorba i. m. 1980. 107. Halálára: Szilágyi i. m. 192.

120. Szerencs, református templom, a „Rákóczi” templom.

- ETA*: Erdélyi Történelmi Adatok
Horváth M.,
 1864. Magyarország története I–V. Genf
Köpeczi B., (főszerk.)
 1986. Erdély története I–III. Budapest
MOE: Magyar Országgyűlési Emlékek
Nagy L.,
 1984. A „bibliás őrálló” fejedelem. Budapest
Pataki V.,
 1934. Az egri vár élete. Eger
Ruzsás L.,
 1939. Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Budapest
Régi mkt: Régi magyar költők tára I. Budapest 1959.
Szederkényi N.,
 1890. Heves megye története. Eger
Szilágyi S.,
 1868. A Rákócziak kora Erdélyben I. Pest
 1882. Báthory Gábor fejedelem története. Budapest
Szilágyi S., (szerk.)–*EOE*
 1875–1898. Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. Budapest
Takáts S.,
 1915. Rajzok a török világból II. Budapest
 1928. Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest
Tanulmányok: Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi történelméből, Budapest 1966.
TMÁO: Török–magyar kori államokmántár I–VII. (Szerk.: *Szilágyi Á.*–*Szilágyi S.*) Pest 1868–1874.
Trócsányi Zs.,
 1979. Rákóczi Zsigmond. A Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen

DER „SZERENCSER” RÁKÓCZI

(Auszug)

Im Mittelpunkt der Studie steht Zsigmond Rákóczi, der Begründer des Familienbesitz-Komplexes und der Begründer der Dynastie.

Seine Jugendzeit ist nur aufgrund raren Quellenmaterials skizzierbar. In den Vordergrund der Arbeit tritt seine steil aufwärts führende Karriere (militärisch, politisch) und seine gewaltige Aktivität zur Aneignung von Besitzen. Der Schlußteil wird von dem Teil seines Lebensweges gebildet, den er als Statthalter, später als Fürst von Erdély zurückgelegt hat.

Das Auftauchen von Zsigmond Rákóczi, seine sehenswerte Karriere, ist zur Jahrhundertwende des 16–17. Jahrhunderts eine gewöhnliche Sache, aber in ihren Ausmaßen vielleicht nur mit der der Eszterházy zu vergleichen.

Die Einnahmen bei Streifzügen gegen die Türken, aus der Teilnahme am Weinhandel von Hegyalja – vor allen Dingen in Richtung Polen – und aus den Pfandbesitzen bildeten den wirtschaftlichen Grundstock für die späteren Rákóczi-Besitztümer. József Falussy zeigt den Vorgang des Entstehens, des Wachsens der Herrschaft von Szerencs in Einzelheiten, parallel dazu die Entwicklung des Zentrums Szerencs.

Eine Wende bedeuten im Leben des für seine bedingungslose Treue zum König bekannten Zsigmond Rákóczi die erlogenen Prozesse wegen Verrates des Königs, deren Opfer er auch wird. Auch das trägt zu seinem Entschluß bei, sich dem von István Bocskai geführten Nationalaufstand anzuschließen. Seine Rolle bei den Ereignissen

zwischen 1604 und 1606 ist auch wichtig und bestimmend. Nicht zufälligerweise wird die Landesversammlung nach Szerencs verlegt (April 1605) und auch seine Statthalter-schaft von Erdély ist kein Zufall. Ab 1606 beweist der bisher in militärischen und wirtschaftlichen Fragen bewanderte Rákóczi seine politischen Fähigkeiten. Unter Aus-nutzung des „liber electic“ (=freie Fürstenwahl) Rechtes läßt er sich zum Fürsten von Erdély wählen. Damit wird die fürstliche Macht des Hauses Rákóczi begründet.

Unter Benutzung der Angaben und Beweise aus diplomatischen Schriften und privaten Briefen analysiert Falussy diesen für Erdély so wichtigen und gleichzeitig gefahrenschwangeren Zeitabschnitt, als Rákóczi unter dem Druck der Äußeren Kräfte gezwungen ist, seinen Titel als Fürst abzulegen, von der politischen Macht zurückzutrennen. Aber diese Zwangslage wird von ihm mit einem geschickten Kompromiß zur weiteren Vermehrung seiner Güter benutzt.

Zsigmond Rákóczi, der ungerechterweise gering beurteilte Adlige wird in dieser Studie mit neuen und bestimmten Charakterzügen und Nuancen bereichert.

József Falussy

ADALÉKOK A 18. SZÁZADI ZEMPLÉNI VÁSÁROK ÉS A VÁSÁROZÓ ZEMPLÉNI LAKOSOK TÖRTÉNETÉHEZ

TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN

A történetírás és a gazdaságtörténet feltárta már, és kellően adatolta is, hogy a praekapitalista korszakban a szűk belső piaccal rendelkező közép- és kelet-európai országok kereskedelme elsősorban külkereskedelemre orientált.¹ A társadalmi munkamegosztás alacsony szintjén megrekedt, iparukat többnyire kézműipari szinten konzerváló országok bányászati és nyerstermékeiket, mezőgazdasági fölöslegüket, könnyűipari alapanyagait külföldön értékesíthették. Ezek között az országok között volt a helye a 18. században – és még azt követően is sokáig – Magyarországnak is. Mindez nem mond ellent annak, hogy ezekben az országokban is élénk termék- és árucsereforgalom bontakozott ki. Részben az ország makro- és mikrorégiói – a természeti adottságokkal összefüggő kényszer és lehetőség okán – rendszeres egymásrautaltságban, termécsere-szimbiózisban élnek; másrészt a polgári társadalomra jellemző korszerű kereskedelmi hálózat, a tőkés gazdaságot kiszolgáló fejlett infrastruktúra kialakulása előtt is össze kellett „gyűjteni” a határokon túlrá szánt árut. Erre a kettős célra jöttek létre és szaporodtak folytonosan a vásárok már a 18. században, és szaporodásuk üteme felgyorsult a 19. század első felében.² Itt, az így létrejött vásárokon találtak

A tanulmány az MTA–Soros-alapítvány támogatásával folytatott kutatás része.

1. H. Balázs É.–Makkai L., 1962. 398–401., 473–491.; Gyimesi S., 1975. 134–156.; Horváth M., 1840. 151–196., 219–266.
2. A magyarországi kereskedelemről, a városok szerepéről és az egyes városok vonzáskörzetéről legutóbb *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos* jelentettek meg egy úttörő érdemű munkát, de ők 1828-ban vizsgálták a vonzáskörzeteket, és nem vették figyelembe, hogy az 1828-as összeírás – lévén célja az adókorrekció, pontosabban a törvényhatóságok közötti portaszámok kiigazítása – szinte bizonyosra vehetően torzítja a vásári vonzáskörzetek megrajzolását, mert az összeírók igyekeztek minden térségben a legolcsóbb vásárok adatait szerepeltetni, így egy-egy város, mezőváros, még inkább egy-egy vásár a vallomásokban tényleges szerepe alá értékelődött. Vö. *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor készült paraszti vallomások az 1828-as összeírásnál gazdagabb és talán hitelesebb képet nyújtanak az egyes térségek, megyék, falvak vásározási szokásairól, mint az 1828-as összeírás. Ezzel természetesen nem szándékunk csökkenteni Bácskai–Nagy könyvének értékeit, melynek jelentősége felmérhetetlen. Az alábbiakban mi is többször hivatkozunk majd rá, mint e kérdéskörben alapmunkára, melynek megállapításait az általunk vizsgált időpontban és térségben a tények csak aláhúzzák, megerősítik, ugyanakkor e korábbi vallomások teljesebb képet, gazdagabb valóságot tárnak a vizsgálódó elé, és jobban megvilágítják a regionális egymásrautaltság szükségszerűségét, a paraszti árucserre minden eddig véltnél gazdagabb forgalmát. Egyben rávilágítanak e tények arra is, hogy a paraszti önellátás szinte minden időben kikényszerítette a nagyarányú áruforgalmat, még akkor is, ha ez a forgalom nélkülözötte, vagy minimálisra korlátozta e csere során a pénzforgalmat, illetve ebben a csereben a pénz nem mint tőke vett részt. Az úrbérrendezés kori paraszti áruforgalom vázlatos képét Nagy Erzsébet rajzolta meg. Vö. Nagy E. 1957.

vevőkre a céhes mesterek termékei, itt, az ilyen sokadalmakon cseréltek gazdát a háziipari termékek; ezekre a sokadalmakra hajtották fel nemesek, úrbéresek és úri szolgálonépek a tölösnek vélt, vagy kényszerűségből értékesítendő állataikat, mezőgazdasági termékfölöslegüket, eladásra felkínálendő nyersanyagaikat.

A vásárok mellett természetesen bizonyos termékfeleségek – főleg háziipari termékek (vászon, faszén, mész, faragványok, háziszóttések, kerámiák), mint ahogyan a természetből zsákmányolt javak (gyümölcs, gomba, hal, csík, teknősbéka stb.) – forgalmában, fogyasztókhöz való eljuttatásában jelentős szerepet, egyre fokozódó mértékű szerepet vállalt magára a házaló- és vándorkereskedelem is.³

Az általános törvényszerűségek megisméltése, esetleges bővítése helyett azonban mi ezúttal egy szűkebb térségre koncentrálnak. *Zemplén megye* vásárait és a megye lakosságának vásározási szokásait, illetve vásári vonzaskörzeteit kíséreljük meg feltárni a 18. század utolsó harmadából. Azt vizsgáljuk, hogy az úrbéres lakosság körében milyen vonzaskörzeteket alakítottak ki azok a mezővárosok, amelyek Zemplén megyében vásártartási joggal rendelkeztek; feltételezve, hogy a települések nem úrbéres lakói is ezeket az utakat rótták gyalogosan, szekérrel, lóháton, avagy éppen robotban szállított termékekkel. Részben az értékesítendő felesleg, részben a létezéshez, gazdálkodáshoz szükséges szerszámok, kézműipari cikkek beszerzésének kényszere is lehetősége a legkülönbözőbb természetföldrajzi sajátosságokkal „megáldott vagy megvert” régiók lakóit kapcsolta így össze, utalta egymásra, évszázados történelmi hagyományokat és kapcsolatrendszereket kristályosítva valósággá a történelmi idő méhében. A vásártartó zempléni mezővárosok vonzaskörzetei mellett megvizsgáljuk azt is, hogy a történelmi Zemplén megye lakossága milyen megyén kívüli vásárokat látogatott; hol, milyen terméket kínált eladásra, és honnan, mit szerezhetett be saját szükségére. Mielőtt azonban rátérnénk a vásározó helyek és vásározási szokások, az egyes vásárok vonzaskörzetének a felmérésére, szólnunk kell még azokról a táji, regionális viszonyokról, amelyek kényszerűen egymásra utaltak sok-sok települést Zemplén megyében. Ezek között is külön kell hangsúlyoznunk az árutermelésbe már évszázadok óta bekapcsolódott *Hegyalját*, mely régió nemcsak külföldi és hazai fogyasztók számára kínált különleges boraival tűnik ki, hanem pénzbőségével, rendszeres munkaerő-szükségletével, a mezővárosok egymáshoz való közelségével, ezek lakosságának viszonylagosan magas számával, a lakosság élelem, ruházati cikk, kézműipari nyersanyag, szerszám és egyéb szükségleteivel.

A történelmi *Zemplén vármegye* egyébként is az egyik leghosszabb és legérdekesebb alakú, legváltozatosabb táji tagolású megyéje volt a történelmi Magyarországnak. A galíciai határszéltől, a *Csertész* község felett *Lengyelországba* „átengedő” Virava-hágótól mintegy 160 kilométer hosszúságban, a Tisza és Bodrog, a Tisza és Sajó találkozásig nyúlt le, olyan karakterisztikusan elkülönülő mikrorégiókat foglalva magába, mint a *Hegyalja*, a *Bodrogköz*, a *Ciróka-völgy*, a *Hegyköz*, a *Szerencsi-dombság*, a *Harangod síksága*, a *Hernád-völgy* egy része, a *Kraszna-hát*, a *Laborc-völgy*, az *Ondava-völgy*, az *Ublya-völgy*, a *Vihorlát*, a *Beszkiidek* vagy *Sztropkó-Szinnai hegyecsoport*, hogy csak a tájféldrajzi jellemzők miatt egymástól gazdaságilag, termelési feltételekben és jellemzőkben nagyon elkülönülő karakterisztikusabb tájegységeket említsük meg. A sokszínű természetföldrajzi viszonyoknak változatos gazdálkodási formák feleltek meg. A táji adottságok a legtarkább háziipari tevékenységet tették lehetővé és

3. *Horváth M.* 1840. 185–196. Sem terünk, sem lehetőségünk sincs most arra, hogy a vásárokkal foglalkozó néprajzi szakirodalmat, vagy annak csak a legszínvonalasabb könyvészeti anyagát felsoroljuk. Célunk csupán adalékok szolgáltatása egy témakörhöz, egy történelmi forrástípus ilyen szempontú elemzésével. *Bácskai V.*–*Nagy L.* 1984. munkája egyébként is tartalmazza a vonatkozó irodalom könyvészeti adatait.

kényszerítették ki. A felső-zepléni erdős hegyek fenyvesei a zsendélyhasítás, a szerző- és épületfa-kitermelés, az erdőbéli egyéb haszonvételek révén különült el a tölgy- és bükkövezetek makkoltató, sertéstartó falvaitól, szőlőkarót, dongát, hordót piacra kínáló háziiparától, meszet égető falvaitól. A felső-zepléni térségek juhtartó falvai fehér-, durva- és szürkeposztóikat kínálták eladásra. A síkvidéki részek búza-, rozsfellegeiket kínálták fel. A Hegyalja borát és munkaerőszükségletét „árulta folytonosan”, és igényelt mindent: fát, meszet, hordódongát, kész hordót, kötözősást, szőlőkarót, faszenet, tömítőaszt, hordóabroncsot, töménytelen mennyiségű kapát, ásót, metszőszerszámokat, helyi teherszállításra alkalmas vasalt szekereket; de „igényelte” a csíkot, halat, komlót, teknősbékát, sulymot, a fából készíthető, gyékényből, vesszőből fonható háztartási eszközöket, az épületfát, zsendelyt . . . stb. Mint ahogyan az északi térségek falvai a gabonát, egyebet . . . Így hát ezek a karakterisztikusan elkülönülő térségek kényszerű egymásrautaltságban éltek. Ugyanakkor a Virava-hágó Lengyelországgal is árucserre és kereskedelmi lehetőséget teremtett. A hágó környékén települt falvak vallomásaikban és úrbéri pereikben hangsúlyozták, hogy gyakorta fogadták fel őket bor, vászon, dohány és egyéb cikkekkel kereskedők fuvarozására, áruszállításra; olykor-olykor maguk is éltek a két ország közötti kereskedelem hasznával, különösen *Lengyelország első felosztásáig, 1772-ig*.

A megyén keresztül folyó Bodrog, a vármegye területét határoló Tisza és Sajó, de a kisebb folyók lefelé ballagó, sodródó, rohanó vizei is, megannyi alkalmatlanságok, hogy Tokajig, Kesznyétenig, illetve onnan a Tiszán le Szegedig vagy Titelig „lehordják” e tájegység másol is kelendő termékeit, nyersanyagait, kincseit.

Az eddig elmondottakhoz kapcsolódott a középkortól kialakult, a felvidéki szabad királyi városokat összekapcsoló, Magyarországot a „külfölddel érintkezésbe hozó” fontosabb úthálózat, melynek ha nem is a fő ütőerei, de a „másodrendű vonalai átvagdosták” a zepléni térséget, az országos és külföldi úthálózatba kapcsolva olyan mezővárosokat, mint *Homonna, Gálszécs, Nagymihály, Tokaj, Varannó, Sztrópó stb.* . . .⁴

Népek, etnikumok, régiók, gazdálkodási formák, vallások, életmódok és településtípusok keveredtek e vármegyében, és épültek szervesen egymásra, évszázados történelmi létezés formálta és alakította rendben, hogy munkába és vásárokba induló útjaikon a legkülönbözőbb régiók, falvak, szomszédos vármegyék és Lengyelország lakosságával összekapcsolják feudális szorgalmú életüket a 18. század utolsó harmadában. Éppen akkor, amikor a korabeli hatalmasságok először osztották fel maguk között Lengyelországot, hosszú távon is kiheverhetetlen és jóvátehetetlen csapást mérve ezzel a hegyaljai bort fogyasztó lengyel nemességre.

Ez a kevertség, ez a sokszínűség, és Lengyelország egymást követő háromszori felosztása teremtett olyan szituációt Zeplén vármegye lakóinak vásárolási, kereskedelmi szokásaiban, melyre érdemes odafigyelni múlt idők bűvárlóinak országosan is. Ezekről a kapcsolatrendszerekről, szokásokról 1772-ben, a Mária Terézia-féle úrbérendezés végrehajtásakor maguk az adózók, a „föld népe” vallott minden községben. E dologzat elsődleges forrásai ezek a paraszti vallomások, az úgynevezett *Investigatiók*,⁵ vagy a kilenc kérdőpontra adott feleletek.

4. *Bácskai V.*–*Nagy L.*, 1984. 61–76.; *Magda P.*, 1819.; *Lipszky J.*, 1806.; *Erdélyi J.*, 1846.

5. Vizsgálódásunk forrásanyagát a Zeplén vármegyei úrbérendezés iratanyaga képezi. A fel-lelhető *Investigatiók* mindegyikét áttanulmányoztuk, és magyar nyelvű kiadását most rendezzük sajtó alá. Az anyag egy része megtalálható a *Zeplén Megyei Levéltárban*, IV. A. 1. Urbarialia 1772–1785. Az itt fel nem található források a *Helytartótanácsi Levéltár Urbarialia* fondjáról készült mikrofilmekben tanulmányozhatók a *Magyar Országos Levéltár Mikrofilm-tárban*. A 443 zepléni faluallatásból, a „9 kérdőpontra adott feleletekből” mindössze kettőnek nem bukkantunk a nyomára. A csehszlovákiai helységek mai, hivatalos névalakját *Seresné Szegőffi A.* (1983) és *Majtán M.* (1972) munkáiban találja meg az olvasó.

A kilenc kérdőpont haszonvételekről tudakozó kérdése kapcsán a kérdező biztosok – minden falu esetében – élénken érdeklődtek az úrbéres lakosok pénzszerzési lehetőségeiről, a községek, mezővárosok lakóinak vásárolási szokásairól. A parasztok – örökös és szabad menetelű jobbágyok, zsellérek – hűségesen vallottak ezekről, mint ahogyan felsorolták termékeik, készítményeik, állataik közül azokat is, amiket, amelyeket vásárra visznek, vihetnek. Több-kevesebb pontossággal minden pénzszerzési, vásárolási, kereskedési lehetőséget megemlítettek. Arra, hogy ezt megtegyék, a földesurak, vagy azok teljhatalmú megbízottai is ügyeltek, mert ezzel bizonyíthatták a jobbágyvédő államhatalom képviselői előtt, hogy úrbéres alattvalóik „jó sorban” élnek, nyomoruk, szegénységük, elesettségük kevésbé a földesúri szolgáltatások felettébb magas voltával, sokkal inkább a jobbágyok, zsellérek szorgalmának hiányával függ össze. Mi, ezúttal ezekből a vallomásokból igyekeztünk kibontani a vásári vonzásokörzeteket, melyeknek hatása nem múlt el nyomtalanul a korszerű infrastruktúra, a vasút- és közúthálózat kiépítése után sem. Sőt, ezek a hatások, kapcsolatrendszerek és egymásrautaltságok Trianonig meghatározó jellemzői voltak a magyarországi regionális érintkezéseknek, szoros kapcsolatrendszereknek.

A zempléni parasztok vallomásai karakterisztikusak, és nyomukban a regionális jellemzők plasztikusan rajzolódnak ki. Ezekből most csak néhány meghatározó jellemzőt emelünk ki, hogy az elemzések során a finom árnyalatok is kirajzolódjanak. Elsőként kell szólnunk a *Hegyaljáról*, melynek mezővárosait név szerint, vagy csak a tájegység szőlőhegyeit, néhány tucat község kivételével mindenütt megemlítik, de nem annyira vásárai miatt, mint inkább munkát, pénzkereseti lehetőséget biztosító térséget, és a fölös élelem számára mindig alkalmas piacozó helyet, ahol a mezővárosokban főleg gabonát – búzát, rozsot – lehet értékesíteni. Erdei termékek közül a szőlőkaró, a zsendely, léc, deszka, a hordónak előkészített dongafa és sövényabroncs a legkelendőbb a Hegyalján. Ezeket a termékeket azonban nem a vásárokon, legalábbis nem elsősorban ott, sokkal inkább a heti piacokon adják el a zempléni és más vármegyékben lévő falvak lakói. Sokszor megrendelésre, előre történt megegyezés szerint egyenesen egy-egy gazdához, házhoz, kereskedőhöz szállítják. A hegyi falvak pásztorkodásával, juh és kecske tartásával kapcsolatos készítmények többsége – a gomolya, a túró, sajt – ugyancsak a heti piacokon kelt el. A háziipari termékek, házi szőttesek, a durva-, aba- és fehérposztó felvevőpiaca nem annyira a Hegyalja. Azon falvak lakói, akik háziipari fonást és szövést folytattak, nem is nagyon látogatták a hegyaljai települések vásárait. A szőlőtermeléssel szorosan összefüggő magasabb életszínvonal részben a külföldi szövetek, részben pedig a céhes mesterek termékeinek felvevőpiacává tette a hegyaljai mezővárosok lakosságát.

Élesen elüt a *Hegyaljától*, annak mezővárosaitól a *homonnai uradalom* gazdasági, igazságszolgáltatási és némileg igazgatásilag is egységgé szervezett, félszáznál több községe. Az uradalom falvai zárt egységet alkotnak, és az önellátás, illetve az ezt áttörő háziipar is itt él lelegevenebben, majdnem érintetlen teljességében. Zömmel itt található az a falvak, melyeknek úrbéres lakói egyetlen vásároló helyet – *Homonnát* – neveznek meg. Ugyanakkor itt a legelterjedtebb a korai urbáriumok valósága, és itt a legsúlyosabbak a földesúri terhek. Szinte minden jobbágy és zsellér örökös jögon kötődik földesurához.

Külön figyelmet érdemelne a néprajzosok által már régen felfedezett, és a néprajz sajátos eszközeivel „eléggyé mélyen megkutatott” *Bodrogköz*. Gyékényáruival, hal, csik, mezőgazdasági termékkínálatával állandó szereplői az itteni falvak lakói a hegyaljai heti piacoknak.

A mikrorégiók tanulmányozása mellett külön dolgot tárgyát képezhetné – s ezen töprengés keretén belül is külön kell majd szólnunk róla – annak a mintegy 40 telepü-

lésnek a szerepköre, melynek lakói több-kevesebb rendszerességgel 6-7 vásárt keresnek fel, és ezen vásárok közül 2-3 többnyire Zemplén megye határain kívül helyezkedik el.

A parasztvallomások a vizsgálódások végtelen sorát kínálják fel a kutatóknak, a szántóföldi termelvények, a tartott állatok, a földesúri ajándékba adott legkülönbféle adományok, a háziipari készítmények, a természet ajándékaként gyűjtögetett javak, az emberi szorgalommal megtermelt ipari növények, és még annyi minden, a korabeli létezés „teljességéhez” tartozó szempont kínálja magát a regionális és falvak közötti kapcsolatrendszernek, egymásrataltságnak, a történelmi hétköznapiak és ünnepek megragadására, feltárására. Mindezt a szerteágazó gazdagságot mi most kizárjuk vizsgálódásaink köréből. Csupán egyetlen szempontot tartunk szem előtt: hol, milyen oppidumokban, mezővárosokban voltak vásárok Zemplén megyében, ezeket a vásárokat mely községekből látogatták az úrbéres lakosok; a Zemplén megyén kívüli vásárok közül melyeket, és mely községekből látogatták. Ha ezt sikerül megragadnunk, több-kevesebb valószínűséggel Zemplén vármegye gazdasági körzetei, a falvak gazdasági kapcsolatrendszerei is feltárulkoznak előttünk, és természetesen fény derül arra is, hogy a megyén kívül milyen vásári körzetek felé orientálódtak a vármegye lakossága. Feltételezzük ugyanis, hogy több-kevesebb valószínűséggel ugyanazokat a vásározoói utakat járták a falvak nem úrbéres lakosai is, mint az úrbéresek. Mielőtt azonban konkrétan felvázolnánk a vásározó helyeket, és a vásárba igyekvő jobbágyok útjait, Zemplén megye településeinek és lakóinak a számára kell egy pillantást vetnünk. 1772-ből nincsenek a lakosságra vonatkozóan megbízható adataink, ezért a korszak viszonylag legmegbízhatóbb adatsorát hívjuk segítségül: a II. József korabeli népszámlálás adatait, melyet Zemplén megyében 1785-ben rögzítettek, 13 évvel a paraszti vallomások után. A demográfiai szakirodalom nem fogadja el mindenben pontosnak ezeket az adatokat. Némely demográfus véleménye szerint a valóságos lakosságszámnál megközelítően 10%-kal kevesebb embert tüntet fel. Lévéen azonban a paraszti vallomások „kivétele” és a népszámlálás között 13 esztendőnyi különbség, több-kevesebb biztonsággal állíthatjuk, hogy Zemplén megye falvainak többségében – az örökös jobbágyság lévén uralkodó – a helyzet jellemzésére alkalmasak ezek az adatsorok. Legkevesbé a Hegyaljára mondható ez el, bár éppen a parasztvallomások rögzítésének évében lelassul a Hegyalja mobilitása, hanyatlani kezd dinamizmusa, megmerevedik gazdasági pezsgése, hogy egyre több panasz fakadjon majd fel ezen térség lakóinak is a szívéből, elméjéből.

A II. József-kori népességösszeíró biztosok Zemplén vármegyében 452 településen, 29 888 házban 38 765 családban 209 861 lelket írtak össze. Az úrbérrendezés óta 9 prédiuum népesedett meg, többségük 5-10 lakóházzal, 10-20 családdal, 40-50 lakossal, vagy ennél kevesebbel. Az úrbérrendezés Mária Terézia korában 443 településen zajlott le. Ez utóbbiak közül eddig 2 község – *Vécse és Felsőosva* – parasztjainak vallomásaira nem sikerült rábukkannunk. 441 település vallomása ismerős előttünk. II. József korában a 6195 négyzetkilométernyi kiterjedésű vármegye népsűrűsége 33,9 volt km²-enként. A 452 településből 9 volt prédiuum, 26 mezőváros, és 417 falu, vagy község. A 452 településből 85-nek a lakossága kevesebb volt, mint 200. *Kettőszázharminckilenc* községben éltek 201 és 500 közötti lakosok. 501–1000 között volt a lakosság száma 99 településnek, 1001 és 1500 között 13 településnek, 1501 és 2000 között 8 településnek, és mindössze 8 községben, *mezővárosban éltek kettőezernél többen*. A rendi struktúrával és az agrártermeléssel tipikusan összefüggő településformái és népességkoncentrációi voltak tehát Zemplén vármegyének. A nyolc kétezersnél több ember lakta település közül egy – *Tóketerebes* – kivételével valamennyi *hegyaljai mezőváros*. Közöttük a legnépesebb *Tállya*, és a vármegye székvárosa, *Sátoraljaiújhely*. A hegyaljai mezővárosok lakosságkoncentrációja a monokultúrás szőlőművelés munkaerőigényével függ

össze. Ezek a hegyaljai mezővárosok a legiparosodottabbak is, de ezekben lakik a legtöbb nemes és a legtöbb házas zsellér.⁶ Bár a hegyaljai mezővárosok és szőlőtermelő falvak között sok a kincstári település, de a tulajdonviszonyaik ezeknek a településeknek a legbonyolultabbak. Kincstár, egyház, magánföldesúr, arisztokrata, kisnemes, városi polgár, kézműves, kereskedő, úrbéres és úri szolgálonép a legtarkább összevisszaságban tudhat itt magáénak egész nagy kiterjedésű birtokrészeket vagy 1-2 kapás szőlőt. Alapvető jellemzője még e térségnek, hogy feltűnően magas az extráneos birtokosok aránya. Mindezeket még el kellett mondanunk, ha meg akarjuk érteni Zemplén vármegye lakosságának vásározási szokásait és kényszerűségeit.

Az úrbéres lakosság vallomásaiból kihámozhatóan *Zemplén vármegye lakossága 29 vásározó helyett látogatott a 18. század utolsó harmadában*. E 29 vásározó helyből 19 volt a megye területén, 10 pedig a szomszédos vármegyékben.

Zemplén megye belső vásárai az alábbiak voltak: Gálszécs, Homonna, Bodrogkeresztúr, Királyhelme, Lelesz, Mád, Nagymihály, Sárospatak, Szinna, Sztropkó, Tarcal, Tállya, Tárkány, Tokaj, Tolcsva, Töketerebes, Sátoraljaújhely, Varannó, Zemplén.

A megyén kívüli vásározó helyek:

Sáros megyébe az alábbi vásárookra jártak Zemplén megyei lakosok: Bártfa, Eperjes, Kurima, Sóvár, Hanusfalva.

Abaúj megyébe az alábbi vásárokbá jártak zempléniel: Kassa, Szikszó,

Borsod megyébe: Miskolc,

Szabolcs megyébe: Kisvárdá.

Ung megyébe pedig Ungvár sokadalmaira jártak.

Természetes, hogy az önellátás nagyon erős hagyományai mellett a legfontosabbak a „belső, megyei” vásárok voltak. Az infrastruktúra is ezek megközelítését tette leginkább lehetővé. Messzibb vásárookra vagy a megélhetés vagy a nagyobb haszon reménye és kényszere vitte az embereket. Állításunk mellett szólnak azok a számsorok is, amelyek egy-egy vásár látogatottságát tükrözik.

A vármegye legkedveltebb és leglátogatottabb vásárait *Homonnán* tartották. *187 Zemplén megyei községből látogatták a homonnai sokadalmakat*. A 187 helység lakói közül *49 falu úrbéresei úgy vallottak, hogy csak a homonnai vásárokbá járnak*, ahol a „házi dolgokat, szemesterményt és aprójószágot . . . jól eladhatják” (Lácfalva). *A ruszkaiak* szerint Homonnán „mindenféle jószágot eladhatnak”, míg *Runyina* lakói „a marháikat adják el itt”. *A Homonnától* „két kurta mérföldre lévő” Homonnarokító lakói a „jószágokat, szemesterményt s más mindent” ide hordanak. „Itt mindent el tudnak adni” az *agyidóciak* is. Az aprójószágok és „egyéb házi dolgok” mellett „fát is” hordanak eladni Homonnára *Kiskemence és Grosóc* lakói. *Cirókahosszúmező* lakói „a búzát és mást otthon is el tudják adni, de Homonnán, ahova két óra alatt eljutnak, jobban eladják”, ezért nem is járnak más vásárookra. Vannak olyan települések is, akik csak azért vásároznak egyedül Homonnán, mert nincs más lehetőségük. *Sztakcsinrosztoka* lakói vallják. „A közelben egyetlen város sincs Homonnán kívül, ahol házi termékeinket eladhatnánk. Homonna azonban öt óra járásra van tőlünk.” A távolság mellett akadályozó tényezők lehetnek az utak. *Novosedlicskához* sincs „más város közel”, csak Homonna, azonban az „öt mérföldre fekvő Homonnát a rossz út miatt gyakran nem tudják megközelíteni”.

Az egyedül Homonnán vásározó 49 helység a következő volt: Agyidóc, Csukalóc, Peticse, Rovna, Borró, Brezovec, Kolbászó, Osztroznica, Priszlop, Dedasóc, Parihuzóc, Popina, Roskóc, Ruszka, Runyina, Zuella, Zavatka, Valaskóc, Tótvolova, Tótkriva, Telepóc, Olsinkó, Modra, Szmolnik, Szinna, Tótyablonya, Nagykemence, Jesze-

6. Danyi D.–Dávid Z., 1960.: *Uők* 1975.; Kovacsics I., 1963.; Thirring G., 1938.; Benda Gy., 1973.

nő, Jalova, Homonnazbojna, Homonnarokító, Porubka, Homonnabresztó, Sztakcsin-rosztoka, Maskóc, Koskóc, Lácfalva, Kohanóc, Helmecke, Órmező, Udva, Lyubise, Hazsina, Cirókabéla, Cirókahosszúmező, Grosóc, Kiskemence, Hankóc, Novoszedlicska.

A két vagy több vásárra járó falvak, melyeknek lakói első helyen a homonnai vásárokat említik: ilyen falu 72 van. Ezek a következők: Oroszkajnya, Izbugyahrabóc, Alsójablonka, Felsőjablonka, Nyágó, Mislina, Rokító, Sterkóc, Valentóc, Volica, Vidrány, Csabalóc, Felsőcebinye, Krasznibrod, Mezőlaborc, Világ, Horbokcsebinye, Horbokradvány, Izbugyahosszúmező, Izbugyabresztó, Izbugyabella, Rafajóc, Piskoróc, Tótkajnya, Felsőszitnyice, Giroc, Holcsikoc, Pakasztó, Baskóc, Felsőkörtvélyes, Tőke-terebes, Alsóladiskóc, Felsőladiskóc, Leskóc, Lukacsóc, Turóc, Tavarnapolyánka, Stefanóc, Jankóc, Karna, Jeszenóc, Kladzány, Szopkóc, Pichnye, Sztarina cum Dara, Polyena, Nagycséb, Cernyina, Göröginye, Hegedűsfalva, Hrubó, Kolonica, Kalenó, Alsócebinye, Topolóka, Inóc, Vásárhely, Barkó, Csertész, Szukó, Strihóc, Radvány, Sztakcsin, Ulicskriva, Ladamér, Ublya, Klenova, Oroszvolova, Izbugyazbojna, Izbugyarokító, Zubna, Nechválpolyanka.

Kettő vagy több helyen vásározó zempléniek, akik második helyen említik a homonnai vásárokat: Olykasztropkó, Prauróc, Virava, Kisdomása, Gigloc, Varannócsemernye, Benkóc, Varannó, Kucsin, Lasztomér, Varannóhosszúmező, Tavarna, Repejő, Topolyán, Kiscséb, Csicsóka, Detrik, Hencóc, Homonnaolyka, Alsóhrabóc, Izbugya, Dubrava cum Smugóc, Sziára, Sámogy, Márkcssemernye, Krasznóc, Krivostyán, Laborcvolya, Mocsár, Nátafalva, Petróc, Pazdics, Kisazar, Oreszka, Oroszbisztra, Oroszpaták.

Három vagy több helyen vásározó zempléniek, akik harmadik helyen említik a homonnai vásárokat: Oroszpetróc, Oroszhrabóc, Kelcse, Kosaróc, Alsószitnyice, Nagydomása, Gyapalóc, Kvakóc, Tótjlesztreb, Szedlicska, Hrabovarosztoka, Oroszhrabóc, Komoróc.

Négy vagy több helyen vásározó zempléni falvak, melynek lakói a negyedik helyen említik a homonnai vásárokat: Mernyik, Minóc, Petkóc, Morva, Varehóc, Lomna, Oroszkázmér, Kolcshosszúmező, Alsókörtvélyes, Majorócka, Poruba, Possa, Dobra, Valkó.

Öt vagy több helyen vásározók, akik Homonnát ötödik helyen emlegetik: Mogyoróska, Tótizsép.

Végül hatodik helyen említi vásározó helyei között Homonnát: Zebegnyő.

Íme Homonna, Zemplén vármegye legtöbb községből látogatott vásározási körzete, kereskedelmi „holdudvara”. A körök tágultával arányosan nő a helység vásárhelytől való távolsága. Az első, második helyen Homonnát megemlítő községek 1-2, legfeljebb 3 mérföldre helyezkednek el ettől a mezővárostól és uradalmi központtól, vagy ha időben fejezik ki a távolságot: 1-2, legfeljebb három óra távolságot emlegetnek. Még a harmadik helyen megemlítők is gyakran indokolják Homonnára „járásukat” azzal, hogy közel van hozzájuk, de ez a közelség gyakorta már 4-5 mérföldet jelent, bár szerencsésebb esetben csak 3-4 órát, olykor csak 2 mérföldet. A Homonnát negyedik helyen emlegetők közül már senki sem hivatkozik a mezőváros közelségére. Inkább a fél napi, napi járóföldnyi távolságra helyezik a hangsúlyt, míg ötödik és hatodik helyen már alig-alig keresi meg valaki az itt tartott vásárokat.

Ez a Laborc menti mezőváros a Vandernath grófok birtokában, uradalmi központként is, mindenképpen Zemplén megye legnépesebb és talán legjelentősebb vásározó helye a 18. század utolsó harmadában. Jankóc lakói vallják, hogy a tőlük 2 órára lévő mezővárosban „vásári napokon kívül is el tudják adni marháikat, és a szükséges termékeket is megvásárolhatják”. A felsőladiskóciak „jóságaik” számára tartják mindig alkalmas „eladóhelynek”. A varannócsemernyeiek pedig azt is megvallják, hogy

Homonnán „évi öt nagyvásár van” és ők „ezeken is szép haszonra tesznek szert”, pedig csak második helyen emlegetik az általuk látogatott vásárok között. Az öt nagyvásár mellett volt még évenként Homonnán két kisebb vásár is, mert a homonnaiak úgy vallottak, hogy „minden évben hét vásárunk van”, ahol minden „házi dolgaikat, így szemesterményt, libát, tyúkot és más egyebet eladhatnak”. Az évenkénti 7 kirakodóvásár mellett „heti vásáraik is voltak”. Mind az éves, mind a heti vásárok után a lakosság is hasznot húzott. A hét vásár alkalmával „a tehének utáni vásári jövedelem egészében” a lakosságot illette, míg a heti vásárok alkalmával a „tarisznyák, kosarak után” volt „bizonyos jövedelmük”.

A homonnai vásárok jelentőségét bizonyítja az is, hogy nemcsak az évi 1 vásárt tartó Szinna lakossága látogatta rendszeresen ezeket a sokadalmakat, hanem saját vásárai után első helyen keresték fel a homonnai sokadalmakat a tőketerebesiek, és második helyen a varannóiak. Ez a szlovákok, ruszinok lakta mezőváros földrajzi fekvésénél fogva is vonzotta a vásározó falusiakat éppúgy, mint a kereskedőket. Egyrészt a felső-zempléni falvak állatainak, másrészt a Laborc és a Ciróka-patak völgyének mezőgazdasági termékefeleslegét „vette fel”, és a két patak összefolyásánál elhelyezkedő település fontosságát csak emelte, hogy Varannóról és Kassáról Gálszécsen keresztül a kor viszonyai közepette „elsőrendű” utak futottak be Homonnára. A Vihorlátton át, út vezetett innen – ha nem is a legjobb – Lengyelországba, Galíciába is.⁷

Zemplén megye második legnagyobb vásározó helye Sztropkó volt. Vásárainak jelentőségét az emelte ki a provinciális jelentéktelenségből, hogy Eperjesről „elsőrendű” út vezetett e mezővárosba, és az Ondava völgyén át húzódó „harmadrendű” út Varannóról. A Sztropkóról kivezető út pedig bekapcsolódott a Bártfáról Eperjesre, majd onnan Zboró és Szvidnikbe vezető, innen északi irányba a Duklai-hágón át Lengyelországba vezető útba. Az úthálózat mellett növelte jelentőségét az is, hogy egy viszonylag nagyobb gabonatermő tájegység központi mezővárosa. Az Ondava patak völgyében települt falvak kedvelték leginkább sokadalmait.⁸

Előnyei mellett hátrányai is voltak Sztropkónak. A falvakból hozzávezető utak eléggé gyatrák. Havaj lakossága panaszkodik, hogy „a távolság nem nagy ugyan – 1 mérföld –, de a sok és nagy kő miatt az út rossz”. Hasonlóan vélekednek a tőlük 1 mérföldre lévő Sztropkóról az oroszbisztraiak is: „a hegyek és a köves, járhatatlan utak miatt nehezen közelíthető meg”. Mikova lakói szerint „rendkívül rossz és kényelmetlen út vezet oda”. Polena lakói szerint pedig „a rossz és kövekkel borított út miatt alig megközelíthető”. A panaszok ellenére 117 zempléni település lakói említik meg név szerint is Sztropkót, mint számukra fontos vásározó helyet. A 117 falu közül 25 község lakóinak egyedüli vásározó helye.

Csak Sztropkón vásározó zempléni falvak: Mikova, Polena, Oroszbisztra, Havaj, Kisbreznice, Bukóc, Brusnyica, Dricsna, Hocsá, Jakusóc, Krislóc, Kolbóc, Mrazóc, Orosztokaj, Pethőfalva, Potocska, Pritulyan, Pucák, Szalnik, Sztaskóc, Turány, Velkrop, Vladicsa, Vojtóc, Zavada.

Két vagy több helyen vásározó, de elsőként Sztropkót említő falvak: Lomna, Oroszpetróc, Oroszhrabóc, Kelcse, Alsószitnyice, Nagydomása, Kisdomása, Gyapalóc, Varehóc, Valkó, Repejő, Homonnaolyka, Alsóosva, Trepec, Bodzás, Virava, Prauróc, Olykasztrópó.

7. Lásd az 5. jegyzetet. A falvak lakóinak vallomása községsoros ábécérendben található, ezért az egyes községek külön jelzetére nem hivatkozunk, már csak azért sem, mert remélhetőleg rövidesen napvilágot lát a Zemplén megyei teljes anyag a Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár kiadásában. Lásd még: *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984. 64., 72., 81., 208.; *Fényes E.*, 1851.

8. *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984. 63–64., 72., 81. *Fényes E.*, 1851.

Kettő vagy annál több helyen vásározó, de második vásározó helyként Sztropkót említő falvak: Csabalóc, Felsőcsebinye, Felsőjablonka, Horbokcsebinye, Horbokradvány, Izbugyabella, Izbugyabresztó, Izbugyahrabóc, Izbugyahosszúmező, Izbugyarokító, Krasznibrod, Nyágó, Rokitóc, Sterkóc, Volica, Valentóc, Mezőlaborc, Világ, Alsójablonka, Oroszkajnya, Vidrány, Alsócebinye, Alsóladiskóc, Cernyina, Dobra, Felsőladiskóc, Göröginye, Jeszenóc, Kalenó, Kosaróc, Kvakóc, Mihalkó, Oroszkáz-mér, Oroszvolya, Petkóc, Piskoróc, Radvány, Szukó, Topolóka, Vavrinec.

Három vagy több helyen vásározó, de harmadik helyként Sztropkót említő falvak: Pakasztó, Rafajóc, Tótkajnya, Felsőszitnyice, Giglóc, Giróc, Holcsikóc, Benkóc, Bas-kóc, Lukacsóc, Mogyoróska, Tótízsep, Szopkóc, Detrik, Proszács, Oroszkrucsó, Jan-kóc, Csertész.

Négy vagy több helyen vásározó, negyedik helyként Sztropkót megnevező falvak lakói: Matyasóc, Micsák, Mátyáska, Szedlicska, Stefanóc, Tótjesztreb.

Öt vagy annál több helyen vásározó, de ötödikként Sztropkót említők: Leskóc, Tavarnapolyánka, Poruba, Csicsóka, Hegedűsfalva, Alsóhrabóc, Györgyös, Remenye.

Hat vagy annál több helyen vásározó, de hatodiknak Sztropkót említő falvak: Alsókörtvélyes, Tavarna.

A Sztropkó sokadalmait felkereső zempléni lakosok majdnem hasonló bőséggel áradnak a mezővárosba, mint a Homonnán vásározók, bár a Sztropkóra vezető utak rosszabbak. A távolság, amennyiről még érdemesnek tartják Sztropkóra szekerezni, 1-2 mérföldtől az 1 napi járóföldig terjed. Természetesen a közelebb eső falvak lakói emlegetik Sztropkót is sűrűbben és előkelőbb helyen az általuk felkeresett vásárok rangsorában. Sztropkó is mindenekelőtt állat- és gabonavásáráról híresedett el. Különleges, avagy jellegzetes kézműipara nincs, manufaktúra sem található a mezővárosban, de még közelében sem, legfeljebb egy-egy földesúri fűrészmalom, egy-két szürkalló vagy gabaványoló, de magában a mezővárosban ilyenek sincsenek.

Zemplén vármegye – rangsorban harmadik – egyik legjelesebb vásározó helye Sátoraljaújhely. Jelességét a folyók közelsége, a Hegyalja regionális egysége, és Újhely abba tartozása mellett az adja, hogy Mária Terézia uralkodásától állandósult székhelye a vármegyének. Nagyszámú nemesi lakosa, jeles szőlőskertjei, extraneus birtokosai és nemesi közgyűlései által egyformán vonzza a környező és távoli lakosságot. Járnak is a vásáraitra, heti piacaira közélről-távolról egyformán. A korábban említett két mezővárossal szemben megvan az az előnye is, hogy itt szép számmal találhatók kézművesek. Így a jobb módú középbirtokosok is gyakrabban meglátogatják, feleségeikkel, fiaikkal, lányaikkal együtt. Lakberendezést, előkelőbb ruhát, kocsit, hintót, hordót a bor tárolására egyformán megkaphatnak itt, és közben – megszállván egy-egy ismerősnél – peres ügyeiket is intézhetik a vármegyeházán, avagy politizálhatnak kedvükre. Ide érdemes maguknak is eljönni, nemcsak gazdatisztjeiket elküldeni. Ebből a helyzeti előnyből az újhelyi lakosok nem is csinálnak titkot. Maguk vallják: „a városnak évi négy vására van. Itt, és a heti piacokon annál is inkább jól árulhatnak, mivel a Tekintetes Vármegye minden közönséges gyűlése itt tartatik”. Maguk az úrbéres lakosok „sót, vaját, szalonnát, zöldséget, szappant, gyertyát, kötőzőfüvet” árulnak. A helypénzből és az eladott „naturáliák után járó censusból” magának a mezővárosi közösségnek is haszna származik. Mivel Sátoraljaújhelynek jó összeköttetése volt a Hegyalja egészével; a Miskolc–Szerencs–Sárospatak felől érkező út a mezővároson keresztül vezetett Kassára; fekvésénél fogva magához vonzotta a Bodrogközt; Szabolcs megye több mikrorégióját; Zemplén megyéből a Bodrog, Laborc és Latorca öntözte síkságot; fontos szerepet töltött be a regionális termékcseré-bonyolításában, de hatalmas térségek gabonafőlölségét is itt vásárolták meg a kereskedők, és szállították Eperjesre.⁹ Mindez

9. Bácskai V.–Nagy L., 1984. 74–75., 81., 140–142.; Fényes E., 1851.

együtt eredményezi, hogy 113 Zemplén megyei helység lakói név szerint is megemlítik haszonvételeik között az újhelyi sokadalmakat, és nemcsak általánosságban beszélnek róla, mint a Hegyalja biztosította előnyökről. *Óros* lakóinak „vásári piacuk Újhely városában van, ahol két nap tartatik hetente heti vásár – vallják –, ugyanott országos baromvásárokat is tartanak”. *Berecki* lakói szerint Újhelyben „évente négyszer baromvásár van”, s akinek ez nem tetszik, az továbbmehet Gálszécsre vagy Bodrogkeresztúrbába. *Alsóberecki* lakói is „vám nélkül mehetnek” az újhelyi sokadalmakba, ahol „mindenféle naturaléjoknak jó piaca vagyon”, és akinek nem tetszik az évi négy újhelyi baromvásár, az tovább mehet Kisvárdába, Bodrogkeresztúrbába vagy Gálszécsre. Újhelyben a vágómarhát vásáron kívül is eladhatják a mézárásoknak. *Ricse* lakói gyümölcsöt, dohányt hordanak az újhelyi vásárookra és heti piacokra. *Nagykövesd* lakói „vásári napokon kívül” is beviszik Újhelybe „naturaléjokat, aprójószágjokat, s az mindenkor elkél”. *Szerdahely* lakói „lencsét, borsót, káposztát, pyenge. ért kukoricát csuhéban, csirkét, tojást, tyúkot, minden szárnyas állatot”, de „csikot, kötösásat, dohányt” is visznek értékesíteni Újhelybe, és „ott jó pénzt kaphatnak”. A „csiknak puttonyát egy-négy máriásért” veszik tőlük. Íme hát az újhelyi sokadalmak „arculata”. Nem véletlen, hogy nagy a vonzása. Igaz, a csak Újhelyben vásároló falvak száma mindössze 15. Ezek: *Kisbari, Nagytoronya, Borsi, Csernahó, Nagykázmér, Kiskövesd, Barátszer, Papsor, Lagmóc, Mihályi, Legenye, Nagybári, Vitány, Szőlőske, Kis-toronya.*

A két vagy több helyen vásároló falvak lakói közül Újhelyet az alábbiak említik első helyen: Alsóberecki, Felsőberecki, Óros, Bácska, Barancs, Bodzásújlak, Velejte, Kásó, Zétény, Nagykövesd, Láca, Ricse, Semjén, Pácín, Pálfölde, Pelejte, Kazsu, Véke, Vécs, Velejte, Szentés, Karcsa, Karos, Kelecsény, Kiszte, Lasztóc, Kolbása, Szinyér, Szomotor, Szög, Nagyrozvágy, Rudabányácska, Kisrozvágy, Szerdahely, Rád, Szentmária, Upor, Kiszruszka, Cselej, Cséke, Céke, Deregnő, Kisgéres, Királyhelme, Nagy-géres, Hardicsa, Isztancs.

Két vagy több helyen vásároló, Újhelyt a második helyen említő falvak: Zemplén, Garany, Egres, Dobra, Dámóc, Ágcsernyő, Nagycigánd, Kiscigánd, Újlak, Luka, Kis-ráska, Nagyráska, Málca, Petrik, Magyarizsép, Kaponya, Szécskeresztúr, Nagytárkány, Perbenyik, Kozma, Bottyán, Boly, Bély, Lelesz, Nagycséb, Abara, Agárd.

Három vagy több helyen vásároló, Újhelyt harmadik helyen említő települések: Imreg, Vajdácska, Gatály, Füzésér, Dubróka, Butka, Szelepka, Nagyruszka, Szilvásúj-falu, Magyarjesztreb, Zebegnő.

Négy vagy több helyen vásároló, Újhelyt negyedikként említő falvak: Kiscséb, Lasztomér, Töketerebes, Nagyazar, Bosnyica, Szürnyeg.

Öt vagy több helyen vásároló, ötödiknek az újhelyi vásárokat említő községek: Morva, Gerenda, Tussa, Tussaujfalu, Kolcshosszúmező.

Hatodik helyen Újhelyt említő község: Hor.

Hetedik helyen Újhelyt említő község: Alsókörtvélyes.

Íme a 113 település, melynek lakói több-kevesebb rendszerességgel megkeresték az újhelyi vásárokat. Persze ezek csak az úrbéres lakosok. Feltehető, hogy a nemesek minden zempléni községből megkeresték Újhely vásárait, ha nem is rendszeresen, de amikor azok egybeestek a megyegyűlésekkel, tisztújításokkal, törvénynapokkal. Bizonyára jobbagyok, zsellérek is, főleg házas és házatlan zsellérek, több községből, településből megfordultak Újhely mezővárosában, ha nem is szándékoltan vásárolási céllal, de szőlőmunkát keresni, pénzért dolgozni, avagy éppen forspont, vármegyei robot alkalmával, amikor nemes uraimékat szekereztek be tisztújítani, követet választani, megyegyűléseken hangoskodni és politizálni. Míg a jogokban dúskálók ágáltak, szavaztak, virtuskodtak evésben, ivásban, egyéb nemesi csalafintaságban, a rájuk váró szeke-

res jobbágyok a vásárokból nézelődtek, vásárfiát vettek lányaiknak, fiaiknak, feleségeiknek, avagy a lacipecsenyés sátrak körül mulatták étvágyukat.

A Zemplén vármegyei belső vásárok látogatottsági rangsorában a *negyedik hely Varannót illeti meg. 103 település lakói említették meg* név szerint a mezővárost, mint javaik eladásának és szükségleteik beszerzésének helyét. Varannón minden hétfőn „népes hetipiac” volt és „évenként országos vásárt ötöt tart”-ott. Jó minőségű út vezetett e mezővárosból Sztropkóra, ez is fokozta forgalmát. Jelentőségét növelte kézműveinek viszonylag magas száma. Igazán az Ondava völgyében és a Tapolya patak mentén települt falvak látogatták vásárait. Maguk a lakosok heti vásárukat nemcsak azért dicsérték, mert „minden terméküket” el tudták adni, hanem azért is, mert e piacok alkalmat adtak számukra, hogy „bármivel kereskedhetnek” is. Kézműveseikre az úrbéres lakosok is büszkék. „Iparunk és mesterségünk termékeit – vallották az úrbérrendező biztosak kérdéseire – városunk évente ötször tartott vásárain, továbbá a szomszédos mezővárosokban” Nagymihályban és Gálszécsen tudják értékesíteni. A vásárok hasznából a lakosság is részesült. Pontosabban a közösség vezetői. „Régi szokás szerint – mondották a megvallatottak – városunk a vásárok idején idejövő kereskedőktől és eladóktól 1-1 turákot szed be a bíró és esküdtek javadalmasására”. Varannó iparosairól még a sztropkóiak is kedvesen beszélnek. E mezővárosba azért járnak Sztropkóról vásárba, mert a varannói sokadalmak alkalmasak az ipari termékek eladására. *Kobulnica* lakói terméküket hozzák Varannóba eladni, a *juszkóvolyaiak fát értékesítenek itt, „szép erdeikből”*. A nagybrezniceieknek azért kedves a varannói vásár, mert „jó utakon, vám nélkül jutnak el” oda. *Hrubó* lakói 1 napi járőföldről is felkeresik Varannót iparcikkéért. A *varannócsmeryeiek* főleg „piacozni” járnak Varannóra, „ahová piaci napokon mindenféle dolgot, de főleg gabonát visznek eladni”. A *porubaiak* az „apróbb termékeiket” hordják ide.¹⁰ A 103 község közül *háromnak – Sókút, Szacsur, Magyar-krucsó – egyedüli vásározó helye Varannó.*

25 község említi első helyen, vásárba vezető útjait felsorolva, Varannót. Ezek: *Csaklyo, Rákóc, Migléc, Varannócsmerye, Tavarna, Komoróc, Hencóc, Possa, Majorócka, Mernyik, Kucsin, Alsóhrabóc, Csicsóka, Poruba, Tótjlesztreb, Szédlicska, Matyasóc, Benkóc, Gíglóc, Oroszkázmér, Kvakóc, Kosaróc, Dobra, Alsókörtvélyes, Kolcsoshosszúmező.*

A *felkeresett vásárok között 31 település említette Zemplén megyében második helyen Varannó sokadalmait: Dávidvágás, Visnyó, Vehéc, Leszna, Kohány, Kladzány, Karna, Minoc, Bosnyica, Hegedűsfalva, Mátyáska, Szopkóc, Tótizsép, Lukacsóc, Bas-kóc, Holcsikóc, Giróc, Felsőszitnyice, Tótkajnya, Rafajóc, Pakasztó, Trepec, Gyapalóc, Nagydomása, Alsószitnyice, Kelcse, Oroszhrabóc, Oroszpetróc, Morva, Tussa, Tussaújfalu.*

Harmadik helyen 26 község lakói nevezték meg Varannót vásározási helyükkül: Gerenda, Hermány, Kobulnica, Juszkóvolya, Zamutó, Parnó, Nagybreznica, Agyagos, Márkcsmerye, Hrubó, Polyena, Sztarina cum Dara, Turóc, Vavrinec, Topolóka, Piszkoróc, Petkóc, Mihálykó, Cernyina, Bodzás, Homonnaolyka, Repejő, Valkó, Kisdomása, Lomna, Hior.

Negyedik helyen már csak 14 község lakói: Sztropkó – ahol egyébként a megye második legnépesebb vásárai voltak –; Zsalobina, Felsőkörtvélyes, Zebegnyő, Szécskesztyúr, Remenye, Györgyös, Tavarnapolyánka, Jankóc, Oroszkrucsó, Proszács, Detrik, Mogyoróska, Göröginye.

Ötödik helyen említette: Varehóc és Felsőládiskóc.

Hatodik helyen: Micsák és Oroszvolya.

10a. Vö. még *Udvari I.*, 1988. 57–60.

10. *Bácskai V.*–*Nagy L.*, 1984. 54., 64., 72., 81., 149., 166. *Fényes E.*, 1851.

Rangban, látogatottságban majdnem hasonlatos Varannóhoz Nagymihály mezőváros évenkénti két országos vására. Itt heti piacok nem voltak, de megközelítően száz település lakói tartják említésre méltónak gabona- és állatvásárait. Nagymihály fontosságát az adta, hogy két út is vezetett belőle Ungvárra, és a Laborc folyót híd ívelte át. Ungvár mellett Homonnával tart kapcsolatot. Nagymihály lakói, bár a mezőváros jelentős vásárokkal dicsekedhet, rendszeresen jártak vásárolni Homonnára. Egyébként Ungvár és Homonna is csak Nagymihályon keresztül érintkezhetett egymással.¹¹

Nagymihály lakói úgy nyilatkoztak, hogy „városunkban évente kétszer van vásár, ahol felesleges termékeinket eladhatjuk, és a szükséges dolgokat megvásárolhatjuk”. Ugyanakkor megemlékeznek a *homonnai* „gyakori . . . heti és országos vásárokról” is.

Amíg Nagymihály lakói rendszeresen látogatták Homonna vásárait, öt község lakói – Lazon, Lask, Márk, Szuha, Bánóc – csak Nagymihályra járnak adni-venni. Négy község ugyancsak Nagymihályt nevezi meg kizárólagos vásározó helyként – Szalók, Falkus, Hegyi, Kácsánd –, de ők hozzáteszik vallomásukhoz, hogy „más városok sincsenek messze”, vagy „több más város is közel van”.

A több helyen vásározó falvak lakói közül 29-en Nagymihályt nevezik meg első helyen: Abara, Berető, Butka, Dubróka, Füzesér, Gatály, Izbugya, Kisráska, Kiscséb, Krasznóc, Krivostyán, Lasztomér, Laborcvolya, Leszna, Márkcszemernye, Málca, Mocvár, Nagyráska, Nátafalva, Oreszka, Petrik, Pazdics, Petróc, Sámogy, Sztára, Szepkepa, Topolyán, Varannó, Varannóhosszúmező.

Második helyen 15 község lakói emlegetik a nagymihályi sokadalmakat: Majorócka, Parnó, Hor, Felsőkörtvélyes, Tavarnapolyánka, Stefanóc, Leskóc, Deregyő, Hrabovarosztoa, Inóc, Vásárhely, Barkó, Sztakcsin, Oroszhrabóc, Kálnokarosztoa.

A harmadik helyen Nagymihályt emlegetők száma növekszik. 19 község lakói: Kolcshosszúmező, Alsókörtvélyes, Matyasóc, Alsóhrabóc, Possa, Migléc, Kohány, Bosnyica, Tussaujfalu, Tussa, Morva, Zsalobina, Göröginye, Felsőladiskóc, Alsóladiskóc, Dubrava cum Smugóc, Klenova, Oroszvolova, Oroszbiztra.

Negyedik helyen 12 község lakói tartják számon a nagymihályi sokadalmakat: Jeszenőc, Cernyina, Topolóka, Hrubó, Gerenda, Baskóc, Szopkóc, Hegedűsfalva, Karna, Kladzány, Tavarna, Kucsin.

Majdnem ennyien, 11 község lakói említik az ötödik helyen: Nagyazar, Imreg, Szécskeresztúr, Zebegnyő, Repejő, Lukacsóc, Pakasztó, Hencóc, Szedlicska, Benkóc, Kvakóc.

Hatodik helyen egy község – Jankóc –, hetedik helyen ugyancsak egy község – Varehóc – lakói említik Nagymihály vásárait.

A Zemplén megyei belső vásárok falvankénti látogatottság rendjében hatodik hely illeti meg Gálszécset. Vásáraitra 96 település lakói járnak. Legalábbis ennyien említik meg név szerint is vásározó helyként. Kézművesei, viszonylag jó gabonatermő körzete, a hegység és a síkság találkozásából adódó regionális körzetek árucseréjét bonyolító földrajzi fekvésénél fogva vált jelentős vásártartó mezővárossá. Jelentőségét, vonzóközét csak növelte, hogy a Kassáról Homonnára befutó „elsőrendű út” keresztülhaladt rajta, és maga a település jelentős mennyiségű gabonafelesleggel rendelkezett.¹²

11. *Bácska V.–Nagy L.*, 1984. 64., 72., 81., 148., 296.

12. *Bácska V.–Nagy L.*, 1984. 64., 81., 150., 271., 298. *Bácska V.–Nagy L.*, munkája egyébként az általunk érintett vásárok vonzáskörzetét minden esetben felvázolja, az 1828-as népességszámot is megadva egy-egy város, vásár vonzatához, s egyben közlekedésileg, gazdaságilag, iparosodottságra vonatkozóan is szolgáltat adatot. Adataik közül hiányoznak azonban a kézműipari és regionális jellemzők. A 18. század hetvenes éveiben azonban ezek a tényezők még dominánsabban befolyásolták egy-egy vásár vonzáskörzetét, mint fél századdal később, amikor már a napóleoni háborúk társadalmi munkamegosztást szélesítő, mélyítő hatását is megélte a magyarországi társadalom.

A helybéli lakosság vallomása szerint „helyben öt vásár tartatik évente, ahol minden lakos földesúri engedély és annak fizetett illetéktől” mentesen kereskedhetett saját termékeivel. Az idegen településről jött vásárolók azonban kizárólag a földesúr jóvődelmét gyarapították „helypénzeikkel, illetékeikkel”. *Újlak* úrbérései a gálszécsi „baromvásárokat” dicsérik, mások a közelségét, melyet *Kohány lakói* 800 „lépésben” határoznak meg. *Tarnoka lakói* itt „bármilyen és bármennyi gabonát” el tudnak adni. *Gerenda* úrbérései a gabonára vélik az évi „öt híres vásárt” említésre méltónak. *Szentes lakói* baromvásárait emelik ki. Marhavásárait említik *Szomotor* lakói is, mint ahogyan a *vékeiek* is.

Minden dicséret és magasztalás ellenére, olyan község nincs, amelyiknek lakói kizárólag a gálszécsi vásárokból értékesítenék fölös javaikat, és ott szereznék be szükségleteiket. A *kettő vagy több helyen vásárolók közül első helyen 17 település lakói* nevezik meg a gálszécsi sokadalmakat: *Kohány, Kisazar, Parnó, Tussaujfalu, Tussa, Hor, Bosnyica, Morva, Nagyazar, Imreg, Zebegnyő, Nagyruszka, Újlak, Egres, Garany, Szög, Tarnóka.*

Második helyen 33 település lakói emlegették a gálszécsi vásárokat: *Kolcshosszúmező, Alsókörtvélyes, Matyasóc, Possa, Migléc, Gerenda, Szedlicska, Lasztóc, Velejte, Szentes, Kazsu, Pelejte, Pálfölde, Pácín, Kásó, Barancs, Óros, Felsőberecki, Isztuncs, Hardicsa, Céke, Cselej, Rákóc, Kisoruszka, Upor, Szerdahely, Nagyrozvágy, Kelecsény, Kiszte, Poruba, Szilvásújfalu, Csaklyó, Szinyér.*

Harmadik helyen említették: Tavarnapolyánka, Stefanóc, Leskóc, Hegedűsfalva, Kucsin, Hencóc, Kolbászó, Szomotor, Véke, Varannó, Varannóhosszúmező, Majorócska, Kozma, Kiszgés, Csicsóka, Pihnye, Szürnyeg, Zubna, Luka.

Negyedik helyen: Benkóc, Alsóberecki, Zemplén, Turcóc.

Ötödik helyen: Királyhelme, Tavarna, Kladzány, Karna, Hrubó, Topolóka, Jeszenóc, Alsóladiskóc, Göröginye, Zsalobina, Jankóc, Homonnaolyka, Oroszkázmér.

Hatodik helyen: Tótízse, Mogyorócska, Pakasztó, Lukacsóc, Repejő, Baskóc, Cernyina, Varethóc, Tótjlesztreb.

Zemplén vármegye ezen jelentősebb vásárait vizsgálva is feltűnik, hogy a vásároló falvak mintegy három-négy mérföldnyi távolságból „glóriázzák” a jelesebb mezővárosok sokadalmait. A negyedik, még inkább az ötödik, hatodik helyen egy-egy vásárt emlegető települések azonban a legnagyobb szórtságban és „egy-másfél napi távolságban” találhatók a jelesebb vásároktól. Ilyen nagy távolságra azonban már csak azok a települések „bocsátották el” vásároló fiaikat, lakóikat, akik háziipari termékekkel kereskedtek.

Az itt már megemlített *jeles vásárok mellett* még pontosan egy tucat mezőváros tartott „sokadalmakat”. Ezek azonban már másod- vagy harmadrendű piacozó, vásároló helyek. A közvetlen környezetünkben levő falvak árucseréit közvetítik, többnyire a környező lakosság szükségleteit elégítik ki, és a fölös termékek cseréihez biztosítanak keretet. Ezek közül is kiemelkedik két település, amelyek speciális állatvásárikaival vonzzák azokat a falvakat, amelyek nagyobb volumenű sertésfőlösselleggel rendelkeznek. E két vásároló hely közül a jelentősebb *Zemplén mezőváros*, a kevésbé jelentős *Királyhelme*.

Zemplén mezőváros sokadalmait 42 település lakói keresték fel rendszeresen, és majdnem valamennyinek a lakói hangsúlyozták, hogy sertésvásárai miatt látogatják. A tölgy- és bükkövezet erdőben telepedett, többnyire intványfalvak lakóinak sertésfőlösege talált itt gazdára. Vagy a környékbeli hentesek vásároltak, vagy a katonaság számára vettek nagyobb tételben sertéseket hadiszállítók, vagy távolabbi városok lakóinak szükségletét kielégítő hentesek, avagy délibb vidékek sertést nem tartó lakói jöttek fel sertést vásárolni saját háztartásuk számára.

Zemplén mezővárosban évente háromszor, Szent András és Luca napján, valamint újesztendő napján voltak vásárok. Első helyen e két vásárt *Szürnyeg és Magyarjesztreb* lakói emlegették vásározó helyeik között, és *Pácin* úrbéresei, akik a vásározás napjait is szükségesnek érezték az összeíró biztosok tudomására hozni. *Második helyen* említették a látogatott sokadalmak között a zempléni vásárokat *Bodzásújlak, Szentmária lakói. Harmadik helyen Újlak, Velejte, Céke, Zétény, Nagygéres, Kistárkány és Szolnocska úrbéresei.* Az alábbi települések már csak negyedik-ötödik-hatodik helyen tettek említést a zempléni sertésvásárokról: *Agárd, Bély, Boly, Hardicsa, Kisrozvág, Kazsu, Nagytárkány, Nagyrozvág, Semjén, Pálfölde, Szentes, Vécse, Bácska, Bottyán, Dámóc, Dobra, Cséke, Kisgéres, Nagykövesd, Szerdahely, Szinyér, Szög, Véke, Csernyő, Láca, Perbenyik, Kaponya.*

*Királyhelme*c mezőváros vásárait még kevesebben látogatták. Maguk a királyhelmecek is úgy vallanak, hogy *első sorban Újhelybe* járnak vásárolni, és csak ezt követően említik meg: „itt *Helmece*n kétszer esik országos vásár”. Első helyen nem is említette egyetlen község sem. *Helmece*re egyébként az alábbi településekről jártak a lakosok vásárolni: *Nagygéres, Semjén, Szolnocska, Vécse, Bácska, Kistárkány, Bély, Polyán, Lelesz, Zétény, Dobra, Pácin, Nagykövesd, Boly, Kisrozvág, Nagytárkány, Nagyrozvág, Pálfölde, Szentes, Bottyán, Dámóc, Cséke, Kisgéres, Szerdahely, Szinyér, Szög, Véke, Csernyő, Láca, Perbenyik, Kaponya.*

Még a zempléni és királyhelmecei vásároknál is jelentéktelenebbek voltak Zemplén vármegyében *Lelesz, Töketerebes, Tárkány* és *Szinna* vásárai.

Lelesz vásárait 18 községben említették meg a parasztok, de magának a mezővárosnak a jobbágysai is csak *harmadik helyen* tartják érdemesnek saját marhavásárukat megemlíteni. Első helyen ők maguk az *ungvári, majd az újhelyi* vásárokat emlegetik, és csak ezután közlik, hogy „*helyben is esik vásár, marhájokat itt eladhatják*”. *Első helyen* említi azonban a *leleszi* vásárokat a *kistárkányi lakosság, második helyen Szolnocska lakói. Harmadik helyen: Agárd, Bácska, Dobra, Bély, Boly, Cséke, Csernyő, Perbenyik lakossága. Negyedik, ötödik, hatodik helyen: Polyán, Nagytárkány, Bottyán, Dámóc, Láca, Kaponya, Nagykövesd, Semjén lakói.*

Tizenöt község tartja érdemesnek név szerint is megnevezni *Töketeres*best, mint vásározó helyet. Maguk a *terebesiek* úgy vallanak, hogy „*városunkban* évente négyszer tartanak országos vásárt, így a szükségletünkön felüli termékeinket itt helyben eladhatjuk, illetve a szükséges dolgokat megvásárolhatjuk; de az 1-2 vagy 3 mérföldre levő más mezővárosokba is eljárunk vásárolni”. Főleg *Homonnára, Varannóra, Kisvárdára, Újhelybe.*

Második helyen *Imreg, Nagyazar, Szürnyeg* lakói említették a terebesi vásárokat, míg *harmadik helyen: Kazsu, Hardicsa, Bodzásújlak, Kozma, Egres, Cselej, Kiruszka, Kelecsény és Szécskeresztúr* adózó népe. *Említést tettek még Terebesről, mint vásározói helyről Gerenda, Kohány és Pelejte* szegényei.

Megemlíteni csak léte miatt érdemes *Tárkány* vásárait, ahol *Zemplénből mindössze Petrik és Málca* lakói vásároltak.

Szinna vásárait már talán említeni sem érdemes, mert maguk a *szinnaiak is Homonnán vásároltak*, de vallomásuk szerint „*a mi mezővárosunkban is van évente egyszer vásár*”. Rajtuk kívül azonban egyetlen falu sem említi.

Külön dolgot érdemelne a *Hegyalja* vásározó kereskedelme, bár azzal nem dicsekedhetünk, hogy Zemplén vármegyében végtelen számú község lakói a vásárai miatt emlegetnék a *Hegyalja oppidumait*.¹³ Arról, hogy eljárnak a lakosok a *Hegyaljára* kapálni, szőlőt művelni, karót eladni, fát hordani, földesúri robotot teljesíteni, majd nem minden Zemplén megyei község úrbéresei említést tesznek, de a *hegyaljai mező-*

13. *Udvari I.*, 1988.

városok „országos sokadalmai”, mintha nem lennének igazán kedveltek a pór nép körében. „Naturáléikat” ugyan eladhatták itt, akár heti piacokon is, de a jó módú hegyaljai mezővárosok vásárai bizonyára drágák voltak a föld népe számára, ezért inkább megélhetést kerestek e földön, semmint „vásárfiát” csemetéiknek. A hegyaljai vásárok közül, az újhelyi mellett, név szerint az alábbiakat emlegetik a zempléni lakosok: Patak, ahol heti piacok, országos vásárok egyaránt voltak, de „itt minden nap mindent eladhattak”, akik belátogattak a városba, és „beszerezhették a szükséges dolgokat”. Tokaj városnak évenként hat vására és állandó piaca volt. Bodrogkeresztúrnak évi „négy vására” és piaca is volt. Piaca volt Tarcalnak is, és évi „négy vására”. Tállyán is négy vásárt tartottak évenként, de volt piaca, „vendégfogadója” és állandó „boltja” is. Mádnak vására, sem országos, sem heti nem volt, de állandó piacán adni-venni lehetett folytonosan. Érdekes, hogy a föld népe körében a hegyaljai vásárok alig népszerűbbek a tárkányi és szinnai vásároknál. Tolcsvára például Rád lakóin kívül senki nem emlékezik, mint jeles vásárosz helyre. Mád piacait Ond és Rátka lakói emlegetik csak. Tarcal vásárait csak Szerencsen tartották név szerint is említésre méltónak. Tállya sokadalma it csak Szerencs, Ond és Rátka úrbéresei nevezik meg. Tokaj évi hat országos vásárát és hetipiaca it csak négy községben emlegetik: Kiscigánd, Nagycigánd, Karád és Szerencs. Patak igazán nevezetes hely volt a kálvinisták körében, vásárait azonban mindössze 6 községben tartották számon: Vajdácska, Rudabányácska, Rád, Kispatak, Luka, Polyán. Hat községben emlegették csak Bodrogkeresztúr vásárait és piaca it is: Felsőberecki, Kiscigánd, Nagycigánd, Vajdácska, Szerencs és Szög. Ezzel bezárult a kör, illetve mégsem, mert a Hegyalja akarva-akaratlanul jelen volt a zempléni lakosság életében.¹⁴ Az újhelyi és a pataki mészárosok kijártak a falvakba, és helyben megvásárolták a marhákat (Karcsa, Karos, Luka, Felsőberecki, Alsóberecki). A szőlőkapásoknak, a Hegyalja lakóinak gabonát, lisztet, bármiféle „naturálét” vásáron kívül is hordhatnak, és ott „jó pénzen eladhatják, . . . ha szinte e tájon csekélyebb legyen is némely naturáléknak az ára” – vallják Rád úrbéresei. Lúcz lakói lisztet hordanak rendszeresen a Hegyaljára, Vécse lakói „eladandó termékeiket szálon” viszik a Hegyaljára. A Hegyalján „esni szokott vásárokon és piacokon” kereskednek naturáléikkal és állataikkal Kisfalud, Kiscséc, Külsőbölcs, Berzék, Kármérdobsza, Köröm, Makóc, Nézpest, Hoporty, Sára, Sajókesznyéten, Szada, Hidvég, Harkány, Alsógolóp, Erdőbénye, Bodrogolaszi, Bekecs, Legyesbénye, Vámosújfalva, Végardó, Mezőzombor, Olaszliszka, Zsadány, Trautsonfalva, Károlyfalva, Girincs, Hernádcsanalos, Hernádnémeti, Monok, Megyaszó, Petrahó, Hotyka, Szilvásújfalva lakói. És akkor még mindig említetlenül maradtak azok a falvak, amelyeknek lakói háziipari termékekkel, szőlőkörtöző sással, gyékényáruval, vesszőkészítményekkel, szőlőkarókkal, dongákkal, deszkákkal, lécekkel, zindellyel, mésszel, faszénnel, egyébbel kereskedtek a Hegyalján. Arról nem is szólva, hogy a Hegyalja Szabolcs vármegyének is jelentős felvevőpiaca volt.¹⁵

Ezzel a Zemplén megyei belső vásárokról be is fejeztük mondanivalónkat, csakhogy a Zempléni községek fele-kétharmada a vármegyén kívül eső vásárokat is látogatta, és azok némelyike majdnem népszerűbb volt, mint a belső vásárok többsége. Eperjest, Ungvárt, Kassát másfél napi járóföldről is felkeresték a lakosok, és roppant népszerű volt a Zemplén megyei falvak lakói körében a kisvárdai vásárosz hely. Érdemes hát ezekre is néhány gondolatot pazarolni. Amint már említettük, a külső vásárok közül a hártfai, eperjesi, hanusfalvi, a kassai, a kisvárdai, a kurimait, a miskolci, szikszói, a sóvári és az ungvári látogatták a zempléni lakosok. Némelyik községből egyszerre többet is a külső vásárok közül is. Legtöbb községből az ungvári és hanusfalvi sokadal-

14. Viga Gy., 1988.

15. Takács P., 1988.

makba jártak. Ungvárra 69 Zemplén megyei helységről jártak több-kevesebb rendszerességgel vásárolni a lakók.

Ungvár évenként 8 országos vásárt tartott. Nagy kiterjedésű szőlőhegyének javai, a beregi manufaktúrák termékei, a szabolcsi dohány és gabona, a kézműipari termékek egyformán felhozattak az *ungvári vásárra*. Ungvár ideális hely volt az alföldi és hegyvidéki regionális termékcsereire éppúgy, mint a hozzá befutó és innen kifutó utak révén több történetföldrajzi tájegység termékeinek összegyűjtésére és cseréjére is. Kézműipara fejlett, használati cikkeket éppúgy nagy mennyiségben kínált, mint szerszámokat. Ezért keresik fel Zemplén megyéből is a lakosok nemcsak 1-2-3-4 mérföldes távolságról, hanem 1-2 napi járóföldről is.

Mihajló község lakói egyedül Ungvárt nevezték meg vásároló helyükkül. *Első helyen* említették a látogatott vásárokat között az ungvárit az alábbi községek: *Agárd, Bély, Boly, Bottyán, Csernyő, Dámóc, Dobra, Dubrava cum Smugóc, Hrabovarosztoka, Kaponya, Kálnokarosztoka, Lelesz, Nagytárkány, Oroszbisztra, Oroszhrabóc, Oroszpatak, Perbenyik, Polyán, Szolnocska*. Valamennyien négy mérföldes körzeten belül „érték az ungvári vásárokat”.

Két-három-négy mérföldön belül, avagy éppen „közel” érték Ungvárt azon falvak lakói is, akik a második helyen említették vásároló helyeik között: *Bácska, Beretó, Butka, Cséke, Dubróka, Füzessér, Gatály, Klenova, Kolonica, Láca, Ladomér, Oroszvolova, Pichnye, Semjén, Strihóc, Szelepka, Ublya, Ulicskriva, Zétény, Zubna*. „*Nem messze, közel*” volt Ungvár azokhoz a helységekhez is, amelyeknek lakói *harmadik helyen* említették: *Deregyő, Felsőkörtvélyes, Inóc, Kisazar, Kiscséb, Lasztómer, Nagycséb, Zemplén*. *Negyedik helyen* az alábbi községek említették az ungvári sokadalmaikat: *Imreg, Magyarjesztreb, Véke*.

Azok, akik *ötödik* helyen említették, már 1 vagy másfél napig szekereztek az ungvári vásárra: *Bosnyica, Királyhelme*.

Másfél-két napig tartott az út Ungvárra azoknak, akik *hatodik helyen* említették. Nem voltak kevesen: *Alsóladiskóc, Göröginye, Kárna, Kucsin, Leskóc, Morva, Szopkóc, Tavarnapolyánka, Turcóc, Valaskóc*.

Hetedik helyen is megemlítették Ungvárt, minden esetben hozzátéve, hogy „másfél-két napig szekereznek oda”: *Baskóc, Cernyina, Jankóc, Lukasóc*.

A külső vásárokat közül Ungvárhoz hasonlóan népszerű volt Zemplén megyében *Hanusfalva*, illetve az itt tartott vásárokat, bár ezt korántsem keresték fel annyian első helyen, és olyan távolságról sem, mint Ungvárt.

Hanusfalva „több árura forgalmas vásár” mind az úrbérrendezéskor, mind később. Út vezetett rajta keresztül Galíciába. Ez is közrejátszott abban, hogy *hetvennél több* Zemplén megyei faluból látogatták vásárait. Segítette az ide való vásárra sietőket az is, hogy a falvak lakóinak vallomása szerint „vámot sehol nem kell fizetnünk” *Hanusfalvára* menet. *Nechválpolyánka* lakói szerint a „naturálakat”, a föld termését érdemesebb volt Homonnán eladni, de „a bárányokat és juhokat viszont a négy mérföldre lévő *Hanusfalvára*” volt érdemesebb felhajtani. Olyan község nem találtatott Zemplén vármegyében, melynek lakói az 1770-es években csak *Hanusfalvát* nevezték volna meg vásároló helyként. *Őt község lakói* azonban *első helyen* említették *Hanusfalva* sokadalmaikat az általuk látogatottak közül: *Mihalykó, Oroszvolva, Petkóc, Tótízsep, Vavrinec*. Az alábbi községek *második helyen* említették: *Turcóc, Zsalobina, Polyena, Sztarina cum Dara, Csertész, Izbugyazbojna, Tótjesztreb, Oroszkrucsó, Györgyös, Hrubó, Jankóc, Alsóosva, Bodzás Kobulnica, Komoróc, Lomna, Mogyoróska, Prozsács, Remenye* és a már említett *Nechválpolyánka*. *Harmadik helyen* látogatták: *Tavarna, Varehóc*,

16. A csehszlovákiai helységek mai, hivatalos elnevezését ld. *Majtán M.* 1972.; *Seresné Szegőfi A.* 1983. munkáiban.

Alsócsébinye, Izbugyarokító, Kalenó, Radvány, Szukó, Oroszkázmér, Micsák, Poruba, Sztropkó (ez utóbbi maga is fontos vásározó hely), Mátyáska, Jeszenóc, Karna, Kladzány, Csaklyó, Dobra, Mernyik, Trepec. A Hanusfalvát negyedik vásárként megemlítő községek lakói még mindig 4 órán belül érik el a vásárait, bár egy-két falu lakói már olykor-olykor egy egész napot szekereznek idefelé: Tussa, Tussaujfalu, Pichnye, Varannóhosszúmező, Alsóhrabóc, Agyagos, Alsóladiskóc, Felsőladiskóc, Hencóc, Homonnaolyka, Leskóc, Hermány, Csicsóka, Kvakóc, Lukacsóc, Pakasztó, Repejő.

Az ötödik helyen Hanusfalvát felkeresők 8 óra, egy nap alatt érik el a vásárokat: Szopkóc, Alsókörtvélyes, Baskóc, Cernyina, Hor, Kucsin, Valkó.

Fél vagy egy napig szekereztek Hanusfalvára azok is, akik hatodik helyen említették meg mint vásározási helyet: Hegedűsfalva, Kolcshosszúmező.

Kevesebben, mindössze 26 községből jártak vásározni Eperjesre a Zemplén megyeiek. Ezek azonban – egy-két kivételtől eltekintve – valamennyien rangos helyen emlegetik az eperjesi vásárokat, amelyek valóban nevezetesek voltak. Eperjes számos kézművese, jelentős céhipara, Kassával és Rozsnyóval való jó összeköttetése, Lengyelországgal, Morvaországgal és Sziléziával az 1770-es években még virágzó kereskedelmi kapcsolata, mint a mágnes a vasreszeléket, vonzotta magához Zemplén megyéből is a vásárba járó falusi lakókat. Egyes községek lakói a város közelségét emelik ki, mások a „nyáron kiválóan járható utakat”, megint mások, hogy itt „mindenféle gabonát, aprójószágot” bármikor haszonnal adhatják el. *Petkóc* lakói őszintén megvallják azt is, hogy nem mindenki, csak „egyes lakosok Eperjesre . . . is járnak vásárba”. *Mátyáska* lakói „otthoni holmijaikat, dolgaikat” adják el itt.

Egyedüli vásározó helyként Eperjest csak Gercsely lókai neveztek meg. Első helyen említették: Micsák, Agyagos, Feketepatak, Mátyáska, Györgyös, Aranyospatak, Bacs-kó, Bisztra, Hermány, Zamutó, Oroszkrucsó, Detrik, Kobulnica, Mogyoróska, Proszács, Remenye lakói. Második helyen: Juszkoválya, Rudlyó, Mernyik és Valkó lakói. Harmadik helyen Oroszvolya. Negyedik helyen: Tótizsép, Vavrinc és Petkóc lakói. Ötödik helyen: Varannóhosszúmező lakói. Eperjest illetően nem az ott vásározó falvak száma nagy, hanem a sorrend érdekes, amennyiben a többség első helyen emlegeti az eperjesi sokadalmakat.

Eperjes mellett az *Abauj vármegyében levő Kassa szabad királyi városról kell szólnunk, és éppen Eperjes szomszédságában, mert bár Kassát alig 1-2 községgel látogatják többen, de a vallomásokból kihámozhatóan, számos Zemplén megyei község egyedüli vásározó helye Kassa. Csak Kassát jelölték vásározó helyül: Bánszka, Csábóc, Bacs-kó, Sztankóc, Techna, Szécspolyánka, Dargó lakói. Első helyen említették: Szilvásújfalu, Szécskeresztúr, Juszkoválya, Rudlyó, Gerenda, Kozma, Dávidvágás, Visnyó, Vehéc, Kereplye, Magyarizsép lakói. Második helyen: Kolbása, Tarnóka, Nagyruszka, Zebegnyő. Harmadik helyen egyetlen község lakói sem hozták szóba. Negyedik helyen: Pelejte, Egres és Hor lakói. Ötödik helyen: Kohány úrbéresei.*

Említettük már, hogy számos Zemplén megyei község lakói keresték fel a Szabolcs megyei *Kisvárdát*. Alsóberecki lakói vallották, hogy az újhelyi országos vásárokból, „aki baromvásárba akar menni, továbbmehet Kisvárdába”. Nagygéres lakói is megemlékeznek a kisvárdai „híres marhavásárokról”. Szinyér úrbéresei szerint „leginkább marhát s tulkokat venni alkalmas hely” Kisvárdá. Kisvárdá baromvásárai mellett azért is vonzotta a zempléni vásározókat, mert szoros kapcsolata volt Beregszászsal, Munkácsal, Debrecennel, a Rétköz falvaival, Ungvár városával. Közel lévén hozzá a Tisza, a kereskedők az itt megvásárolt árukat könnyen szállíthatták Szegedig. Titelig, ez utóbbi helytől fel s le a Dunán, messze térségeig.

Első helyen azonban csak Nagy- és Kiscigánd lakói említették a kisvárdai sokadalmakat, Második helyen: Kisgéres, Karcsa, Véke, Vécs, Nagytárkány, Kistárkány, Szinyér, Kisrozvágy, Nagykövesd, Szög és Alsóberecki lakói. Harmadik helyen: Töketer-

bes, Bottyán, Dámóc, Kaponya, Szentes, Nagyrozvágy, Pálfölde és Óros úrbéresei. Negyedik helyen: Királyhelme, Cséke, Zemplén, Szomotor, Szerdahely, Perbenyik, Luka, Csernyő, Nagyéres. Hatodik helyen említették Semjén lakói.

Az említett jelentősebb külső vásárok mellett néhány zempléni községből látogatják még a kurimai vásárokat (Sáros megye): Várehóc, Micsák, Oroszkrucsó, Sztropkó, Györgyös, Oroszvolya, Prozsács, Minóc, Nagybreznice. Sóvárra (Sáros megye) járnak az alábbi községekből: Agyagos, Aranyospatak, Bacskó, Bisztra, Hermány, Zamutó, Remenye. Bártfa vásárai (Sáros megye) kedveltek: Micsák, Sztropkó, Oroszvolya, Nagybreznice lakói körében. Miskolcra (Borsod megye) Gesztelyből és Kákról járnak, míg Szikszóra (Abaúj megye) Gesztely lakói szekereztek el fölöslegükkel.

Íme az a mozgástér és alkalom, amely minduntalan arra készítette a 18. század utolsó harmadának Zemplén megyei lakóit, hogy megélhetés, árucseré vagy pénzszerzés okán szerencsét próbálni induljanak, nyereséggel vagy veszteséggel adjanak-vegyenek. Nem kell hozzá túlzottan gazdag fantázia, hogy magunk elé varázsoljuk a vásári sokadalmak nyüzsgő, kerengő forgatagát, milliányi árujával, lacipecsenyés sátraival, kikiáltóival, bohócaival, mutatványosaival, könyves sátorokkal, levelet, üzenetet cserélő ismerősökkel, egymás tenyerébe csapó alkuszaival, áldomást ivó, a jó vásárra koccintó eladóival, vevőivel, a zsebmetszőkkel, tolvajokkal, csalókkal, a vásárfiát váró otthonmaradottakkal . . . Gazdag és színes világ ez, tele zenebonával, tarkasággal, szegénységgel és pompával. Céhes öntudattal, nemesi göggel, jobbágyi alázattal és rafinériával, melyeknek egyike sem hiányzott a vásárokból, sokadalmakból . . .

Voltak azonban olyan falvak is, amelyek alig-alig részesültek az adás-vevés e világi zsvivallyal, irracionális és mégis ésszerű forgatagával színezett jeles alkalmak áldásaiban és veszteségeiben. Néhány község vásározási szokásairól – Pazdics, Felsőosva, Hosszúláz, Palota, Leányvár, Olykakriva, Velopolya, Rohoznyik – vagy a vallomások hiánya, vagy a vallomástevők elhallgatása miatt semmit nem tudunk. Legfeljebb feltételezhetjük, hogy a hozzájuk közel eső mezővárosok sokadalmait keresték fel, de ezt megkérdőjelezzük azok a vallomások, melyek szerint sok község lakói az 1 napi járóföldre levő Kassát, Eperjest vagy a másfél-két napi járóföldre eső Ungvárt keresték fel legszívesebben.

Néhány község lakóinak vallomásából pedig éppen arról értesülünk, hogy közel-távol nincs hozzájuk elérhető vásár. Topolya lakói keservesen panaszoznak, hogy „nincs a közelben város”, a távoli vásárok „megközelítésében az igen rossz utak is gátolják” őket. Hosztovica, Pcsolina, Zboj, Sztakcsinrosztoka, Ulics egyformán a közeli városok, vásározási alkalmak hiányát panaszozzák, mint a közösség kárait. Kudlóc lakói egykedvűen állapították meg: „sem kárunk, sem hasznuk” nem származik a vásárok hiányából, a városok távolságából. Habura lakói ajkáról is felfakadt a panasz. Nem elég, hogy vásározó hely nincs a közelükben, „sem fogatos munkával, sem gyalogszerrel nincs módjuk pénzt keresni, mivel közelükben semmilyen város nincs”.

Íme hát a paraszti vallomásokból feltáruló valóság tarka forgataga. Elidőzhetnénk az egyes jelenségek magyaráztatásánál, a vásári jellemzők felidézésénél, de hogy ne raboljuk az olvasók türelmét fölöslegesen, zárjuk dolgozatunkat néhány jellemző adatsorral.

A Zemplén vármegyei községek vásározási szokásai

Hány vásárt említenek	Hány község
Hét vásárba járnak	6 községből
Hat vásárba járnak	36 községből
Öt vásárba járnak	39 községből
Négy vásárba járnak	40 községből
Három vásárba járnak	69 községből
Két vásárba járnak	77 községből
Egyetlen vásárba járnak	110 községből
Bizonytalan számú vásárba járnak	50 községből
Ismeretlen	8 község
Vásár hiányára panaszkodik	8 község
Összesen:	443 község

A Zemplén megyei lakosok által látogatott vásárok

Belső vásárok:	Hány községből látogatják?
Homonna	187 településről
Sztropkó	117 településről
Sátoraljaújhely	113 településről
Varannó	103 településről
Nagymihály	97 településről
Gálszécs	96 településről
Zemplén	39 településről
Királyhelmec	31 településről
Lelesz	18 településről
Tóketerebes	15 településről
Tárkány	2 településről
Szinna	0 településről
Patak	6 településről
Mád piacaira	2 településről
Tarcal	1 településről
Tállya	3 településről
Tokaj	4 településről
Toicsva	2 településről
Bodrogkeresztúr	6 településről

„Hegyalján”	34 településről
Külső vásárok:	
Ungvár (Ung megye)	69 településről
Hanusfalva (Sáros megye)	70 településről
Eperjes (Sáros megye)	26 településről
Kurima (Sáros megye)	9 településről
Sóvár (Sáros megye)	7 településről
Bártfa (Sáros megye)	4 településről
Kassa (Abaúj megye)	26 településről
Szikszo (Abaúj megye)	1 településről
Kisvárd (Szabolcs megye)	31 településről
Miskolc (Borsod megye)	2 településről

Táblázatunk a Zemplén megyei lakosság által látogatott belső és külső vásárookra vonatkozóan hordoz információkat. Mindezek mellett azonban a jobbágyi vallomásokból egyértelműen kiderül, hogy néhány község lakói több-kevesebb rendszerességgel piaci kapcsolatokat tartottak fenn Lengyelországgal is. Erről vallanak *Nagybreznice lakói*: Közel van Lengyelország – mondották – így módunk van kereskedni. Néhány község lakói éppen arról panaszkodnak, hogy újabban haszonvételüknek ez a módja eltiltatott. Ebből a szempontból *Nechval Polyanka* lakóit érdemes meghallgatni: „Juhot, kecskét, bárányt vásárolunk, s ezt haszonnal eladjuk. Ez jelenti a kereskedést nálunk. Régebben Lengyelországban szarvasmarhával is kereskedtünk, míg meg nem tiltották”.

Több mint húsz zempléni ruszin és szlovák község úrbéresei vallották, hogy bort fuvaroznak több-kevesebb rendszerességgel. A borfuvarozás céljaként leggyakrabban Lengyelországot, fuvaroztatóként pedig a lengyel és zsidó kereskedőket nevezték meg. *Tótvölöva, Papina* és más községek vallomásaiból fény derül arra is, hogy a Lengyelországból visszavezető út sem telt el haszontalanul. Visszafelé elsősorban a Magyarországon kedvelt és sokak által keresett finom lengyel vásznat fuvarozták. Az említett két község lakói erről így vallottak: „Bort fuvarozunk Lengyelországba, visszajövet pedig lengyel kereskedőknek vásznat szállítunk Debrecenbe, így tudunk pénzt keresni”.¹⁷

17. Vö. *Udvari I.*, 1988/a.

IRODALOM

- Bácskai V.–Nagy L.*,
1984. Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban. Bp. H. Balázs É. Makkai L. (szerk.)
1962. Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. Bp.
- Benda Gy.*,
1973. Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Számok és történelem 1. KSH.
- Danyi D.–Dávid Z.* (szerk.)
1960. Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Bp.
1975. Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz. Történeti statisztikai tanulmányok 2. Bp.
- Fényes E.*,
1851. Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pest
- Gyimesi S.*,
1975. A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp.
- Erdélyi J.*,
1846. Nemzeti iparunk. Pest
- Horváth M.*,
1840. Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. Budán. Kovacsics J. (szerk.)
1963. Magyarország történeti demográfiája. Bp.
- Lipszky I.*,
1806. Mappa generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum. Pest
- Magda P.*,
1819. Magyarországnak és a határt őrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest
- Majtán M.*,
1972. *Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. (Szlovákia falunevei az elmúlt 200 évben) Bratislava*
- Nagy E.*,
1957. A paraszti áruértékesítés problémái az úrbérrendezés idején. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historia I.* Bp.
- Páll I.*,
1987. A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében. *Borsodi Művelődés.* XII. 3. sz. 48–54. Miskolc
- Seresné Szegőfi A.*,
1983. Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870–1983. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 16–18. Miskolc.
1987. A dadai járás parasztjainak vallomásai. 1772. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 3. Nyíregyháza.
- Takács P.*,
1988. Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és vásároló szabolcsiak történetéhez. (Megjelenés alatt a nyírbátori Báthori István Múzeum kiadványában).
- Thirring G.*,
1938. Magyarország népessége II. József korában. Bp.
- Udvari I.*,
1988. Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. In: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai.* XXII. szerk. *Bencsik J.–Viga Gy.* Miskolc, 1988. 48–62.
1988a. Mária Terézia korabeli Zemplén megyei szlovák nyelvű paraszti bevallások lengyel vonatkozásairól. *Borsodi Szemle.* 1988. 4.

Viga Gy.,

1988. Néhány szempont a táji munkamegosztás néprajzi vizsgálatához (észak-magyarországi példák alapján). Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXV–XXVI. Miskolc, 1988. 559–572.

ERGÄNZUNGEN ZUR GESCHICHTE DER MÄRKTE IN ZEMPLÉN UND DES MARKTVOLKES UNTER DER EINWOHNERSCHAFT VON ZEMPLÉN IM 18. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Eines der interessantesten Burgkomitate des geschichtlichen Ungarns war Zemplén. Während der Zeit der Herrschaft Josef II. lebten im Burgkomitat in 454 Ortschaften in 29 888 Häusern 38 765 Familien. Die Zahl der Einwohnerschaft betrug 209 861. Die Bevölkerungsdichte des ein Gebiet von 6195 Quadratkilometern umfassenden Burgkomitates war 33,9 Einwohner pro km². Unter der Herrschaft Maria Theresias wurden gleichzeitig die Frondienste geordnet und die Dörfer entsprechend ihrer ethnischen und Glaubenszugehörigkeit erfaßt. Die Ordnung des Frondienstes geschah in 441 Ortschaften. Bei der Erfassung nach Ethnik und Glauben wurden 410 Ortschaften aufgenommen. Diese zeitlich nah zueinander fallenden Daten haben auch Informationen über die ethnische und glaubensmäßige Gliederung der Einwohnerschaft des Burgkomitates bewahrt.

Nach im *Lexikon locorum* (1772) vereinigten Angaben waren 22 der 410 Ortschaften Zempléns Landstädte (in der Zeit Josef II. 26), 388 Dörfer (pagus) (bei der Vokszählung Josef II. – 1785 – war die Zahl der oppidum 26, der Ortschaften 417 und es wurden auch 9 praedium, Pußtasiedlungen, aufgeführt, die bewohnt waren). In den von Maria Theresia erfaßten Ortschaften wurde in 109 die ungarische, in 151 die slowakische, in 149 die ruthenische, in 3 die deutsche und in 1 die tschechische gebraucht. In den damals zusammengeschriebenen Dörfern und Siedlungen war in 140 eine griechisch-katholische Parochie, in 68 eine römisch-katholische, in 60 eine reformatische, in 1 Ortschaft befand sich ein evangelisches Pfarramt.

Das Komitat Zemplén war nicht nur ethnisch und glaubensmäßig stark gegliedert und bunt. Das sich von der polnischen Grenze bis zum Unterlauf der in die Theiß mündenden Flüsse Bodrog und Sajó hinziehende Burgkomitat Zemplén war auch in Bezug auf die Umgebung, regional charakteristisch gegliedert. So waren Hegyalja, Bodrogeköz, Hegyköz, das Szerencser Hügelland, die Harangoder Ebene, das Hernádtal, Vihorlat, die Beskiden, um nur die charakteristischsten zu nennen, Teile des Burgkomitates Zemplén. Diese Gliederung der Gegend bestimmte auch die Lebensumstände der Bevölkerung, ihre Beschäftigungen. Die Beschäftigungen der Bewohner verschiedener Regionen wichen bedeutend voneinander ab. Das brachte die Einwohner der Dörfer des Burgkomitates Zemplén dazu, daß sie neben der Wirtschaft der Eigenversorgung auch regelmäßig untereinander Waren, Produkte austauschen. Die Märkte haben als eine wichtige Rolle im Leben der Einwohner der Dörfer gespielt. Darüber haben die Hörigen selbst in der Zeit der Ordnung der Frondienste berichtet, die während der Herrschaft Maria Theresias stattfand. Aufgrund der bäuerlichen Berichte versuchten wir die Marktbräuche der Bewohner des Komitates Zemplén zu verfolgen.

Im Jahre 1772 wurden von den Einwohnern der 441 Ortschaften 29 Märkte regelmäßig besucht. Davon befanden sich 19 Märkte im Burgkomitat Zemplén, 5 im Burgkomitat Sáros, 2 im Burgkomitat Abauj, 1 im Burgkomitat Borsod, und je einer im Burgkomitat Szabolcs und Ung.

Der bekannteste und beliebteste Markt im Burgkomitat Zemplén war in Homonna, wohin die Einwohner aus 187 Ortschaften kamen. Homonna wurde in der Beliebtheit von Sztrapka gefolgt, wohin die Einwohner von 117 Ortschaften kamen, dann folgte Sátoraljaújhely mit 113 Ortschaften und Varanno, wohin aus 103 Ortschaften die Bewohner zum Markt kamen. Bedeutend als Markt waren noch in Zemplén Nagymihály und Gálszécs.

Außerhalb des Komitates waren unter den markthaltenden Städten und Landstädten die Märkte von Hanusfalva und Ungvár am besten aus den Dörfern des Komitates Zemplén besucht. Die Einwohner Zempléngingen aber außerdem auch noch auf die Märkte von Eperjes, Kurima, Sóvár, Bártfa, Kassa, Szikszó, Kisvárdá und Miskolc über die Grenzen des Komitates hinaus.

Péter Takács–István Udvari

AZ ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI FUVAROSOK (Egy sajátos „vállalkozói” forma a hagyományos árucserében)

VIGA GYULA

A fuvarosok (szekeresek, furmányosok, furmanok), a szárazföldi közlekedés és szállítás napszámosai, rendkívül izgalmas feladatot, s számos önálló témát kínálnak a népelet kutatója számára. Valódi jelentőségüket két, egymásnak látszólag ellentmondó tényező sajátos „eredőjeként” érthetjük meg.

Az egyik oldalon azok az adatok és érvek sorakoznak, amelyek a középkori, sőt, Magyarországon a 19. századi utak állapotáról, a szárazföldi közlekedés nehézségeiről szólnak. Bár a 13. századtól Európa roppant fontos és forgalmas úthálózatot hozott létre, a 18. századig mégis, szinte bénult a szárazföldi közlekedés. Ez nemcsak a kereskedelmet nehezíti, hanem az emberi kapcsolatokat, ám mégis, főleg az árucserét, a fejlődő gazdaságok meghatározó jelentőségű eszközét hátráltatja a szállítás nehézsége.¹ Igaz – amint Braudel, Fernand fogalmaz – az út „ha rossz minőségű is – állandó közlekedési vonalat jelent, amely a táji lehetőségekhez alkalmazkodva lett kijelölve. Az utasok a korlátolt lehetőségek foglyai! Soha nem lehetett lemondani a szervezett útvonalról. Utazni annyit jelent, mint másnak a segítségére szorulni.”² Hasonlóan mostohák az útviszonyok hazánkban is, s bár – Magda Pál szerint – Pozsony, Nyitra és Bars megyék mellett, régióinkban Szepes, Abaúj és Zemplén vármegyéknek vannak a legjobb útjai, e tájon is sok nehézség gátolja a szállítást.³ A közlekedés és szállítás fejletlensége miatt – Balogh István szerint – még a 19. században is katasztrófát jelent egy-egy vidék számára a rossz termés, miközben 100–200 km távolságra eladhatatlan feleslegek halmozódnak fel,⁴ s nem véletlen, hogy a 18. század végétől kezdve a gazdasági reformgondolatokban állandóan jelen van az, hogy a közlekedés és szállítás a hazai ipar- és gazdaságfejlődés szempontjából is meghatározó jelentőségű kérdés (pl. Berzeviczy Gergely).⁵ Egyik oldalon tehát a járhatatlan utak, nehézségek hangsúlyozása,⁶ a másikon pedig az a letagadhatatlan tény, hogy a szállítás, a fuvarozás mindezen nehézségek ellenére zajlott. Különbféle áruk tömege kel útra és jut el rendeltetési helyére, dacolva a rossz úttal, rossz közbiztonsággal. 1516-ban a tiszaluci vámnak egy negyedév alatt 623 darab só és 315 darab sínvas volt a bevétele,⁷ Gömörből pedig a 19. század 40-es éveinek közepén évi 5000 szekér nyersvas és öntvény indult útnak, a vasárúk

A tanulmány az MTA–Soros Alapítvány támogatásával készült.

1. Braudel, F. 1985. 414. 429.
2. Braudel, F. i. m. 416.
3. Magda P., 1819. 96.
4. Balogh I., 1965. I. 359.
5. Gráfik I., 1978. 126–128.
6. Györffy I., 1922. 160–161.
7. Iványi B., 1906. 14.

mellett.⁸ De másutt is nagy volumenű forgalomról tudósítanak a vámnaplók,⁹ s a *Keresztúri Literátus Ferenc* által 1565. június 21-től 1567. március 8-ig vezetett tokaji vámnapló kb. 10 ezer átkelő utas nevét tartalmazza, az országrész városain kívül főleg *Zepmlén, Szabolcs, Abaúj, Gömör, Bereg, Ung, Ugocsa, Szatmár* és *Bihar* megyékből.¹⁰ Ha csupán végig gondoljuk a nagy tömegű gabona-, bor-, kő-, fa- stb. forgalmat, akkor aligha vitathatjuk el a hazai fuvarozás jelentőségét. S ha mindezt szembesítjük a fentebb vázolt nehézségekkel, akkor látnunk kell a szekerezés folyamatában a generációk alatt felhalmozódott tapasztalatokat, a rakodás, fogatolás, hajtás stb. megmegújuló örökségét. Mindez kétségkívül – e vonatkozásban is – felértékeli a hajdan volt ember tudását, alkalmazkodóképességét, amely a kényszerítő életszükséglet hatására formálódott. Ez a vándorlás összeegyeztethetetlen a jobbágyi létforma vélt „röghözkötöttségével”, mozdulatlanságával is – amint arra már másutt is utaltam.

Ha a fuvarosságot a hagyományos tevékenységi formák rendszerében vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy sajátos *specializálódásról, szakosodásról* van szó, ami nem elsősorban technikai-technológiai szakosodást jelent, hanem a társadalmi munkamegosztás rendjében képvisel sajátos státust. A fuvarozás ugyanis jelen van a jobbágy-paraszti létforma hétköznapijaiban is, s az ebben való részvétel, szakosodás elsősorban a táji gazdasági-kulturális adottságok, valamint az anyagi kondíció kérdése. Ebből is következik, hogy a fuvarosság a társadalom különböző rétegeiből kerül ki, pontosabban a szállításban részt vevők társadalmi-gazdasági szempontból a magyar társadalom rendkívül differenciált rétegét alkották,¹¹ ugyanakkor – a középkortól meglevő, meghatározó területi csomópontjai mellett – különböző tájak népének életében is megjelenhetett időszakosan a fuvarozás jelentősége a megélhetésben, összefüggésben az ipar, kézművesség, s a mezőgazdálkodás lokális történéseivel. Voltak szekeres központok, amelyek generációk során át megőrizték megkülönböztetett szerepüket az árucserre nagytáji kapcsolataiban, másutt rövidebb-hosszabb idő után alkalmi fuvarossággá süllyedt vissza ez a tevékenység.

Bár *Heckenast Gusztáv* rámutat, hogy az Árpád-kori *Szekeres* falunév mögött (pl. a későbbi Szepsi helyén levő település) királyi szekeresek, specializálódott szolgáltatók lakóhelyét kell értenünk,¹² mégis úgy vélem, hogy a fuvaros központok kialakulása a városi és mezővárosi hálózat, a középkori területi-gazdasági munkamegosztás, nem utolsósorban a kontinentális kereskedelembe való fokozott bekapcsolódás velejárója volt. Régiókban ennek különösen jól kitapinthatók az előzményei a nagy múltú felvidéki szekeresség vonatkozásában, hiszen nem csupán a gazdaságtörténet tényei ~~utalnak a lengyelországi és felső-magyarországi kereskedelemre, s ezek tágabb kapcsolattrendszerére, hanem a magyar–szlovák és a magyar–ruszin érintkezés nyelvi és esz-köztörténeti adatai is. A magyar fogatolás és szekerezés hatását mind a szlovák (kocsi és kocsis megfelelői, s az azokból képzett szavak, taliga, s – szóösszetételekben – szeker szavunk stb.), mind a ruszin nyelvben (hámfa, gyeplő, löcs, marokvas, fék, saroglya, kantár, kocsi, kocsis, hintó stb.) jelentős szócsoporthatás tanúsítja, ami azt jelzi, hogy nem csupán a kereskedelem és az árucserre vonatkozásában kell számolnunk az interetnikus érintkezés jelentős mozzanataival, hanem ebben a kapcsolattrendszerben alakult, fejlőd-~~

8. Gallo, J. 1973. 82–83.

9. Pálmány B., 1985. 179–180.

10. Szabó I., 1934. 93–94.; Szabó I., 1969. 237.

11. Gráfik I., 1983. 27.

12. *Heckenast G.*, 1970. 15.

dött a történeti Felső-Magyarország szállításának eszközkészlete is. A szlovák és ruszin nyelvi átvétel a szlavisták a 16–17. századtól már meggyőzően tudják adatolni.¹³

Domanovszky Sándor a mázsaszekér kapcsán mutat rá, hogy a nemzetközi kereskedelem szempontjából nagy jelentőségű, nagy méretű társzekér egyik elterjedési területe – a Dunántúl és a Kisalföld mellett – éppen a *Felvidék*, ami aláhúzza jelentőségét a kontinentális kereskedelemben. A 15. században meghatározó jelentőségűek itt már a lengyelországi árucserre-kapcsolatok.¹⁴ A mázsaszekér kapcsán régióinkban elsősorban *bányatermékek, réz, ólom, acél, vas, viasz, faggyú* szállításáról szólnak a források,¹⁵ így joggal gondolhatjuk, hogy amikor a 16. században a lényegesen mozgékonyabb *kocsi* átveszi – az egyébként formájában fentmaradó – társzekér szerepét, akkor nem csupán a fuvarozó eszközökben végbement változások egy szakasza zárult le,¹⁶ hanem a kereskedelem átalakulásának is. Bizonyára a belső kereskedelem fellendülését is jelzi ez a változás, amittől kezdve a közép-európai típusú szekér, ill. annak táji és funkcionális változatai még évszázadokon át szolgálták a szomszédos tájak, de a különböző tartományok és országok javainak cseréjét is.¹⁷ A nagy amplitúdójú szállítás tárgyát még sokáig a ritka, viszonylag kevés helyen fellelhető ásványi anyagok – főleg só és fémek – képezik, de egyre erőteljesebb forgalmat indukálnak a gazdaság differenciálódása, a táji eltérések, s a társadalmi munkamegosztás is.

Bár kétségtelen, hogy a nemesség az árucserre és a szállítás mozzanatainál mindig jelen van, s pl. Gömörben nemes fuvarosok is vannak már a 18. században,¹⁸ a feudallizmus idején is részesei a szállításnak a *jobbágyság fuvaros elemei*.¹⁹ A *hosszú fuvar* sokáig jelentett robotterhet a jobbágyság számára, ám mellette lépten-nyomon felbukkannak a bérfuvarozás²⁰ és a közvetlen termékcserre különböző formái is. E vonatkozásban csupán néhány példát említek, mert alább a kérdésre még történik utalás. A 18. században a taktaközi Csobaj jobbágysági pénzkereseti célból szekerekkel járták a Hegyalja városait és vásárait, ahol *követ* és *trágyát* fuvaroztak.²¹ A Heves megyei *Egerbakta* 22 jobbágysága közül – az 1725-ös összeírás szerint – 13-nak a fuvarozás volt a fő foglalkozása.²² De különösen pregnáns példaként említhetők a 17–18. századi Gömör megye jobbágysági, akik messze a megyén kívül fuvaroztak és kereskedtek a vassal, s akik életében határozott minőségi romlást jelentett, ha csökkent a vaskereskedelem lehetősége.²³ Ez utóbbi persze határozottan arra figyelmeztet, hogy a jobbágysági szállítás és kereskedelem szempontjából erőteljes különbségek voltak a táji adottságok, életmód-stratégiák, s a földesúri gazdálkodás rendszere alapján, mégis, a 18–19. században egyre inkább számolnunk kell egy fuvaros zsellérréteg kialakulásával, s a jobbágyparaszti osztály mind fokozottabb részvételével az árucserre folyamatában.²⁴

Úgy vélem, ezen a ponton már határozottabban megragadható a fuvarosság társadalmi helyzete, s némiképp – régióink vonatkozásában – szűkíthető is „szóródásuk” a

13. *Lizanec, P. M., Kniezsa I. és Gregor F.* kutatási eredményeiről összegezően: *Paládi-Kovács A.*, 1984. 161–162.

14. *Domanovszky S.*, 1979. 108–116. passim.

15. *Domanovszky i. m.* 108.

16. *Domanovszky i. m.* 103., 128.

17. *Kós K.*, 1972. 21.; *Gráfik i. m.* (1983) 7.; *Kós K.*, 1976. 98.

18. *Ila B.*, 1976. 405.

19. *Szabó i. m.* (2969) 237.

20. *Hoffmann T.*, 1963. 307.

21. *Páll I.*, 1986. 107.

22. *Soós I.*, 1975. 160.

23. *Ila i. m.* 402–403.

24. *Hoffmann i. m.* 319–320., 337.

társadalmi hierarchiában. S bár nyugat-európai példák tanulságait fogalmazza, igazak nálunk is *Braudel, Fernand* megállapításai: „Aratás vagy szüret után és a téli hónapok alatt a fuvarozás a második foglalkozása a nyugati parasztok millióinak, akik elég sovány fizetéssel beérik. Szabad idejük ritmikus változásai jelzik a szállító tevékenység intenzitásának az ingadozását. Akár szervezett, akár nem, a személy- és áruszállítás mindenütt az emberiség szegény, de legalábbis a szegényebb rétegeinek feladata.”²⁵ A domb- és hegyvidéki régiókban ez az összefüggés különösen jól kitapintható. A szűk határ, a gyenge minőségű termőterület munkaigénye (főleg ígás munkáé) aránylag csekély, a magasabb térszineken alig valami. Minél kevesebb a földművelés lehetősége, annál több a szabad kapacitás – a fuvar lehetősége is. A fuvarosok így zömmel a kiscsüpp parasztságból kerülnek ki, részben pedig a zsellérek közül, már akik megteremtik önmaguk számára ezt a lehetőséget: a fuvarosság elérendő cél és modell is a domb- és hegyvidéki népesség szegényei számára. De az alapvető rendező elv e vonatkozásban is a mezőgazdálkodás éves ciklusa, rendje, s a nagy munkák elmúlta a népesség egyre nagyobb tömegeit engedi át a szállítás feladatainak. (Különösen az erdei fuvarozásnak.)

A mezőgazdálkodás lehetőségei mellett természetesen alapvetően meghatározták a fuvarozás lehetőségét a nyersanyagbázisok, s a kézművesség színvonala. Ennek megfelelően sajátos, specializálódott fuvaros vidékek, falucsoportok alakultak ki, amelyek más-más tájakat, eltérő távolságokat jártak be, más-más anyagi részesedést, lehetőséget teremtve önmaguk számára. A városok, fejlettebb és népesebb mezővárosok általában is indukálták az őket körülvevő fuvarosság kialakulását,²⁶ de a felvidéki városok és mezővárosok szinte valamennyi számottevő kézművesipari ága, sőt a falusi kézművesség egyes ágai is összefonódtak az őket kiszolgáló fuvaros népességgel. Természetesen itt az egyes családok, s kisebb csoportok anyagi lehetőségei igen széles skáláját teremtették meg a szállítók típusainak, melynek felső szintjén a fuvarozó, s ebben számos kedvezményt élvező nemes ember,²⁷ a szolgákat foglalkoztató, olykor több tucat fogattal is rendelkező kereskedő – fuvaros áll, az alsó szintjén pedig az 1-2 lovas, gyakran föld nélküli, mindenféle alkalmi fuvar elvállaló szegényember.²⁸

Nincs lehetőségünk arra, hogy az Északi-középhegység és a Felvidék valamennyi iparágát, ásványi nyersanyagkincsét és termelvényeit számba vegyük, ám a fuvarosság egyes csoportjainak, táji-tevékenységi típusainak vázolásához elengedhetetlen néhány felsorolása.

Az északi régió erdővidékein, a mai Magyarország területén a Zempléni-hegységtől a Börzsönyig a fuvaros munka alaprétégét a fa közelitése és szállítása jelentette. Ez a tevékenység a népesség jelentős részének az esztendő egyik felében, ősztől tavaszig adott kenyeret, ám különösen a 18–19. században kibontakozó kincstári, ill. állami erdőgazdálkodás a hegyvidékeken állandó bérmunkás csoportokat akkumulált a szállítás munkájára. A 19. században a fuvarosok, tengelösök (Börzsöny hg.) az erdőmunkások sajátos rétegét képezik, akik a kevés földű, igaerővel rendelkező jobbágyok közül kerültek ki.²⁹

Már a 18. századból adatolható a robotteher mellett a bérfuvarozás is. Pl. *Rimóc* (Nógrád m.) lakosainak vallomása szerint: „. . . néha mikor a bodnárok az uraság erdejében dongát hasogatnak bérért szekerezünk.”³⁰

25. *Braudel* i. m. 425.

26. *Kós* i. m. (1972) 19.

27. *Hógye I.*, 19986. 242.

28. *Kiss L.*, 1981. 120–163.

29. *Katona I.*, 1965. II. 394–395.

30. *Havassy P.*, A palóc centrum falvainak gazdasága és társadalma a XVIII. században. (Kézirat.) Ezúton köszönöm meg a szerző segítségét, hogy kéziratban levő tanulmányát rendelkezésemre bocsátotta.

A 17–19. században jelentős munkát ad a fuvarosoknak az északról vízi úton érkező faanyag továbbszállítása. Már a 17. században jelentős tömegű fa érkezett a Vágon *Liptó, Túróc, Trencsén* megyékből, amit a komáromi szekeres gazdák szállítottak tovább az ország belseje felé.³¹ Nagy jelentőséggel bírt a Garam vízi útja is.³² A Tiszán szálakon érkező fát a kikötőkből Bereg, Szatmár, Szabolcs, Zemplén, Heves és Szolnok megyék jobbágy-paraszt fuvarosai továbbították rendeltetési helyére.³³ A múlt század második felétől a kitermelt fát a vasútállomásokra fuvarozták a paraszt szekeresek tömegei. Az épületfa, gerenda, deszka, zszindely mellett szekerek ezrei hordták évszázadokon át az Alföldre a felvidéki fa háziipar százféle portékáját is.

A fuvarosok gyakran maguk is kereskedtek a fával: a közös erdőből járandóságként kapott, vagy pénzen váltott fát árulnak Pest, Vác, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Sárospatak piacán, vagy az Alföldre szekereznek vele, ahol gabonára, élelemre cserélik.

A fa fuvarozása – hasonlóan az erdőmunka más területeihez – az északi régió népességénél e tevékenység alaprétegéhez tartozik, amihez bármikor szívesen nyúl, ha rászorul.

Nagy volumenű szállítás, s fokozatosan specializálódó fuvaros réteg állt a különféle ércek, de elsősorban a *vas* bányászatának és feldolgozásának szolgálatában. Bár *Sztudinka Ferenc* szerint a *Szepes, Liptó* és *Zólyom* megyei nagyfuvarosok azok, akik a vas fuvarozásában „uralkodnak”,³⁴ a hazai vasércbányászat területi átrendeződésével párhuzamosan³⁵ egyre inkább a történeti Gömör területére koncentrálódott – az északi régióban – a vasérc kitermelése és feldolgozása.

A vaskövet a bányák többségénél szekéren kellett a kohóig szállítani,³⁶ s maga a vas feldolgozása és értékesítése is elképzelhetetlen volt a fuvarozás nélkül. A gömöri fuvarozás, mint jellegzetes, az itt élő ember karakteréhez tartozó tevékenységi forma³⁷ kialakulását kétségkívül a vasgyártásnak köszönheti.³⁸ Gömörben a fuvarozás annyira általános tevékenység volt, hogy a 17–18. században egész falvak léteztek, amelyek lakói erre a foglalkozásra specializálódtak. Belőlük már a 17–18. században jellegzetes foglalkozási réteg kezdett kialakulni, amely nem sorolható sem az iparosok, sem a kereskedők, sem a földművesek közé.³⁹ A szekeresek szállították a bányákba a fát, s ők fuvarozták a kohókhoz a faszenet is. Mivel a bányák és a hámorok sokáig a földesurak kezében voltak, valószínűleg robotteherként nehezedett a fuvarozás a jobbágyság egy részére,⁴⁰ ám igen hamar kialakul a bérfuvaros-kereskedők vállalkozó típusa, elsősorban a kész vasárak értékesítésére.

Az Alföldre vonuló vasas szekerekről gyakran történik említés a vámnaplókban. (Ezt fentebb a tokaji és tiszalúci vám kapcsán említettem.) Nógrád megyében a 17. században vasas szekerektől 1 sing vas vámot szedtek.⁴¹

A gömöri fuvarosok hordták szét távoli tájakra azt a sokféle vasárut, ami a vasverőket, hámorokat elhagyta. *Márkus Mihály* révén a mecenzéfi vasárak jelentőségét

31. *Kecskés L.*, 1987. 192., 215.

32. *Fényes E.*, 1847. I. 59–60.

33. *Cseri M.*, 1986. 211–212.

34. *Sztudinka F.*, 1901. június 23. 2.; *Sztudinka F.*, 1911. 107.

35. *Zsámboki L.*, 1982. 13–48.

36. *Paládi-Kovács A.*, 1985. 313.

37. *Andrásfalvy B.*, 1972. 145.

38. *Gallo i. m.* 68.

39. *Gallo i. m.* 67–68.

40. *Heckenast G.*, 1987. 81.

41. *Pálmány i. m.* 180.

különösen jól ismerjük: ezekkel lényegében az ország egész területére eljutottak, fellelhetők voltak Moldvában, Bukovinában, sőt Galíciában, Lengyelországban is. A karavánokban haladó szekereken *kapák, láncok, ácskapcsok*, s számos egyéb vasáru utazott, amelyek egy részének szerepe volt távoli tájak eszközkultúrájának formálásában is.⁴²

Az évszázadokon át működő gömői fuvarozást a vasipar koncentrációja és a nehézipar szolgálatában kiépített vasúthálózat kialakulása vetette vissza. A kapitalizálódás, a társadalmi munkamegosztás differenciálódása kiszorította a gazdasági életből a kereskedő-fuvaros típusát is. Jelentőségük hanyatlásához – az említettek mellett – az is hozzájárult, hogy a történeti Magyarország egész területén korábban ismert gömői iparosok (tímárok, csizmadiák, gubások, posztókészítők, szabók) nem tudták állni a versenyt a gyáripar készítményeivel, s így a fuvarozásnak az az ága is visszaesett, amely korábban ezek termékeit szállította a vásárookra.⁴³

Mivel az előbbieken részletesen taglaltam a gömői fuvarosság jelentőségét, röviden meg kell szakítani a téma fő vonulatát, s foglalkozni kell a fuvarosság szervezeti kérdéseivel. Ez a kérdéskör éppen a gömői fuvaroshagyományok kapcsán érdemel külön is említést.

Gráfik Imre a szállítás szervezetéről értekezve a következőket írja: „Vizsgálataink arról győzték meg bennünket, hogy a szállítás és a közlekedés XVIII–XIX. századi legnagyobb kiterjedésű szakaszaiban sem hozott létre olyan mértékben elkülönült szervezeteket, formációkat, melynek eredményeként a résztvevők a társadalmi rétegződés és munkamegosztás alapvető arányait megváltoztató módon kikerültek volna a paraszti életmód, életforma rendjéből.”⁴⁴ Bár a fentiekben ennek igazságát magam is igyekszem hangsúlyozni, mégis meggondolkoztatok e vonatkozásban a specializálódás bizonyos adatai és összefüggései. Adataink szerint a történeti Magyarország öt pontján működtek önálló fuvaros céhek: *Pozsony* (1818), *Kőszeg* (1840), *Győr* (1759), *Pest* (1733), *Buda* (1700). (Zárójelben a privilégium keltezése.)⁴⁵ Ezekhez számíthatjuk – más vonatkozásban – a bérkocsis céheket is: *Sopron* (1669), *Pest* (1827).⁴⁶ Az ország keleti feléből és a Felvidékről nem tudunk privilegizált fuvaros céhekről. Igaz, *Ila Bálint* említ kettőt *Gömörből* (*Jolsva* és *Csetnek*),⁴⁷ ám ezek szervezetenként nem azonosak a céhekkel, hanem – *Rozsnyó*, *Kövi* és *Róce*, valamint a *Murány-völgy* fuvarosait egyesítő – sajátos társulati formát képviselnek. *Gallo, Ján* tanulmánya feltárta az „Ország”-nak, „Kereskedő Társaság”-nak nevezett fuvarosság történetét, s így ma már ismert, hogy ez a szervezet elsősorban a gömői vas szállítására alakult, pontosabban a gömői fuvarosok számának növekedésével, a Gömör és az Alföld közötti árucserre kiszélesedésével párhuzamosan a konkurencia elleni védekezést igyekezett szolgálni.⁴⁸ A murányvölgyi fuvarostársulatról a 17–18. századból jelentős iratanyag maradt fent, de tagjai már a 16. században is jelentős szerepet kaptak a gömői gazdasági életben. A céhekhez hasonlóan sajátos autonómiával rendelkeztek, jogaik azonban saját feudális uraik, I. Rákóczi Ferenc és Wesselényi Ferenc által nyertek megerősítést. A társulat a 18. század második felében 50-100 tagot számlált, s bár számos, olykor csoportok szétválásához is vezető belső ellentéttel küzdött, a 19. század első feléig hatékonyan befolyásolta a fuvarosság belső viszonyait, kapcsolatrendszerét, a szállítás és a kereske-

42. Márkus M., 1964. 36.

43. Gallo i. m. 84–85.

44. Gráfik i. m. (1983) 27.

45. Éri I.–Nagy L.–Nagybákay P. (szerk.), 1975–1976

46. Vö. 45. jegyzet.

47. Ila i. m. 405.

48. Gallo i. m. 71.

delem tisztaságát.⁴⁹ Még a 19. század negyvenes éveiben is keletkezett fuvaros társulat a Ratkó-völgyben, ami egy évtizeddel később elkülönült „Tiszáninneri” és „Tiszántúli Rendre”.⁵⁰

Nem lehet itt feladatunk *Gallo* tanulmányának részletes ismertetése, ám eredményeit feltétlenül figyelmet kellőnek tartjuk. Részben arra figyelmeztetnek ugyanis, hogy hasonló adottságú, sajátos ásványi anyagot, nagy tömegben nagy távolságra fuvarozó népcsoportoknál felbukkanhatnak a szállítás és a hozzá kapcsolódó kereskedelem sajátos szervezetei a további kutatások során, részben pedig azt jelzik, hogy a fuvaros céhek történetének feltárása jelentős adóssága a téma kutatóinak. Konkrét adatai nem csupán a sajátos társadalmi csoport belső életének, rendező elveinek szempontjából tanulságosak, hanem a Felvidék–Alföld árucseres-kapcsolatainak „intenzitását” illetően is. A 18. század végén, amíg a gömöri fuvarosok közötti társadalmi különbségek nem mélyültek el, minden fuvaros korlátlan számú szekérrel mehetett a vásárra: így volt, aki 10-20, sőt 25 szekérrel érkezett. 1790-ben a jolsvai fuvarosok alapszabályait módosították, s megszabták, hogy a vásártéri sorba hány szekeret állíthatnak be. Végül a szekerek számát is maximálták: pl. *Debrecen*be legfeljebb 4 szekér, *Kecskemétre* pedig legfeljebb 2 szekér vas szállítását engedélyezték.⁵¹

Ha nem is a gömöri iparhoz és bányászathoz hasonló léptékű, de jelentős fuvarosság kialakulását eredményezte a 18. század során kialakuló manufaktúraipar – főleg hámoripar és üvegyártás – az Északi-középhegység területén is. A hámorokat, hutákat, papírmalmokat fuvarosok látták el a különféle alap- és segédanyagokkal; a kis-számú szakalkalmazotti réteg mellett ezek adták a munkáslétszám jelentősebb részét.⁵² Igen jelentős fuvarosságot foglalkoztatottak a nógrádi és borsodi szénmedencék, s azok üzemei. Ózd környékén már az 1840-es évektől szinte önálló foglalkozási ág lett a szén és a vasanyag fuvarozása, a bányákat és ipari üzemeket kiszolgáló népességnek egy igen jelentős rétege a Felvidék idegen ajkú lakosságából verbuválódott.⁵³ (*Hódos*)-*Csépány*-ról már *Fényes Elek* feljegyzi, hogy lakosainak egy része az ózdi vasgyárban fuvarozás révén szerzi a kenyerét.⁵⁴ Bár az ipari technológia és a vasúti szállítás fejlődésével ezek szerepe századunkra erősen lecsökkent, az Ózd környéki falvak népessége még a két világháború között is jelentős fuvarosságot őrzött meg, bár tevékenységük egyre inkább elvált az ipari és bányauzemekétől.

Nagy jelentőségű volt a só fuvarozása. A kósó jelentős része tutajon úszott le a Tiszán, s a kikötőkből – jelentős volt itt *Tokaj* szerepe – fuvarosok szállították tovább. Ezek egy része kincstári szolgálatban állt.⁵⁵ De sós szekerek is nagy távolságot bejártak fontos rakományukkal. Pl. 1622-ben *Losonc* harmincad vám kimutatásában Máramarosból sót fuvarozó *szatmári* és *tiszaháti* (Tiszabecs, Méhtelek, Csaholc, Nagypalád, Magosliget stb.) szekeresek nyomát találjuk.⁵⁶ A 18. században a gömöri *Sajópüspöki* és *Ragály* fuvarosai is kereskedtek a tokaji sóval.⁵⁷

Bár a népi kéőpítkezés elterjedése még számos nyitott kérdést tartogat,⁵⁸ függetlenül a népi kőtechnika problematikájától⁵⁹ az bizonyosnak látszik, hogy az Északi-

49. *Gallo* i. m. 67–90.

50. *Gallo* i. m. 84.

51. *Gallo* i. m. 78.

52. *Veres L.*, 1978. 19.

53. *Sárközi Z.*, 1980. 90–93.

54. *Fényes E.*, 1851. I. 211.

55. *Kecskés* i. m. 217.

56. *Pálmány* i. m. 168–172.

57. *Havassy* i. m. 94., 99. (Kézirat.)

58. Összegzően: *Bakó F.*, 1985. 225–251.

59. *Viga Gy.*, 1987. 79–89.

Középhegység és a Felvidék területén a kőbányák tucatjai működtek a középkor óta,⁶⁰ s anyaguk kitermelése, szállítása, a feldolgozás folyamata sem független a tradicionális paraszti kultúra egészétől.⁶¹ A különleges adottságú, minőségű kőzetet nagy távolságra elfuvarozták. Megkülönböztetett figyelmet érdemel ebből a szempontból a malomkő, amellyel *Máramaros* és *Zemplén* felől nagy amplitúdójú kereskedelem folyt,⁶² valamint a *palakő*, amelyet a múlt században a Bükkből (Kisgyőr, Felsőtárkány, Nagyvisnyó) *Pestre* és *Pozsonyba* is elhordtak.⁶³ Ezeken kívül azonban – a kő minőségének megfelelően – kisebb-nagyobb körzetekben használták az egyes bányák anyagát. Ha csupán a múlt századi folyamszabályozások és vasútépítések, valamint a 20. századi nagy útépítések eredményeire gondolunk, akkor aligha vitatható, hogy a kő fuvarozása a szállítás jelentős vonulatát képezte. Sajátos útvonalai és kapcsolatai nyomozhatók ki az egyes kőfaragó központok fuvarosainak, ám ezek többségének története, jelentősége ma még feltáratlan.⁶⁴

A kő fuvarosai gyakran viszonteladóként tevékenykedtek: a bányák tulajdonosaitól, bérlőitől megvásárolt követ adták el haszonnal, vagy cserélték el élelemre, gabonára.

A hegyvidék és Alföld közötti árucserében nagy hagyományú és nagy jelentőségű a *mészfuvarosok* tevékenysége. Bár a legnagyobb volumenű mészkereskedelmet a Bükk-vidék fuvarosai bonyolították,⁶⁵ de fontos szerepet kapott ez a tevékenység a szlovák–magyar határ mentén fekvő területeken,⁶⁶ s hosszabb-rövidebb időre megnőtt jelentősége az északi hegyvidék különböző mészközterületein. A 19. században Fényes Elek *Nógrád* megye több településéről említi a mészégetést (Poltár, Nagyfalva, Szőlős, Szupatka),⁶⁷ Szendehelyről a két világháború közötti időszakban fuvaroztak jelentős mennyiségű meszet. Számos mészégető település volt Gömörben. Aggtelek környékéről régen a Felvidék felé is elfuvarozták a meszet, később pedig Borsod megye felé kereskedtek.⁶⁸ De tevékenykedtek mészfuvarosok *Torna* és *Abauj* megyében is, s több forrásban említik a zempléni *Ladmóc* meszeseit is.⁶⁹ A hegyvidék meszesei az Alföld egész területét beszekerítették, s tevékenységük révén igen komoly mennyiségű gabonához és más élelemhez jutott a hegyes vidékek népessége.

A mészfuvarosok jelentős része viszonteladó: a mészégetőktől – néha más településen – aránylag olcsón megvásárolt meszet adták el jelentős haszonnal. Különösen fontos fuvarosközpontjai voltak a mész szállításának Cserépfalu, Felsőtárkány és a bükki szlovák hutatelepülések.

Amint erre fentebb utaltam, a különböző kézműves áru szállításának, piaci-vásári értékesítésének szolgálatában jelentős fuvarosság állt. Jó példája ennek a gömöri fazekas- és fuvarosfalvak sajátos kapcsolatrendszere. A *licei*, *dereski*, *lévárti*, *poltári*, *zsaluzsányi* és más fazekasok egy része ugyan maga vitte piacra törékeny portékáját, ám többségük általában már előre eladta az egy *bányából* kikerülő edényeket egy-egy fuvarosnak vagy gazdának, aki aztán a különböző vásárookra és falvakba szekerezett

60. *Schafarzik F.*, 1904.

61. *Lénárt A.*, 1982–83. 187–218.; *Viga Gy.*, 1985.

62. *Selmeczi-Kovács A.*, 1984. 224.

63. *Fényes i. m.* (1847) 249.; *Csikvári A.* (szerk.), 1940. 58.

64. *Szakáll S.*–*Viga Gy.*, 1984. 93–122.; *Viga i. m.* (1985).

65. *Bakó F.*, 1951. 283–330.; *Bakó F.*, 1968. 267–287.; *Viga Gy.*, 1980. 252–258.; *Viga Gy.*, 1986. 72–84.

66. *Bakó i. m.* (1951) 289–290.

67. *Fényes i. m.* (1847) 201.

68. *Molnár Á.*, 1983. 136–138.

69. *Cseri i. m.* 225–226.

azzal.⁷⁰ A gicei nemes származású lovasgazdák az I. világháborúig hordták fogataikkal az Alföldre a süvétei fazekasok készítményeit.⁷¹ A liceiek nem csupán saját falujuk edényeit árulták, hanem olykor Deresken megvett áruval szekereztek vásárról vásárra. Amíg a fazekas 4 hetet dolgozott egy bánya edénnyel, azt a szekeres 2 hét alatt eladta.⁷²

A felvidéki fazekasáru kereskedelmének középkori gyökerei vannak. A Nyugat-Szlovákia egykori habán településein készült 18–19. századi fajansz edények vízi úton és tengelyen jutottak el az ország belsejébe, s a mai Észak-Magyarországra is.⁷³ Legnagyobb jelentőséggel azonban a tűzálló gömöri kerámia bírt, amely *Kresz Mária* szerint az Árpád-kor óta eljuthatott távolabbi tájakra is,⁷⁴ s a vele való kereskedés évszázadokon át része volt a Felvidék és az Alföld árucseréjének. A tűzálló főzőedények hagyományos eszközei voltak az alföldi konyháknak, az I. világháború előtt a gömöri árusok rendszeresen megjelentek a síkvidéken portékájukkal. Egy-két hetes kereskedő útjaik közlekedési vonala olykor generációkon átöröklött gazdasági és kulturális, gyakran családi kapcsolatok emlékét őrzi.⁷⁵ De eljutottak a gömöriek portékájukkal *Galíciába*, *Bukovinába*, *Horvátországba*, *Szerbiába* és *Boszniába* is.⁷⁶

A fuvarosok más módokon is szerepet kaphattak a kerámiatermékek készítésében és terjesztésében. Pl. a monoki fuvarosok a helyben bányászott kaolint *Kassára*, *Miskolcra*, *Diósgyőrbe*, *Rozsnyóra* fuvarozták,⁷⁷ *Mezőtúrra* pedig Gömörből került a tűzálló agyag, ami kihatott az abból készült edények stílusára, formájára is.⁷⁸ A cserépfalusi meszesek nem csupán mésszel járták az Alföldet, hanem *Tiszafüreden* cserépedényeket is vásároltak, amit távolabbi vidékeken adtak el.⁷⁹ De más fazekasközpontok készítményeit is fuvarosok árulták tovább (pl. Árva megyeiekét).⁸⁰

A példákat még hosszan sorolhatnánk a különböző kézműiparok területéről, de bizonyára ennyiből is látható, hogy a közvetítő fuvarosoknak nem egyszerűen gazdasági hatása mérhető a hagyományos kultúrában, hanem igen fontos szerepet kaptak új tárgyak, eszközök közvetítésében, terjesztésében is, s főbb vándorlási irányaik a kultúra diffúziójának is nyomjelzői. A legkülönbözőbb iparosok termékeinek értékesítésében, közvetítésében a fuvarosságnak igen jelentős szerep jutott, s iparáganként, vidékenként más-más módon függetlenül vagy kötődve az előállítókhoz, sajátos közvetítő szerepet kaptak a tájak közötti termékcsereben is.

Természetesen a fuvarozás kétirányú cserét közvetít, hiszen az esetek jelentős részében a visszaúton is árut szállít a szekér. Ez legtöbbször gabona vagy más élelmiszer, mivel a felső vidékek népe erre szorul rá leginkább. Az évente csupán néhány fuvarot tevő kisuvarosoknál ez a vándorlás közvetlen célja és haszna: a család éves gabonaszükségletének előteremtése. A fuvarosok többsége azonban ennél több jövedelemhez jut: különféle nyersanyagokat, eladásra szánt élelmiszert szállít a visszaúton, amellyel jelentősen megnöveli jövedelmét. Erre vonatkozóan igen érdekes példákat említhetnénk, de terjedelmi okokból csupán néhányra szorítokozom. A gömöri fuvarosok, akik faárukat, cserépedényeket és szövőbordákat szállítottak az Alföldre, hazafelé

70. Márkus M., 1973. 103.; Nemcsik P., 1966. 225–226.

71. Márkus i. m. (1973) 104.

72. Nemcsik i. m. 227–228.

73. Kresz M., 1972. 166.

74. Kresz M., 1960. 300.

75. Ujváry Z., 1981. 55–56.; Szalay E.–Ujváry Z., 1982. 93–105.

76. Márkus i. m. (1973) 98.; Paládi-Kovács A., i. m. (1984) 165.

77. Szikora A., 1977. 65–68.

78. Ujváry i. m. 56.

79. Kresz i. m. (1972) 166.

80. Márkus M., 1975. 149.

nádat vittek a Tisza mentéről.⁸¹ A bükki meszesek Dél-Hevesben dinnyével rakták meg kiürült szekereiket, s azt jó haszonnal adták tovább a hegyvidéken. A gömöri fazekasok és fuvarosok jelentős mennyiségű terményt hoztak cserében a készítményeikért, s annak fölöslegeit tovább vitték a szomszédos szlovák falvakba: Breznoig, Revúciáig, ahol a favágók és a munkácsoládok szívesen megvásárolták tőlük.⁸² Az aggteleki mész- és szénfuvarosok hazafelé *almával, gyümölcscsel, káposztával, krumplival, dinnyével* rakták meg a szekeret, amiket aztán gyakran eladtak.⁸³ A gömörszőlősi szekeresek Bódvaszilas vidékén vették meg a káposztát, s Aggteleken, Hosszúszón keresztül a tornallyai, rozsnói vásárra vitték eladni. A vásár után Rozsnyóról sem tértek haza üres szekérrel: a környéken almát vásároltak, amit aztán Miskolc környékére vittek értékesíteni.⁸⁴ De témánk itt már a közvetítő kereskedelem területére vezet, ezért nem sorolom tovább az adatokat, amelyek olykor hosszú, összetett fuvaros-kereskedő láncolatát fonódnak össze, melyek révén több száz kilométeres utat is „megtesznek” a különféle javak a fuvarosok közvetítésével. Ugyanakkor már ezek is utalnak a fuvarosok sajátos életmódjára, mozgékonyására, ami rugalmasabbá, alkalmazkodóképessé tette életmódjukat, és sajátos szerepet jelölt ki számukra a tradicionális kultúra szövetében.

Bár már jeleztem, hogy a nyersanyagokkal, iparcikkokkal vándorló fuvarosok jelentős mennyiségű élelmiszert szállítanak haza, az élelmiszerek, ill. néhányuk fuvarozásáról – annak nagy fontossága miatt – mégis külön kell említést tennünk.

A középkori gazdaságtörténeti adatok sora jelzi, hogy a gabonafélék, különösen a búza kereskedelme az Alföld és a hegyvidék közötti árucserre legfontosabb vonulata. Bár a termény igen jelentős részét a felvidékiek maguk szerzik be, gyakran cserélik el az Alföldön, rendkívül intenzív volt a gabona észak felé való szállítása. Ennek értékesítése részben az Északi-középhegység és az Alföld érintkezési vonalán levő vásárövezet településein (Vác, Gyöngyös, Eger, Mezőkövesd, Miskolc) történt,⁸⁵ részben pedig a felvidéki városok, bányavárosok vásárain. *Belitzky János* mutatott rá, hogy nagymérvű gabonakereskedelem folyt a hódoltság korában a törökök és a magyarok között is,⁸⁶ hasonlóan a kereskedelem más ágaihoz, ez is „életképes” maradt a részekre szakadt ország tartományai között is.

Jól követhető a tömeges gabonaforgalom a 16–17. századi vámnaplókban, 18–19. századi forgalmáról pedig a helytörténeti irodalom tudósít. *Radványi Ferenc, Magda Pál* és *Fényes Elek* leírásai jól kirajzolják, hogy a Jászság, Dél-Nógrád, Heves, Szolnok és Dél-Borsod gabonája tömegével áramlik a felvidéki vásárokra, ugyanakkor a hegyaljai mezővárosok számára a Tiszántúl, főleg a Nyírség jelent utánpótlást.⁸⁷ A gabonakereskedelem legfontosabb központjai *Losonc, Selmechánya, Rozsnyó, Mecenzéf, Kassa* voltak, ahová részben az alföldiek szekereztek fel portékájukat, vagy hegyvidéki fuvarosok (pl. a nógrádi *Fülekpüspöki, Süllye, Lest* stb. falvak lakói) szállították.⁸⁸ A Nógrád megyei *Süllye* lakóiról Mocsáry a következőket írja: közelebb lévén ezen

81. *Prasličková, M.* 1979. 106.

82. *Márkus i. m.* (1973) 104.

83. Molnár Á. gyűjtése, 1979. KLTE–Denia. Gömöri Archívum 230.

84. *Dobosy L.*, 1982. 117.

85. *Gyimesi S.*, 1967. 481–486.; *Dankó I.*, 1974. 177.; *Dankó I.*, 1973–74. 297.

86. *Belitzky J.*, 1932. 30–33.

87. *Fényes E.*, 1839. IV. 215.

88. *Mocsáry A.*, 1826. I. 112., 129., 160.; *Sztudinka i. m.* (1911) 21.; *U.*, 1864. 252.; *Magda i. m.* 383., 394.; *Radványi F.*, *Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád.* (Kézirat) 1711–1716. 10. stb. Magyar fordítás a Palóc Múzeum Adattárában: 8. Ezúton mondok köszönetet Kapros Mártának és Zólyomi Józsefnek, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátották.

falu . . . a Bánya-városokhoz, a'melly gabonát az alsóbb és termékenyebb vidékről hoznak, azt a' Bánya-városokra felfelé fuvarozván, megérdemlett haszonnal eladják."⁸⁹

Lest lakóiról az alábbiakat jegyzi fel: „. . . a kereskedést űzik, és nagy szorgalommal fuvaroznak az alsóbb Vármegyékből, de leginkább Ns Heves, Pest és Nagy Hont Vármegyékből bűzát a' Bánya-városokra, leginkább Selmetzre visznek, és nagy haszonnal el is adják ott; az ön természetseikből, úgymint jó főzélékekből, a' szükségeken feljűl lévőt az alsóbb vidékekre viszik, s eladják."⁹⁰ Az említett vásárokról a gabona még tovább jutott, az északi megyékbe: *Szepes* és *Liptó* népe Rozsnyón vásárolta meg gabonáját,⁹¹ Losoncon pedig *Zólyom*, *Liptó* és *Túróc* megyék népessége szerezte be a kenyérnek valót.⁹² A gabona olykor hosszas szállító láncolaton jutott el a rendeltetési helyére, amint azt Mocsáry Nógrád megye leírásakor feljegyezte: „Sok búza és zab . . . a Losontzi piatzra vitetik, hol azt a Zólyom Vármegyebeli kereskedő tót szekeresek megvásárolván, Besztertce-Bányára fuvarozzák, onnét a' Liptó Vármegyei kereskedő tótok Liptóba viszik, ott pedig a' Morvaiak veszik meg, mert a' heti vásárok egymás után jó renddel következnek."⁹³ Az idézet utolsó mondata különösen fontos számunkra a kereskedelem táji kapcsolatai, a táji munkamegosztás vonatkozásában, melyet a városok és mezővárosok hálózata és a vásárok éves rendje is kiszolgált, ill. szervezetűk visszatűkrözte a hagyományos termékcseré struktűráját.

Az eddigiek is jelezték, hogy a gabona fuvarozása jelentős feladatot adott a hegyvidéki szekereseknek, s ez a tevékenység része volt a nagytájakat összekötő utak mentén kifejlődő gabonakereskedelemnek.⁹⁴

Jelentős munkát adott a szekeresesség számára a hegyvidéki *bor* fuvarozása is. A bor szállítása részét képezte a földesűri szolgáltatásnak is, ám – főleg a hegyaljai bor – értékesítésének a 15–16. századtól fejlett szervezete volt. A Hegyalja kitűnő minőségű borát a Felvidék – főleg a Szepesség – vásárhelyein át szállították észak felé, Lengyelországba. A 16. századtól Kassa, Bártfa és Eperjes vette át a közvetítő kereskedelmet,⁹⁵ ám a görög-macedon, lengyel, később zsidó borkereskedők által megvásárolt bor igen jelentős részét zempléni fuvarosok szállították el. A 18. századi investigációkban Zemplén mintegy 20 szlovák és ruszin településének lakói vallják, hogy borfuvarozással keresnek pénzt; a fuvaroztatók általában lengyel kereskedők. Tudunk olyanról is, hogy az említett zempléni szlovákok és ruszinok bort fuvaroznak Lengyelországba, onnan pedig *vásznat* visznek Debrecenbe.⁹⁶

Bár fontossága nem mérhető a hegyaljai borhoz, jelentős távolságra fuvarozták el az egri bort is. Lengyel kereskedők nagy tételben szállították Lengyelországba.⁹⁷ Kisebb volumenű kereskedés folyt – a Mátra-vidék és Szolnok megye felé – a Gyöngyös környéki szőlők bortermésével is, ám ez elsősorban alkalmi fuvarokat jelentett.

A 18–19. században – a leírások szerint – Nógrád megyéből *Szirák*, *Rád*, *Kosd*, *Ecseg* és a Hont megyei *Nagymaros* borával is folyt a kereskedés,⁹⁸ s már a múlt századból tudunk arról, hogy Kecskemét környékéről a könnyű borokat Nógrád megyébe fuvarozzák.⁹⁹

89. Mocsáry i. m. I. 129.

90. Mocsáry i. m. I. 112.

91. *Magda* i. m. 383.; *Ila* i. m. 405.

92. *Szűdinka* i. m. (1911) 21.

93. Mocsáry i. m. II. 43–44.

94. *Kós* i. m. (1972) 39.

95. Komoróczy Gy., 1944.; Paládi-Kovács A., i. m. (1984) 164.; *Dankó I.*, 1979. 270.

96. *Udvari I.*, 1988.

97. *Bakos J.*, 1969. 32.

98. *Radványi* i. m.; *Magda* i. m. 253.

99. *Szűdinka* i. m. (1911) 22–23.

Nagy volumenű szekerezés folyt a különféle gyümölcsökkel. Mivel a gyümölcskereskedelemnek korábban terjedelmes tanulmányt szenteltem,¹⁰⁰ itt csak utalok rá, hogy az I. világháborúig a gyümölcsök az élelmiszerek azon kivételes csoportját alkották, amelyek az ország peremterületeiről kerültek a kereskedelem révén az Alföldre. Elsősorban Gömör megye – különösen a Murány és a Csetnek völgye – rendelkezett nagy hagyományokkal a gyümölcskereskedelemben,¹⁰¹ ahonnan a termést a Garam-völgybe, a Szepességbe és – szekereken – a Magyar Alföldre szállították.¹⁰² A gyümölcs- és aszalványkereskedelem fontos központjai voltak a 16–17. században *Nagyszombat* és *Trencsén* is: sokfelől jártak ide vásárolni, de fuvarozták is innen a gyümölcsöt Lengyelországba, az Alföldre, sőt, Horvátországba is.¹⁰³ Kassa vásári szabályzata 1731-ben külön intézkedik a gyümölcsös szekerek vámjáról: *gyümölcsös teherszekerektől, gesztenyés szekérektől és dinnyés szekérektől* egyaránt 12 denár vámpénzt szednek.¹⁰⁴

A gyümölcs nagyobb távolságra való szállításához a szekerezés játszott meghatározó szerepet. Úgy tűnik, hogy a kiemelkedő gyümölcsstermesztő tájakat is „specializálódott” fuvarosréteg szolgálta ki. Jól megfigyelhető ez a történeti Gömör esetében: a *Rima*-, *Balog*-, *Murány*-, *Sajó*- és *Csetnek-völgy* gyümölcsét a híres gömöri furmanok szállították le az Alföld irányába.¹⁰⁵ Ezek a fuvarosok persze nemcsak ennek az áruféleségnek a fuvarozására szakosodtak, hanem bizonyára arról van szó, hogy az év egy részében ez (is) munkát jelentett számukra. Hasonló figyelhető meg a Bükk-vidék fuvarosainál, akik – a mész, fa, faszén és egyebek mellett – a gyümölcssel, főleg szilvával végig házalták a *Jászság*, *Kunság*, *Hajdúság* településeit, a legelők pásztorait, a puszták cselédjeit.¹⁰⁶

Tovább sorolhatnánk az egyes élelmiszer-féleségeket, amelyeket – több-kevesebb rendszerességgel – fuvarosok szállítottak olykor nagy távolságra, úgy, hogy gyakran maguk is kereskedtek velük. Az Ipoly-völgy *burgonyája*, Losonc környékének *zöldsége*, *paradicsoma* és *hagymája*,¹⁰⁷ a makói *hagyma*, a debreceni és a nyírségi *tirpák szalonna*,¹⁰⁸ a különféle húсок és húsárúk,¹⁰⁹ *tejtermékek*, *pékárúk* stb. egy-egy vidék, egy-egy település, gyakran egy-egy foglalkozási csoport hosszabb-rövidebb ideig piac-képes terméke, készítménye, melynek értékesítésére a fuvarosok kisebb-nagyobb csoportjait veszik igénybe, több-kevesebb rendszerességgel. Érdekes példát említ *Márkus Mihály*, amelyet – éppen a „specializálódás” sajátos volta miatt – érdemes itt felidézni. Az állatokkal való kereskedés során – a vasúti szállítást megelőzően – a jószágot általában lábon hajtották a vásárra, ill. haza, vagy a vágóhidakra. A híres kassaújfalui sertéskepecek által vásárolt állatokat azonban gyakran fuvarosok szállították el a vásárterekről. A varannói vásárban vett disznókat az ottani fuvarosfalvak (Secovca, Sacurov, Vehec, Cemeréc) lakói szállították haza. A Nyíregyházán vásárolt sertéseket ott fogadott fuvarosok hozták *Bodrogkeresztúrig*, ott új fuvarosokat fogadtak. Onnan *Abaujszántóig* fuvaroztak, ahonnan már a kassaújfalusi szekeresek szállították hazáig az élő rakományt.¹¹⁰ Ez utóbbi adat már a szállítás, a fuvarozás távolságaira, a „stációkra” is utal.

100. *Viga Gy.*, 1986a. 175–195.

101. *Galgóczy K.*, 1855. 282–283.

102. *Kopálová, D.* 1981. 59–80.

103. *Trejbal, J.* 1973. 110.

104. *Kemény L.*, 1900. 88.

105. *Kopálová* i. m. 69–70.; *Gallo* i. m. 67–87.

106. *Viga Gy.*, i. m. (1986a.) 183–184.

107. *Paládi-Kovács A.*, 1984a. 377–381.

108. *Rác S.*, 1983. 4. sz. 30.; *Gunda B.*, 1940. 280.

109. *Márkus M.*, 1977. 384–385.

110. *Márkus M.*, i. m. (1977) 371–382.

A fentiek jelzik, hogy az ipari (háziipari) termeléssel kapcsolatban keletkezett fuvarozás és „szakosodott” fuvarosfalvak mellett rendkívül nagy jelentőségű volt az élelmiszerek szállítása, ami jelentős szekeres csoportoknak adott munkát; az esetek nagy részében bizonyára az ásványi nyersanyagok és ipari termékek szállításának munkáival együtt.¹¹¹

A múlt század végétől – elsősorban egyes települések piaci funkcióinak erősödésével, a városi-mezővárosi bolthálózat kialakulásával – sajátos fuvarosréteg jelenik meg a városokban, mezővárosokban, amelynek tagjai elsősorban a településen belüli fuvarozást, a „házhoz szállítást” végzik.¹¹² Ezek kis hányada szinte napjainkig fentmaradt, kiszolgálva a fatelepek, Tüzép-telepek, vásárok vásárlóit.

A fentebb ismertetett, egy-egy anyag, áruféleség szállítására „szakosodott” fuvarosok döntő többsége számára is csak az év egy részében adott munkát táji környezetének egy-egy anyaga, produktuma, s a fuvarosok többségét éppen e sokféle, sokirányú tevékenység jellemezte, valamint az, hogy jelentős részük számára a fuvarozás *kiegészítő jövedelmet* jelentett a mezőgazdálkodás munkája mellett. A kettő kapcsolatát, arányát a helyi birtokstruktúra és a kereskedelem lehetőségei, elsősorban a kereskedő utak távolsága szabták meg. Ettől függően volt, ahol a földvásárlás, s a föld megművelése jelentette a vagyont, a gazdagság alapját, másutt, főleg a gyenge termékadottságú helyeken a jószág, s a fuvarozás. A kevés, sovány föld, s a meredek hegyoldal a saját szükségletet sem elégíti ki, ezért fuvarozással egészíti ki a jövedelmét a *Mátra- és Bükk-vidék* lakossága.¹¹³ Borsod megyéről *Borovszky Samu* a következőket írja: „... a lakosság feldarabolt szántóföldjei talajának silány volta miatt, kényszerítve van, hogy látszólag kárhózatosan – a földművelésen kívül – más foglalkozást, mint pl. *fuvarozást* . . . tekintsen jövedelme biztosabb forrásául.”¹¹⁴ Az órhalmiak szerint: „A faluban kevés volt a föld, ezért az emberek *fuvarba* mentek, meg „szanaszét aratni”.¹¹⁵ Bár *Zólyomi József* azt írja az órhalmaikról, hogy „sok esetben a földjüket sem művelték meg, a fuvarozás kifizetődőbbnek ígérkezett”,¹¹⁶ a fuvarosok többsége az alsó társadalmi rétegekből kerül ki, de szerencsés esetben jobb lehetőségei vannak a gazdasági felemelkedésre, mint a földművesnek.

A fentiek lényegében két nagy típusra bontják a fuvarosok társadalmi rétegét: az időnként, a mezőgazdasági munkák szünetében fuvar vállalat parasztokra, valamint a bérfuvarosok csoportjára. Ez utóbbiak tehetősebb rétegeből kerülnek ki a régiókban jelentős kereskedői funkciókat ellátó, sajátos vállalkozói típust képviselő kereskedő-fuvarosok, a közvetítő kereskedelem jellegzetes alakjai. Ám nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy – leszámítva az ipar- és bányavidékeket, s a szélsőségesen mostoha talajadottságú tájakat – a fuvarosok soha nem szakadnak el egészen a mezőgazdálkodástól. Bár tevékenységük sajátos *szolgáltatást* jelent, de többségük mentalitásában mégis paraszt, s ha lehetséges, akkor földet szerez és – legalább családja egy része – földet művel. Más részük viszont gyorsan polgárosodik, és sajátos átmeneti réteget képez a falu társadalmában (lásd alább).

A fentieknek megfelelően rendkívül sokféle, tájilag, de gyakran falvanként, sőt településen belül is eltérő státusú fuvarosokat figyelhetünk meg a néprajzi irodalom és a néprajzi gyűjtések révén. Ezek egy-egy táj kiélésének formáival gyakran változik,

111. *Kós* i. m. (1972) 19.

112. Jellegzetes példái ennek a miskolci talyigások. Vö. *Bodgál F.*, 1960. 524–536.; Lásd még: *Viga Gy.*, 1983. 58–60.

113. *Manga J.*, 1979. 85.; A Bükk fuvarosairól részletesen: *Viga Gy.*, 1986. 131–139.

114. *Borovszky S.*, 1896. 411.

115. *K. Kovács P.* gyűjtése. Ethn. Adattár 10830. 2.

116. *Zólyomi J.*, 1984. 271.

máskor évszázadokon át nyomon követhető. Mindez együtt rendkívül összetett, változatos társadalmi réteget rajzol, melynek különállása sem ragadható meg mindig kellő biztonsággal.

Ha most „kizárjuk” további vizsgálatainkból az egyes kistájakon belül maradó szállításokat, akkor a fuvarosság csomópontjait azokon a vidékeken kell keresnünk, ahol egyes anyagok, termékek vagy termelvények mennyisége és minősége távolabbi tájak népességének érdeklődésére is számíthat. A „távolsági” kereskedelem szempontjából „forgalmas” tájak¹¹⁷ elsősorban az *Ipoly*, *Sajó* és a *Hernád mentén* rajzolódnak ki, amelyek a Felvidék felé irányuló, ill. az onnan érkező áruforgalom szempontjából meghatározók voltak. Csak régióink „széleit” érintette ugyan, mégis nagy jelentőségű volt a Duna- és Tisza-völgy szerepe is, mert az azokon érkező árufeleségek nagymértékben „behatoltak” régióink hagyományos kultúrájába is. Az egyes árufeleségek kapcsán részletesen utaltam rá, így csupán jelzem, hogy a felvidéki megyék mindegyike jelentős fuvarossággal rendelkezett, ám az Északi-középhegység és a történeti Felső-Magyarország kapcsolata szempontjából *Nógrád*, *Hont*, *Torna*, *Gömör* és *Zemplén* fuvarossága bírt a legnagyobb jelentőséggel. A felvidéki megyék kiterjedt fuvarossága az eltartóképességgel, ill. a nagytáji munkamegosztásban elfoglalt sajátos helyzettel van szoros összefüggésben: az itt élő népességet életmódja ezer szállal kapcsolja össze az Északi-középhegységet északról szegélyező medencesor, közvetve a gabonatermő Alföld népességével.

A felvidéki bányavárosok, s az északi vásárvonal sajátos határvonalat jelent a fuvarosságban is: ebben a zónában egyenlítődik ki az északi és déli területek áruinak jelentős része. Az északi megyék termékeit innen gyakran nógrádi, gömöri, zempléni fuvarosok szállítják tovább, a Nógrád délebbi részéről, Heves, Borsod, Abaúj felől érkező áru, főleg termény, pedig ugyancsak itt cserél gazdát: itt veszik azt át a lipitói, zólyomi, árvai fuvarosok, akik tovább szállítják észak felé. Mindez nem jelenti azt, hogy ne kellene számolnunk nagyobb távolságú fuvarokkal is, ám megítélésem szerint a Felvidék és az Alföld közötti termékcsere két nagy etapban zajlott, s ebben az északi vásárvonal sajátos kiegyenlítő szelepként működött. Talán Tokaj-Hegyalja fuvarossága, s a tokaji bor volt az, amely átszelte ezt a vonalat, bár itt is számolnunk kell a Szepesség közvetítő szerepével.

Trianon után e vonatkozásban is átrendeződött a kereskedelem és a szállítás rendje. A Börzsöny, Cserhát, Mátra és Bükk-vidék fuvarossága, amely korábban másodlagos szereppel bírt a nyelvhatár sávjának fuvarosai mellett, már csupán egy kisebb léptékű, és kisebb jelentőségű táji kiegyenlítődést szolgál: az Északi-középhegység és az Alföld között. Lényegesen lecsökken a szállított áruk mennyisége és sokfélesége is. A hegyvidék fuvarossága a fával, mésszel, kővel, gyümölcszel folytatott alföldi kereskedő utak mellett, elsősorban az északi hegyvidék és az Alföld érintkező sávjában fekvő, korábban is nagy fontosságú vásárövezet, s az ebben zajló termékcsere szolgáltatásban áll. A vonzaskörzetek, piaci kapcsolatok átrendeződésével a Börzsöny-vidék fuvarosságának szerepe megnő,¹¹⁸ ám a nagy hagyományú fuvaros zónák (Ipoly-völgy, Dél-Gömör) elvesztik korábbi jelentőségüket a szállítás folyamatában.

A Mátraalja, Bükkalja, a Börzsöny és a Tisza mente fuvarossága aránylag sokáig őrizte korábbi jelentőségét,¹¹⁹ ám azt a közvetítő-továbbító szerepet, amelyet egykor a Tisza vizén,¹²⁰ és a Tisza-völgyön érkező, vagy Erdély felől a hegyek lábánál Pest felé tartó árucikkek szállításában egykor betöltöttek, az I. világháborút követően elve-

117. *Bácskai V.–Nagy L.*, 1984. 287.

118. *Ikvai N.*, 1981. 30.

119. *Dankó I.*, 1976. 27.; *Dankó I.*, 1977. 400.; *Kocsis Gy.*, 1986. 35–36.

120. *Sükösd J.-né.*, 1984. 96.; *Bencsik J.*, 1986. 50.

szítették.¹²¹ Ha ehhez hozzászámítjuk a vasúti szállítás szerepének növekedését a távolsági forgalomban, s a bolthálózat és a pénzgazdálkodás fontosságát az alapvető élelmiszerek beszerzésében (pl. só), akkor nyilvánvaló, hogy a két világháború között már csak nyomaiban követhetjük egy nagy hagyományú tevékenységi forma, a fuvarosság történetét.

Fogatolt állatok

A fuvarozás szempontjából rendkívül fontos problémaként vetődik fel a fogatolt állatok, ill. az azok arányaiban bekövetkező változások kérdése.

A gazdaságtörténeti és a néprajzi irodalom, valamint számos lokális adatgyűjtés kapcsán a vonóerő problematikájában ma már evidenciaként fogalmazódik meg az a folyamat, amelynek során, a 19. század második felétől a lófogatok fokozatosan átveszik az ökrőfogatok szerepét, s amelyben az út- és vasúthálózat, piaci feltételek, valamint a szarvasmarha fajtaváltásának szempontjai összegződnek a lokális gazdaságföldrajzi adottságok mellett.¹²² Am ha az említett összetevők lokális jelentőségét vizsgáljuk, s mellette figyelembe vesszük az egyes kisüzemek tenyésztői-termesztői célkitűzéseit is, akkor az igaerő rendkívüli differenciáltságával kell számolnunk, s azt is tudomásul kell vennünk, hogy a *domináns igaerő* statisztikáinak megyei, sőt járási szintű bontásai sem adnak egyértelmű támpontot a fuvarosság vonatkozásában.¹²³ Általánosságban azonban igaznak tűnik, hogy a lovasfogat lehetőséget teremt a „mozgékonyabb” életmódra, a piaci forgalomba és a szállításba való bekapcsolódásra, ám ez a folyamat kistájanként, sőt településenként más-más társadalmi-gazdasági adottságokon „szűrődött” át, s nem tükrözi vissza egyértelműen a szarvasmarhatartásban, ill. annak haszonvételében lezajló változásokat sem.

Vagyis kétségtelenül igaz, hogy a lófogatok jelentősége nem csökkent, hanem növekedett a vasúthálózat kiépülése után,¹²⁴ s hogy 1895-ben *Nógrád, Hont, Zólyom, Liptó, Árva, Heves, Borsod, Abaúj és Zemplén* megyékben a ló fogatolása a domináns,¹²⁵ ám ezen adatok mögött összetett, változatos kistáji formációk húzódnak meg. A piac és a szállítás vonatkozásában eleve óvatosságra int *Gömör* megye példája, amely – mint erre korábban utaltam – meghatározó szerepet játszik az alföldi fuvarozásban, ám mezőgazdálkodó déli és iparosodottabb északi régiója erősen eltérő termelési adottságú.

Általában igaz, hogy a távolsági fuvarozásban már a 19. században a lófogatú járművek szerepe dominál,¹²⁶ ám a hegyes-dombos vidékről fuvarozók számos helyen ökröt tartanak, s pl. a gömri fuvarosok ökrös fogataikkal bejárják az Alföld északi peremvidékeit, sőt a Nyírséget és a Hajdúságot is.¹²⁷ A Bükk hegység szlovák falvainak meszesei még az 1930-as években is számosan ökrőfogatokkal járták az Alföldet,¹²⁸ de jelentős szerepe volt az ökrő fogatolásának az Északi-középhegység erdővidékein a fa közelítésében és fuvarozásában.¹²⁹ Úgy tűnik, hogy az északi hegyvidék magasabban fekvő településein a lófogatok dominánssá válása, de a szarvasmarha fajtaváltása is áthúzódott századunk első két évtizedére.

121. Kós i. m. (1972) 20–21.

122. Bodó S., 1986. 187. skk.; Orosz I., 1979. 1085–1089.

123. Bodó i. m. 188–197.

124. Orosz i. m. 1089.

125. Bodó i. m. 188.

126. Gráfik i. m. (1983) 7.

127. Ila i. m. 398.; Márkus M., 1964a. 467–470.

128. Viga i. m. (1980) 254–256.

129. Morvay P., 1938. 284.

A fentiek a fuvarozásnak két eltérő típusát látszanak kirajzolni, ám rögtön jelez-
nem kell, hogy a fogatolt állatok típusának kapcsolata nem mindig közvetlen a fuvaro-
zással, s nem közvetlenül követi a szállításba való bekapcsolódás a fogatolt állatok
változását. Természetesen az ún. *fuvaros falvak* zömükben lópartók (pl. Észak-Cserhát,
Rima- és Sajó-völgy, Bükkalja, Hernád-völgy, Hegyalja stb.),¹³⁰ ám igen gyakran ez
nem jelent állandó, változatlan tevékenységi formát, életmód-stratégiát. Tanulságos
példákat említ erre vonatkozóan *Zólyomi József* Észak-Cserhát falvaiból: ha nagyobb
mennyiségű fa, gabona stb. fuvarozására volt kilátás, több gazda lovakra cserélte ki az
ökreit. Azok a gazdák, akik nyáron ökröket tartottak, télre lovasfogatot igyekeztek
beszerezni, mert a fuvarral jobban kereshettek. A jól jövedelmező fuvarozás végeztével
a lovakat újra eladták, s szerényebb tartást igénylő ökröket vásároltak helyettük.¹³¹

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a lópartás sem mindig jelent részvételt
a szállítás munkáiban. Így vall erről egy szendehelyi adatközlő: „A faluban a nagyobb
gazdák nemigen mentek fuvarba. *Nem voltak ráutalva!* Legfeljebb 1-2 fuvert tettek, de
csak 1-2 zsákot raktak fel a kocsira! *Az ő lovaik itthon rugdosták egymást az istállóban.*
De a fuvarosoké mindennap ment reggeltől estig! Nekem 4 hold földem volt, de azt a
család művelte. De mi kerestünk annyit a fuvarral, mint a nagygazdák a földdel!”¹³²

Ez utóbbi jelzi a fuvarosok társadalmi helyzetét is. Igen sok zsellér, s főleg kisparcellán
gazdálkodó lett fuvaros,¹³³ akik számára a fuvarozás sajátos státust teremtett: önállóká
váltak, de valójában csak részben tagozódtak be a paraszti társadalomba.

1895-ben a lófogatoknak közel 20%-a egyes fogat volt.¹³⁴ A fuvarozók szegénységénél
ez később is gyakori, ezért sajátos példát említhetnénk a szántásra, egyéb földmun-
kákra vagy nagyobb fuvarokra történő, alkalmi társulásokra.¹³⁵

A fuvarosok esetében általánosnak mondható, hogy maguk csak ritkán nevelnek
lovat, s nem foglalkoznak az állat betörésével, hanem betanított lovakat vásároltak
meg. Az ökrös fogatoknál ennek általában az ellenkezője igaz: a hajtó által szoktatott,
azt ismerő állatot tartják igazán megbízhatónak.

A fuvarosnak a lova a büszkesége, s legfélétebb kincse, pótolhatatlan értéke és
társa a munkában. S bár sok vonatkozásban igaznak érzem néprajzunk számos megál-
lapítását, amelyek a ló külcsínének jelentőségét, a vele való „parádézást” hangsúlyoz-
zák,¹³⁶ megítélésem szerint ezek csak másodlagos szempontok. A domb- és hegyvidék-
ken a fuvarozás igen nehéz munka, ami nagy hozzáértést, s megbízható igás állatot
igényel. A jószág megbecsülése, a „vele” való kapcsolat elsősorban ilyen szempontból
meghatározó jelentőségű.

A fentiekkel elsősorban árnyalni szerettem volna azt a képet, amelyet gazdaságtör-
ténétünk és néprajzunk az igaerő típusairól megrajzolt. Ennek további finomításához
aprólékos kistáji vizsgálatok kellenének.

Szekerek

Bár a magyar szekerek táji típusait, s azok elterjedését még nem ismerjük eléggé,¹³⁷
az bizonyosnak tűnik, hogy a kontinentális léptékű szállításban a középkor óta részt
vevő magyar szekeresesség erőteljesen hozzájárult kerekés járműveinek elterjedésé-

130. *Paládi-Kovács A.*, 1982. 44–45.; *Zólyomi i. m.* 270.; *Frisnyák S.*, 1985. 123., 128.; *Viga i. m.* (1986) 134–139. stb.

131. *Zólyomi i. m.* 269., 271.

132. Saját gyűjtés: Szendehely (Nógrád m.), Hafner Jakab 72 éves adatközlő, 1987.

133. *Bodó i. m.* 192.

134. *Bodó i. m.* 192.

135. *Kiss i. m.* 161–163.

136. *Prasličková i. m.* 160.; *Dobosy i. m.* 121.; *Madarassy L.*, 1931. 149.

137. *Paládi-Kovács i. m.* (1984) 165–166.

hez.¹³⁸ A szekerezés kárpát-medencei léptékű folyamatában erőteljesen hatottak egymásra a különböző etnikumot képviselő fuvarosok, s a kerekcses járművek valójában együtt fejlődtek a térség árucseréjének egész folyamatával, differenciálódásával. A szekér és a fogatolás fejlődésének a fuvarosság volt az egyik mozgatója, s ehhez közvetlenül járult hozzá az is, hogy a különböző szekérfélék, ill. különféle alkatrészek (kocsikások, gyékénytakarók, lószerszámok stb.) maguk is az árucseré tárgyát képezték.¹³⁹ *Kós Károly* írja le, hogy a Felvidék jeles szekeres központjaiban előállított járművek, pl. a kékre festett tót szekér, 1918-ig megjelentek Erdély északnyugati részének vásárain (pl. Nagykároly), ahol azokat pl. a torockói vaskereskedők beszerezték.¹⁴⁰

A távolsági forgalmat lebonyolító szekerek teherbíró képessége is eltérő volt, befolyásolta azt a szállított áru halmazállapota, csomagolása is.¹⁴¹ Már a 14–15. századi forrásokból háromféle szekértípus rajzolódik ki *Domanovszky Sándor* kutatásai nyomán: a középkori távolsági fuvarokban meghatározó jelentőségű *mázsaszekér* mellett *kis* és *közepes* szekerekkel kell számolnunk.¹⁴² A kisméretű, mozgékony magyar szekereknek is számos típusára kell gondolnunk, bár a 18. századtól a kocsigyártó céhek,¹⁴³ majd a 19. században rendkívüli módon megszaporodó kocsigyártó üzemek¹⁴⁴ bizonyára a kistáji egységesülés irányába hatottak. Úgy vélem, joggal feltételezhetjük, hogy a speciálisan felkészített kerekcses járművek mellett a szállításban meghatározó jelentőségűek voltak a jobbágy-paraszt gazdák fogatai, amelyek a táji variánsokhoz igazodtak, legfeljebb kisebb-nagyobb kiegészítésekkel készítették fel őket az egyes anyagok szállítására.¹⁴⁵

Vidékünkéről elsősorban *Paládi-Kovács Attila* igyekezett megrajzolni az egyes szekértípusok elterjedését,¹⁴⁶ témánk szempontjából ennek részletezése nem indokolt. Elsősorban arra kívánok utalni, hogy egyes szekértípusok nagy hagyományú szállítások emlékeit őrzik: pl. az ún. *máramarosi szekér*, amelyben talán a középkori sókereskedelem sajátos eszközét kell látnunk,¹⁴⁷ vagy az ún. *egri szekér*, melyben az észak-i hegyvidék és az érintkező alföldi zóna kereskedelmének fontos kiszolgálóját kereshetjük.¹⁴⁸

Domanovszky említett tanulmányából tudjuk, hogy az érc, ill. vasfuvarozás fontos eszköze volt a mázsaszekér,¹⁴⁹ ám a 17. századi vámnaplók adatai szerint a vas fuvarozását már erős, ökrök vontatta, de a korábbinál bizonyára mozgékonyabb szekerek végezhettek.¹⁵⁰ A vasérc kisebb távú szállításának régen változatosabb eszközei lehettek.¹⁵¹

A gabonafélék,¹⁵² különféle termények, élelmiszerek, gyümölcsök, s egyéb portékák szállítását zömmel a paraszti munkában is használatos szekerek végezhettek, me-

138. *Paládi-Kovács* i. m. 163.

139. *Kós* i. m. (1972) 17.

140. *Kós* i. m. (1972) 17.; *Paládi-Kovács* i. m. (1984) 162.

141. *Gráfik* i. m. (1983) 8.; *Hőgye I.*, 1981. 91.

142. *Domanovszky* i. m. 106–107.

143. Bár a céhkataszter régióinkban nem tart számon privilegizált céhet, ez nem jelenti, hogy közvetett hatásaikkal ne kellene számolni.

144. *Paládi-Kovács* i. m. (1984) 163.

145. *Paládi-Kovács A.*, 1973. 5–79.; *Farkas J.*, 1982. 303–308.; *Szabó M.*, 1971. 194–199.

146. *Paládi-Kovács* i. m. (1973).; *Paládi-Kovács A.*, 1984a. 69.

147. Magyar néprajzi lexikon 3. 517.; *Kecskés* i. m. 216–217.

148. Magyar néprajzi lexikon 1. 641.

149. *Domanovszky* i. m. 106.

150. *Pálmány* i. m. 180.

151. *Paládi-Kovács* i. m. (1985) 306., 318–319.

152. *Belitzky* i. m. 64.

lyeket apró változtatások, kötések, ládák és egyéb tárolóeszközök, hordók, különböző formájú szekércasok stb. tettek alkalmassá az adott feladat elvégzésére. Ezek rendjének kialakulását az egyes áruféleségek szállításának fejlődése, valamint a fuvarosok generációkon átöröklött tapasztalatainak, ismereteinek együttese eredményezte. Generációk tudását, tapasztalatát kell látnunk a gömri fazekasok jellegzetes, magas, fonott oldalú szekereiben, a hegyvidéki meszesek ekhós járműveiben, s a hegyaljai bort szállító szekerekben is, melyeknél a felszerelés együtt fejlődött a bor tárolására és szállítására alkalmas, mértékként is használatos tárolóedényekkel. Ezek részleteinek feltárása azonban még a további kutatások feladata lesz.

Sajátos szint jelentenek az északi hegyvidék szekerezésében a szamárfogatok, amelyek ugyan elsősorban a szőlőtermesztés lokális feladatainak ellátására szolgáltak,¹⁵³ ám kisebb távolságokat bejárva, használták őket a Bükk-vidék meszesei is.¹⁵⁴

A fuvarosok nemcsak a paraszti munkában kaptak megkülönböztetett feladatokat, hanem a parasztság ünnepein is. Az adott alkalomra feldíszített fogataikkal részesei voltak a lakodalmi szokásrendnek.¹⁵⁵ de gyakran ők szállították utolsó útjukra a falvak elhunyt szegényeit is, a háztól a temetőbe.

A fuvarosmentalitás

Az eddigiek a fuvarosság sokrétű és sokirányú tevékenységét, eltérő táji formáit és a fuvarosok differenciált társadalmi helyzetét hangsúlyozták, ám számos olyan mozzanatra is rá kell mutatnunk, amelyek azonosak, vagy hasonlóak a differenciált foglalkozási csoport egyes képviselőinél, amelyek – a szállításban való részvétel mellett – hasonló, bár nem zárt társadalmi-szociális csoportba sorolják őket.

A Felvidék és a mai Észak-Magyarország vonatkozásában is megfogalmazható, hogy a fuvarosság meghatározó szerepet kapott a régiók árucseréjében. A fuvaros réteg tevékenysége számos vonatkozásban magába olvasztotta a tájon belüli és a nagytájak közötti árucseré kereskedelmi funkcióit is, s a mezőgazdálkodásnál lényegesen több szabadságot, mobilabb életmódot biztosított. Nem volt könnyű a gazdagodás, a felemelkedés a fuvaros számára sem, mégis, már a feudalizmus időszakában is igyekeztek lovat tartani a jobbágyság tehetőse rétege – miközben szántóföldjét még ökorrel műveli –,¹⁵⁶ mert ezzel egész gazdaságát „mozgékonyabbá” teheti. A fogatos ember számára mindig volt munkalehetőség, akár helyben, akár távolabb; kevésbé volt kiszolgáltatva a helybeli munkalehetőségeknek. Ha másutt nem, az erdőn mindig akadt fuvaros munka, amelyet akár távoli tájakon is felvállalhattak. Különösen a kis határu, hegyi falvakban a fogatosok megkülönböztetett helyzetet élveztek, lényegében *vállalkozói* státust biztosítottak önmaguk számára, megteremtve ezzel a gazdasági és társadalmi előrejutás esélyeit. Bár – mint többször utaltam rá – a fuvarosok zöme a szegényebb rétegből kerül ki, mégis, tevékenységük hordozza a megsokszorozódás lehetőségét. Itt persze igen nagy különbségek alakultak ki: a 20–30 lóval fuvarozó, több szolgálval rendelkező jolsvai furmányost széles gazdasági szakadék választja el a Cserhát vagy a Bükk egylovas fuvarosától, de a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük közelíti is őket egymáshoz.

„A Bükkben a fuvaros az úr!” – mondták, s ez nemcsak a szó anyagi-társadalmi értelmében volt igaz, s nemcsak a Bükk hegységben: a fuvarosok a legtöbbit látott, legtapasztaltabb emberek voltak, akik a világ eseményeiben jobban eligazodtak, s hamarabb tudtak igazodni a gazdasági változásokhoz is. Több „szabad vegyértékkel”

153. Viga Gy., 1979. 283.; Bodó i. m. 198.

154. Viga i. m. (1980) 255–256.

155. Bakó F., 1987. 96–97.; Bodó S., 1987. 305–310.

156. Hoffmann i. m. 319.

rendelkeztek, szélesebb skálán tudtak bekapcsolódni a különféle gazdasági folyamatokba, történésekbe, mint a parasztemberek. Ők voltak a legmobilabbak: a szó gyakorlati és társadalmi értelmében egyaránt. Jelentős rétegük számára ez persze csak viszonylagos jólétet jelentett, mert a hegyi falvak jelentős része szegény volt, ám éppen ezért a fogatolható állat megszerzése, s a fuvarosság elérendő cél és modell, sajátos életstratégia volt az itt élők számára.

A fuvarosság jelentősége természetesen a fogatos ember anyagi megbecsüléséből is adódott. (Természetesen itt főleg a recens adatok alapján fogalmazhatunk, mert a 16–18. században a *fuvaros* fogalmát tágabban kell értelmezni a közelmúltnál.¹⁵⁷) Az erdőmunkánál a fuvaros általában háromszor-négyszer annyit keresett, mint egy gyalogmunkás, de jelentős haszonra tehetett szert a fa, mész fuvarozásával, sőt a termelő tevékenységet folytatók javainak szállításával is. Ha fát, meszet fuvaroztak, akkor – a távolságtól függően – 2-10-szeres haszonnal adták tovább a szállított árut.

A fuvaros foglalkozás rendszerint apáról fiúra öröklődött, s a fiúgyerekeket 10-12 éves korukban már magával vitte apjuk az útra. 13-14 éves korukban már gyakran önálló fuvarba jártak. Ez nem csupán a szekerezés és az árucsere gyakorlati ismereteinek megalapozását jelentette, hanem gyakran a nyelvtudását is; pl. a felvidéki szlovák fuvarosok több nyelven is beszélő lovas-szekeres gazdák voltak.¹⁵⁸ Megismertek a tapasztalatok átadását is segítő belső kommunikációval, s már ekkor találkoztak a „vásárlókkal”, ill. azok gyerekeivel, akik aztán a szállításban és a kereskedelemben az ő partnereik, megbízóik, vásárlói lettek. De a fuvarosok általában is világot látott, az átlagosnál szélesebb látókörű emberek voltak, s pl. a gömöriek jelentős része iskolázott is volt.¹⁵⁹ Sokat láttak és tapasztaltak, pénzzel bántak, számolni, általában írni is tudtak, akik megismerték más tájak népét, termelvényeit, gyakran szokásait és gesztusait is. Sajátos, rendszeres vándorlásaik nem csupán eltérő adottságú és kultúrájú tájak népe között teremtett „hidat”, hanem állandó kapcsolataik révén saját kultúrájuk is nyitottabb lett.¹⁶⁰ Hogy a távoli tájak árucikkeinek sorát kicserélték, arról a kereskedelem története számtalan módon tanúskodik. Ám nem kevésbé lényeges az a hatás, amit az egymással való találkozás, a hírek, információk, tárgyi és szellemi javak cseréje jelentett, s amely nem csupán más tájak népének kultúrájára hatott, hanem visszahatott saját műveltségükre is, s alapvetően befolyásolta egy-egy vidék anyagi-szellemi felemelkedésének lehetőségeit, kultúrájának színvonalát is. Az utazás, szállítás lassú tempója, a megállások elősegítették rendszeres kapcsolatok kialakulását is,¹⁶¹ de a fuvarozó életmód visszahatott az egész állattartó és földművelő gazdálkodásra is.¹⁶² A fentiek persze változó módon „szűrődtek” át egy-egy vidék tradicionális műveltségébe, de az északi régióban is vannak tájak (pl. Gömör, Bükkalja), ahol a fuvarozás az itt élő népesség sajátos karakterjegye, ha nem is feltétlenül etnikus jegyként jelenik meg.¹⁶³ Bár a magyarságnak e vonatkozásban is meghatározó szerep jut, ám mellettük rendkívül jelentős a felvidéki *szlovák*, *ruszin* fuvarosok, valamint a *szotákok* tevékenysége.¹⁶⁴ Hagyományaik, hatásuk a történeti Észak-Magyarország népessége interetnikus kapcsolatainak számtalan, ma még gyakran nyitott kérdését, problémáját veti fel. Összességé-

157. Gallo i. m. 70.

158. Kecskés i. m. 226.

159. Gallo i. m. 80.

160. Szabó i. m. (1969) 237.

161. Ifj. Barta J., 1977. 91.

162. Gönyey S., 1940. 35.

163. Andrásfalvy i. m. 145.

164. Csaplovics J., 1822. VI. 89.; Sztudinka i. m. (1911) 107.; Gunda B., 1954.; Paládi-Kovács i. m. (1984) 165.

gében azonban aligha vitatható, hogy ez a sajátos társadalmi-foglalkozási réteg azzal, hogy Észak-Magyarország tradicionális műveltségét – átadóként és átvevőként egyaránt – kinyitotta a világ felé, túl nem becsülhető szerepet kapott a hagyományos népi kultúra formálásában – beleértve az anyagi és a szellemi kultúra szféráját is.

IRODALOM

Andrásfalvy B.,

1972. Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 107. Pécs

Bakó F.,

1951. A magyar paraszti méhészet kutatása. MTA II. Oszt. Közl. Muzeológiai sorozat I. 2. szám 283–330.

1968. A méhészetők életmódja a Bükk hegységben. Egri Múzeum Évkönyve (továbbiakban EMÉ majd Agria) VI. 267–287.

1985. Népi kőépítkezés a Kárpát-medencében. Agria XXI. 225–251.

1987. Palócföldi lakodalom. Budapest

Bakos J.,

1969. Az egri régi szőlőművelés szókincese. Eger

Balogh I.,

1965. A paraszti gazdálkodás és termelési technika. *Szabó I.* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. 347–428. Budapest

Ifj. Barta J.,

1977. Falu és külvilág. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (továbbiakban HOM Közl.) 16. 83–93.

Bácskai V.–Nagy L.,

1978. Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. Ethnographia (továbbiakban Ethn.) LXXXIX. 217–230.

1984. Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest

Belitzky J.,

1932. A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Budapest

Bencsik J.,

1986. A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. *Szabadfalvi J.–Viga Gy.* (szerk.): Árucseré és migráció, 143–153. Miskolc

Bodgál F.,

1960. A miskolci talyiga. Ethn. LXXI. 524–536.

Bodó S.,

1986. A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben. Agria XXII. 187–201.

1987. A fogatok szerepe a paraszti társadalom ünnepein. Agria XXIII. 305–310.

Borovszky S. (szerk.),

é. n. Borsod vármegye. Budapest

Braudel, F.,

1985. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV–XVIII. század. Budapest

Csaplovics J.,

1822. Ethnographiai értekezés Magyarországról. Tudományos Gyűjtemény III. 37–65.; IV. 3–50.; VI. 79–92.; VII. 45–51.

Cseri M.,

1986. Az építőanyag mint az árucseré tárgya. *Szabadfalvi J.–Viga Gy.* (szerk.): Árucseré és migráció, 205–231. Miskolc

Csikvári A. (szerk.),

1940. Borsod vármegye. Budapest

Dankó I.,

1973–74. A gyöngyösi vásárok, piacok néprajza. EMÉ XI–XII. 287–308.

1974. A jászági vásárok, piacok néprajza. Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum fennállásának 100. évfordulójára, 175–187. Jászberény

1976. Tiszántúli vásárok, piacok. *Szöllősi Gy.* (szerk.): Vásártörténet – hídivásár. 15–95. Debrecen
1977. *Opuscula ethnographica.* Debrecen
1979. Vándorlás és árucseré (vázlat és irodalmi tájékozódás a kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéséhez). *Separatum.* Debrecen
- Dobosy L.,*
1982. A gömör-szöllősi emberek mozgásvilága. *HOM Közl.* 20. 115–121.
- Domanovszky S.,*
1979. Mázsaszekér. *Gazdaság és társadalom a középkorban.* 101–135. Budapest
- Éri I.–Nagy L.,–Nagybákay P.,*
1975–76. A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere I–II. Budapest
- Farkas J.,*
1982. Adatok a szatmári szekérhez. *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére,* 303–308. Debrecen
- Fényes E.,*
1851. Magyarország geographiai szótára I–II. Pest
- Frisnyák S.,*
1985. Történeti földrajz. Nyíregyháza
- Galgóczi K.,*
1855. Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánóság mezőgazdasági statisztikája. Pest
- Gallo, J.*
1973. *Príspevok k dejinám furmanstva v Gemeri.* *Gemer* 1. 67–90. Rimavska Sobota
- Gönyey S.,*
1940. Adatok Galgamácsa néprajzához. *Néprajzi Értesítő (továbbiakban NÉ)* XXXII. 22–51.
- Gráfik I.,*
1978. A szállítás és a közlekedés kutatása. *Dissertationes Ethnographicae* II. 123–151. Budapest
1983. Az áru útja a szállítás forradalma előtt. *Ethn.* XCIV. 1–35.
- Gunda B.,*
1940. Népi gazdasági kapcsolatok a Kárpátok medencéjében. *Az Ország Útja* IV. 277–283.
1954. Az orosz vengerec „házaló kereskedő” jelentésének néprajzi vonatkozásai. *Ethn.* LXV. 76–86.
- Gyimesi S.,*
1967. Adalékok Miskolc gabonaellátásához a 17. század végén. *Agrártörténeti Szemle* IX. 481–490.
- Györffy I.,*
1922. A régi utak. *A falu* III/7. 160–161.
- Heckenast G.,*
1970. Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest
1987. Magyarország bányászata és ipara a XVII. század végén. *Praznovszky M.–Bagyinszky I.-né.* (szerk.): *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején,* 79–84. Salgótarján
- Hoffmann T.,*
1963. A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest
- Hőgye I.,*
1981. Hegyaljai vásárok, piacok – 1711–1848. *Borsodi Levéltári Évkönyv* IV. 83–99.
1986. *Zempléni históriák.* Budapest–Miskolc
- Ikvai N.,*
1981. Etnikai és interetnikai vizsgálatok tanulságai az Ipoly két partján. *Honismeret* 6. szám 29–31.
- Ila B.,*
1976. Gömör megye I. A megye története 1773-ig. Budapest
- Iványi B.,*
1906. A tiszalúci vám bevételei és azok felhasználása 1516–1620. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* XIII. 1–54.

- Katona I.*,
1965. Átmeneti bérmunkaformák. *Szabó I.* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. 382–432. Budapest
- Kecskés L.*,
1978. Szekeres gazdák. Komáromi mesterségek. 186–227. Bratislava
- Kemény L.*,
1900. Kassa város 1731-iki vásárpénztarifája. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle VII. 87–89.
- Kiss L.*,
1981. Szegény emberek élete I–II. Budapest
- Kocsis Gy.*,
1986. Szolnok megyei települések állatkereskedelme és „szekerezése” a XVI. század második felében. Zounuk I. 25–52. Szolnok
- Komoróczy Gy.*,
1944. Borkivitelünk észak felé. Kassa
- Kopálová, D.*
1981. Tradičné formy spracovania a obchodovania s ovocim. Gemer 4. 59–80. Rimavska Sobota
- Kós K.*,
1972. Az árucsere néprajza. Néplet és néphagyomány, 9–51. Bukarest
1976. Hétfalusi szekeresesség. Tájak, falvak, hagyományok, 80–102. Bukarest
- Kresz M.*,
1960. Fazekas, korsós, tálás. Ethn. LXXI. 297–379.
1972. A Borsod megyei fazekasság. HOM Közl. 11. 157–167.
- Lénárt A.*,
1982–83. Eszterházy Károly püspök XVIII. század végi építkezéseinek háttérparáról. Agria XIX. 187–217.
- Madarassy L.*,
1931. A szentistváni matyó és lova. Ethn. XLII. 149.
- Magda P.*,
1819. Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest
- Manga J.*,
1979. Palócföld. Budapest
- Márkus M.*,
1964. Felső-magyarországi kapaformák. HOM Közl. 6. 35–41.
1964a. Magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában. Ethn. LXXV. 467–470.
1973. Odbyt a spósoby poldaja šivetichkych hrňarskych výrokov na prelome 19. a 20. storocia. Gemer 1. 91–105. Rimavska Sobota
1975. Zborník Oravského Múzea I–II. (Ism.). HOM Közl. 14. 148–150.
1977. A kelet-szlovákiai sertéskepecsek életéből. Ethn. LXXXVIII. 365–391.
- Mocsáry A.*,
1826. Nemes Nógrád vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmértetése I–IV. Pest
- Molnár Á.*,
1983. Az égetett mész értékesítése Aggteleken. HOM Közl. 21. 132–138.
- Morvay P.*,
1938. Szokolya gazdálkodása. NÉ. XXX. 282–287.
- Nemcsik P.*,
1966. A licei fazekasok. *Bodgál F.* (szerk.): Borsod megye népi hagyományai, 208–230. Miskolc
- Orosz I.*,
1979. Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. *Kovács E.* (főszerk.): Magyarország története 6/2. Budapest
- Paládi-Kovács A.*,
1973. A magyar parasztság kerekas járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. Néprajzi Közlemények XVIII. 5–79.

1982. A Barkóság és népe. Miskolc
- 1982a. Piac és vándorúrusítás a Losonc-vidéki magyar kertészfalvak életében. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 377–385. Debrecen
1984. A magyar szekér a Kárpát-medencében. Tanulmányok Szatmár néprajzához, 157–168. Debrecen
- 1984a. Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. *Kunt E.–Szabadfalvi J.–Viga Gy.* (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 61–73. Miskolc
1985. Régi bányászlet Gömörben. *Ethn.* XCVI. 297–323.
- Páll I.,*
1986. A Taktaköz néprajzi képe az 1772-es úrbéri összeírások alapján. *HOM Közl.* 24. 103–108.
- Pálmány B.,*
1985. Adatok a kézművesipari termékek és termények árucseréje történetéhez Nógrád vármegyében a török hódoltság végén és az újratelepítés korszakában (1593–1731). V. Kézműves-ipartörténeti Szimpózium anyaga, 153–188. Veszprém
- Prasličková, M.*
1979. Brdárstvo a voštinárstvo v západnom Gemeri. Rimavska Sobota
- Rácz S.,*
1983. A makói hagyma útja Gömörbe és Gömörben. *Honismeret* 4. szám 30.
- Sárközi Z.,*
1980. A Vasgyár és a szénbányászat tájtalalkító hatása és a település fejlődése. *Berend T. I.* (szerk.): Az Ózdi Kohászati Üzemek története, 88–89. Ózd
- Schafarzik F.,*
1904. A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest
- Selmeczi Kovács A.,*
1984. Kézimalmok Kelet-Magyarországon. Tanulmányok Szatmár néprajzához, 217–233. Debrecen
- Soós I.,*
1955. Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger
- Sükösd J.-né*
1984. A piac és az állatvásárok forgalma Kecskeméten a 18–19. század fordulóján. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. 93–113.
- Szabó I.,*
1934. A tokaji rév és Debrecen. *Debreceni Képes Kalendárium* 89–97.
1969. A középkori magyar falu. Budapest
- Szabó M.,*
1971. A bodrogközi szekér. Abaúj és Zemplén népéletéből, 194–199. Sátoraljaújhely
- Szakáll S.–Viga Gy.,*
1984. A Bükkalja kőbányászatához és kőfaragásához I. Bogács. Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből II. 93–122. Miskolc
- Szalay E.–Ujváry Z.,*
1982. Két fazekas falu Gömörben. Debrecen
- Szikora A.,*
1977. „Háztáji” kaolinbányák Monokon. *HOM Közl.* 16. 56–58.
- Szudinka F.,*
1901. A magyar vaskereskedelem múltja és jelene 1820–1900. *Magyar Vaskereskedő*, június 23., június 30., július 7.
1911. Százöt év a magyar vaskereskedelem és vasipar történetéből. *Magyar Ipartörténet*, 105–114.
- Trejbal, J.*
1973. Sušárny ovoce na Slovensku I. Zbornik Slovenského Narodného Múzea. Etnografia 14. 107–178. Martin
- U.,*
1864. Rozsnyó. Vasárnap Újság, 252–254.
- Udvari I.,*
1988. Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történe-

téhez. *Bencsik J.–Viga Gy.*, (szerk.): *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*, 48–61. Miskolc

Ujváry Z.,

1981. *A migráció és a kolonizáció szerepe Gömör népi kultúrájában. Botik, J.–Méry M.* (szerk.): *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása*, 54–62. Bratislava

Veres L.,

1978. *A Bükk hegység üveghutái*. Miskolc

Viga Gy.,

1979. *Szamártartás Északkelet-Magyarországon*. *HOM Évk.* XVII–XVIII. 281–298.

1980. *A Bükk hegység szlovák meszései kereskedő útjai az Alföldre*. *Ethn.* XCI. 252–258.

1983. *A miskolci talyigások szabályrendelete 1915-ből*. *Múzeumi Kurir*, november, 58–60.

1985. *Kómunkák egy bükkalji faluban*. Debrecen

1986. *Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában*. Miskolc

1986a. *A gyümölcs a népi árucserében. Szabadfalvi J.–Viga Gy.* (szerk.): *Árucseré és migráció*, 175–195. Miskolc

1987. *Szemponctok a népi kómunkák vizsgálatához*. *Agria* XXIII. 79–89.

Zólyomi J.,

1984. *Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban*. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* X. 265–317.

Zsámboki L.,

1982. *Magyarország ércbányászata a honfoglalástól az I. világháború végéig*. *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből* I. 13–48. Miskolc

DIE FUHRLEUTE VON NORDUNGARN **(Eine eigentümliche „Unternehmens“-Form im traditionellen** **Warenaustausch)**

(Auszug)

Die Forschungen der vergangenen Jahrzehnte haben in vielen Beziehungen den Mythos der „Bewegungslosigkeit“, der Unveränderlichkeit der traditionellen Kultur aufgehoben und im Spiegel der geschichtlichen Daten zeichnen sich immer stärker die Momente der gesellschaftlichen Arbeitsteilung, des Warenaustausches ab, parallel dazu wird die frühere Vorstellung von der bäuerlichen Autarchie in den Hintergrund gedrängt. Zwischen den Gebieten mit unterschiedlichen Gegebenheiten sind ab dem Mittelalter kräftige Verbindungen nachzuweisen, welche von zahlreichen Momenten der wirtschaftlich-kulturellen Kontakte bescheinigt werden. Dabei haben die Fuhrleute als eigentümliche Vermittler und Abwickler des Warenaustausches eine sehr bedeutende Rolle gespielt. Ihre vielseitige Aktivität wird in dieser Studie behandelt.

Die Fuhrwirtschaft, der Wagentransport bedeutet im System der traditionellen Beschäftigungen eine eigentümliche Spezialisierung, nicht in erster Linie vom technisch-technologischen Gesichtspunkt her, da ja der Transportvorgang in vielen Fällen zum großen Teil im Verlaufe der bäuerlichen Arbeit ständig vorhanden ist, sondern vor allen Dingen in Beziehung auf die gesellschaftliche Arbeitsteilung. Die Fuhrleute kamen aus verschiedenen Schichten der Bevölkerung. Es gab aber solche Zentren der Fuhrwirtschaft, die schon über Jahrhunderte hinweg ihre Sonderstellung im Transportprozeß bewahrt haben.

Das am kräftigsten entwickelte, über lange Zeit funktionierende Gebiet der fuhrwirtschaftlichen Tätigkeit des Adels bzw. der Leibeigenen und Bauern steht in Verbindung mit dem Prozeß der Arbeitsteilung und des Warenaustausches zwischen den Gegen den Nordungarns und der Ungarischen Tiefebene. Die Verbindungen mit dem größten Volumen dabei die – häufig als direkter Warenaustausch durchgeführten –

Transporte von Bodenschätzen, Metallen, Salz, Holz, sowie von hausgefertigten und handwerklichen Industrieprodukten aus Oberungarn, bzw. von Getreide und anderen Lebensmitteln. Für einzelne Materialien und Produkte haben sich manchmal bedeutende Zahlen von Fuhrleuten spezialisiert (die Eisenfuhrleute von Gömör, die Kalkfuhrleute des Bükk-Gebirges, die Fuhrleute der Keramik von Gömör, Weinfuhrleute des Zemplen-Gebirges usw.)

Im Fern-Fuhrwesen haben sich schon im 19. Jahrhundert die Pferdegespanne durchgesetzt, aber in zahlreichen kleineren Gebieten behauptete sich die Bedeutung des Ochsenspannes als Zugkraft. Für den Transport dienten abwechslungsreiche Formen von Wagen und es ist als sicher anzusehen, daß die an der kontinentalen Fuhrwirtschaft seit dem Mittelalter teilnehmenden ungarischen Fuhrleute stark zur Verbreitung der verschiedenen Räderfahrzeuge beigetragen haben.

Die Tätigkeit der Fuhrleute hat in vielen Beziehungen die Funktion des Warenaustausches auch in sich vereinigt, das alles sicherte ihnen mehr Freiheit, eine mobilere Lebensweise und anpassungsfähigere Lebensstrategie, als die Landwirtschaft. Der Status des Fuhrmannes war für die Bauernschaft ein zu erstrebendes Ziel und Modell und zwar in erster Linie für die ärmeren Schichten der Bauern. Ihre Beschäftigung wurde im allgemeinen vererbt, was die eigenständigen Verbindungen zur Gegend und die Kontinuität des Warenaustausches garantierte. Ihre systematische Migration bedeutete ständige Kontakte zwischen verschiedenen Gegenden und nicht nur in materieller Beziehung, sondern auch auf dem Gebiet der Übermittlung und Übernahme von Nachrichten, Informationen und verschiedener geistiger Güter. Ein bedeutender Teil der Fuhrleute war überdurchschnittlich gebildet, häufig sprachen sie andere Sprachen, sie waren Leute, die die Welt gesehen hatten. Sie bekamen auch eine bedeutende Rolle bei der Formierung der traditionellen Kultur.

Gyula Viza

EMLÉKEZÉS LESZIH ANDORRA

DEÁK GÁBOR

Huszonöt éve annak, hogy Leszih Andor, a Herman Ottó Múzeum csaknem 50 éven át volt vezetője meghalt. Múzeumi működését 1905-től lehet számítani, mint-hogy ekkor vette át ezt a munkakört Molnár József református főgimnáziumi tanártól. Városi státusban csak 1915-től volt, ezt megelőzően 1899-től a Magyar Általános Biztosító Társaság miskolci Felügyelőségén dolgozott, ott kapott fizetést, mint levelező. Már 1901-ben önkéntes gyakornokként segítette a múzeum rendezését, s ebben diákkori tárgyszeretete, a régiségek iránti érdeklődése volt a motiváló. A múzeumnál aztán 1950-ig működött, előbb mint múzeumőr, majd 1950 januárjáig mint múzeumigazgató. Az említett múzeumóri állásokat csak a felszabadulás után szervezték át múzeumigazgatói státusokká.

Most, amikor erre a hosszú múzeumi pályára visszatekintünk, s benne Leszih Andor munkásságát igyekszünk összefoglalni, több olyan téma is kínálkozik, amely összefügg ezzel a múzeumi munkával, minthogy a *közművelődés* e köré az intézmény köré összpontosult: Borsod–Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület.

Leszih Andorról először úgy beszélhetünk, mint ennek a munkának egyik úttörőjéről. de úgy is, mint aki mindennapos munkása volt a múzeumi gyűjtemények rendezésének, a miskolci múzeum létrehozásának. Tevékenysége találkozott a város, a miskolci iskolák múlt iránt érdeklődő, s a századforduló előtt, különösen a millennium által felébresztett nemzeti múlt iránti érdeklődés képviselőinek, elsősorban tanároknak és városi tisztviselőknek is azzal a törekvésével, hogy itt gyűjtsék össze az emberi és nemzeti kultúra tárgyi emlékeit.

De beszélhetünk Leszih Andorról úgy is, mint tudósról. Önéletrajzaiban magáról csak a legszűkebb adatokat mondja el. Inkább arról ad számot, hogy mit végzett abban a munkakörben, amit diákkorától szenvedélyének, majd élethivatásnak tekintett. Ilyennek is ismertük Őt, a közszolgálat emberének, akinél a magánélet háttérbe szorult, s fő dolog, s mindennapos gond és feladat az intézmény, a miskolci múzeum volt.

Megilletődve vettem kezembe Leszih Andor hagyatékából azt a fényképet, amely 1908-ban Kolozsváron készült, s amelyen az akkor ott rendezett országos régészeti tanfolyam résztvevői láthatók. A kép maga a magyar régészet története. Talán nem lesz szerénytelenség, ha személyes kapcsolataim szerint is megemlítek némelyeket azok közül, akik ott láthatók. Így mindegyelőtt *Pósta Bélát*, aki a magyar régészettudomány atyja volt, akinek síremléke ma már meg sincs a kolozsvári házsongárdi temetőben. A miskolci volt Felső-Kereskedelmi Iskola 100 éves története írása közben találkoztam

városunk őskori leleteinek meghatározása kapcsán nevével és személyével, *Gálffy Ignác* hívására ott volt a miskolci fűtőháznál is az 1900-ban talált mamutagyar feltárásánál és meghatározásánál a többi neves régésszel, a tanítványokkal. Így *Roska Márton*-nal, a közvetlen „*Marci bácsival*”, aki Pósta Béla után átvette a magyar régészet nesztori szerepét. De ott vannak a fényképen mindazok, akik a magyar múzeumi és levéltári munkában, a magyar történelmi források gyűjtésében és feltárásában az alapozó munkát végezték: *Kelemen Lajos*, *Csutak Vilmos*, előbbi a kolozsvári unitárius kollégium tanára volt, majd az „élő erdélyi levéltár”, utóbbi a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium tanára, igazgatója, a Székely Nemzeti Múzeum megszervezője és igazgatója. Ott volt *Balczer György* neves régész Nagybányáról, *Bodroghy János* Nagyenyedről, *Cholnoky Jenő* Kolozsvárról, *Kenessey Béla*, aki később – Szász Domokos után – erdélyi református püspök lett, *Szász Ferenc* Marosvásárhelyről, *Móra Ferenc* Szegedről és sokan mások. Ezek között volt ott Miskolcra Leszih Andor, aki nem doktrinér, vagy egyetemi képzettségű „régész”, archeológus vagy történész volt, hanem önkéntes munkása a miskolci múzeumnak, a Borsod–Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesülettől kapott „tiszteletdíjas” múzeumőr, de annál lelkesebb és már akkor az érmék meghatározásában neves, elismert szakember.

Azt is jeleztem már, hogy az ország legtöbb városában a múzeum a helyi iskolák, gimnáziumok, kollégiumok tanárainak önkéntes munkásságából indult el, mint ahogy ezeknek a múzeumoknak az első gyűjteményei is ezeknek az iskoláknak a gyűjteményeire támaszkodtak, legyenek azok régészeti, numizmatikai, természettudományi – növénytani, állattani – gyűjtemények, s csak megfelelő szakember kellett hozzájuk, hogy e gyűjteményekből tudományosan rendszerezett múzeumi anyag legyen. Így történt ez Miskolcon is, Sepsiszentgyörgyön is, de Nagyenyeden is, s nemcsak a történelmi emlékek gyűjtésében, hanem az irodalmi emlékekkel is: a zilahi volt Református Weselényi Kollégiumban *Szász Árpád* szervezésében, vagy Nagykörsön a kollégiumban *Törös László* munkássága révén. Vagy említsem az esztergomi várásatásoknál Lepold kanonok nevét, aki az ottani szeminárium tanára volt, s botjával tapogatta a földet, ahol a betemetett romokat sejtette.

A miskolci múzeum első kiállító helyiségei a Gálffy Ignác által vezetett Miskolci Polgári és Kereskedelmi Iskola II. emeleti folyosója végéből elkerítve és egy tanteremből álltak (ez a későbbi Leánypolgári Iskola volt a Dayka Gábor és a mai Szabó Lajos utca sarkán), egészen addig, amíg Soltész Nagy Kálmán polgármester a volt református főgimnázium régi épületében, a mai Papszeren az „öreg” múzeumban nem adott helyet neki. Az így létrehozott miskolci múzeum szakosztályait is középiskolai tanárok vezették, fizetés és tiszteletdíj nélkül. Múzeumórré – mint említettük – 1905-ig hasonló megbízással *Molnár József* főgimnáziumi tanárt választották, aki 1905-ben adta át ezt a munkakört Leszih Andornak. A természettudományi szakosztály élén *Budai József* református főgimnáziumi tanár, a könyvtári, levéltári és történelemtudományi szakosztály élén *Brósz Károly* kereskedelmi iskolai tanár, a művészeti szakosztály élén pedig *Kis Lajos*, ugyancsak református főgimnáziumi rajztanár állott. Leszih Andor a régészeti szakosztályt kapta, ahol Gálffy Ignác irányításával dolgozott.

Ki volt ez a Leszih Andor, mindnyájunk „Andor bácsi”-ja? Önéletrajzai kizárólag adatszerűek. Eszerint: „régí miskolci iparoscsalád leszármazottja vagyok, születtem 1880. szeptember 19-én Miskolcon. Édesapám gőzmalmi tisztviselő volt”. Anyja *Kondói Kis Ilona*, felesége: *Zsupán Zsuzsanna*, leánya: *Leszih Olga* (néhai Csernák Béláné). Végzettsége: gimnáziumi érettségi, 1899-ben a miskolci Ref. főgimnáziumban. 1908-ban régészeti tanfolyam a végzettsége, muzeológiai szakon, beszél: magyarul, „részben” németül. Állandóan Miskolcon lakott. Nem volt katona, nem volt párttag. Külföldön 1927-ben járt: Bécsben és Grázban a múzeumok tanulmányozására. 1899-től 1915-ig az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnál volt tisztviselő, levelező, 1915-

től Miskolc város állományában a Borsod-Miskolci Múzeummal a VIII. fizetési fokozatban, de ebbe a státusba 1923-ban került visszamenőleges hatállyal 1915-ig, 1920-tól 23-igapidíjas. Ennyi van életrajzában és személyi lapjain.

Életrajzírói részletezik családfáját. Eszerint nagyapja, *Leszih Dániel*, jó nevű lakatos volt, aki mindenhez értett. A Zsolcai kapuban jól felszerelt műhelye volt, a Papszeren ismert volt a Leszih-ház. Szomszédságában lakott Kis Lajos gimnáziumi tanár is. a Múzeum már említett művészeti vezetője. Egyik életrajzírója, *Bárczy János* említi, hogy a családban eleven hagyomány volt az 1848–49-es szabadságharc emléke, sőt Leszih Andor nagyapja, a már említett Leszih Dániel is az önkényuralom elleni tiltakozásul hagyta el a Leszich névből a ch-s végződést. Azt is írja Leszih Andor édesapjáról, *Leszih Lajosról*, hogy ez tovább folytatta, sőt növelte apja iparos műhelyét, vagyonos polgára lett a városnak, és felesége gyógyíthatatlan betegsége felemésztette a nagy vagyont, minthogy a megfelelő kezelés reményében Leszih Lajos minden vagyonát feláldozta, s műhelyét is elhanyagolta, így szegényedett el, s lett a gőzmalomnál tisztviselő.

Említettük, hogy Leszih Andor sohasem volt katona. De helytállásával mindkét világháború alatt és után megőrizte, megmentette a múzeum anyagát: az I. világháború után a cseh, majd román megszállás alatt, a II. világháború alatt és után az átvonuló csapatokkal szemben. A felszabadulás után maga is részt vett a rend és a tisztaság front előtti állapotának a visszaállításában. Az akkori múzeum háromfős személyzettel működött: a múzeumőrrel, a restaurátorral és a hivatalsegédde: Leszih Andor, Megay Géza és Gáspár bácsi voltak ezek. Volt még az I. világháború és a kommün után egy különálló részleg, a könyvtár, itt „Koller bácsi” volt a vezető. Amint megtudtam, B-listázott pedagógus volt, akinek a város itt biztosított egzisztenciát. Ez a könyvtár a város közművelődési könyvtára volt, amely más, könyvkereskedők által fenntartott kölcsönkönyvtári lehetőségek mellett elsősorban a diákok, de a nagyközönség számára is mindig nyitott könyvkölcsönzési és helybenolvasási alkalom volt olvasóteremmel. Elődje a mai II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtárnak, illetve az ebből kivált városi könyvtárnak és könyvtárhálózatnak.

Megemlékezésünk akkor méltó Leszih Andor emlékéhez, alakját akkor idézzük helyesen, ha azt munkássága tükrében nézzük. Mint ember, közvetlen és szerény volt. Szívesen engedte magához közel azokat, akikben valamilyen érdeklődést látott a régészet, a történelmi, vagy akár az irodalmi ismeretek iránt. Mentek hozzá diákok, jöttek hozzá a világ minden részéről szakemberek, tudósok, archeológusok, numizmatikusok, néprajzosok, szoros kapcsolat fűzte a múzeumi gyűjtések és kutatások, a tárgyi feldolgozások minden szerzőjéhez. A numizmatikában országosan elismert szaktekintély volt. Munkásságát a leletmentő tevékenysége, ásatások, szakmai publikációk, előadások, felolvasások rendjében tekintjük át, végül szót kell ejtenünk egy kéziratok naplójáról is, amely Miskolcnak a Tanácsköztársaság alatti történetét tartalmazza naponkénti eseménytörténet, feljegyzések formájában.

1. Egy 1955-ben írt önéletrajzában említi, hogy 49 ízben végzett régészeti ásatást, próbaásatást, kutatást. Ezek között a legfontosabbak voltak: az avasi kőkori – mezolitikus – kovabánya és szerszámkészítő műhelyek feltárása, a középkori Muhi mezőváros romjainak kiásása, a Borsod község határában levő honfoglalás kori földvár és ugyanitt a Derékegyháza területén lévő kőkori őstelep feltárása. Ezen kívül még 83 kisebb és nagyobb tanulmányutat tett és 13 népművészeti gyűjtést végzett. Amint maga is vallotta, már diák korától érdekelték a régi pénzek, ezeket gyűjtötte a régi tárgyakkal együtt.

2. Publikációinak száma 516, ebből 94 Miskolcra és környékére, valamint Borsod vármegye területére vonatkozó írás. Ezek régészeti, művelődéstörténeti, várostörténeti, éremtani közlemények. A felsorolásban – szerényen csak a szűkebb szakterületére vonatkozó írásokat és folyóiratokat említi, mint a *Folia Archeologica*, *Numizmatikai*

Közlöny, Erdélyi Múzeum¹. Csak a Numizmatikai Közlönyben 47 tanulmányt tett közzé. Ehhez a munkásságához járul az, hogy 76 kiállítást rendezett, amelyek közül országos rendezvény volt a Muhi csata 700 éves évfordulójára készített emlékkiállítás, 1928-ban az 1848–49-es szabadságharc emlékkiállítása, a Miskolci Hét alkalmával rendezett kiállítások, a Numizmatikai Társulat által szervezett vándorgyűlések alkalmával létrehozott éremtani kiállítások.

Publikációi, tudományos feldolgozásai közül megemlíthjük az 1904-ben a *Miskolci Napló*-ban megjelent írását, mely az 1708-as miskolci kincselet újabb ismertetése és feldolgozása volt. De írt a *Pesti Hírlap*-ban a barcikai bronzkori leletekről, a miskolci *Történelmi és Régészeti Közlemények*-ben a borsodi ásatásokról, a margitpusztai éremleletről, az andornaktályai Kálmán-féle dénárleletről, a borsodi római kori pénzekről, a karcsai éremleletről, Albert király ismeretlen dénárjairól, a Kondó, Sajóvelezd területén talált éremleletekről, az aranyosi, diósgyőri, visegrádi, rakacai éremleletekről. A mezőcsáti háromezer éves leletekről 1935-ben a *Reggeli Hírlap*-ban publikált, az 1924-es avasi templom renoválása kapcsán történt épületfeltárásról, 1932-ben a diósgyőri ásatásokról, ugyanebben az évben a *Magyar Jövő*-ben a mezőkövesdi népvándorlás kori aranyleletekről. 1934-ben a Dudujkán talált szkíta régiségekről, a *Felső-Magyarország* című napilapban jelent meg írása, a szuhogyi Csorbakő vára pénzhamisító műhelyéről a Numizmatikai Közlönyben 1941-ben, ugyanott az andornaktályai Kálmán-kori dénárleletről.

Mint szakavatott numizmata több éremgyűjtemény anyagát dolgozta fel és ismertette, így a dr. Vay Béla érem- és pénzgyűjteményét, Éles Géza gyűjteményét, az iskolák pecsétjeiben szereplő éremmásolatokat, Máhr Pál éremgyűjteményét, s természetesen a Borsod–Miskolci Múzeum gazdag éremtárát. Ennek gyarapodásáról, állapotról folyamatosan beszámolt a Numizmatikai Közlönyben. Szerepelt érdeklődésében a Rákóczi libertás, a Kossuth-bankó, sőt olyan cikke is van, amelyben Rákóczi miskolci pénzverdéjének kérdésében fűz megjegyzéseket Esze Tamás 1947-ben megjelent cikkéhez. Ezek a megjegyzések kritikaiak is.

2. Érdeklődésének másik területe a *történelem* volt. Itt is két témakörbe sorolható Leszih Andor munkássága. A miskolci múzeum legrégebb anyaga az Európa-szerte *bükki kultúra* néven ismert leletegyűttes volt. Ennek feldolgozása, kiállítása, hazai és nemzetközi szaklapokban való ismertetése, fontos muzeológiai munka volt. Ezek a leletek jórészt *Herman Ottó*, *Gálffy Ignác*, *Kadič Ottokár*, *Roska Márton*, *Pósta Béla* és a mecénásként is említhető *Petró József* munkásságához fűződnek. (A Bükk növényvilágának kutatása és gyűjtése Petró József után Budai József nevéhez fűződik). Kadič Ottokárnak a Gálffy Ignáchoz írott levelével én is találkoztam a Berzeviczy Gergely Kereskedelmi és Vendéglátó-ipari Szakközépiskola irattárában, melyben a Bársony János-féle ház építésekor talált szakóca kérdésében cseréltek véleményt. A múzeum szervezőinek köre, de a múzeum vezetőjének kapcsolata is kibővült ezekkel a gyűjtésekkel, leletekkel. A *Numizmatikai Társaságon* túl a *Régészeti Társasággal*, a *Barlangkutató Társasággal*, a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* – ma talán „környezetvédők” *Társaságával* került kapcsolatba, úgyhogy 1910-ben ez utóbbiak itt tartották országos értekezletüket, a barlangkutatók pedig 1927-ben nemzetközi barlangkutató gyűlést rendeztek Miskolcon, éppen a bükki kultúra leleteinek bemutatására, az ezzel kapcsolatos tudományos értékelés megvitatására. Ásatások is folytak ekkor a megyében neolitikus kori bronz- és vasleletek feltárássá: így Szirmabesenyő határában, Tiszakeszi, Sály, Geszt, Mocsolyás, Vatta körzetében. De érdekelt Leszih Andort az avasi templom múltja, a Rákóczi-torony története, 1903-ból – ma már forrásértékű – feldolgozásai szólnak ezekről.

1. Vö. *Huszár L.*, Leszih Andor (1880–1963). *HOM Évk.* VI. (1964) 207–218.

Irodalmi munkásságában találkozunk – jóval Marjalaki Kiss Lajos Anonymus kutatásai előtt – az Anonymus-kérdéssel. Van cikke a miskolci Református Főgimnázium régi harangjáról – ez 1904-ből, a hallerkői Haller család tárgyi emlékeiről, Miskolc régi címeréről, a miskolci nyomdászok, s a miskolci nyomdászat történetéről, a miskolci festőiskoláról, a görög kereskedők múltjáról, a görög templom műkincseiről, Miskolc város fejező pallosáról, a régi miskolci pincékről, a miskolci fazekasságról, a miskolci heti vásárokról, régi miskolci házakról, az 1815-ös miskolci csizmadia színről, a miskolci színjátszásról, a régi miskolci cégekről. Már 1921-ben írt egy művészeti iskola kérdéséről. De foglalkozott a királyválasztási szokásokkal, régi valutákkal, a négyesi Szepessy család naplójával, amely 1706 és 1718 között íródott, s négyesi Szepessy Pál munkája volt. Írásai között találkozunk a tokaji chyirurgusok történetével, a bodrogkeresztúri szabó céh pecsétjének ismertetésével, a zempléni bognár céh, a tiszalúci, tállyai és abaújszántói takács céhek történetével. Természetesen a miskolci céhekkel is foglalkozott, különösen a csizmadia céhvel. Van szó írásaiban a miskolci fazekasokról, hímezőkről, a különféle miskolci egyesületekről, intézményekről. Izgalmas írása az Egressy-kérdésről írt munkája, amelyben arról van szó, hogy kém volt-e Egressy. A Szendrey Jánosról írt megemlékezése 1927-ben jelent meg, azóta sem készült újabb írás ebben a témakörben.

3. Ezt a történelmi érdeklődést kiegészítette Leszih Andor *néprajzi* gyűjtő- és feldolgozó munkája. Ismeretes, hogy a miskolci múzeum néprajzi gyűjteményének összeállítása és a megyei néprajzi gyűjtőmunka megszervezése Kóris Kálmán nevéhez fűződik. Kóris 1908-ban részletes előterjesztést nyújtott be a Múzeum Egyesülethez, a megyét egységekre, gyűjtési körzetekre felosztva, első helyen ebben a matyó népviseletet és a matyó népművészetet téve. Leszih Andor feljegyzéseiben találunk olyan utalást erre, hogy ez az érdeklődés a századeleji „matyó-lázzal” függ össze, amikor nem is annyira a néprajzi tudományos feldolgozás, hanem az üzleti érdek, és az ezzel kapcsolatos néprajzi propaganda volt a motiváló szempont. De múzeumunkban a néprajzi gyűjtés már 1903-ban megindult, s ez Leszih Andor érdeme. Publikációja is volt már ebben az évben néprajzi témakörből, a népviselet, a népi vásári szokások, a népi Krisztus-ábrázolás köréből. 1906-ban írt a virágvasárnapi szokásokról, 1904-ben a régi magyar táncokról, de foglalkozott a népmesék, népi mesemondás, a pástorélet – a pástor ivópohár – kérdésekkel is. Ez utóbbiról 1935-ben írt. Nem hiányzik írásaiban a bükki szénégetők, a miskolci kocsmák, a borsodi népi hímezések leírása sem.

4. Ugyancsak forrásértékűek azok a *megemlékezések*, amelyek intézményekről és neves személyekről szóltak. Ezek között olyanok vannak, mint 1905-ben „Lévay József 80 éves”, „Szobránczi Samu 50 éves”, Petró József búcsúztatása, a Ruff Ferenc, Kühne Adolf, Szemere Bertalan és a köztársaság, Herman Ottó és a művészet, vagy a Kun Józsefről szóló beszéd.

Az intézmények történetéből természetesen elsősorban a múzeum történetére vonatkozó írások említhetők, különösen fontosak az évi jelentések, amelyekből megtudhatjuk a múzeum tárgyi egységeinek gyarapodását, tájékoztatást kapunk az időszakos kiállításokról. A népkönyvtárak szervezéséről már 1904-ben írt, de sürgette a városi levéltár létrehozását is. Van olyan közleménye, amelyben a Nőiipariskola történetéről és kiállításáról számol be. Ez az iskola is Gálffy Ignác vezetése alatt állott, és szervezése is az ő nevéhez fűződik. Összefoglaló írásai, beszámolóí jelentek meg a Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesületről, a Magyar Természetjáró Egyesületről, ennek az 1907-es miskolci vándorgyűléséről; írt a miskolci kultúrpalota tervéről, 1913-ban a Közművelődés és Múzeum Egyesület különválásáról, a Gálffy Ignác által írt „A Székely Szövetség”-ről és „Székely Nemzeti Segélyalap”-ról, Kadić Ottokárnak a Szeleta-barlangról szóló könyvét 1916-ban recenzióban mutatta be. A Miskolci Művésztelép létrehozásáról is többször cikkezett. 1918-ban beszámolója jelent meg a mis-

kolci gyermekkiállításról, a nyilvános könyvtár kérdéséről. De nem nélkülözhető tájékoztatása ma már a Butykay-féle köedénygyár története című írása. Beszámolót olvashatunk tőle a Magyar Néprajzi Társaság kisgyőri tanulmányútjáról, a Lévay József Közművelődési Egyesületről 1929-ben, a miskolci Ev. Ref. Főgimnáziumról 1937-ben, a diósgyőri várról. Teljességet nem adhatunk, olyan gazdag idevonatkozó publikációs munkássága.

5. A múzeum munkájához tartozott a különböző *kiállítások* rendezése is. Ezen a helyen a képkiallításokról szólnék, a múzeum egyéb időszakos kiállítását már említettük. Megtudhatjuk ezekből – a Művésztelep mellett – a város szépművészeti érdeklődését, kultúráját, s egyben azt, hogyan gyarapodott a múzeum szépművészeti alkotásokkal, festményekkel. Itt is a semmiről kellett indulni. E kiállítások, képzőművészeti rendezvények között szerepel a Balogh József-féle kiállítás, Kis Lajos református gimnáziumi tanár kiállítása, később Meilinger Dezső festményeinek bemutatása.

Hadd emeljem ki 1911-ből a miskolci elemi iskolák tanulóinak szülője-kiállítását, ahol a gyermekek alkotó munkájának – ma mondanánk: kreativitásának – termékei voltak láthatók, nemegyszer a művészi hajlam korai jelentkezéseként. E vonatkozásban kötelességem itt is emlékeztetni Bíró Sándorra, aki a felszabadulás előtt a Szeles utcai elemi iskola igazgatója volt, s már 1913-ban hirdette és képviselte a gyermekek alkotó munkára nevelésének ügyét, megelőzve a II. világháború előtti tehetségkutatókat.

De volt a múzeumban kiállítása Bartus Ödönnek is.

6. *A könyvtárügy* is szívügye volt Leszih Andornak. De nyilvános közművelődési könyvtár Miskolcon a Múzeumban csak 1920 után jött létre.

Emellett a közművelődési munka mellett egyik életre hívója volt a *Múzeumpártoló Egyesületnek*. Ezzel megvetette a *műemlékvédelem* alapját is. Tagja volt a Műemlékek Országos Bizottságának, a Numizmatikai Társaságnak, a miskolci Jogakadémiának, tiszteletbeli tagja a miskolci Képzőművészek Szabad Szakszervezetének, az Idegenforgalmi Szövetségnek, a Városi Alkalmazottak Szabad Szakszervezetének.

Tekintsünk bele azokba a folyóiratokba is, ahol közleményei, cikkei megjelentek. A felsorolásban az első helyet a napi sajtó foglalja el. Így a *Miskolci Napló*, amelyben 1902-től találunk írásából. Ebben 1924-ig mintegy 150 cikke, ismertetése jelent meg. A *Miskolci Hírlapban* 1909-től publikált, a *Reggeli Hírlapban* 1922-től 1939-ig mintegy 18 cikke jelent meg. A *Magyar Jövőben* 1922-től 1932-ig 16 írása található, a *Felső-Magyarországban* 8, de írásai vannak a *Miskolci Fürdőújságban*, a *Budapesti Hírlapban* és még más országos és helyi újságban.

A szaklapok sora pedig a következő. *Erdélyi Múzeum* 1909-től, a *Történelmi és Régészeti Közlemények*, *Miskolci Szemle*, *Termés*, a *Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület Évkönyvei*, *Numizmatikai Közöny*, *Folia Archeologica*, *Búvár*, *Miskolc monográfiája* (szerkesztette: Halmay Béla–Leszih Andor, – ebben négy fejezetet írt), a *Borsod megyei monográfiája* című, 1939-ben megjelent kötetben szintén 4 tanulmánya van.

Írt a modern iparművészetről, Latkóczy Lajos miskolci festőről a *Magyar Élet* című lapban 1942-ben, Tóth Lajos miskolci nyomdászprivilegiumáról a *Reggeli Hírlapban* 1924-ben, a Borsod megyei szkíta leletről a *Folia Archeologica*-ban 1939-ben, a miskolci Múzeum ásatásairól 1927-ben a *Történelmi és Régészeti Közleményekben*. Sok más napilapban, folyóiratban, amely közlemények listáját maga állította össze nagy precizitással.

6. Leszih Andor gazdag életművének csak egyik oldala volt a kutató, múzeumrendező és tudományos publikációs munka. Nem választható el ettől más közművelődési tevékenysége, így *felolvasásai*, *előadásai* sora sem. Ilyenekkel is találkozunk a miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesületben, az 1909-es miskolci Munkás Gimnáziumban

– amelyet ugyancsak Gálffy Ignác szervezett. De adott elő a *Kálvin Szövetségben*, a budapesti *Numizmatikai Társaságban*, a *Katolikus Diákszövetségben*, a *Bükk Egyesületben*, a mezőcsáti tanítók gyűlésén, a miskolci *Városi Tisztviselők Körében*, a miskolci *Szabadegyetemen*, a miskolci református egyház volt Palóczy utcai gyülekezeti termében, az *Evangélikus Luther Szövetségben*, a miskolci *Református Leányegyesületben*, a miskolci *Gazdakörben*, a *Múzeumpártoló Egyesületben*, a miskolci *Nyomdászok Egyesületében*, a népművelők tanfolyamain, a múzeumi felolvasó rendezvényeken, a miskolci evangélikus templomban, a múzeum tanfolyami hallgatói előtt, turistáknak, várlátogatóknak stb. Különös szeretettel foglalkozott ezeken kortársai, munkatársai emlékével, így Gálffy Ignác, Herman Ottó, Kadič Ottokár, Hillebrand Jenő kutatásaival, munkásságuk értékelésével. De voltak előadásai a *Kőrösi Csoma Társaságban*, a *Móra Ferenc Társaságban*, a *Női Ipariskolában*, a *Pedagógus Szakszervezetben*, a néprajz kutatói előtt.

Mint múzeumóri, majd igazgatói beosztásánál fogva, mind kutató, tudományos munkássága, majd pedig a közművelődésben vállalt szerepe szerint is megbecsült személyisége volt a városnak és megyének. A két világháború közötti Miskolcon, de a felszabadulás után is elválaszthatatlan volt neve és alakja *Benedekfalvi Klein Gáspár levéltáros*, *Marjalaki Kiss Lajos* történész, *Schwendtner István* városi levéltáros és *Megay Géza* restaurátor-muzeológusétól. Nekünk, velünk együtt is dolgozó, majd őket váltó és a közművelődésben munkájukat folytató nemzedéknek tiszteletet parancsoló emléküket és munkásságukat megbecsülése.

7. Nem fejezhetjük be megemlékezésünket anélkül, hogy ne szóljunk arról a *kéziratáról*, amely hagyatéka között a múzeum adattárában van.² Ez a Tanácsköztársaság miskolci eseményeit rögzíti. Ma forrásértékű és aktuális, amikor sok minden az átértékelés stádiumában van. Éppen a Tanácsköztársaság történetét feldolgozó két világháború közötti irodalom egyoldalú negatív szemlélete, majd a második világháború utáni dogmatikus történelemmagyarázat és a mai mindkettőt kritikusan feltáró és ismertető műlőben ennek értéke egyre nő. Nyilvános publikációra, vagy feldolgozására nem került még sor. A kézirat 11 lapból, 21 oldalból álló kézzel írott anyag, ahogy a kívülálló nézte és jegyezte fel az akkori napok eseményeit. Leszih Andor a kézirat bevezetőjében írja: „Ezek a feljegyzések a magam passziójára készültek. A kommunizmus első napjaiban arról beszélgettünk, hogy milyen nehéz, sőt lehetetlen a történetírás, a tények valódi megállapítása, annyi tömérdek rémhír volt forgalomban.

Aztán a nemzetiségi, társadalmi és felekezeti szempontokat nem is tekintve, mit lát meg az intelligens ember a történeti eseményekből, melyekben bőséggel benne voltunk, s mit a nem fegyelmezett gondolkozású, és milyen formán, hogyan keletkeztek a rémhírek. Utóbb megpróbáltam egypárszor valamilyen esemény több szemtanújától megkérdezni a dolgot, és mind majdnem másként mondta el. Példának okáért az 1919. május 15-i Sörház utcai bombadobást 10 ember legalább hatféleképpen mondta el. Egy másik esetben egy repülőről nyomoztam adatokat, egyik szerint legalább 200 méter magasan repült, de volt, aki határozottan állította, hogy a búzatéri fák tetejét sodorta. Elkezdtem tehát a rémhíreket jegyezni, de az első napokban észrevehettem, hogy milyen végtelen nehéz lesz majd utóbb különválasztani az igazságot a rémhírektől. Inkább feljegyzem a repülők járását, az ágyúzások idejét, az újságba nem került híreket – általában naponként azokat az eseményeket, és híreket, amelyekben közvetlenül éltem, illetve amelyeket hallottam, és pedig amennyire csak lehetett megvitatgatom. Arra távolról sem gondolok, hogy ezek hű képei lesznek azoknak a napoknak, de még arra sem, hogy ezekből meg tudnám írni azoknak a hónapoknak az eseményeit, hiszen a legfontosabb napi események legtöbbször nincsenek is benne, és a legtöbb esetben

2. HOM Helytörténeti Dokumentáció 84. 48. 26.

még meg sem tudom, melyik igaz, melyik rémhír. Naponkénti feljegyzéseim 1919. május közepétől, a csehek kivonulása előtti időtől kezdődnek. Március 22-től odáig csak utólag írtam fel pár dolgot. Saját véleményemet igyekeztem mindenütt elhallgatni . . .”

Ez után a bevezető után név szerint is találkozunk a háború előtti, alatti és utáni miskolci vezetőkkel, mint *Rimóczy Gyula*, *Hodobay Sándor*, *Reisimger Ferenc* nevével. De olvashatunk Miskolc, cseh, majd román megszállásáról, a kassai, eperjesi direktorium miskolci tartózkodásáról, a Tanácsköztársaság ún. északi hadjáratáról, bukásáról. Több cikk, tanulmány, közlemény is jelent meg e vonatkozásban. Magam is foglalkoztam a Tanácsköztársaság helyi kulturális eseményeivel, de a szemtanú leírásával ilyen részletesen, naponkénti feljegyzés formájában nem találkoztam. Megérné a kézirat a kritikai feldolgozást, már csak forrásjellege miatt is.

Ezzel kiegészítve Leszih Andor tudományos és közéleti munkásságának rajzát, áll előtünk a tudós, a múzeumőr, a közművelődés embere. Hadd egészítsem ki ezt a visszaemlékezést személyes kapcsolatunk idézésével is. Ebben benne van a tudós tisztelete, a közvetlen szerény ember megbecsülése, Miskolc város történetének, magyar nemzeti kultúránk kutatójának, őrzőjének és terjesztőjének tisztelete is.

ZUR ERINNERUNG AN ANDOR LESZIH

(Auszug)

Andor Leszih war von 1905 bis zum Januar 1950 Direktor des Miskolcer Museums, des heutigen Herman Ottó Museums. Er wurde am 19. September 1880 in Miskolc in einer alten Handwerkerfamilie geboren. 1899 legte er am miskolcer reformatischen Gymnasium sein Reifezeugnis ab. Schon als Schüler hat er sich leidenschaftlich mit dem Sammeln von Altertümlichkeiten, vor allen Dingen von alten Münzen beschäftigt. Beim 1899 gegründeten Borsod-Miskolcer Museum war er zuerst freiwilliger Mitarbeiter, dann ab 1905 übernahm er von József Molnár, Lehrer am reformatischen Hauptgymnasium, das Amt des Museumsbewahrers, zuerst als Museumsbewahrer mit Ehrengehalt, ab 1923 versieht er diesen Posten mit Rückwirkung ab 1915 in städtischer Anstellung als Stadtbeamter. Nach der Befreiung bekommt dieser Posten die Bezeichnung als Museumsdirektor. Schon 1903 veröffentlicht Andor Leszih Studien über Altertumsforschung, von da an erscheinen von ihm kontinuierlich insgesamt 516 Publikationen. Gegenstand dieser ist zum größten Teil die Münzkunde, die Bestimmung der im Komitat und im Lande gefundenen Münzen und deren Beschreibung. Aber er führt auch selbst Ausgrabungen durch, deren Fundmaterialien er auch aufarbeitet. Von den 516 Veröffentlichungen beziehen sich 94 eng auf die Ausgrabungen in Miskolc und Umgebung, auf die dortigen Funde. Neben der *Folia Archeologica*, *Numizmatikai Közlöny* (Numismatische Mitteilungen), *Erdélyi Múzeum* (Erdélyer Museum), den miskolcer *Történelmi és Régészeti Közlemények* (Geschichtliche und Altertumsforschungs-Mitteilungen) sind seine Artikel und Studien in vielen anderen Landesweit verbreiteten Fachzeitschriften zu finden. Seine Schriften erschienen auch regelmäßig in den lokalen und landesweit veröffentlichten Tagesblättern. Seine archäologischen Ausgrabungen und deren Aufarbeitungen wurden durch viel bedeutendes Fundmaterial aus der „Bükker Kultur“ bekannt, unter denen wir das die miskolcer Werkstatt aus der Paläolith-Zeit auf dem Avas beschreibende Material hervorheben möchten.

In seiner Forschungs- und Aufarbeitungstätigkeit waren ihm Márton Roska, Ferenc Móra, Lajos Kelemen, Ottokár Kadič und Jenő Hellebrand Zeitgenossen und Mitarbeiter, sein Nestor war Béla Pósta.

Neben seiner breitgefächerten Forschungsarbeit und Aufarbeitungstätigkeit nahm er sehr aktiv am miskolcer Bildungs- und Kulturleben teil. Er veranstaltete 76 Ausstellungen, unter denen auch welche von landesweiter Bedeutung waren. Seine Artikel und Vorträge über geschichtliche Themen trugen zur kulturellen Entwicklung der Stadt bei. Aber in dieser Beziehung kämpfte er auch um die Realisierung des Künstlerviertels, um die Schaffung der Bibliothek des Museums als allgemeinbildende Bücherei, für die Organisierung der Sammlungen, so der völkerkundlichen Sammlung. Er war Mitglied vieler wissenschaftlicher Vereinigungen, sein Name ist untrennbar mit der Schaffung des heutigen Herman Ottó Museums verbunden. Aber auch an der Organisierung des Archivs hat er seinen Anteil. Die Wahrung seines Andenkens und dessen Pflege ist eine ehrenhafte Verpflichtung für unsere Stadt.

Gábor Deák

MEGAY GÉZA ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA (1904–1963)

DOBROSSY ISTVÁN

Megay Géza tevékeny életére, sokoldalú szakmai munkásságára emlékezem halálának negyedszázados fordulóján, de engedtessek meg nekem, hogy tisztelettel idézzem nagy híru szülei emlékét is. Rájuk emlékezve szeretettel köszöntöm azokat a hozzátartozókat, családtagokat, ismerőseket, mindenkit, akik eljöttek, hogy felidézzük a Megay család tagjainak miskolci – egykori és mai – jelentőségét.¹

Már kihalt az a miskolci törzsökös generáció, amelynek tagjai ügyes-bajos dolgaik megbeszélésére a Forgó-hídnál adtak egymásnak találkát. Eltűnt a híd is, csak régi fotók, képeslapok idézik az egykori környezetet. Egyre kevesebben élnek közöttünk olyanok is, akik a Széchenyi–Szemere utcák sarkát „csak” Megay-saroknak ismerték, amelyből aztán a „villanyrendőr” lett. Ez pedig a Megay Róbert cukrászdájáról volt ismert és kapta nevét, de éppúgy kikopik a köztudatból lassan, mint a villanyrendőr.

Egy képeslapon Megay Róbert kézírásával megmaradt feljegyzés tudatja, hogy hol volt ez a ház, s ebben cukrászdája, de azt is, hogy a jeles mester ezt megelőzően melyik házban lakott. A lapot 1910-ben édesanyjának, Megay Gusztávnénak adta fel Kassára. A kapcsolatok tehát Kassára, s a használt előnév szerint Kiskarándra és Nagyváradra vezetnek. A lap tanulsága szerint a Miskolcra települt, s cukrászdát nyitó fiú a Széchenyi utca ma 56-os számú, emeletes házában lakott. A lakás- és üzletváltatásnak egy gázrobbanás volt a kényszerű oka. Ezt követően került sor az akkori – ma már nem létező – sarki ház megvásárlására, s ebben a legendás cukrászda kialakítására. Sajnos ennek részleteit nem ismerjük, eddig levéltári utalások sem kerültek elő. Mindez 1910 előtt történt. Megay Róbert 1922-ig vezette itt üzletét, amikor 52 éves korában elhunyt. A gyászjelentés szerint még élt három testvére, Oszkár, Artúr és Ernő, valamint édesanyja. Felesége Miskolczi Margit és gyermekei: Gusztáv, Márta, Margit, Róbert és Géza gyásztolták. Innen tudjuk, hogy a jeles cukrásznak öt gyermeke volt, s közöttük a legfiatalabb Géza, akiből autodidakta módon lett restaurátor, régész, néprajzos, természetbúvár, összességében sokoldalú ismeretekkel rendelkező muzeológus.

Talán furcsa, hogy Megay Géza életét tudományos utóéletével kezdtem. Teszem ezt azért, mert személyesen én már nem ismertem, de hagyatéki anyagának jelentősebb részét én rendeztem. A múzeum történeti osztályán a Megay-hagyaték külön irategyüttest képez. Ez az anyag, legalábbis ennek jelentős része 1969 februárjában került a múzeumba. A több oldalon keresztül tételesen felsorolt hagyatéki anyagot Zádor Tibor, a múzeum akkori igazgatója vette át Megay Géza feleségétől. (Sajnos néhány

1. 1988. október 31-én a Herman Ottó Múzeumban tudományos emlékülést tartottunk, ahol megemlékeztünk Leszih Andor és Megay Géza halálának 25. évfordulójáról. E tanulmány (a bibliográfia kivételével) az ott elhangzott előadás.

hónapja Zádor Tibortól is búcsút kellett vennünk.) A hagyatéki anyaggal tárgyak (személyes tárgyi emlékek, vagy muzeális értékű darabok) nem kerültek a múzeumba. A Megay-hagyatékot Bodó Sándor vette gondozásba, s az ő leltározási rendszere is jól érzékelteti, hogy fontos irategyüttest jelent a vasművességgel vagy az üveghuták történetével kapcsolatos anyag éppen úgy, mint a múzeumi munka egészét dokumentáló, több dossziényi munkaterv és beszámoló, vagy útjelentés. 1973–1974-ben minden iratot átnéztem, s az időközben előkerülteket leltározva, a teljes hagyatékot újra rendszereztem. Ennek eredményeként elkészült a vele kapcsolatos valamennyi dokumentum, feljegyzés, kézirat, tanulmány, fénykép bibliográfiája. Részben rá, részben Megay Róbertre és feleségére vonatkozó családi tárgyi emlékek, levelek, képeslapok kerültek ebben az évben a múzeumba. Ezért ehelyütt is köszönetemet fejezem ki Gödry Évának. Időközben a rokonság tagjai közül sikerült megismerkednem dr. Megay Róberttel, aki szintén nagyon sok, elsősorban emberi momentummal, visszaemlékezés-anyaggal segítette munkámat. Találkoztam Megay Géza özvegyével és lányával, tőlük is sok hasznos információt, valamint kéziratokat kapva tudtam kiegészíteni gyűjteményünket, másrészt Megay Gézával kapcsolatos eddigi ismereteinket. Köszönet érte mindenkinek.

Amit Megay Géza életéről és munkásságáról eddig tudunk, s amit a múzeum őriz, hiánytalanul mutatja az alábbi bibliográfia, tehát Megay Géza múzeumban őrzött hagyatéki anyagának listája:

1. Adatok a Herman Ottó Múzeum 10 éves történetéhez (1944–1954). Kézírásos. Miskolc, 1954. 11. – HOM HTD 69. 5. 67.
2. Adatok a tibolddaróci műemlékekről. Gépelt. Miskolc, 1953. 2. – HOM HTD 69. 5. 139.
3. Adatok az aranyosi csárda múltjához. Tanulmány kézirat. Miskolc, 1956. 9. – HOM HTD 69. 5. 147.
4. Az agyagformálástól a kristályüvegig. Rádió-előadás gépelt szövege. Miskolc, 1954. 7. – HOM HTD 73. 484. 13.
5. Asszonyok a magyar történelemben. Gépelt. Miskolc, é. n. 8. – HOM HTD 73. 484. 7.
6. Áttekintés Lillafüred történetéről. Gépelt kézirat töredéke. Miskolc, é. n. 2. HOM HTD 73. 484. 25.
7. Az Avas. Gépelt. Miskolc, 1960. 2. – HOM HTD. 73. 484. 26.
8. Az Avas. + Szigethy F.: Kőkorszak az Avas alján. Rádió-előadás gépelt szövege + vers kézirat. Miskolc, 1960. 4. – HOM HTD 69. 5. 19.
9. Az avasi kilátó története. Kézírásos. Miskolc, 1959–1963. 4 + 3 újságcikk. – HOM HTD 69. 5. 46. 1–4.
10. Beszámoló a „Herman Ottó emlékakció” előkészítő munkálatairól. Gépelt + kézírásos levelek. Miskolc, 1958. 4. – HOM HTD 73. 484. 70. 1–4.
11. A bélépátfalvai Peskő-barlang leírása. Gépelt. Miskolc, 1960. 1. – HOM HTD 69. 5. 162.
12. Borsod és Gömör vármegyék műemléki jegyzéke. Gépelt + kézírásos. (Utóbbi Leszih Andor anyaga.) Miskolc, 1945. 17. – HOM HTD 69. 5. 169. 1–2.
13. A Borsod-Miskolci Múzeum ipartörténeti emlékei. (Kronológiai összesítés.) Gépelt. Miskolc, é. n. 3. – HOM HTD 73. 484. 20.
14. A boldogkőváraljai Zichy-kastély műemléki szemléje. Gépelt jelentés. Miskolc, 1953. 2. – HOM HTD 69. 5. 150.
15. 1. Borsod megye és Miskolc jeles szülőttei. 2. Szendrei János kitüntetései. Gépelt. Miskolc, 1950. 2. – HOM HTD 69. 5. 11. 1–2.
16. „Borsod Népe” c. honismereti kiállítás tématerve (Lajos Árpád, Megay Géza és Bodgál Ferenc közös munkája.) Gépelt. Miskolc, 1962. 2. – HOM HTD 69. 5. 86.
17. Büdöspeszt-barlang leírása. Gépelt. Miskolc, 1960. 1. – HOM HTD 69. 5. 167.
18. Bükki üveghuták jegyzetei. Kézírásos vegyes jegyzetek. Miskolc, 1954. 13. – HOM HTD 69. 5. 154.
19. A bükki üveghutákról I. Gépelt dolgozat. Miskolc, 1954. 101. – HOM HTD 69. 5. 79.
20. A bükki üveghuták II. Gépelt dolgozat. Miskolc, 1954. 87. – HOM HTD 69. 5. 78.
21. A bükki üveghuták III. Gépelt. Miskolc, 1954. 70 + 34 fotó. – HOM HTD 69. 5. 77.

22. A bükki üveghuták IV. Vegyes kéziratok feljegyzések. Miskolc, 1950-es évek. 80. – HOM HTD. 69. 5. 76.
23. Bükki üveghuták V. Gyűjtőfüzetek, vegyes kézírások. Miskolc, 1950-es évek. 105. – HOM HTD. 69. 5. 75.
24. A bükki üveghuták VI. Kézírás + fénykép. Miskolc, 1954. 9 gyűjtőfüzet + 15 fénykép – HOM HTD. 69. 5. 74.
25. A Bükk hegység barlangjai. Kéziratok táblázat, jegyzetek, képjegyzék a barlangokról. Miskolc, 1947–1962. 5. – HOM HTD 69. 5. 142. 1–2.
26. Csoportkép férfiakról, közöttük Leszih Andor és Megay Géza. Fotó. Miskolc, 1928. – HOM HTD. 84. 1. 13. 1–2.
27. Csoportkép férfiakról, közöttük látható Leszih Andor és Megay Géza is. Fotók. Miskolc, 1930 körül. – HOM HTD 84. 1. 14. 1–2.
28. A diósgyőri várom. Gépelt. Miskolc, 1961. 3. HOM HTD 69. 5. 22. 1–3.
29. 1. Diósgyőr vasgyártása és kohászata, az ezzel összefüggő bányászat története. 2. A Bányászati és Kohászati Múzeum elhelyezése. Gépelt. Miskolc, 1960. 13.–HOM HTD 69. 5. 157.
30. Fazola Borbála és férje, Siegel József által alapított Nepomuki Szent János szobor alapítólevelének fordítása. (Saád Andorral közösen.) Alapítólevelé másolat és fordítás. H. n. 1953. 2. HOM HTD 73. 484. 57. 1–2.
31. Fábry Béla levele Megay Gézához, amely vázlat Szemere Bertalan életéről. Kézírásos. H. n. é. n. 1. – HOM HTD. 73. 484. 56.
32. Feljegyzés a sötétkapui házra vonatkozóan. A „Sötétkapu” történeti leírás, jegyzetek. Kézírásos. Miskolc, 1955. 3 + 1 újságcikk. – HOM HTD. 69. 5. 91. 1–2.
33. Feljegyzések a Bató családra és Bató Eszterre vonatkozóan. Kézírásos. Miskolc, 1960. 20.– HOM HTD. 69. 5. 57.
34. Feljegyzések a Kossuth-bankók elégetésével, a 19. századi pénzvviszonyokkal kapcsolatban. Gépelt jegyzetek. Miskolc, é. n. 5. – HOM HTD. 73. 484. 12.
35. Feljegyzés a miskolci asztalos céh 1799-es cégpecsétjéről. Kézírásos. Miskolc, 1960. 1. – HOM HTD. 69. 5. 60.
36. Feljegyzések helytörténeti munkáról, munkatervek, különböző jelentések: 1. Beszámoló a HOM 1951. évi munkájáról, az 1952. évi munkaterv, 2. az 1953. évi munkaterv, 3. M. G. 1954. évi munkatervei, 4. M. G. 1955. évi munkatervei, 5. M. G. 1956. évi munkaterve, 6. M. G. 1957. évi munkaterve, 7. M. G. 1958. évi munkaterve, 8. M. G. 1960. évi beszámoló jelentése, 9. M. G. 1961. évi beszámoló jelentése, 10. M. G. 1962. évi beszámoló jelentése, 11. M. G. 1963. évi beszámoló jelentése és munkaterve. Gépelt. Miskolc, 1953–1963. 50 + 75. HOM HTD. 73. 484. 39. 1–46.
37. Feljegyzések, lapkivágások a miskolci fényképészekre, a fotóéletre vonatkozóan. Gépelt + kézírásos. Miskolc, 1930 körül, 3 lap, 9 kivágás, 1 fotó. HOM HTD. 69. 5. 56.
38. A forrásvölgyi (Bükk fennsík északi része) barlang leírása. Gépelt. Miskolc, 1960. 1. – HOM HTD. 69. 5. 170.
39. A francia forradalom (előadás vázlata). Gépelt. Miskolc, 1944. 28. (Kun Miklós aláírásával.) – HOM HTD. 73. 484. 3.
40. A füzéri vár történetének leírása. Gépelt kézirat. Miskolc, 1961. 3. – HOM HTD. 69. 5. 14.
41. Gépelt jegyzetek Nagymiskolc kialakulásának történetéhez. Gépelt + kézírásos. Miskolc, 1960 körül. 20 + 2 újságkivágás. – HOM HTD. 69. 5. 41. 1–3.
42. A görömböly-tapolcai száraz barlang leírása. Gépelt jelentés. Miskolc, 1931. 2. – HOM HTD. 69. 5. 8.
43. Gyűjtőfüzetek, vegyes kéziratok, feljegyzések a gyűjteménygyarapítással, védetté nyilvánítással és a leltározással kapcsolatban. Miskolc. 1950–1960. 130. HOM HTD. 73. 484. 51. 1–9.
44. Gyűjtőfüzetek (leltározás, nyilvántartás, restaurátori munka.) (Kézírásos. Miskolc, é. n. 190. – HOM HTD. 73. 484. 32. 1–11.
45. Hagyaték (Megay Géza hagyatéki ügye, a megvásárolt hagyatéki anyag listája.) Gépelt. Miskolc, 1969. 7. HOM HTD. 73. 783. 1.
46. A hámori „Molnár-szikla” legendájának leírása. Gépelt. Miskolc, é. n. 1. – HOM HTD. 73. 484. 28.
47. A hámori „Molnár-szikla” legendájának leírása. Gépelt dolgozat. Miskolc, 1958. 7. – HOM HTD 69. 5. 45.

48. A hejőkeresztúri iskolagyűjtemény és tájmúzeum patronálásával, ellenőrzésével kapcsolatos vegyes iratanyag. Gépelt jelentések. (Kiállítás, gyűjtés, leltár, nyilvántartás + gyűjtőfüzet.) Miskolc–Hejőkeresztúr, 1958–1962. 26. – HOM HTD 69. 5. 122. 1–2.
49. A Herman Ottó Múzeum állandó kiállításának forgatókönyv vázlata (a helytörténeti rész tervezete). Gépelt. Miskolc, 1963. 9. – HOM HTD 73. 484. 24.
50. A Herman Ottó Múzeum kincsei című kiállítás helytörténeti anyagának leltára. Gépelt. Miskolc, 1962. 3. – HOM HTD 69. 5. 66.
51. A Herman Ottó Múzeum személyzetének ügyei (feljegyzések, jegyzőkönyvek, igazoló jelentések). Gépelt. Miskolc, 1953. 63. – HOM HTD 69. 5. 17.
52. A Herman Ottó Múzeumra vonatkozó adatok, kéziratok, újságcikk és tervrajz. (Múzeumtörténeti adalékok.) Gépelt + kézírásos. Miskolc, é. n. 32. – HOM HTD 73. 484. 29. 1–17.
53. Hernádszurdok ónedényei és sírkövei. (Néprajzi gyűjtés füzetben.) Kézírásos. Miskolc–Hernádszurdok, 1959. 5. – HOM HTD. 69. 5. 120.
54. Jegyzetek Lillafüred történetéhez. Gépelt. Miskolc, 1960. 7. – HOM HTD. 69. 5. 54. 1–7.
55. Jelentés az „aranyosi csárdá”-nál lévő, állítólagos 48-as orosz tábornok síremléke ügyében. Gépelt + kézírásos jelentés. Miskolc, 1947. 8. – HOM HTD. 73. 484. 17.
56. Jelentés az „aranyosi csárdá”-nál lévő állítólagos 48-as orosz tábornok síremlékéről. Gépelt + kézírásos, illusztrált változat. Miskolc, 1947. 5 + 3. HOM HTD. 69. 5. 121. 1–2.
57. Jelentés a bánfalvi Vladár-kastély neogót cserépkályhájáról. Gépelt. Miskolc, 1955. 3. – HOM HTD. 69. 5. 7.
58. Jelentés a berzéki Eötvös-kastély, műemléki vizsgálatáról. Gépelt. Miskolc, 1955. 3. – HOM HTD 69. 5. 146.
59. Jelentés a bodrogkeresztúri műemlékekről (Rákóczi-ház, Eötvös-kastély, Kossuth u. 365. Tanácsháza). Gépelt. Miskolc, 1954. 3. – HOM HTD. 69. 5. 149.
60. Jelentés a csobajai kastély ügyében. Gépelt. Miskolc, 1953. 1. – HOM HTD. 69. 5. 153.
61. Jelentés a füzerradványi várban talált fegyver- és kerámiaanyagról. Gépelt. Miskolc, 1953. 1. – HOM HTD. 69. 5. 12. 1–2.
62. Jelentés a girincsi kastély műtárgyainak múzeumba szállításáról. Gépelt. Miskolc, 1953. 1. – HOM HTD. 69. 5. 13.
63. Jelentés a mérai, fulókerési, alsó- és felsőszolcai, berzéki, sajhóhidvégi, sajoszentpéteri és sajobábonyi honismereti szakkörökről és a cigánylakosság kulturális és szociális helyzetéről. Gépelt. Miskolc, 1962. 8. HOM HTD. 69. 5. 85.
64. Jelentés és javaslat a monoki Andrássy-kastély műemlékké nyilvánítása ügyében. Gépelt. Miskolc, 1954. 1. – HOM HTD. 69. 5. 127.
65. Jelentés és jegyzet az arlói róm. kat. templom szemléjéről. Gépelt + kézírásos. Miskolc, 1955. 2. – HOM HTD 69. 5. 144. 1–2.
66. Jelentés a putnoki helytörténeti gyűjtésről, gyűjtőfüzet melléklettel. Gépelt + kézírásos. Miskolc, 1960. 1 + 32. – HOM HTD. 69. 5. 93.
67. Jelentés a ragályi Balassa-kastély műemléképületeinek bontása ügyében. Gépelt. Miskolc, 1951. 1. – HOM HTD. 69. 5. 94.
68. Jelentés a rásonysápberencsi műemléki templom ügyében. Gépelt jelentés. Miskolc, 1954. 4. – HOM HTD. 69. 5. 95.
69. Jelentés a sajoszentpéteri műemlékek védelmében (hiányos). Gépelt. Miskolc, 1954. 7. – HOM HTD. 69. 5. 109.
70. Jelentés a sajavamosi vár pincéjének hasznosításáról. Gépelt. Miskolc, 1953. 1. – HOM HTD. 69. 5. 131.
71. Jelentés a szerencsi vár pincéjének hasznosításáról. Gépelt. Miskolc, 1953. 1. – HOM HTD. 69. 5. 131.
72. Jelentés a szerencsi honismereti szakkörök munkájáról. Gépelt. Miskolc, 1962. 2. – HOM HTD. 69. 5. 133.
73. Jelentés a szerencsi műemlékekről (vár. rk. templom. ref. templom, Rákóczi Zsigmond síremléke). Gépelt. (Vargha Lászlóval közösen végzett bejárás dokumentációja) Miskolc, 1950. 4. – HOM HTD. 69. 5. 134.
74. Jelentés a szikszói ref. templom lőréses erődfaláról és a rásonysápberencsi gyűjtőútról. Gépelt. Miskolc, 1954. 3. – HOM HTD. 69. 5. 136.
75. Jelentés a szirmabesenyői és a sajavamosi műemlékekről, valamint műtárgyaikról. Gépelt + kézírásos. Miskolc, 1946–1954. 13. – HOM HTD. 69. 5. 137.

76. Jelentés a taktabáji kastélyról. Gépelt. Miskolc, 1953. 3. – HOM HTD 69. 5. 143.
77. Jelentés a tiszatardosi római kat. templom műemléki felülvizsgálatáról. Gépelt. Miskolc, 1954. 8. – HOM HTD. 69. 5. 9.
78. A Kecskelyuk-barlang leírása. Gépelt. Miskolc, 1960. 1. – HOM HTD. 69. 5. 163.
79. A keresztény háborúk (Kun Miklós pecsétaláírásával). Gépelt. Miskolc, 1942. 6. – HOM HTD 73. 484. 2.
80. Kiegészítés „Miskolc városképi és műemléki vizsgálata” c. kiadványhoz. Gépelt. Miskolc, 1960. k. 10. – HOM HTD 73. 484. 22.
81. Kigyűjtés a miskolci utcanevekről (Leszih Andor anyaga lehet). Gépelt jegyzék. Miskolc, 1945. 68. – HOM HTD 69. 5. 82.
82. Kijegyzések miskolci szobrokról + egy újságcikk a felavatott Egressy-szoborról. (Közöttük Vargha László cédulái.) Gépelt + kéziratos. Miskolc, 1956. 8 + 1 újságcikk. – HOM HTD. 69. 5. 53. 1–2.
83. Köedénygyárak. (A Borsod megyei köedénygyárak történetéről, produktumairól rajzokkal és fotókkal.) Kézírással és gépelt cédulagyűjtemény. Miskolc, 1963. 63. – HOM HTD 69. 5. 51.
84. Kimutatás a miskolci Herman Ottó Múzeumban levő napi- és hetilapok állapotáról. Kézírással + gépelt. Miskolc, 1951. 19. – HOM HTD. 69. 5. 15.
85. Kimutatás a város helyiségeiben lévő összes képről és festményről. Kézírással. Miskolc, 1947. 12. – HOM HTD. 73. 484. 53. 1–3.
86. Kimutatás a volt miskolci 10-es Honvéd Hadimúzeum Egerbe szállított tárgyairól. Gépelt. Miskolc, 1943/1944. k. 8. – HOM HTD 73. 484. 30.
87. Dr. Kókai Kun Bertalan (püspök) életrajza. Gépelt. Miskolc, 1910. k. 6. (Idegen anyag a hagyatékban.) – HOM HTD 69. 5. 35.
88. A kolerajárvány emlékei a Herman Ottó Múzeumban. Gépelt (tanulmány és cédulagyűjtemény) Miskolc, 1956. 14. – HOM HTD 69. 5. 29.
89. Különböző feljegyzések a múzeummal kapcsolatban (múzeumi alapszabály, átadás-átvételi jegyzőkönyvek, gyűjtemény leltározás, átcsoportosítás, múzeumi értekezletek, kitélepítetek anyaga stb.). Kézírással + gépelt. Miskolc, é. n. 84. – HOM HTD 73. 484. 44. 1–84.
90. Különböző feljegyzések (duplumok) az üvegművességgel, s elsősorban a bükki üvegputákkal kapcsolatban. Gépelt. Miskolc, 1950–1960. 98. – HOM HTD. 73. 484. 15. 1–14.
91. Különböző meghívók Megay Gézához címezve. Kisnyomatványok. Miskolc, 1930–1962. 47 db. – HOM HTD. 73. 484. 50. 1–47.
92. Levelezés és jelentés a sajjóörösi volt Melczer-kastély ügyében. Gépelt jelentés. Miskolc, 1953. 6. – HOM HTD. 69. 5. 110.
93. Madách Imre: Az ember tragédiája – méltatás. (Kun Miklós anyagából.) Gépelt. Miskolc, 1960. k. 8. – HOM HTD 73. 484. 6.
94. A magyar ifjúság önképzőköre a reformkorban. (Kun Miklós gumipestes aláírásával.) Gépelt. Miskolc, 1954. 9. – HOM HTD. 73. 484. 1.
95. Magyar világjárók. (Kun Miklós anyagából.) Gépelt. Miskolc, 1939. 10. – HOM HTD. 73. 484. 4.
96. Megay Géza és Pecze János jelentése a monoki Kossuth-múzeum fejlesztéséről. Kézírással + gépelt. Miskolc, 1954. 5. – HOM HTD. 69. 5. 128.
97. A mérái református templom műemléki szemléje. Gépelt. Miskolc, 1958. 3. – HOM HTD. 69. 5. 159.
98. A mindszenti római katolikus templom leírása. Gépelt. Miskolc, 1960. 8. – HOM HTD. 69. 5. 20.
99. Miskolc az újkorban. Előadás gépelt kézírata + az előadás nyomtatott plakátja. Miskolc, 1954. 5. – HOM HTD. 69. 5. 92.
100. Miskolc és környékének története az őskortól a honfoglalás koráig. Gépelt tanulmány. Miskolc, 1960. 32. – HOM HTD. 69. 5. 25.
101. Miskolc és környékének története az őskortól a honfoglalás koráig. (Befejezetlen tanulmány.) Gépelt. Miskolc, 1960. k. 32. – HOM HTD. 73. 484. 16.
102. Miskolc története 1711–1911 között. Előadás hiányos kézírata. Gépelt. Miskolc, 1960. 16. – HOM HTD. 73. 484. 18. 1–2.
103. Miskolc műemlékjellegű épületei és műemlékei (32 épület leírása.) Gépelt. Miskolc, 1959. 25. – HOM HTD. 69. 5. 55.

104. Miskolci városrendezés, műemléki séták. Gépelt. Miskolc, 1959. 7. – HOM HTD. 69. 5. 55.
105. Miskolc műemlék, műemlék jellegű és városképi jelentőségű épületei. Kimutatás. Miskolc, 1959. 5. – HOM HTD. 69. 5. 55.
106. „Miskolc városképi és műemléki vizsgálata” című kiadványhoz kiegészítés. Gépelt. Miskolc, é. n. 9. – HOM HTD. 69. 5. 55.
107. Miskolc város ipartörténete. Gépelt. Miskolc, 1958. 138 + 1 térkép – HOM HTD. 69. 5. 58.
108. Ipartörténeti feljegyzések. Gépelt. Miskolc, é. n. 12. – HOM HTD. 73. 484. 19.
109. Miskolc város térképei az 1930–1950 közötti időszakból (jegyzetekkel). Miskolc, 1930–1950. fű. – HOM HTD. 69. 5. 64. 1–10.
110. A miskolci avasi temető védendő síremlékeinek jegyzéke. Neves emberek síremlékei Miskolcon. Gyűjtőfüzetek az avasi és az evangélikus temető síremlékeiről. Gépelt + kézírásos. Miskolc, 1959. 13. – HOM HTD. 69. 5. 44.
111. A Miskolci Dalaregylet értéktárgyainak listája. Kézírásos. Miskolc, 1937. 1. – HOM HTD. 73. 484. 64.
112. A miskolci emléktáblák utcák szerint rendezett felsorolása. Gépelt. Miskolc, 1950. 12. – HOM HTD. 69. 5. 2.
113. A miskolci fazekasok névsora 1765–1958 között. Kézírás. Miskolc, 1958. 91. – HOM HTD. 69. 5. 63.
114. A miskolci fésűs mesterségre vonatkozó feljegyzések. Kézírásos jegyzetek, fényképek, rajzok, nyomtatványok. Miskolc, 1932. 136. – HOM HTD. 69. 5. 1.
115. A miskolci görögkeleti templom története és műleírása. Kézírásos + gépelt. Miskolc, 1960. 8. – HOM HTD. 69. 5. 32.
116. A miskolci „Jézus kútja” leírása. Gépelt. Miskolc, 1957. 1. – HOM HTD. 69. 5. 104.
117. A miskolci Juraeskó kalapos cég iratai. Vegyes iratok, feljegyzések. Miskolc, 1952. 19. – HOM HTD. 69. 5. 59.
118. A miskolci Műemléki és Városépítési Bizottság feljegyzései, jegyzőkönyvei. Kézírásos + gépelt. Miskolc, 1953–1954. 71. – HOM HTD. 69. 5. 70.
117. A miskolci nyomdászat kronológiái (történeti áttekintés 75 miskolci nyomdáról). Gépelt. Miskolc, 1950–1960. 10. – HOM HTD. 73. 484. 23.
120. A miskolci nyomdászat kronológiája és a nyomdászattal kapcsolatos cédulagyűjtemény. Kézírásos + gépelt. Miskolc, 1961. 124. – HOM HTD. 69. 5. 26.
121. A miskolci órásipar története. Gépelt + kézírásos + tanulmány különnyomata. Miskolc, 1954–1960. 147. – HOM HTD. 69. 5. 43.
122. A miskolci ref. iskolával kapcsolatos növendékek és tanárok nevei. Gépelt. Miskolc, 1960. 2. – HOM HTD. 69. 5. 81.
123. Miskolci – részben Borsod megyei – mesterjegyes téglák és téglajegyek katasztere. Kutatócédulák. Témája: mesterjegyes téglák. Kézírásos. Miskolc, 1955. 8 + 13. – HOM HTD. 69. 5. 84.
124. A miskolci színház és színészet története. Kézírásos + gépelt. Miskolc, 1952. 135. – HOM HTD. 69. 5. 83.
125. A miskolci szoborbizottság iratai (előadás gépelt kézírata, gépelt névjegyzékek, nyomtatott meghívók, újságcikkek). Miskolc, 1955. 34 + 2. – HOM HTD. 69. 5. 6.
126. A miskolci vasipari kézművesség és emlékei a Herman Ottó Múzeumban. (Géppel és kézzel írt tanulmánytöredékek, jegyzetek, cédulák, tárgyleírások). Miskolc, 1953–1954. 82. – HOM HTD. 69. 5. 71.
127. A miskolci vasipar történetével kapcsolatos kutatások eredményei. Ipartörténeti kézirat, főleg múzeumi tárgylisták. Kézírásos. Miskolc, 1950–1960. 54. – HOM HTD. 73. 484. 21.
128. A miskolci vasút története. Kézírásos. Miskolc, 1959. 5 + 1 tábla. – HOM HTD. 69. 5. 40.
129. A tatárjárás Borsod megyében. Gépelt. Miskolc, 1955. 14. – HOM HTD. 69. 5. 117.
130. Munkatervék, útijelentések, beszámolók. Vegyes gépelt és kézírásos anyag. Miskolc, é. n. 189. – HOM HTD. 73. 484. 40.
131. Múzeummal kapcsolatos jelentések és feljegyzések. Kézírásos + gépelt + nyomtatott. Miskolc, 1936–1954. 244. – HOM HTD. 73. 484. 42.
132. Múzeumi munkával kapcsolatos vegyes iratanyag. Miskolc, 1940–1960. 201. – HOM HTD. 73. 484. 43.
133. Múzeumi kölcsönzések, átvételi elismervények, nyugták, úti számlák, vegyes. Megay Gézára vonatkozó gépelt és kézírásos anyag. Miskolc, 1950–1961. 430. HOM HTD. 73. 484. 41.

134. Múzeumi restaurátor tudományos műszaki munkája. Előadás gépelt kézírata. Miskolc, 1950. 7. – HOM HTD. 73. 484. 8.
135. Nagymiskolc leírása. Gépelt. Miskolc, 1960. 7. HOM HTD. 69. 5. 108.
136. Mikor az öreg csizmadia búcsúzik a szerszámaiktól. Kézírásos + gépelt. Miskolc, 1930. 17. – HOM HTD. 69. 5. 39.
137. Összeállítás a Borsod megyei kastélyokról. Kézírásos + gépelt. Miskolc, 1952. 4. – HOM HTD. 69. 5. 160.
138. Paprikatermelés Igriciben. Kézírásos néprajzi gyűjtés. Miskolc, 1933. 3. – HOM HTD. 69. 5. 118.
139. Pácínra vonatkozó jegyzetek. Gyűjtőfüzet. Miskolc, 1959. 12. – HOM HTD. 69. 5. 123.
140. A répáshutai Balla-barlang leírása. Gépelt. Miskolc, 1960. 1. – HOM HTD. 69. 5. 165.
141. Riport Herman Ottó halálának évfordulóján. A Borsod-Miskolci Múzeum ipartörténeti emlékei. Gépelt. Miskolc, 1954. 6. – HOM HTD. 69. 5. 80.
142. Rudabányai kopjafák. Kézírásos gyűjtőfüzet. Miskolc, 1961. 10. – HOM HTD. 69. 5. 96.
143. A sajkókaizai kastély és tartozékainak műemléki felülvizsgálata. Gépelt. Miskolc, 1954–1958. 19. HOM HTD. 69. 5. 112.
144. A sajkóvidéki cigánység helyzete. Gépelt felmérés. Miskolc, 1962. 1. – HOM HTD. 69. 5. 88.
145. Sírfeliratok a bükkzsérci temetőben. Kézírásos gyűjtőcédulák. Bükkzsérc. 1936. 4. – HOM HTD. 69. 5. 148.
146. A szabadságharc Borsod megye területén lezajlott eseményei és a szabadságharcra vonatkozó fontosabb, a városi könyvtárban meglévő könyvek jegyzéke. Gépelt. Miskolc, 1960. 65. – HOM HTD. 69. 5. 42.
147. Személyes vonatkozású feljegyzések. Kézírásos + gépelt. Miskolc, é. n. 170 + 340 + 270 + + 420 + 52. – HOM HTD. 73. 484. 38., 73. 484. 37., 73. 484. 36., 73. 484. 35., 73. 484. 34.
148. Széki gróf Teleki László méltatása. Gépelt. Miskolc, 1961. 6. – HOM HTD. 73. 484. 5.
149. A Szilvásvárad mellett található Istállóskő-barlang leírása. Gépelt. Miskolc, 1960. 1. – HOM HTD. 69. 5. 164.
150. Szirma. Fáskert kataszteri térképe és a tulajdonosok névsora. Gépelt. Miskolc, 1949. 5. – HOM HTD. 69. 5. 135.
151. Szendrői síremlékek. Kézírásos gyűjtőfüzetek. Miskolc, 1960. 7. – HOM HTD. 69. 5. 115.
152. A Szentléleki kolostorrom. Gépelt, javított kézirat. Miskolc, 1960. 1. – HOM HTD. 69. 5. 3.
153. A szerencsi állami általános fiúiskola régészeti gyűjteményének leltára. Gépelt kézirat, szöveg közötti illusztrációkkal. Miskolc, 1951. 5. – HOM HTD. 69. 5. 116.
154. Szilágyi István csizmadiamester visszaemlékezései „72 év az iparban” címmel. Kézírásos + gépelt jegyzetek. Miskolc, 1959. 17. – HOM HTD. 69. 5. 47.
155. Tanulmány kézirat a csizmadiákról, egy élő csizmadia mesterről. Gépelt. Miskolc, 1954. 16. HOM HTD. 73. 484. 27.
156. A tapolcai fürdőre vonatkozó adatok, feljegyzések. Gépelt. Miskolc, 1941., 1954., 1960. 6. – HOM HTD. 69. 5. 106.
157. Tématerv a „Miskolc története” című állandó kiállításhoz. Gépelt. Miskolc, 1956. és 1962. 20. – HOM HTD. 69. 5. 72.
158. Történeti adatok a miskolci városnézési sétákhoz. Kézírásos és gépelt. Miskolc, 1959. 5. – HOM HTD. 69. 5. 49.
159. Vak Bottyán generális miskolci szálláshelye. Gépelt. Miskolc, 1953. 5. HOM HTD. 69. 5. 27.

Ez tehát az életmű, ez a mindenki számára hozzáférhető tudományos tevékenység, az a produktum, amelyben Megay Géza tovább él. Ebből nem érződik a rövidebb szabott, s göröngyössé alakult életút. Ezt feltárva, az embert felidézve lapozzunk bele önéletrajzaiba, személyes dokumentumaiba, az általa írt, s a hozzá címzett levelekbe.

Valamennyi önéletrajz-változatból kitetszik, hogy Megay Géza Leszih Andort rajongásig szerette és mélyszélesen tisztelte. Mellette rendkívül sokat tanult, szakmailag nagyon kiegyensúlyozott, sikeres, eredményes éveket élt. Mint generációja valamennyi tagjának életében, az övében is mély nyomokat hagyott a háborús frontszolgálat. De ezután, még 1950-ig ott áll mögötte a szakmai és emberi nagyság, az egészségileg nagyon megrokkant Andor bácsi. Az ő múzeumi távozásával Megay Géza életének is lezárult egy nagy szakasza. 1951–1952 között Vargha László személyében új igazgató

került a múzeum élére. Minden jel szerint harmonikus, jó kapcsolatú időszak, rövid időszak következett. 1953-ban rövid időre Megay lett a megbízott igazgató, majd ez év szeptemberétől Komáromy József. Alapvetően különböző mentalitású, különböző pozícióban lévő emberek, rendkívül kemény és nehéz társadalmi és múzeumi légkör, Megay számára alig elviselhető időszak. Röviden így összegezhető az az egy évtized, amely taszította, de egyben össze is kötötte őket. Az élet nagy csatái, háborúi után hagyatékuk békességben fér meg egymás mellett, várva mindazokat, akik megszólaltatva anyagukat megkeresik helyüket a magyar múzeumügyben és a tudománytörténetben.

Megay Géza valamennyi önéletrajza megegyezik abban, hogy gyermekkorát gyorsan átugorja, azaz gyermekkoráról beszélve azonnal a múzeumi dolgokra, eseményekre tér ki. Egyikben írja: „Az első világháború után az elemi iskolából kikerülve, már mint gyermek nagy vonzalmat éreztem a múzeum iránt. Látogatásaim során megismerkedtem a múzeumi anyaggal. Amikor csak tehettem, bejártam a múzeumba dolgozni, rendezésnél, ásatásoknál, barlangkutatásoknál segédkezni. Múzeumi munkásságom ekkor nagyrészt gyakorlati téren merült ki.”² A múzeumi évek során olyan egyéniségekkel is kapcsolatba került, akik autodidakta felkészültségét magas színvonalra emelték. Sokat tanult Hillebrand Jenő, Kadič Ottokár és Saád Andor ásatásainál, Visky Károly, Györffy István és Bátky Zsigmond pedig a néprajzi gyűjtéseknél volt nagy okulására. Ő mindezt nagy érzékkel gyümölcsöztette saját munkájában. Volt a felsoroltakon kívül még egy tanítómestere: maga a múzeumba került anyag. Kerámia, fa, vas, bronz, textil vagy bármilyen más is lehetett az. Megismerte tulajdonságaikat, reagálásaikat, kiegészítésük ezernyi fortélyát. Nem egy mesterien restaurált tárgy hirdeti mindmáig ez irányú tehetségét és tudását. Amit csinált, azt természetesen le is rajzolta. Történeti leltárkönyveink első néhány darabjából muzeológiát lehetne tanítani. Ha egy-egy tárgyleírás szakszerűségét mai szemmel számon lehet tőle kérni, szinte felesleges, mert minden tárgyleírás mellett ott van annak fényképszerű rajza.

Megay Géza múzeumi munkáján mindvégig érződik, hogy különféle gyárakban való dolgozás után elvégezte az állami fémipari szakiskola négy évfolyamát. Ez elválaszthatatlan szálakkal kötötte a miskolci fémművesség mind teljesebb megismeréséhez. A miskolci vaskapukból például külön múzeumi gyűjteménycsoportot hozott létre.

Megay Géza szolgálati, vagy személyi lapján így kezdődik a munkaviszony-bejegyzés: a Borsod–Miskolci Múzeumban időszakos díjazás nélküli önkéntes gyakornok 1921 és 1930 között. Rendszeres állásban ugyanitt díjazott preparátor 1930–1933 között. Ez már az az időszak, amikor nemcsak régészeti cserepeket, csontmaradványokat illesztget össze, vagy igyekszik rajzban megalkotni az egykor volt eredetit, hanem maga is gyűjt néprajzi tárgyakat, részt vesz ásatásokon, barlangbejárásokon. Ezekre a gyűjtőutakra emlékezve írja Bátky Zsigmond (1874–1939) Leszih Andorhoz (1880–1963) címzett levelében: „Jelentésemet a héten betérjesztem, s ha lehet a két levélről másolatot küldök. Mindhármatokat s a kis Megay fiút is melegen üdvözlöm.”³ A „kis Megay fiú” természetesen már megtanult fotózni, ami azért igen-igen fontos a miskolci múzeum történetében, mert sem Leszih Andor, sem Marjalaki Kiss Lajos nem művelte ezt a mesterséget – valamennyiünk nagy sajnálatára. Az egyik igen jeles fényképezési emlék 1924-ben datálódott. A Diósgyőrben készült felvétel három kutatót ábrázol, a címzett pedig Leszih Andor. A szöveg egyik sora így hangzik „várom a 600 koronás géppel való kijövetelét”. Természetesen más volt a terepen, a természetben fotózni, s ismét más belső térben műtárgyfotót készíteni. Tudománytörténeti kuriózum Palotay

2. A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációja (a továbbiakban: HOM HTD.) 73. 484. 38.

3. HOM HTD. 84. 48. 24. 117.

Gertrúd (1901–1951) etnográfus, viselettörténész levele, aki mindössze három évvel volt idősebb, s a következőket írta Megaynak. „Igen tisztelt Megay Úr! Szíves sorainak kézhezvételét köszönettel igazolva közlöm, hogy a kérdéses kendő szegélydíszítményei közül két egymás melletti motívumnak kell a képen látszania, s ennyit kérek belőle lefényképezni. Ha 9x12 cm-es felvételt készít róla, úgy teljesen egyformán jónak és élesnek kell lennie, akár egy, akár 3 motívum van rajta. A miskolci felvételek mindegyikének az a baja, hogy a felvétel csupán középen éles, a szélek felé homályos, életlen. Ezen úgy kell segíteni, hogy a lencse nyílását egészen keskenyre leszűkíteni, s ennek megfelelően tovább exponálja a felvételt. Hogy milyen nyílás mellett meddig kell exponálni, arról van táblázat, ami minden fényképész boltban kapható. Kérem ilyen módon felvételeket készíteni. Fáradozásait előre is hálásan köszöni tisztelettel. Palotay Gertrúd.”⁴

A fényképezést aztán olyannyira sikerült elsajátítania, hogy munkáiban, feldolgozásaiban csak saját felvételeket volt hajlandó használni. Több százra tehető azoknak a felvételeknek a száma, amelyeket a múzeum negatívtára őriz. Meg kell jegyezni, hogy a történeti osztályon mindmáig vannak olyan negatívtekercek, amelyeket nem sikerült azonosítani. Ez minden bizonnyal nem az ő hibája, hanem a múzeumi belső átcsoportosításoké, átrendezéseké, amelyek során a felvételek azonosítási cédulái elkallódtak. Ha a negatívokról ő készített képeket, ilyen probléma nem fordulhatott elő, azok mindegyike szépen feliratozott, pontosan datált.

Leszih Andor mellett Megay Géza jól elsajátította a régész aprólékos, precíz, szakszerű munkáját. Az ásátások egy-egy településen, vagy annak határában eseményszámba mentek. Ezt jól érzékelteti az a levél is, amelyet 1932-ben Leszih küldött egy ásásra. Címzése: Megay Géza úrnak, Ároktő. Pontosabban: Útépitésnél múzeumi ásátás, esetleg Tiszadorogmán. A címzésen túl persze a levél tartalma sem érdektelen számunkra.⁵ „Kedves Géza! Pénteken este érkeztem haza persze elég gyengén, úgy, hogy még a múzeumban sem tudtam bejutni. A beküldött fiatalember elmondta az üzenetét Gáspárnak, de a válaszáért idáig nem jött be. Így üzenem tehát (ha oda érne ez a lapom) hogyha van lelet, különösen népvándorlás kori, vagy honfoglalás kori, és ha van felhasználható munkáserő, akkor maradjon és próbáljon tovább, mert a leletek fontosak (úgy látom). De ha nincs lelet és nincs ingyen munkaerő, akkor jöjjön haza. Mi innen nem tudhatjuk, hogy érdemes-e ott süttetni magát a napon, s nem látjuk, hogy az útépitési területen van-e még . . . és lelet? Ha van, akkor igen, folytassa. Ha a pénz elfogyra írjon és küldünk, ha kell sürgönyileg is. Amennyiben fontos és megmentendő sírok volnának úgy, hogy azokat otthagyni nem lehetne, viszont ingyenmunkást nem kapna, akkor inkább pár olcsó napszámerőt is alkalmazzon. Mondom mi innen nem tudjuk a helyzetét, de ha van remény, akkor maradjon. Ha kell pénz, írja meg pontosan, hogy hová küldjük? A legjobbakat kívánja és szeretettel üdvözli: LA”. Megay az üzenetet követően szintén levélben számol be az ásatásáról, s ebben a következőket írja: „. . . Ároktőről több sírlelettel (népv. kori) köztük egy igen szép lovas sír leletével tértem haza, a fényképét itt küldöm, volt a lovon 52 bronz pityke, szájában zabola rajta 2 db kengyel azonkívül vascsatt, a férfi mellett pedig rossz ezüst lemezek kovacsiholó acél vaskések bronz és vascsatt bronz sújtás. Az úttest másik oldalán pedig bronzkori temető van már két sírt onnan is sikerült kiszedni fejnél edények lábánál őrlőkö volt. Mindent rendesen jegyeztem és mindent hazahoztam . . .”⁶ Ebből az ása-

4. HOM HTD. 73. 484. 36. 1.

5. HOM HTD. 73. 484. 36. 2.

6. HOM HTD. 84. 48. 24. 158.

tásból született meg második régészeti tanulmánya, amely „Az Ároktő-dongóhalmi honfoglalás kori magyar temető” címmel jelent meg.⁷

Megay már 16 éve állt a múzeum szolgálatában, amikor lehetőség kínálkozott egy, a város által díjazott státus megpályázására. Herczog Ferenc főigazgató, a Magyar Nemzeti Múzeum alelnöke Halmay Bélának, Miskolc város polgármesterének az alábbi sorokkal javasolta: „Megay Géza 33 éves, ág. ev. vallású, nőtlen, négy évfolyamú fémipari szakiskolai végbizonyítvánnyal rendelkező díjtalan díjnok, ily minőségben 1933 óta áll Miskolc város szolgálatában, a Borsod–Miskolci Múzeumhoz beosztva.” A Borsod–Miskolci Múzeum vezetősége által kiállított mellékelt igazolás szerint 1921-től 1930-ig díjazás nélküli önkéntes gyakornok volt, 1930-tól 1936-ig a múzeum évi költségvetése terhére díjazott, preparátori teendőkkel megbízott alkalmazottként működött, összesen tehát 16 éve áll a múzeum szolgálatában. A múzeumbizottság már 1934-ben azt határozta, hogy a megszervezendő preparátori (segéd-tiszt) állásra Megay Gézát alkalmasnak találja és erre őt ajánlja. Már 1928-ban is nagy elismeréssel nyilatkozik róla a múzeum vezetősége, mint aki tevékenyen részt vett a múzeum belső munkálataiban, átrendezésében, ásatásaiban, s aki a mezőcsáti ásatást már akkor önállóan végezte. 1932-ben néhai Márton Lajos és dr. Bátky Zsigmond nemzeti múzeumi igazgatók teljes megaláztatással, illetőleg a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak működéséről, s végleges alkalmazásra a legmelegebben ajánlják. Nagy buzgalmát és eredményes tevékenységét bizonyítja 1937-ben kelt átiratában gróf Zichy István főigazgató és dr. Hillebrand Jenő igazgató is. A Közgyűjtemények Országos Felügyelőségének véleménye szerint a Borsod–Miskolci Múzeumnak szerencséje volt, hogy az elmúlt 16 év alatt gyakran és huzamosan betegeskedő vezetője mellett ilyen ügy- és tárgyszerető, szorgalmas, sokoldalú érdeklődésű jeles technikai felkészültségű és kitűnő gyűjtőérzékű fiatalember állott segítségül.”⁸ Az állást természetesen megkapta, s 1938 februárjától 1946-ig múzeumi segéd-tiszt. Közben persze a háború évei, amelyeket sikerül elviselhetően átvészelnie. Először 1943-ban hívták be, de ebben az évben két alkalommal is, majd 1944-ben Ukrajnában féléves frontszolgálat következett. Innen szerencsés körülmények között hazavergődött, s a város felszabadulása után a kevesek között részt vett a múzeum különböző óvóhelyeken őrzött anyagának összegyűjtésében, újrarendezésében és restaurálásában. A múzeum 1950-es államosítása előtt – Leszih Andor mellett – 1946–1947-ben múzeumi tiszt, majd 1947–1950 között múzeumi főtiszt volt.

Az államosítással és Leszih Andor távozásával Megay Géza munkásságának megjelent tanulmányokban ugyan látványosnak és eredményesnek nem nevezhető, de az aprólékos feltáró, begyűjtő, dokumentáló és rendszerező munkában igen tartalmas, s számunkra magas szinten értékelhető szakasza záródott le. Az új szervezeti felépítésben a minisztérium múzeumvezetőként Vargha Lászlót helyezte Miskolcra, aki 1952-ig töltötte be ezt az állást. Távozása után természetesen tűnik, hogy Megay Gézát bízták meg a múzeum vezetésével rövid ideig. Miért ment el Miskolcra Vargha László? Nehéz választ adni, a megmaradt múzeumtörténeti dokumentumok sem tartalmaznak erre vonatkozó adatokat, de még utalásokat sem. Az 1970-es évek közepe táján Veres László történész kollégámmal gyakorta volt lehetőségünk vele találkozni. Úgy tűnt, az akkori légkör, a kitelepítések múzeumi vetületei elől is menekült. A hortobágyi kitelepítések kapcsán 1952-ben olyan nagy mennyiségű műtárgy került a múzeumba, hogy a raktárokon kívül a kiállító teret is ezek tárolására használták. A kiállítást ezért be is kellett zárni. A városi tanács később külön raktárakat biztosított a műtárgyak, főleg bútorok elhelyezésére. Valójában kaotikus állapotok uralkodtak. Az akkor elkobzott és múzeumba szállított anyag nyilvántartása, megőrzése, később tulajdonosaikhoz való

7. Megay G., 1956. 15–11.

8. HOM HTD. 73. 484. 38.

törvényes visszajuttatása, vagy időközbeni elkallódása, eltűnése külön vizsgálat és tanulmány tárgyát képezhetné.⁹

1953 szeptemberében Komáromy Józsefet helyezték múzeumvezetőnek Miskolcra, s a múzeum fejlődésének egy új szakaszában telik el az az évtized, amely Megay Géza számára nagyon sok keserűséget, megpróbáltatást, munkahelyi konfliktust okozott. Ezt az időszakot csak akkor ítélnéjük meg reálisan, ha sor kerül majd a Komáromy-hagyaték anyagának múzeumi feldolgozására.¹⁰ A személyi konfliktusoktól eltekintve nemcsak a múzeum egészének, hanem Megay Gézának is nagyon eredményes, termékeny volt ez az időszak. Megtörtént a múzeumi gyűjtemények átleltározása, a történeti anyag valamennyi munkálatait Megay Géza végezte. Az éves beszámolók és munkaterv megfeszített, szerteágazó munkáról tanúskodnak. Megay pl. egy évben 40-50 napot töltött Miskolcon és környékén tárgy- és dokumentációs anyaggyűjtéssel, s évi tárggyarapítása meghaladta a félezret. Munkaköri feladata volt a restaurálás, konzerválás és preparálás is. Évi teljesítménye 120–150 darab műtárgy között mozgott. A nyilvántartási, raktári munkát ebben az időszakban nem munkaidőben, hanem tárgymennyiségben határozták meg. Saját jelentései szerint évente 600 tárgyat leltározott, 1000 tárgyleíró kartont gépelt. A képgyűjteményt és negatívtárat évi százas nagyságrendekkel gyarapította. Tudományos tevékenységét az 1950-es évek elején kezdte, első tanulmánya 1952-ben jelent meg.¹¹ A mesterségek köréből a csizmadiákkal és az órással foglalkozott,¹² de igazi nagy témája az üveghuták történeti kutatása és a vasművesség emlékeinek feldolgozása volt. Sajnos életében egyikből sem született nagyobb lélegzetű tudományos feldolgozás. Az ismeretterjesztő, népművelő munka – a beszámolójelentések tanulsága szerint – kötelező volt. Így patronálta a hejőkeresztúri és a tokaji gyűjteményeket. (A múzeumok 1962-től tanácsi kezelésbe kerültek. Miskolc, Mezőkövesd, Tokaj és Széphalom egységekkel ekkor alakult ki a megyei múzeumi hálózat.) 1962. szeptember 1-ig (Kemenczei Tibor és K. Végh Katalin múzeumba kerüléséig) Megay Géza a legsürgősebb régészeti feladatokat, teendőket is ellátta. Ekkor készül el a Miskolc határában talált honfoglalás kori temető anyagának feldolgozásával,¹³ majd rövidesen megjelenik a Mezőzombor–bálványdombi honfoglalás kori temetőről írt munkája is.¹⁴ Tanulmányai közül figyelmet érdemel az, amelyben Lillafüred barlangjainak ősrégészeti jelentőségét ecseteli,¹⁵ s bár nem közvetlenül idekapcsolódik, de megemlítendő, hogy foglalkozott a múzeumban őrzött Herman Ottó relikviákkal is.¹⁶

1960 végén, amikor el kellett készíteni az 1961–1965 közötti időszakra szóló (második) ötéves munkatervet, a miskolci múzeumnak Komáromy József igazgatón és Megay Géza tudományos főmunkatárson kívül mindössze két szakmuzeológusa volt Lajos Árpád és Bodgál Ferenc személyében. Ekkor még senki sem gondolhatta, hogy ez a munkaterv Megay Géza számára már nem megvalósítható. 59 éves korában, 1963. december 8-án elhunyt. Mindössze néhány hónappal élte túl nagy tanítómesterét, Leszih Andort.

9. 1983-ban került a múzeum tulajdonába Nyékládházáról két nagyon fontos dokumentum. Egyik az 1952/53-ban Hortobágyra kitelepítettek állománykönyve, a másik pedig a kitelepítettek családtagjainak nyilvántartása. A dokumentumok feldolgozás alatt állnak. HOM HTD. 83. 2. 1., 83. 2. 2.

10. Komáromy József teljes hagyatéki anyaga a múzeumba került. A hagyaték rendezett, kutatható. HOM HTD. 77. 272. 1–681.

11. *Megay G.*, 1952. 132–134.

12. *Megay G.*, 1954. 60–63., *Megay G.*, 1960. 538–546., 1963. 64–69.

13. *Megay G.*, 1956. 14–21.

14. *Megay G.*, 1963. 37–53.

15. *Megay G.*, 1955. 75–77.

16. *Megay G.*, 1960. 186–193.

IRODALOM

Megay G.,

1952. Hun-germán sírleletek a Borsod megyei Szirmabescnyőről. Archeológiai Értesítő. 132–134.
1954. Az öreg csizmadia búcsúja szerszámaintól. Kohó, II. 60–63.
1955. Lillafüred barlangjainak ősrégészeti jelentősége. In. Lillafüred barlangjai. Miskolc
1956. Az Ároktő-dongóhalmi honfoglalás kori magyar temető. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 3. 15–22.
1956. A Miskolc-repülőtéri honfoglalás kori magyar temető. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 4. 14–21.
1960. Herman Ottó-relikviák a miskolci múzeumban. Borsodi Szemle, IV. 186–193.
1960. A miskolci óriásipar története, I. Borsodi Szemle, IV. 538–546.
1963. A Mezőzombor-bálványdombi honfoglalás kori temető. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, III. 37–53.
1963. A miskolci óriásipar története, II. Borsodi Szemle, VII. 64–69.
1970. A miskolci avasi templom 1941. évi ásatásának eredményei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, IX. 129–170.

GÉZA MEGAY'S LEBEN UND SCHAFFEN (1904–1963)

(Auszug)

1987 erschien der erste Band der neuen Veröffentlichungsreihe des Museums unter dem Titel „Miskolc várostörténeti közlemények” („Mitteilungen zur Stadtgeschichte Miskolc's”). Diese Schrift ist der Erinnerung an den Geschichtsforscher Lajos Marjalaki Kiss aus Anlaß seines 100. Geburtstages gewidmet. In Fortsetzung der Bearbeitung der Lebenswerke unserer hervorragenden Museologen erinnern wir uns 1988 aus Anlaß ihres 25. Todestages an Andor Leszih und Géza Megay. Diese Studie ist in Wirklichkeit eine Zusammenfassung der zu ihrem Gedenken verlesenen Texte.

Géza Megay wurde in Miskolc geboren, er ist ein ehemaliger Kollege von uns, der auf autodidaktischem Wege zum Museologen wurde, der gleichermaßen auf den Gebieten der Altertumsforschung, der Geschichtsforschung, der Völkerkunde und der Restauration zuhause war. In der Studie werden drei große Abschnitte seines Schaffens betrachtet und die Tätigkeiten Géza Megay's als Verbreiter von Kenntnissen, als Wissenschaftler und Museologe werden untersucht. Sein Lebenswerk wird auf seinen Platz innerhalb der Organisation des miskolcer Borsod Megyei Muzeum gestellt.

Das Material des Nachlasses von Géza Megay ist in vollständigem Umfange in die geschichtliche Abteilung des Museums gekommen. Bei seiner Überprüfung stellte sich heraus, daß es in großer Menge Handschriften enthält, die bisher nicht gedruckt erschienen sind. Darum hat der Autor die bibliografische Systematisierung des Nachlaßmaterials und dessen gesamte Veröffentlichung übernommen. Die die Studie ergänzende Literatur enthält tatsächlich Géza Megay's sämtliche gedruckt erschienenen Studien.

István Dobrossy

RITKA BRONZKORI KARDÍSZ A HERMAN OTTÓ MÚZEUMBAN

S. KOÓS JUDIT

A miskolci múzeum régészeti raktárának rendezési munkái során egy leltári szám nélküli, ismeretlen lelőhelyű bronz karperec került elő. A régi leltárkönyvi bejegyzések és feljegyzések átnézése nem vezetett eredményre, így semmit nem tudunk arról, hogy ki hozhatta be, esetleg ajándékozhatta a múzeumnak, s hogy honnan. Azonban úgy véljük, hogy ez a hazánkban meglehetősen ritka típust képviselő darab a fentiek hiányában is érdekes, közlésre érdemes lehet.

A karperec leírása: Három darabból ragasztott, sérült, hiányos, enyhén deformálódott, eredetileg henger alakú, kerek átmetszetű, duzzadt peremű. Felülete sűrűn bordázott, a két vége felé sima, elvékonyodó. Nyitott végű, visszapödrött.¹ H: 8,2 cm (1. kép).

Az eddig ismert magyarországi kardíszek részletes ismertetését itt most nem kívánjuk megtenni, hisz azt már többen megtették előttünk.² Pusztán jelzéseként említjük, mivel feldolgozásunk során kiindulópontként szolgáltak: a borsodgeszti és a nógrádmarcali csőkarpereceket. Három közülük öntött, zárt, míg a negyedik, egy nógrádmarcali darab az előbbieknél rövidebb, nyitott végű. Feltételezésünk szerint az ismeretlen lelőhelyű kardíszünk is ugyanebbe a körbe tartozik, párhuzamait, a vele rokonítható darabokat itt kell keresnünk.

A lelőkörményekre vonatkozó adatok hiányában megpróbáltuk összegyűjteni a formai, szerkezeti hasonlóságot mutató példányokat, elterjedésüket, tipológiai úton elvégezni a korszakba sorolást. A miénkkel megegyező darabra nem bukkantunk, azonban széles azok köre, amelyekkel rokonítható. Legnagyobb számban az Aunjetitzi kultúra németországi területeiről, ezen belül pedig Mecklenburg vidékéről közöltek hasonló karpereceket, illetve töredékeket. H. L. Janssen csoportosította is az általa ismert darabokat, s arra a megállapításra jutott, hogy az öntött, zárt tekercsek általános előfordulása Csehország területére, Hannover és Brandenburg környékére tehető. A nyitottak, az úgynevezett „mecklenburgi” karperecek Szilézia, Szászország, Csehország, Brandenburg és az északi országok területein lelhetők fel.³ A felsorolt kardíszek között egyaránt megtalálhatók a bordázott felületűek, de vannak simák és bekarcolt díszűek is, melyek Morvaország és Alsó-Ausztria területéről származnak.

H. Schubart az előbbinél jóval későbbi feldolgozásában foglalkozott az említett leletekkel, hozzátéve, hogy a mecklenburgi kincsleletek tartalmaznak ilyeneket.⁴ Ismertetésében helyet kaptak a már Janssennél is tárgyalt nyitott, egymásra hajló végű,

1. HOM ltsz.: 88. 19. 1.

2. *Tompa F.*, 1933–34. 33. tábla; *Bóna I.*, 1958. 42–44.; *Mozsolics A.*, 1967. 79.; *Bóna I.*, 1975. 287–288.

3. *Janssen, H-L.* 1935. 54.

4. *Schubart, H.* 1972. 13.

sűrűn bordázott karperecek, melyek méretei és díszítése közel azonosak a mi leletünkével.⁵ (Hozzá kell tennünk, hogy visszapödrött végű ékszerrel a felsoroltak között nem találkoztunk.)

A két kutató álláspontja a kronológiát és a kulturális hovatartozást illetően azonos: az egyéb, e kardíszekkel megjelenő tárgyak egyértelművé teszik ugyanis, hogy általános előfordulásuk a Mecklenburg területére jellemző kora bronzkor késői periódusának első szakaszában jelölhető meg.⁶

W. Bohm két bordázott, nyitott karperec közlése kapcsán fejtette ki véleményét, mely szerint ezek zárt leletegyüttesekből származnak, a Montelius-féle kronológia Ic periódusából.⁷ Átnyúlnak ugyan a II. periódusba is, de ott már jóval rövidebb változatban találhatók. Fő elterjedési területük szerinte is Mecklenburg és Brandenburg ÉNy-i része.⁸

Kelet-Németország korai bronzkori karperecei között különböző típusokat találunk, mint pl. a Dresden-Prohlis lelőhelyről előkerült példányokat.⁹ Ezek a masszív, bordázott díszű darabok lekerekített, elvékonyodó végűek éppúgy lehetnek, mint egyenesen futó záródásúak.¹⁰

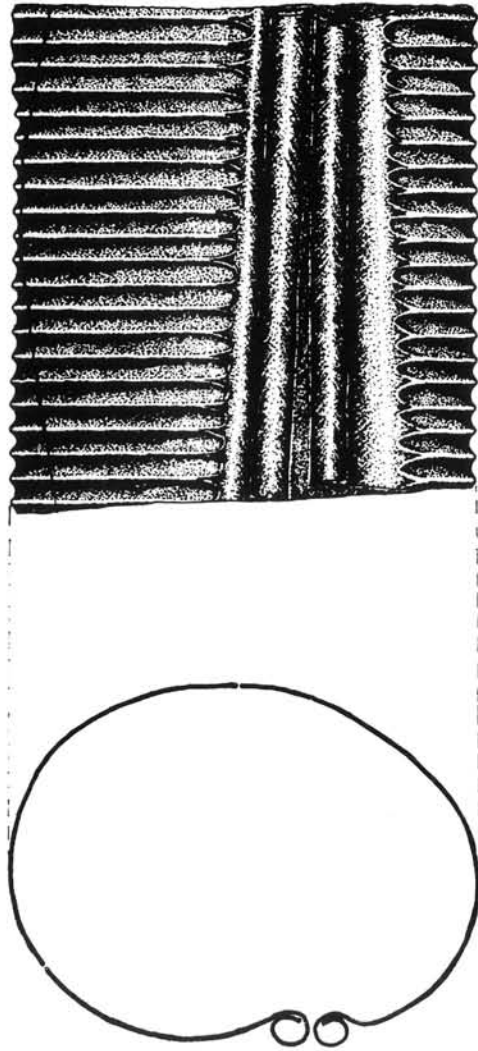
Feltehetően kereskedelmi úton juthatott az Elba vidékéről észak-német területre az a kardísz, mely a Celle-i (Lüneburger Heide) bronz kincslelet részeként került napvilágra.¹¹ A fent leírt nyitott, egyenes végű darabokkal szinte teljesen egyező, tipikusan aunjetitzi, nehéz, bordázott díszítésű karperec e területen egyedülálló.¹²

W. A. v. Brunn a kincsleletek összegyűjtése során több ép és töredékes karperecet ismertetett, melyek általában zárt, bordázott típusúak.¹³ Egy példány esetében figyelhetünk meg nyitott végződést, azonban a lelet sérült volta miatt megfigyeléseket tenni az esetleges visszapödrött végződésre, nem lehet.¹⁴ Ugyancsak zárt a badingeni darab, melyet leginkább a borsodgeszti kartekercs párhuzamaként ismerünk.¹⁵

A kelet-német területek egyik szép darabja a Berlin-Lichtenrade-i kincsleletbe tartozó nyitott típusú, bordázott, csaknem cilindrikus, kerek átmetszetű bronz karperec. Egyik végén az utolsó borda szélesebb, kerekesebb.¹⁶ A lelet közlője szerint eredeti észak-aunjetitzi termék éppúgy, mint a zárt kardíszek Csehországban és nem ritkán a Szudétáktól északra. Megjegyzi, hogy ezeknél a típusoknál megfigyelhető a tendencia, mely szerint az ékszerek rövidebbek és lekerekített végűek lesznek.¹⁷

A lelőköri körülmények bizonytalansága és a mellékletek hiánya teszik kérdésessé néhány, Hessen tartománybeli lelet korát. A Darmstadt-Spessarting és a Böblingen

5. A különböző karperecek méretei 6–10 cm között, a bordák száma 13–22 között váltakoznak. Egyes esetekben (*Schubart* i. m. 103. t. 9–12. 16. 17.) a bordákat ferde bevagdálások tagolják.
6. *Janssen* i. m. 54.; *Schubart* i. m. 13. A karperecekkel együtt fellépő tárgyak pedig a következők: 1. Volgriffdolch, 2. Stabdolch, 3. Kräftiger, Facettierter Barrenring.
7. *Bohm*, W. 1935. 4. t. 3., 6. A lelőhely Falkenwalde.
8. Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy mind Bohm, mind pedig az előbbi kutatók Brandenburg, Mecklenburg és Hessen történelmi tartományok, nem pedig a városok területére vonatkoztatták mondandójukat.
9. *Billing*, G. 1958. 91.
10. *Billing* i. m. 50. kép 1–2., 52. kép 1–3.
11. *Bergmann*, J. 1970. 11. kötet 78. lt. 14.; *Laux*, F. 1971. 60. 7. t. 5.
12. *Laux* i. m. 60.
13. *Brunn*, W. A. v. 1959.
14. *Brunn* i. m. 64. t. 9–10.
15. *Stephan*, E. 1956. 6. t. 1/c.
16. *Gandert*, O. F. 1957. 26.
17. *Gandert* i. m. 41. Felvetődik a gondolat, hogy vajon nem ez vonatkozik-e a drezdai, ily módon jellemezhető kardíszekre?

1. kép. Ismeretlen lelőhelyű bronz karpevec M:1:1
A rajzot Józsné Homola Krisztina készítette

lelőhelyű darabok mindegyike zárt, öntött, bordázott kartekeres, az első kónikus, az utóbbi cilindrikus.¹⁸ Az említett területen ezek a formák idegen, ritkán fellépő ékszer-típust jeleznek. Ch. Köster említi e leleteket vizsgálva az aunjetitzi darabokat, melyekkel összefüggés állhat fenn. Úgy véli, hogy a magyarországi példányokkal is hasonló a helyzet, vagyis feltételezhetjük a befolyást, a kereskedelmi kapcsolatok kialakulását a különböző régiók között.¹⁹

18. Köster, Ch. 1965/66. 6. t. 7-8.; Richter, I. 1970. 67-68. 25. kép.

19. Köster i. m. 33.

Formailag mindenképpen a mi leletünkhöz hasonlít az a karperec (lelőhelye: Rhein bei Mainz), mely szintén nyitott, öntött, visszapödrött, két végén és alján négy-négy lapos borda fut körbe. Közlője nem ismeri párhuzamait, az ékszerrel együtt más lelet nem került elő, így keletkezése bizonytalan.²⁰

Nyugatnémet területről említhetünk még néhány, ideillő leletet, mint pl. a Weil im Schönbuch-i öntött, 22 bordával díszített, nem teljesen zárt karperecet, mely a mi példányunknál valamivel hosszabb, s a cső két végét két, illetve három borda erősíti.²¹ A szerző az Aunjetitzi kultúrára jellemző ékszerként tárgyalja, általános előfordulását pedig Csehország és Kelet-Németország területére helyezi, az i. e. 1500 körüli időkre.

Hundersingen bronzkori temetőjében hiteles lelőköri körülmények között került felszínre két kisméretű, bordázott, nyitott végű karperec, melyek a csontváz alkarján helyezkedtek el.²² Hasonlóakat közöl a szerző, R. Pirling ismeretlen lelőhelyről is, melyek szintén nyitottak és öt bordával díszítettek.²³

A szakirodalomban régóta ismert két, Nyugat-Lengyelországból származó darab, melyek az általunk vizsgált körbe tartozhatnak. Mindkettő szabályos henger alakú, nyitott, bordadíszes karperec, melyek közül az egyik példány sérült.²⁴ A. Knapowska az öntött, bronz kartekercseket elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a zárt, bordázott díszűek korábbiak a nyitottaknál.²⁵

J. Machnik már konkrét időhatárokat említ, szerinte az Aunjetitzi kultúra klaszszikus, V. fázisának leleteiről van szó, melyek a Reinecke-féle kronológia A₂ fázisában – i. e. 1500–1600 között – általánosak.²⁶

Az eddig felsorolt és bemutatott leletek analízise kapcsán figyeltünk fel arra a tényre, hogy mind ez ideig nem talákoztunk visszapödrött végű karperecekkel.²⁷ A díszítésnek és formának illetően módon való sajátos ötvöződése, mint leletünk esetében is arra enged következtetni, hogy az Aunjetitzi kultúra sajátos ékszertípusát valamiféle helyi, kedvelt változatban készítették el. Ugyanis több magyarországi, kora és középső bronzkori lelőhelyen találhatóak olyan bronz lemezek, melyek a két végükön visszahajlítottak. Négyszögletes és trapéz alakú, bepödrött végű ékítmények ezek, a korai bronzkorban általánosan elterjedt típusok.²⁸ Fellelhetőek a Kisapostagi kultúra számos sírjában, a Kulcsi csoport késői sírjaiban, a Kisapostag–Vatya sírokban azon-

20. Richter i. m. 169. 61. t. 1068.

21. Paret, O. 1933–35. 66. X. t. 2.

22. Pirling, R. 1986. 65. 25. t. D. 1–2.

23. Pirling i. m. 62. t. 14–15.

24. Montelius, O. 1900. 39. 87. kép; Knapowska, A. 1957. 75. kép; Sarnowska, W. 1969. I. kötet 25. kép „b”, 34. kép „i”; Machnik, J. 1977. 140. XXV. t. 8.

25. Knapowska i. m. 105.

26. Machnik i. m. 182.

27. Ugyancsak korai bronzkoriak azok a karperecek, melyeket „boroticei típusú”-akként ismerünk. Ezek jellemzője, hogy lemezből kalapált, nyitott végű, esetenként visszapödrött, cikk-cakkmintával, vonalkázott háromszögekkel, poncolással díszített darabok, melyek aranyból és bronzból egyaránt készülhettek. Ami miatt nem vettük bele dolgozatunkba, hogy ezeket karperecünk formai előzményének tekintjük, valamint korábbinak tartjuk az említettnél. Erre bizonyítékokat a témával foglalkozó kutatók közül többen is szolgáltatnak, így pl. H. Mitscha-Mährheim, aki az Aunjetitzi kultúra kezdetére keltezi a kardiszeket, J. Ondráček pedig a virágzása idejére. Mozsolics A. arra a megállapításra jutott, hogy ezek a lemezkarpercek idősebbek a nógrádmarciaknál, s mint ilyen, a hajdúsámsoni kincslethez viszonyítva. Az itt említettekhez ld.: Mitscha-Mährheim, H. 1950. 14. 7. kép; Filip, J. 1948. 179. 36. kép; Ondráček, J. 1961. 54.; Mozsolics A., 1967. 79–80.

28. Mozsolics A., 1942. 22. I. tábla 1–21.; II. tábla 62–69.; Mozsolics A., 1967. 137. t. 2.; Bándi G., 1965–66. IV. t. 5–10.; Bóna I., 1975. 14. t. 3–4., 22. t. 12.; Szathmári I., 1983. 21.; Jungbert, B. 1985. 7. és 9. ábra.

ban a Vatyá-temetőkben már mind ritkábban fordulnak elő. A korszak bronzdepóiban már egyre kevésbé jelentős szerepet játszanak. Az ercsi leletben még nagy számban megtalálhatók, de a következő időszakból ilyen bronz ékítmények már nem ismertek.²⁹ Az ercsi depólelet a Kisapostagi kultúrához köthető, mely egyidejű területünkön a Hatvani kultúrával. Ez a tény nagyjából egészében behatárolja azt az időszakot, amikor a tárgyalt díszítési forma divatban lehetett.

Ezzel el is érkezünk vizsgálódásunk legkényesebb részéhez, nevezetesen az ismeretlen lelőhelyű bronz karperecünk időrendi meghatározásához. Mint mondtuk, egyetlen hazai korai bronzkori kultúrába sem sorolható be biztonsággal. Eredményesnek látszott azonban a szerkezeti, díszítésbeli és a készülési technikára vonatkozó párhuzamok kutatása annyiban, hogy meghatározhattuk a kört, amelynek ez az ékszer a sajátja. Nevezetesen az Aunjetitzi kultúrát, melynek kelet-németországi, csehországi és nyugat-lengyelországi csoportjaiban találtuk meg legnagyobb számban a kardíszeket. Típusaik szerint zárt és nyitott végződésűek, melyekből minket inkább ez utóbbiak érdekeltek. Jóval több ilyen darabra bukkantunk, mint zártra, azonban nagyszámú leletanyagban sem fordult elő ugyanolyan, mint a mi példányunk. Ebből a tényből közel sem szeretnénk messzemenő következtetést levonni, hisz az eddigiekben vélhetően sikerült bizonyítanunk, hogy mennyi, részleteiben hasonló kardísz található. Az, hogy a három fő jellemvonás – bordázott, nyitott, visszapödrött – együttes alkalmazása csak itt fordul elő, lehet egy sajátos ízlésvilág megnyilatkozása is. Konkrétan arra gondolunk, hogy ez a szerkezeti megoldás, a visszapödrés nem ismeretlen a bronzkor fémművéségében. Megfigyelhettük ezt az ún. „boroticei típusú” kardíszeknél is, amelyek kétségkívül idősebbek az öntött, bordázott típusoknál.³⁰

Hazai példákat is hoztunk erre a megoldásra, a kora bronzkori Kisapostagi kultúra területéről. Zárójelben jegyezzük meg, hogy éppen az előbbiek kapcsán vetődött fel bennünk a gondolat, miszerint elképzelhető-e egy aunjetitzi előképekre visszanyúló, de helyi sajátosságokat felhasználó, hordozó ötvösmunka elkészítése? Természetesen mindaddig, amíg erre konkrét bizonyítékunk nincsen, fentieket csak munkahipotézisként kezelhetjük.

Az Aunjetitzi kultúra északi vidékeiről kereskedelmi úton juthatott területünkre ez a bronz karperec is, amint azt Bóna I. a borsodgeszti leletek publikálása során bizonyította.³¹ Mellékletek és egyéb bizonyítékok híján nem tudhatjuk biztosan, hogy melyik kultúra vette ezek után birtokába, csak feltételezzük, hogy a hatvani. Ezt támasztja alá az az időhatár, amelyen belül a különböző kutatók a tárgyalt típusú kardíszeket elhelyezik. W. Bohm a Montelius-féle kronológia 1c periódusába, Bóna I. az i. e. 1550–1450 közötti évszázadra keltezi e tárgyakat.³² J. Machnik és V. Moucha az Aunjetitzi kultúra V., klasszikus fázisába (i. e. 1660–1500) teszik általános elterjedésüket.³³ Mozsolics A. kronológiai rendszerének BIIIa időszakára datálja ezeket.³⁴

Leletünket meglehetősen tág keretek közé kell illeszteni az ismertetett okok miatt, így véleményünket a következőkben összegezzük: az ismeretlen lelőhelyű, öntött, bordázott díszű, visszapödrött végű bronz karperec kereskedelmi úton kerülhetett Észak-Magyarországra, feltehetően a hatvani művelődés területére, a kora bronzkor végén, a Reinecke-féle periódus A₂ időszakában, i. e. 1500 körül. E leletcsoport tovább-

29. Mozsolics A., 1967. 94., 121.

30. Erről részletesebben ld. 27. jegyzet.

31. Bóna I., 1958. 42. Úgy érezzük, szükségtelen az általa összegyűjtött bizonyítékokat újból felsorolni.

32. Bohm i. m. 23.; Bóna I., 1958. 42.

33. Machnik, J. 1977. 182.; Moucha, V. 1963. 46.

34. Mozsolics A., 1967. 121–123.

élését a későbbi időszakokban, megváltozott formában megfigyelhetjük (Pilinyi kultúra), de ezek a bordázott karperecek már keskenyebbek, mint előző társaik, és a végük általában nem lekerekített, hanem egyenesre vágott.³⁵ Így megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált bronz karperec az Aunjetitzi kultúra jellegzetes ékszereként ebben a formában és díszítéssel a kultúra életének végéig volt használatban.

IRODALOM

- Bándi, G.*
1965–66. The cemetery of Ercsi-Sinatelep. Alba Regia VI–VII. 11–25.
- Bergmann, J.*
1970. Die ältere Bronzezeit Nordwestdeutschlands. Kasseler Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Band 2 Marburg
- Billig, G.*
1958. *Die Aunjetitzer Kultur in Sachsen. Leipzig*
- Bohm, W.*
1935. Die ältere Bronzezeit in der Mark Brandenburg. Vorgeschichtliche Forschungen Heft 9 Berlin und Leipzig
- Bóna I.,*
1958. Bronzkori öntött kardíszek Borsodgesztről. HOM Évk. 41–44.
1975. Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest
- Brunn, W. A. v.*
1959. Die Hortfunde der frühen Bronzezeit. Berlin
- Filip, J.*
1948. Pravěke Československo. Praha
- Gandert, O. F.*
1957. Der Hortfund von Berlin-Lichtenrade und die nördliche Verbreitung der Aunjetitzer Kultur. JRGZM 4. 23–62.
- Hillebrand J.,*
1923–26. A zagypapálfalvai bronzkori urnatemető. Arch. Ért. 40. 60–69.
- Janssen, H. L.*
1935. Die Germanen in Mecklenburg im 2. Jahrtausend vor Chr. Leipzig
- Jungbert, B.*
1985. Urnengräberfeld der Vatia-Kultur im Pfarrgarten von Adony. Alba Regia XXII. 71–86.
- Knapowska, A.*
1957. Wczesny okres epoki brazu w Wielkopolsce. Fontes archaeologici Posnaniensis, VII. (1956). Posnan 31–112.
- Köster, Ch.*
1965–1966. Beiträge zum Endneolithikum und zur Frühen Bronzezeit am nördlichen Oberrhein. Praehist. Zeitschrift 43–44. 2–96.
- Laux, F.*
1971. Die Bronzezeit in der Lüneburger Heide. Hildesheim
- Machnik, J.*
1977. Frühbronzezeit Polens. Wrocław
- Mitscha-Mährheim, H.*
1950. Drei frühbronzezeitliche Depotfunde aus dem pol. Bezirk Mistelbach N–Ö. Arch. Austriaca 7. 1–16.
- Montelius, O.*
1900. Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien. Braunschweig

35. Hillebrand J., 1923–26. 65., 23. kép alul.; *Mozsolics A.*, 1967. 80.

- Moucha, V.*
1963. Die Periodisierung der Úneticer Kultur in Böhmen. Sborník CSA 3 9–60.
- Mozsolics, A.*
1942. A kisapostagi kora bronzkori urnatemető. Arch. Hung. XXVI. Budapest
1967. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest
- Ondráček, J.*
1961. K chronologickému zařazení manžetových náramků Borotického typu. Slov. Arch. IX/1–2. 49–68.
- Paret, O.*
1935. Pfullingen, Gräber der Spätbronzezeit. Fundberichte aus Schwaben. Neue Folge VIII. 1933–35. Stuttgart
- Pirling, R.*
1980. Die mittlere Bronzezeit auf der Schwäbischen Alb PBF XX/3. München
- Richter, I.*
1970. Der Arm- und Beinschmuck der Bronze- und Urnenfelderzeit in Hessen und Reinhesen PBF X/1. München
- Sarnowska, W.*
1969. Kultura Unietycka w Polsce. Wrocław
- Schubart, H.*
1972. Die Funde der älteren Bronzezeit in Mecklenburg. Offa-Bücher Band 26. Neumünster
- Stephan, E.*
1956. Die ältere Bronzezeit in der Altmark. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle Heft 15. Halle
- Szathmári I.,*
1983. Kisapostager Gräber im bronzezeitlichen Gräberfeld von Dunaujváros. Alba Regia XX. 7–24.
- Tompá F.,*
1934/35. 25 Jahre Uhrgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BdRGK 27–115.

EIN SELTENES BRONZEZÜTLICHES ARMBAND IM MUSEUM HERMAN OTTÓ IN MISKOLC

(Auszug)

Im Herman Ottó Museum ist bei Ordnungsarbeiten im Magazin ein einen seltenen Typ verkörpernder Armschmuck von unbekanntem Fundort zum Vorschein gekommen.

Das Bronze-Armband ist gegossen, zylinderförmig, mit offenen, zurückgebogenen Enden, seine Oberfläche ist dicht gerippt. In Ungarn sind ähnliche Stücke in Form der gegossenen, rohrförmigen Armbänder von Borsodgeszt und Nógrádmargitai vorhanden.

Wegen Fehlens der sich auf den Fundort beziehenden Angaben haben wir die Bestimmung auf typologischem Wege durchgeführt. Auf Grund dessen können wir feststellen, daß Armbänder dieses Typs in den Gruppen der Aunjetitzer Kultur in Böhmen, Ostdeutschland und Westpolen häufig zu finden sind. Dieses Armband kann auf dem Handelswege aus den genannten Gebieten in unsere Gegend gelangt sein und zwar wahrscheinlich in der Zeit der Hatvaner Kultur. Die Einordnung ins Zeitalter wurde von uns durch die Prüfung von Parallelen durchgeführt. So sind wir zu dem Ergebnis gekommen, daß der Schmuck im Zeitabschnitt BA₂ der Reinecke-Periode, um 1500 v. u. Z. anzusiedeln ist. Das Weiterleben dieses Fundtyps können wir in veränderten Form auch in späteren Zeitabschnitten (Pilinyer Kultur) verfolgen.

Schließlich können wir feststellen, daß das von uns untersuchte Armband als charakteristischer Schmuck der Aunjetitzer Kultur in dieser Form und mit dieser Verzierung während des Andauerns dieser in Gebrauch war.

Judit S. Koós

A CSOBAJI KELTA SÍR ÉS RÉGÉSZETI KAPCSOLATAI

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

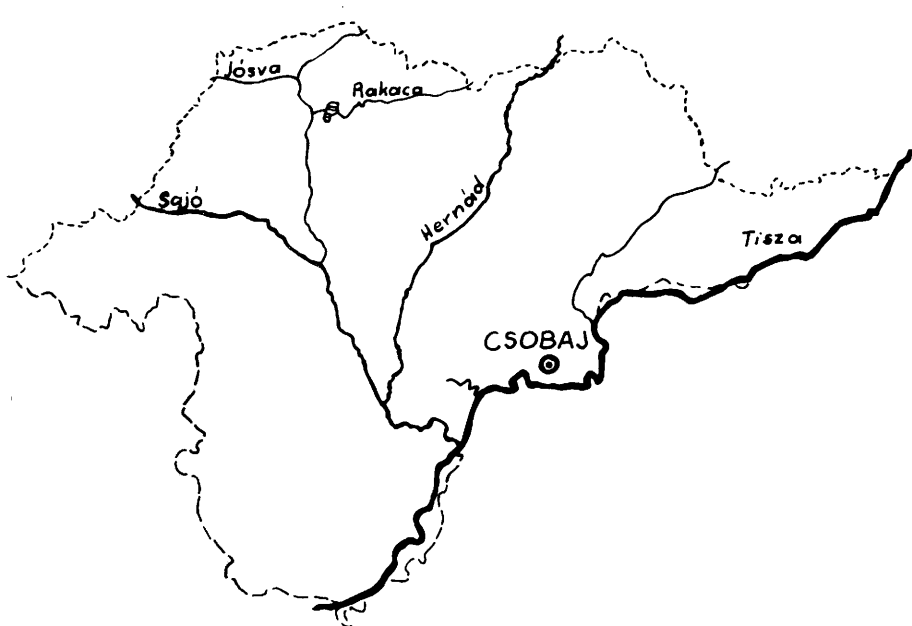
1981 novemberében Csobaj, József Attila u. 1. számú háznál, Poczkodi Albertné kertjében edényeket talált Meggyesi János, aki homokot vett ki 40–50 cm mélységből. A tárgyak előkerülését a községi tanácselnök közvetítésével jelentették, majd a múzeumba szállítást követően leletmentést végeztünk 1981. november 28–29-én, s 1983-ban ásatást vezettem a helyszínen.¹

Csobaj a Tisza jobb partján fekszik, Tokaj várostól délre. A lelőhely (1. kép) a Takta egyik ága által határolt homokdomb (2. kép 1.), az alatta elterülő síkságot gyakran elöntötte a víz, s ilyenkor még e század elején is csónakkal lehetett megközelelni Tokajt.

A lakóépület DNy-i sarkához közeli kerítéssaroktól számítva, a kerítés mellett ÉK-i irányba haladva 38 m-re ástunk egy 2,2 méteres négyzet alakú kutatóárkot, melyben előkerült a sír többi melléklete (3. kép): 50 cm mélységben a 10. számú nagy kézzel formált urna teteje, az edények alja 120 cm-re voltak a felszíntől (2. kép 2–4.), a hamvak között voltak a fibula- és karperec-töredékek. Sírfoltot a 12–13. számú melléklettől 24 cm-re délre láthattunk, 94 cm hosszán. A sír földje lényegében bolygatott, a kerítés mellett akácfa sorakoztak, s gyökereik az edényeket is szétnyomták (2. kép 3.). A tárgyak leltári száma a mellékletek számát követően 83. 27. 1–23-ig tart. A mellékletek a következők:

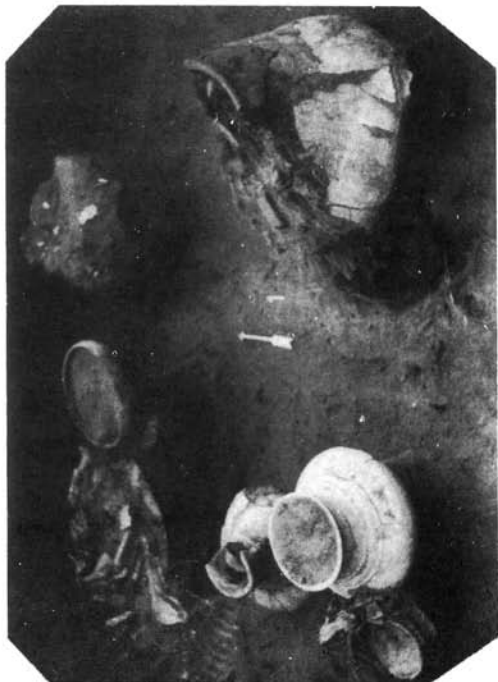
1. *Fibulatöredék* (5. kép 1.): vas, kisméretű, egy rugójának fél íve, és a fibula háta maradt meg. Külön egy tű és hátindítás összerozsdásodott darabjai tartoznak még ide. Apró töredékek is vannak, de ezek tartozhatnak a ltsz. 83. 27. 2-höz is. 2. *Fibulatöredék* (5. kép 4.): vas, rugója többmenetes, de korrodált. H.: 6 cm. 3. *Bögre* (5. kép 2–3. 8. kép): a hengeres fül kissé a perem fölé magasodik, és mélyített koncentrikus körökkel, valamint „X” vonallal díszített. Az edény hasán is koncentrikus és sugaras körökből álló díszítés vonul a fültől kiindulva, s oda vissza ér. A hat sugaras koncentrikus kör között általában két oldalt három-három koncentrikus kört mélyítették, s közöttük egyet. Sz. átm. 6 cm f. átm. 4,5 cm M: 7,5 cm. 4. *Fazék* (5. kép 5. 8. kép 1.): alja omphalosos, nyakát borda erősíti. Sötétszürke színű. Sz. átm. 16,3 cm f. átm. 5,5 cm M: 13,4 cm. 5. *Kosfejés urna* (4. kép 1–7. 9. kép): duzzadt pereme kihajlik, vállán árkolás látható. Kantharos formájú, két egymással szemben levő vastag, 4,4 cm széles szalagfüle 5,1 cm-rel a perem fölé magasodik, és kosfejben végződik. Az edényfülek díszítettek, mélyített pontok és sima felületek variációjával, s mindkettő mellett az edény vállán kétoldalt négyszögletes keretbe foglalt geometrikus minta van, melyek sablon nélkül, szabad kézzel készültek. A füleken a kosfej orra hosszú, szarvai csavartak, s a minta a kosfejen rombuszsal indul, majd kétoldalt háromszögekbe ágazik, ezek összeolvadó négyszögekben folytatódnak, s lényegében innen különbözik a két fül, illetve mintája. A 4. kép 2. és 11. kép 1. rajzon látható fül, négyszögekre osztott, melyeket „X” vésés négy háromszögre oszt, s ezeknél az első és a harmadik alul és felül bebökődött, a 2. és 4.

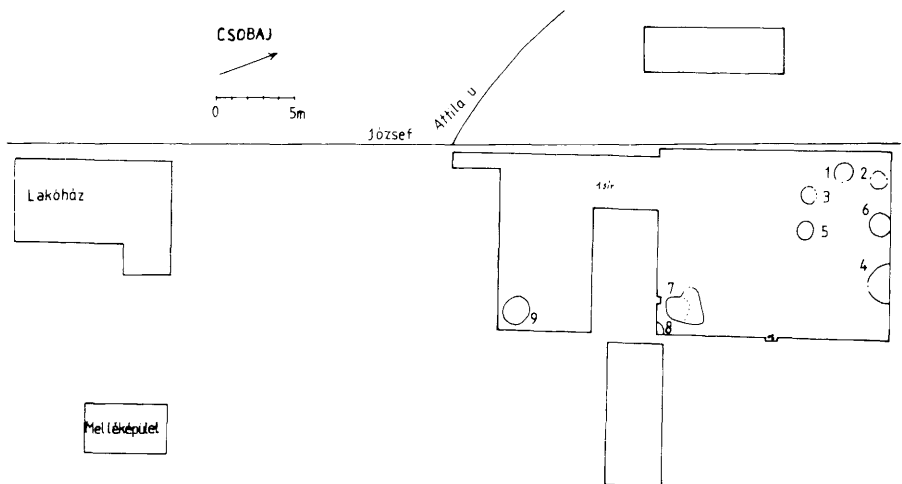
1. *Hellebrandt M.*, 1980–82. 111. o. Lásd még *Acta Arch.* 1989.

1. kép. Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Csobaj

viszont kétoldalt. A fül alatt folytatódik a minta az edény hasán, két oldalt jövő csigavonallal, melyek nem szimmetrikusak, a felület itt is pontozott és sima, üres mezőkből áll. E fül két oldalán van a 4. kép 5. 6. négyzög, melyeket szintén az „X” által osztott mezők pontozott és üresen hagyott variációi töltik ki. A másik fül díszítése a 4. kép 7. és 10., 11. kép 2. illusztrációkon figyelhető meg. Itt látjuk, hogy a kosfejen levő rombusz alatti mintát is négyzögletes keretbe szánták, ez alatt szintén négyzögletes keretben, mely függőlegesen kettéosztott, oldalt egy-egy nagy üres háromszög két kisebbre bontja a felületet, melyek bebökődött díszítésűek. Ez alatt vízszintes vonal által határolt négyzög szintén függőlegesen két sávra oszlik, s a két téglalapot fentről kiindulva balról jobbra két-két háromszögre osztotta az egykori rajzoló. Innen lefelé az egész felület függőlegesen kettéosztott, túl is ment a vonalon, s négyszer ismétlődik a téglalapok variációja, de már nem négyzögletes keretben, ugyanis a jobb és bal oldali téglalapok nem egyformák. Először végigkarcolták az egyik oldalt függőlegesen, azután a másikat. Ez a fülön levő minta is folytatódik az edény hasán, szintén két csigavonallal, melyek pontozottak, s a két vonal találkozásánál egy pontozással kitöltött csepp van. Ehhez a fülhöz tartozik a 4. kép 3. 4., melyeket szintén háromszögek és üres felületek borítanak, de rendezetlenül. A 4. kép 4. esetében a középen levő nagyjából „X” motívum alatt-felett és kétoldalt két-két háromszög alakult, tulajdonképpen az „X” mindegyik szárából kettő-kettő ágazik, de nem szabályos. A kosfejen a csavart szarv mélyített vonalakkal szemléltetett (9. kép), s a fül két oldalán, a vastagságnál sűrűn rovátkolt, de ez se egyforma, a 4. kép 2. mindkét oldalt, a 4. kép 7. viszont csak jobb oldalt balról jobbra felfelé, a 4. kép 7. és 11. képen látható bal oldalt jobbról balra lefelé vonalozott. A korongolt edény anyaga finoman iszapolt, felülete simított. Sz. átm. 25 cm. F. átm. 11 cm, M: 21,5 cm. 6. *Urna* (5. kép 7.): nyakán és vállán borda erősíti, ez alatt, és a has legszélesebb része között helyenként két-három mélyített vonal látható. Alja profilált, omphalosos, körgyűrűs. Sz. átm. 22 cm. F. átm. 9,2 cm M: 34,8 cm omph. átm. 4,5 cm. 7. *Urna* (6. kép 10.): nyakán éles borda látható, vállá kiugrik, hasa erősen profilált, alja homorú. Sz. átm. 18 cm. F. átm. 9 cm M: 33,5 cm. 8. *Urna* (5. kép 8. 7. kép 2.): nyaka tölcésrszerűen szűkül, vállán árok húzódik, hasán hat csík van, de nem szabályosak, pl. a harmadik nem megy körbe. Alja homorú. Sz. átm. 21,8 cm. F. átm. 10,3 cm M: 40 cm. 9. Erősen korrodált ívelő vas *lemeztröredékek*: H: 1,6 cm 3,1 cm. 10. *Urna* (6. kép 11. és 12. kép): kis pereme alatt hosszú nyak megy a hasig, majd ívelten halad az edényfal aljáig. A has legszéle-

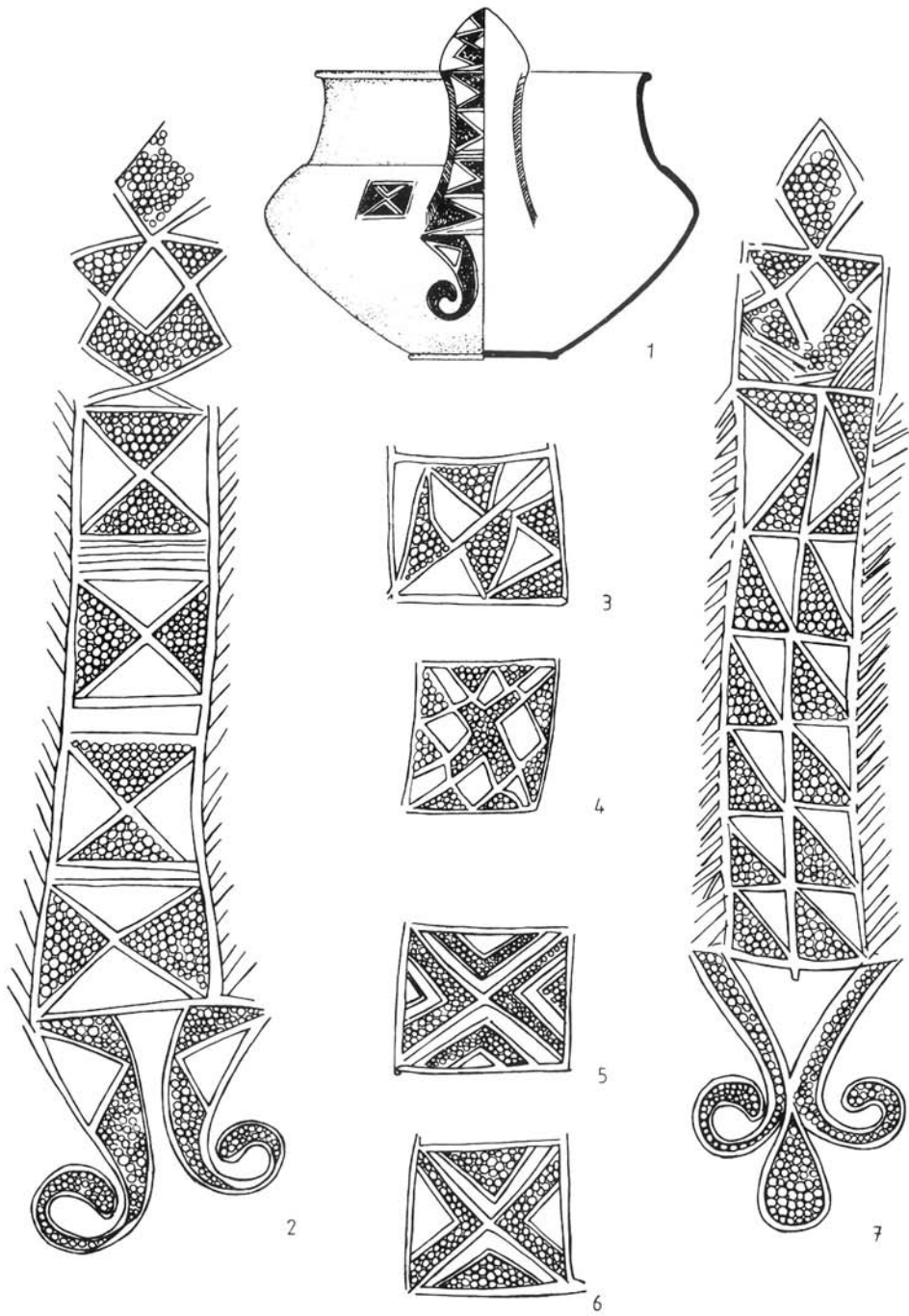

3. kép. Az 1. sír és a feltárt terület

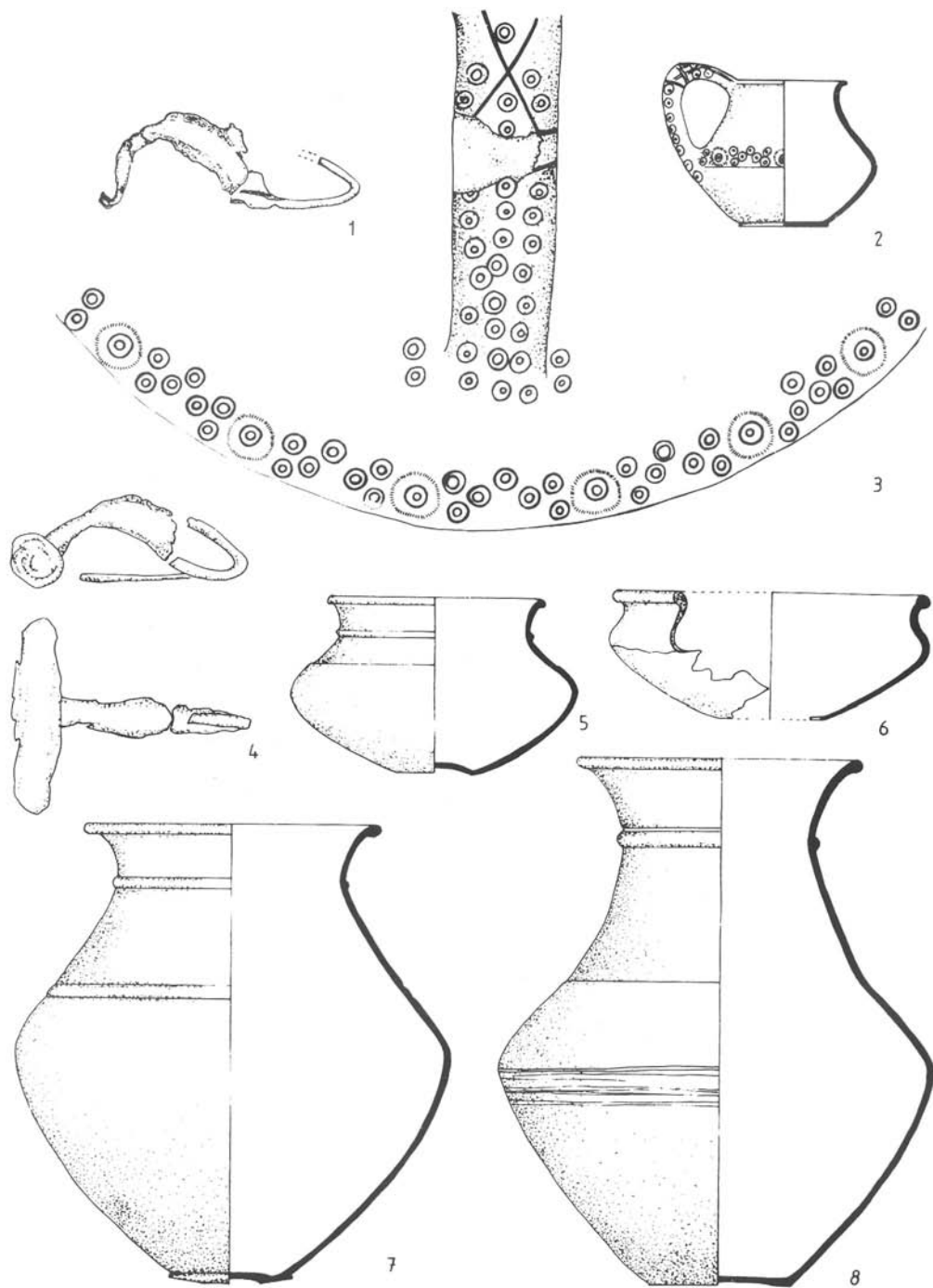
sebb részénél négy lefelé álló lapos bütyökfogó helyezkedik el, melyek H: 3 cm. Sz: 9 cm. Az edény pereme alatt négy lapos kerek bütyökfogó látható. Az urna sötétbarna, kézzel formált. Sz. átm. 31–33 cm. F. átm. 17 cm M: 56,5 cm. 11. *Urna* (6. kép 1.): alja omphalosos, és körgyűrűje kifelé ferde. Törésfelülete vörös. Sz. átm. 15,2 cm. F. átm. 7 cm. M: 6,5 cm. 12. *Tál* (6. kép 2.): rövid nyaka ível, hasa kerek, alja duplán omphalosos és körgyűrűje kifelé ferde. Törésfelülete vörös. Sz. átm. 15,2 cm. F. átm. 7 cm. M: 6,5 cm. 13. *Tál* (6. kép 3.): lekerekített pereme alatt közvetlenül borda ível. Törésfelülete vörös. Sz. átm. 15,5 cm, f. átm. 6,2 cm. M: 6 cm. 14. *Urna* (6. kép 6. 7. kép 1.): nyaka röviden ível, s itt két keskeny borda közt egy széles ívelő borda van, lejjebb ugyanez ismétlődik. Sz. átm. 14 cm, f. átm. 10,4 cm, M: 27,3 cm. 15. *Tál* (6. kép 7.): behúzott peremű, kézzel alakított, deformált, színe világosbarna. Sz. átm. 26,6 cm, f. átm. 10,7 cm, M: 14,4 cm. 16. *Kés* (6. kép 5.): nagyméretű. Háta ívelt, nyele lehajlik, és elkalapált vége áttört. Vas, korrodált, kiegészített, nyele a 15. mellékletű táliban volt, arra feküdt rá. H: 40 cm nyél, H: 8,6 cm, legnagyobb sz. 1,6 cm. 17. *Karperec* (6. kép 4.): erősen korrodált bronz lemezből készült, felületét plasztikus hólyagdíszítés kombinációja borítja. A lemez a karperec belső felén szétnyílt, s látható a kitöltő massa. Átm. 6,4 cm, v: 0,9 cm. 18. *Fibulatöredék: hatmenetes, felsőháros vas rugótöredék és felismerhetetlen korrodált darabokból áll. Rugó átm. 2,5–2,8 cm, H: 2,8 cm.* 19. *Vastöredékek:* felismerhetetlen vékony töredékek. H: 0,5–10 mm. 20. *Tál* (6. kép 8.): hasa szűkebb a szájátmérőnél. Hasán és az aljánál vonalak futnak körbe. Omphalosos, hiányos. Sz. átm. 20,4 cm omph. átm. 5,2 cm, M: 7,9 cm. 21. *Tál* (6. kép 9.): kitüremkedő pereme alatt közvetlenül ível a hasa. Oldalfalán két mélyített kört láthatunk, s ezeken belül még két koncentrikus körvonal van. Az edény billeg. Sz. átm. kb. 24 cm, f. átm. 7,8 cm, M: 7 cm. 22. *Tál* (5. kép 6.): nyaka röviden ível, töredék, adatai valószínűk. Törésfelülete vörös. Sz. átm. körülbelül 24 cm, f. átm. 7,8 cm, M: 7 cm. 23. *Táltöredékek:* aljkiképzése hasonlít a 12. mellékletéhez, bár itt a körgyűrű meredekebb. Törésfelülete vörös. F. átm. 7,2 cm, omph. átm. 3,6 cm.

A csobaji sír mellékleteként előkerült tehát hat urna (6–8., 10–11., 14. mellékletek), hét tál (12–13., 15., 20–23.), egy bögre, egy fazék, egy kantharosz, három fibula, egy kés és egy karperec. A tizenhat edényből csak a 10. és a 15. mellékletek kézzel formáltak, s barna színűek, a többi korongolt, és sötétszürke színű. A kézzel formáltaknak keleti párhuzamai vannak. Az urnákra jellemző a tölcséres nyak bordával, hasuk viszonylag élesen profilált. A 6. mellékletéhez hasonlót ismerünk Muhiról.² Kistokaj-

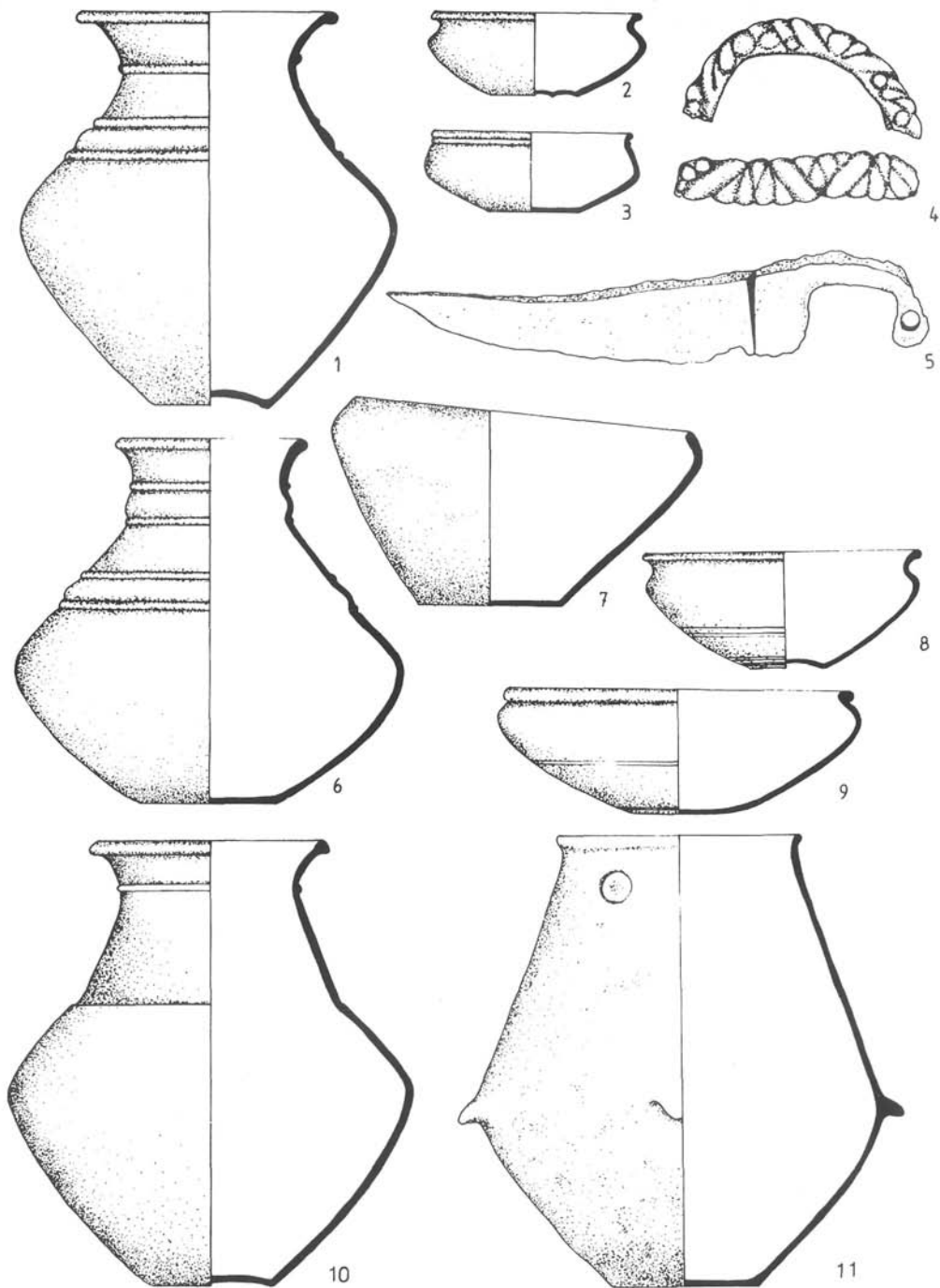
2. Hellebrandt M., 1987. 37. sír 2. 79. tábla 11.

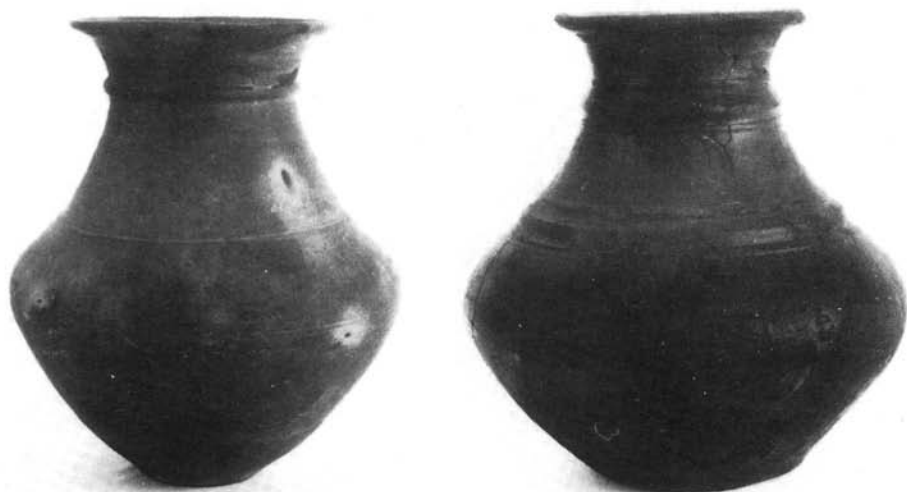
4. kép. Az 5. melléklet és mintája

5. kép. Az I. sír 1., 3., 2., 4., 22., 6., 8. melléklete

6. kép. Az 1. sír 11-13., 17-16., 14-15., 20-21., 7., 10. melléklete

7. kép. A 14. és 8. mellékletű urnák. (Fotó: Kulcsár Géza)

8. kép. A 4. számú fazék és a 3. számú bögre (Fotó: Kulcsár Géza)

9. kép. 1–2. A kosfejes kantharosz és kinagyított részlete (Fotó: Kulcsár Géza)

10. kép. A kantharosz képe a kosfejekkel, az egyik szemből, a másik hátról (Fotó: Kulcsár Géza)

ból,³ és Szomódról.⁴ A 8. melléklet párhuzamait Szomódról,⁵ Kassáról,⁶ Kéméndről⁷ hozhatjuk, bár a csobajai élesebb profilú. Formája emlékeztet még Zirra típusáblázatán szereplő edényre.⁸ A 14. melléklet alakja hasonlít egy Bučanyi kerámiára⁹ és egy ménfőcsanaki edényre,¹⁰ de a csobajai karcsúbb. A 10. urna kézzel formált, analógiát hoz-

3. Hellebrandt M., 1987. 21. sír 1. 74. tábla 5.

4. Vadász É., 1987. VI. tábla 2.

5. Vadász É., 1987. VI. tábla 5.

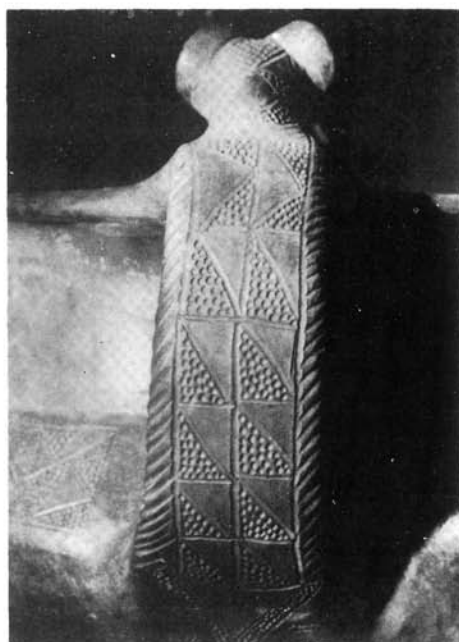
6. Filip, J. 1956. 28. ábra 4.

7. Filip, J. 1956. 60. ábra 9.

8. Zirra, V. 1974. 2. kép 3.

9. J. Bujna-Romsauer, P. 1983. VI. tábla 13.

10. Uzsoki A., 1987. XI. tábla 1. XVIII. tábla 8.

11. kép. A kantharosz háromszögekkel osztott füle. (Fotó: Kulcsár Géza)

hatunk Muhiból,¹¹ Kistokajból,¹² valamint Lápospataka lelőhelyről.¹³ Rozványon is került elő hasonló,¹⁴ valamint Dezméren és Apahidán.¹⁵

A *tálak*, így a 12. melléklet Hunyady típusablázatán¹⁶ a nyolcadiknak felel meg, de a csobajai laposabb. A dupla omphalosra Ménfőcsanakról idézhetünk hasonlókat,¹⁷ és Hatvan–Boldogról.¹⁸ A 21. mellékletnél látható körök megtalálhatók Ménfőcsanakon a 9. sír 19. mellékleténél is.¹⁹ A 15. melléklet kézzel formált, hasonló került elő Muhi, bár szkíta sírban.²⁰

Fazék a 4. melléklet. Párhuzamait Hatvan–Boldogról,²¹ Ménfőcsanakról,²² Muhi 43. sírjából és Kistokaj 23. sírjából ismerjük,²³ s említhetjük még a szomódit.²⁴

11. Hellebrandt M., 1987. 81. tábla 8.

12. Hellebrandt M., 1987. 75. tábla 15.

13. Crişan, I. H. 1978. 3. kép 7. 11. A lelőhely ma Fintinele.

14. Hunyady I., 1942. V. tábla 2.

15. Crişan, I. H. 1964. 4. kép 6. 1. tábla 8. A lelőhely ma Dezmir, és Kolozsvárhoz (Cluj) tartozik; és Crişan, I. H. 1971. IX. tábla 1.

16. Hunyady I., 1944. 14. kép.

17. Uzsoki A. 1987. IX. tábla 3.

18. Márton L., 1934. LII. tábla 3.

19. Uzsoki A., 1987. IX. tábla 3.

20. Hellebrandt M., 1987. 78. tábla 17. Némethi I., 1982. 3. kép G/2.

21. Márton L., 1933–34. LIII. tábla 2. 3.

22. Uzsoki A., 1987. XI. tábla 2.

23. Hellebrandt M., 1987. 43. sír 82. tábla 11. és 23. sír 74. tábla 8.

24. Vadász É., 1987. V. tábla 2.

12. kép. Kézvel formált urna, 10. melléklet.
(Fotó: Kulcsár Géza)

ről ismert edény. Hasonló még alakra a Tolnatamásin előkerült darab.³⁴ A kantharosz különlegessége a *fülek díszítése*, bár a motívum, az „X”-szel osztott, és díszített felület látható a berettyóújfalui bögre hasán,³⁵ a gávai cipő alakú edény felső fazékrészének hasán, és az alsó cipőalakon hátul, alulról felfelé (13. kép 1–2.),³⁶ valamint a ménfőcsanakai késen.³⁷ A fül mellett kétoldalt geometrikus keretbe foglaltdíszítés pontos párhuzamát eddig csak a váci kelta temető 36. férfisírjának 1. melléklete (14. kép) nyújtja. Ennek a korszónak formája az erdélyi anyagban gyakori, előfordul hasonló Livada³⁸ és Galatii-Bistrítei³⁹ lelőhelyeken, ahol Zirra B₂-C₁ határára datálta. Zimnicea⁴⁰ temetőjében is volt, s megtaláljuk ukrán területen is.⁴¹ A fülön levő félholdas díszítés ismert a kelta

A 3. melléklet, a díszített *bögre* alakra talán a gávaihoz áll legközelebb.²⁵ Ennek a típusnak díszítése rendkívül változatos. A sugaras kör kelta pénzen ellenjegyként előfordult.²⁶ Figyelemre méltó a hason a hármás csoportosítás a koncentrikus köröknél. A fülön „X” vonalat figyelhetünk meg. Bónis Éva a gellérthegyi anyagnál figyelt fel arra, hogy orsókarikákra „X” jelet karcoltak.²⁷ Szerinte feltétlenül varázserőt tulajdonítottak e jelnek. A váci temető 12. sírjában levő övön, a 26. sírban talált fibula hátán, valamint a kistokaji 14. sír 7. mellékletű nyereg alakúan hajlított karperecén,²⁸ a törökszentmiklós–surjáni övkapcsón,²⁹ a farmosi 6. sírban talált öv téglalapö alakú tagjain,³⁰ egy kosdi fibulán³¹ láthatunk ilyen jelet, s a sort még folytathatnánk.

A *kosfejes kantharosz* alakja a kosdihoz áll legközelebb,³² de a fül és a kosfej elhelyezése szempontjából jó párhuzama az Aporliget–Bátorliget³³ lelőhely-

25. Hunyady I., 1942. LXXIV. tábla 9.

26. Gohl Ö., 1911. 26. A táblázatot átvette Pink, K. 1939. 38. oldal 56. jel.

27. Bónis É., 1969. 139. lap és 55. kép 22.

28. Hellebrandt M., 1987. váci öv: 27. tábla; váci fibula: 30. tábla 11.; kistokaji karperec: 72. tábla 2.

29. Stanczik I.–Vaday A., 1971. 23–24. lap és 3. kép 6. 2a.

30. Hellebrandt M., 1987. 10. tábla 2–3.

31. Hunyady I., 1944. 1. kép 9.

32. Márton L., 1933. XX. tábla 7. 8.

33. Szabó M., 1971. 12–13. kép. Szabó M.–Petres É. 1974. 43. szám.

34. Hunyady I., 1942. LXV. tábla 1.

35. Hunyady I., 1942. LXXIV. tábla 1. la.

36. Hunyady I., 1942. LXXIV. tábla 4.

37. Uzsoki A., 1987. X. tábla 5. és 20. oldal.

38. Zirra, V. 1971. 15. kép.

39. Zirra, V. 1971. 18. kép 23.

40. Alexandrescu A. D., 1980. 10. 72/14. 73/13. 78. tábla.

41. Бідзіля, В. І. 1971. 40. tábla 9.

13. kép. 1–2. A gávai cipő alakú edény oldalnézetben és hátról

leletanyagban, főleg bögréken fordul elő.⁴² A fül két oldalán négyszögletes keretbe foglalt minta egyikét saktáblaszerűen osztották fel négyszögekre, és minden második beböködött díszítésű (15. kép), a másik keretben párhuzamos vonalakkal rajzolt „X” bontja a mezőt, s a szárok közti felület beböködött. Hasonló osztás kelta pénzen ellenjegyként volt használatban.⁴³ Beböködött díszítés tölti ki a lábatlani edényen az állatfigurák testét.⁴⁴ Háromszög keretbe foglalt rácsmintát ismerünk egy balsai edény nyakáról.⁴⁵ Geometrikus keretben láthatjuk még a díszítést az alsópéli urna nyakán, a hat minta közül három négyszögletes keretben van.⁴⁶ Márton Lajos véleménye szerint az alsópéli edényt ornamentikája a szomszédos Ausztria alpesi területeinek késő hallstatti kerámiájához fűzi. Hasonló geometrikus elrendezésű pontokból álló díszítést megfigyelhetünk a muhi szkíta kori edényen is.⁴⁷ Véleményem szerint a hazai kora vaskori, vaskori anyagot is számításba kellene venni, még az edényforma kialakulása tekintetében is, hiszen a viszonylag széles és mély változat Szabó Miklós szerint is helyi

42. Hunyady I., 1944. 53. lap.

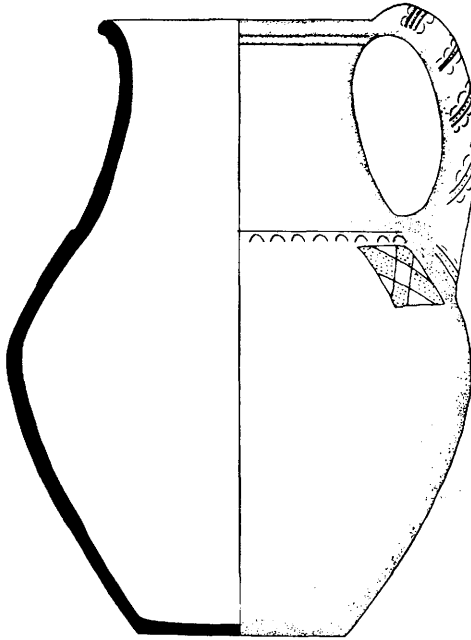
43. Pink, K. 1939. 38. oldal 3. 34. 68. 74.

44. Szabó M., 1971. 54–55. lap és 41. kép; Szabó M., 1973. 3–6. kép.

45. Hunyady I., 1944. 59. lap és Hunyady I., 1942. XCI. tábla 1.

46. Márton L., 1933. 9. kép II., IV., VI. és 60–61. oldal; Hunyady I., 1942. LXIII. tábla 6. 6a.; Szabó M., 1971. 16. kép; Jacobstahl, P. 1944. 213/414. Figyelemre méltó a Niederyeutz-i bronzedény díszítése. A saktábla és a kettős ívminta is rajta van. Márton L., 1933. 8a)–b) kép.

47. Leszih A., 1939. Muhi 9. sír III. tábla 4.

14. kép. Füles korsó Vác–Kavicsbánya lelőhelyről

tradíciókra vezethető vissza.⁴⁸ Erre gondolt Párducz is, amikor egy kantharoszfülű edényt közölt a tápiószelei szkíta temetőből.⁴⁹ Hunyady Iona illyr hatásra gondolt,⁵⁰ hiszen a forma nyugaton nem található, a Szerémségben, szkordiszkuszi területen viszont gyakori. Hunyady lehetségesnek tartotta, hogy „e nép lehetett a thrák vallási képzeteknek az illyrség és részben a kárpát-medencei keltaság felé a közvetítői.” Minden jel szerint, hiszen thrák kincsből ismerjük a kos feláldozását, például sisakról.⁵¹ A kantharoszfülű formát is a keleti kelta halottkultusszal hozza összefüggésbe Szabó Miklós a novo mestoi kantharoszfülű kosfejkiagyójának elemzésekor.⁵² Hunyady „bikafejes bögrék” címmel összefoglalt edénykéinek nagy része tulajdonképpen kosfejes. A mezőkövesdi⁵³ bögre fülén levő állatfejnek hasonlóan tekert szarva van, mint a csővárinak,⁵⁴ a radostyáninak,⁵⁵ a pilismarótinak,⁵⁶ Hunyady szkíta hatásra gondolt a kosfejek alkalmazásánál. Valóban találunk kosfejet például szkíta tüköryélen, így a hejőszalontai végén,⁵⁷ mely hasonlít a fejrődihez.⁵⁸ Tápiószele 462. sírjában szintén kosfejes díszítésű

48. Knez, T.–Szabó M., 1980–81. 84. Az állatfülekhez lásd 16. jegyzet.

49. Párducz M., 1966. XXIX. t. 5.

50. Hunyady I., 1944. 38. oldal.

51. Alexandrescu, P. 1984. 3. kép 2.

52. Knez, T.–Szabó M., 1980–81. 86. oldal.

53. Hunyady I., 1942. LXXIII. tábla 5.

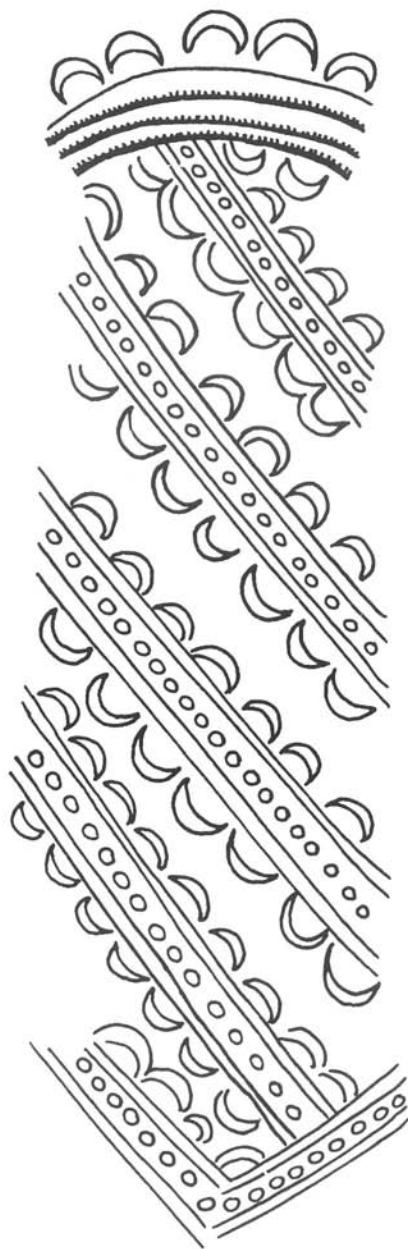
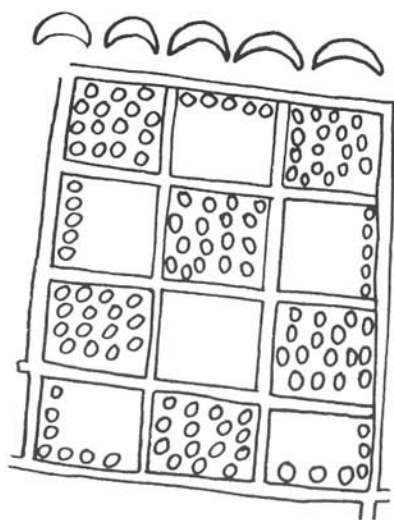
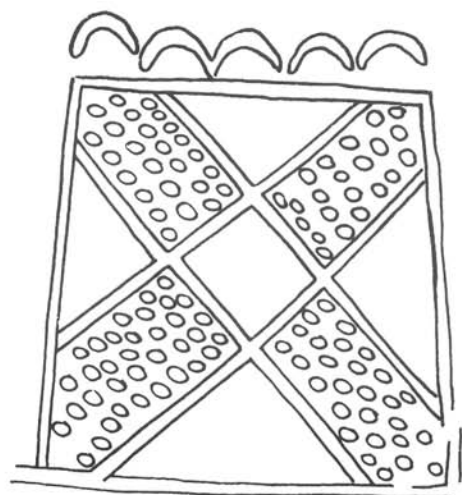
54. Hellebrandt M., 1987. 3. tábla 1.

55. Hellebrandt M., 1987. 84. tábla 6.

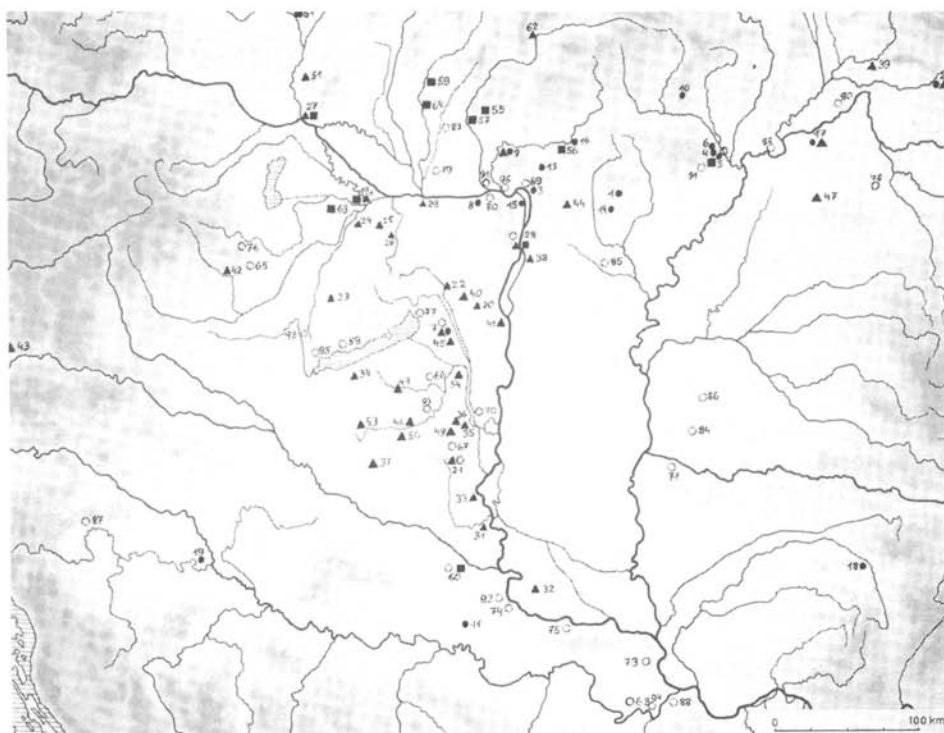
56. Horváth I.–Kelemen M.–Torma I., 1979. 397. lap 23. tábla 3.

57. Leszih A., 1939. 11. lap és 5. kép 3.

58. Hampel J., 1893. 397. lap 15. kép.

15. kép. A váci korsó díszítése

16. Az ún. Audoleon utánzatú pénzek és a kantharosok elterjedési térképe. A lelőhelyek jegyzékét lásd a függelékben

bronz tükör volt.⁵⁹ Meg kell itt még említenem, hogy mellékletként is tettek juhot, illetve részeit sírba, például Orosháza–Gyopároson⁶⁰ találtak, Tápiószelén⁶¹ hús sírban volt juh combost melléklet. Klasszikus szkíta területen, például a Kul-Oba-i sírkamrában rézüstben kerültek elő báránycsontok.⁶² Kelta anyagban sírmellékletként, illetve a pákozdi áldozati gödrökben is előfordult,⁶³ találtunk Radostyánban a 14. hamvasztásos férfi sírban.⁶⁴ A nyomozás itt is messzire vezet, hiszen Szabó János Győző a Mátra vidéki szkíta kori anyagban birka- és bárányáldozatról írt,⁶⁵ és a preszkíta kultúra örökségeként emlegette.

Kantharosok szép számmal kerültek elő a Kárpát-medencében. Márton Lajos a következő leleteket ismerte:⁶⁶ Szombathely vidéke, Tolnatamási, Kakasd, Nagyhör-csök, Kupinovo, Kosd. Hunyady Ilona közölte még az alábbiakat:⁶⁷ Bonyhád, Hidja-

59. Párducz M., 1966. 36–81.

60. Juhász I., 1972. 214.

61. Párducz M., 1966. 36–81.

62. Brasinszkij, I. É. 1985. 39. oldal.

63. Petres É., 1971. 141 (19); Petres É., 1972. 368. oldal. A 4., 5., 8. gödörben és az I. szelvényben volt Bökönyi Sándor meghatározása szerint.

64. Hellebrandt M., 1987. 184. lap.

65. Szabó J. Gy., 1969. 75.

66. Márton L., 1933. XXIII. tábla 1–3.; XXII. tábla 1–5.; XX. tábla 7–8. 11.

67. Hunyady I., 1942. LXV. tábla 2.; LXVI. tábla 1–11. és 33–39. oldal.

puszta, Kiszombor, Pecina, Novi-Banovci, Sesotin, Susek, Velemszentvid, Budapest-Tabán, Eszék, Helemba, Vukovár, Kurd, Boljevci. Előkerült még Balatonfőkajárról,⁶⁸ Aporliget–Bátorligetről,⁶⁹ Héteyből,⁷⁰ Pilismarótról,⁷¹ Kistokaj-Kültelkekről,⁷² Csobajról, Mányáról,⁷⁴ Békésámszon–Erdőhátihalomról,⁷⁴ Tápiószeléről,⁷⁵ Orosháza–Gyopárosról,⁷⁶ Keszthely–Apátdombról,⁷⁷ Novo Mesto,⁷⁸ Karaburma,⁷⁹ Badacsonytördemic–Badacsonyládbi⁸⁰ és Rozvány⁸¹ lelőhelyekről, s a sor nem teljes. Térképre vetítve a lelőhelyeket (16. kép) az elmondottak ismeretében láthatjuk, hogy egy erőteljes *hatással* kell számolnunk, mely a folyóvölgyekben hatolt délről északra, a Dunántúl keleti felében, s a Duna-könyöktől keletre Munkácsig nyomon követhető. Felvetődik a kérdés, ismerünk-e olyan emlékanyagot a kelta időszakban, mely szintén ezt az elterjedési területet mutatja. A régészeti leletanyagnál nem sikerült kimutatnunk csoportokat, mint a keltának tartott numizmatikai anyagnál lehetséges.⁸² Térképre vetítve Hunyady lelőhelyeit és az éremlelőhelyeket, világosan kitűnik, hogy a Gohl által coistobocinak, Pink által északkeleti sarokként megnevezett pénzek elterjedési területén nincsenek kelta leletek, ugyanez a helyzet a bánáti típusú pénzeknél is, viszont ezek mellett sűrűsödnek a kelta-szkíta keveredett temetők.⁸³ Fel kell figyelni a numizmatikai anyagnál az ún. Audoleon (paioniai király) veretek utánezatainak elterjedésére,⁸⁴ mely

17. kép. Az újdiós győri (Miskolc) leletek

68. Horváth L., 1972. 105. oldal 2. ábra.

69. Szabó M., 1971. 12–13. kép.

70. Ratimorska, P. 1974. IV. tábla 17.

71. Horváth I., 1979. 23. tábla 1.

72. Hellebrandt M., 1987. 74. tábla 1.

73. Benadik, B. 1978. 18. ábra 3.

74. Maráz B., 1977. 61. oldal és 2. kép.

75. Dinnyés I., 1973. VIII. t. 4.

76. Maráz B., 1977. 61. oldal és 2. kép.

77. Kuzsinszky B., 1920. 92. 114. ábra.

78. Knez, T.–Szabó M., 1980–81. 1., 2., 8. kép.

79. Todorovič, J. 1972. 22. és XVI. LVI. tábla.

80. Horváth L., 1987. 67. lap 2–3.

81. Knez, T.–Szabó M., 1980–81. 8. kép 11. kép és 15. jegyzet további irodalommal.

82. Hellebrandt M., 1968., Szabó M., a személynévanyagot vizsgálta, de ez is egységes az egész kelta területen. Szabó M., 1964.

83. Hunyady I., 1944. 2. térkép.

84. Hellebrandt M., 1968. 68–76.

szintén azt az elterjedést mutatja, mint a kantharosok (16. kép). Feltehetően régóta használt út ez. Az Audoleon utánzatok a legrégebb⁸⁵ és a legújabb⁸⁶ kutatás alapján a 3. század közepén jelentek a Kárpát-medencében. A csobaji sírt analógiái alapján a LT C₁-re keltezhetjük, tehát körülbelül a 3. század közepére. Kétségtelen, hogy a vázolt kantharosok különböző korokban kerültek földre a LT C₁-től a LT D-ig, de mindenesetre egy olyan tudati háttér áll mögötte, mely egységes a jelölt térségben. Bizonyos, hogy más leletek is alátámasztják ezt, így elsősorban a négyhólyagos bokaperecek elterjedésére gondolok.⁸⁷ Az asztragosz övek szintén délről áramlottak északra. Vajon mi készítette a jellegzetes leletanyaggal rendelkezőket a 3. század közepén erre az északra vándorlásra? Elfogadott tény, hogy a keltákat a nagy Balkán hadjárat után visszaűzték eredeti hazájukba.⁸⁸ Nem tarthatjuk véletlennek, hogy az egyetlen eddig talált eredeti görög darab kelta anyagunkban az a kantharos, mely Szobon került elő.⁸⁹ Nyilvánvalóknak tarthatjuk, hogy az ismert történelmi események indították el az északra áramlást.

1983-ban ásást végeztem Csobajon, a lelőhelyen (3. kép), de semmilyen kelta lelet nem került elő. Római császárkori méhkas alakú gödröket tártunk fel, a leletanyag korát a tojásléccel díszített, rozettás terra sigillata keltezi.⁹⁰

Az Árpád-korban telep is volt itt.⁹¹ A kelta sír gyermeké a felismerhető hamvak méretei alapján. Lényeges melléklet még a teljes sertécsontváz, amilyent például Radostyánban a 14. számú delfines-kardos harcossírban találtunk.⁹² Magányos sírnak tekinthető,⁹³ minden jel szerint a homokdomb az előtte levő vizes-mocsaras térséggel védelmet adott az átmenetileg itt tartózkodóknak, akik a helyi őslakossággal, bárhogy nevezzük is őket,⁹⁴ feltétlen vérségi, családi kapcsolatba kerültek, a kézzel formált tál és a nagy ugyancsak kézzel formált urna alapján.

FÜGGELÉK

Az Audoleon utánzatok és a kantharosok lelőhelyei (16. kép)

Audoleon utánzat, fő típus. Térképeje: ●

1. Gyöngyös 2. Munkács környéke 3. Vác 4. Óhuta (Bükkszentlászló) 5. Miskolc 6. Szirma-besenyő 7. Nagyhörsökpusztá (Káloz) 8. áll. Esztergom 9. Hont vidéke 10. Felső-Kelecsény 11. Privlaka 12. Bulgária 13. Mohora 14. Györk 15. Tótfalu 16. Dolány 17. Buj 18. áll. Kricsova 19. Sisak 97. Doberna-Retje

Átmenet az Audoleon típustól. Térképeje: ▲

17. áll. Buj 2. Munkács-Gallishegy 19_A Győr és környéke 20. Zichyújfalu 21. Bonyhád 22. Székesfehérvár 23. Somlyó. 24. Tenyő 25. Ravasz 26. Asszonyfa 27. Pozsony 28. Buda 29. Ószőny 30. Görgő 31. Kiskőszeg 32. Bács 33. Mohács 34. Lengyeltóti 35. Mágocs 36. Zomba 37. Tamás 38. Vecsés 39. Ungvár 40. Siógárd 41. Dunaújváros 42. Pinkavölgy 43. Diex 44. Egyházasdengelle 45. Örspusztá 7. Nagyhörsökpusztá 46. Mászlonypusztá 47. Szakoly vidéke 48. Koppány-szántó 49. Agárd 50. Dombóvár 51. Malacka 52. Alsó-Ausztria északi része 53. Toponár 54. Simontonya 9. Hont vidéke

85. Gohl Ö., 1915. 81–88.; 1922–23. 3–12. Sajnos, munkái csak magyarul jelentek meg.

86. Szabó M., 1983. 54.; Preda, C. 1973. A 3. század 2. felére tette megjelenésüket.

87. Vágó E., 1960. 6. kép.

88. Mócsy A., 1966. 93.

89. Horváth J., 1945. 60–65.

90. Az anyag kormeghatározását czúton szeretném megköszönni Gabler Dénesnek.

91. Ltsz. 83. 27. 36. 39–47. Találtunk tojást, edénnyel fedve.

92. Hellebrandt M., 1987. 111. tábla 5.

93. Maráz B., 1973. 53.

94. Hellebrandt M., 1988. 119. oldal.

Északnyugati sarok (bevágással és bepecsételéssel, lyravirággal, és a Nyitrai típus, vö. Audoleon reversekkel). Térképjele: ■

55. Disznós 56. Szécsény 27. Pozsony 28. Budapest 57. Léva 58. Csehország 59. Galgóc (Hlohovec) 60. Eszék 61. Lundenburg 5. Miskolc környéke 19_A vlsz. Győr 62. Bisztricka 63. Dór 64. Nyitra

A kantharoszok lelőhelyei. Térképjele: ○

65. Szombathely vidéke 66. Tolnatamási 67. Kakasd 68. Kupinovo 7. Nagyhörsök 69. Kosd 70. Hidjapuszta 21. Bonyhád 71. Kiszombor 72. Pecina 73. Novi Banovci 74. Sotin 75. Susek 76. Velemszentvid 77. Balatonfőkajár 28. Budapest–Tabán 78. Aporliget–Bátorliget 79. Hetény 80. Pilismarót 81. Kistokaj–Kültelkek 82. Csobaj 83. Mánya 84. Békéssámson–Erdőhátihalom 85. Tápiószele 86. Orosháza–Gyopáros 87. Novo Mesto 88. Karaburma 89. Badacsonytördemic–Badacsonyládbi 90. Rozvány 91. Helemba 60. Eszék 92. Vukovár 93. Kurd 94. Boljevci 95. Keszthely–Apátomb 96. Szob. 98. Rezi–Rezicseri⁹⁵ 5. Miskolc (Újdiósgyőr)⁹⁶

IRODALOM

Alexandrescu, A. D.

1980. La nécropolegète de Zimnicea. Dacia XXIV/1980. 19–126.

Alexandrescu, P.

1984. Le groupe de trésors thraces du Nord des Balkans II. Dacia XXVIII/1984. 85–97.

Бідзіля, В. І.

1971. Історія культури закарпаття на ридежи нашої ери. Kuib. 1971.

Benadik, B.

1978. Keltisches Gräberfeld in Maňa, SA XXVI/1978. 383–422.

Bónis É.

1969. Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy–Tabán in Budapest. AH.

Brasinszkij, I. É.

1985. Szkíta kincsek nyomában. Budapest, 1985.

Bujna, J.–Romsauer, P.

1983. Späthallstatt- und frühlatenezeitliches Gräberfeld in Bučany. SA XXXI/1983. 277–324.

Crișan, I. H.

1964. Morminte inedite din sec. III. i. e. n. in Transilvania. AMN 80–110.

Crișan, I. H.

1971. Necropola celtică de la Apahida. AMN VIII/1971. 37–70.

Crișan, I. H.

1978. Die Anfänge der Latènezeit bei den Geto-Dakern. Dacia XXII/1978. 143–155.

Dinnyés I.

1973. Blaskovich Múzeum régészeti gyűjteménye. Studia Comitatus 2. 37–70.

Filip, J.

1956. Keltové ve střední Evropě. Praha. Monumenta Archaeologica. V.

Gohl Ö.

1911. Adalékok a hazai barbárpénzek Corpusához. NK 24–26.

1915. Barbárpénzeink prototípusai. (Első közlemény.) NK 81–88.

1922–23. A görög pénzek forgalma Magyarországon NK 3–12.

Hampel J.

1893. Skythiai emlékek Magyarországon. Arch. Ért. 385–407.

Hellebrandt M.

1968. Kárpát-medencei kelta pénzek viszonya késő La Tène csoportjainkhoz. Szakdolgozat. Kézirat.

95. Horváth L., 1987. XXVI. tábla 2. 47. sír.

96. HOM régészeti Adattár ltsz. 595–68. Dr. Bender Béla ásatásából származnak a leletek, 1917-ből, saját gyűjteményébe kerültek. Az írás és a rajz alapján dr. Saád Andor feljegyzése.

- 1980–81. A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatai 1980–81-ben. HOM Évk. XXI. 111.
1987. A kelták Észak-Magyarországon. Corpus of Celtic Finds in Hungary. Kézirat.
1988. Szkíta kori temető Kesznyéten–Szerűskerten. HOM Évk. XXV–XXVI. 107–126.
1989. A csobajai kelta kantharosz és történelmi háttere. Acta Arch. Nyomdában.
- Horváth I.*
1979. *I. Horváth–M. Kelemen–I. Torma*
Magyarország régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás.
- Horváth J.*
1945. A szobi kelta temető. Folia Arch. V. 60–65.
- Horváth L.*
1972. A balatonfőkajári kelta temető leletmentése. VMMK 11/1972. 93–107.
1987. The surroundings of Keszthely. Corpus of Celtic Finds in Hungary. Vol. 1. 63–178.
- Hunyady I.*
1942. Kelták a Kárpát-medencében. Táblakötet. Diss. Pann. II. 18. Budapest.
1944. Kelták a Kárpát-medencében. Szövegekötet. Diss. Pann. II. 18. Budapest.
- Jacobstahl, P.*
1944. Early Celtic Art.
- Juhász I.*
1972. Az Orosháza–gyopárosi szkíta kori temető. Arch. Ért. 99/1972. 214–223.
- Kuzsinszky B.*
1920. A Balaton környékének archaeológiája. Budapest.
- Leszih A.*
1939. Borsod megyei szkíta leletek. Fa. I–II. 1–20.
- Maráz B.*
1973. La Tène-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. 2/1973. 41–62
- Márton L.*
1933. A korai La Tène kultúra Magyarországon. Arch. Hung. XI.
- Márton L.*
- 1933–34. A korai La Tène sírok leletanyaga. Dolg. IX–X. 93–165.
- Mócsy A.*
1966. Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistisch–römö; schen Zeitalter. A. Ant. Hung. XIV. 87–112.
- Németi I.*
1982. Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislau. Dacia XXVI. 115–144.
- Párducz M.*
1966. The Scythian Age Cemetery at Tápiószéle. A. Arch. Hung. XVIII. 35–91.
- Petres É.*
1971. A kelták Fejér megyében. Fejér megye története. 5–37.
1972. Kelta állat- és emberáldozatok. A. A. Hung. 365–383.
- Petres É.–Szabó M.*
1974. A keleti kelta művészet. Székesfehérvár. Katalógus.
- Pink, K.*
1939. Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Diss. Pann. II. 15.
- Preda, C.*
1973. Monedele geto-dacilor. Bukarest.
- Ratimorská, P.*
1974. Das keltisches Gräberfeld in Chotin (Südslowakei). Székesfehérvár, 1974. 85–96.
- Stanczik I.–Vady A.*
1971. Keltische Bronzegürtel „ungarischen“ Typs im Karpatenbecken. Folia Arch. XXII. 7–27.
- Szabó J. Gy.*
1969. A hevesi szkítakori temető. Egri MÉ VII. 55–128.
- Szabó M.*
1964. A pannóniai kelta személynévanyag vizsgálata. Arch. Ért. 165–175.

1971. A kelták nyomában Magyarországon. Budapest, Corvina.
 1973. Tierkampfszene auf einer keltischen Urne. FA XXIV. 43–56.
Szabó M.–Petres É. ld. Petres–Szabó.
Szabó M.–Knez, T.
 1980–81. Ein keltischer Kantharos aus Novo Mesto. *Archaeologia Iugoslavica* 20–21. kötet. 80–88.
Szabó M.
 1983. Audoleon und die Anfänge der Ostkeltischen Münzprägung. *Alba Regia*, 43–56.
Todorović, J.
 1972. Praistorijska Karaburma I. Beograd.
Uzsoki A.
 1987. Ménfőcsanak. *Corpus of Celtic Finds in Hungary*. Vol. 1. 13–62.
Vadász É.
 1987. Komárom Country II. *Corpus of Celtic Finds in Hungary*. Vol. 1. 231–248.
Vágó E.
 1960. Kelten- und Eraviskengräber von Nagyvenyim und Sárkeszi. 43–52.
Zirra, V.
 1974. Influence des Geto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie. Székesfehérvár, 47–64.

THE CELTIC GRAVE IN CSOBAJ AND ITS ARCHEOLOGICAL TIES

(Abstract)

János Meggyesi, who was digging for sand 40 to 50 centimetres deep in the earth, found some vessels in the garden of Mr Albert Poczhody's wife at Csobaj in November 1981. The rescue excavation was done on 28th and 29th November, the real excavation was carried out in 1983.¹ The village Csobaj lies on the right bank of the river Tisza, south of Tokaj. (Fig. 1.) The site is on a sandhill surrounded by a branch of the river Takta. The grave number 1 was looked for and uncovered with the help of a trial trench. (Fig. 2. 1–4, Fig. 3.) The depth of the grave was 120 centimetres, a grave spot could be seen 94 centimetres long south of grave furniture number 12 and 13. The cremation grave had 23 pieces of grave furniture i. e. 6 urns/grave furniture No. 6–8, 10–11, 14), 7 bowls (12–13, 15, 20–23), a mug, a pot, a cantharos, 3 fibulas, a knife and a bracelet. From the 16 vessels only the number 10 and 15 pieces were brown and formed by hand, all the others were dark grey and made by potter's wheel. Those formed by hand have eastern ties. The piece number 6 is similar to those found at Muhi,² Kistokaj,³ Szomoród.⁴ The piece number 8 has its parallels at Szomoród,⁵ Kéménd.⁷ The piece number 14 in its form is very much like a Bučany pottery⁹ and a pot at Ménfőcsanak,¹⁰ though the one at Csobaj is slimmer. The urn number 10 is formed by hand and is analogous with finds at Muhi,¹¹ Lápospatak,¹³ Rozvány.¹⁴ The bowl number 12 belongs to the 8th category on Hunyady's chart.¹⁶ The piece number 15 is formed by hand, a similar one was found at Muhi though in a Scythian grave.²⁰

The piece number 3 is the decorated mug which is very similar in its form to the one at Gáva.²⁵ The circle with rays occurs on Celtic money as a counter-mark.²⁶ The triple grouping of the concentric circles is remarkable on the belly. On the handle an „X” line can be discerned. It was at the finds of the Gellért hill excavation that Éva Bónis observed „X” marks on the spindle rings.²⁷ In her opinion magic power was attributed to this mark. Similar ones can be observed on certain objects.^{28–31}

The ram-headed cantharos is very similar to the one found at Kosd in its form,³² but if we take the handle and the position of the ram-head into consideration it is also

similar to the vessel found at Aporliget-Bátorliget site.³³ The speciality of the cantharos is the decoration of the handles, although this motive, the decorated and „X” divided surface can be seen on the belly of the mug found at Berettyóújfalu,³⁵ and on the upper pot-part and on the lower shoe-form-part from the back of the shoe-form-vessel found at Gáva. (Fig. 13. 1–2.) The geometric framed decoration by the handle has its only parallel up till now in the piece number one in the number 36 grave of a man in the Celtic cemetery of Vác. (Fig. 14–15.) The form of this jug can often be seen in the Transylvanian finds.^{38–41} The „X” divided field was used on Celtic money as a countermark.⁴³ The decoration is in geometric frame on the neck of the urn found at Alsópél. Three of the six pieces of decoration can be seen in a four-angled frame.⁴⁶ According to L. Márton the decoration of the vessel at Alsópél makes the vessel belong to the late Hallstatt ceramics of the Alpine lands of the neighbouring Austria. Similar decoration consisting from geometrically arranged points can be seen on the Scythian vessel found at Muhi, too.⁴⁷ In my opinion even finds from the Early Iron Age in Hungary ought to be taken into consideration regarding the formation of vessels as well, because this wide and relatively deep type has its origin in local traditions as M. Szabó states, too. It was also thought by Párducz when a cantharos-handled vessel was publicated from the Scythian cemetery at Tápiószele.⁴⁹ Hunyady thought of Illyrian influence.⁵⁰ Its connection with religion is obvious because we know from the Thracian treasure besides others a helmet on which the decoration shows the sacrifice of a ram.⁵¹ Miklós Szabó connects even the cantharos form with the eastern Celtic funeral cult when analyzing the ram-head-serpent of the cantharos found at Novo Mesto.⁵² The small vessels know as „bull-headed mugs” by Hunyady are mostly ramheaded, we know a lot of similar ones.^{53–56} Hunyady thought of Scythian influence when seeing the application of ram heads. We really found ram heads on Scythian finds e. g. on the handle of the mirror at Hejőszalonta⁵⁷ which is similar to the one at Fejérd.⁵⁸ There was also a bronze mirror decorated with a ram head in the number 462 grave at Tápiószele.⁵⁹ I have to mention that a sheep in full or in parts was also put into graves e. g. at Orosháza–Gyopáros⁶⁰ and Tápiószele⁶¹ where twenty graves contained sheep tigh-bones. On classical Scythian territory e. g. in the burial vault at Kul-Oba sheep-bones were found in a copper-kettle.⁶² Sheep-bones were also found as pieces of grave furniture in Celtic finds, in sacrificial pits⁶³ at Pákozd and in graves at Radostyán.⁶⁴ Győző J. Szabó considered them the inheritance of pre-Scythian culture on the basis of his research.⁶⁵ A great number of were found.^{66–81–95} Their find-pots are enlisted in the appendix. If we look at the map it can be seen that a strong influence has to be taken into consideration on the basis of the facts told above. It was creeping forward from the South to the North in the valleys of rivers, in the eastern part of Transdanubia, from the Danube-bend to Munkács. The question arises whether there are finds in the Celtic period which are spotted on the same territory. But we did not manage to produce such groups of the archeological finds which are similar to those of the numismatic finds considered to be Celtic.⁸² Projecting Hunyady’s find-pots and the numismatic find-pots on the map it can be seen clearly that there are no Celtic finds on the circulation territory of the money called by Gohl coistoboci by Pink north-eastern corner. The same refers to the Bánát type money but beside this more and more mixed Celtic and Scythian cemeteries can be found.⁸³ By the numismatic finds we have to take notice of the spread of the imitations of the so-called Audoleon stamps,⁸⁴ which show the same the circulation as the cantharoses. (Fig. 16.) Presumably it is a way used long ago. On the basis of old⁸⁵ and recent researches⁸⁶ the Audoleon imitations appeared in the Carpathian basin in the middle of the 3d century. The grave at Csobaj must be dated LT C₁ according to its analogies by the middle of the 3d century. The mentioned cantharoses got into the earth undoubtedly in different periods from LT C₁ to LT D but heir ideal background is

homogeneous in the marked territory. It is sure that other finds confirm this fact. Here I think first of all of the spread of anklets with four blisters.⁸⁷ The astralagos belts spread from the South to the North as well. The question arises what made the people with these characteristic finds wander to the North in the middle of the 3d century. It is generally accepted that the Celts were driven back to their original homeland after the Great Balkan Campaign.⁸⁸ It cannot be a mere chance that the only Greek piece in our Celtic finds is the cantharos which was found at Szob.⁸⁹ So it is obvious that the well-known historical events caused this wandering to the North.

I carried out an excavation at the find-spot at Csobaj in 1983 (Fig. 17.) but no Celtic finds came to light. We found some pits from the period of the Roman Empire and the traces of a settlement from the age of the Arpads.⁹⁰⁻⁹¹ The Celtic grave was the grave of a child on account of the recognizable bones. The full pig-skeleton is essential, a similar one was found at Radostyán.⁹² It must be a sole grave because of the hand formed bowl and the similarly hand formed big urn. To all appearances the sandhill and the marshland in front of it provided shelter to those staying here temporarily and who had blood and family connections with the original inhabitants no matter how we may call them.

Magdolna B. Hellebrandt

CSÁSZÁRKORI TELEP MISKOLC-SZIRMÁN

K. VÉGH KATALIN

Miskolc délkeleti részén, Szirmán, a Sajó jobb partján, a Holt-Sajónak nevezett rész Sóskás nevű, a folyó felé magasodó kiemelkedésén 1964 tavaszán, az áradás következtében leszakadt partoldalban edénytöredékek, telepjelenségek kerültek elő. Ezért 1964 és 1965 nyarán leletmentést végeztünk, amelynek során 555 m² felületen római kori telep maradványait tártuk fel (1–2. kép). A lelőhelyről korábban, 1946–47-ben is jutottak a miskolci múzeumba edénytöredékek.¹

Az 1964-es leletmentéskor a korlátozott lehetőségek miatt a telep K–Ny-i irányú kiterjedésének megállapítása céljából szondázó jellegű szelvényeket nyitottunk (I., I/2., II–VI.). Ezt a partmenti sávot a következő évi leletmentésig a Sajó elhordta. A feltárás során a legfelső rétegekben – többnyire római kori leletekkel keverve – Árpád-kori cserepeket, mélyebben pedig kevés rézkori telepmaradványt is találtunk. Az alábbiakban a római kori telepjelenségeket és leleteket ismertetjük.²

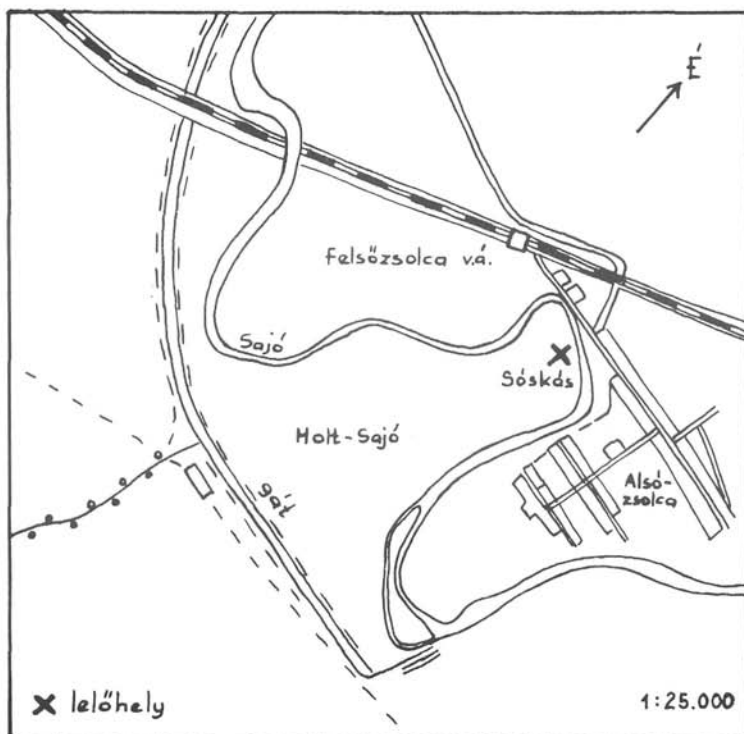
AZ ÁSATÁS ÉS A LELETEK LEÍRÁSA

I. szelvény, 0–40 cm mélyen: Árpád-kori és római kori cserepek. Római koriak: 5. kép 1–7.; faragott végű csonteszköz (5. kép 8.); vassalak.³ 40–60 cm: edénytöredékek (5. kép 9–14.). 60–80 cm: edénytöredékek (5. kép 15–22.); agyagtapasztás nádlenyomattal. 80–100 cm: edénytöredékek (5. kép 23., 24. és 22. kép 1., 5. kép 25.). 100–120 cm: edénytöredékek (5. kép 26–28.). 120–140 cm: edénytöredékek (6. kép 1–2.). 140–160 cm: jellegtelen, durva cserepek.

Telepjelenségek: köves gödör, már 60–80 cm mélyen jelentkezett, és 100–150 cm mélység között ovális alakban bontakozott ki. A kormos köveket is tartalmazó gödörben, 60–80 cm mélyen egy fél malomkő is előkerült. Átm.: 38 cm, mag.: 4,5–5 cm. a közepén levő kerek nyílás átm.: 5 cm. (6. kép 3.).

Az általaj 160 cm mélyen jelentkezett, amelyben két gödör mutatkozott: *a) gödör:* átm.: 170x175 cm, alja a felszíntől 235 cm mélyen volt (3. kép 1.). Leletek: edénytöredékek (6. kép 4., 6–12., 14.); tál, barnásszürke, szájátm.: 16,8 cm, fenékátm.: 6 cm, mag.: 7,7 cm (6. kép 5. és 22. kép 2.); fazék, szürke, durva, pereme bevagdalt, öblén három bütyök, szájátm.: 10 cm, fenékátm.:

1. K. Végh K., HOM Évk. 13–14. (1975) 75–76., 91., 120–121.
2. A régészeti leletanyag a miskolci Herman Ottó Múzeumban van, lelt. sz.: 66.28.1–1430. Az állatsontokat Vörös István dolgozza fel. A rajzokat D. Matuz E. készítette.
3. Ahol nem jelezzük a leletek korát, azok értelemszerűen római koriak. A leletekről bővebben az értékelő részben, a tárgycsoportoknál írunk. A képanyagban csak a jellegzetes, általában díszített edénytöredékek szerepelnek. Nem soroljuk fel az ásatás ismertetésénél a mindenütt előforduló állatsontokat és a jellegtelen agyagtapasztás-darabokat. A mélységadatokat a felszíntől számítjuk. A telepjelenségek általában az általajban voltak megfigyelhetők, ha fentebb is, azt külön megemlítjük.

1. kép. Miskolc-Szirma, Sajó-part a leletmentés helyével

8,8 cm, mag.: 14,4 cm (6. kép 13. és 22. kép 3.); nyitott kis bronzkarika lemezből; agyagtapasztásdarabok nádlenyomattal. *b) gödör*: átm.: 180 cm, mélysége: 205 cm (3. kép 2.). Lelet: kevés durva cserép.

II. szelvény, 0–40 cm mélyen: Árpád-kori és római kori leletek. Római koriak: edénytöredékek (pl.: 6. kép 15.); vassalak. 40–65 cm: edénytöredékek (6. kép 16–17.). 65–90 cm: edénytöredékek (6. kép 18–23., 24. és 22. kép 4.); vassalak. 90–110 cm: edénytöredékek (7. kép 1–4.). 110–130 cm: edénytöredékek (7. kép 5–6.). 130–150 cm: edénytöredékek (7. kép 7. és 22. kép 7., 7. kép 8.). Az altalaj 150 cm mélyen jelentkezett.

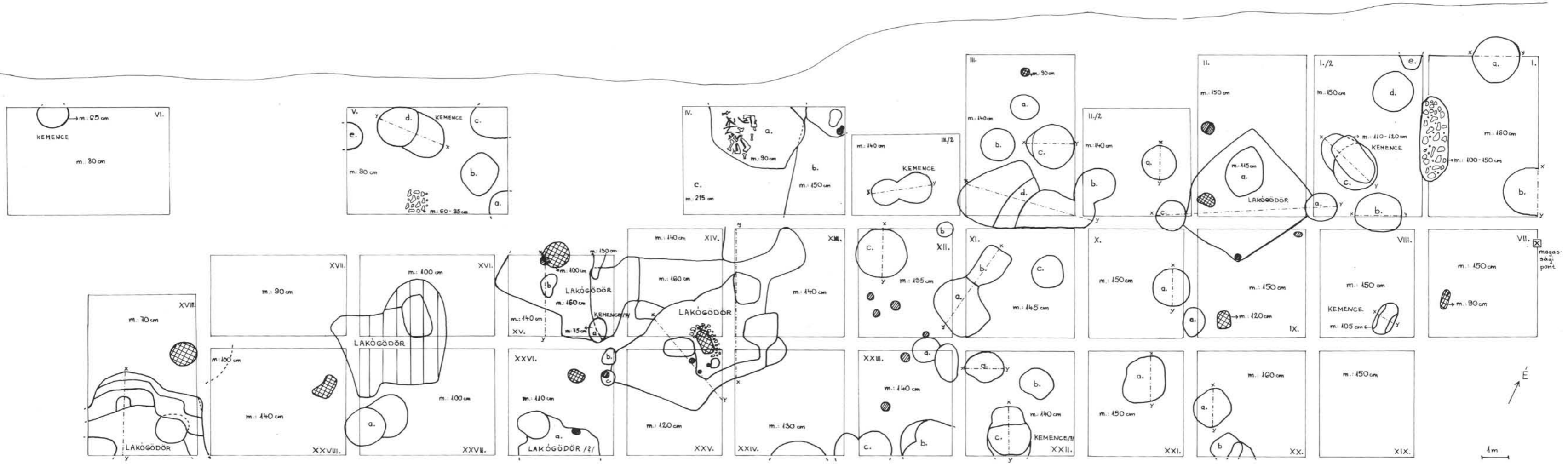
Telepjelenségek: a) gödör, a II. szelvényben előkerült házhoz tartozik, leírását ott adjuk. *b) gödör*, átm.: 150x175 cm, mélysége: 175 cm. (3. kép 3.). Sok vesszőlenyomatos agyagtapasztást, alján hamus, faszenes feltöltődést tartalmazott. Leletek: edénytöredékek (7. kép 9–10., 11. és 22. kép 6., 7. kép 12.). *c) gödör*, h.: 245 cm, a kisebbik rész mélysége: 190 cm, a nagyobbiké: 225 cm (4. kép 4.). Valószínűleg kemence volt. Fölötte, 110–120 cm mélyen sárga, agyagos folt mutatkozott. A kisebbik gödörben voltak cserepek (7. kép 13.), agyagtapasztásdarabok. *d) gödör*, átm.: 150x150 cm, mélysége: 175 cm. Leletek: edénytöredék; orsógomb, átm.: 2,9 cm (7. kép 14.). *e) gödör*, átm.: 80 cm, mélysége: 150 cm. Leletet nem tartalmazott.

II. szelvény, 0–40 cm mélyen: főleg Árpád-kori cserepek, mindössze egy darab volt római kori. 40–60 cm: Árpád-kori és római kori edénytöredékek (7. kép 15. és 22. kép 7.). 60–80 cm: edénytöredékek (7. kép 16–18., 20.); vassalak. 80–105 cm: edénytöredékek (7. kép 19., 21.); ekevas, lapátalakú, szimmetrikus, h.: 20 cm (7. kép 22. és 22. kép 8.). 105–130 cm: edénytöredékek (7. kép 23–27.). Az altalaj 150 cm mélyen mutatkozott.

Telepjelenségek: a) gödör, átm.: 190 cm, 90 cm mélységtől volt megfigyelhető. Mélysége: 115 cm. Leletek: edénytöredékek (8. kép 1.); sok vassalak. Ház, 1250 cm mélységtől volt megfigyelhető, alja 180 cm mélyen jelentkezett. Oldalai 240x310x340x470 cm hosszúak, függőlegesek voltak.

SA 30

SA 30

JELMAGYARAZAT: D GÖDÖR, O CÖLÖPLYUK, H TŰZHELY, K KÖVEK | ÓSKOR

2. kép. A római kori telep ásátási helyszínrajza

A IX. szelvénybe eső sarkában levő cölöplyuk mélysége: 198 cm, a másik, külső cölöplyuké: 155 cm. A ház Ny-i és K-i sarkához egy-egy kör alakú kis gödör csatlakozik, átm.: 110 cm, mélységük: 200–205 cm között (3. kép 12.). A ház belsejében tűzhely került elő (átégett föld, hamu, faszén). Az ÉNy-i oldalon, kívül előkerült cölöplyuk mélysége: 180 cm. Leletek: edénytöredékek (8. kép 2., 5–6.); csupor, szürke, vállán két sorban pecsételt díszítés, mag.: 11,8 cm, szájátm.: 12 cm, fenékátm.: 10 cm (8. kép 3. és 22. kép 9.); fazék, barna, mag.: 21 cm, szájátm.: 12,2 cm, fenékátm.: 10 cm (8. kép 4. és 22. kép 10.); agyagkúptöredék.

III/2. szelvény, 0–50 cm mélyen: Árpád-kori és római kori cserepek. 50–70 cm: kevés Árpád-kori, több római kori edénytöredék. 70–100 cm: edénytöredékek (8. kép 9. és 22. kép 11.). 100–130 cm: edénytöredékek (8. kép 7–8.); orsókarika, lapos, átm.: 5,5 cm (8. kép 13.). Az altalaj 140 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: a) gödör, átm.: 125x130 cm, mélysége: 185 cm (3. kép 4.). Leletek: díszítetlen cserepek. b) gödör, a III. szelvény d) gödréhez tartozik, mélysége: 210 cm. Leletek: edénytöredékek (8. kép 1–3.); Drag. 37. formájú terra sigillata tál töredéke, Westendorf, Comitialis, III. sz. első harmada (22. kép 12.)⁴ 90–110 cm: edénytöredékek (9. kép 4–10., 12., 14.). 110–130 cm: edénytöredékek (9. kép 11., 13., 15.). Az altalaj átlagosan 140 cm mélyen jelentkezett.

III. szelvény, 0–40 cm mélyen: Árpád-kori és római kori edénytöredékek (8. kép 20–21., 23.). 40–65 cm: néhány Árpád-kori és római kori cserép (8. kép 18., 22.). 65–90 cm: edénytöredékek (8. kép 1–3.); Drag. 37. formájú terra sigillata tál töredéke, Westendorf, Comitialis, III. sz. első harmada (22. kép 12.)⁴ 90–110 cm: edénytöredékek (9. kép 4–10., 12., 14.). 110–130 cm: edénytöredékek (9. kép 11., 13., 15.). Az altalaj átlagosan 140 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: tűzhely, anyagtapasztással, 90 cm mélyen volt. a) gödör, átm.: 120x120 cm, mélysége: 185 cm, metszete megegyezik a 3. kép 4. sz.-val. Leletek: néhány edénytöredék (9. kép 16.). b) gödör, átm.: 125x125 cm, mélysége: 150 cm, metszete hasonló a 3. kép 9. sz.-hoz. Leletek: fazék, barna, bekarcolt egyenes és hullámvonalakkal, szájátm.: 13,7 cm, fenékátm.: 9,9 cm, mag.: 20,2 cm (9. kép 18. és 22. kép 14.); fazék, hasonló az előzőhöz, szájátm.: 16,5 cm, fenékátm.: 9,5 cm, mag.: 17,6 cm (9. kép 19. és 22. kép 15.); cserepek. c) gödör, átm.: 165x185 cm, mélysége: 230 cm, a padka mélysége: 165 cm (3. kép 5.). Leletek: edénytöredékek (9. kép 17., 20–21.); fenőkő, hasáb alakú, h.: 9,1 cm; hamu, faszén. d) gödör, leírása a II/2. szelvényénél.

III/2. szelvény, 0–40 cm mélyen: Árpád-kori és római kori cserepek (9. kép 22.). 40–60 cm: néhány Árpád-kori és római kori edénytöredék (9. kép 23.), agyagtapasztás áglyenyomattal. 60–80 cm: edénytöredékek (9. kép 24–25.); agyagkúp töredéke. 80–100 cm: edénytöredékek (9. kép 26.). 100–130 cm: edénytöredékek (9. kép 28–29.); terra sigillata utánzat töredéke, fogazással (9. kép 27.);⁵ Drag. 37. formájú terra sigillata edény töredéke, erősen kopott;⁶ malomkö darabja, közepén kerek lyuk, mag.: 5 cm (9. kép 30.). Az altalaj 140 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenség: kemence, kétosztatú, 225 cm hosszú (4. kép 5.), az altalaj szintjén került elő. Mindkét részében és fölötté sok agyagtapasztásdarabot találtunk. Közvetlenül fölötté került elő a 9. kép 29. sz. edénytöredék.

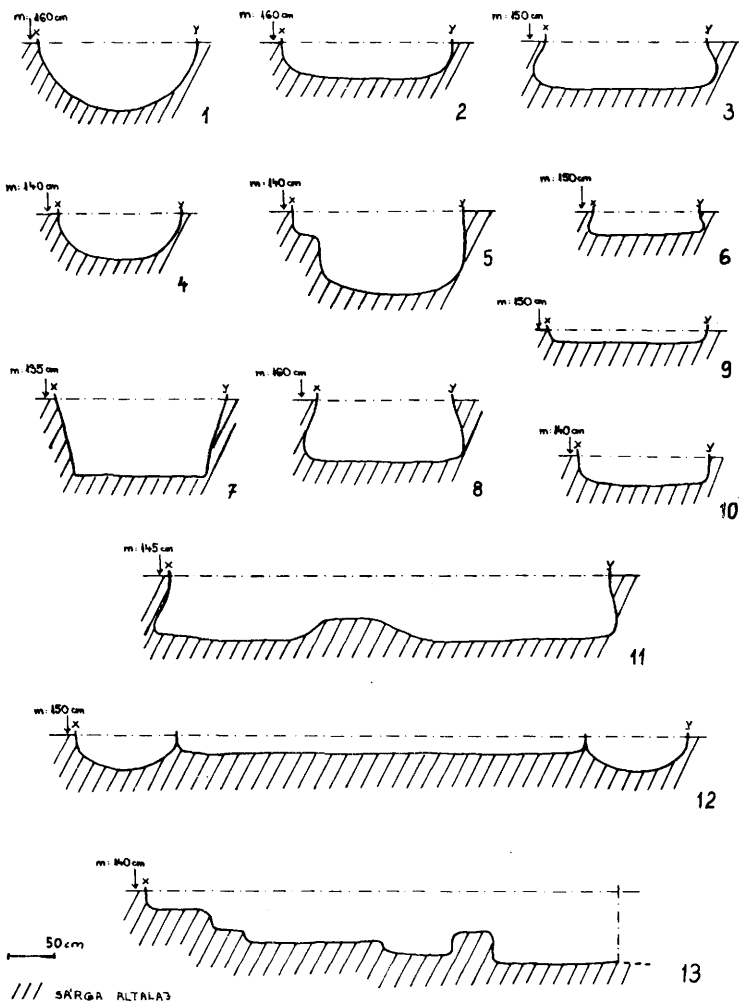
IV. szelvény, 0–40 cm mélyen: Árpád-kori és római kori leletek. Római koriak: edénytöredékek (9. kép 31–33.); csonteszköz, egyik vége hegyesre csiszolt, h.: 8,1 cm (római kori? 9. kép 34.); vassalak. 40–80 cm: kevés Árpád-kori, több római kori lelet. Római koriak: edénytöredékek (10. kép 1. és 23. kép 1., 10. kép 2–6.); agyagkúp. 80–100 cm: kevés Árpád-kori, több római kori tárgy. Római koriak: edénytöredékek (10. kép 7–8.); orsógomb, barna, átm.: 4,3 cm (10. kép 9.). 100–115 cm: edénytöredékek (10. kép 10–14., 10. kép 15. és 23. kép 2., 10. kép 16–17.). 115–130 cm: edénytöredékek (10. kép 18–19., 22.); orsókarika szürke, bordázott edényoldalrészből (10. kép 20.), átm.: 4,3 cm; orsógomb, szürke, átm.: 2,4 cm (10. kép 21.).

Telepjelenségek: a) gödör, 75–90 cm mélységben agyagtapasztásdarabokból (nád- és áglyenyomatosak is) álló réteg, alatta 130 cm mélyséig pedig sok állatsont került elő, néhány edénytöredékkel (11. kép 1.). A csontok alatt, a gödör alján több cserép volt (11. kép 2–6.). b) gödör, mélysége: 150 cm. É-i részén egy kisebb bemélyedés volt (mélysége: 170 cm), mellette piskótaalakú cölöplyuk (mélysége: 210 cm). Leletek: edénytöredékek (11. kép 7–8. és 23. kép 4., 11. kép

4. Gabler D., ArchÉrt. 95. (1968) 224.

5. Gabler D., i. m. 236.

6. Gabler D., i. m. 224.

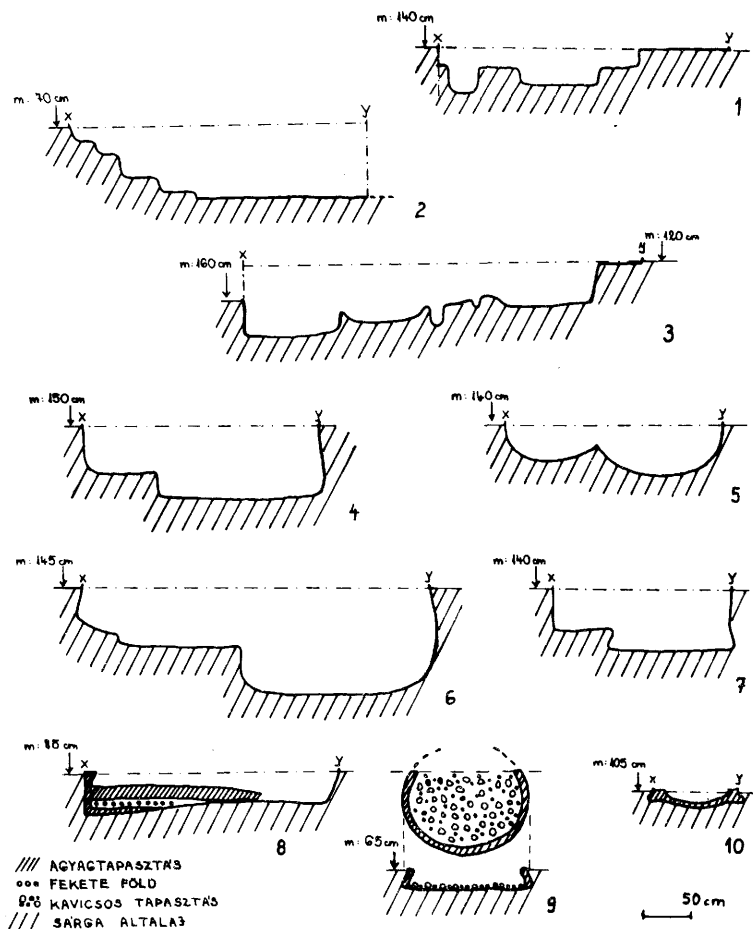

3. kép. Metszetek. Gödrök: 1 – I. szelvény/a., 2 – IIb., 3 – II2/b., 4 – III2/a., 5 – IIIc., 6 – XIa., 7 – XIIIc., 8 – XX1a., 9 – XXI1a., 10 – XXIIIa., 11 – IIIId.; házak: 12 – II., 13 – XIII.

9–10.). c) gödör, 130 cm-től volt megfigyelhető, alja 215 cm mélyen jelentkezett. Leletek: edénytöredékek (11. kép 11–15., 18.); vasaljak.

V. szelvény, 0–40 cm mélyen kevés Árpád-kori cserép, 20–40 cm mélységben több római kori lelet: edénytöredékek (11. kép 16–17., 19–22.); agyagtapasztásdarabok vesszőlenyomattal. 40–65 cm: edénytöredékek (11. kép 23–27., 28. és 23. kép 3.); fenőkő, hasáb alakú, átfűrt, h.: 4,2 cm. 65–90 cm: edénytöredékek (12. kép 1.); orsógomb, szürke, átm.: 12,9 cm (12. kép 2.). Az altalaj 90–95 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: a szelvény D-i oldalánál, 60–65 cm mélység között kövek kerültek elő, közöttük agyagtapasztásdarabokkal. a) gödör, mélysége: 120 cm, leletet nem tartalmazott. b) gödör, átm.: 145x165 cm, mélysége: 205 cm, metszete hasonló a 3. kép 2. sz.-hoz. Leletek: edénytöredékek (12. kép 4.) c) gödör, mélysége: 120 cm. Leletek: cserépek. d) gödör, kemence, h.: 250 cm, kétosztatú. A Ny-i gödör részben, 135 cm mélyen előkerült a kemence alja és falának

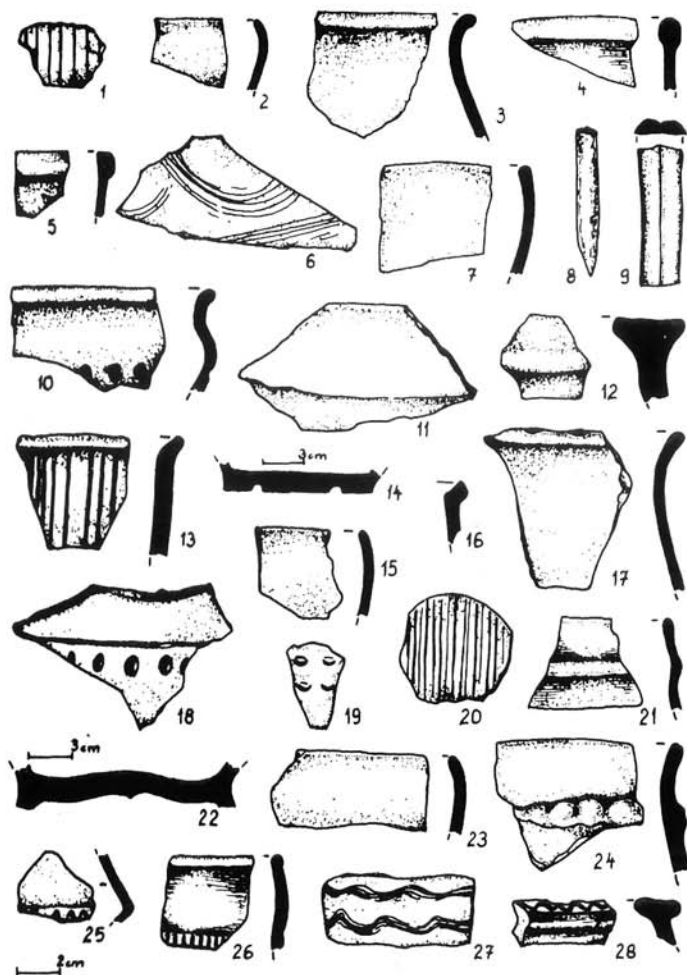
4. kép. Metszetek. Házak: 1 – XV. szelvény, 2 – XVIII., 3 – XIV/XXV.; kemence: 4 – II/2c., 5 – III/2., 8 – V/d., 9 – VI., 10 – VIII., kemence (?): 7 – XXII.; gödör: 6 – XI/a–b.

indítása agyagtapasztásból. Alja: két réteg agyagtapasztás között egy réteg fekete föld. A kemencének ez a része volt a tüzelőtér, a másik az előtér (4. kép 8.). Az omladékos feltöltődésből barna, durva anyagú edényoldalrészek kerültek elő (12. kép 3.). *e*) gödör, mélysége: 120 cm. Leletet nem tartalmazott.

VI. szelvény, 20–40 cm mélyen: edénytöredékek (12. kép 5.). *40–60 cm:* edénytöredékek (12. kép 6., 9.); sarló(?), h.: 19,1 cm (római kori?). *60–80 cm:* edénytöredékek (12. kép 7.). Az altalaj 70–80 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenség: kemence, boltívének indítása már 65 cm mélyen mutatkozott, agyagtapasztással készült. Alját kavicsos és agyaggal tapasztották (4. kép 9.). A kemencéből cserепek kerültek elő.

VII. szelvény, 0–30 cm mélyen: Árpád-kori és néhány római kori cserеп. *30–60 cm:* kevés Árpád-kori, több római kori edénytöredék (12. kép 8., 10. és 23. kép 7., 12. kép 11–13.). *60–90 cm:* edénytöredékek (12. kép 14., 16–18.); vaskés, egyenes, egyélű (12. kép 15.). *90–110 cm:* edénytöredékek (12. kép 19.). *110–130 cm:* edénytöredékek (12. kép 20.). Az altalaj 150 cm mélyen jelentkezett.

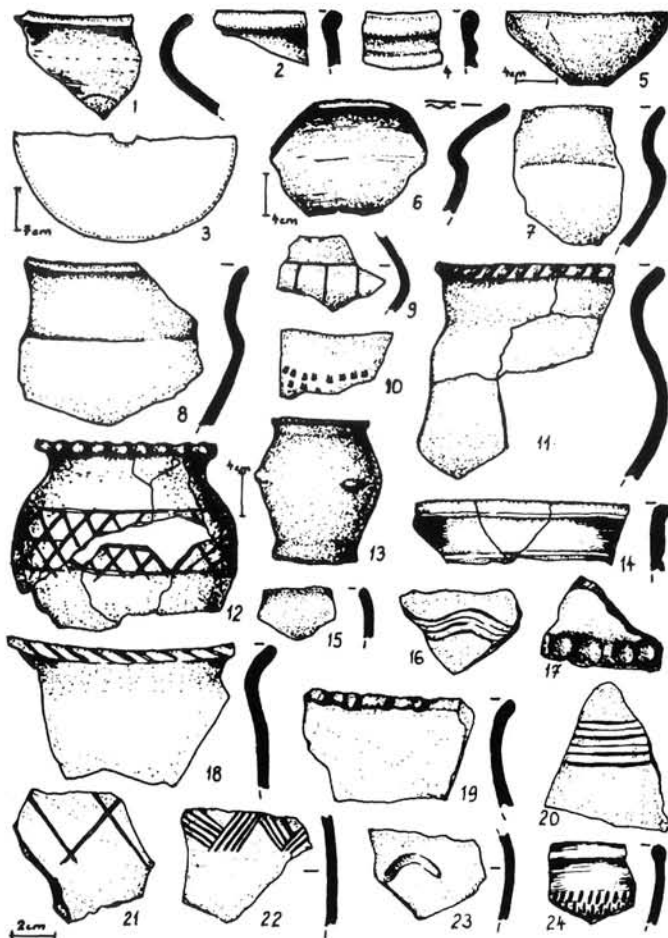
5. kép. 1–28: I. szelvény

Telepjelenség: tűzhely, 90 cm mélyen került elő, ovális alakú, 10 cm vastag átégett agyagtapasztásból állt, néhány római kori, jellegtelen cseréppel.

VIII. szelvény, 0–30 cm: Árpád-kori és kevés római kori cserép. 30–55 cm: Árpád-kori és római kori edénytöredékek (12. kép 21.). 55–80 cm: néhány Árpád-kori és több római kori edénytöredék (12. kép 22–24., 27.); vastárgy, pálcá alakú (12. kép 26.). 100–130 cm: edénytöredékek (12. kép 25., 28–29.); terra sigillata(?) oldalrésze. Az altalaj 150 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenség: kemence, 105 cm mélyen került elő, ovális alakú, 85x135 cm nagyságú. Alja 5–8 cm vastag agyagtapasztás (4. kép 10.). Alatta cserepek kerültek elő (12. kép 30.).

IX. szelvény, 0–50 cm: Árpád-kori és kevés római kori cserép, vassalak. 50–70 cm: néhány Árpád-kori és több római kori lelet. Római koriak: edénytöredékek (13. kép 1–2.); malomkő, 60 cm mélyen került elő, átm.: 67 cm, mag.: 5,5 cm, közepén négyszögletes lyukkal (13. kép 6.). 70–90 cm: edénytöredékek (13. kép 3., 7.); terra sigillata(?) töredék; lapos vastárgy, h.: 20,5 cm (13. kép 8.). 90–110 cm: edénytöredékek (13. kép 4–5.); vastárgy, h.: 18,7 cm (13. kép 9.); vassalak. 110–130 cm: edénytöredékek; terra sigillata(?) peremrész; vassalak. 130–150 cm: cserepek, vassalak. Az altalaj 150 cm mélyen jelentkezett.

6. kép. 1-14: I. szelvény, 15-24: II. szelvény

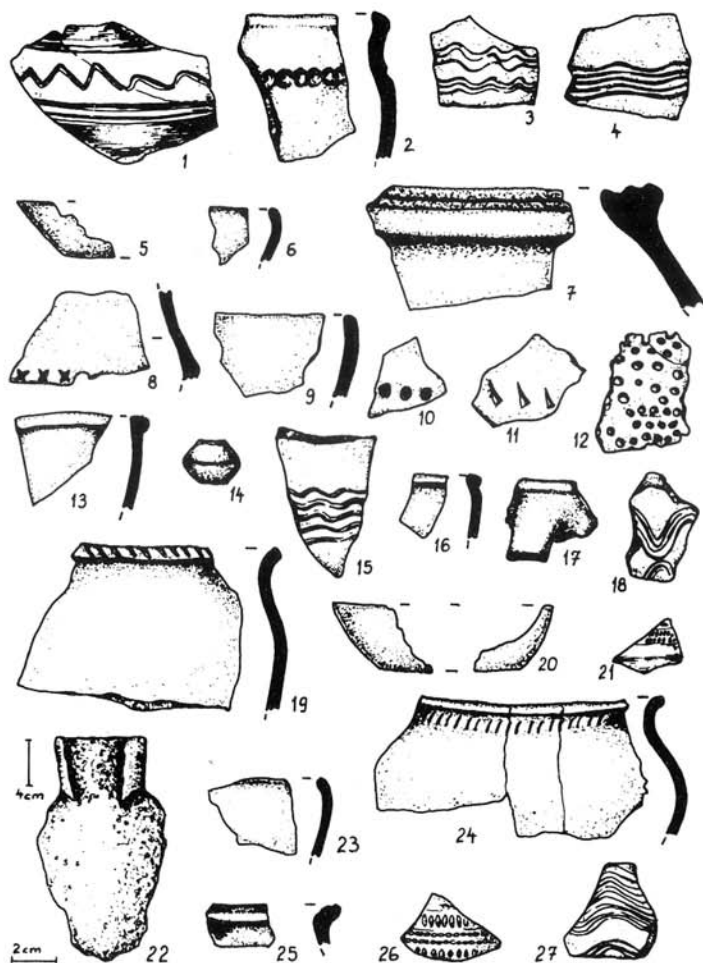
Telepjelenségek: a) gödör, átm.: 80x110 cm, mélysége: 170 cm. Leletet nem tartalmazott. Tűzhely, 120 cm mélyen került elő, agyagtapasztásos. Ház, leírása a II. szelvénynél.

X. szelvény, 0-20 cm: Árpád-kori cserepek. 20-50 cm: Árpád-kori és római kori leletek. Római koriak: edénytöredékek (13. kép 10.); orsógomb, szürke, mag.: 2,2 cm (13. kép 11.). 50-80 cm: edénytöredékek (13. kép 12-13., 17). 80-100 cm: edénytöredékek (13. kép 14-15.); orsógomb, szürke (13. kép 16.). 100-125 cm: edénytöredékek (13. kép 18-19.). Az altalaj 150 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenség: a) gödör, átm.: 125x130 cm, mélysége: 175 cm, alja lefelé szélesedik (3. kép 6.). Leletek: edénytöredékek (13. kép 20-21.); agyagtapasztás vesszőlenyomattal.

XI. szelvény, 0-30 cm: Árpád-kori cserepek és vassalak. 30-50 cm: Árpád-kori és kevés római kori edénytöredék (13. kép 22.). 50-70 cm: néhány Árpád-kori, több római kori lelet. Római koriak: edénytöredékek; malomkő töredékei, közepén kb. 4,5 cm átmérőjű kerek lyukkal. Átm.: 43,5 cm, mag.: kb. 5 cm (13. kép 23.). 70-90 cm: edénytöredékek. 90-115 cm: edénytöredékek (13. kép 24.). 115-130 cm: edénytöredékek. Az altalaj 145 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: a-b) gödör, hossza: 365 cm, a) gödör mélysége: 260 cm, b) gödöré: 205 cm. Metszete a kétosztatú kemence metszetéhez hasonló (4. kép 6.). Leletek az a) gödörben voltak:

7. kép. 1-14: II. szelvény, 15-27: II. szelvény

edénytöredékek (13. kép 25-29., 31-38., 14. kép 1-3.); mészgöngy, hengeres, h.: 2,5 cm (13. kép 30.); 3 db lapos fejű vasszeg; fenékö, hasáb alakú, h.: 10 cm; agyagkúp, négyyszögletes; a gödör feltöltésében és fölötté sok agyagtapasztásdarab, több darabon vesszőlenomattal. c) gödör, átm.: 120x120 cm, mélysége: 182 cm. Metszete megegyezik a 3. kép 6. sz.-val. Leletet nem tartalmazott.

XII. szelvény, 0-50 cm: Árpád-kori cserepek. 50-75 cm: kevés Árpád-kori, több római kori edénytöredék (14. kép 4.). 75-100 cm: edénytöredékek (14. kép 5., 8., 14. kép 9. és 23. kép 5.); terra sigillata (?) peremrész (14. kép 7.); orsógomb, szürke, mag.: 4 cm (14. kép 6.). 100-120 cm: edénytöredékek. 120-140 cm: edénytöredékek (14. kép 10.). Az altalaj 135-145 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: a) gödör, a XI. szelvény a) gödréhez tartozik. b) gödör, átm.: 50-60 cm, mélysége: 175 cm. Leletek: díszítetlen cserepek. c) gödör, átm.: 180x180 cm, mélysége: 220 cm (3. kép 7.). Leletek: edénytöredékek (14. kép 11-12.). Cölöplyukak (4 db), különböző nagyságúak, mélységük: kb. 145 cm.

XIII. szelvény, 0-55 cm: Árpád-kori és kevés római kori cserép. 55-80 cm: kevés Árpád-kori,

8. kép. 1–6: II. szelvény, 7–17., 19: III/2. szelvény, 18., 20–23: III. szelvény

több római kori lelet. Római koriak: edénytöredékek (14. kép 13–16.); fenőkő, hasáb alakú, h.: 6,5 cm. 80–105 cm: edénytöredékek (14. kép 17–22.); Drag. 37. formájú terra sigillata edény töredéke. Westerndorf(?), Helenius(?), III. sz. első harmada; pálca alakú vastárgy, négyszögletes metszetű, h.: 13,1 cm (14. kép 23.). Az altalaj 140 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenség: gödörrendszer a szelvény Ny-i felében (3. kép 13.), amely feltehetően a XIV. és XXV. szelvényben feltárt lakógödörhöz tartozik. Leletek (XIII. szelvény): edénytöredékek (15. kép 1–5.); vassalak. A lakógödör XIV. szelvénybe eső részében, 160 cm mélyen, kövekkel körülvett és velük borított tűzhely került elő, agyagtapasztásból. A tűzhely körül a lakóház alja 195–240 cm mélyen mutatkozott. Leletek: edénytöredékek (15. kép 6. és 23. kép 6., 15. kép 7–8., 10., 9. és 23. kép 9.); vassalak. A gödörház másik része a XXV. szelvényben került elő. A tűzhely Ny-i oldalánál egy 80x110 cm átmérőjű, 180 cm mély gödör volt, mellette 190 cm mély cölöplyukkal. D-i oldalánál pedig egy 190 cm mély kis gödör (cölöplyuk?) és két karólyuk került elő.

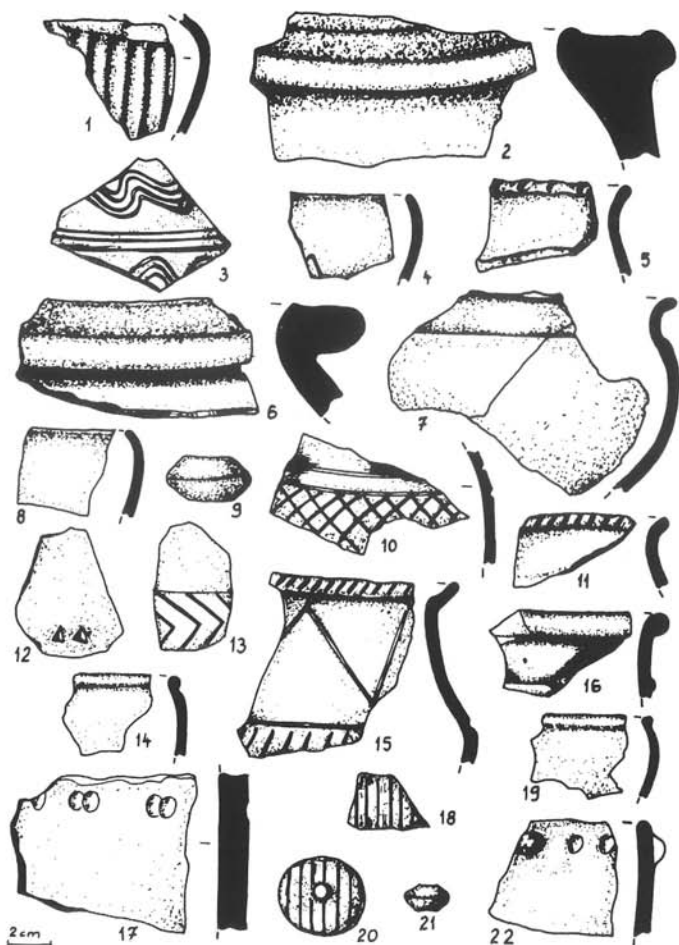
9. kép. 1–21: III. szelvény, 22–30: III/2. szelvény, 31–34: IV. szelvény

A lakógödör alja itt 170 cm mélyen jelentkezett (4. kép 3.). Leletek: edénytörödékek (15. kép 11–13.); csonteszköz, egyik vége hegyesre csiszolt (15. kép 14.). A ház Ny-i sarkánál, a XXVI. szelvényben két kis gödör került elő, valószínűleg cölöplyukak voltak. A b) gödör alja 155 cm mélyen, a c) gödöré 120 cm, a benne levő kisebb bemélyedése szintén 155 cm mélyen jelentkezett. Leletet nem tartalmaztak.

XIV. szelvény, 0–40 cm: Árpád-kori, néhány római kori cserép. *40–65 cm:* néhány Árpád-kori és római kori lelet. Római koriak: edénytörödékek (15. kép 15.); vassalak. *65–90 cm:* edénytörödékek (15. kép 16–19.); vassalak. *90–120 cm:* edénytörödékek (15. kép 20–22., 24–27.); orsókarika, barna, átm.: 3,5 cm (15. kép 23.). *120–150 cm:* edénytörödékek (15. kép 28–30., 32., 31. és 23. kép 8.). *150–180 cm* (a lakógödörön kívüli mélyedésekből): edénytörödékek (15. kép 33.); vassalak.

XV. szelvény, 0–50 cm: Árpád-kori és néhány római kori cserép (16. kép 1.). *50–80 cm:* kevés Árpád-kori, több római kori edénytörödékek (16. kép 2–7., 12.) és vassalak. *80–110 cm:* edénytörödékek (16. kép 9–11., 13. és 23. kép 12.). Az altalaj 140–160 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: lakógödör részlete (4. kép 1.). A szelvény DK-i sarkában, a ház szintjénél

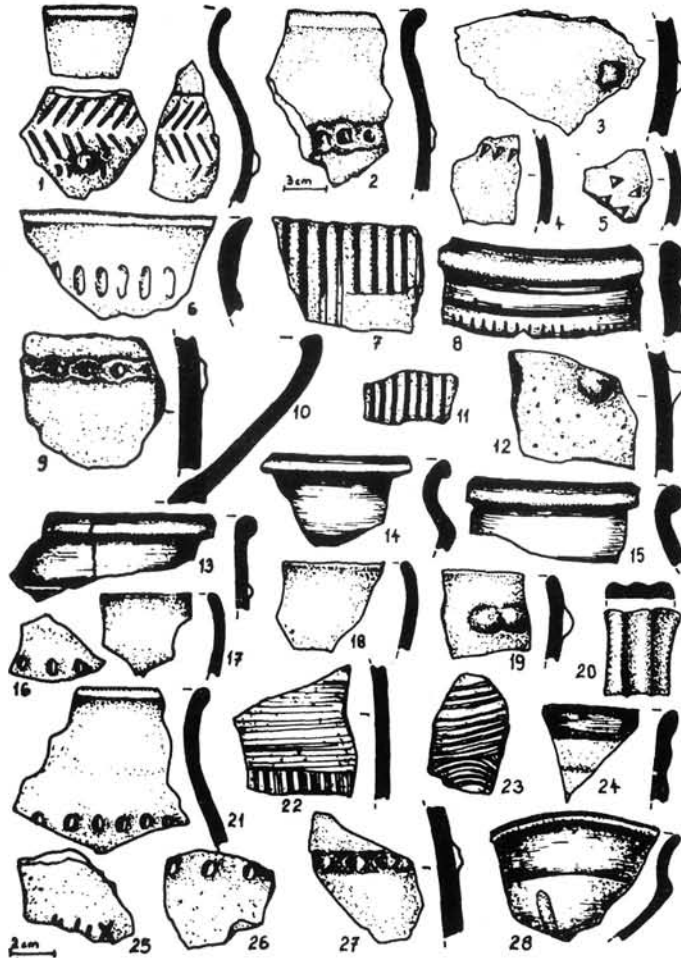

10. kép. 1–22: IV. szelvény

magasabban, mindössze 50–75 cm mélyen 80x100 cm átmérőjű *kemence* (?) maradványai kerültek elő (a) gödör). Alján agyagtapasztás volt, s a fölötte levő földrétegben is agyagtapasztásnyomokat lehetett megfigyelni. A két agyagtapasztásos réteg között néhány római kori, jellegtelen cserép, vassalakdarabok, vastárgytöredékek, egy 19,8 cm hosszú vascsipesz (16. kép 8.) kerültek elő. A szelvény ÉK-i sarkában, 100 cm mélyen egy 30 cm vastag, átégett *agyagfoltot* találtunk (tűzhely?). A szelvény É-i oldalánál, 100 cm mélyen, 10 cm vastag agyagtapasztásból álló, kör alakú *tűzhely* került elő. A tűzhely alatti egy korábbi cölöplyuk volt, mélysége. 195 cm, 140 cm mélységtől lehetett megfigyelni. Az agyagtapasztáson és közvetlenül mellette kevés salak és edénytöredékek voltak (16. kép 15–17., 18. és 23. kép 11., 16. kép 19. és 23. kép 10.). *b) gödör*, 140 cm mélységtől lehetett megfigyelni, alja 180 cm mélyen jelentkezett, h.: 90 cm. Leletek: edénytöredékek (16. kép 20. és 24. kép 1., 16. kép 21–25.); tál, szürkésbarna, szájm.: 25,5 cm, fenékátm.: 10,6 cm, mag.: 20,7 cm (17. kép 1. és 23. kép 13.). A lakógödörnek a fenti telepjelenségek közötti feltöltődéséből még néhány edénytöredék került elő (16. kép 14.).

XVI. szelvény, 0–40 cm: Árpád-kori és kevés római kori cserép. *40–60 cm:* jellegtelen cserepek. *60–80 cm:* edénytöredékek. Az altalaj 100 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenség: lakógödör rézkori leletanyaggal.

11. kép 1–15., 18: IV. szelvény, 16–17, 19–28: V. szelvény

XVII. szelvény, 0–40 cm: Árpád-kori és római kori edénytöredékek (17. kép 2–7.). 40–70 cm: kevés Árpád-kori és római kori edénytöredék (17. kép 8, 10–11.). Az altalaj 90 cm mélyen jelentkezett, telepjelenség nem volt.

XVIII. szelvény, 0–30 cm: Árpád-kori és római kori cserepek (17. kép 9. és 24. kép 2.). 30–55 cm: néhány Árpád-kori és római kori edénytöredék. Az altalaj 70 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: tűzhely, 70 cm mélyen, égett agyagfolt. Ház részlete (teljes feltárására nem volt lehetőség), lépcsős bejárat. Alja 145 cm mélységben került elő (4. kép 2.). A bejárat két oldalánál egy-egy gödör volt, mélységük: 160 cm. Leletek a ház feltöltéséből: edénytöredékek (17. kép 12–17.), terra sigillata peremrész.

XIX. szelvény, 0–40 cm: Árpád-kori és római kori cserepek (17. kép 19–20.). 40–70 cm: Árpád-kori és néhány jellegtelen római kori edénytöredék. 70–90 cm: edénytöredékek (17. kép 18., 21–25.). 90–110 cm: edénytöredékek (18. kép 1–4.). 110–130 cm: edénytöredékek (18. kép 5.). Az altalaj 150 cm mélyen jelentkezett. Telepjelenség nem volt.

XX. szelvény, 0–40 cm: több Árpád-kori, kevés római kori edénytöredék (18. kép 6.). 40–70 cm: lelet nem volt. 70–90 cm: kevés Árpád-kori, több római kori lelet. Római koriak: edénytöre-

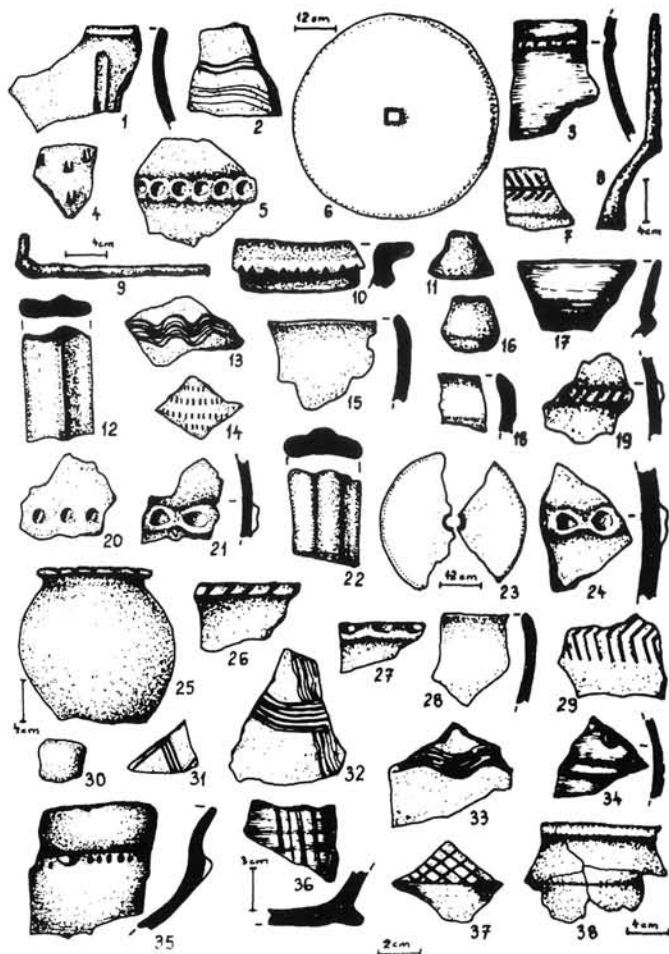

12. kép. 1–4: V. szelvény, 5–7, 9: VI. szelvény, 8, 10–20: VII. szelvény, 21–30: VIII. szelvény

dékek (18. kép 7–10.), terra sigillata töredék, Drag. 37. formájú edényből.⁸ 90–115 cm: edénytöredékek (18. kép 11.). 115–140 cm: néhány Árpád-kori és római kori lelet. Római koriak: edénytöredékek (18. kép 15. és 24. kép 3., 18. kép 12–13.); csonttárgy, egyik vége hegyesre csiszolt, h.: 13,1 cm (18. kép 14.). Az altalaj 160 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: a)–b) gödör, fölöttük, 140–160 cm mélységben előkerült leletek: kevés Árpád-kori cserép, több római kori lelet. Római koriak: edénytöredékek (18. kép 16–18.); két vasszeg(?). a) gödör, átm.: 135x145 cm, mélysége: 230 cm, lefelé szélesedik (3. kép 8.). Leletek: edénytöredékek (18. kép 19., 20. és 24. kép 4., 18. kép 21–22., 25.); lapos hálónéhezék, átm.: 9 cm (18. kép 24.). b) gödör, mélysége: 185 cm, a közepén levő kisebb bemélyedés mélysége: 200 cm. Leletek: edénytöredékek (18. kép 23.); fenőkő, hasáb alakú, h.: 6,7 cm, hiányos.

XXI. szelvény, 0–50 cm: Árpád-kori cserépek. *50–70 cm:* Árpád-kori és néhány római kori cserép (18. kép 26.). *70–90 cm:* edénytöredékek (18. kép 28–29.). *90–120 cm:* edénytöredékek

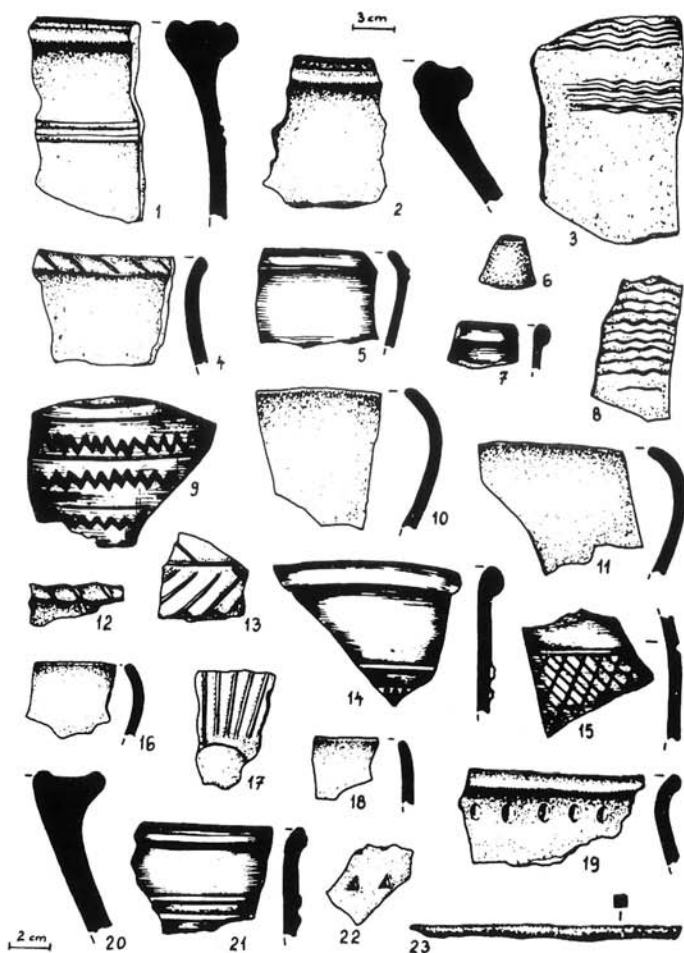
13. kép. 1–9: IX. szelvény, 10–21: X. szelvény, 22–38: XI. szelvény

(18. kép 27., 30.): vastárgy, lapos, hegyes, h.: 16,5 cm (18. kép 32.). 120–150 cm: edénytöredékek (18. kép 31.); hosszában kettévágott, faragott csont, h.: 13 cm. Az altalaj 150 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenség: a) gödör, átm.: 150x175 cm, mélysége: 165 cm (3. kép 9.). Leletet nem tartalmazott.

XXII. szelvény, 0–50 cm mélyen: Árpád-kori cserepek. 50–70 cm: néhány Árpád-kori és római kori edénytöredék. 70–90 cm: edénytöredékek (19. kép 1. és 24. kép 5., 19. kép 2–3.); malomkőtöredékek. 90–110 cm: edénytöredékek (19. kép 4.). 110–130 cm: edénytöredékek. Az altalaj 140 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: a) gödör, átm.: 120x145 cm, mélysége: 175 cm (3. kép 10.). Leletek: csésze, szürkésbarna, kiegészített, mag.: 6,3 cm, fenékatm.: 5,5 cm (19. kép 10. és 24. kép 6.); barna, enyhén árkolt kis edény felerésze (római kori? – 19. kép 5.); egyéb, jellegtelen cserepek. b) gödör, átm.: 125x130 cm, mélysége: 215 cm. Metszete megegyezik a 3. kép 7. sz.-val. Leletek: edénytöredékek (19. kép 11.); orsógomb, barna, átm.: 3,8 cm (19. kép 6.). c) gödör (kemence?), h.: 180 cm, kétosztatú, a nagyobbik rész mélysége: 245 cm, a kisebbiké: 185 cm (4. kép 7.). Leletanya-got nem tartalmazott.

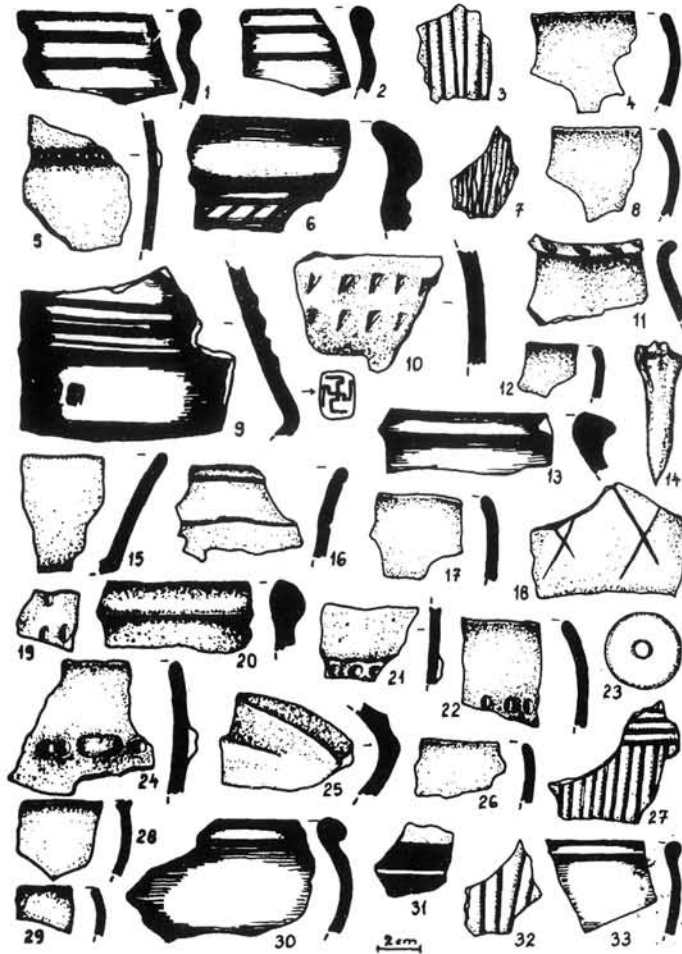

14. kép. 1-3: XI. szelvény, 4-12: XII. szelvény, 13-23: XIII. szelvény

XXIII. szelvény, 0-50 cm mélyen: Árpád-kori és néhány római kori cserép. 50-75 cm: kevés Árpád-kori és több római kori edénytöredék (19. kép 7-8.). 75-100 cm.: edénytöredékek (19. kép 9.); vasszeg(?), h.: 10,3 cm (19. kép 12.). 100-120 cm: edénytöredékek (19. kép 13-16.). Az alattaj 140 cm mélyen jelentkezett.

Telejelenségek: a) gödör, egymást metsző két gödörből áll, a kerek rész mélysége: 185 cm, az oválisé: 225 cm. A gödör mellett egy kisebb és egy nagyobb, 20 cm mély cölöplyuk került elő. A gödör már 85 cm mélységtől megfigyelhető volt. Leletek: edénytöredékek (19. kép 17., 18. és 24. kép 8.); gerezdelt, kereketszetű, bronz karperec(?) töredéke (19. kép 20.). *b) gödör,* mélysége: 180 cm, a padkáié: 160 cm. Leletek: kis csupor, barna, a peremén bevagdalt gallérral, szájátm.: 5 cm, fenékátm.: 4,5 cm, mag.: 6,2 cm, (19. kép 19. és 24. kép 7.); tálka, szürkésbarna, alján omphalos, barázdák és benyomott pontok, szájátm.: 11,5 cm, mag.: 5,6 cm (19. kép 21. és 24. kép 10.); edénytöredékek (19. kép 22-23., 24. és 24. kép 9., 19. kép 25-26.); fenőkő, hasáb alakú, h.: 5,8 cm. *c) gödör,* mélysége: 190 cm. Leletek: edénytöredékek (20. kép 1-3.). A szelvény közepe táján előkerült egy cölöplyuk, mélysége: 155 cm.

XXIV. szelvény, 0-20 cm mélyen: Árpád-kori cserepek. 20-50 cm: néhány Árpád-kori és

15. kép. 1-5: XIII. szelvény, 6-33: XIV. szelvény

római kori edénytöredék (20. kép 4-5.). 50-75 cm: kevés Árpád-kori, több római kori edénytöredék (20. kép 6.). 75-100 cm: edénytöredékek. Az altalaj 130 cm mélyen jelentkezett.

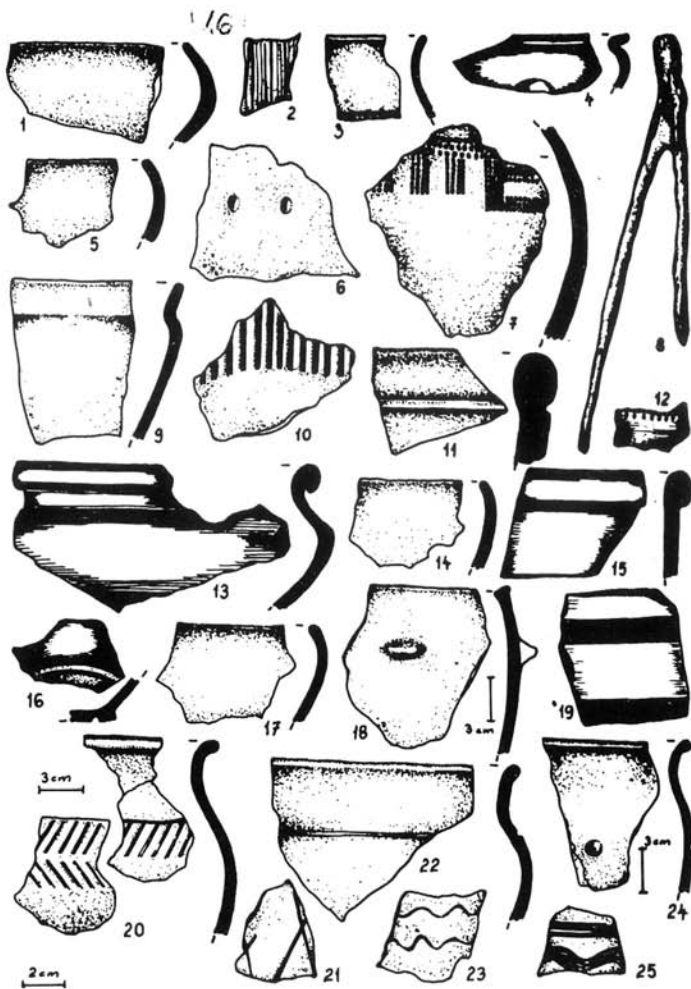
Telepjelenségek: a szelvény ÉNy-i sarkában előkerült gödör a szomszédos szelvényekben feltárt házhoz tartozik, a D-i részen jelentkező két bemélyedés leletanyagot nem tartalmazott.

XXV. szelvény, 0-25 cm mélyen: Árpád-kori cserepek. 25-50 cm: nagyrészt Árpád-kori és kevés római kori edénytöredék (20. kép 7.). 50-70 cm: Árpád-kori és római kori edénytöredékek (20. kép 8.). 70-100 cm: kevés Árpád-kori és római kori cserép. 100-115 cm: edénytöredékek (20. kép 9.). Az altalaj 120 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenség: lakógödör, leírása a XIII-XIV. szelvénynél.

XXVI. szelvény, 0-50 cm mélyen: Árpád-kori cserepek, kevés római kori edénytöredék (20. kép 10.) és vassalak. 50-70 cm: Árpád-kori és római kori edénytöredékek (20. kép 11-12.). 70-110 cm: kevés Árpád-kori és római kori cserép (20. kép 13.). Az altalaj 110 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: a) gödör (valószínűleg lakógödör része), szélessége: 310 cm, mélysége: 135 cm, oldala függőleges, alja egyenes. Sarkánál egy 100-120 cm átmérőjű, 155 cm mély gödör, É-i oldalánál 145 cm mély cölöplyuk került elő. Az a) gödör leletei: edénytöredékek (20. kép

16. kép. 1-25: XV. szelvény

14-15.). b)-c) *gödör* (cölöpnyakak?) a XIII-XIV. és XXV. szelvényben előkerült házhoz tartoztak. *Tűzhely*, szabadon áll, 110 cm mélyen, agyagtapasztásból.

XXVII. szelvény, 0-50 cm mélyen: Árpád-kori és római kori leletek. Római koriak: edénytöredékek (20. kép 17.); orsógomb, barna, lapított gömb alakú, átm.: 3,5 cm (20. kép 16.). 50-70 cm: edénytöredékek (20. kép 18-19.). 70-90 cm: edénytöredékek. Az altalaj 100 cm mélyen jelentkezett.

Telepjelenségek: a) *gödör*, kettős *gödör*, h.: 250 cm, mélysége: 140-150 cm. Leletek: hombár, szürkésbarna, szájm.: 22 cm, fenékátm.: 13,5 cm, mag.: 45 cm (21. kép 1. és 24. kép 11.); edénytöredékek (21. kép 1-6.). A szelvény É-i részében előkerült *gödör* a XVI. szelvény óskori házához tartozik.

XXVIII. szelvény, 0-50 cm mélyen: Árpád-kori és római kori cserepek. 50-90 cm: Árpád-kori és római kori edénytöredékek (21. kép 7.). Az altalaj 140 cm mélyen jelentkezett, az ÉNy-i sarokban 100 cm mélyen. 140 cm mélységig kevés Árpád-kori és néhány római kori lelet került elő. Római koriak: edénytöredékek; orsógomb fele, szürke, mag.: 3 cm (21. kép 8.).

Telepjelenség: *tűzhely*, 140 cm mélyen, agyagtapasztásból.

17. kép. 1: XV. szelvény, 2-8, 10-11: XVII. szelvény, 9, 12-17: XVIII. szelvény, 18-25: XIX. szelvény

A Sajó partjából is gyűjtöttünk római kori leleteket: edénytöredékek (21. kép 9-16., 17. és 24. kép 13., 21. kép 18., 19. és 24. kép 12., 21. kép 20-21.); orsógomb, szürke, bekarcolt vonalakkal díszített, átm.: 3,6 cm (21. kép 22.); orsókarika, szürke, átm.: 4 cm (21. kép 23.).

A LELETEK ÉRTÉKELÉSE

Kerámia

Az előkerült leletek zömét a kerámia alkotja. *Pannóniai eredetűek* elsősorban a terra sigillata töredékek, amelyek közül a keltezhető darabok (pl. 22. kép 12.) 65-105 cm mélység között kerültek elő, s a III. sz. első harmadából valók.⁹ 100-130 cm mélyen

9. Uo.

18. kép. 1–5: XIX. szelvény, 6–25: XX. szelvény, 26–32: XXI. szelvény

találtak a terra sigillata utánzatot¹⁰ (9. kép 27.). Az észak-magyarországi római kori telepeken előkerült terra sigillaták többsége hasonlóan keltezhető.¹¹

A leletek között több festett edénytöredék van. A 100–150 cm mélységből származó, sávosan, vörösésbarna festéssel díszített darabok (15. kép 31. és 23. kép 8.; 16. kép 19. és 23. kép 10.) a brigetioi műhely termékei. E kerámia készítésének virágkora a II. sz. második felére és a III. sz. elejére tehető.¹² A szlovákiai anyag nagy részét is brigetioi eredetűnek tartják és II–III. sz.-ra keltezik,¹³ hasonlóan az eddig előkerült

10. Gabler D., i. m. 236.

11. Gabler D., i. m. 214., 217., 224–226., 230–231.; K. Végh K., i. m. 84., ArchÉrt. 112. (1985)

97. Császárkori telep Szirmabesenyőn (HOM Kismonográfiái sorozatban, kiadás alatt).

12. Bónis É., FA 21. (1970) 78.

13. Krekovič, E., Sl A 29. (1981) 367., 21. kép 374.

19. kép. 1–6, 10–11: XXII. szelvény, 7–9, 12–26: XXIII. szelvény

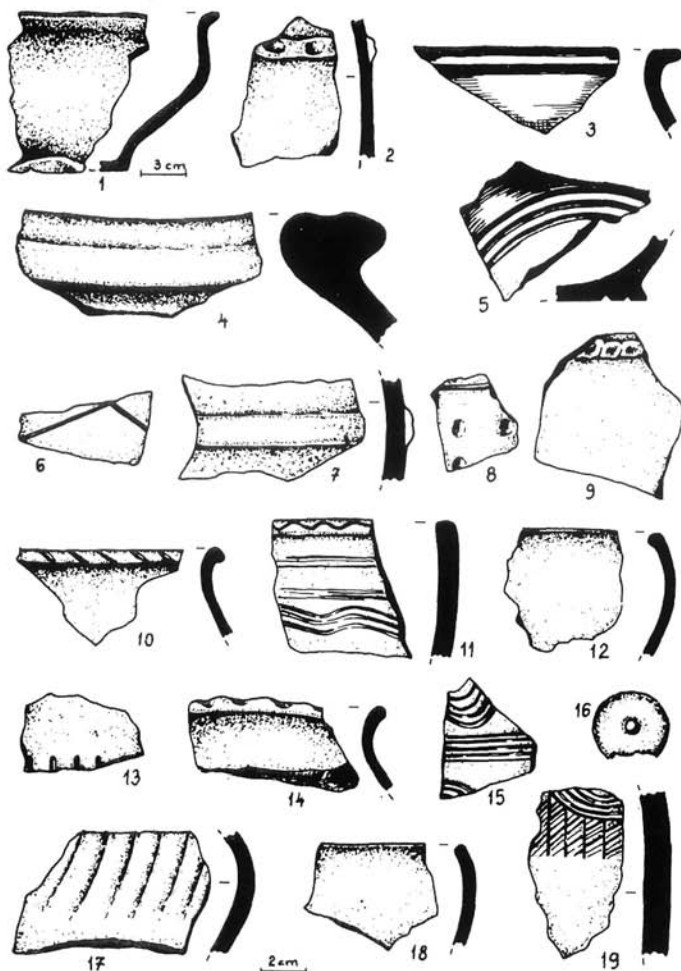
észak-magyarországi töredékeket.¹⁴ 80–130 cm mélységben néhány, fogas díszítéssel is ellátott festett kerámiamaradványt találtunk (9. kép 15., 13. kép 14.). A fogas díszes kerámiát több töredék képviseli (5. kép 26., 6. kép 24. és 22. kép 4., 7. kép 21., 16. kép 12., 17. kép 6., 19. kép 8.), amelyek zömmel 80–90 cm mélységig kerültek elő. Pannóniában a fogas díszítést az I–III. sz.-ig alkalmazták.¹⁵ Festés nyomával több edénytöredék származik a 40–130 cm mélységből.

Szintén pannóniai termék egy gödörből származó dörzstálmaradvány (6. kép 6.), továbbá horpasztott oldalú edény része (16. kép 4.) az 50–80 cm közötti rétegből. A hasonló, mázatlan dörzstálak Szlovákiában a II. sz.-ból valók.¹⁶ A horpasztott kerámiát az egész római korban készítették. A szlovákiai lelőhelyek ilyen anyagának több-

14. K. Végh K., ArchÉrt. 112. (1985) 97., 103.

15. Bónis É., DissPann ser. II. 20, (1942) 13.

16. Krekovič, E., i. m. 375.

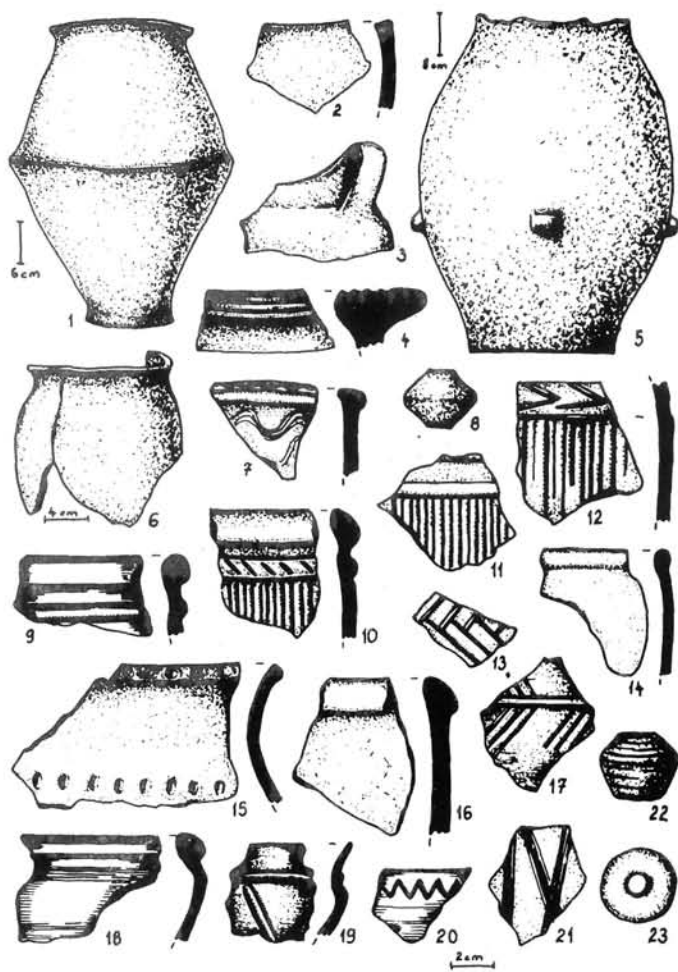
20. kép. 1–3: XXIII. szelvény, 4–6: XXIV. szelvény, 7–9: XXV. szelvény, 10–15: XXVI. szelvény, 16–19: XXVII. szelvény

ségét a II–IV. sz.-ba helyezik.¹⁷ Ugyancsak pannóniai eredetű a 7. kép 26. sz. töredék, továbbá a sűrke és vörösesbarna, korongolt tál vagy korsómaradványok: 5. kép 4–5., 14., 6. kép 2., 14., 7. kép 25., 8. kép 1., 8., 10. kép 16., 11. kép 13., 15., 12. kép 16., 14. kép 5., 14., 21., 15. kép 13., 30., 33., 16. kép 15., 17. kép 3., 10., 14., 21., 18. kép 3., 19. kép 23., 20. kép 3., 21. kép 9. E leletek szinte egyforma mennyiségben fordultak elő minden rétegben és több gödörben. A korsófüldarabok (5. kép 9., 7. kép 17., 11. kép 20., 13. kép 12., 22., 18. kép 4.) 30–80 cm mélység között jelentkeztek. E kerámia csoporthoz hasonló szlovákiai anyag nagy részét II–III. sz.-ra keltezük.¹⁸

Összegezve a pannóniai kerámia előfordulásával kapcsolatos megfigyeléseinket, megállapíthatjuk, hogy e leletek előfordulnak szinte a telep minden rétegében, zömük

17. Bónis É., i. m. 17.; Krekovič, E. i. m. 367., 21. kép, 375.

18. Uo.

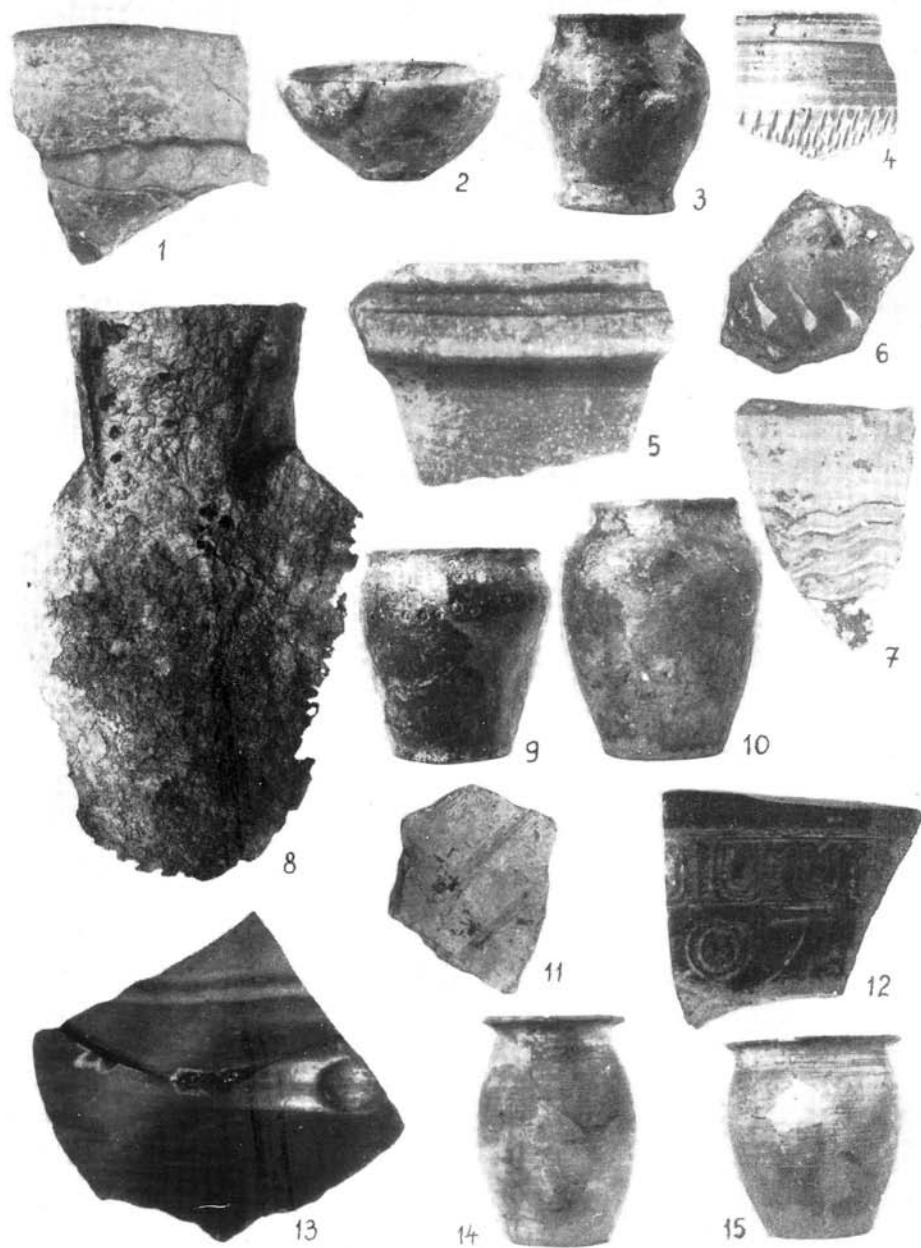

21. kép. 1-6: XXVII. szelvény, 7-8: XXVIII. szelvény, 9-23: szórvány

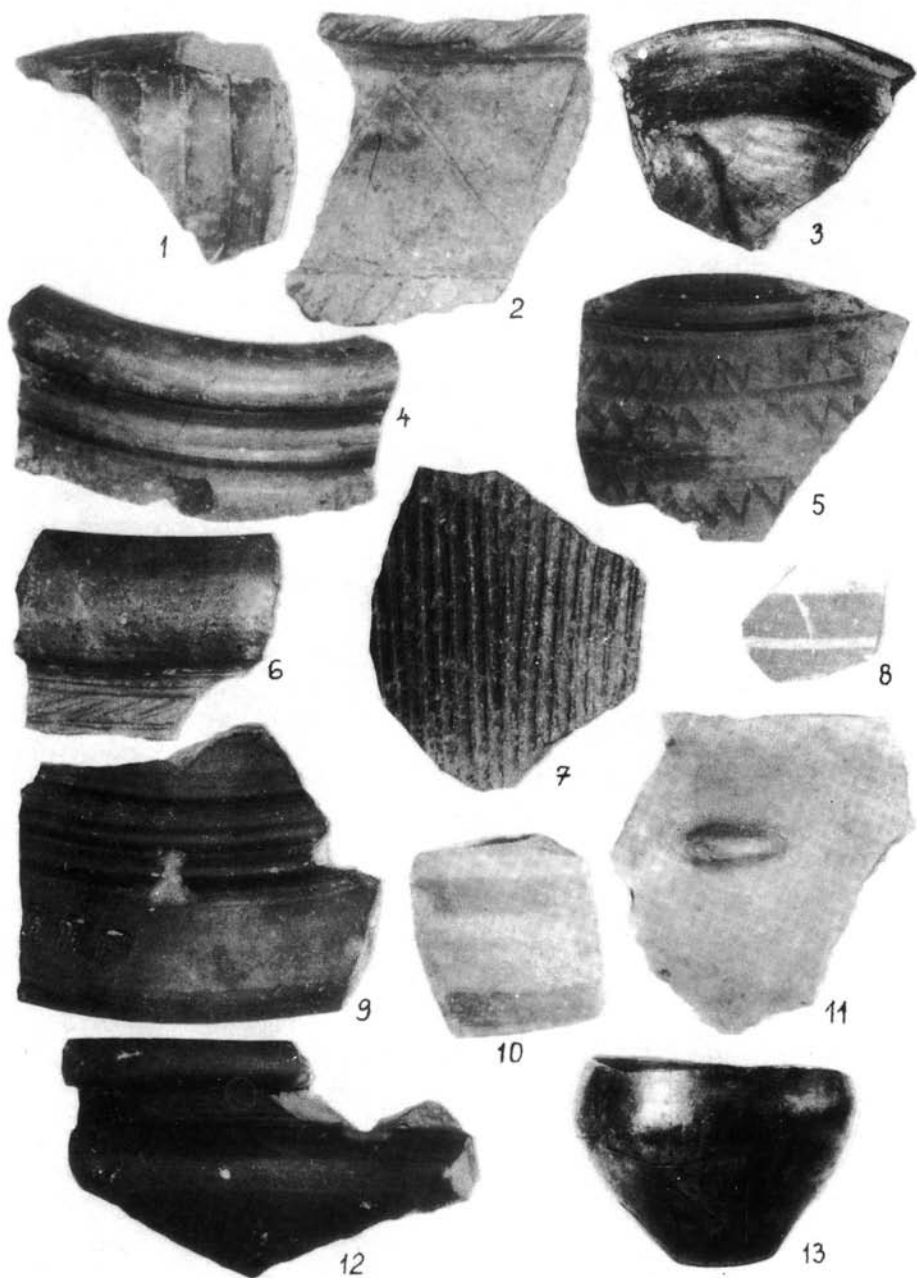
azonban a felsőbb rétegekben volt. Alátámasztják azt az eddigi megfigyelést, hogy a pannóniai import az észak-magyarországi és a szlovákiai területek felé a II. sz. második felében, a markomann háborúk után megerősödött.¹⁹

A helyi kerámia legkorábbi csoportját a *kelta jellegű* edénytöredékek alkotják. Legnagyobb számban grafitos fazékmaradványokkal találkozunk (5. kép 1., 6. kép 4., 8. kép 21., 9. kép 4., 8., 16., 26., 10. kép 18., 11. kép 7-8. és 23. kép 4., 11. kép 11., 12. kép 10. és 23. kép 7., 15. kép 6-7. és 23. kép 6., 15. kép 20., 27., 32., 16. kép 10-11., 21. kép 10-12.), amelyek többsége 80-90 cm-nél mélyebben került elő, de néhány a telep felső rétegében volt. Jellemző kelta kerámia került még elő (6. kép 1., 9. kép 29., 11. kép 14., 12. kép 29-30., 15. kép 1-2., 16. kép 13. és 23. kép 12., 18. kép 15., 21. kép 18. és 23. kép 3.) más római koriakkal együtt 100 cm-nél mélyebben, az alsó rétegekben, részben gödrökben. Kelta jellegűek a 12. kép 5., 8. és 13. sz. barna,

19. *Krekovič, E. i. m. 369.*, 22. kép, 376.; *Gabler D., i. m. 234.*

22. kép. 1 = 5. kép 24, 2 = 6. kép 5, 3 = 6. kép 13, 4 = 6. kép 24, 5 = 7. kép 7, 6 = 7. kép 11, 7 = 7. kép 15, 8 = 7. kép 22, 9 = 8. kép 3, 10 = 8. kép 4, 11 = 8. kép 9, 13 = 8. kép 10, 14 = 9. kép 18, 15 = 9. kép 19

23. kép 1 = 10. kép 1, 2 = 10. kép 15, 3 = 11. kép 28, 4 = 11. kép 8, 5 = 14. kép 9, 6 = 15. kép 6, 7 = 12. kép 10, 8 = 15. kép 31, 9 = 15. kép 9, 10 = 16. kép 19, 11 = 16. kép 18, 12 = 16. kép 13, 13 = 17. kép 1.

24. kép 1 = 16. kép 20, 2 = 17. kép 9, 3 = 18. kép 15, 4 = 18. kép 20, 5 = 19. kép 1, 6 = 19. kép 10, 7 = 19. kép 19, 8 = 19. kép 18, 9 = 19. kép 24, 10 = 19. kép 21, 11 = 21. kép 1, 12 = 21. kép 19, 13 = 21. kép 17.

szürkésbarna, fényes felületű, 30–60 cm mélyen talált darabok is. Mindezek a leletek a kelta kerámiaművesség elemeinek továbbélését bizonyítják a korai római korban. Ezt figyelhetjük meg a többi észak-magyarországi,²⁰ továbbá a szlovákiai,²¹ dél-lengyelországi²² római kori telepek anyagában is. Legtovább a grafitos kerámiát használták.²³ A bordázott, grafitos edényeket utánzó, nem grafitos töredékek: 5. kép 20., 12. kép 14., 14. kép 17., 15. kép 3.

A kerámia másik korai csoportját képezik a *dák jellegűek*: a benyomkodott, bevagdalt szalagdíszes (5. kép 24. és 22. kép 1., 6. kép 17., 11. kép 2., 9., 27., 12. kép 28., 13. kép 5., 19., 21., 24., 15. kép 5., 21., 19. kép 14., 18. és 24. kép 8., 20. kép 2., 9.), a bütykös, ujjbenyomásos, kissé behúzott peremű fazéktöredékek (8. kép 18., 11. kép 3., 12., 19., 10. kép 22., 15. kép 24., 16. kép 18. és 23. kép 11., 17. kép 9. és 24. kép 2.) és a virágcserep alakú tálak maradványai (15. kép 15., 17. kép 24.). E leletek többsége 90 cm-nél mélyebben jelentkezett, de előkerült néhány a telep felső rétegeiben is, s ez a dák agyagművesség elemeinek hosszú továbbélését jelzi. Dák jellegű kerámiával találkozunk más észak-magyarországi²⁴ és szlovákiai²⁵ telepek anyagában is, jelezve a dák hagyományok meglétét ezeken a területeken.²⁶

A kerámia nagyobbik része a *nem helyi* gyökerű, kézzel formált anyag, amelynek egyik csoportját alkotja a barnásszürke, durva, házi, másik részét a sötétszürke, fényezett, finomabb kerámia. Az előbbihez tartoznak a tазekak, csuprok maradványai különböző díszítésekkel: körömbenyomások (5. kép 10., 18., 19., 7. kép 10., 8. kép 17., 9. kép 21., 11. kép 16., 21., 26., 12. kép 17., 13. kép 20., 14., 19., 15. kép 19., 16. kép 6., 17. kép 16–17., 18. kép 31., 19. kép 22., 24. és 24. kép 9., 20. kép 8., 21. kép 15.), ék alakú benyomások (6. kép 10., 7. kép 11. és 22. kép 6., 8. kép 12., 16., 9. kép 9., 10., 33., 10. kép 12., 11. kép 4–5., 12. kép 20., 13. kép 4., 14. kép 22., 15. kép 10., 19. kép 4.), ujjbenyomások (7. kép 2., 10. kép 17., 16. kép 24.), beszürkált, benyomott díszítés (5. kép 25., 7. kép 8., 11. kép 6., 25., 12. kép 1., 21., 33., 17. kép 20., 19. kép 25., 20. kép 13.), bekarcolt, ill. bevágott halszájka vagy fenyőág minta (10. kép 13., 11. kép 1., 12. kép 3., 18., 29., 14. kép 13., 16. kép 20. és 24. kép 1., 17. kép 15., 21. kép 13.), bekarcolt, egymást keresztező vonalak vagy rácsminta (6. kép 12., 21., 15. kép 18., 16. kép 21., 21. kép 21.), bekarcolt zezzug vonalak (8. kép 9. és 22. kép 11., 9. kép 13., 10. kép 15. és 23. kép 2., 13. kép 31., 18. kép 8., 22., 20. kép 6., a peremen: 9. kép 14.), bekarcolt vízszintes, függőleges vagy hullámvonalak (9. kép 7., 13. kép 38., 15. kép 16., 16. kép 3., 22.; 6. kép 9.; 8. kép 19., 23., 9. kép 18–19. és 22. kép 14–15., 16. kép 23., 17. kép 8., 18., 18. kép 7., 30.), befésült egyenes és

20. K. Végh K., HOM Évk. 13–14. (1975) 83–84., 92., korábbi irodalmat l. ott, ArchÉrt 112. (1985) 103. Császárkori telep . . . i. m.

21. Lamiová-Schmiedlová, M. SIA 17. (1969) 462.; Kolník, T. SIA 19. (1971) 555.

22. Godlowski, K. Das Gräberfeld in Kryspinów bei Kraków und seine Bedeutung für den Übergang zwischen der La Tène und der römischen Kaiserzeit in Kleinpolen. In.: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. (Bratislava 1977) 59.

23. Lamiová-Schmiedlová, M. i. m.; Kappel, I. Die Graphittenkeramik von Manching. (Wiesbaden 1969) 56–57., 186.

24. K. Végh K., HOM Évk. 13–14. (1975) 84., ArchÉrt. 112 (1985) 103. Császárkori telep . . . im.

25. Lamiová-Schmiedlová, M. Thraco-Dacica 3. (1982) 31., 34., korábbi irodalmat l. ott; Pieta, K. Die Púchov-Kultur (Nitra 1982) 101–105., 210–211., Thraco-Dacica 3. (1982) 38–45.

26. A dák leletek előfordulásával, ill. a dák népesség jelenlétével kapcsolatos megfigyelések, vélemények összefoglalását l.: K. Végh K., ArchÉrt. 112. (1985) 103., továbbá: Jurečko, P. SIA 31. (1983) 441–442. Kelet-Szlovákiának a dák elemeket is tartalmazó lipicai kultúrával való kapcsolatához újabb adatot közöl: Lamiová-Schmiedlová, M. StZ 20. (1983) 174.

hullámvonalkötegek (5. kép 6., 27., 7. kép 3., 18., 27., 8. kép 2., 20., 9. kép 32., 10. kép 3., 11. kép 23., 12. kép 7., 9., 13. kép 2., 13., 32–33., 16. kép 25., 17. kép 22., 18. kép 2., 17., 26., 28., 18. kép 20. és 24. kép 4., 20. kép 15., 19., a peremen: 12. kép 6., 9.), seprűzött díszítés (11. kép 22., 12. kép 4., 16. kép 2., 17. kép 2., 7.), hold alakú bemélyítés (6. kép 23.), benyomkodott és bevagdalt peremek (5. kép 17., 6. kép 12., 13. kép 25., 27., 19. kép 13., 20. kép 14., 21. kép 15., 6. kép 11., 13., 18., 19., 7. kép 19., 9. kép 5., 20., 24., 10. kép 5., 11., 15. és 23. kép 2., 13. kép 10., 26., 14. kép 4., 12., 15. kép 11., 17. kép 8., 13., 19. kép 9., 20. kép 10.), díszítés nélküli fazekak (8. kép 4. és 22. kép 10., 21. kép 6.), az előzőkhöz hasonló, kihajló peremű, de kiugró vállú fazekak és tálak töredékei (6. kép 8., 10. kép 7., 16. kép 9., 19. kép 26., 20. kép 1.), csupor pecsételt díszítéssel (8. kép 3. és 22. kép 9.) és bütykökkel, bevagdalt peremmel (6. kép 13. és 22. kép 3.), bevagdalt gallérral (19. kép 19. és 24. kép 7.). Ebbe a kerámia csoportba tartoznak még a füles csészék (19. kép 10. és 24. kép 6., 21. kép 3.), a behúzott peremű tálak (5. kép 2., 7., 15., 23., 6. kép 5. és 22. kép 2., 6. kép 15., 7. kép 9., 16., 23., 8. kép 7., 11., 9. kép 12., 17., 28., 10. kép 4., 8., 14., 19., 11. kép 10., 17–18., 12. kép 11., 19., 22., 13. kép 15., 18., 28., 14. kép 10–11., 16., 18., 15. kép 4., 8. 12., 17., 28–29., 16. kép 1., 5., 14., 17., 17. kép 1. és 23. kép 13., 17. kép 12., 25., 18. kép 1., 5., 9., 21., 25., 27., 29., 19. kép 7., 11., 15., 17., 20. kép 12., 18., 21. kép 2., 14., 16., körömbenyomással: 15. kép 22., seprűzéssel: 18. kép 16., befésült egyenes és hullámvonalköteggel: 20. kép 11., 21. kép 7.), a lapos tálka (7. kép 5., 20., 8. kép 22.), a szűrőedény-töredék (7. kép 12.) is. A felsorolt kerámia csoport fajtái a telep minden rétegében jelentkeztek, miként ezt a sajókeresztúri és a szirmabesenyői telepnél is megfigyeltük.²⁷

A sötétszürke (ritkán barnásszürke), fényezett, finomabb kerámia csoportban fazékhoz, csuporhoz tartoznak a kihajló peremű, kiugró vállú edényrész (6. kép 7.), a kerek benyomással (8. kép 10. és 22. kép 13., 18. kép 10.), ujjbesimítással (13. kép 1.), rovátkolt bordával (17. kép 11.), árkolással (10. kép 1., 15. kép 25.) díszített, függőlegesen besimított vonalakkal tagolt (8. kép 5.) töredék, egyéb árkolt edényrészek (9. kép 2., 20. kép 17., 21. kép 19. és 24. kép 12., óskori formát mutat a 19. kép 5.). Feltehetőleg fazekakhoz vagy csuprokhoz tartozhattak a bemélyített halszájka, ill. fenyőág mintás darabok (13. kép 7., 21. kép 17. és 24. kép 13.), a bütyökdíszesek (9. kép 1., 18. kép 19.), a dudoros oldalrészek (12. kép 24., 19. kép 1. és 24. kép 5.) és a fogazott meanderdíszes töredék (16. kép 7.). Nagyobb, korongolt edényhez tartozik a horogkeresztpecséttel ellátott oldalrész (15. kép 9. és 23. kép 9.). Tál része a vízszintes és függőleges barázdákkal árkolt 17. kép 5. sz. töredék. Csészék maradványai a barázdákkal, benyomott pontokkal (19. kép 21. és 24. kép 10.), barázdákkal (11. kép 28. és 23. kép 3.), bütyökkel és benyomott pontokkal (13. kép 35.) díszített kerámia. E kerámia csoportba tartozó darabok többsége (a gödrök kivételével) 40–100 cm közötti mélységben került elő.

A nem helyi eredetű kerámia csoportokhoz hasonló leleteket ismerünk Észak-Magyarország korai és késő császárkori telepeiről,²⁸ a vandálnak tartott Przeworsk-kultúrába tartozó kelet-szlovákiai kora római kori telepekről,²⁹ továbbá a Przeworsk-kul-

27. K. Végh K., i. m. 104. Császárkori telep . . . i. m.

28. Párducz M., HOM Évk. 1. (1957) 45–59.; Párducz M.–Korek J., ArchÉrt. 85. (1958) 18–36., VI–XIV. t.; Salamon Á.–Török Gy., FA 12. (1960) 160–169., XXIX–XXXIV. t.; K. Végh K., HOM Évk. 4. (1964) 45–62., HOM Évk. 13–14. (1975) 65–129., ArchÉrt. 112. (1985) 104. Császárkori telep . . . i. m.

29. Lamiová-Schmiedlová, M. SIA 17. (1969) 403–501.; Jurečko, P. Historica Carpatica 14. (1983) 381–382., 341–354., 42–55. kép.

túra I–III. sz.-i lelőhelyeiről Közép- és Dél-Lengyelországban,³⁰ Felső-Sziléziában,³¹ a Felső-Dnyeszter és a Nyugati-Bug vidékén.³² Hasonló a kerámia, elsősorban a durva, házi kerámia a morva és délnyugat-szlovákiai quád,³³ valamint a Duna-könyök quádnak meghatározott, I–III. sz.-i telepein.³⁴ A különböző, erre a kerámiacsoportra jellemző díszítések alkalmazását quád területen a kutatók többsége általában a II. sz.-tól keltezi.³⁵ A finomabb, sötétszürke kerámiából jellegetes Przeworsk-elemnek tartják a félgömb alakú, omphalos aljú, árkolt tálkát, a gömbölyded aljú csészéket, a finoman rovátkolt és benyomott pontos díszű edényeket, a rovátkolt bordadíszt, a meandert.³⁶ A Przeworsk-kultúra lelőhelyein előkerült, árkolással tagolt kerámia pedig quád, ill. elbai germán eredetű.

A 21. kép 1. (24. kép 11.) sz. hombárhoz hasonló formájú, de kisebb urna származik a Borsod megyei Muhiról, vandálnak meghatározott sírból. Apró, benyomott pontokból álló díszítésén több horogkereszt-motívum is látható.³⁷ A svasztika pecsételt formában jelentkezik a miskolc-szirmai telep egyik kerámialetén (15. kép 9. és 23. kép 9.). Feltehetőleg az edény, amelyből e töredék származik, a Muhin előkerülthöz hasonló alakú lehetett. Ezzel az edényformával és a svasztikával találkozunk a Przeworsk-kultúra lengyelországi lelőhelyein,³⁸ Kelet-Szlovákiában,³⁹ de előfordul a horogkereszt-díszítés a quád emléanyagban,⁴⁰ a csehországi római kori lelőhelyeken is.⁴¹ Az

30. *Jadczykowa, I.* Prace i Materiały 20 (1973) 129–162.; *Dabrowski, K.* WA 35. (1970) 347–392.; *Godlowski, K.*, ZfA 2. (1968) 256., 260., 264., 268.; *Abramek, B.* Sprawozdania Archeologiczne 34. (1983) 160–165., 6–11. kép.
31. *Godlowski, K.* Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne 2. (1973) 255–382., 4. (1977) 7–237.; *Maczyńska, M.* Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne 1. (1971) 251–316.; *Pazda, S.* Przegląd Archeologiczny 31. (1984) 187–195.
32. *Смирнова, Г. И.*, МИА 116 (1964) 203., 207.; *Баран, В. Д.*, Поселения перших століть нашої ери біля села Черепин. (Київ 1961) табл. VII–VIII. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 3 (1961) 84., рис. 6.; *Козак, Д. Н.*, Археологія, Київ 26 (1978) 96–107., 37 (1982) 31–48., ААС 26 (1987) 176–208.; *Kropotkin, V. V.* Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Černjachov-Kultur. In: Symposium Ausklang der Laténe-Zivilisation . . . i. m. 173–180.
33. *Pernička, R. M.* Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit im Mähren. (Brno 1966) 41–82.; *Kraskovská, L.* ZSNM Hist. 10. (1970) 105–119.; *Peskař, I.* Přehled Výzkumů 1970. 45., 29. t. és 1972. 49–50., 37. t.; *Tejral, J.* Přehled Výzkumů 1973. 53–54., 59–61. t.
34. *Bóna, I.* Acta ArchHung. 15. (1963) 280–284.
35. *Bóna, I.* i. m. 282–283.; *Pernička, R. M.* i. m. 108–111.
36. *Tejral, J.* PA 61. (1970) 213., 189., 2. kép 7a–b–8., 193., 3. kép 1–4., 197., 5. kép 16–17.; *Pieta, K.*, Die Púchov-Kultur, i. m. 105.
37. *Leszih A.*, FA 1–2. (1939) 73., 76., 72., III. t. 4.
38. Pl.: *Gdolowski, K.* Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne 2. (1973) 309., IX. t. 9., 314., XII. t. 4. és Materiały Archeologiczne 1. (1959) 216., 46. kép; *Dobrowski, K.* Sprawozdania Archeologiczne 1. (1955) 61.; *Dobrowska, T.* Materiały starożytne i Wczesnośredniowieczne 2. (1973) 148., VIII. t. 14. és 4. (1977) 415., X. t. 12. A régebben előkerült leletekre pl.: *Peschek, Chr.* Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien. (Leipzig 1939) 157., 131. kép.
39. *Jurečko, P.* i. m. 347., 48. kép 14., 348., 49. kép 16.
40. *Bóna, I.* i. m. 259., 3. kép 1., 3., 280., 7. kép 2.; *Jelinková, D.* Přehled výzkumů 1977. 35. kép 4.; *Pernička, R. M.* i. m. XXX. t. 6., LVI. t. 5.
41. *Motyková-Šneidrová, K.* AR 18. (1966) 303., 119. kép 18–19., Fontes Archacologici Pragenses 11. (1967). 26., 11. kép 2., 1. Beilage 16.; *Motyková, K.* Die ältere römische Kaiserzeit in Böhmen im Lichte der neueren historisch-archäologischen Forschung. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. (Berlin–New York 1976) 169., 12.; *Šakar, V.* PA 57. (1966) 615., 4. kép 3.

őzd-stadioni telepanyagban egy orsógombon jelentkezik ez a díszítés.⁴² A svasztikamotoívum tehát gyakori díszítő mód, azonban a miskolc-szirmai edénytöredék pecsételéssel megegyező leletet egyelőre nem ismerünk. A 16. kép 7. sz. töredék meander díszítése viszont általánosan elterjedt díszítő mód a vandál és a quád területeken. A meanderes és a svasztikás kerámia általában a kora római korra keltezhető leletegyüttesekben fordul elő.⁴³

A miskolc-szirmai leletanyagban, hasonlóan a többi észak-magyarországi római kori telephez,⁴⁴ gyakran találkozunk a széles peremű, mélyen befésült hullámvonalköteges *hombárok* maradványaival (tagolatlan peremek: 5. kép 11–12., 8. kép 6., 9. kép 3., 10. kép 6., 17. kép 4., tagoltak: 7. kép 7. és 22. kép 5., 10. kép 2., 14. kép 1–2., 20., 20. kép 4., 21. kép 4., oldalrészek: 6. kép 16., 20., 7. kép 4., 15. és 22. kép 7., 8. kép 15., 9. kép 6., 23., 14. kép 3., 8., 18. kép 6., 19. kép 16.). Ilyen hombártöredékek gyakran előfordulnak a quádok-lakta területeken,⁴⁵ a Przeworsk-kultúra telepein,⁴⁶ továbbá a csernyahovi kultúra nyugat-ukrajnai lelőhelyein.⁴⁷ Az eddigi megfigyelések szerint a tagolatlan, díszítetlen peremek a kora római korra keltezhetőek, míg a tagoltak a II. sz. végétől.⁴⁸ A miskolc-szirmai telepen a tagolatlan és tagolt peremek a telep különböző rétegeiben egyaránt előfordultak.

A kerámia anyagban jól elkülöníthető csoportot alkotnak a *szürke, korongolt, besimított kerámia* töredékei (5. kép 13., 21., 28., 6. kép 22., 7. kép 1., 9. kép 11., 22., 31., 10. kép 10., 12. kép 27., 13. kép 3., 17., 36–37., 14. kép 9. és 23. kép 5., 14. kép 15., 17. kép 23., 18. kép 11–12., 18., 19. kép 2–3., 21. kép 20., tagolt fenékrészek: 5. kép 22., 12. kép 25., 16. kép 16., 17. kép 19., 18. kép 23., 20. kép 5., pecsételt töredék: 13. kép 34.). Ez a kerámia általában 120 cm mélységig került elő. Ilyen leletanyag több római kori telepről ismert Észak-Magyarországon,⁴⁹ továbbá Kelet-Szlovákiában a Blažice,⁵⁰ Dél-Lengyelországban az Igomia-típusú kerámia⁵¹ lelőhelyein. A miskolc-szirmai leleteket a többi észak-magyarországi hasonló darabbal együtt a II. sz. végétől a III. sz.-ig keltezett Blažice-i műhelyhez köthetjük.⁵²

42. Párducz M.–Korek J., i. m. IX. t. 10.

43. L. a 38–41. j.

44. K. Végh K., HOM Évk. 13–14. (1975) 105–109., 114–116., 118–129., korábbi irodalmat l. ott, ArchÉrt. 112. (1985) 104–105. Császárkori telep . . . i. m.

45. Pernička, R. M. i. m. 74.; Peškař, I. i. m. 45., 29. t. 12.

46. Lamiová-Schmiedlová, M. i. m. 475.; Godlowski, K. Materiały starożytne i wczesnośrednio-wieczne 2. (1973) 338., XXIV. t. A lipicai és a Przeworsk-kultúra jegyeit magánviselő telepeken a Felső-Dnyeszter vidékén: Баран, В. Д., Поселення перших століть . . . табл. XII. 2.

47. Смирнова, Г. И., МИА 116 (1964) 205., рис. 6., 16., Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 2 (1959) 96.; Сымонович, Э. А., МИА 116 (1964) 276–277., рис. 3–4.

48. Párducz M.–Korek J., i. m. 31.; Lamiová-Schmiedlová, M. i. m. 476.; K. Végh K., ArchÉrt. 112 (1985) 105. Császárkori telep . . . i. m.

49. Salamon Á.–Török Gy., i. m. 157.; K. Végh K., i. m. 105. Császárkori telep . . . i. m., HOM Évk. 13–14. (1975) 126., XXII. t. 8., 86.; Salamon Á., FA 20. (1969) 56., Klio 51. (1969) 327., MAIU 1. (1970) 143., 31. t.; Csallány D., ASzeg 10. (1966) 87–88.

50. Pastor J., AR 12. (1960) 800–810.; Lamiová-Schmiedlová, M. i. m. 461., 38. kép 1., 3–4., 467–472.; Kolník, T. SlA 19. (1971) 528., 30. kép 1.

51. Gajewski, L. APolsk 3. (1959) 101–158., Sprawozdania Archeologiczne 5–6. (1959) 281–302.; Buratynski, S. Prace archeologiczne 22., Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCCXII. (1976) 89–112.; Godlowski, K. i. m. 304–319. és ua. 4. (1977) 56–75.

52. A szürke, korongolt, besimított kerámia és pecsételt díszítésének eredetére vonatkozó nézetek összefoglalását l.: K. Végh K., ArchÉrt. 112. (1985) 105. Kelet-szlovákiai megjelenésével, előzményeivel legutóbb P. Jurečko foglalkozott: Jurečko, P. Zur Frage der Genese der römerzeitlichen scheibengedrehten Keramik in der Ostslowakei. In.: Römerzeitliche drehscheibenware im Barbarikum. (Weimar 1984) 71–77.

Egyéb leletek

A leletek között több orsógomb (7. kép 14., 10. kép 9., 21., 12. kép 2., 13. kép 11., 16., 14. kép 6., 19. kép 6., 20. kép 16., 21. kép 8., 22. kép 22.) és orsókarika (8. kép 13., 10. kép 20., 15. kép 23., 21. kép 23.) van. Az orsógombok közül 2 db csonkakúpos, 4 db kettőscsonkakúpos, 2 db lapított gömb formájú. Nem keltezhetők. Előkerülési körülményeiket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az orsógombok 130 cm mélységig, míg az orsókarikák 100–180 cm mélyen kerültek elő. Ez azt jelzi, hogy a korábbi időszakban inkább az orsókarikát használhatták.

Előkerültek még csonteszközök hegyes végűre csiszolt állatsontból (5. kép 8., 9. kép 34., 15. kép 14., 18. kép 14.), fenőkövek, hálonehezék (18. kép 24.), gerezdelt bronzhuzaltöredék (19. kép 20.), mészgyöngy (13. kép 30.), agyagküptöredékek. A leletek között van néhány őrlőkö is, közepükön többnyire kerek (6. kép 3., 9. kép 30., 13. kép 23.), egy esetben négyszögletes (13. kép 6.) nyílással. Formájuk a kelta malomkövek típusát követi.⁵³ A kelet-szlovákiai őrlőkövekkel kapcsolatban megállapították, hogy mindkét középnylással előfordulnak a La Tène-kortól.⁵⁴ Az egyik telepen megfigyelték, hogy a kora római kori malomkő négyszögletes, míg a késő római kori kerek középnylással rendelkezik.⁵⁵

Több vastárgy is előkerült (12. kép 26., 13. kép 8–9., 14. kép 23., 16. kép 8., 18. kép 32., 19. kép 12.), amelyeknek rendeltetését – a 12. kép 15. sz. késen kívül – nem tudjuk. Legfontosabb fémtárgy az ekevas (7. kép 22. és 22. kép 8.), amely lapát alakú, szimmetrikus. Ez az ekevas típus az i. e. I. sz.-ban tűnik fel Közép-Európában, nálunk a Dunántúlon. Az i. u. I–V. sz.-ban Európa nagy részén elterjedt.⁵⁶ Lapát alakú, aszimmetrikus ekevasat ismerünk pl. Aquincumból,⁵⁷ Dombóvárról,⁵⁸ szimmetrikusat, I–II. sz.-ra keltezett, a miskolc-szirmaihoz közelálló példányt Balatonalmádiból és Badacsonytomajról.⁵⁹ Észak-Magyarországon Garadnáról tudunk egy késő népvándorlás korinak meghatározott, hasonló ekevasról.⁶⁰

A telepen szétszórta, különböző mélységben, jelentős mennyiségben került elő vassalak, s ez a telepen vagy közelében folyó vasolvasztásra utal. Észak-Magyarországon az őzd-stadioni,⁶¹ a garadnai,⁶² a szilvásváradi⁶³ római kori telepen találtak salakot, s előfordult több szlovákiai,⁶⁴ dél-lengyelországi⁶⁵ lelőhelyen is. A környező országokban több olvasztó kemencét feltártak,⁶⁶ nálunk azonban még nem került elő. Leleteink viszont arra utalnak, hogy a vasérc bányászata és feldolgozása a kelták után tovább folyt.⁶⁷

53. Waldhauser, J. PA 72. (1981) 182., 14. kép.

54. Lamiová-Schmiedlová, M. i. m. 485.

55. Jurečko, P. Historica Carpatica 14. (1983) 383., 355., 56. kép.

56. Balassa I., Az eke és a szántás története Magyarországon. (Bp. 1973) 85., 103.

57. Pető M. FA 26. (1975) 94., 1. kép.

58. Gaál A., ComArchHung. 2. (1982) 29., 4. kép.

59. Müller R., ArchÉrt. 103. (1976) 272., 273., 5. kép.

60. Müller, R. Acta ArchHung. 27. (1975) 95.

61. Párducz M.–Körek J., i. m. 18.

62. Salamon Á.–Török Gy., FA 12. (1960) 166., 168., XXXV. t. 8.

63. Salamon Á., Klio 51. (1969) 327.

64. Lamiová-Schmiedlová, M. i. m. 488., SlA 35. (1987) 27–40.; Pieta, K. i. m. 169–188. stb.

65. Dabrowski, K. WA 35. (1970) 391. stb.

66. Gömöri J., A korai középkori vasolvasztó kemencék és az ékelt vasbucák kérdése. In.: Iparrégészeti kutatások Magyarországon, Sopron 1980. (Veszprém 1981) 109.

67. Heckenast G.–Nováki Gy.–Vastagh G.–Zoltay E., A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (Bp. 1968) 131.

Telepjelenségek

A telep viszonylag nagy területen feltárt részletében aránylag kevés a házra utaló lakógödör. Ház lehetett a II. és IX., a XIV. és XXV., a XV., a XVIII. és valószínűleg a XXVI. szelvény területén feltárt objektum. E lakógödöröket az altalajba mélyítették, a tetőt a cölöplyukakba állított oszlopok tartották. A cölöplyukak kis száma arra utal, hogy a tetőzet a földfelszínre támaszkodhatott. A II. szelvényben feltárt ház K-i és Ny-i sarkánál levő gödört valószínűleg a tetőt tartó nagy oszlopoknak ásták ki. Hasonló alaprajzú házzal az ózd-stadioni telepnél találkozunk,⁶⁸ de ott a harmadik cölöplyuk is a házon kívül helyezkedik el, míg itt belül. Mindkét lakógödörben belső tűzhely volt, amelyet átégett folt jelzett.

A XVIII. szelvényben előkerült, részben feltárt ház bejárata a karéjosan, lépcsősen kiképzett oldalon lehetett. Hasonló objektumot az ózd-stadioni telepen is megfigyelték, „menedékes feljáróval” a félkör alakúan kiugró oldalon.⁶⁹

A lakógödörökben nem találtunk tapasztott padlót. A feltárás során előkerült vessző- és nádlenyomatos agyagtapasztás-darabok a házak fonott-tapasztott falára utalnak. A tűzhely a teljesen feltárt objektumok esetében házon belül volt, azonban több szabdateri tűzhelyet is találtunk (III., VII., IX., XVIII., XXVI., XXVIII. szelvényben). A tűzhelyeket – a II. szelvényben levő ház kivételével – agyagtapasztásból készítették. Alakjuk ovális vagy kerekded.

Észak-Magyarországon eddig feltárt római kori házakat Arkáról, Szilvásváradról, Zalkodról,⁷⁰ Ózdról, Szirmabesenyőről,⁷¹ a Duna-könyök vidékén Szobról,⁷² Letkésről,⁷³ Ipolytölgyesről⁷⁴ ismerünk, amelyek a miskolc-szirmai házakhoz hasonlóan földbe mélyítették, négyszögletesek, kisméretűek és egy helyiségből állnak, a cölöpök számában és elhelyezkedésében azonban különböznek egymástól. Az észak-magyarországi római kori lakógödörökhöz hasonló, de nagyrészt többcölöpös házak kerültek elő Kelet-Szlovákiában,⁷⁵ a nyugat-szlovákiai, morva területeken,⁷⁶ a Púchov-kultúra lelőhelyein,⁷⁷ a Przeworsk-kultúra lengyelországi telepein,⁷⁸ a Felső-Dnyeszter vidékén⁷⁹ és a csernyahovi kultúra területén.⁸⁰ (Az alföldi szarmata lakógödörök azonban eltérő vonásokat mutatnak.⁸¹) Úgy látszik tehát, hogy ez a földbe mélyített, négyszögletes, kismé-

68. Párducz M.–Korek J., i. m. 23., 3. kép 5., 24.

69. Párducz M.–Korek J., i. m. 23., 3. kép; Vargha L., Acta ArchHung 10. (1959) 204., 11. kép.

70. Salamon Á., MAIU 1. (1970) 140–144. Klio 51. (1969) 327.

71. Párducz M.–Korek J., i. m. 18–29.; Vargha L., im. 197–204.; K. Végh K., Császárkori telep . . . i. m.

72. Bóna I., i. m. 279–280.

73. Papp L., MAIU I. (1970) 111–116.

74. Erdélyi I.–Lamiová-Schmiedlová, M. Vyp 2. (1971) 63., 1. kép 1., 72.

75. Lamiová-Schmiedlová, M. SIA 17. (1969) 487–488., 490.

76. Peškař, I. PA 52. (1961) 415–418.; Kolník, T. AR 14. (1962) 347., 357., 359., 361., 363. Studia Historica Slovaca 2. (1964) 41.

77. Pieta, K. SIA 22. (1974) 90–91.; Die Púchov-Kultur, i. m. 129.

78. Godlowski, K. WA 34. (1969) 329., 307., 1. kép, 318., 8. kép, 317., 5. kép, 319., 9–10. kép, 320., 11. kép, 321., 12–13. kép; Jadczykowa, J. Prace i Materiały 28. (1981) 114–187., 246–247.

79. Козак, Д. Н., Археология, Київ 23 (1977) 72., рис. 1–2., 37 (1982) 40., рис. 3., 43 (1983) 44., рис. 1–2.

80. L.: 79. j.; Смиленко, А. Т.–Брайчевский, М. Ю., Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы. In: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. Москва 1967. 37., рис. 2.

81. Kovalovszky J., Településásatások Tiszaeszlár–Bashalmon (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század). (Bp. 1980) 18–23.

retű, egy (ritkán két) helyiségből álló, vert falú lakóház típus általánosan, nagy területen elterjedt volt. A bejárat elhelyezése, továbbá a cölöpök számából és elhelyezéséből következő változatos tetőszerkezet e típuson belül több lakóházformát eredményezett. A megfigyelések szerint az egész római korban át egy időben több házformával kell számolni.⁸² A tűzhely elhelyezésében már voltak területi különbségek: a quád területen feltárt házak általában tűzhely nélküliek, míg a kelet-szlovákiai és dél-lengyelországi telepeken nagyrészt a lakógödörben találjuk a tűzhelyet. Miskolc-Szirmán is volt a házakban tűzhely. A római kori háztípusok előzményeit a késő vaskorban találjuk meg. A kelta lakógödörök formája tovább él a császárkorban a mai cseh, lengyel területeken,⁸³ és sok hasonlóságot találunk a magyarországi késő vaskori és római kori házak között is.⁸⁴

A kemencék a lakógödörökön kívül kerültek elő. Közülük kettő volt egyosztatú (VIII. és a XV. szelvényben levő), kettő kétosztatú (III/2., V. szelvényben), s ugyancsak kétosztatú lehetett a VI. szelvényben feltárt kemence is. Valószínűleg kemence volt az I/2. és a XXII. szelvényben előkerült kétosztatú gödör is. Több esetben megtaláltuk az agyagtapasztás, a boltív maradványait is. A leletanyag szerint a III/2. és a VIII. szelvényben levő kemence a II. sz.-ra keltezhető, míg a többi a II–III. sz.-ra. Ez azt jelenti, hogy a két típust egy időben használták. Hasonló kemencéket tártak fel más észak-magyarországi telepen is, Arkán, Zalkodon,⁸⁵ Ózdon, Szirmabesenyőn⁸⁶ amelyek szintén szabad téren voltak.

A többi római kori telephez hasonlóan Miskolc-Szirmán is számos gödör került elő a lakógödörök közötti területen. Lefelé szűkültek, szélesedtek, vagy függőleges oldalúak voltak, aljuk egyenes, ill. ívelt. Rendeltetésüket a bennük levő leletek alapján nem lehet megállapítani. Valószínűleg egy részüket hulladékgödörnek, másokat élelemtárolásra, egyéb gazdasági célra, esetleg agyagkitermelésre használhattak. A bennük talált leletanyagból használatuk pontos idejét nem lehet megállapítani. II. sz.-ra utal az Ia., III/a., IV/a–b–c., X/a. és a XXIII/a., c. gödör esetében, míg a többinél a II–III. sz.-ra.

Összefoglalás

A feltárt miskolc-szirmai telep egy nagyobb település széle lehetett, amelynek a dombtetőn elhelyezkedő magvát a Sajó már elpusztította. Ezzel magyarázható, hogy kevés a házak száma, s a telepjelenségek zömét gödörök alkotják, s talán az is, hogy a különböző objektumok nem mutatnak meghatározott elrendeződést, valamiféle rendszert. Délkelet-Szlovákiában a római kori telepek sűrűn fordulnak elő, és általában nagy kiterjedésűek, átmérőjük sokszor az 500 m-t is meghaladja. Gyakran a házak meghatározott sorban helyezkednek el, a gödörök, kemencék pedig a házak mellett.⁸⁷ Dél-Lengyelországban, Felső-Sziléziában viszont a telepek kisebb kiterjedé-

82. *Lamiová-Schmiedlová, M.* i. m. 487.

83. *Čizmař, M.* PA 75. (1984) 466., 2. kép., 467., 3. kép; *Lamiová-Schmiedlová, M.* i. m. 488.

84. *B. Bónis É.*, Die späteltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest. AH 47. (Bp. 1969) 207.; *Patay P.*, FA 11. (1959) 39–45.; *Nováki Gy.*, SSz 15. (1961) 247–251., ArchÉrt. 88. (1961) 81–82.; *Pusztai, R.* Arrabona 8. (1967) 5–11.; *Torma I.*, MAIU 1. (1970) 19. t.; *Horváth L.*, VMMK 11. (1972) 85–91., Zalai Gyűjtemény 8. (1978) 11–21.; *Gabler, D.* MAIU 10–11. (1980–81) 357–358., 360.; *K. Végh K.*, Császárkori telep . . . i. m.

85. *Salamon Á.*, MAIU 1. (1970) 140., 28. t., 143.

86. *Párducz M.–Korek J.*, i. m. 29–30.; *K. Végh K.*, i. m.

87. *Lamiová-Schmiedlová, M.* i. m. 487.

sűkek, általában néhány házból állnak. Az objektumok nagy területen, de ritkán jelentkeznek, minden rendszer nélkül. A telepek szintén nagy számban fordulnak elő, közel, sokszor csak néhány száz méterre egymástól. A hozzájuk tartozó temetők alacsony sírszáma (40–100 sír) igazolja a telepek kis méretét, a kis létszámú lakosságot.⁸⁸ Hasonlót tapasztalunk a magyarországi kelta telepeknél is: a jelenlegi kutatás szerint ezek is szétszórta elhelyezkedő, néhány házból álltak.⁸⁹

A házak kis méretéből arra következtethetünk, hogy azokban nem nagy, hanem kis létszámú családok éltek. Erre a következtetésre jutottunk a sok hasonlóságot mutató, nagy kiterjedésű szirmabesenyői telep esetében is, és szintén ezt figyelték meg a Przeworsk-kultúra lengyelországi településein.⁹⁰ Telepünk lakói állattartással és földműveléssel foglalkoztak. Ezt bizonyítják az állatcsontok, továbbá az ekevas és a magvak őrlésére szolgáló kézi malomkövek. Ezt az ekevas típust többszörösen megmunkált földeken alkalmazhatták, jobban, mélyebben meg tudták művelni vele a földet.⁹¹ A nagy mennyiségű vassalak azt bizonyítja, hogy a telepen vagy közelében vasolvasztás folyt. A házakban levő munkagödörök a mindennapi tevékenységek céljait szolgálták. Az orsógombok és orsókarikák a szövés-fonás bizonyítékai. Kereskedelmi kapcsolatra utal a pannóniai és a Blažice-i kerámia.

A telep megszűnésének oka a mezőgazdasági termelésre használt földterület kimerülése vagy a Sajó áradása lehetett. Az ásatási megfigyelések és az előkerült leletek nem a telep hirtelen – pl. tűzvész vagy ellenséges támadás miatt történő – elhagyására utalnak.

A település korának meghatározásával kapcsolatban figyelembe kell vennünk a felső rétegek általában 50–60 cm mélységig megfigyelt Árpád-kori bolygatottságát. Ennek ellenére azonban nyilvánvaló, hogy az itt előkerült leletek a telep későbbi időszakából valók. Mindössze négy szelvényben (XX., XXV., XXVI., XXVIII.) találtunk 100 cm-ig, ill. az altalajig Árpád-kori cserepeket, amelyek itt a többi réteg bolygatottságára is utalnak. Az e szelvényekben előkerült római kori leletek zöme azonban nem befolyásolja döntően a telepről alkotott képet.

A miskolc-szirmai telep korát az i. u. II. sz. első felétől a III. sz. közepéig keltezhetjük. Ez az időszak Eggers abszolút kronológiája szerint a B₂ első fele – C₁ és C₂ első felére, Godlowski időrendje alapján a B₂ vége – B₂/C₁–C_{1ab} szakaszra, Kolník beosztása szerint pedig a B_{2bc}–B₂C₁–C_{1ab} korszakra esik.⁹² A település korai szakaszából származnak a jellegzetes kelta és dák jellegű leletek. Megszűnésének idejét a III. sz. első harmadára keltezhető terra sigillaták, továbbá a Blažice-i típusú kerámia határozza meg. A viszonylag kevés szürke, korongolt, besimított, pecsételt áru azt bizonyítja, hogy a telep a Blažice-i műhely virágkorában már nem állt fenn, tehát legkésőbb a III. sz. közepén megszűnt. A megszűnés ideje egyúttal a település kezdetét is körvonalazza: a több, mint 1 m vastag települési réteg – a leletanyaggal egybehangzóan – arra utal, hogy a telepnek hosszú ideig, legalább egy évszázadig kellett fennállnia, tehát a markomann háborúk előtt létesült. A leletanyag túlnyomó többségét a nem helyi eredetű kerámia alkotja, amely a vandál Przeworsk-kultúra I–III. sz.-i emlékanyagához

88. Godlowski, K. i. m. 329–330.

89. F. Petress É., A kelták Fejér megyében. In.: Fejér megye története I/3. (Székesfehérvár 1971) 130.; Horváth L., i. m. 16.

90. Godlowski, K. i. m. 329.; K. Végh K., i. m.

91. Balassa I., i. m. 85.

92. Eggers, H. J. JRGZM 2. (1955) 230.; Godlowski, K. The chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. (Krakow 1970) 99., 19. kép és Kultúra przeworska. In.: Praehistoria Ziem Polskich, Tom V. Wrocław 1981. 52.; Kolník, T. SIA 28. (1980) 197–212.

kapcsolódik, s a telepjelenségek is alátámasztják a lelőhelynek e kultúrkörbe tartozását. Ezért feltehetőleg a miskolc-szirmai telepet a sajókeresztúri, a szirmabesenyői és valószínűleg a nógrádi területektől keletre eső több más észak-magyarországi lelőhelyhez hasonlóan, a markomann háborúk után letelepített vandálok előtt a mai Délkelet-Szlovákia felől érkező kisebb népcsoportok létesítették. A szlovákiai kutatás e népességnek észak felől Kelet-Szlovákiába történő benyomulásával az i. u. 70–80 körüli időtől, az I–II. sz. fordulójától számol.⁹³ A leletanyagban található quád, ill. nyugati germán jellegű kerámia a quád szomszédságot, kapcsolatot bizonyítja.

Észak-Magyarország római kori története a fentiek szerint még számos jelenleg meg nem oldható kérdést vet fel, s legtöbb esetben csak feltevésekre szorítkozhatunk. Mindezekre a választ a további feltárások adhatják meg.

Rövidítések

- AAC = Acta Archaeologica Carpathica
 Acta ArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum
 AH = Archaeologia Hungarica
 APolsk = Archeologia Polski
 AR = Archeologické Rozhlédý
 ArchÉrt. = Archaeologiai Értesítő
 ASzeg = Acta Antiqua et Archaeologica
 ComArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae
 DissPann = Dissertationes Pannonicae
 FA = Folia Archaeologica
 HOMÉ = Herman Ottó Múzeum Évkönyve
 JRGZM = Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums
 MAIU = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
 МИА = Материалы и Исследования по Археологии ССР
 PA = Památky Archeologické
 SIA = Slovenská Archeologia
 SSz = Soproni Szemle
 StZ = Studijné Zvesti AUSAV
 VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
 Vyp = Východoslovenský Pravek
 WA = Wiadomości Archeologiczne
 ZfA = Zeitschrift für Archäologie
 ZSNM Hist. = Zborník Slovenského Národného Múzea História

93. *Lamiová-Schmiedlová, M.* i. m. 466. Ältere römische Kaiserzeit in der Ostslowakei. In.: Symposium Ausklang der Laténe-Zivilisation . . . i. m., 205. Thraeo-Dacica 1982. 32.; *Kropotkin, V.*, V. Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Černjachov-Kultur. In.: Symposium Ausklang der Laténe-Zivilisation . . . i. m. 174.; *Kolník, T.* i. m.; *Jurečko, P.* Historica Carpathica 12. (1981) 207., 14. (1983) 382.; *Terjal, J.* i. m. 209. A külföldi és a hazai kutatás álláspontját a Przeworsk-kultúra észak-magyarországi elterjedésével, ill. a vandálok letelepítésével kapcsolatban lásd: *K. Végh K.*, ArchÉrt. 112. (1985) 106.

AKAISERZEITLICHE SIEDLUNG IN MISKOLC-SZIRMA

(Auszug)

Im südöstlichen Teil von Miskolc, in Szirma, am rechten Ufer des Flusses Sajó, in dem Teil der „Holt-Sajó“ genannt wird, haben wir in der durch das Hochwasser des Flusses zerstörten Siedlung aus der Römerzeit 1964–1965 Notausgrabungen durchgeführt. Im Verlaufe dessen fanden wir in den oberen Schichten Scherben aus der Arpaden-Zeit, tiefer auch in kleiner Menge Siedlungreste aus der Bronzezeit. Die Studie soll mit den Erscheinungen und Funden aus der Römerzeit bekannt machen.

Der größte Teil der Funde stellt *Keramik* dar. Pannonischen Ursprungs sind die Bruchstücke von Terra sigillata, unter denen die bestimmbareren Stücke aus dem ersten Drittel des 3. Jahrhunderts stammen.⁹ Die Mehrzahl der aus den kaiserzeitlichen Siedlungen in Nordungarn zum Vorschein gekommenen Terra sigillata sind ähnlich datiert.¹¹ Pannonischen Ursprungs sind noch die gestreift mit rotbrauner Bemalung verzierten Bruchstücke (15. Abbildung 31. und 23. Abbildung 8, 16. Abbildung 19. und 23. Abbildung 10.), die gezähnten Verzierungen (5. Abbildung 26, 6. Abbildung 24. und 22. Abbildung 4, 7. Abbildung 21, 9. Abbildung 15, 13. Abbildung 14, 16. Abbildung 12, 17. Abbildung 6, 19. Abbildung 8), die Überreste der Reibschüssel (6. Abbildung 6.), das Teil eines Gefäßes mit eingedrückten Seiten (16. Abbildung 4.) und einige Überreste von auf der Töpferscheibe hergestellten grauen, rotbraunen Schüsseln und Krügen. Diese Funde kamen in jeder Schicht der Siedlung vor, die größere Menge befand sich aber in den oberen Schichten. Dies unterstreicht die schon getroffene Feststellung, daß der pannonische Import in Richtung der Gebiete Nordungarns und der Slowakei sich in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts, nach den Markomannenkriegen, verstärkt hat.¹⁹

Die örtliche Keramik – in der Mehrzahl aus tiefliegenden Schichten stammend – wird von Gefäßbruchstücken keltischen und dakischen Charakters verkörpert. Ihr Erscheinen zeigt, daß die Traditionen der keltischen und dakischen Keramikunst weiterleben.

Der größere Teil der Keramik wird von nicht örtlichem Material gebildet, dessen eine Gruppe die grobe, handgemachte, die andere Gruppe die dunkelgraue, glänzende, feinere Keramik darstellt. Solche Funde kennen wir von den früheren und späteren kaiserzeitlichen in Nordungarn²⁸, von den ostslowakischen Siedlungen der frühen Römerzeit, die zu den Wandalen zugeschriebenen Przeworsk-Kultur gehören,²⁹ weiterhin von den Fundstätten aus dem 1. – 3. Jahrhundert der Przeworsk-Kultur in Mittel- und Südpolen,³⁰ Oberschlesien,³¹ am oberen Dnjestr und in der Gegend des westlichen Bug.³² Ähnlich ist die Keramik, vor allen Dingen die grobe Keramik in den quadischen Siedlungen Mährens und der Südwest-Slowakei,³³ sowie in den als quadisch bestimmten Siedlungen des 1. – 3. Jahrhunderts des Donau-Knies.³⁴

Häufig kommen Speichergefäß-Scherben vor. Eine besondere Gruppe bilden die Reste von grauen, auf der Töpferscheibe hergestellten, geglätteten Keramiken, die mit den übrigen nordungarischen, ähnlichen Stücken⁴⁹ zusammen mit der vom Ende des 2. bis zum 3. Jahrhundert datierten Werkstatt von Blažice verbunden werden können.⁵²

Mit der Keramik zusammen kamen *Spinnwirtel*, *Knochengeschäften*, *Wetzsteine*, *Netzgewichte*, *Bruchstücke von Tonkegeln*, *Mahlsteine*, *Eisengegenstände* zum Vorschein, unter denen sich eine symmetrische Pflugschar befindet (7. Abbildung 22. und 22. Abbildung 8.). Dieser Typ war im 1. – 5. Jahrhundert u. Z. in einem weiten Teil Europas verbreitet.⁵⁶

In der Siedlung wurden verstreut, in verschiedenen Tiefen bedeutende Mengen *Eisenschlacke* gefunden, was auf Eisenschmelze in der Siedlung oder in deren Nähe

hinweist. In Nordungarn wurde in den römischen Siedlungen im Stadion von Ózd,⁶¹ von Garadna⁶² und von Szilvásvár⁶³ Schlacke gefunden. Schmelzöfen sind noch keiner zum Vorschein gekommen, aber die Schlackenfunde beweisen, daß der Abbau von Eisenerz und dessen Aufarbeitung nach den Kelten weiter fortgeführt wurde.⁶⁷

Im Verlaufe der Siedlungsercheinungen zeigten sich zahlreiche *Ausgrabung*. Die in der Gegend des II. und IX., des XIV. und XXV., des XV., des XVIII. und wahrscheinlich des XXVI. Abschnittes aufgeschlossenen Objekte waren Häuser. Diese Wohngruben wurden in den Boden gegraben, das Dach wurde von in Pfostenlöcher gestellten Pfählen getragen. Die geringe Zahl der Pfostenlöcher weist darauf hin, daß sich das Dach auf die Erdoberfläche gestützt haben kann. Ein ähnliches Haus, wie es im II. Abschnitt der Siedlung gefunden wurde, haben wir in der Siedlung im Stadion von Ózd angetroffen.⁶⁸ Der Eingang des im XVIII. Abschnitt zum Vorschein gekommenen, teilweise freigelegten Hauses wird auf der bogenförmigen, treppenartig ausgebildeten Seite gewesen sein. Ähnliche Wohngruben wurden ebenfalls in der Siedlung im Stadion von Ózd gefunden.⁶⁹

In der Wohngrube haben wir keinen Lehmfußboden gefunden. Die im Laufe der Ausgrabung zum Vorschein gekommenen Lehmmauerstücken mit Ruten- und Schilfabdrücken weisen darauf hin, daß die Wände der Häuser aus geflochtenen, mit Lehm beschmiertem Material bestanden. Die Feuerstellen waren innerhalb des Hauses, wir haben jedoch auch mehrere offene Feuerstellen gefunden. Die Herde sind – mit Ausnahme des im Haus im II. Abschnitt gefundenen (verbrannter Fleck, Asche) – aus Lehm hergestellt worden.

In Nordungarn sind Häuser aus der Römerzeit bisher aus Arka, Szilvásvár, Zalkod,⁷⁰ Ózd, Szirmabesenyő,⁷¹ aus der Gegend des Donauknies aus Szob,⁷² Letkés,⁷³ Ipolytölgyes⁷⁴ bekannt, die ähnlich wie die Häuser von Miskolc-Szirma in die Erde gegraben wurden, viereckig, von kleinem Ausmaß waren und aus einem Raum bestehen. In der Anzahl der Pfosten und deren Anordnung unterscheiden sie sich dagegen. Den nordungarischen Wohngruben ähnliche, aus der Römerzeit stammende, aber zum größten Teil aus mehr Pfosten bestehende Häuser sind in der Ostslowakei,⁷⁵ in der Westslowakei, in mährischen Gegenden,⁷⁶ an den Fundorten der Puchov-Kultur,⁷⁷ in Siedlungen der Przeworsk-Kultur in Polen,⁷⁸ in der Gegend des oberen Dnjestr,⁷⁹ und im Gebiet der Tschernjachow-Kultur⁸⁰ zum Vorschein gekommen. Dieser in die Erde gegrabene, viereckige, kleine, aus einem Raum (selten aus zwei Räumen) bestehende Wohnhaustyp mit gestampften Wänden war als allgemein, auf weiten Gebieten verbreitet. Die Anordnung des Einganges, weiterhin die Zahl und Verteilung der Pfosten und die sich daraus ergebende Dachkonstruktion entwickelte innerhalb dieses Typs verschiedene Wohnhausformen. Nach den Beobachtungen ist während der ganzen Römerzeit gleichzeitig mit mehreren Hausformen zu rechnen.⁸² Die Vorgänger der Häuser aus der Römerzeit finden wir in der späten Eisenzeit. Die Formen der keltischen Wohngruben leben in der Kaiserzeit auf den Gebieten des heutigen Polens, Böhmens weiter⁸³ und es sind auch viele Ähnlichkeiten mit den Häusern Ungarns aus der späten Eisenzeit und der Römerzeit zu finden.⁸⁴

Die Öfen kamen außerhalb der Wohngruben zum Vorschein, sie waren ein- oder zweiteilig. In mehreren Fällen wurden Überreste von Lehmwänden, von Gewölben gefunden. Nach den Funden zu urteilen wurden die zwei Typen gleichzeitig verwendet. Ähnliche Öfen wurden in Arka, Zalkod,⁸⁵ Ózd, Szirmabesenyő⁸⁶ ausgegraben, diese waren ebenfalls im Freien angeordnet.

Ähnlich wie bei anderen Siedlungen der Römerzeit kamen auch in Miskolc-Szirma zahlreiche Gruben ans Tageslicht. Wahrscheinlich ist ein Teil von diesen als Abfallgrube, ein anderer Teil als Lebensmittellager oder zu anderen wirtschaftlichen Zwecken, eventuell zum Gewinnen von Lehm, verwendet worden.

Die aufgeschlossene Siedlung von Miskolc-Szirma könnte der Rand einer größeren Siedlung sein, deren sich auf der Spitze des Hügels befindlichen Teil der Sajó schon vernichtet hat. Damit kann erklärt werden, warum die Zahl der Häuser so gering ist, warum die Siedlung zum großen Teil von Gruben gebildet wird und vielleicht aus das, daß die verschiedenen Objekte keine bestimmte Anordnung, kein System bilden.

Aus den kleinen Maßen der Häuser kann darauf gefolgert werden, daß diese nicht von großen, sondern von Familien mit kleiner Personenzahl bewohnt wurden, wie auch die Siedlung von Szirmabesenyő und das konnte auch bei den Siedlungen der Przeworsk-Kultur in Polen beobachtet werden.⁹⁰ Die Bewohner unserer Siedlung beschäftigten sich auch mit Tierhaltung und Ackerbau, was durch das tierische Knochenmaterial, weiterhin durch die Pflugschar und durch die zum Mahlen der Körner dienenden Mahlsteine bewiesen wird. Dieser Pflugschar-Typ könnte auf mehrfach bearbeiteten Flächen angewandt worden sein, damit konnte die Erde besser, tiefer bearbeitet werden.⁹¹ Die große Menge Eisenschlacke beweist, daß in der Siedlung oder in deren unmittelbarer Nähe Eisen erschmolzen wurde. Die in den Häusern befindlichen Arbeitsgruben dienten für alltägliche Arbeitszwecke. Die Spinnwirtel und Spulenringe sind Beweise für das Spinnen und Weben. Auf die Handelsbeziehungen weist die pannonische und Blažice-Keramik hin.

Grund der Aufgabe der Siedlung kann die Erschöpfung der für die landwirtschaftliche Produktion genutzten Flächen oder das Hochwasser des Sajó sein. Die Wahrnehmungen bei der Ausgrabung lassen nicht auf ein plötzliches Verlassen der Anlage schliessen.

Die Siedlung Miskolc-Szirma können wir auf die erste Hälfte des 2. Jahrhunderts bis Mitte des 3. Jahrhunderts u. Z. datieren, also nach Eggers absoluter Chronologie erste Hälfte B_2 – erste Hälfte C_1 und C_2 , nach der Zeitordnung von Godlowski auf den Abschnitt Ende B_2 – B_3 / C_1 – C_{1ab} , nach der Einteilung von Kolnik auf das Zeitalter B_{2bc} – B_2C_1 – C_{1ab} .⁹² Aus der früheren Periode der Siedlung stammen die Funde keltischen und dakischen Charakters, die Zeit der Aufgabe der Siedlung kann mit der auf das erste Drittel des 3. Jahrhunderts datierbaren Terra sigillata bestimmt werden. Die verhältnismäßig gering vorkommende graue auf der Töpferscheibe hergestellte, geglättete und gestempelte Keramik zeigt, daß diese Siedlung in der Blütezeit der Blažice-Werkstatt schon nicht mehr bestand. Das Fundmaterial nicht lokalen Ursprungs schließt sich an das Venkmalmaterial der Przeworsk-Kultur des 1.–3. Jahrhunderts an und die Siedlungsfunde unterstreicht auch, daß die Fundstelle in den Kreis der Przeworsk-Kultur der Wandalen einzuordnen ist. Darum wird die Siedlung von Miskolc-Szirma gemeinsam mit den Siedlungen von Sajókeresztúr, Szirmabesenyő und wahrscheinlich auch mit mehreren anderen nordungarischen Fundstätten, die östlich des Gebietes von Nőgrád liegen, vor den sich nach den Markomannen-Kriegen ansiedelnden Wandalen, von aus der heutigen südöstlichen Slowakei kommenden kleineren Volksgruppen geschaffen worden sein. Die slowakische Forschung rechnet mit dem Einzug der Bevölkerung aus nordöstlicher Richtung nach der Ostslowakei mit der Zeit ab 70–80 u. Z., ab der Jahrhundertwende des 1. – 2. Jahrhunderts.⁹³ Die im Fundmaterial zu bemerkende Keramik quadischen bzw. westgermanischen Charakters beweist die Nachbarschaft der Quaden, die Kontakte zu ihnen.

Katalin K. Végh

ÚJABB ADATOK A RÓMAI ÉS HUN KORI VISELETHEZ

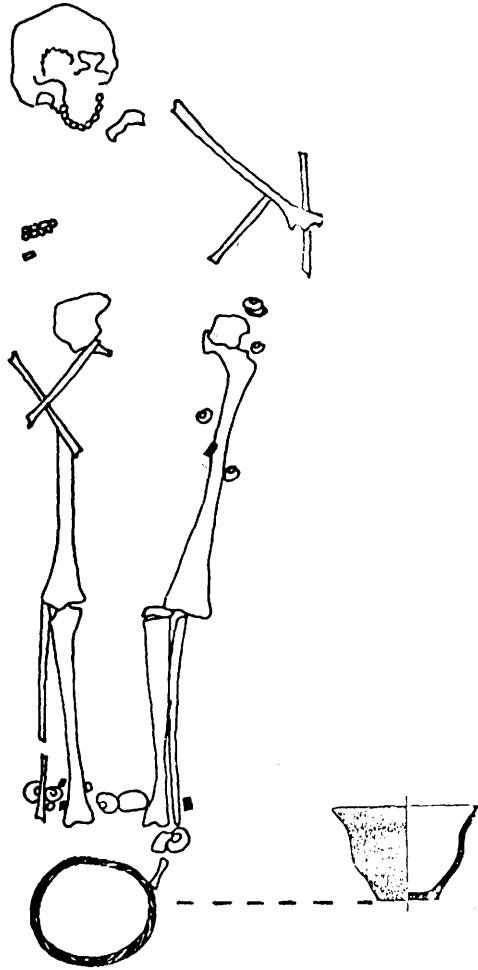
LOVÁSZ EMESE

A bodrogközi *Tiszakarád* község *Inasa* nevű határrészében egy V. századi temető feltárását végeztük 1981 és 1983 között. A temető nagy része, mint ebben a korszakban általában, bolygatott volt. Ritka esetben akadtunk érintetlen sírra. Több szerencsével tártuk fel a részlegesen bolygatottakat. A nemesfém, arany és ezüst után kutató rablók a számukra értéktelen gyöngyöket, övcsatokat, a már bizonyára enyészetnek indult fegyvereket (lándzsákat, pajzsokat) agyagedényeket félrelökve, eredeti helyéről ki-mozdítva ugyan, mégiscsak meghagyták számunkra.

Deréktól lefelé nem dúlták fel a sírokat, nagyon jól tudván, hogy hol, és mit keressenek. Így maradhatott érintetlenül a 20. számú sír halottjának lábánál lévő edény, a bokákat körülvevő egy-egy gyöngyfűzér, és éppen csak érintette a rablók ásója a derék ruhadíszait. Egy bronzkarika többé-kevésbé eredeti helyén, a sírba helyezéskor részben a test alá került gyöngyűzős kiegészítő darab pedig, a medence és a combesont védelmében, a gyöngyök felvarrásának rendjét is megőrizve maradt meg.

20. sír: 65 cm mélyen fekvő, részlegesen bolygatott csontváz. Sírfolt vagy rablógödör nem látszott. A koponya balra fordulva, az öreglyukkal fölfelé feküdt. Elmozdultak helyükről a fel- és alkarcsontok is. A bal medence és a combesont kb. 5 cm-rel balra tolva feküdt. *Tájékozás:* D-É. *Neme:* nő.

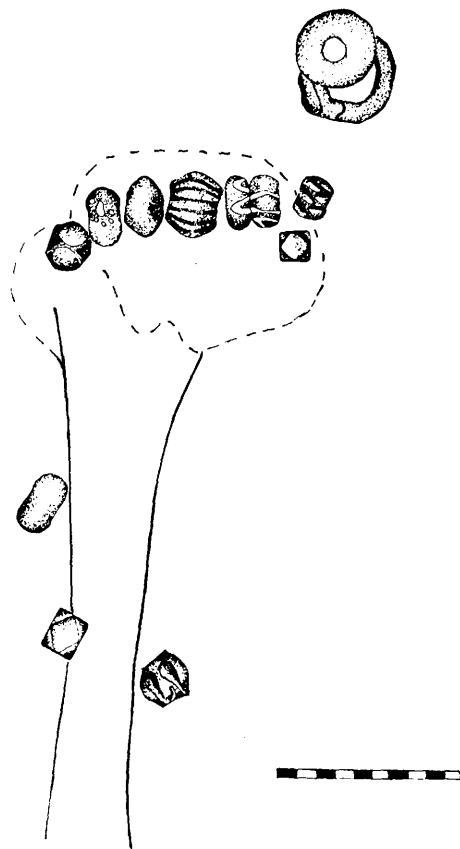
Mellékletek: A jobb felkar helyén, szorosan egymás alatt, két sorban került elő 10 db gyöngyszem. Apró, sötétkék, sokszög (12) alakra csiszolt üvegyöngyök. Átm.: 0,5 cm. Egy hasáb alakú, rossz megtartású borostyán a fölszedéskor szétmállott. A bal alkar és a medence között: kerek, lapos bronzkarika. Átm.: 2,6 cm. Fölötte, hozzátapadva, tejszínű, lapított gömb alakú kalcedongyöngy. Átm.: 2,3 cm, h.: 1,3 cm. A medencelapát alatt, vízszintes sort alkotva: vízzöld, áttetsző üvegyöngy. Eredetileg sokszög alakra csiszolták, már erősen töredezetten kerülhetett a sírba. Átm.: 1 cm. Fekete, lapított gömb alakú üvegpaszta, fehér és sötétkék, kisebb és nagyobb, kör alakú berakással díszítve. Átm.: 1,6 cm. Fekete, lapított gömb alakú, díszítetlen üvegpaszta. Átm.: 1,5 cm. Élénk kék színű, sűrűn bordázott, gömb alakú pasztagyöngy. Átm.: 1,9 cm, h.: 1,5 cm. Fekete, lapított gömb alakú, kettős pasztagyöngy. Fehér, zezug vonal alakú berakással díszített. Átm.: 1,4 cm, h.: 1,5 cm. Fekete, lapított gömb alakú üvegpaszta. Fehér, zezug vonal alakú inkrusztációval díszített, utóbbinak itt-ott már csak nyomai látszanak. Átm.: 0,9 cm. Sötétkék, áttetsző, pohéder alakra csiszolt üvegyöngy. Átm.: 0,8 cm, h.: 0,7 cm. Sötétkék, lapított gömb alakú, díszítetlen üvegyöngy. Átm.: 1,6 cm. Hasáb alakú, sokszögre csiszolt karneol. Átm.: 0,8 cm, h.: 1 cm. Fekete, csepp alakú üvegpasztagyöngy. Az ugyancsak csepp alakú berakásoknak csak a bevésített helyei látszanak. Átm.: 1,4 cm, h.: 1,5 cm. A gyöngyök furatméretei, a karneol, és a hasábos, sokszög alakra csiszolt kék üvegyöngy kivételével nagyjából azonosak voltak. A bronzkarika, és a legalsó gyöngyszem közti távolság 18 cm volt. A bal boka körül, részben a sarokcsont alatt helyezkedtek el a következő gyöngyök: tojásdad alakú, tejszínű kalcedon, sötétkék foltokkal. Átm.: 2,5 cm h.: 3,6 cm. Tojásdad alakú, sárgás színű,erezett kalcedon. Átm.: 2,5 cm, h.: 3 cm. Lapos, kerek, tejszínű kalcedon. Átm.: 2,6 cm, h.: 2,6 cm. Sokszög alakra csiszolt karneolgyöngy, 6 db. Átm.: 0,8–1,3 cm. A jobb boka körül, részben a síp- és szárcsapcsont közé eszúszva heverték a következő darabok: tejszínű, lapított gömb alakú kalcedon. Átm.:

1. kép. Tizsakarád-Inasa, 20. számú sír

2,3 cm, h.: 1,7 cm. Füstszínű, lapos, kerek kalcedon. Egyik oldalán, a szélén, körben retusnyomok látszanak. Átm.: 1,9 cm, h.: 0,7 cm. Tejszínű, henger alakú, egyik oldalán sárga foltos kalcedon. Furatának iránya ferde: egyik felén jól látszik a kör alakú kezdés, melyet felezve indítottak egy újabb furatot. A gyöngy falvastagsága itt mindössze 0,2 cm maradt, a vékony fal végig is repedt. Átm.: 1,7 cm, h.: 1,3 cm. Tejszínű, apró, lapított gömb alakú kalcedon. Átm.: 1,2 cm, h.: 0,7 cm. Apró, lapított gömb alakú hegyikristálygyöngy. Átm.: 1,2 cm, h.: 0,4–0,7 cm. Hasáb alakú, borostyángyöngy. Átm.: 0,8 cm, h.: 1,2 cm. Hasáb alakú karneolgyöngy. Átm.: 0,9 cm, h.: 1,1 cm. Leccsízolt sarkú hasáb alakú karneolgyöngy, 8 db. Átm.: 0,8, h.: 0,9; átm.: 0,8, h.: 1,1; átm.: 0,7, h.: 1,1; átm.: 0,6, h.: 1,1; átm.: 0,7, h.: 0,9; átm.: 0,8, h.: 0,8 cm. Hasáb alakú, élénk zöld üvegyöngy. Átm.: 0,5 cm, h.: 0,5 cm. Lábfejei előtt, középen, egy barnásvörös színű, jól iszapolt anyagú, enyhén kihajló, duzzadt peremű, korongolt tál feküdt. Szá.: 17 cm. M.: 11 cm. Fá.: 6,5 cm (1. kép).

A nyak táján is előkerült néhány gyöngyszem. Három db lapított gömb alakú, fekete pasztagyöngy, fehér, zegzug vonal alakú inkrusztációval, három hasáb alakú, kék üvegyöngy, két pici, négyszögletes kék üvegyöngy, négy db sokszög alakra csiszolt, lapos karneolgyöngy. Ezek lehet-

2. kép. Tiszakarád–Inasa, 20. számú sír.
A gyöngyök elhelyezkedése a medence alatt

tek nyaklánc részei, de a jobb felkar helyén előkerült, szögletesre csiszolt sötétkék gyöngyökkel együtt a nyak körüli, felvarrt ruhadísz darabjai is.

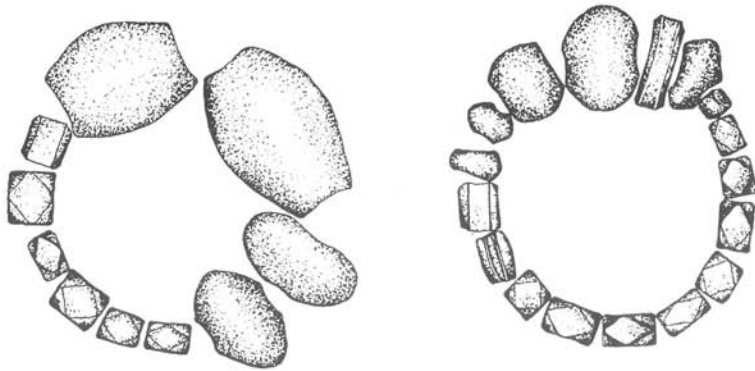
A részlegesen feldúlt sírban fibulát, övesatot nem találtunk. Ha volt is, elvitték a sírablók.

A derék táján előkerült bronzkarika belső átmérője mindössze 1,7 cm volt. Csak nagyon keskeny textilesíkot lehetett átfűzni rajta, „gyömöszölés” nélkül. A karika mellett és közelében talált gyöngyök elhelyezkedése alapján pedig arra kell gondolnunk, hogy ezek nem a lecsúngó öv felvarrt díszei voltak. Sajnos, a sírablás során a bal combsont sem maradt eredeti helyén, mintegy 5 cm-t mozdult el balra, három szem gyönggyel együtt. Ez utóbbiak így kerülhettek messzebb a medence és a combsont felső része alatt, eredeti helyén lévő, többi gyöngyszemtől (2. kép).

A vízszintesen felvarrt gyöngydísz rejtélyére a Tiszadob-sziget lelőhelyen előkerült 19. számú, gazdag, hun kori női sír leleteinek közlése derített fényt.¹ Ugyancsak hat gyöngyszem alkotta itt is a deréktájon, vízszintesen felvarrt sort: egy sűrűn barázdált üvegyöngy, két lapos, borostyán karika, és három inkrusztált üvegpasztá, köztük az egyik kettős gyöngy, mint a tiszakarádi 20. sír gyöngye.² A tiszadobi előkelő nő ruháját

1. Istvánovits E., 1986. 1394–96.

2. Istvánovits E., 1986. 1395. 2. kép.

3. kép. Tiszakarád–Inasa, 20. számú sír.
A bokák körüli gyöngyök

a bal vállán és a mell fölött egy-egy ezüstfibula fogta össze, egy harmadik, ezüst kapcsolótű pedig valószínűleg a felsőruhát, köpenyt rögzítette a jobb vállán. A bolygatatlan sírból előkerült a bőrvő díszes csatja is. Az övre erősítették rá a gyöngydíszes tarsolyt, és mellőle függött bal oldalt egy fanyelű, bőrtokos kés is.³

A csuklóin talált gyöngykarpercecek, vagy felvarrt díszek felidézik a tiszakarádi 20. sír halotti ruhájának szín- és formavilágát: lapos, sokszög alakra csiszolt karneolok, kék és zöld, szögletesen csiszolt üvegyöngyök ékesítették öltözéküket. A tiszadobi temetőt is majdnem teljesen kifosztották. A ritka szerencsével, vagy a sírrablók sietsége, figyelmetlensége révén épségben maradt 19. számú sír leletei alapján következtethetünk a tiszakarádi 20. számú sír esetleges gazdagságára.

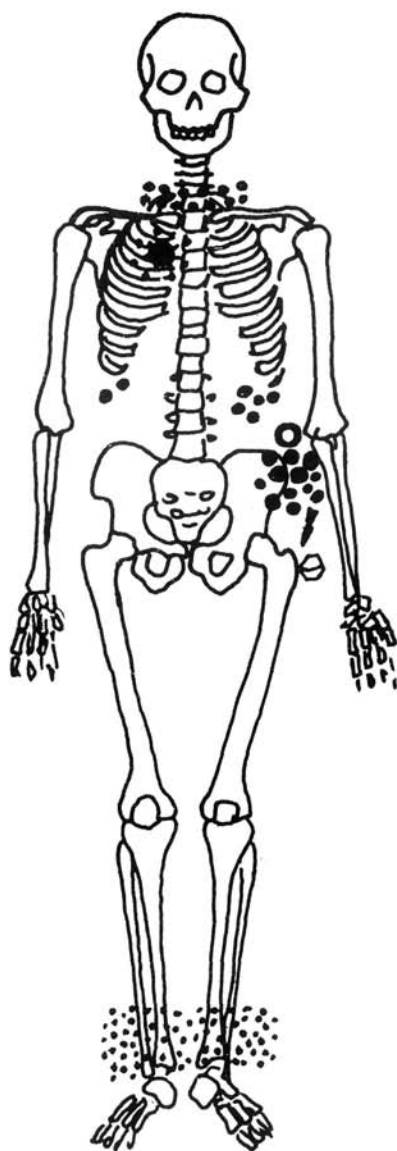
Mindkét sírban megvoltak a bokákat körülvevő, nagyméretű gyöngyök is (3. kép), melyek ruhadarabhoz való kötése ugyancsak problémát jelent. Nem szólunk most arról, hogy a gyöngyök viselése nem lehetett egyszerű dolog. A nagy, hordó alakú kalcedonok minden bizonnyal zavarták viselőjét járás közben, az ugyancsak nagyméretű kalciumgyöngyök összeütödvé szét is törhettek. Mindezt a divat kedvéért elviselhető kényelmetlenségnek foghatták fel. A bokákat körülvevő gyöngyök azonban felülve olyan szűk fűzért adnak, és felvarrva is csak szorosan egymás mellett mutattak szépen, hogy ilyen szűk bokájú nadrágba nem lehetett belebújni. Vagy oldalt, esetleg hátul fel kellett hasítani a gyöngyökkel beszűkített szárú nadrágot, ebben az esetben a hasítékot szalagokkal fogták össze. Elképzelhető az is, hogy a bő nadrágszárát olyan textilszalaggal kötötték össze, melyre középen felvarrták a gyöngyöket, és a szabadon maradt szalagvégeket kötötték össze hátul. Amennyiben a gyöngyök puha szárú csizmát díszítettek, hasonló megoldáson gondolkozhatunk.

A szarmata sírokban gyakori, 6–700 szemű gyöngy a lábszárak, bokák körül szintén nem mindig szoknya szegélydísz. A kérdéssel foglalkozva Vaday A. jegyezte meg, hogy az Endrőd–Szujojéreszten előkerült 27. számú sírban, a lábszárakat körülvevő gyöngysáv, mivel 35 cm szélességben látszott, és oldalt nem szakadt meg, 80–85 cm szoknyabősséget, illetve „szükséget” jelentene. Ilyen szűk ruhadarabban sem lehetett járni.⁴ Megemlíti az endrődi 93. számú sírt, ahol a nyitottabb lábhelyzet miatt a gyöngy-sáv nadrágszár díszje lehetett.⁵ A legegyszerűbb lábhelyzettel a tirsori temető 200.

3. Istvánovits E., 1986, 1396. Rekonstrukciós rajz.

4. H. Vaday A., 1983, 112.

5. H. Vaday A., 1983, 19. kép.

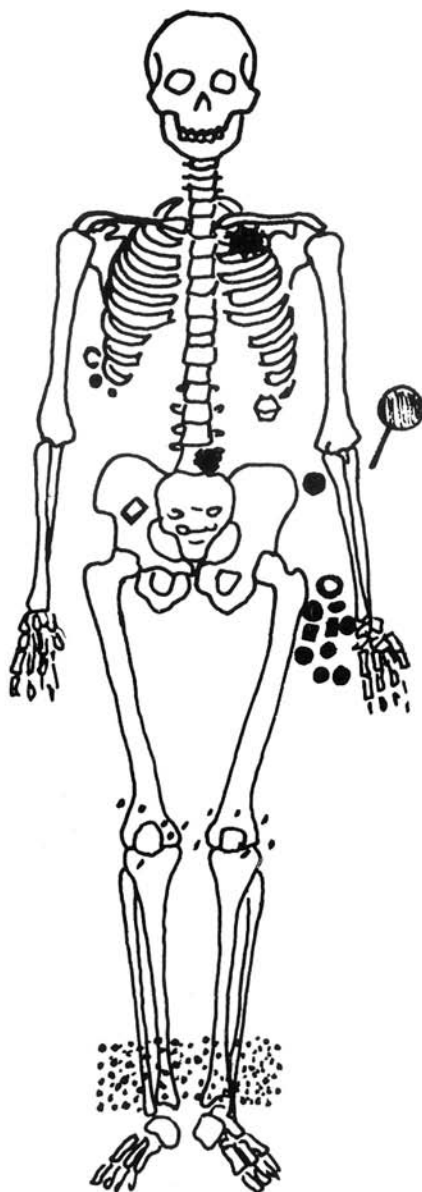

4. kép. Hódmezővásárhely–Fehértó, 3. számú sír.
Rekonstrukciós rajz

sírnál találkoztunk, itt felhúzott térdel feküdt a halott, a bokák és a sarokcsontok körül pedig sok apró, kerek üvegyöngy hevert.⁶

A tiszakarádi és a tiszadobi, egymáshoz helyben és időben is közelálló leletek kapcsán, mivel egyikükben előfordult a bronz övkarika is, szeretnénk hozzászólni az ún. bronzkarikás, gyöngyös övek kérdéséhez. Az utóbbi években két kísérlet is szüle-

6. Diaconu, Gh. pl. XII.

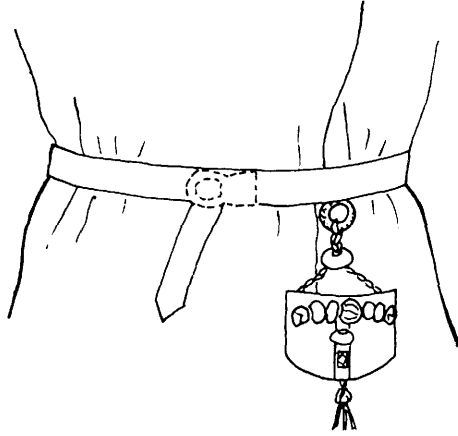

5. kép. Hódmezővásárhely–Fehértó, 7. számú sír.
Rekonstrukciós rajz

tett a szarmata viselet, pontosabban a bronzkarikás, gyöngyös övek rekonstruálására.⁷ A szeged-csongrádi úton feltárt szarmata temető négy, kitűnően feltárt és dokumentált sírját használta fel Vörös G. az övrekonstrucióhoz.⁸ Ezek mindegyikében megvolt bal

7. Vörös G., 1981. H. Vaday A., 1983.

8. Vörös G., 1981. 14., 19., 24., 25. számú sírok.

6. kép. Tiszakarád–Inasa, 20. számú sír.
A gyöngyös tarsoly

oldalt, a medence táján a zárt, öntött bronzkarika, alatta pedig általában a combcsont feléig nagy mennyiségű, változatos méretű és típusú gyöngyszem került elő. Ami számunkra feltűnő, az a gyöngyszáv kiterjedése: egyedül a 25. számú sír esetében húzódott a gyöngyözés majdnem a térd vonaláig. A gyöngyszemek között apró tárgyak, bronz csengő is voltak: (14., 19. sírok)⁹ vaskés (ugyancsak 14., 19. sírok)¹⁰ festékes szelence és kis, bronz, madár alakú csüngő.¹¹ A 14. számú sírban, a csontváz térdei között egy átlukasztott bronz hengerecske feküdt, valószínűleg tűtartó volt. Hasonló, összehajlított bronzlemezt használtak tűtartóként, és temették el a halottal a tirsori temető 239. sírjába.¹² Itt a combcsontok között került elő, benne a vastű maradványaival. A szeged-csongrádi út 14. számú sírt a bal medence táján állatjárás bolygatta. A bronzkarika a combcsontok közé került, néhány nagyobb gyöngy a jobb medencelapátra, de a combcsontok felétől lejjebb az állatjárás sem vitte le a gyöngyöket. Legtávolabbra, a térdek közé került le a kis bronz tűtartó. Még erősebben bolygatta állatjárás a 24. számú sírt, a váz bal oldalán a mellkastól egészen a lábujjcsontokig. Figyelemre méltónak tartjuk azonban, hogy az állatjárás szétszórta ugyan a gyöngyöket és az apró tárgyakat (bronz- és csonttégelyt, két bronzcsengőt)¹³, de a térdek vonalánál lejjebb itt sem került elő gyöngyszem.

Az övrekonstruáció céljára legjobban a szeged-csongrádi út 25. számú sír felelt meg. Az itt előkerült, és az előkerülés során dokumentált gyöngyök helyzetét elemezve adta Vörös G. a következő megoldást: a keskeny textilszalag egyik végét áthajtották a karikán, és az anyagot levarrták. Az öv másik végét hurkolták át és csomózták meg minden le- és fölvételkor. A bronzkarikák közepén még három szál lógott volna le, és ezen helyezkedtek el a gyöngyök, valamint a „szokatlanul nagyméretű” bronzcsengő is.¹⁴

9. Vörös G., 1981. 2. kép, 4. kép, 10. kép 4–5.

10. Vörös G., 1981. 2. kép, 10. kép 2., 5.

11. H. Vaday A., 1983. 5. kép, 7., 2–3.

12. Diaconu, Gh. pl. CXXIV.

13. Vörös G., 1981. 5. kép, 10. kép 8–9., 11. kép 5.

14. Vörös G., 1981. 9. kép.

E megoldás problémáira *H. Vaday A.* hívta fel a figyelmet. Érveivel egyetérthetünk: elképzelhetetlen a különböző furatmretű gyöngyök egyazon, vékony szála való felfűzése, mely szálon, ill. szálaikon még nagyméretű, nehéz gyöngyszemek is függenek, sőt az egyik szálon a „különösen” nagyméretű csengő.¹⁵

Az Endröd–Szujojéreszten feltárt 27. számú sír, és a szeged-csongrádi út 25. számú sír gyöngyeit újra vizsgálva *Vaday A.* új megoldást javasolt. E megoldás szerint a textilöv mindkét végét ráhurkolták a bronzkarikára, de az egyik csomó állandó volt. A lecsüngő övvéget varrták ki gazdagon gyöngyökkel, és a csomót természetesen többé kioldani nem lehetett. A karika átmérőjén kívül 3,8–4 cm volt, belül csak 2,8 cm. A gyöngykészlet elhelyezkedése alapján *Vaday A.* úgy véli, hogy a lecsüngő szalag a végén – a gyöngyök előkerülése alapján – még szélesebb volt: akár 9 cm is lehetett. Feltételezi továbbá, hogy nagyobb gyöngyök azért kerültek elő egy csomóban az Endröd–Szujojéreszt 27. számú, és a szeged-csongrádi út 25. számú sírban is, mert a sírba helyezéskor a gyöngyözött szalag ráncot vetett, és a textil szétmállásakor a nagyobb gyöngyök egymásra nyomódtak. Szalagra felvarrt gyöngyök segítségével kísérletet is végzett, és megállapította, hogy a szalagot leejtve minden esetben jelentkezett a gyöngycsík alatt a vetődés.¹⁶ Véleménye szerint felvarrták az övre a kis, madár alakú bronzcsüngőt, a bronzcsengőt, és a festékes szelencét is, bár ez utóbbi külön felfüggesztését is elképzelhetőnek tartja.¹⁷

A rekonstrukciót és a gyöngyözött szalaggal végzett kísérletet logikusnak tartjuk. Végiglapozva azonban a fentebb említett, valamint más, bronzkarikás övet tartalmazó sírok rajzait, illetve leírását, nem tudunk szabadulni a gondolattól: miért úgy gyűrődött meg minden esetben a majdnem bokáig érő gyöngyhímzéses öv, hogy a combcsontok felétől lejjebb, de a térdek vonalánál lejjebb semmiképpen nem találtunk gyöngyszemmet. Sok esetben koporsóba helyezték a halottat. Miért nem simították el ekkor sem az övet? Olyan nagyot nem zökkenhetett a koporsó sem minden egyes esetben, hogy az övszalag is felgyűrődjön.

A régebbi feltárások jelentős leleteiről jobb esetben, sírrajzok helyett legalább használható leírásokkal rendelkezünk. Így rekonstruálhatjuk pl. a Hódmezővásárhely–Fehértón kiásott 3. és 7. számú sírokat. Egyértelműen határozta meg az ásató a gyöngyök helyét: a 3. számú sír esetében a bal könyöknél lévő bronzkarika alatt „egy halomban”, a 7. számú sírnál pedig a bal csuklónál lévő bronzkarika mellett „ugyanitt, egymás mellett”.¹⁸

Hódmezővásárhely–Fehértó, 3. számú sír: 40 szem színes üveg és pasztagyöngy a nyak körül. Korongfibula a jobb kulcsosont alatt, körülötte hét szem gyöngy. A fibula peremén lévő kis, kiugró tagokra lehettek felerősítve. Két szem gyöngy volt a jobb oldali bordák alatt, öt szem a bal oldalon, ugyancsak a bordák alatt. Kb. 600 szem üvegyöngy vette körül a két bokát.

A bal könyök alatt 3,8 cm átmérőjű, zárt bronzkarika hevert. Alatta egy halomban: öt gömbölyű kalcedongyöngy, három gömbölyű, vörös pasztagyöngy, két nagyobb, vörös pasztagyöngy, egy kisebb, gömbölyű, fehér paszta és egy gömbölyű, zöld üvegyöngy.¹⁹ A gyöngyök között volt egy bronzcsengő is, és egy vaskés töredéke (4. kép).

Hódmezővásárhely–Fehértó, 7. számú sír: Korongfibula a bal kulcsosont alatt. Nyitott bronzkarika a jobb felkar és a bordák között. Ez alatt két gyöngy: egy kalcedon, és egy kék üveg. Szögletes vascsat maradványai a jobb medencén. Nyeles bronztűkör a bal könyöknél, kívül. Kettős csonkakúp alakú orsógomb a bal bordáknál. Gömbölyű, fehér kögyöngy a bal alkaron belül. Gömbölyű, kék üvegyöngy, és kisebb, lecsiszolt sarkú hasáb alakú vörös pasztagyöngy, a

15. *H. Vaday A.*, 1983, 107.

16. *H. Vaday A.*, 1983, 23. kép.

17. *H. Vaday A.*, 1983, 5. kép 2–3., 4., 6., 7.

18. *Párducz M.*, 1946–48, 283–290.

19. *Párducz M.*, 1946–48, XL, t. 1., 2., XXXIX, t. 23., 20.

gerine alatt. A térdek körül lecsiszolt sarkú hasáb formájú kék üveg, vörös és fehér pasztagyöngyök, rombuszforma borostyánok. A bokák körül kb. 700 szem gyöngy. Bronzkarika a bal csuklón belül, átmérője 3,7 cm, ugyanitt, egymás mellett a következő gyöngyök: lapos, kerek kalcedon, átm.: 4 cm; lapos, kerek, hullámvonal berakású kék üveg; két db lecsiszolt sarkú hasáb formájú, nagy kalciumgyöngy; egy gömbformájú, zöld üvegyöngy; egy gömbformájú, fehér üvegyöngy; egy gömbformájú, kék üvegyöngy; egy szürkés színű, gömbölyű, inkruztált gyöngy. Közöttük töredékes vaskés hevert (5. kép).²⁰

Mindkét sírban feltűnően „egy kupacban” heverték a gyöngyök. Arról nincs adatunk, hogy milyen sort alkothattak. Hasonló gyöngykészlet került elő a következő sírokban:

Tápiószele, 53. számú sír. A csontváz alatt, az alsó bordák táján nagyobb, zárt bronzkarika feküdt (hogy melyik oldalon, nem tudjuk). Ugyanitt „gyöngysor”: nagyobb, ovális borostyán; két kisebb, lapos, korong alakú borostyán; két nagyobb fekete borostyán (?); két hengeres, függőlegesen bordázott, kék üvegyöngy; öt nagyobb, gömbölyű, zöld üvegyöngy, sárga és fehér pontberakással; egy hengeres csontgyöngy. Egy csengő is volt a sírban, itt a jobb mellen került elő.²¹

Övcsatot, vagy övkarikát nem tartalmazó sírokban is előfordulnak hasonló gyöngykészletek: *Malajdok–A temető, 47. sír.* A gyermekváz bal kezénél kerültek elő a gyöngyök: egy nagy, kerek borostyán; egy csontkakúp alakú borostyán; egy lapos, kerek borostyán; egy kettős csontkakúp alakú, zöld üvegyöngy; egy nagyobb, gömbölyű, zöld üvegyöngy; egy hullámvonalas betétű, gömbölyű üvegyöngy; egy gömbölyű, kék üvegyöngy; egy nagyobb, hengeres, zöld üvegyöngy.²²

Malajdok–A temető, 52. számú sír. A medence alatt kerültek elő a gyöngyök: egy nagy, kerek kalcedon; egy nagy, hordó formájú kalcedon; hat db lapos borostyán; egy barázdált, kék üvegyöngy; egy barázdált, zöld üvegyöngy; két lapos, kerek, zöld üvegyöngy; két fekete pasztagyöngy, fehér és vörös, hullámvonalas berakással; egy barázdált mészyöngy; két kis, gömbölyű karnacolgyöngy.²³

Kiszombor–B temető, 56. sír. Itt a medencében megvolt a nagyobb, zárt bronzkarika. Alatta a gyöngyök: négy gömbformájú kalcedon; kilenc gömbformájú kalcium; két, henger formájú kalcium; egy gömbformájú, kék üvegyöngy.²⁴

A régébbi közlések alapján feltételezhető, hogy a „bal csukló környékén”, illetve pontosabb megjelölés nélkül leírt gyöngykupacok ugyancsak gyöngyös öv, vagy tarsoly díszei lehettek.

„Bal csuklón” megjelöléssel írta le Párducz M. a Szentés–Sárgapart, Újtelep lelőhelyen előkerült temető 35. számú sírjának gyöngyeit: 13 darab lecsiszolt sarkú hasáb formájú karneol; egy ugyanilyen, kék üvegyöngy; négy lapos, kerek borostyán; egy hosszúkás pasztagyöngy; két nagyobb, gömbölyű fehér pasztagyöngy; egy nagy, gömbölyű, kék üvegyöngy; két, dinnyemag formájú fehér üvegyöngy; egy lapos, kerek, kék üvegyöngy és 16 darab hordó formájú kalciumgyöngy.²⁵

Ugyancsak a bal csukló mellett feküdt, kívül, egy felcsavart végű bronzkarikára akasztott nagy *Cypraea* kagyló, belül pedig egy bronzcsengő. Ugyanott egy felfüggeszthető kis bronz kést is találtak, rátapadt, rozsdás fonalaradványokkal.²⁶ A sok, nagy gyöngy, a felvarrt kagyló, csengő, mindez a bal csuklón, illetve ruhaujjon bizarr látványt nyújtott volna. Egy részüket a díszeknek könnyen elképzelhetjük, gyöngyös tarsoly díszeként, bár bronzkarikát itt nem említ a leírás. Az egész temető anyagára jellemző a sok gyöngy nyakon, ruhaujjakon, bokákon. Övcsat vagy övkarika nem szerepel a leletanyagban.

Vannak esetek, amikor a csontvázról, a leletek elhelyezkedéséről semmilyen adatunk nincs, a mellékletek viszont önmagukért beszélnek.

Bajmok, 13. számú sír mellékletei. 3,5 cm átmérőjű bronzkarika; egy hordó formájú kalciumgyöngy; kilenc gömbölyű kalcedongyöngy és két kerek, lapos, zöld üvegyöngy.²⁷

20. Párducz M., 1946–48. XLII. t. 8. a), b), XLII. t. 7., 5–6., 1. a), b), 2., 4., XLII. t. 2–3., 5., 9., XLIII. t. 1., 6., 7., XLII. t. 3., 4.

21. Párducz M., 1950. 68–71. XIV. t. 1. kép 4.

22. Párducz M.–Korek J., 1946–48. 291–299. LIX. t. 1.

23. Párducz M.–Korek J., 1946–48. LX. t. 1.

24. Párducz M., 1950. III. XXXIII. t. 1., 5–8., 3–4., 9–13., 15–20.

25. Párducz M., 1950. III. 10. XXII. t. 14–15.

26. Párducz M., 1950. III., XXII. t. 11., XXIII. t. 6., XXIII. t. 3.

27. Párducz M., 1950. III. 32.

A legújabb leletek sem mindig szolgáltatnak jól használható adatokat. A veresegyházi postaépület mellett, árokásás során került elő egy gazdag szarmata leánykasír. A leletek végül eljutottak az illetékes helyre, de sírban való elhelyezkedésükről csak a munkások utólagos elmondásából tudunk meg valamit.²⁸ Ebben a sírban is megvolt a textilövet összefogó, vagy tarsolyfüggesztő bronzkarika, és a gyöngyök: három, lapított gömb alakú, füstszínű kalcedon, és három, nagy, hordó alakú kalciumgyöngy. Néhány gyöngyszem a találók elmondása szerint elporlott. A gyöngyök állítólag a test középvoalában feküdtek.

Az általunk kiragadott példák tág tér és időhatárok között mozognak. Szarmata, hun kori és gepida sírokból került elő a gyöngyös viselet számtalan variációs lehetősége. Egyes bronzkarikás sírokból, esetleg karika nélkül is, elképzelhetőnek tartjuk a tiszakarádi és a tiszakarádi gyöngyös tarsolyokhoz hasonló darabok meglétét, különösen, ahol a gyöngykészlet összetétele is megengedi a feltételezést. Ez is egy megoldás lehet a többnyire egy kupacban előkerülő, vízszintes felvarrásra is következtetni engedő, nagyméretű gyöngyök által felvetett kérdésre.

Férfisírokból bizonyítható a tarsoly megléte. *Hódmezővásárhely–Fehértón, a 9. számú sírban*, a bal combcsont forgója fölött nagyméretű gömbölyű kalciumgyöngy került elő. Ugyanitt feküdt keresztben a combcsonton egy vaskés, felette vasár.²⁹ Az egyetlen szem gyöngy tarsolyzáróként szolgálhatott. A 11. számú sírban biztosan tarsolyban voltak a következő tárgyak: Hadrianus ezüstérme, csiholóvas, ár, kovakő. Mellettük itt is vaskés hevert.³⁰

Az *Ernöháza–Pepe* földön előkerült 3. számú sírban a bal medencerész fölött zöldes, kékes színben játszó, gömbölyű üveggyöngyök voltak. Tarsolyzáró gyöngyként értelmezhetjük ezeket is.³¹ Az 5. számú sír csontvázának bal alkarja és a test között gömbölyű kalcedongyöngyöt találtak, és egy sötéten csillogó, nagyobb gyöngyszemet.³²

A tiszakarádi 20. számú sír alapján a következőképpen képzeljük el a gyöngydíszes tarsolyt: a kis, keskeny bronzkarika a tarsoly függesztőkarikája lehetett. A kirabolt sírból a díszes övcsatot minden bizonnyal elvitték a sírablók. Sodrott zsinór, vagy bőrszík adhatta a tarsoly felfüggesztését, áthurkolva a bronzkarikán. Közvetlenül a karika alatt helyezkedett el a nagy kalcedongyöngy, alatta, felette esetleg megcsomóztatták a zsinórt vagy bőrszíjat, hogy a gyöngy le ne csússzon. A gyöngynek szíjelosztó szerepe is volt: alatta kétfelé osztódhatott a szík (6. kép).

A gyöngyös övek, illetve gyöngyözött tarsolyok viseletének rekonstruálásához pontosan megfigyelt és dokumentált leletek összevetésére van szükség. A tiszakarádi 20. sírban megfigyelt jelenség közreadásával ezek számát kívántuk gyarapítani.

28. Horváth L., 1985. 175–177., 177. kép.

29. Párducz M., 1946–48. 285. XLV. t. 2., 4., 1.

30. Párducz M., 1946–48. XLV. t. 5–11.

31. Párducz M., 1940. XLIII. t. 4., 9.

32. Párducz M., 1940. XLIV. t. 3., 6.

IRODALOM

Diaconu, Gh.

1983. Tirgsor. Necropola din secolele I-I-IV. e. n. Bucuresti 19.

H. Vaday A.-Szőke B.,

1983. Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén. *ComArchHung.* 79-126.

Istvánovits E.,

1986. Hun kori temető Tiszadobon. *Élet és Tudomány* 44. 1394-96.

Horváth L.,

1985. Egy szarmata leány ékszerei. *Élet és Tudomány* 6. 175-177.

Párducz M.,

1940. Ernőházai jazig leletek. *ArchÉrt.* 3. I. 261-269.

1946-48. Szarmata kori temető Hódmezővásárhely-Fehértón. *ArchÉrt.* 3. 7-8-9. 283-290.

1950. A szarmata kor emlékei Magyarországon. III.

1950. Szarmata sírok Tápiószelén. *ArchÉrt.* 77.

Párducz M.-Korek J.,

1946-48. Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös-szög késő szarmata emlékanyagában. *ArchÉrt.* 3. 291-299.

Vörös G.,

1981. Adatok a szarmata kori női viselethez. *ComArchHung.* 121-134.

NEUERE ANGABEN ÜBER DIE KLEIDUNG DER RÖMER- UND HUNNENZEIT

(Auszug)

In der Zeit zwischen 1981 und 1983 haben wir am Fundort in Tiszakarád-Inasa eine Begräbnisstätte aus dem 5. Jahrhundert aufgeschlossen. In dem einen, zum Teil durchwühlten Frauengrab haben wir unter den Becken- und Schenkelknochen in ursprünglicher Lage die waagrecht aufgenähten Perlen eines Perlen-Beutels gefunden, über dem Becken fanden wir winen Bronzering, welcher der Aufhängungsring des Beutels gewesen sein kann.

Ein ähnlicher Fund ist aus der Fundstätte von Tiszadob-Sziget aus einem reichen Frauengrab der Hunnenzeit hervorgekommen.

In Verbindung mit den aus Bronzeringen bestehenden Gürteln haben wir ähnliche Perlenfunde und die Beschreibungen der Ringe enthaltenden Gräber neuerlich durchgesehen. In den letzten Jahren sind sogar zwei Lösungsversuche für die Rekonstruktion der sogen. Bronzering-Gürtel unternommen worden. Eine vom die Ausgrabung am Grab Nr. 25 an der Straße Szeged-Csongrad durchführenden G. Vörös, der die Perlen und die Bronzeglocke an drei, vom den Textilgürtel haltenden Bronzering Gherabhängenden Fäden anordnete. A. H. Vaday beleuchtete die schwachen Punkte dieser Vorstellung und schlug eine neue Lösung vor: das eine Ende des durch den Bronzering esteckten Textilgürtels wurde reich mit Perlen bestickt, gleichzeitig wurden die Glocken, Hänger und in einigen Fällen auch Farbdosen aufgenäht. Basis seiner Rekonstruktion bildeten die Gräber Nr. 25. der Straße Szeged-Csongrad und Nr. 27. des Kreuzes von Endrőd-Szujó. Er hat auch Versuche mit Hilfe von auf Bändern aufgenähten Perlen durchgeführt, beim Fallenlassen des Bandes stellte er fest, daß das Material beim Benähen mit Perlen in jedem Falle Falten geschlagen hat. Seiner Meinung nach sind die größeren Perlen darum fast immer in einem Haufen zum Vorschein gekommen, weil sich beim Begräbnis der Gürtel so in Falten gelegt hat.

Bei der Prüfung eines Teiles der gleiche Perlenbestände enthaltenden Funde sind wir der Meinung, daß wir nicht in jedem Falle die Tatsache, daß die Perlen nie unter der Knielinie gefunden wurden, mit dem Zerknittern des Gürtels erklären können.

Wir haben die Möglichkeit aufgeworfen, daß in einigen Fällen mit dem Vorhandensein der Perlentasche wie in Tiszadob und in Tizakarád bei Funden von „Perlenhaufen“, die Perlen großen Durchmessers enthalten, gerechnet werden kann.

Emese Lovász

LÍRA ALAKÚ CSATOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

I. Az elmúlt évtized folyamán a Kárpát-medence X–XI. századi leletanyagát tárgyaló dolgozatok lapjain a szerzők mind gyakrabban hivatkoztak egy egyszerű, kisméretű, sokszor igénytelen kidolgozású tárgytypusra. Kétségtelen, hogy a figyelmet *Németh Péter* irányította a líra alakú csatokra, mivel a szabolcsi földvár sáncának átvágásakor napvilágra került kis bronzcsat fontos szerepet kapott az erődítmény építési idejének meghatározásában.¹ Részben a Kárpát-medencében előkerült néhány darab alapján, részint *R. Harhoiu* akkoriban megjelent dolgozata nyomán² a líra alakú csatok használatának időszakát meglehetősen szűk keretek közt húzta meg, a IX–X. század fordulójára, a X. század első harmadára gondolván.

Bakay Kornél hívta fel a figyelmet a Bolsije Tiganiban előkerült példányokhoz való hasonlóságra, a női öv értékes párhuzamait látva bennük. Rámutatott, hogy ez a csattípus a keleti analógiák szerint már a VIII. század végén, IX. század elején megjelent, a X–XI. század folyamán pedig egész Kelet-Európában széles körben elterjedt.³ Hasonlóképpen vélekedett *Fodor István* is, kimutatta, hogy a líra alakú csatokat honfoglaló őseink hagyatékában még a X. század második felében is megtaláljuk.⁴

Legutóbb *Kiss Attila* szentelt nagy figyelmet e bronztárgyaknak, felgyűjtve a Kárpát-medencében található teljes anyagot, valamint számos balkáni, baltikumai és szovjetunióbeli párhuzamot.⁵ Legkorábbi megjelenésüket a volgai bolgárok földjén sejtí, a Kárpát-medencében pedig véleménye szerint a klasszikus honfoglaló leletekkel együtt tűnnek fel.⁶

Amint a fentiekből kitűnik, a líra alakú csatok használatát a honfoglaló magyarok által megszállt területeken a X. századra teszik kutatóink, s funkciójukat övcsatként határozzák meg. A honfoglalás kori leletek kronológiáját áttekintve, napjainkban még meglehetősen sok a bizonytalan pont. Éppen ezért nem lesz talán haszontalan vállalkozás, ha az alábbiakban tüzetes vizsgálat alá vetjük ennek az egyszerű, ám jellegzetes formájú csattípusnak az elterjedési területét, használatának formáit, időtartamát. Az alábbiakban elsősorban a Kárpát-medencében előkerült darabokat kísérjük figyelemmel, de ez a munka természetesen aligha vezetne kielégítő eredményre a külföldi

1. *Németh P.*, 1973. 174–176., 10. kép; *Ua.* A szabolcsi földvár kutatásának hét éve. Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk. *Szombathy V.*, Bp. 1983. 234–258.

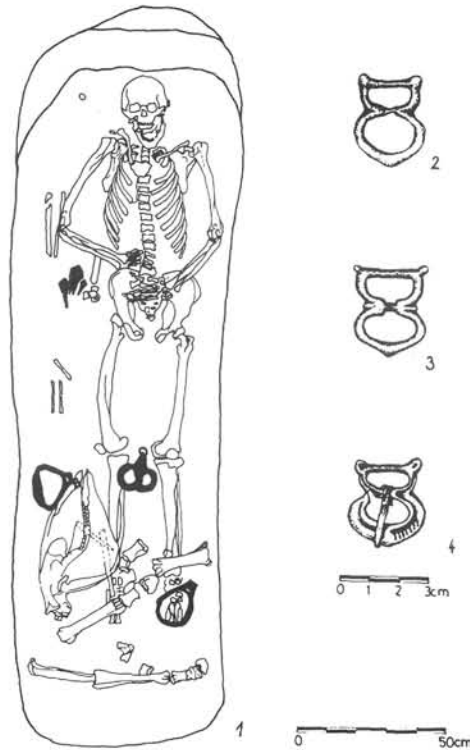
2. *Harhoiu, R.* 1972. 417–425.

3. *Bakay K.*, Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. St. Comit. 6. (1978) 89–90., 148–152., XLI. t. 12., 16.

4. *Fodor I.*, 1981. 152.

5. *Kiss A.*, Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983. 171.

6. i. m. 171.

1. kép. 1. X. századi sír Hódmezővásárhely–Nagyszigetről, a ló orrán líra alakú csattal. Líra alakú csatok: 2. Ároktő–Dongóhalom. 3. Hódmezővásárhely–Nagysziget. 4. Hódmezővásárhely–Gorzsza, Kis Pál-tanya

analógiák áttekintése nélkül. Lengyelország, Csehország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia területén az előkerült leletek lehetőleg teljes összegyűjtésére törekedtem. A Szovjetunió földjén napvilágra került óriási mennyiségű anyag minden darabot magában foglaló felgyűjtése szinte kivihetetlen feladat lenne, ezért az ide vonatkozó adatok elsősorban tájékoztató jellegűek. Ennek ellenére segítségükkel viszonylag jól megrajzolható a líra alakú csatok időbeli és térbeli elterjedése a fent leírt hatalmas területen.

II. Vizsgáljuk meg elsőként azt a kérdést, hogy a honfoglalók felszerelésében milyen funkciót töltött be az a tárgy, amelyet szakirodalmunk líra alakú csatnak nevez. Előjáróban annyit jegyeznék meg, hogy ez a csattípus méreteiben nemcsak a Kárpát-medencében, hanem minden területen, ahol előfordul, nagyfokú hasonlóságot mutat. Átlagos hosszúsága az esetek döntő többségében 2,8–3,0 cm, szélessége pedig 2,3–2,5 cm körül van. Körülbelül 1,5 cm széles szíjat lehetett belé fűzni. Bronzból öntötték, legtöbbször vas, néha bronzpeccokkal.

A magyar szerzők írásaikban vagy nem térnek ki külön e csatok használati formáira, vagy egyértelműen övcsatként írják le őket.⁷ Tegyük hozzá, az esetek döntő többsé-

7. Bakay K., 1978. 148.

2. kép. Hódmezővásárhely–Nagysziget 37. sír, a csat elhelyezkedésének rekonstrukciója

gében joggal. Máiig érvényesek Kiss Lajos szavai, aki a Tiszalök–Kisfástanyán napvilágra került lelet kapcsán írja: „Ez tehát olyan csattípus, amelyet nem szegecseltek rá a szíjra, hanem egy hurokkal erősítették rá, és a hurkot szögecseltek egymáshoz.”⁸ Ezt a megállapítást talán csak annyiban szükséges módosítani, hogy a visszahajtott szíjat inkább egymáshoz varrták, tudomásom szerint ugyanis a csatok közelében eddig sehol nem találtak szögecsetet. A Szovjetunió területéről viszont ismerünk olyan leleteket, ahol a szögecseléses módszert alkalmazták: R. L. Rozenfeldt ilyen típusú övet mutat be Poduskinszkojéból.⁹ A Baltikumban előfordul, hogy a csathoz bronz szíjszorító lemezt szegecseltek, s ehhez illesztették hozzá a szíjat.¹⁰ (7. ábra 8.).

Hogy a líra alakú csat csak női öv tartozéka lett volna,¹¹ könnyen cáfolható mind a hazai¹² mind külföldi példákkal. Még a hivatkozott Bolsije Tigani temetőben is megtalálható férfisírban, másutt pedig egyenesen leginkább a férfiakra jellemző.¹³ A Kárpát-medence X–XI. századi leletanyagában igen ritkán fordul elő, hogy líra alakú csat

8. Kiss L., 1933–34. 215–216.

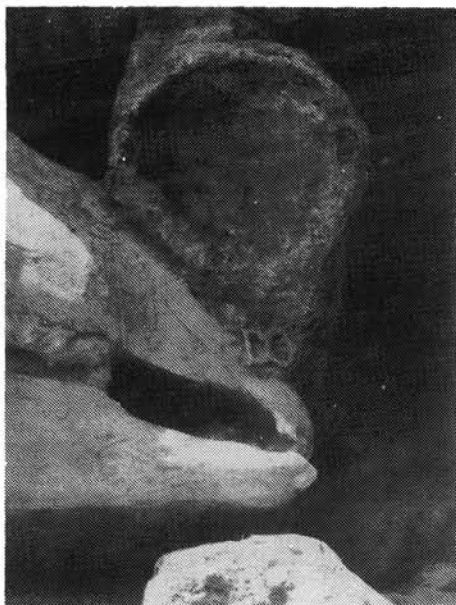
9. Р. Л. Розенфельдт, Константиновские и Залесские курганы. СА 1966/4. 204., рис. 1.4, 10.

10. С. Е. Мугуревич: Восточная Латвия и соседние земли в 10–13. вв. Рига 1965, 127., риц. 44.7.

11. Bakay K., 1978. 148.

12. L. erre példaként: Kecel 3. sír: Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch Hung. 21. (1937) 105.; Gádoros 3. sír: Uo. 103–108.; Doroszló: Fodor I., 1981. 149.

13. Мажитов (1981) 37–38., 54., 56–57., 70., 89–91.

3. kép. Hódmezővásárhely–Nagysziget
37. sír, részletfotó

veretekkel díszített övhöz tartozna. Csak a doroszlói,¹⁴ gávai,¹⁵ keceli¹⁶ és Kolozsvár–Zápolya utcai^{16a} példányok sorolhatók ide. Talán közéjük vehetjük a díszes, szép kidolgozású kenézlii csatot is.¹⁷ Nagyjából hasonló a helyzet más területeken is, tehát ehhez a csattípushoz az esetek döntő többségében egyszerű, díszítetlen öv járult. Megemlítendő, hogy a volgai bolgár temetőkben a helyzet éppen fordított: ott a veretekkel gazdagon felszerelt övek a gyakoriak, s ritkaságszámba megy a líra alakú csat teljesen díszítetlen övön¹⁸ (9. ábra 1–2).

Néhány esetben a csatot nem megszokott helyén, a medence környékén találjuk, Hencidán a 22. sírban a lábak végénél feküdt,¹⁹ s ez esetben feltehető, hogy a visszajáró halottól való félelem következtében az elhunyt lábait övével összekötötték. A honfoglaló magyarság körében nem ismeretlen ez a jelenség,²⁰ s a Volga-Káma-vidék VIII–X. századi temetőiben e szokás igen értékes párhuzamait találhatjuk meg. Bolsije Tiganiban a 17. és a

47. sírban érdekes jelenségre figyeltek fel az ásatók. Mindkét esetben ugyanis veretes övvel kötötték át a halott lábát, s az övhöz líra alakú csat tartozott.²¹

Majs-Udvari rétek 576. sírjában a csat szintén szokatlan helyzetben került elő, a nyakcsigolyák alatt.²² Közéleben fenőkő, mellette vaskés feküdt, s talán felvethető, hogy itt a lecsatolt övet fektették az elhunyt mellé. X–XI. századi temetőinkben e szokásnak is többször a nyomára bukkanhatunk, hiszen szép számmal találunk olyan példákat, hogy a szablyát, tegezt, néha az egész övet is lecsatolva helyezték a sírba.²³ A Baskíriában feltárt temetők közül Huszainovó,²⁴ Bekesevó szolgálhat erre példákkal.

14. Fodor I., 1981.

15. Nemeskéry, J.–Éry, K.–Kralovánszky, A.–Harsányi, L. Data to the reconstruction of the populacion of an eleventh century cemetery: Gáva-Market. CranHung. 4. (1961) 1–64. Pl. VII. 2–9.

16. Fettich, N. 1937. 105.

16/a Kovács I., 1942. 89–91.

17. Jósa A., 1914. 305–308. A temető első három sírját, amelyek egyikéből e csat is származik, a találók feldúlták, így a leletek összetartozása bizonytalan. Nem elképzelhetetlen, hogy a díszes líra alakú csat a szíjvéggel, veretekkel, palmattás szíjszorítójú csattal egy övkészletet alkotott.

18. Chalíkova, E. A.–Chalíkov, A. H. Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani. Rég. Füz. Ser II. No. 21. (1981) 53–54. Taf. XXXIII. 9. Taf. XIV. 19–25.

19. Fettich N., 1937. 97.

20. Tettamanti S., 1975. 101.

21. Chalíkova, E. A.–Chalíkov, A. H. 1981. Taf. XIV. Taf. XXXIII. Ua.: Halíkova, E. A. 1976. 61–64.

22. Kiss A., 1983. 115.

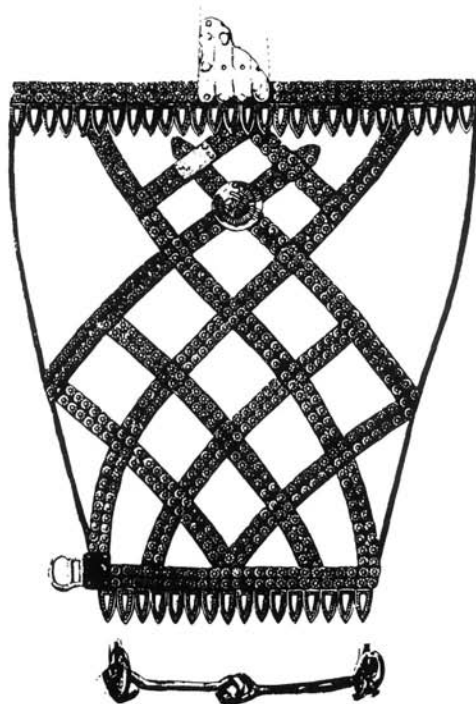
23. Dienes I., 1956. 251. Hasonló esetről ír László Gy., 1976. 80.

24. Мажутов (1981) 54., 63–64., рис. 26.17, рис. 34.11.

Egyes esetekben két csatot is találunk az eltemetett mellett. Ilyen esetekben gondolhatunk arra, hogy – az eddigi feltevésekkel ellentétben – nemcsak övcsatként használták ezt a tárgyat, hanem más funkciót is betölthetett alkalmanként. A kenézloi 11. sír esetében még nem lehet egyértelműen meghatározni a líra alakú csat szerepét, mert a sírleírásból nem tűnik ki egyértelműen, hogy a bal bokától 50 cm-re kifelé talált tárgy²⁵ a lószerszámhoz tartozott-e (lábhoz tett lóbőrös temetkezésről van e sír esetében szó), vagy az ugyanitt talált tegezveretekkel van kapcsolatban, és a tegez felfüggesztésében játszott szerepet.

Úgy tűnik, egyértelműbb a helyzet a nevezetes zempléni sír esetében. A feltárás során itt is leltek egy líra alakú csatot, s *Fettich Nándor* egyértelműen a szablya függesztőszíjához tartozónak véli azt.²⁶ Sajnos a csat pontos helye a sírrajzból nem derül ki, és a sírleírás sem egyértelmű.²⁷ A fenti elképzelés mégis helyesnek tűnik. Ezúttal is a külföldi párhuzamokat hívhatjuk segítségül. Természetesen a fegyverzet felfüggesztésében betöltött szerepet csak akkor tudjuk valószínűsíteni, ha a tegez, szablya lecsatolva, esetleg veretekkel díszített függesztőszíjjal kerül elő. Bolsije Tiganiban a 8. (jelképes) sír szablyájának függesztőszíját sűrű veretsorral borították,²⁸ s a végén egy líra alakú csat volt. Már csak azért is feltételezhetjük nyugodtan a fentebb elmondottakat, mert ez esetben – és gyakran más példánál is – előkerült a külön övcsat, amely egyébként ugyancsak líra alakú volt.²⁹ A sesztovici temető 61. kurgánjában a 4. sír halottját szintén a bal vállához fektetett szablyával bocsátották túlvilági útjára, s itt is közvetlenül a szablya mellett feküdt a líra alakú csat.³⁰

A tegez felfüggesztésében játszhatott szerepet a tankejevukai temető 667. és 770. sírjában talált, ugyancsak a fent tárgyalt típusba sorolható egy-egy bronzcsatja is, mindkettő a nyílhegykötegek mellett feküdt.³¹ Egyébként e sírokban is megtalálták deréktáján az övcsatokat, a 770. esetében az is líra alakú volt. Köztudomású, hogy a

4. kép. Birka, 832. sír. Jól megfigyelhető az orrszíjra (jobb oldalt) felerősített líra alakú csat (H. Arbman nyomán)

25. *Jósa A.*, 1914. 317–328.

26. *Budinsky-Kricka, V.–Fettich, N.* Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. (Bratislava 1973.) Abb. 17. 35. „Bronzeschnalle für den Säbeltragriemen.”

27. I. m. 17.

28. *Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H.* 1981. 18. Abb. 9. Taf. VII.

29. I. m. Taf. VII. 15–16.

30. *Байфельд* (1977) 150–154., T. 17.14.

31. *Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P.* Le cimetiere de Tankeevka. In.: Les Anciens Hongrois et les ethnies voisines a Lest. *Red. Erdélyi I.*, StudArch. 6. (1977) Pl. XXI. a. 4., Pl. XXIII. 7. Az elmúlt években feltárt karosi honfoglalás kori temető 14. és 36. sírjában is találtunk egy-egy líra alakú csatot, melyek minden bizonnyal a tegez függesztőszíjához tartoztak.

5. kép. Szablya vagy tegez felfüggesztéséhez használt líra alakú csat, Karos-Eperjesszög II. 36. sír

honfoglaló magyar harcos is – a többi nomádhoz hasonlóan – lehetőleg igyekezett minden fegyverét és felszerelési tárgyát az övéhez erősíteni, hogy a karja, felső teste mozgását semmi ne akadályozza. Éppen ezért nem meglepő, hogy esetenként több csat is előfordul egy sírban. Kecelen pl. a 3. sír halottjának övén a nagy líra alakú csat mellett egy kisebb, szíjszorító lemezzel ellátott bronzcsatot is találunk.³² A Kolozsvár–Zápolya utcában feltárt temető első sírjában pedig – a Kárpát-medencében egyedülálló módon – az elhunyt mellett két líra alakú csat volt, mégpedig az egyik a medence alatt, nyilván valamilyen mellékszíjra erősítve.³³ A karosi temető 36. sírjában talált csat a szablya vagy a tegez függesztőszíjához tartozott (5. kép).

Az alábbiakban bemutatandó leletek azonban arra hívják fel a figyelmünket, hogy nemcsak az öv vagy a fegyverzet függesztőszíjának tartozékaként kell elképzelnünk a líra alakú csatokat. Kenézlőn már *Jósa András*³⁴ talált a 12. sírban a ló orrán egy ilyen tárgyat, de szakirodalmunk erre még nem figyelte fel. Nemrégiben azonban a hódmezővásárhely–nagyszigeti X–XI. századi temető 37. sírjának feltárásakor hasonló jelenséget figyelhet-

tünk meg. A Ny–K-i tájolású sírgödörben egy igen erős testalkatú, középkorú férfi nyugodott (1. ábra 1.). Koponyája két oldalán egy-egy nyitott ezüst hajkarika feküdt. Csontmervítős, felajzott íját az elhunyt jobb oldalához fektették, ugyanitt találtuk meg deréktájon vaskését, fenőkövét, csiholácélját, kováját. Jobb oldalára tették tegezét is, benne négy nyállal.³⁵ Az elmondottak arra utalnak, hogy minden az eredeti helyén volt, a harcost felövezve helyezték nyugovóra, az övre csatolt tegezzel, tarsollyal együtt. Övcsatot egyébként a sírban nem leltünk.³⁶

Lábszárai felett az összehajtott lóbőrös temetkezés nyomait találtuk, a ló koponyáját és lábszárcsontjait. A térdek között feküdt a nagy karikákkal ellátott csikózábla, a

32. *Fettich N.*, 1937. 105., CXVII. t. 2., 4.

33. *Kovács I.*, 1942. 89–91., I. t. 8–9. Mivel az övveretek csúcsa itt is a láb felé nézett, felvethető, hogy az övet ez alkalommal is fordítva csatolták az elhunyt, mint a zempléni sír esetében.

34. *Jósa A.*, 1914. 318.

35. A tegezek szerkezetéről és anyagáról *Révész L.*, 1985. 35–53.

36. Gyakran találunk X–XI. századi temetőinkben olyan sírokat, amelyekből az övcsat hiányzik, holott az elhunyt mellé tett szablya, tegez, kés, a tarsolyt feltételező csiholó, kova mind az övön lóghatott. Nem valószínű, hogy minden ilyen esetet az övcsat rituális levágásával kell magyaráznunk, l. erről: *László Gy.*, A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 470–473. *László Gy.*, 1976. 79. Ilyen esetekben elképzelhető fémcsat nélküli övek használata is.

váz bal bokacsontja felett az egyik, a lókoponya felett, a sír jobb oldali falához támasztva a másik kengyel. A ló koponyája alatt találtuk meg a hevedercsatot, s orrának jobb oldalán került elő a bronzból készült 3,1 cm hosszú, 2,4 cm széles líra alakú csat (1. ábra 2.; 3. ábra).

A sírban talált mellékletek fekvése alapján egyértelműnek tűnik, hogy a kis bronz csat a lószerszámhoz tartozott. Az marad csupán a kérdés, hogy a kengyelszíjakhoz erősítették-e, avagy a fék pofaszíjaihoz, s ez utóbbi esetben milyen szerepet tölthetett be.

A temetéskor a mellékletek elhelyezésének a menete azok fekvése alapján jól rekonstruálható. Először az elhunytat fektették a sírba, az övére csatolt bőrtarsollyal, tegezzel. Ezt követően helyezték mellé felajzott, csontmervítős íját – a felső íjvégcsontok a jobb könyök felett voltak, az alsók pedig a lókoponya alatt –, majd a temetési szertartás során megfojtott³⁷ és megnyúzott hátasát, pontosabban annak bőrét a lábszár-csontokkal és koponyával. Erre helyezték a nyeret a kengyelekkel és a hevedercsattal. A zablát kivették a ló szájából, és az elhunyt térdei közé tették.

A csaton 1,5 cm széles szíjat lehetett átfűzni – pontosan ugyanilyen széles a kengyel fülnyílása is.³⁸ Gondolhatnánk tehát arra, hogy a kengyelszíjhoz tartozott, s annak hosszát szabályozták vele. Megfontolandó azonban, hogy csak egy ilyen csat került elő, s a honfoglalás kori leletanyagban csak kevés nyomát találjuk ilyen szerepkört betöltő tárgyakkal.³⁹

Dienes István a lófelszerelésről írott nagy jelentőségű dolgozatában⁴⁰ részletesen foglalkozott a zabla rögzítésmódjával. Külön kiemelte, hogy „honfoglalóink lószerszámának helyreállításánál tisztázatlan maradt a zabla bekapcsolásának módja, mivel a sírokban a zabla körül, a fék pofaszíjainak helyén csatot sehol nem találunk.”⁴¹ Elképzelése szerint aligha valószínű, hogy a honfoglaló magyarok olyan kantárt használtak volna, amelybe a zabla be volt varrva, hiszen ez esetben legeltetés során a teljes féket le kellett volna venni a ló fejéről. Különösen harci események során ez nagy hátrányt jelentett volna a zabla gyors ki- és bekapcsolásánál.⁴²

Dienes István a szarvasi honfoglalás kori temető 2. sírjában talált zablapecsek és néprajzi analógiák nyomán gondolt arra, hogy a pecsek nem a zabla tartozéka, hanem a fék pofaszíjának egyik végéhez varrták. A zabla – és a kantár – tehát ez esetben nem volt levehető, a zabla egyik karikáját a visszahajtott szíjjal hozzávarrhatták a fékhez, feltehetően a jobb oldalon. Bal oldalon pedig a pofaszíjba illesztett pecket közvetlenül a csikózabla karikájába akasztották.⁴³ Legeltetéskor így pillanatok alatt ki tudták kapcsolni a zablát, elég volt kivenni a pecket, majd a ló álla alatt visszacsatolni azt.

37. *László Gy.*, 1944. 450–468.

38. Itt természetesen a tárgyalt sírból előkerült kengyelről van szó, de nagyjából hasonló más kengyelek fülnyílásának szélessége is.

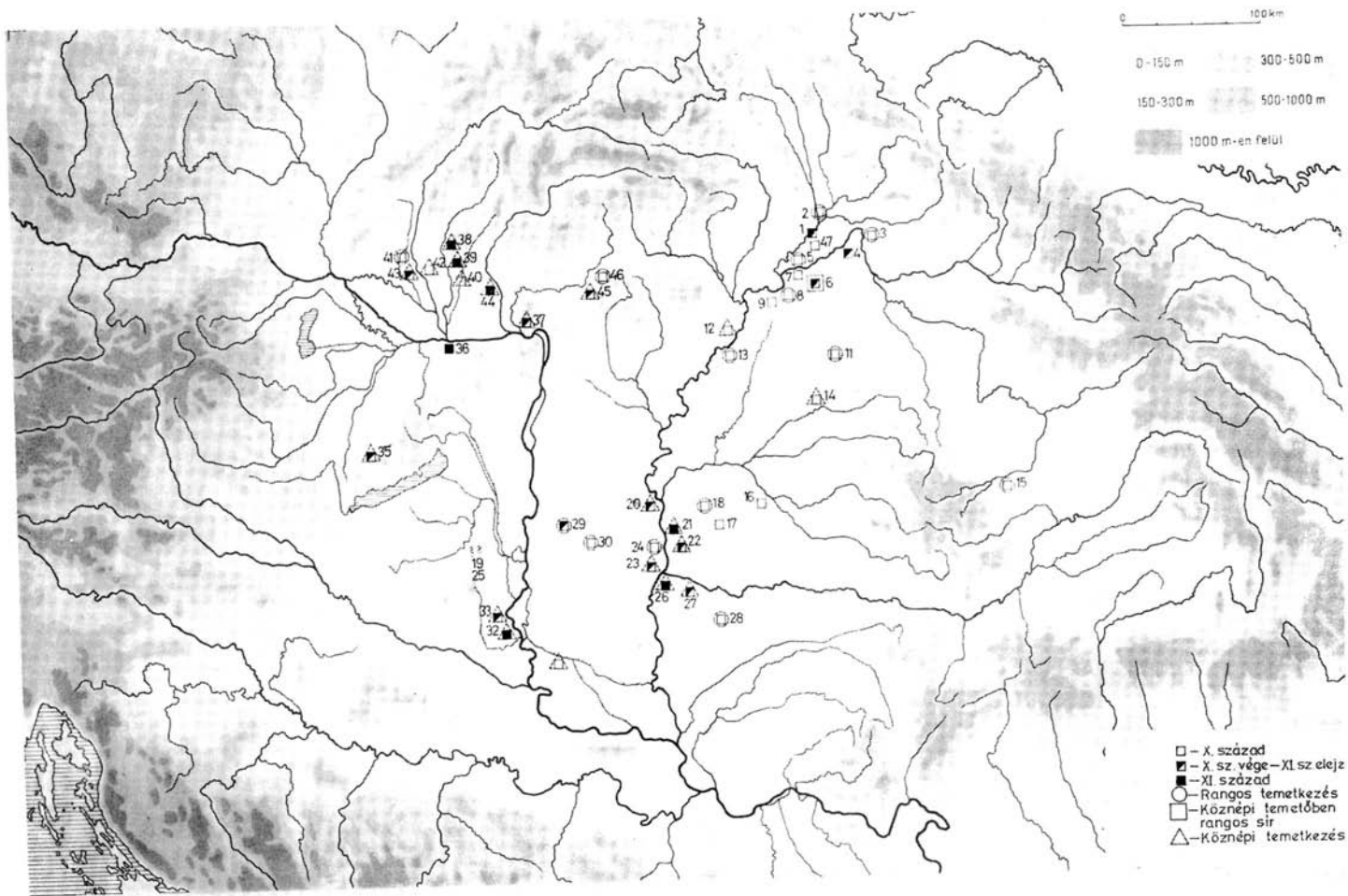
39. *Dienes I.*, 1966. 221–230. Lektorai véleményében *Fodor I.* a kengyelszíjhoz tartozónak vélte a csatot. Úgy gondolom azonban, hogy e vékony kis csatocska túlságosan gyenge lett volna ahhoz, hogy a kengyelben támaszkodó, esetenként felálló, forgolódó ember súlyát megtarthassa!

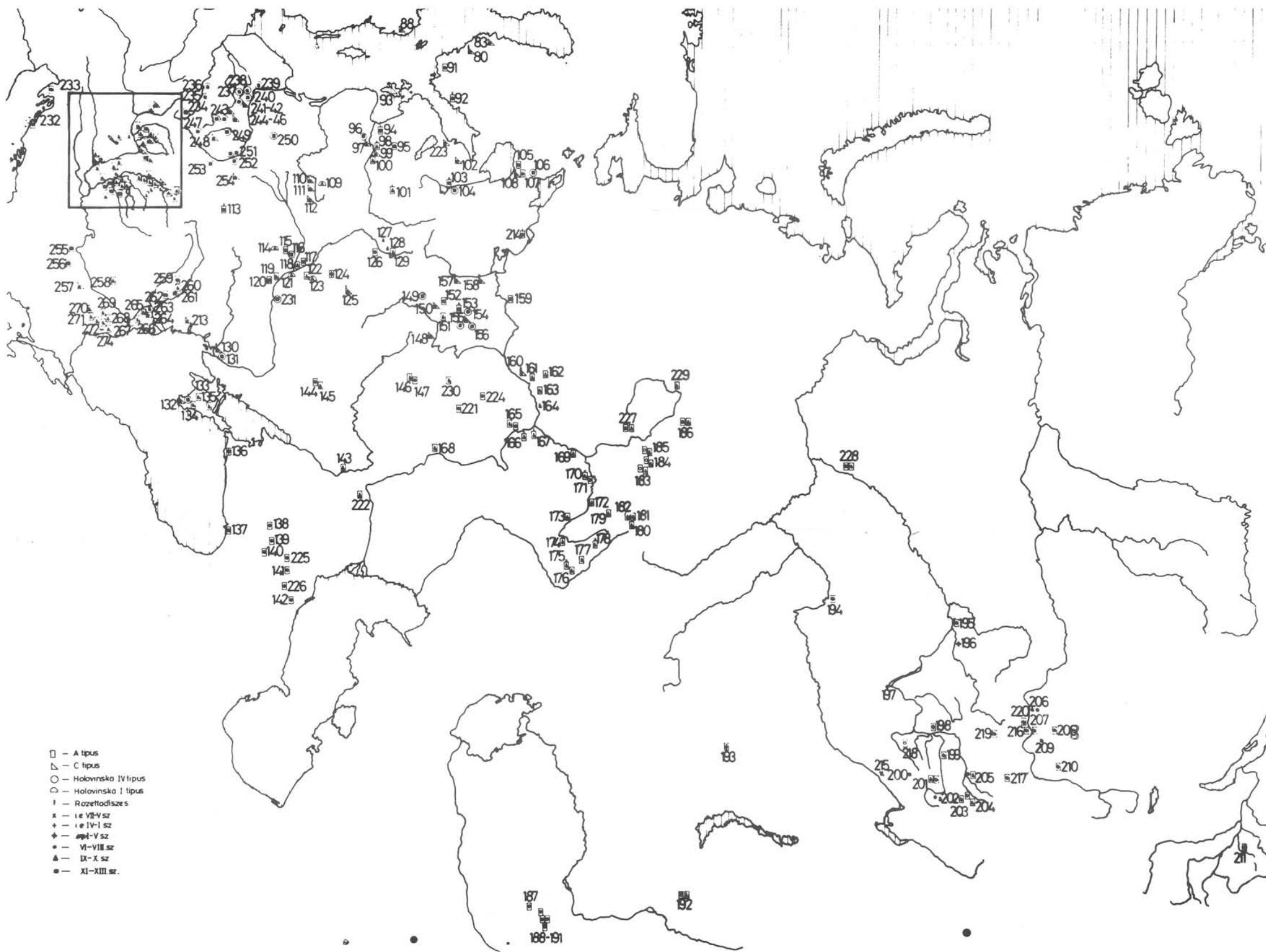
40. *Dienes I.*, 1966. 221–225.

41. *Dienes I.*, 1966. 221.

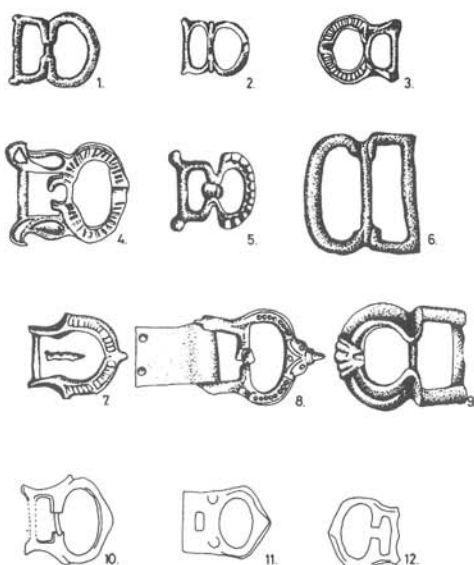
42. *Dienes I.*, 1966. 221.

43. *Dienes I.*, 1966. 223.

8. kép. A líra alakú csatok elterjedése

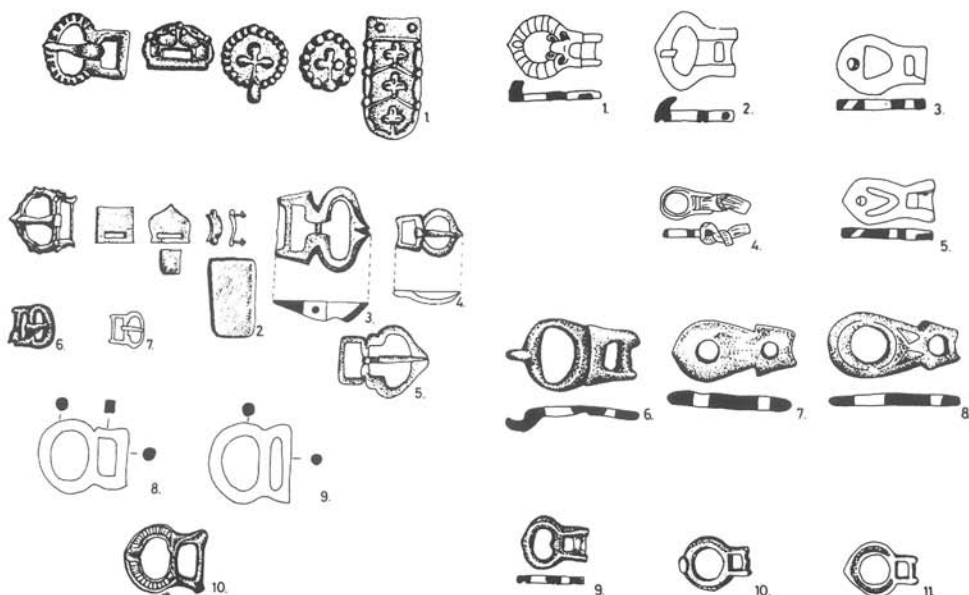
7. kép. A líra alakú csatok formai variánsai: 1. Doroszló. 2. Szabolcs–Földvár. 3. Letkés–Téglaégető. 4. Kenézlő–Fazekaszűg. 5. Bodrogvécs. 6. Somogyvár–Kapuvárhegy. 7. Brzeg (Lengyelország). 8. Szaarema (SZU). 9. Olinkalnsz (SZU). 10–12. Pendzsikent (SZU)

Ezt a megoldást – tehát amikor az egyik oldalon varrással véglegesen rögzítették, a másik oldalon pedig csak pecekkel – láthatjuk talán az olyan leletek esetében, amikor a zablát a ló orrára téve találjuk.⁴⁴

Valószínűnek tűnik azonban, hogy a honfoglaló magyarok a fenti eljáráson kívül más módszert is alkalmaztak a zabla rögzítésére. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy Nagyszigeten a ló koponyájától távol, az elhunyt térde közt volt a zabla, tehát

44. A ló orrára tett zablát fedezhetjük fel Szabadkígyós–Tangazdaság lelőhelyen: *Bálint Cs.*, 1971. 40., 30. kép, 33. kép; Algyőn: *Kürti B.*, 1978–79. 341. *Kürti* az Algyőn feltárt sírok kapcsán felveti, hogy e rítus csökevényes maradványa annak a szokásnak, amely szerint – főként a kitömött lóboros temetkezéseknél – a ló szájában hagyták a zablát. E kissé erőltetettnek tűnő magyarázatnak ellentmond, hogy egy temetőn belül is találkozzunk a zabla legkülönbözőbb elhelyezésével. Magam a Karos–Eperjesszőg II. temető feltárása során találkoztam a ló orrára tett (15. sír), szájában hagyott (56. sír) és leoldott (52. sír) zablával egyaránt. A kérdéskörrel részletesebben *Dienes I.*, 1978. 110–111.

6. kép. Líra alakú csatok a Kárpát-medencében: 1. Bodrogvécs. 2. Zemplén. 3. Eperjeske. 4. Szabolcsveresmart. 5. Kenézlő. 6. Gáva. 7. Szabolcs. 8. Rakamaz. 9. Tiszalök. 10. Hajdúdorog. 11. Nyíracskút. 12. Ároktő–Dongóhalom. 13. Tiszafüred. 14. Hencida. 15. Kolozsvár–Zápolya. 16. Gyula. 17. Kardoskút. 18. Gádoros. 19. Tolna m. 20. Csongrád–Vendelhalom. 21. Hódmezővásárhely–Gorzsza. 22. Hódmezővásárhely–Nagysziget. 23. Szeged–Makkoserdő. 24. Szeged–Csongrádi sgt. 25. Tolna m. 26. Szőreg. 27. Kiszombor–B. 28. Nagyösz. 29. Kecel. 30. Kiskunhalas–Bodoglár. 31. Doroszló. 32. Majs. 33. Mohács. 35. Halimba. 36. Komárom. 37. Letkés–Téglaégető. 38. Nyitra–Felsőköröskény. 39. Nyitra–Molnos. 40. Nyitra–Lupka. 41. Szered II. 42. Vágtornóc. 43. Taksony. 44. Nagysáró. 45. Szécsény–Pörpáspart. 46. Piliny–Leshegy. 47. Karos–Eperjesszőg II.

9. kép. 1–2. Bolsije Tigani. 3–4. Okunovó–Muromcev. 5. Rjolka. 6–7. Katanda, Kópjoni. 8–9. ¹Novorozsijzsk. 10. Vlagyimir

10. kép. A líra alakú csatok formai előképei: 1–5. Turán I. 6–8. Bijszk I. 9. Bisztrjanszk. 10–11. Kamisinka

kivették azt a ló szájából, feltehetőleg nem volt szilárdan a fékhez rögzítve. (Persze az is elképzelhető, hogy az egész féket levették a ló fejről, mint például Karoson a 29. sír esetében. Ez az eshetőség gyengítheti az alább bemutatandó elképzelést.)

Talán nem véletlen, hogy a csat a ló orrának jobb oldalán volt, azon az oldalon tehát, ahol a zablát más esetekben a fékhez varrhatták. Rekonstrukciós javaslatunk a következő: a zabla jobb oldali karikájához egy szíjat varrhattak, s azt kapcsolták bele a fék pofaszíjához rögzített csatba. Bal oldalt a zabla itt is pecekkel kapcsolódhatott, a már ismertetett módon, csak ez – fából lévén – már elenyészhetett (2. ábra). Arra, hogy a pecek javarésze az idő tájt fából készülhetett, közvetett bizonyítékként szolgálhat, hogy csontból mindössze néhány darabot ismerünk, másrészt néprajzi analógiák is megerősítik ezt a feltevést.⁴⁵ Az ismertetett módon a zablát tehát a pecek segítségével villámgyorsan ki lehetett kapcsolni, másrészt a csat révén – az egész fék levétele nélkül – könnyen el is lehetett távolítani.

Érdekes jelenség egyébként, hogy honfoglalás kori sírjainkban a zablán kívül igen ritkán találunk olyan tárgyakat, amelyek a fék szerkezetéhez tartozhattak, leszámítva természetesen a díszítő vereteket.⁴⁶ A ritka kivételek közé sorolhatjuk valószínűleg a Mőzs–Századombon feltárt X–XI. századi köznépi temető 44. sírját, ahol hihetőleg csak a féket tették az elhunyt lábához, a nyeret nem (kengyel, kevedercsat nem került elő). A zabla körül fekvő egy vaskarika és hat vascsat valószínűleg ez esetben a kantárhoz, és a pofaszíjakhoz tartozhatott.⁴⁷

45. Dienes I., 1966. 24–26.

46. László Gy., Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszámja. Kolozsvár 1942. 49–72.; Dienes I., 1966. 36–52.

47. Mészáros Gy., 1973–74. 15., 12. kép 2.

Ezúttal is szeretném felhívni a figyelmet néhány oroszföldi párhuzamra. Bekesevó I. lelőhelyen, a 2. kurgán 2. sírjában az elhunytat veretes, mellékszíjakkal díszített övvel temették el, amelyhez díszes líra alakú csat tartozott.⁴⁸ A temetés során a halott mellkasára helyezték e veretekkel ékesített féket a zablával. A veretek közül került elő egy egyszerű kidolgozású líra alakú csat is.⁴⁹ Szerepét az előzőekben ismertetett elgondolás szerint képzelhetjük el.

A csatnak a bemutatott nagyszigeti sír alapján valószínűsített szerepét egy, a távoli Skandináviában felszínre került lelet támasztja alá leginkább. *H. Arbman* a korszak igazi kincsházának számító Birka temetőjének 832. sírjában egy – számunkra igen fontos tanulságokkal bíró – lovassírt tárt fel.⁵⁰ A ló fejét hálós szerkezetű lószerszám díszítette, még a szíjrészek is épségben fennmaradtak nagyrészt, feltehetőleg a sűrű veretsornak köszönhetően. Egyszerű vas csikózabla tartozott hozzá, és az orrszíjhoz – jobb oldalt! – egy 2,3x2,1 cm-es bronz líra alakú csatot erősítettek (4. ábra). A bemutatott ábra önmagáért beszél.

A lófelszereléssel kapcsolatban meg kell még említeni a csernyigovi 17. kurgánt, ahol a favázás sírkamra mellé temetett egyik lóváz medencéjén találtak líra alakú csatot.⁵¹

III. A használati formák taglalása után térjünk át most egy nem kevésbé tontos kérdésre, a tárgytypus Kárpát-medencében való elterjedésének és időrendjének problematikájára.

Az elterjedési térképet szemlélve (6. ábra) nyomban kitűnik, hogy három, a honfoglalás kori leletekben hagyományosan leggazdagabb területen találjuk a legnagyobb számban a líra alakú csatokat is.

Az egyik ezek közül a Maros–Körös-köze, ezen belül is főként Szeged tágabb körzete. Ugyancsak szép számmal találunk ilyen tárgyakat a Felső-Tisza vidéken is. Legészakibbnak a lengyelországi Przemisl temetőjéből előkerült csat bizonyult.^{51a} Erdélyben hat lelőhelyről van tudomásunk.^{51b} Ritka leletnek számít a Dunántúlon a líra alakú csat. A majsi (3 db) és a halimbai köznépi temetőkből ismerteken kívül csupán két Tolna megyei (ismeretlen lelőhelyű) és egy-egy szórvány mohácsi, valamint komáromi darabot tudunk felmutatni. A Vág és a Nyitra folyók mellett találjuk ismét nagyobb számban.

Az előzőekben már láttuk, hogy a líra alakú csatok használatának időszakát kutatóink egyértelműen a X. századra teszik. A helyzet azonban nem ilyen egyértelmű. A Kárpát-medencéből két olyan temetkezést ismerünk, ahol a csat, pénzek kíséretében került elő. Kenézlőn a 11. sírban I. Berengár (888–924) és II. Lothár (931–945) érméi

48. *Мажитов* (1981) 56–57., пис. 30. 1.

49. I. m.: пис. 29. 11.

50. *Arbman, H.* Birka I–II. Uppsala MCMXLIII. 303–304., Abb. 251., Taf. 20., 21.

51. *Блифельд* (1965) 131., Т. 4. 8.

51/a. A temető első leleteinek ismertetése: *Koperski, A.–Parczewski, M.* 1978. 213–231. A lelőhelyen a későbbiek során líra alakú csat is előkerült, melyre *Fodor I.* hívta fel a figyelmemet.

51/b. A már korábban ismert Kolozsvár–Zápolya utcai csatokon kívül Pécska–Nagysáncról, Zilah–Vártelekről, Vecelről, Homoróddarócról, Zabola–Tatárdombról említ ilyeneket *Bóna I.*, Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Erdély története I. Szerk.: *Makkai L.–Mócsy A.* (Bp. 1986) 210., 213., 218., 227. Dolgozata már kéziratom lezárása után jelent meg, így eredményeit nem tudtam abba beépíteni, csakúgy, mint *Heitel, R.* 1986. 233–248. kevés új szempontot tartalmazó megállapításait.

láttak napvilágot.⁵² Szeged–Csongrádi sugárúton egy gazdag férfisírban Ugó és II. Lothár (931–947) páviai veretű ezüst denárait találták.⁵³

Az elterjedési térképet figyelve (6. ábra) nyomban feltűnik, hogy a Kárpát-médenca ÉK-i részén szinte kivétel nélkül rangos sírok, temető feltárása során került napvilágra líra alakú csat.⁵⁴ Csaknem valamennyi a X. századra datálható. A teljes egyöntetűséget csupán két leletegyüttes bontja meg. Gáván egy köznépi temető gazdag sírjában övkészlet darabjaként került elő e csattípus.⁵⁵ A temető feldolgozása során a szerzők egyértelműen a XI. századra datálják az összes sírt, de talán nem lehetetlen, hogy a néhány, melléklettel jobban ellátott temetkezés – köztük a csatot tartalmazó I. sír is – már a X. század végén a földbe került.⁵⁶

Hajdúdorog–Temetőhegyen az utóbbi évek feltárásai világítottak rá arra a tényre, hogy itt is egy több száz síros köznépi temetővel van dolgunk.⁵⁷ A csat a korábbi ásatás során szórványként került elő, így nem dönthető el, hogy szegény vagy rangosabb sírból, s a X–XII. századi temető pontosan melyik periódusából való.⁵⁸

Némiképp módosul a fenti kép a Maros és a Körösök vidékén. X. századi rangos temetkezésekben itt csak Gádoroson,⁵⁹ és Szeged–Csongrádi sugárúton⁶⁰ találtak líra alakú csatot. Valószínűleg e csoporthoz sorolhatjuk a nagyösi (Tonnamec) szórványdarabot is, kísérelétei alapján.⁶¹ *Kiss Attila* a szentes–nagyhegyi csatot is a líra alakúak közé sorolja, de – mint az alábbiakban látni fogjuk – ez valószínűleg nem tartozik e típusba.⁶²

Az idézett tárgycsoport e területen azonban szép számmal látott napvilágot olyan köznépi temetőkből is, amelyeket a X. és XI. században egyaránt használtak. Csongrád–Vendelhalom,⁶³ Hódmezővásárhely–Nagysziget,⁶⁴ Szeged–Makkoserdő,⁶⁵ Szőreg–

52. *Jósa A.*, 1914. 317–318.

53. *Rég. Füz. Ser. I. No. 36.* (1983) 74.

54. Bodrogvécs (Vec): *Dókus, Gy.* 1900. 442.; Zemplén (Zemplin): *Budinsky-Kricka, V.–Fetich, N.* 1973. Abb. 17. 35.; Eperjeske: *Kiss L.*, 1920–22. 42–55.; Nyíracád: *Mesterházy K.*, 1968. 340–358.; Szabolcsveresmart: *Németh P.*, 1975. 14–15.; Kenézlő: *Jósa A.*, 1914. 305–318.; Rakamaz–Strázsadombi dűlő: *Dienes I.*, 1986. 37. kép; Tiszalök–Kisfástanya: *Kiss L.*, 1933–34. 215–216.; Itt említhető meg a szabolcsi földvorból előkerült példány is: *Németh P.*, 1973. 174.

55. *Nemeskéri J.–Éry K.–Kralovánszky A.–Harsányi L.*, 1961. 1–64.

56. Feltehetőleg az I., 28., 32., 33. sírok sorolhatók a X. századba. S végű hajkarikák csak a 19. sírban voltak, s ezen kívül két temetkezés tartalmazott érmeket: Béla dux és I. András denárait. A mellékletek zöme: huzalkarperecek, nyitott hajkarikák, csiholók stb. inkább a X. századra jellemzők, s ezek alapján elképzelhető hogy a sírok zöme ebben az időben került a földbe.

57. *Rég. Füz. Ser. I. No. 37.* 82.; No. 36. 72.; No. 35., 79.

58. *Sőregi J.*, 1938. 46–47. A temetőnek a rangosabb rétegekhez, ill. a kabarkához való kapcsolásáról *Mesterházy K.*, Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. Hajdúdorog története szerk.: *Komoróczy Gy.* (Debrecen 1971) 30.; *Fodor I.* szóbeli közlése alapján úgy véli, a csat a temető X. századi rétegéhez tartozott.

59. *Fetich N.*, 1937. 102–108.; *Ua. Csallány G.*, 1933–34. Taf. LXIX. 5.

60. *Rég. Füz. Ser. I. No. 36* (1983) 74.

61. *Hampel, J.* *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* (Braunschweig 1905) II. 653–654.

62. Közöletlen Szentés, Koszta J. Múzeum. Lelt. sz.: 57. 28. 65. A leletet Vörös Gabriella szíveségéből tanulmányozhattam. *Kiss A.*, 1983. 203. Szentés–Derekegyházáról is említi egy líra alakú csatot. E tárgynak nincs nyoma sem a leletet közlő publikációban: *Csallány G.*, 1941. 182–190., sem a szentesi múzeumban.

63. *Párducz M.–Tary L.*, 1939. 189–195.

64. Közöletlen. *B. Nagy Katalin és Révész László* ásatása.

65. *Szell M.*, 1940. 165–167.

Homokbánya,⁶⁶ Kiszombor–B. temető,⁶⁷ Gyula–Téglagyár⁶⁸ leletei mind erről tanúskodnak. *Banner János* Hódmezővásárhely–Gorzán, Kis Pál tanyája mellett egy XI. századi temetőt tárt fel, amelynek 12. sírjában egy szépen kidolgozott líra alakú csatot lelt.⁶⁹

A Duna–Tisza közén mindössze három ilyen csatot találtak. Kiskunhalas–Bodoglárón szórványként került elő, kísérő leletei alapján valószínűleg X. századi.⁷⁰ A keceli temetkezéseket a X. század végére – XI. század legelejére datálják.⁷¹ Legújabban Doroslóról (Doroslovo) mutat be egy ilyen csatot *Fodor István*. Tulajdonosát a fejedelmi sereg lovasának gondolja, akit a X. század második felében temettek el.⁷²

A Dunántúlon, mint már láttuk, ritkaságnak számít a líra alakú csat. A komáromi, mohácsi és két Tolna megyei szórványdarabon kívül⁷³ értékelhető lelet csak Majsról és Halimbáról került elő. Majson mindjárt három darabot is találtak. Az 576. sír a temető magjában fekszik, s az ásató a legkorábban – a X. század második felében – idetelepedett közösség hagyatékának véli.⁷⁴ A 443. és a 634. sírok viszont – szintén egy-egy csattal – a temető szélén helyezkednek el, s a XI. század második felére keltezhetők.⁷⁵ Halimbán ugyancsak egy nagy köznépi temetőt tártak fel, amelynek 852. sírjában fekiődött a csat.⁷⁶ Az ásató *Török Gyula* szerint e sír ahhoz a csoporthoz tartozott, amely 950–1000 körül helyezte itt örök nyugalomra halottait.⁷⁷

A Felső-Tisza-vidék bemutatásakor megismert helyzettel pont ellentétes a Dunától északra, a Vág, Nyitra, Garam, Ipoly folyók mentén előkerült csatok besorolása. A hagyományos beosztás szerinti gazdag középréteg X. századbeli hagyatékához csak a Szered II. 4/55. sírből előkerült példány sorolható.⁷⁸ A taksonyi (Matuskovo) sírt, benne a csattal, a kísérőleletek alapján a X. század utolsó harmadára keltezhetjük.⁷⁹ Vágtornócon (Trnovec nad Váhom) egy 528 síros IX–XI. századi köznépi temetőt tártak fel, amelyben sok esetben metszik egymást a sírok. A líra alakú csatot tartalmazó 416. sír is egy korábbi temetkezés felett van, így feltételezhető, hogy a temető későbbi (X. század végi – XI. századi) rétegéhez tartozik.⁸⁰

66. Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: *Kristó Gy.* Szeged, 1983. 314., 42. kép o.

67. I. m.: 15., kép k.

68. Közöletlen, a leletre *Fodor I.* hívta fel a figyelmemet.

69. *Banner J.*, 1933–34. 265–270.

70. *Hampel J.*, 1902. 305–306.

71. *Fettich N.*, 1937. 104–106.

72. *Fodor I.*, 1981. 152–157.

73. Komárom: közöletlen, MNM lelt. sz.: 1913. 65. 19. Hivatkozik rá *Török Gy.*, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert.* ArchHung. XXXIX. Bp. 1962. 17.; Mohács: *Kiss A.*, 1983. 237., 105. kép 1. Leletkataszterében viszont nem említi e tárgyat: Uo. 203. Közöletlen a két Tolna megyéből származó, közelebről meg nem határozható lelőhelyű csat is. Leírásuk: lelt. sz.: 57. 52. 1., kettős tagolású, domború felületű, pont és vonalsorral díszített öntött bronz csattest, nyelv nélkül. H.: 5 cm, sz.: 3,8 cm. Lelt. sz.: 57. 53. 1. (A *Kiss A.* 1983. 203. által megadott leltári szám téves!), kettős tagolású, lapos fekvésű öntött bronz csattest, nyelv nélkül. H.: 2,5 cm, sz.: 2,4 cm. Az adatok közléséért *Gaal Attilának* tartozom köszönettel.

74. *Kiss A.*, 1983. 115., 171.

75. I. m.: 171.

76. *Török Gy.*, 1962. 144.

77. I. m.: 26.

78. *Tocík, A.* *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei.* ASC 3. (1968) 53–54.

79. *Tocík, A.* 1979. 83., Abb. 7/10.

80. *Tocík, A.* 1971. 171.

A nagysárói (Sarovce)⁸¹ és a nyitra–molnosi (Nitra–Mlynarce)⁸² csatokat XI. századi köznépi temetőikben találták. Érdekes problémát vet fel a Nyitra–Lupkán a 42. és a 43. sírokban feltárt egy-egy líra alakú csat. *B. Chropovsky* a IX. századra datálja az egész temetőt, s etnikumát illetően a szlávok hagyatékaának véli. Ha ez valóban így van, e két darab lenne a legkorábbi példány a tárgyalt csattípusból a Kárpát-medencében.⁸³ Erre a kérdésre az alábbiakban még visszatérhetünk.

Végezetül az Ipoly környékén előkerült három csatról röviden. Letkés–Téglaégetőn egy X–XI. századi köznépi temető korai részén találtak két csatot.⁸⁴ Szécsény–Pórpásparttól szórványként ismerünk egyet (XI. sz. eleje?),⁸⁵ Piliny–Leshegyen pedig egy X. századi rangos temetkezésből került elő.⁸⁶

A líra alakú csatok Kárpát-medencén belüli időbeli és térbeli elterjedéséről tehát a következőket állapíthatjuk meg a fent elmondottak alapján: elterjedési területük egybeesik a honfoglaló magyarok főbb szállásterületeivel, a Kárpát-medencében annak határait sehol nem lépi túl. Az említett terület leletanyagában megjelenésük a X. század elejétől mutatható ki, s az esetek nagy többségében e csatforma annak a jellegzetes leletcsoportnak a része, amelyet az új hazában letelepedett magyarság hagyatékaaként határozhatunk meg. Esetenként még a köznépi temetőikben is az adott közösség rangosabb tagjainak sírjában találjuk.

A nagy köznépi temetőikben elhantolt szegényebb néprétegek etnikai szétválasztása még vitatott,⁸⁷ de az eddigiek alapján nyugodtan kijelenthetjük: a líra alakú csat használatának szokását a honfoglaló magyarság hozta magával a Kárpát-medencébe, s tőlük vette át az itt talált, a későbbiek során a magyar társadalom keretei közé beilleszkedett népesség. Feltehetően így történt az említett nyitra-lupkai – emlékszerkezet alapján szláv etnikumú – közösség esetében is.⁸⁸ Valószínűnek tűnik ezért, hogy az ott feltárt temetkezések egy részét a X. század első évtizedeire kell kelteznünk. A fent bemutatott temetők arról is meggyőzhetek bennünket, hogy a líra alakú csatok egészen a XI. század végéig használatban voltak a tárgyalt területen.

Az előzőekben utaltunk már arra, milyen fontos szerepet kapott e csattípus egy darabja a szabolcsi földvár korának meghatározásánál.⁸⁹ Az eddig elmondottak megerősítik az ásató azon elgondolását, mely szerint az első építési periódus mindenképpen a magyar honfoglalás utánra keltezendő. E tárgy használatának időszakát azonban –

81. *Novotny, B.* 1964. 65–81.

82. *Tocik, A.* 1960. 277–78.

83. *Chropovsky, B.* 1962. 175–241.

84. *Bakay K.*, 1978. 89–90.

85. *Patay P.*, 1957. 64.

86. *Nyáry J.*, 1873. 19–21.

87. E kérdés legutóbbi részletes összefoglalása *Bálint Cs.*, 1976. 225–255.

88. A Kárpát-medencében és attól északra – mint a későbbiekben látni fogjuk – nincs egyetlen líra alakú csat sem, amelyet a X. századnál korábbra keltezhetnénk. Az a típus, amelybe a nyitra-lupkai darab tartozik, a Kárpát-medencén kívül legközelebb Moldvában és az Al-Duna vidékén található, de ott is inkább a X–XI. században. A tárgyalt temető tehát mindenképpen meg kellett érje a X. század első évtizedeit, s népessége kapcsolatba kellett kerüljön a magyarokkal. E vidéken egyébként más bizonyítéka is van annak, hogy szegényes leletanyagú, etnikumhoz egyelőre nehezen köthető temetkezésekben olyan tárgyak bukkannak elő, amelyet ez idő tájt a honfoglaló magyarsággal kerültek a Kárpát-medencébe. Ilyen pl. Nagysáró (Sarovce) – itt is volt líra alakú csat – az egyik sírban pedig olyan bordázott nyakú edényt találtak, amelyet bizonyosan őseink hoztak magukkal keleti hazájukból, 1. erről *Messterházy K.*, 1975. 99–117.

89. *Németh P.*, 1973. 174–176.

mint láttuk – koránt sem szoríthatjuk olyan szűk időhatárok közé, amely *mindenképpen* a X. század első felére datálná a legkorábban felhordott földsáncot.

IV. A Kárpát-medencében előkerült líra alakú csatok vizsgálatának befejezéseként vessünk egy pillantást formai variánsaikra és a kidolgozásukban néha felfedezhető eltérő vonásokra. Tüzetesebben szemügyre véve azokat, nyomban feltűnik, hogy a látszólag azonos megformálású csatok több variánsra oszthatók. Nem lesz talán indokolatlan, ha kísérletet teszünk különböző csoportok elkülönítésére. Mint a későbbiek során látni fogjuk, ennek a külföldi anyag bemutatásánál, ill. az azzal történő összevetésnél lesz nagy szerepe.

A típus: Ide sorolható a Kárpát-medencében előkerült líra alakú csatok túlnyomó többsége.⁹⁰ Megformálásuk fő vonásaiban megegyezik a példaként bemutatott doroszlói csatával (7. ábra 1.). Mindegyik példány kör vagy ellipszis átmetszetű, csatkarikájuk tojásdad alakú. Díszítés többnyire nincs rajtuk, mindössze a gádorosi és a szabolcsi (7. ábra 2.) díszített középen rovátkolással, a keceli pedig pontkörös dísszel. Ehhez a típushoz tartozik néhány olyan csat is, amelyek csatkarikája középen kis hegyben végződik,⁹¹ mint például a hódmezővásárhelyi–nagyiszigeti (1. ábra 3.), vagy az ároktó–dongóhalmi (1. ábra 2.).

Az *A típusú* csatok a X–XI. század folyamán végig használatban voltak, s a köznépi temetőkben csakúgy megtaláljuk azokat, mint az előkelőbbek sírjaiban. A honfoglalók által megszállt területen mindenütt kimutatható.

B típus: Ide már jóval kevesebb csat sorolható, mint az előbbi csoportba. Legjellegzetesebb formában a bodrogvécsi (Več) példányon személhetjük meg (7. ábra 5.). Átmetszete hasonló az előző típuséhoz, csatkarikája azonban félkör alakú és díszített. Vagy gyöngysorszerű ékítmény fut végig a peremén (Bodrogvécs, Nyíracsad), vagy olyan rovátkolás, amely gyöngysordísz képzetét kelti (Tiszalök–Kisfástanya, Zemplén, Hajdúdorog–Temetőhegy).

Ezek a csatok mind a Kárpát-medence északkeleti részéről származnak, s kivétel nélkül a honfoglalás kori társadalom rangosabb rétegeinek temetkezéseiből kerültek elő.⁹² A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján felvethető – bár a továbbiak során előkerülő leletek ezt módosíthatják – hogy a *B típusú* csatok a X. század első felére datálhatók.

C típus: Az e típusba sorolható líra alakú csatok közös jellemzője, hogy csatkarikájuk széles, lapos, olykor lemezszerű.⁹³ A csatkarika két peremén egy-egy kis borda

90. Eperjeske 6. sír; Kenézlő 11., 12. sír; Karos–Eperjesszőg II. 14., 36. sír; Szabolcs–Földvár; Gáva 1. sír; Hencida 22. sír; Ároktó–Dongóhalom 18. sír; Tiszafüred–Majoroshalom 3. sír; Gádoros 3. sír; Nagyősz (szórvány); Csongrád–Vendelhalom 4. sír; Szeged–Makkoserdő 6. sír; Kiszombor–B. 261. sír; Gyula–Téglagyár; Kolozsvár–Zápolya u. 1. sír; Kecel–Vádédülő 3. sír; Doroszló; Tolna megye (2 db szórvány); Majs 634. sír; Szered II. 4/55. sír; Taksony; Vágtornóc 416. sír; Szécsény–Pórpáspart (szórvány); Piliny–Leshegy 2. sír; Nyitra–Lupka 42., 43. sír; Nagysáro 18. sír; Hódmezővásárhely–Nagyisziget 37. sír.

91. Hódmezővásárhely–Nagyisziget 37. sír; Ároktó–Dongóhalom 18. sír; Eperjeske 6. sír; Tiszafüred–Majoroshalom 3. sír; Szécsény–Pórpáspart.

92. Nyíracsad; Hajdúdorog–Temetőhegy; Tiszalök–Kisfástanya; Zemplén; Bodrogvécs. Ezt az elgondolást gyengíti, hogy Halimbán a köznépi temetőben hasonló megformálású csat került elő: *Török Gy.*, 1962. 144., Taf. XII. Végső soron nem lehetetlen, hogy e forma az A típusnak egy variánsa, a fent ismertetett elgondolást azonban munkahipotézisként egyelőre fenn tartom.

93. Letkés–Téglágetető, I. 76. sír; Nyitra–Molnos; Kiskunhalas–Bodoglár; Majs 576. sír; Mohács–Alsómező.

fut körbe, közöttük pedig – azokra merőlegesen – egyenes rovátkák látható (7. ábra 3.). Nem ritka, hogy a csatkarika közepén, a pecek illeszkedési pontjánál kis díszes vajat alakítottak ki. Ez a típus eddig a köznépi temetők X. század végi – XI. századi sírjaiból ismert. Kissé problematikus a kenézlői szórványdarab besorolása.⁹⁴ A csatkarika díszítése megegyezik a fent elmondottakkal, de ez a jelenleg ismert egyik legdíszesebb példány területünkről. A csatpecek felerősítési helyénél pedig egy olyan lunulaszerűen kialakított részlet látható, aminek párhuzamait az alábbiakban majd a külföldi leletanyagban fogjuk viszontlátni⁹⁵ (7. ábra 4.).

Ugyancsak a *C típus*hoz sorolhatunk még két másik csatot is.⁹⁶ Formai ismérveiket legjobban a Hódmezővásárhely–Gorzán a 65. sírből előkerült csaton tanulmányozhatjuk (1. ábra 4.). Ennek a szíjtartó rudacska kivételével minden része lemezszerű, alulról domborított. Felületén vajatok futnak, ugyanígy a csatkarika belső pereme mentén is, s ez utóbbira merőlegesen rovátkolások nyomai látszanak, ezek azonban a hosszú használat miatt igen kopottak. Mindkettő köznépi temető XI. századi részéből való.

Végezetül néhány szó a csatoknak még egy típusáról, amelyet *Kiss Attila* ugyancsak a líra alakúak közé sorolt be.⁹⁷ Egy-egy darab ismert Szentes–Nagyhegyről⁹⁸ Tiszafüredről⁹⁹ és Somogyvár–Kapunyáshegyről.¹⁰⁰ Ezek azonban mind nagyméretűek – 5,5x5,2 cm – nem is bronzból készültek, s többnyire hevedercsatként szolgáltak. Aligha sorolhatók be a líra alakú csatok közé, hiszen azokkal mindössze egy közös ismérvük van: ezek is kétosztatúak (7. ábra 6.).

V. A Kárpát-medencéből előkerült líra alakú csatok vizsgálata után vegyük most szemügyre, hogy milyen tanulságok szűrhetők le a távolabbi területek leletanyagából, s esetleg hogyan tudjuk hasznosítani azokat a nálunk napvilágra került darabok értékelésénél.

Románia és Bulgária területén Moldvában és az Al-Duna vidéken végzett feltárások eredményeként került elő e csattípus több darabja. Romániában az esetek döntő többségében telepásatások során találtak ilyen tárgyakat.¹⁰¹ Sírok mellékleteként mindössze Capidava és Spinoasa-Erbiceni¹⁰² lelőhelyeken látott napvilágot. Formailag nagy többségük a fent tárgyalt *A* és *C típusú* csatok közé tartozik. A román szerzők általában

94. *Jósa A.*, 1914. 308.

95. Santok (Lengyelország): *Holowinska, Z.* 1963. 386–391; Gorogyilovka (SZU); Gurevič (1962) ris. 98. 4.; Korosztjeny: *Самойловский* (1970) рис. 7.; Sesztovici: *Блі Фельд* 1977. 138–141.

96. Majs 443. sír; Hódmezővásárhely–Gorzsa 12. sír.

97. *Kiss A.*, 1983. 203. Leletkataszterében ezek közül csak a szentes-nagyhegyit említi.

98. A csat, csakúgy mint a következő kettő, nagyobb az átlagosnál: h.: 5,6 cm, sz.: 5,2 cm. L. 52. j.!

99. Közöletlen, a leltre *Fodor I.* hívta fel a figyelmem.

100. *Bakay K.*, 1975. Taf. XVIII. 3. *Bakay K.* szíves közlése szerint ugyanitt a 90. sírből is előkerült egy hasonló példány, amelynek kora XIV. sz. Az információt ezúton is köszönöm.

101. Capidava: *Florescu, R.–Cheluta, N.–Georgescu, G.* 1974. 431., pl. 4. 4.; Dodești, Băiceni-Cucuteni, Erbiceni-Iași: *Teodor, Dan Gh.*, Teritoriul est-Carpatic in veacurile V–IX. e. n. Iasi 1978. 79.; *Ua. Elemente si influente bizantine in Moldova in secolele VI–XI. Iasi 1980. 119.; Păcuil lui Soare: Diaconu, P.* 1969. 501–506. Abb. 1. 13–15.; *Dinogetia: Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, E.* *Dinogetia I.* Bucuresti 1967. 298. Fig. 171. 8., 12.; Fig. 173. 17–22.; *Noviodunum. Isaccea: Barnea, I.–Mitreă, B.* 1957. 459–473. Fig. 10., 10.; *Tirgsor: Harhoiu, R.* 1972. 417–425.

102. Capidava: *Florescu, Gr.–Florescu, R.–Ceacalopol, Gl.*, 1961. 579. Fig. 4. 2.; Spinoasa-Erbiceni: *Nitu, A.–Zaharia, E.–Teodor, Dan Gh.* 1959. 536. Fig. 6., 4.

importnak tartják valamennyit. Többnyire bizánci¹⁰³ vagy kijevi eredetre gondolnak, a csatok idekerülését pedig a besenyők, a kijevi fejedelmek katonái, esetleg a norman zsoldosok jelenlétével hozzák összefüggésbe.¹⁰⁴

Teljesen egyedülálló *R. Harhoiu* elgondolása, aki a líra alakú csatok AI-Duna vidéki elterjedését a magyarok itteni tevékenységéhez kapcsolja.¹⁰⁵

Bulgáriában szintén elsősorban a települések feltárása során találtak ilyen csatokat.¹⁰⁶ Síróból a pliszkai és a lovecsi¹⁰⁷ temetőkhöz került elő egy-egy darab. Az utóbbit Tzimiszkész János pénze datálja (969–976). Valamennyi itt talált líra alakú csat az *A típushoz* tartozik, kivéve a lovecsit. Ez utóbbi a hódmezővásárhely–gorzsaival mutat közeli rokonságot.

Keltezés tekintetében a bulgár szakirodalom a külföldi (szovjetunióbeli, romániai, magyarországi) analógiákra támaszkodik, s általában a IX–X. század közé helyezik e csatokat.¹⁰⁸ Mindenesetre a legkorábbi – VII–VIII. századi – leletanyagban e területen még ismeretlen, tehát itt is a IX., de még valószínűbb, hogy a X. században jelenik meg, feltehetőleg kereskedelem útján. Ily módon juthatott Jugoszlávia tengermelléki részeire is az a két darab, amit e területről ismerünk. Datálásuk teljesen bizonytalan.¹⁰⁹

103. *Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, E.* 1967. 297–298. Az itt talált líra alakú csatokat a bizánci eredetűnek vélik, s mivel a párhuzamok többségét Kijev környékéről ismerik, ott keresik a gyártási központjukat is. E csatok között az általunk eddig megismert típusok mellett olyanokat is felsorolnak, amelyekkel majd a lengyelországi és baltikumi leletanyagnál találkozunk: Uo. Fig. 173. 18–19. A szerzők e típust keleti szláv, kelet-balti típusnak nevezik.
104. Részletesen foglalkozik e kérdéssel *Diaconu, P.* 1969. 501–506. A Fig. 1.14 alatt bemutatott csatot, amely formailag a hódmezővásárhely–gorzsaival azonos, ő is a XI. sz. második felére keltezi! *Diaconu* elutasítja *Barnea* feltevését, aki szerint e bizánci eredetű, de tömegében Kijevben készült csatok a 11. században, a bizánci fennhatóság idején jutottak e lelőhelyre és Bulgária területére. *Diaconu* kimutatja, hogy a bizánci uralom alatt álló területeken e csattípus nem jellemző, ezzel szemben igen elterjedt mindenütt a nomád népek uralta vidékeken. A líra alakú csatok kialakulását, elterjedését a besenyőkhöz kapcsolja: *Diaconu, P.* 1969. 502. Dobrudzsában egyébként sok olyan lelet van, amelyek a Balti-tenger vidékéről vagy a sztyeppéről kerülhettek ide. Itteni feltűnésük okait egy skandináviai S-típusú kardmarkolat-gomb kapcsán elemezte legutóbb *Popa, R.* 1984. 425–431. Három lehetőséget vet fel: 1. Bizánciak zsákmányolták Szvjatoszláv harcosaitól 968–71 körül; 2. Egy északi származású, a császári elitgárdában szolgáló harcos hozta magával; 3. A besenyőktől zsákmányolták a bizánciak. E három pont nagyjából magában foglalja a román kutatók nézeteit e vidék importtárgyairól.
105. *Harhoiu, R.* 1972. 417–425. Nézeteit a magyar szakirodalomban először *Németh P.*, 1973. 174., 51. j. ismertette.
106. Madara, Plisszka, Preszláv: *Fehér G.*, A bolgár törökök szerepe és műveltsége. Bp. 1940. 49. A pliszkai palota ásátásánál előkerült további csatokról: *Ст. Михайлов–А. Милчев: Разкопки в Плиска през 1954. г. ИАИ 22 (1959) 263–290.; Станчев (1960) 23–65.*
107. *Ст. Станчев: Разкопки и новооткрити материали в Плиска през. 1948. г. ИАИ 20 (1955) 205–206.; С. Георгиева–Р. Пешева: Средновекен Български некропол край г. Ловеч и накитите, намерени. ИАИ 20 (1955) 23–65.*
108. *Станчев (1960) 205–206.; Ст. Михайлов–А. Милчев–Р. П. Гатев: Накити от погребения 11–12. вв. Археология (1977) 43.*
109. Nin-Ždrijiac. 261. sír: *Belojevic, J. Materijalna Kultura Hrvata od 7–9. stolejca. Zagreb, 1980. 96. Taf. LXXIV. 8. E leletre Takács Miklós hívta fel a figyelmemet. Buzet-Mejica, 120. sír: *Marušić, Br. Istrien im Frühmittelalter. Pula 1960. 20. Ugyanerről Vinski, Zd. 1967. 36. Valamennyi jugoszláviai szerző késő antik eredetűnek tartja e csatokat. Zd. Vinski egyenesen a VII. századi itáliai longobárd temetőkhöz keres párhuzamokat: Castel Trosinó, Chiusi-Arcisa tárgyaiban véli az előzményeket felfedezni: i. m. 36.**

Csehszlovákiának csak azokon a részein sikerült líra alakú csatokat kimutatnom, amelyek egykor a honfoglaló magyarok szállásterületéhez tartoztak. Ezen túl csak Mikulčicéről¹¹⁰ és Zidenicéről ismerünk egy-egy darabot.¹¹¹

Lengyelországban ismét szép számmal találjuk a csatoknak ezt a típusát. Főként a Visztula mentén bukkannak fel, s egészen a Warta folyóig megtalálhatók. Az ország északi és nyugati vidékein, tehát a tengerpart mellett és az Odera környékén azonban ismeretlenek. A legsűrűbben Gniezno körzetében fordulnak elő, túlnyomó többségüket sírok mellékleteként tárták fel. A fentiek alapján úgy tűnik, főként a Polján törzs szállásterületén volt népszerű e tárgytypus, a korai lengyel állam központi részén. A líra alakú csatok tehát nem terjedtek el a szlávok lakta földek nyugati határáig. Talán nem véletlen, hogy a XI. századi magyar királyok pénzei,¹¹² valamint az arab dirhemek¹¹³ lengyelországi lelőhelyei nagyjából fedik a líra alakú csatok itteni elterjedési területét. A Brzesc Kujawskiban talált csat egyenesen I. András (1046–1060) pénzének kíséretében került elő. Valószínűleg a fenti terület élénk kereskedelmi kapcsolataival kell számolnunk, s ez játszhatott nagy szerepet a csatok idekerülésében is. A lengyel szerzők nagy része oroszföldi – kijevi, baltikumi vagy Volga menti – készítménynek véli azokat.¹¹⁴

Z. *Holovinska* gyűjtötte össze a Lengyelország területén talált líra alakú csatokat, megkísérelve azok tipológiai, kronológiai felosztását is. Legnagyobb számban azok a csatok képviseltetik magukat – *Holovinska* beosztása szerint a IV. típus – amelyek nálunk és a tőlünk délre eső területeken szinte teljesen ismeretlenek, egy romániai példány kivételével.¹¹⁵ E típus csatkarikája lapos, rovátkolt díszű, s maga a csat egyosztású, hiányzik a középső – pecektartó – pálcikája¹¹⁶ (7. ábra 7.). Használatát a XI. század második felére – XII. századra teszi a szerző.

Z. *Holovinska* III. típusába négy csatot sorol, formailag ezek megegyeznek a mi *C típusunkkal*. Datálásuk: XI. század második fele – XII. század eleje.¹¹⁷

A második típusba egyetlen csat tartozik, ezt a Konskie-ban feltárt temető 53. sírjában találták. A sírmezőt I. Béla (1060–1063) két érméje datálja.¹¹⁸ E tárgy formailag azonos a hódmezővásárhely–gorzsai csattal. Z. *Holovinska* szerint használata a

110. *Klanica*, Zd. 1963. 44–50. Taf. 26.3.

111. *Cervinka*, I. L. Slované na Moravě a říše Velkomoravska. Brno 1927. 160. A szlovák kutatók közül L. *Niederle* szentelt figyelmet a líra alakú csatoknak. Véleménye szerint bizánci eredetűek, s a VII. századtól terjedtek el, a Kijevi Fejedelemség közvetítésével pedig a X–XI. században eljutnak Közép-Európába és Közép-Ázsiába egyaránt: *Niederle*, L. Rukovet slovanské archeologie. Praha 1931. 174–176.

112. *Huszár* L., 1967. 175–200.

113. *Bálint* Cs., 1982. 3–32.; *Bálint* Cs., 1981. 105–133. Abb. 1.

114. *Kostrzewski*, J. Pradzieje Polski. Poznan 1949. 265-e csatokat keleti szláv vagy baltikumi készítményeknek tartja. Hasonlóképpen vélekedik *Kaszewsky*, E.–*Kaszewsky*, Z. 1971. 365–435. A fentiekkel szemben inkább Káma-vidéki eredetre gondol *Marciniak*, J. 1960. 169–170.

115. *Holowinska*, Z. 1963. 390. Románia területéről Dinogetiából ismert két darab: *Stefan*, Gh.–*Barnea*, I.–*Comsa*, M.–*Comsa*, E. Dinogetia I. Bucuresti 1967. 298. Fig. 173. 18–19. Magyarországon Szabolcsveresmarton került elő az egyetlen példány, ezt a későbbiekben tárgyaljuk.

116. Lelelőhelyei: Brzesc Kujawski, Czarna Wielka, Garbów, Kaldus, Krszwica, Malkowice, Ostrow Lednicki, Pawłówek, Poddebice, Radzików, Samborzec, Strzemieszce: *Holowinska*, Z. 1963. 390. bőséges szakirodalommal. Az újabb leletek: Plesniskó: *Nowakowski*, A. 1972. 81., Rysz. 2. 6–7.; Lubien: *Wojcikowie*, E. i A. 1973. 167. Tabl. VI. 3., VIII. 4.

117. *Holowinska*, Z. 1963. 388–89. A leletek: Brzesc Kujawski, Czerná N. Huczwa, Dziłów, Sandomierz.

118. I. m.: 387.

XI. századra jellemző. Végül szintén egyetlen csat képviseli az *I. típus*t, amelyet X. századnak határoz meg.¹¹⁹ E darab pontos párhuzama nálunk a keceli szórvány csat.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a Lengyelországból közölt líra alakú csatok nagy többsége nálunk ismeretlen forma, (IV. típus), az I–III. csoportokba sorolt, összesen hat darab tárgy pedig megfelel a mi *C típusunk*nak, s használatuk ideje is nagyjából azonos.

VI. Mindezek után vegyük szemügyre a Skandinávia és a Szovjetunió hatalmas területeiről rendelkezésünkre álló adatokat. Az elterjedési területet bemutató térképet szemlélve első pillantásra kitűnik, hogy az általunk *C típusúnak* nevezett csatok a Szovjetunió európai területének északi részén csoportosulnak (8. ábra).

Többségüket a Volga–Oka környékén találjuk, valamint a balti területeken, egészen Finnorszáig és Svédorszáig. E vidékek líra alakú csatjait az is jellegzetessé teszi, hogy közülük nagyon soknak a csatkarikáján látható egy olyan rozettaszzerű kis dísz, amilyennel a lengyelországi csatok esetében már találkoztunk (9. ábra 9.). Másokon hosszú, néha díszes nyúlvány van (9. ábra 8.).¹²⁰ Az a néhány darab, amelyet a Fekete-tenger partvidékén találtak, minden bizonnyal importként került ide északról.¹²¹ E csatok nagy többségét az ásatók a XI–XII. századra datálják. Néhány darab azonban már a IX–X. században is megjelenik. Pontosabb keltezésük sajnos eléggé nehéz, mert az ásatási beszámolók többségében gyakran két-három évszázados időintervallumok közé helyezik őket, s a finomításra ritkán nyílik lehetőség.¹²²

Azon csatok néhány példányát is felfedezhetjük, amelyekkel már Kenézló és Santok esetében találkoztunk.¹²³ Lelőhelyeik Kijev környékén csoportosulnak, egyet pedig valamivel északabbra, a Nyeman forrásvidékénél találtak. Valamennyi a IX–X. századra datálható.

A tárgyalt területen a legelterjedtebb forma a – besorolásunk szerint – *A típusú* csat. Megjegyzendő, hogy az imént említett baltikumi részeken és az oroszországi erdős vidékeken kisebb számban található, a *C* és *D típusúakkal* keveredve. Szép számmal láthatunk ilyeneket viszont a Kijev környéki temetőkből.¹²⁴ Az Oka folyótól délre, a szaltovói kultúra területén, a Krímben, Észak-Kaukázusban viszont „egyeduralkodó”, itt szinte nem is találkoztunk más formával. Ugyanez a helyzet a Volga–Káma vidékén.

119. I. m.: 386.

120. *Kivikoski, E.* 1973. 145. Abb. 1196: Sysma-Siivolanpelto. *E. Kivikoski* e típust „gotlandi formá”-nak nevezi, amely a Kelet-Baltikumtól Finnorszáig a XI. században terjedt el. Hasonló meghatározást adott korábban *Cleve, N.* 1929. 259–260. Abb. 14–15.; Jellegzetesen viking típusú leletek kíséretében került elő egy ilyen csat Szaarema szigetén: *Э. А. Кустин: Археологические памятники начала 2. тысячелетия на островах Саарема и Муху. СА 1967/1. 180–182; Daugmala: Э. С. Мугуревич: Восточная Латвия и соседние земли в 10–13. вв. Рига 1965, 127., обр. 16.*

121. *А. Л. Якобсон: Раннесредневековый Херсонес. МИА 63 (1959) 276., рис. 139. 23–24.*

122. *А. Р. Стубавс: Археология в советской Латвии 1945–67. г. СА 1967/4. 116. 5; Уа.: Woronin, N. N.–Karger, M. K.–Tichanov, M. A., Die Materielle Kultur der Alten Rus. Berlin 1959, 224.*

123. *Блифельд (1965) 131., табл. 4.8; Самойловский (1970) 195., рис. 7; Гуревич (1962) 110–111., рис. 98. 4; Блифельд (1977) 138–141., табл. 9.; A Szesztoviciben talált leleteket közli még: Arne, T. J., Skandinawische Holzkammergräber in der Ukraine. AcAr (1931) 302. Arne a sírokat viking hagyatéknak tartja.*

124. *И. П. Русанова: Кургани полян 10–12. вв. САИ Е1–24. (1966) табл. 21; Kijevből: М. К. Каргер: Древний Киев 1–2. Москва–Ленинград 1958, 191–194., рис. 38; hasonlókat közöl: В. В. Седов: Восточные славяне. Арх СССР Москва 1982, табл. 18. 14, табл. 38. 22–23., табл. 46. 24.*

Főként a volgai bolgárokkal kapcsolatba hozható temetőikben találjuk a lúra alakú csatok legszebb, legdíszesebb darabjait.¹²⁵ Mestereik a csatkarikat szinte teljes felületében rozettaszerű díszekkel borították. Egyszerűbb kivitelűek a nyugat-szibériai alföldön napvilágra került példányok.¹²⁶ Az Ob forrásvidékénél, az Altájban és a Minuszinszki medencében sem számít ritkaságnak a lovasnomádok sírjainak feltárásánál a lúra alakú csat.¹²⁷ Nagy számban találtak ilyeneket Pendzsikent romjainak feltárása során is.¹²⁸ Ez utóbbiak egy része arab dirhemekkel is jól datálható (7. ábra 10–12).

Időben a legkésőbbiek az *A típusú* csatok közül azok, amelyeket a baltikumi és a szlávok lakta vidékeken találtak. *E. Kivikoski* a finnországi példányokat – és tágabb értelemben e tárgyak baltikumi felbukkanását is – a XI–XII. századra teszi.¹²⁹ Hasonló értelemben nyilatkozott *L. A. Golubeva* is.¹³⁰

A szaltovói kultúra területén viszont a VIII–IX. században a leggyakoribbak,¹³¹ egyes kutatók szerint innen terjedtek el a Krím,¹³² a Kaukázus¹³³ és a Káma¹³⁴ vidékére is. Meg kell jegyezni, hogy mind a saját adatgyűjtésem, mind a szovjet kutatók feldolgozásai¹³⁵ arra mutatnak, hogy a szaltovói kultúra területén – noha ott is kimutatható a lúra alakú csatok jelenléte – előfordulásuk korántsem olyan tömeges méretű, hogy azt a kultúra jellemző tárgyai közé sorolhatnánk. Elterjesztésében valóban szerepet játszhatott, de előfordulásukat nem vezethetjük vissza kizárólag a hatására. Mint alább majd látni fogjuk, valószínűleg e csatok kialakulása távolabbi területekre vezet bennünket.

A VIII–X. századi, feltehetőleg jórészt a volgai bolgárok hagyatékát őrző sírokon kívül a Káma-vidéken az ún. Kusnarenkovói típusú temetőkből (Jamas-Tau, Huszainovó, Bekesevó I–II., Lagerevó, Isimbaevó, Szterlitamak, Sztaro-Halilovo, Karanaevo, Igyelbaevo),¹³⁶ valamint a bizonytalan hovatartozású igimi leletből¹³⁷ is ismerünk lúra alakú csatokat. A két utóbbi leletcsoportból származó csatok formailag teljesen megegyeznek a Bolsije-Tigani–Bolsije-Tarhani kör csatjaival. Mindkét helyen megtalálhatók azok az egész felületükön rozettás – vagy *E. A. Halikova* elnevezésével: relief díszű – csatok, amelyekhez hasonlót más tájról nem ismerek (9. ábra 2.). Még egy

125. *Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H.* 1981. Taf. 6.33. Taf. XIII. B. Taf. XXXIII. 9.; Ua.: *Halikova, E. A.* 1976. 64., 8. kép 33., 11. kép 10.
126. *Arne, T. J., Barsoff Gorodok.* Stockholm 1935, 33., Fig. 83. Л. А. Чиндина: Керамика могильника Рёлка на средней Оби. СА 1970/1. 248–254., рис. 1. 10; *Могильников–Конников* (1983) 162–180., рис. 4. 4. рис. 5. 15–16.
127. *Ковалевская* (1979) 18–27., А. К. Амброз: Проблемы раннесредневековой хронологии восточной Европы. СА 1971/3. 127–129.
128. *В. И. Распопова:* Поясной набор Согда 7–8. вв. СА 1965/4. 81.
129. *Kivikoski, E.,* 1973. 118., 145.
130. *Л. А. Голубева:* Могильник 10 на середине 11. в. на Белом озере. СА 1961/1. 201–215.
131. *С. А. Плетнева:* От кочевый к городам. МИА 142 Москва 1967, 137–142.; *С. С. Сорокин:* Железные изделия Саркела Белой вежи. МИА 75 (1959) 141.; *Генинг–Халиков* (1964) 57.
132. *А. И. Айбабин:* Салтовские поясные наборы из Крима. СА 1977/1. 230–238.
133. *Степи Евразии в эпоху средневековья.* АрхСССР (1981) ред. С. А. Плетнева. 109–111., рис. 60.
134. *Генинг–Халиков* (1964) 57.; Ua.: *Halikova, E. A.,* 1976. 64., 69.
135. *Ковалевская* (1979) 18–27.
136. *Мажитов* (1981) 37–38., 45., 54., 56–57., 63–64., 70., 76., 89–91., 113–119.
137. *П. Н. Старостин–Е. П. Казаков–Р. С. Габяшев:* Игимский могильник. СА 1973/1. 261–264. A lelet etnikai hovatartozásának bizonytalanságáról *Fodor I.,* Bolgár–török jövevényiszavak és a régészeti. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Red: *Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A.,* Bp. 1977., 95., 34. j.

típusról kell szót ejtenünk e helyen. Az imént említett temetőekben többször is felbukkan egy jellegzetes, karikáján mély rovátkákkal díszített csatforma (9. ábra 1.), amely a Kárpát-medencéből ismert *B típusú* darabokkal mutat rokonságot, legfőképpen a nyíraczáival. *V. B. Kovalevszkaja* Pendzsikentből mutat be ilyen csatokat, szogd meszterek keze munkájának vélve azokat.¹³⁸

Érdekes módon a Felső-Káma vidékén ismét az *A típus* egyszerű, díszítetlen változataival találkozunk (Redikor, Nyevolínó, Brodi, Gorbunjata, Polom, Midlany-Saj).¹³⁹ Hasonló a helyzet Nyugat-Szibériában is (Barszov-Gorodok, Okunevó-Muromcev).¹⁴⁰ Ilyen egyszerű kidolgozású csatokat találunk az Altájban és a Minuszinszki-medencében feltárt VIII–IX. századi türk sírokban (Katanda II., Kopjoni, Kuraj, Tujahta, Kapcsalszk) (9. ábra 6–7.).¹⁴¹

E vidékeken és Dél-Szibériában már korábban, a VI–VIII. században is kimutathatunk olyan tárgyakat, amelyek formailag bízvást a líra alakú csatok közé sorolhatók. Okunevó Muromcev (Omszk körzetében, az Irtis egyik mellékfolyója, a Tari bal partján) mellett egy VI–VIII. századi temetőt tártak fel, amelynek 3. és 4. sírjából kalcinálódott csontok közül ilyen csatokat emeltek ki (9. ábra 3–4.).¹⁴² Az Ob mentén, Tomszk körzetében tárták fel a hasonló korú rjolokai temetőt, amelynek leletanyagából *L. A. Csindina* egy ugyanilyen csatot közöl¹⁴³ (9. ábra 5.).

A líra alakú csatok használatának ennél még korábbi emlékeit is felfedezhetjük. A Fekete-tenger ÉK-i partja közelében, Novorosszijszk mellett olyan V. századi temetőt tártak fel, amelyben a harcosok mellé temették – külön gödörbe – a lovukat is.¹⁴⁴ *A. V. Dimitriev* leírása szerint a 4. sírban a lókoponya bal oldala mellett egy bronz csat került elő (9. ábra 8–9.). Funkciója hasonló lehetett, mint a hódmezővásárhely–nagyszigetinek. Egy ugyanilyen bronzcsat a 10. lósírból is napvilágot látott, a ló jobb hátsó lábánál.¹⁴⁵ *A. V. Dimitriev* a csatok párhuzamait a korai hun anyagban keresi. Úgy tűnik joggal, mert a Noin-Ula-i 6. kurgánban hasonló tárgyra bukkant egy veretes övön *Sz. I. Rudenko*.^{145/a} E feldolgozások szerint az ilyen bronzcsatok gyakoriak ez idő tájt az Altájban.¹⁴⁶

Röviden érintenünk kell a líra alakú csatok kialakulásának kérdését is. Mint az eddigiekben láttuk, a VIII. századtól terjedtek el tömegesen, de jelenlétük az Altájban, Dél-Szibériában kimutatható már a VI–VII. századtól. Valószínűleg a novorosszijszki példányok is onnan eredeztethetők.

Már e tárgytypus első, élesszemű rendszerezője, *Nils Cleve* felhívta a figyelmet arra, hogy az „őstípus” keresésénél különös figyelmet kell szentelnünk a nyugat-szibé-

138. *Ковалевская* (1979) 27., табл. X. 7.

139. A díszítettek itteni hiányáról: *Halikova, E. A.*, 1976. 69., előfordulásukról: *Ковалевская*

140. *Могильников–Конилов* (1983) 165–180., *Arna, T. J.*, Barsoff Gorodok. Stockholm 1935, 33.

141. *Ковалевская* (1979) 18–34., *A. K. Амброс*: Проблеми раниесредневековой хронологии восточной Европы. СА 1971/3. 127–129.

142. *Могильников–Конилов* (1983) 162–180.

143. *Л. А. Чиндина*: Керамика могильника Рёлка на средней Оби. СА 1970/1. 248–254., рис. 1. 10.

144. *В. А. Димитриева*: Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска. СА 1979/4. 212–222.

145. I. m. 217., рис. 3. 3, 14.

145/a *С. И. Рубенко*: Культура хуннов и ноитуминские курганы. (Москва–Ленинград 1962) 49., рис. 40., Т. XXII. 4–5., 7.

146. I. m. 221. Meg kell említenünk, hogy a Kaukázus északi előterében több helyen találtak ugyanilyen csatokat, olyan temetkezésekben, amelyeket az V–VIII. századok közé helyeznek: *А. П. Рунич*: Раннесредневековые скрепы Пятигорья. СА 1979/4. 232–246., рис. 1. 5; рис. 7. 7.

riai, altáj-vidéki leleteknek,¹⁴⁷ s az itt található csontcsatok egyes típusainak. Valóban, esetenként feltűnő a bronzból készült korai csatok nagyfokú formai hasonlósága a csontcsatokéhoz. A teljesség igénye nélkül itt néhány olyan darabra szeretném felhívni a figyelmet, amelyeket azonos lelőhelyen – néha ugyanabban a sírban – találtak, anyaguk viszont különböző.

Теплoughov tárta fel a Tuva vidékén a Turán I. 93. kurgánt, melyből ember-, ló- és birka-csontok közül került elő több csat. Egy részük csontból (10. ábra 3–5.), a többi bronzból készült (10. ábra 1–2.). Az ásató a lovasfelszerelés darabjait látja bennük, a kurgán leletanyagát pedig *V. N. Poltorackaja* a Pazyryk-i korszakhoz sorolja, hangsúlyozva a leletanyag erős kapcsolatait a Minuszinszki-medence tárgyaival. Földbe kerülésüket az i. e. V–III. század közé teszi.¹⁴⁸

A Pazyryk-i és a Basandar-i kurgánokból hasonló bronz-, ill. csontcsatokat ismeret Sz. *I. Rudenkó* is, zömük a lószerszám tartozéka lehetett.^{148/a}

M. P. Zavituhina leírása szerint Bijszk I. lelőhelyen a 12. kurgánban a ló koponyáján 4 csontcsat volt (10. ábra 7–8.), a mellette fekvő férfi térdénél pedig egy hasonló formájú, de már bronzból készült tárgy (10. ábra 6.). A szerző szerint ez utóbbi típus az Altájban az i. e. VII. században jelenik meg, erre vonatkozólag több párhuzamot is felsorol (pl. *Baparada II.*).¹⁴⁹ *L. R. Kizlaszov* is több ilyen leír a Minuszinszki-medencéből a Tagár-Tastik kultúra időszakából (i. e. II–I. század).¹⁵⁰

Két leletet említenék meg röviden, mindkettőt a szkíta–szarmata emlékek közé sorolják. Az egyik Kelet-Kazahsztánból való (Kamisinka),¹⁵¹ a másik az Altájból, a Katuny folyó jobb partjáról, Bisztrjanszkból¹⁵² (10. ábra 9–11.).

A líra alakú csatok eredeztetésének kérdésében távol áll még a kutatás attól, hogy a végső szót kimondhassuk. A fenti néhány lelet bemutatása azonban talán némi támpontot adhat e talány jobb megvilágításához. Ha közvetlen összefüggésüket a későbbi líra alakú csatokkal ma még nem is tudjuk kizáróan bizonyítani, arra szemléletes példát szolgáltatnak, hogy a jól bevált csontcsatokat lassanként hogyan váltják fel a tartósabb bronzból készületek, átvéve és továbbfejlesztve előképeik formai variánsait. Egyelőre csak hipotézisként vehető fel, hogy ez volt a líra alakú csatok kialakulásának módja is, helyszíne pedig a fent megismert Nyugat-Szibéria és az Altáj vidéke.

VII. E kis tárgy, amelynek történetét e dolgozat igyekezett vizsgálat alá venni, nyilvánvalóan hatalmas területen elterjedt közönséges tucatarú. Mint azonban kiderült, a látszólagos formai egyöntetőség mögött időben és térben elválasztható típusok húzódnak meg.

Olyan képzőanyagot, amelyeket a líra alakúak előképeinek tarthatunk, legkorábban az i. e. VII. századtól sikerült kimutatnom Nyugat-Szibériából és az Altájból. Ezek feltehetőleg a hasonló megformálású, csontból készített tárgyak kialakítását

147. *Cleve, N.* 1929. 255.

148. *В. Н. Полторацкая: Памятники эпохи ранних кочевников в Туве. АСГЭ 3 (1961) 83–100., рис. 4. 6–12.*

148/a *С. И. Руденко: Культура населения горного Алтая в скифское время. Москва–Ленинград, 1953. рабл. X. 10–13.*

149. *М. П. Завитухина: Могильник времени ранних кочевников близ Г. Бийска. АСГЭ 3 (1961) 89–93., рис. 7. 1., 4., 11–12.*

150. *А. Р. Кызласов: Таштикская эпоха в истории Хакасско Минусинской котловины. Москва 1960. рис. 29. 5.*

151. *Ф. Х. Арсланова: Новые материалы 7–6. вв. до н. э. из Восточного Казахстана. СА 1972/1. 256., рис. 1. 12.*

152. *М. П. Завитухина: Курганы у села Быстрянского в Алтайском крае. АСГЭ 8 (1966) 74–75., рис. 2. 26.*

kövezték. Persze a csontcsatok használata ezzel természetesen nem szűnt meg, hiszen ilyeneket még évszázadok múlva, a kései nomádok is használtak.¹⁵³

A fent említett területeken a VI–VIII. századtól tudunk kimutatni már valóban líra alakúnak nevezhető csatokat. E kis tárgyakat etnikumhoz nemigen lehetne kötni, hiszen praktikus és sokoldalú használhatóságuk miatt gyorsan elterjedtek a sztyeppén. Távoli területekre való eljutásukat nyilván a szaltovói kultúra élénk és sokirányú kereskedelmi kapcsolatai is elősegítették. Érdekes problémát vet fel a Volga–Káma-vidék leletanyaga. A magyar szakirodalomban oly gyakran idézett volgai bolgár temetők – különösen a korai, Bolsije-Tarhani típusúak – sírjaiból olyan díszes, szépen megformált darabok láttak napvilágot, amelyeknek másutt nem találjuk párját. Nem találjuk a honfoglaló magyarok sírjaiban sem, s ez a tény növeli azoknak az adatoknak a számát, amelyek arra mutatnak: lényeges eltérések is vannak a korai volgai bolgár leletanyag és a Kárpát-medence X. századi régiségei között.¹⁵⁴

Az *A típusú* csatok főleg kereskedelmi úton juthattak a Baltikumba, de a formát átvéve, előállításukat az ottani népek rövidesen már maguk is elvégezheték. A közvetítő tevékenységben jelentős szerepük lehetett a vikingeknek, pontosabban az általuk létesített kereskedelmi telepeknek, állomásoknak. Hogy egy-egy ilyen központban – más tömegcikkhez hasonlóan – az ottani mesterek nagy számban állították elő e tárgyakat, az könnyen elképzelhető. Hiba lenne azonban kizárólag egy-két központra leszűkíteni a gyártás helyét.¹⁵⁵ Szinte nincs ugyanis két egyforma darab, még ha bizonyos ismérvek alapján típusokba tudtuk is sorolni azokat.

Az Al-Duna vidékén szintén kereskedelmi kapcsolatok eredményeként jelenhetett meg e tárgytypus a X–XI. században. Hogy nem beköltöző nomád csoportok hozták magukkal, azt talán alátámasztja az a tény is, hogy nagy többségüket települések feltárásánál találták, sírból alig néhányat ismerünk, s azok is a sztyeppék nomádjainak felszerelési tárgyait nélkülöző temetkezések. Ugyanilyen módon kerülhetett az Adriai-tenger partjára a két jugoszláviai példány. Mivel az említett területeken nagy többségben az *A típusú* csatok terjedtek el, ez arra mutat hogy főként a sztyeppéi népekkel – és talán Kijevvel – kiépített kereskedelem révén kerültek ide. Viszonylag csekély számuk miatt a helyben történő előállítás ez esetben kevésbé valószínű.

Egyértelmű viszont, hogy a Kárpát-medencében a líra alakú csatok használatának szokását a honfoglaló magyarok terjesztették el. Érdekes módon azonban már az avar leletanyagban találkoznak egy nagy csatkarikájú, áttört szíjszorítójú tárgytypussal, amelynek párhuzamait az Altáj vidékén és Nyugat-Szibériában láttuk a VI–VIII. századi leletanyagban.^{155/a} Velük talán szintén a líra alakú csatok előképeinek egyik variánsa jutott a Kárpát-medencébe, formailag ezek azonban jól elválaszthatók a honfoglaló magyarok által használt daraboktól.

153. Степи Евразии в эпоху средневековья. АрхСССР Москва 1981, ред. С. А. Плетнева. рис. 71. 23–24., рис. 90. 34.

154. A honfoglaló és a korai volgai-bolgár leletanyag eltéréseire legutóbb *Fodor I.* hívta fel a figyelmet a Bolsije Tigrani temetkezések rövid ismertetése kapcsán: bolgár–török jövevény-szavaink és a régészet. MÓT Bp. 1977. 109–114. Ismereteim szerint a „reliefdíszes” csat a későbbi, Tankeevka-i típusú temetőkben már nem fordul elő. A IX–X. századi kusnarenkovi típusú lelőhelyeken viszont gyakori lelet: Jamas-Tau, Huszainovó, Bekesevo I–II., Karanaevó emlékei erről tanúskodnak.

155. Ebből a szempontból leggyakrabban Kijevre gondolnak a kutatók: *Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, Eu.*, *Dinogetia I.* Bucuresti 1967. 298; Hasonlóan vélekedik *A. Л. Монлайт*, *Старая Рязань*. МИА 49 (1955) 176., 15. j.

155/a *Török Gy.*, 1980–81. 44., VIII. t. 20. Az avar emléanyagban fellelhető csatoknál a szíjfogó csattest még keskenyebb a csatkarikánál. A valódi líra alakú csatoknál a csattest és a karika egyforma szélességű.

Mivel területünkön nagy többségben vannak az *A típusú* csatok, sőt a X. században szinte csak ezek fordulnak elő, (a *B típusúakkal* együtt, amelyek esetleg az előzőnek egy variánsát jelentik), bizonyosnak csak azt mondhatjuk, hogy őseink valahol a sztyepei vándorútjuk során ismerkedhettek meg e tárgytypussal. Fentebb már láttuk, hogy a Volga–Káma-vidék VIII–X. századi temetőire jellemző díszes darabok nálunk hiányoznak, honfoglalóink egyszerű kidolgozású csatjai inkább az Al-Duna vidékiekkel mutatnak szoros rokonságot. E tények azt sugallják, hogy a párhuzamok keresésénél főként a szaltovói kultúra (és szomszédos területei) hasonló megformálású leleteihez kell fordulnunk.

Egészen más a helyzet a *C típusú* csatokkal. Adataim szerint a XI. század kezdeténél – esetleg a X. század végénél – korábban nem számolhatunk a megjelenésükkel. Fő előfordulási területük a Baltikum, innen terjedhettek el a kelet-európai erdővidékeken élő szláv és finnugor népeknél. Eredetük kérdéses. Elképzelhető, hogy a sztyeppéről idekerült csatforma variálásából alakították ki az itteni népek. Jellegzetességei – a lapos csatkarikás rovátkolt vonalak, vagy egy kis rozettaszerű dísz – világosan az északi területek leleteire jellemzők. Ugyanez a helyzet azokkal a darabokkal is, amelyek csatkarikája hosszú nyúlvánnyá csúcsosodik, néha szép díszítéssel. A sztyeppéken, a Fekete-tenger északi partvidékén e típus képviselői csak kis számban fordulnak elő, s feltehetően a Baltikum vidékéről juttatta ide azokat a kereskedelem. A közvetítő szerepet itt főként a Dnyeper vízi útja tölthette be. A Kárpát-medencében előkerült néhány darab vizsgálata nyomán is azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a XI. század elejénél korábban itt sem jelentkeznek. Területünkre feltehetően szintén az északi kereskedelmi kapcsolatok révén jutott el néhány darab.¹⁵⁶ Hasonló a helyzet a lengyelországi példányok esetében is.

Azoknak a díszes csatoknak, amelyeket Kenézlő és Santok esetében ismertünk meg, az analógiái Kijev környékén csoportosulnak. Talán előállításuk is itt történt, s ezzel újból szaporodik azon honfoglalás kori leleteinknek a száma, amelyeknek pontos analógiái a Kijev környéki kurgánokból látnak napvilágot.

A *C típusú* csatokról fentebb elmondottak teljes mértékben vonatkoznak a *Z. Holovinska* által a IV. típusba sorolt, főként Lengyelországban és a Baltikumban elterjedt variánsokra is. Néhány darabot leszámítva, a jelzett területtől délre e forma szinte ismeretlen. E helyütt azonban egy számunkra most nagyon fontos leletre hívnám fel a figyelmet. *Németh Péter* közleménye szerint Szabolcsveresmarton a Tisza magaspártjának omlása során egy niellóberakásos bronz díszbaltácska kíséretében egy olyan – ugyancsak niellóberakásos – bronzcsat került elő, aminek hasonmás példánya a lengyelországi Samborzezből (pow. Sandomierz) ismeretes.¹⁵⁷ Csak sajnálhatjuk, hogy e nagyon fontos leletegyüttes fotón vagy rajzon nem került még közlésre, de a samborzezi példa nyomán nyilvánvaló, hogy itt is az imént említett tárgytypusról van szó. A csatok ezen formájának, és általában az egész *C típusnak* a vizsgálatából leszűrt következtetésem teljes mértékben megegyeznek *Németh Péter* azon elgondolásával, miszerint a szabolcsveresmarti csat a fejedelmi-királyi hatalom erősítésére az országba hívott varég-rusz eredetű testőrség egyik tagjának tulajdona lehetett.¹⁵⁸ Közvetett módon pedig újabb bizonyítékot jelent arra nézve, hogy a hasonló módon díszített, az elterje-

156. Ezen kapcsolatok legutóbbi összefoglalását 1. *Fodor I.*, 1981. 85–88.

157. *Bartys, J.* 1936. 171–178. A szabolcsveresmarti leletről *Németh P.*, 1975. 15. Lengyelországban, mint fent láttuk, néhány darabtól eltekintve, a líra alakú csatok közül szinte csak e típust használták.

158. *Németh P.*, 1975. 15. A varég-rusz testőrség kérdéséről *Györffy, Gy.* 1958. 573–580. Ugyanarról *Kristó Gy.*, 1980. 57–66.

dést tekintve ugyanazon ismérvekkel körülírható *C típusú* csatok ugyanezekről az északi-északkeleti területekről kerültek a Kárpát-medencébe, akár az imént említett módon, akár kereskedelem útján.

A hatalmas területen elterjedt líra alakú csatok különféle változatait tehát a VI. századtól a XII. századig ki tudjuk mutatni. Felhasználásuk módja ugyancsak változatos, övcsatként éppúgy használták, mint a fegyverzet felfüggesztésére, vagy a lószerszámzat tartozékaként.¹⁵⁹

IRODALOM

Arbman, H.

1943. Birka I–II. Uppsala

Arna, T. J.

1931. Skandinavische Holzkammergräber in der Ukraine. *AcAr* 3

1935. Barsoff Gorodok. Stockholm

Bakay K.,

1975. Jelentés a somogyvári bencés apátság feltárájáról (1974–75). *SMK* 2.

1978. Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. *StComit* 6.

Bálint Cs.,

1971. Szabadkígyós–Tangazdaság. *BMMK* 1.

1976. A magyarság és az ún. Bjeló-brdói kultúra. *Cumánia* 4.

1981. Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa *Acta ArchHung.* 19.

1982. Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. *Századok* 116.

Banner J.,

1933–34. Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorszai részében. *Dolg.* 9–10.

Barnea, I.–Mitreă, B.

1957. Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea) *MCA* 5. 459–473.

Bartys, J.

1936. Wczesnohistoryczne cmentarzyska szkieletowe wsi Samborzec, pow. Sandomierz. *PrzA* 5. 171–178.

Belojevic, J.

1980. Materijalna Kultura Hrvata od 7–9. stolejca. Zagreb

Bóna I.,

1986. Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Erdély története I. szerk. *Mak-kay L.–Mócsy A.* Bp.

Budinsky-Kricka, V.–Fettich N.,

1973. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava

Cervinka, I. L.

1927. Slované na Moravě a říše Velkomoravska. Brno

Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H.

1981. Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani. *Rég. Füz.* Ser. II. No. 21. Bp.

Cleve, N.

1929. Jüngererzeitliche Funde von der Insel Berezan. *ESA* 4.

Chropovsky, B.

1962. Slovenské pohrebisko v Nitre na Lupke. *SlA* 81. 175–241.

Csallány G.,

1941. Újabb honfoglalás kori leletek Szentés környékéről. *FolArch.* 3–4. 182–190.

1933–34. Avar és magyar leletek a szentesi múzeumban. *Dolg.* 9–10.

Diaconu, P.

1969. Einige Zierrate und Zaumzeugstücke von Pacuiul lui Soare. *Dacia* 13.

159. Itt szeretnék köszönetet mondani *Fodor Istvánnak* az anyaggyűjtés során és lektori véleményében adott hasznos tanácsaiért.

- Dienes I.*,
 1956. Un cimetière de Hongrois Conquérrants á Bashalom. ActaArchHung. 7.
 1966. A honfoglaló magyarság lószerszámának néhány tanulsága. ArchÉrt. 93.
 1966a. A bordányi honfoglaló magyar asszony lószerszáma. MFMÉ
 1978. Opponensi vélemény Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században című kandidátusi értekezéséről. ArchÉrt. 105.
 1986. A Felső-Tisza-vidék a X. században Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I.
- Dókus Gy.*,
 1900. Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. ArchÉrt. 20.
- Fehér G.*,
 1940. A bolgár törökök szerepe és műveltsége. Bp.
- Fettich N.*,
 1937. A honfoglaló magyarság fémművészete. ArchHung. 21.
- Florescu, Gr.–Florescu, R.–Ceacalopol, Gl.*
 1961. Săpăturile arheologice de la Capidava. MCA 7.
- Florescu, R.–Cheluta, N.–Georgescu, G.*
 1974. Săpăturile de la Capidava. Pontaica 7.
- Fodor I.*,
 1977. Bolgár–török jövevényszavaink és a régészet. MÓT Bp.
 1981a. A magyarország baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században a régészeti leletek alapján. SzMMÉ.
 1981b. Honfoglalás kori sír Doroszlón. CommArchHung.
- Györffy Gy.*,
 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok 92.
- Halikova, E. A.*
 1976. Ósmagyar temető a Káma mentén. ArchÉrt. 103.
- Hampel, J.*
 1902. Régiségek a honfoglalás korából. ArchÉrt. 22.
 1905. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig
- Harhoiu, R.*
 1972. O catarama in forma de lira descoperita la Tirgisor. SCIV 23.
- Heitel, R.*
 1986. Pricipalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zonă sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977). II. Piese de metal. SCIV 37.
- Holowinska, Z.*
 1963. Uwagi a typologii chronologii Wczesnosredniowiecznych sprzazek lirowatych na podstawié okozow znalezianych w Polsce. APolski 8.
- Huszár, L.*
 1967. Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nordeuropa. ActaArch Hung. 19.
- Jósa A.*,
 1914. Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. ArchÉrt. 34.
- Kaszewsky, E.–Kaszewsky, Z.*
 1971. Wczesnosredniowieczne cmentarzysko w Brzesciu Kujawskim, pow. Wloclawek. MatWroc. 1.
- Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P.*
 1977. Le cimetière de Tankeevka. Les Anciens Hongrois et les ethnies voisines a L'est. Red. Erdélyi I. StudArch. 6.
- Kivikoski, E.*
 1973. Die Eisenzeit Finnlands. Helsinki
- Kiss A.*,
 1983. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp.
- Kiss L.*,
 1920–22. Az eperjeskei honfoglalás kori temető. ArchÉrt. 39.
 1933–34. Honfoglalás kori leletek a Jósa Múzeumban. Dolg. 9–10.
- Kovács J.*,
 1942. A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglalás kori temető. Közl. II/1.

- Koperski, A.–Parczewski, M.*
1978. Das altungarische Reitergrab von Przemysl. *ActaArchHung.* 30.
- Kostrzewski, J.*
1949. *Pradzieje Polski.* Poznań
- Kristó Gy.,*
1980. Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. *AASzeg.* 67.
- Kürti B.,*
1978–79. Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn. *MFME*
- László Gy.,*
1942. Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszámja. Kolozsvár
1944. A honfoglaló magyar nép élete. Bp.
1976. Aempléni honfoglalás kori vezérsírról. *ArchÉrt.* 103.
- Marciniak, J.*
1960. Cmentarzyska szkieletowe z okresu wczesnosredniowiecznego w Strzemieszycach Wielkich, pow, Bedzin. *MatWczesn* 5.
- Marušić, Br.*
1960. Istrien im Frühmittelalter. Pula
- Mesterházy K.,*
1968. A nyíracádi honfoglalás kori leletek. *Acta Iuvenum* I.
1971. Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. Hajdúdorog története szerk. *Komoróczy Gy.* Debrecen
1975. Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. *FolArch.* 26.
- Mészáros Gy.,*
1973–74. A Mözs-szárazdombi X–XI. századi magyar köznépi temető. *BÁMÉ* 4–5.
- Nemeskéri J.–Éry K.–Kralovánszky A.–Harsányi L.,*
1961. Data to the reconstruction of the population of an eleventh century cemetery: Gáva-Market. *CranHung* 4.
- Németh P.,*
1973. Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről 1969–1971. *ArchÉrt.* 100.
1975. Borsova határvármegye kialakulása. A kisvárdai vármúzeum kiadványai 5.
- Niederle, L.*
1931. *Rukovet slovanské archeologicé.* Praha
- Nitu, A.–Zaharia, E.–Teodor, D. Gh.*
1959. Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni. *MCA* 6.
- Novomy, B.*
1964. Slovenské radové pohrebisko v Šarovciach okr. Levice. *Musaica* 4.
- Nowakowski, A.*
1972. Górne pobuze w wiekach VIII–IX. *AALódz* 21.
- Nyáry J.,*
1873. A pilini Leshegyen talált csontvázokról. *ArchKözl.* 9.
- Patay P.,*
1957. Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez. *ArchÉrt.* 84.
- Párducz M.–Tary L.,*
1939. A Csongrád-vendelhalmi honfoglalás kori lelet. *FolArch* 1–2.
- Popa, R.*
1984. Knaufkrone eines wikingerzeitlichen Prachtschwertes von Păcuil lui Soare. *Germánia* 62.
- Révész L.,*
1985. Adatok a honfoglalás kori tegez szerkezetéhez. *AASzeg. Suppl.* V.
- Sőregi J.,*
1938. Megyei múzeumigazgató beszámoló jelentései. *DMÉ*
- Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, E.*
1967. *Dinogetia I.* Bucuresti
- Teodor, Dan Gh.*
1978. Teritoriul est Carpatic in veacurile V–XI. e. n. Iași
1980. Elemente si influente bizantine in Moldova secolele VI–XI. Iași

- Tettamanti S.*,
1975. Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. StComit 3.
- Tocić, A.*
1960. Radové pohrebisko devinskeho typu z XI. stor. v Mlynárčiach pri Nitre. SIA 10.
1968. Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ASC 3.
1971. Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. SIA 19.
1979. K otázke etnicity pohrebisk z 10. storočia na slovensku. In: Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6–13. storočí. Zborník referátov zo sympózia v Nových Vozokánoch 19–20 marca 1979. Nitra
- Török Gy.*,
1962. Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. ArchHung 39.
1980–81. Avar kori temető Csengelén. MFMÉ 1980/81. 1.
- Vinski, Zd.*
1967. Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj ostvštini predslowenskog supstrata. VAHD 69.
- Wojcikowie, E. i. A.*
1973. Cmentarzysko wczesnosredniowieczne w Lubienin, pow. Piotrkow Trybunalsky. PMMAE 20.
- Woronin, N. N.–Karger, M. K.–Tichanov, M. A.*
1959. Die Materielle Kultur der Alten Rus. Berlin
- Бліфельд*
1965 Д. І. Бліфельд: Древньоруський могильник в Чернігов. Археологія 18 (1965)
- Бліфельд*
1977. Д. І. Бліфельд: Давньоруськи пам'ятки Шестовиці. Київ 1977.
- Генинг–Халиков*
1964. В. Ф. Генинг–А. Х. Халиков: Ранние болгары на Волге. Москва № 1964.
- Гуревич*
1962. Ф. Д. Гуревич: Древности белорусского понемания. Москва–Ленинград 1962.
- Ковалевская*
1979. В. Б. Ковалевская: Поясные наборы Евразии 4–9. вв. САИ Е1–2 (1979)
- Мажитов*
1981. Н. А. Мажитов: Курганы южного Урала 8–13. вв. Москва 1981.
- Могильников–Конилов*
1983. В. А. Могильников–Б. А. Конилов: Могильник потчевашской культуры в среднем Прииртише. СА 1983/2.
- Самойловский*
1970. І. М. Самойловский: Стародавній Коростень. Археологія 23 (1970)
- Станчев*
1960. Ст. Станчев: Материали от дворцовия центр в Плиска. ИАИ 23 (1960)

LYRAFÖRMIGE SCHNALLEN IM KARPATEN-BECKEN

(Auszug)

In den vergangenen Jahren sind in den Blättern der Fachliteratur oft die lyraförmigen Schnallen erwähnt worden ihre Datierung ist häufig in sehr enge Grenzen gezwängt worden. Die vorliegende Arbeit unternimmt es, die im Karpaten-Becken aufzufindenden Exemplare zusammenzufassen und mit Hilfe ausländischer Analogien die Gebrauchsweise der gegenstände und die Zeit ihrer Benutzung einer Prüfung zu unterziehen. Als deren Ergebnis kann folgendes festgestellt werden:

Die lyraförmigen Schnallen sind nicht nur als Gürtelschnallen verwendet worden, sondern auch am Gehängeriemen der Bewaffnung und genauso am Geschirr der Pferde angebracht worden. Am Beispiel von Hódmezővásárhely–Nagysziget ist anzunehmen, daß sie auch beim An- und Abschnallen des Zaumes eine Rolle gespielt haben.

Die landnehmenden Ungarn brachten diesen Schnallentyp mit sich ins Karpaten-Becken und ihr Gebrauch ist hier bis zum Ende des 11. Jahrhunderts nachweisbar. In der Gegend des Altai sind solche Gegenstände schon ab dem Ende des 6. Jahrhunderts zu entdecken, die Vorläufer der Form könnten in den aus den Kurganen dieser Gegend des 7. – 1. Jahrhunderts v. u. Z. bekannten Knochenschnallen, bzw. in den später nach diesem Muster hergestellten Bronzeschnallen vermutet werden.

Aufgrund der Formgebung können mehrere Typen unterschieden werden. Die flachen, mit Kerben verzierten Stücke, deren mittlerer Stab fehlt, kommen am häufigsten in der Gegend des Baltikums und Polens vor, hauptsächlich ab Anfang des 11. Jahrhunderts. Varianten mit kreisrundem Querschnitt, die meistens unverziert sind, sind in großer Zahl in der Steppe, im Karpaten-Becken und auf dem Balkan zu finden.

Es ist nicht wahrscheinlich, daß ein oder zwei Herstellungszentren diesen kleinen Massenartikel von Skandinavien bis zum Balkan, von der Weichsel und der Donau bis nach Mittelasien verbreitet haben. Hauptsächlich der Handel wird in relativ kurzer Zeit diese Artikel in großen Gebieten bekannt und beliebt gemacht haben. Nach kurzer Zeit werden dann die ortsansässigen Völker selbst die Herstellung übernommen haben, dabei haben sie die Form und Verzierung nach ihrem eigenen Geschmack gestaltet.

László Révész

AZ ÁRPÁD-KORI VASKOHÁSZAT ÚJABB EMLÉKEI BORSOD MEGYÉBEN

WOLF MÁRIA

1986 szeptemberében a Kohászattörténeti Bizottság kezdeményezésére régészeti ásatást végeztünk Trizs–Vörössár nevű határrészben. A lelőhelyet Nováki Gyula és Vastag Gábor fedezte föl 1962-ben, amikor Trizs–Vizesberekben ásattak. A területre a helybeliek hívták fel a figyelmüket. Ekkor egy nagyobbacska tisztáson több kohó toroknyílását látták kirajzolódni és a gyér fűvű területen salaktöredékeket is gyűjtöttek. Maga a Vörössár elnevezés is vasfeldolgozásra engedett következtetni. A lelőhely Trizstól mintegy 3 km-re É-ra helyezkedik el (1. kép) egy alacsony, patakra néző dombon. A kis tisztás fölött meredek hegy emelkedik, körülötte mindenhol erdők terülnek el.¹

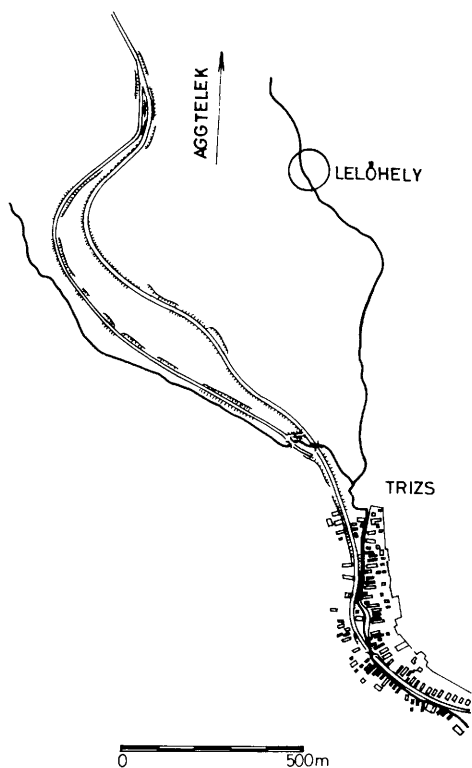
Az ásatás során az 1962-ben észlelt kohók közül két teljesen épét és két töredékeset sikerült feltárnunk. Előkerült továbbá a két ép kohó műhelygödre is (2. kép).

1. műhely: A műhelygödör nagyjából téglalap alakú. Szélessége 3,40 m, mérhető hosszúsága 6,6 m, Ny-i, a patakra lefutó végét nem lehetett pontosan megállapítani. A kohót a műhelygödör K-i végébe az enyhén lejtős domb oldalába vájták bele. A kemence teljesen ép, azonban a toroknyílás teteje kissé töredékes (3. kép). Jelenlegi belmagassága 50 cm, a torok átmérője 19 cm, a mellnyílás magassága 22 cm, szélessége 25 cm, a medence átmérője 28 cm, mélysége 35 cm (4. kép). A kemence belső tere, valamint mellnyílása homokkal soványított agyaggal tapasztott, a medence a mellnyílás felé rézsűsen emelkedett. A mellnyílás előtt téglalap alakú, 50x20 cm-es tapasztást találtunk. A kemence mellnyílásától ÉK-i irányban, 110 cm-re, a mai felszíntől 57 cm mélységben egy medve került elő (5. kép).

A kohó közelében, tőle É-ra, a műhelygödör szélénél egy helyen több fűvöcsövet találtunk. A fűvöcsövek igen málékonyak voltak, épségben egyet sem tudtunk kiemelni. E mellett, a műhelygödör oldalfalában nagyobb mennyiségű, általában ökölnyi ércdarab is előkerült. Az ércdarabok limonit típusúak voltak, és nem látszott rajtuk a pörkölés nyomai. Az érclelőhely közelében a gödör oldala és alja egy darabon tapasztott, ÉK-i felében pedig nagy területen vörösre égett volt. A műhelygödör K-i oldalán két nagyobb gödröt figyeltünk meg, mindkettőt kissé az oldalfal alá vájták (6., 7. kép). Feltöltésük erősen faszenes, hamus volt, mindkettőben nagyobb salaktömbök helyezkedtek el (8. kép). A műhelygödör feltöltéséből salak-, érc-, és fűvöcsötöredékek, valamint néhány Árpád-kori cserépdarab is előkerült. Az egyiket fogaskerékkel benyomott minta díszíti (9. kép 4.).

A fűvöcsövek vörös, apró kavicsal soványított, durván iszapolt agyagból készültek, többnyire igen töredékesek. A viszonylag ép darabokból arra következtethetünk, hogy egyik végük tölcésesen kiszélesedett, néhányukba belekövesedett a salak (10. kép). Legnagyobb mérhető hosszuk 5 cm, belső átmérőjük 2,1 cm, külső átmérőjük 3,7 cm volt.

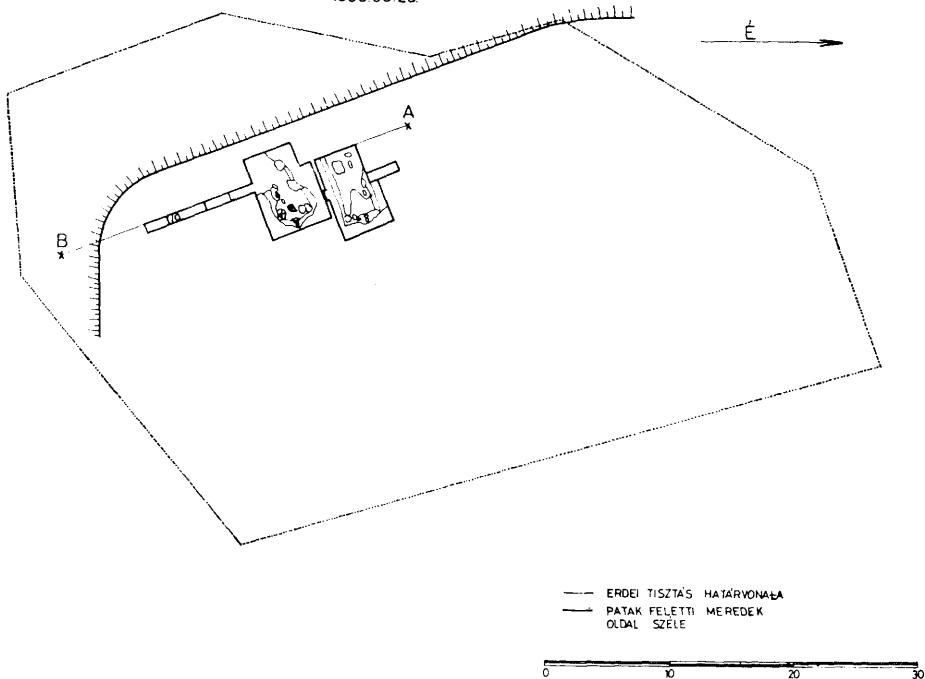
1. Mint azt az ásatást megelőző helyszíni szemle során megállapítottuk, a terület arculata 1962 óta jelentősen megváltozott. Így a szelvények kijelölésekor Nováki Gyula segítségét kértük. Szívességéért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Köszönettel tartozom továbbá Révész Lászlónak, aki az ásatáson részt vett, munkámban segített.

1. kép. A lelőhely Trizs határában

2. *műhely*: Az előzőtől mintegy öt méterre É-ra helyezkedik el. Nagyjából téglalap alakú 6x3 m-es műhelygödör Ny-i végét itt sem lehetett pontosan megállapítani. A kohót itt is a gödör K-i végébe, az enyhe lejtésű domboldalba vájták bele. A kohó belsejét, hasonlóan az első kohóhoz, erősen összetömörödött, nedves, nehezen bontható agyag töltötte ki. A toroknyílás felső részén az agyagtapasztás két helyen is kissé megrongálódott, hosszanti irányban eltörve, egymáshoz képest elmozdult. Gondosan tapasztott mellnyílás jóval nagyobb mint az előzőé, hegyesedő ívű, felső részén azonban néhány centiméteres darabon hiányzik a tapasztás (11. kép). A medence nagyobb mint az előzőé, a mellnyílás felé ez is rézsűsen emelkedik. Jelenlegi belmagassága 58 cm, a torok átmérője 15 cm, a mellnyílás magassága 32 cm, szélessége 28 cm, a medence átmérője 33 cm, mélysége 40 cm (12. kép). A 2. vasolvasztó műhelyben is több gödröt észleltünk, ezek általában sekélyebbek mint az elsőében lévők, de hasonló módon helyezkednek el. A műhelygödör É-i oldalfala mellől bekarcolt csigavonallal díszített Árpád-kori cseréptöredék került elő (13. kép 3.). A kohó előterében sárga kavicsos a talaj, majd a munkagödör V alakban összeszűkül és kb. 30 cm-rel magasabban folytatódik a patak felé (14. kép). A kohó mellett abban a rézsűben, amelyben a kohót is vájták, fekete foltot észleltünk. Ezt kibontva félkör alakú tapasztott részt, alatta ugyancsak félkör alakú, a kemence torkához hasonló kis gödröt találtunk (15. kép). Körülötte és benne erősen átégett az agyag. Közvetlenül előtte egy hamus betöltésű gödör került elő. Emellett, D-re részben a műhelygödör oldalfala alá vájva egy másik, fekete faszenes betöltésű gödröt is találtunk. A műhelygödör közepe táján itt is egy elég nagy méretű, vörösre átégett foltot észleltünk. A második műhelygödörben sem salak- sem ércdarabokat nem találtunk nagyobb mennyiségben. A fűvócsövek itt is vörös apró kavicssal soványított, durván iszapolt agyagból készültek, és többnyire nagyon töredékes állapotban kerültek elő. Ebben a műhelygödörben azonban feltűnően nagy mennyiségű tapasztástöredéket találtunk, jóval többet, mint az elsőben.

TRIZS- VÖRÖSSÁR
1986.08.25

2. kép. Az előkerült két ép kohó és munkagödrek

3. kohó: Az első műhelygödörben, közvetlenül az első kohó előtt, ott ahol korábban a medvét találtuk, erősen salakos, tapasztásdarabokkal betöltött gödröt észleltünk. A salaktörmelékeket lebontva vált világossá, hogy itt egy korábban használt kohó töredékeit találtuk meg (16. kép). A kohó mérhető magassága 11 cm, a medence mélysége 26 cm, átmérője 28 cm, a tapasztás vastagsága 2,5 cm. A medence tapasztott aljára elég nagy darabon ráégett a kemencesalak. Ennek mérete 16–15 cm (17. kép). A kohótöredék egy, a mai felszíntől 113 cm mélységű, ovális gödörben helyezkedett el. Feltehető, hogy az ugyanebben a gödörben talált tapasztásdarabok ehhez az összetört kohóhoz tartoztak. A gödör D-i oldalfala alá, hasonlóan az első és a második kohó munkagödörében találtkhoz, kis padmajt vájtak, amelynek erősen faszenes, hamus volt a betöltése.

4. kohó: Az első műhelygödör DNy-i felén, ahol az erősen átégett, vörös foltot találtuk, további bontás során egy újabb kohó fenéktöredéke került elő. Mérhető magassága 12 cm, a medence mélysége 10 cm, átmérője 24 cm, a tapasztás vastagsága 3 cm (18. kép). A kohó közelében, DNy-ra, egy körülbelül 50 cm átmérőjű erősen fekete foltot találtunk. Ezt kibontva, egy a mai felszíntől számítva 69 cm mély, erősen faszenes, hamus betöltésű gödör került elő, amelynek az alja tapasztott volt. Ez utóbbi gödörre úgy bukkantunk rá, hogy az első munkagödörben látszó vörösre átégett földet lebontottuk. Alatta körülbelül 5 cm-es bolygatatlannak látszó agyagréteg helyezkedett el, ez alatt mutatkozott a gödör foltja (19. kép). A kohó közelében néhány fűvócsó töredéket találtunk, amelyre nagyobb salakdarabok kövesedtek rá (20. kép).

A műhelyek használatának idejét a belőlük előkerült kerámiaanyag alapján határozhatjuk meg. Az első műhelygödörben fogaskerékkel benyomott díszű cseréptöredéket találtunk (9. kép 4.), amelyet a XI–XII. századra keltezhetünk. Az első kohót tehát ebben az időben használhatták. Ezt azonban időben megelőzi a töredékesen megtalált harmadik és negyedik kohó.

Valószínűnek látszik, hogy a negyedik kohó a legkorábbi. Munkagödre eredetileg az első műhelygödör K-i harmadáig tarthatott, ahol mintegy tíz centiméteres szintkülönbséget az ásítás

3. kép. Az 1. kohó

során lehetett érzékelni. A domboldal lejtése, amelybe a kohót bevájták, ennél azonban eredetileg bizonyára nagyobb volt. Miután a kohó tönkrement, egy ideig valószínűleg műhelygödört sem hasznosították. Ezt bizonyítja a mintegy 5 cm-es beiszapolódása is. A 3. kohót a 4. pusztulása után készíthették. Műhelygödöre jóval mélyebb, mint az első, vagy a 4. kohóé. Pusztulásának oka valószínűleg a többszöri olvasztás lehetett, amelyek során a kohó összeroppedezett, szétégett, így elbontása szükségessé vált. Az első kohót a 3. szétrombolása és a műhelygödörnek feltöltése után, ennek közvetlen közelében építették. Mivel a 3. és 4. kohó bontása során nem került elő sem kerámia, sem más, korhatározó lelet, csak annyit mondhatunk róluk, hogy az első kohó előtt használták őket.

Több periódusú műhelyt, illetve az elpusztult közelébe épített újabb kohót találtak Imolán, Trizs–Vizesberekben, valamint a Sopron megyei Szakonyban és Rőjtökmuzsajon. A 2. kohó közeléből, illetve műhelygödöréből több cseréptöredék is előkerült. A kohó fölött, a mai felszíntől számított 35 cm mélységből egy bekarcolt csigavonallal díszített edény több töredékét találtuk meg (21. kép). Ezt anyaga és díszítésmódja alapján a XI–XII. századra keltezhetjük. A második műhelygödör É-i oldalán egy bekarcolt csigavonallal díszített, erősen kihajló, tagolt peremtöredéket (13. kép 3.), ugyanitt egy kerek gödörben edény fenéktöredéket (13. kép 2.), a műhelygödör K-i oldalán pedig egy hullámvonallal díszített töredéket találtunk (13. kép 1.). Mindhárom darabot a XI–XII. századra keltezhetjük.

A kerámia leletek alapján tehát feltehető, hogy a 2. kohót az elsővel egy időben használhatták. Ezt bizonyítja az elsőhöz hasonló alakja, mérete és elhelyezkedési módja is.

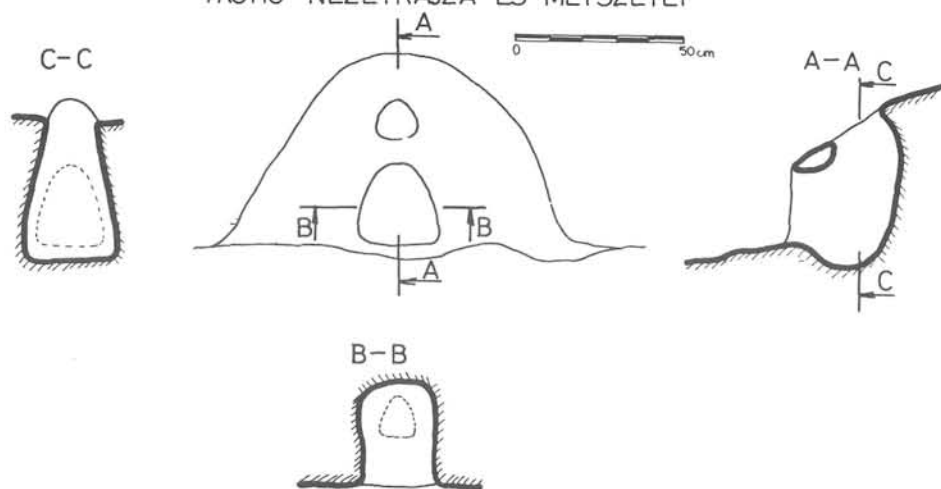
A 2. kemence mellett talált félköríves tapasztott rész, illetve kis gödör valószínűleg egy korábbi, elbontott kohó maradványa lehet. Hasonló lelet került elő az egyik rőjtökmuzsaji ép kohó közelében is.³ Feltehető, hogy a második műhelygödör is egy korábbi felhasználásával készült, ezt bizonyítja, hogy V alakban összeszűkül, és hogy jelentős szintkülönbséget tapasztalhatunk a két rész között. Lehetséges, hogy a korábbi kohók maradványa az itt talált nagy mennyiségű tapasztástöredék.

Mint láttuk, az első és a második kohót műhelygödörrel együtt teljes épségben hagyták el. Az első műhelyben még nagyobb mennyiségű olvasztandó érc is ott maradt. Hasonló jelenséget

2. Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay 1968. 28., 34., Régészeti Füzetek Ser. I. No. 36. (1983) 87.

3. Gömöri János szíves szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönöm.

1 KOHÓ NÉZETRAJZA ÉS METSZETEI

4. kép. Az I. kohó metszetei

figyeltek meg Imolán is.⁴ Ott azonban az érc kevesebb volt, apróbbra törve került elő. Műhelygödreinek betöltése nem salak, hanem kevert barna föld volt, ez alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy nem mesterségesen töltötték fel őket, mint azt több helyen megfigyelték,⁵ hanem az idők folyamán maguktól töltődtek fel. Ezt egyébként az is bizonyítja, hogy 1962-ben, amikor a lelőhelyet felfedezték, még több kohó kürtőjének a nyomát fel lehetett ismerni a föld felszínén, mára azonban ezek már beiszapolódtak, nyomtalanul eltűntek.

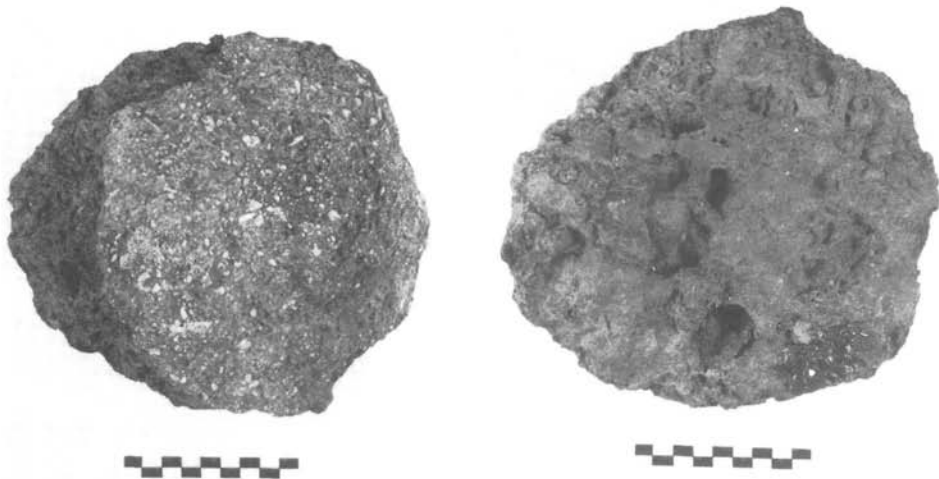
A Trizs–Vörössáron feltárt kohók és műhelygödrek nagy hasonlóságot mutatnak az Imolán és Trizs–Vizesberekben korábban előkerültekkel.⁶ Szembetűnő különbség mutatkozik azonban a fúvókáik számát illetően. Míg a korábbi ásatások alkalmával nagy mennyiségű, egy-egy műhelyben több százat is meghaladó fúvócsőtöredék került elő, addig a mi ásatásunkon összesen 157 darabot találtunk. Mint említettük, ezek többsége annyira töredékes, hogy méretükre egyáltalán nem, alakjukra pedig csak elvétve következtethetünk. Ennek okát egyelőre nem látjuk tisztán. Tekintve azonban, hogy a műhelygödöröket és a kohókat teljes épségben, használhatóan hagyták el, sőt, a fúvócsöveknél bizonyára nagyobb értékű képviselő érc is a műhelyben maradt, kevésbé látszik valószínűnek, hogy a fúvókat elvitték volna. Inkább számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a Trizs–Vörössáron előkerült kohóknál kevesebb olvasztás történt, rövidebb ideig működött a telep, ezért találtunk kevesebb fúvótöredéket.

Nem kétséges, hogy lelőhelyünkön egy kohásztelep működött, ahol egyszerre több kohóban is olvasztottak. Ezt nemcsak a teljes épségben előkerült, valószínűleg egy időben használt két kohónk bizonyítja, hanem az 1962-es megfigyelés, valamint a kutatóárkainkban talált salak-, érc- és fúvócsőtöredékek is. Az előkerült kerámatöredékek azt is valószínűvé teszik, hogy a többi kohót is az Árpád-korban, esetleg annak későbbi szakaszában használhatták (22. kép).

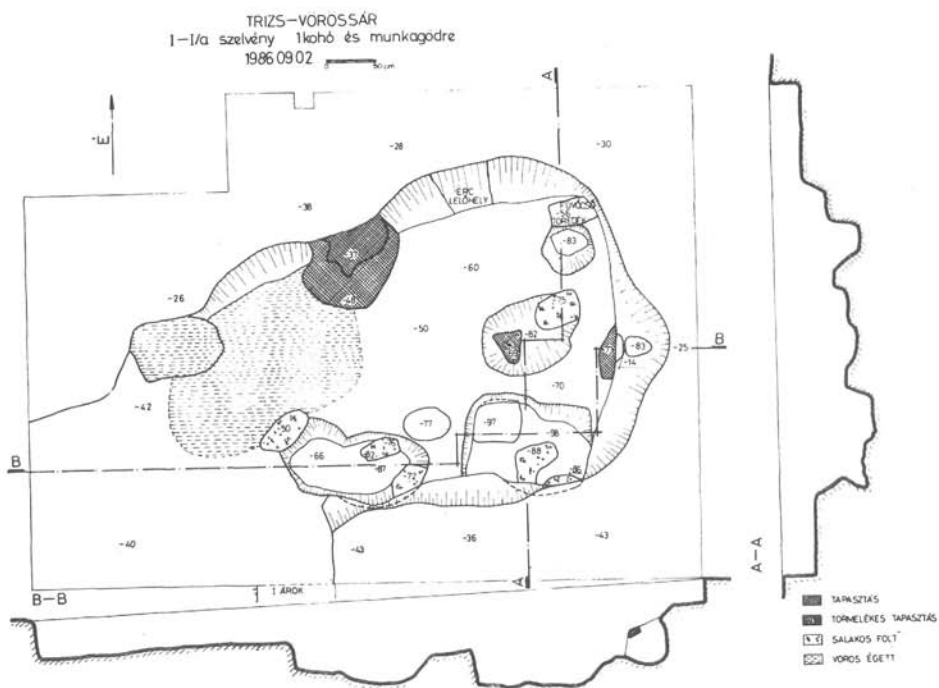
4. Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay 1968. 24., 26.

5. Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay 1968. 57.

6. Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay 1968. 21. skk.

5. kép. Az 1. kohó közelében talált „medve”

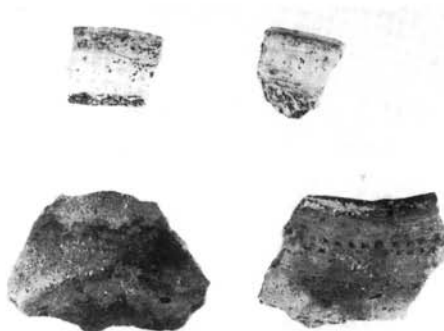
6. kép. Az 1. kohó és munkagödre

7. kép. Az 1. kohó és munkagödre

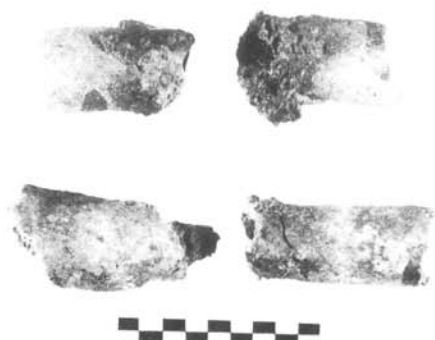
8. kép. Az 1. kohó műhelygödrében talált salaktömb

9. kép. Az 1. kohó munkagödérében előkerült Árpád-kori cseréptöredékek

Mind a most előkerült, mind az 1962-ben feltárt⁷ kora Árpád-kori kohásztelep a jelenlegi Trizs falutól meglehetősen távolságra, erdők között, patak partján helyezkedik el. Noha a víz közelsége lehetővé tenné, erősen kétséges, hogy ezek faluszerű, vagy

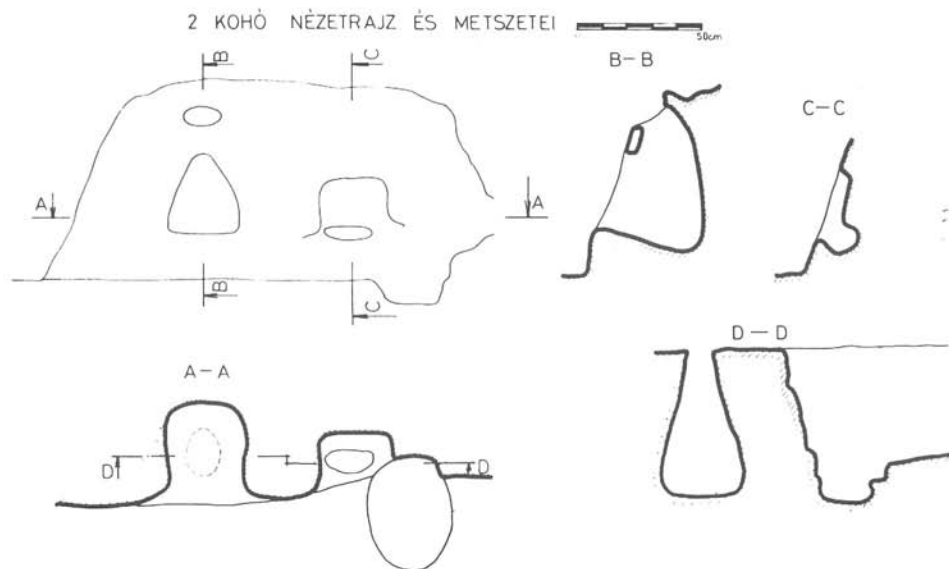
7. Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay 1968. 30. skk.

10. kép. Az 1. kohó közelében előkerült fűvócsőtörödékek

11. kép. A 2. kohó

12. kép. A 2. kohó metszetei

akárcsak időszakos jellegű települések lettek volna, hiszen semmi ilyesmire utaló leletet – nagyobb mennyiségű kerámiát, állatsontot, földfelszínre épített, vagy földbe vájt épületmaradványt nem találtunk. De nem találtunk cölöplyukakat, azaz a tetőszerkezetre utaló nyomokat, a műhelyödrök közelében sem, feltehető tehát, hogy ezek tető nélkül, szabadon álltak. Ezek alapján valószínűtlen, hogy a kohászok, vagy a kohók körül dolgozók huzamosabb ideig itt laktak volna. Véleményünk szerint a két kohásztelep nem független a kora Árpád-kori Trizs falutól. Noha Trizst csak a XIII. század végén, 1275-ben említik az oklevelek,⁸ korábbi meglétét történeti és nyelvészeti adatok egyaránt valószínűsítik. A Trizs helynév pusztja szláv személynévből keletkezett, magyar névadással,⁹ ami önmagában is a falu korai eredetére utal.

Ila Bálint úgy vélekedik Trizs környé-

kéről, hogy a XI–XII. században királyi terület volt, rajta királyi örök éltek. Nekik köszönhető a falu neve is, amely a szláv „Strez” = „őri” szóból ered. Véleménye szerint a király által alapított magyar falunak a környező szlávtság adhatta ezt a nevet. A falu korai alapítását bizonyítja az is, hogy Szt. Mártonról elnevezett egyháza anyaegyházként szerepel a középkor folyamán.¹⁰ Valószínű tehát, hogy Trizs falu a határában előkerült két kohásztelep működésének idején, a XI–XII. században már fennállt, lakosai, vagy kohók körül. Nincs kizárva, hogy a vaskohászat jelentőségének csökkenésével magyarázható Trizsnek az egykori királyi területnek magánföldesúri kézbe kerülése is. A falu első okleveles említése a Kacsics nemzetség itteni birtoklásáról tudósít bennünket. Ez a nemzetség már a XII. század folyamán megszerezte Trizs területét is, hiszen környékét ekkor már birtokolta.¹¹ Trizssel kapcsolatban tehát nem tartjuk valószínűnek azt az elképzelést, amely szerint az itteni vaskohászat megelőzné a falu keletkezését.¹²

A Trizs–Vörössáron feltárt kohók ráirányították figyelmünket a megyénkben újabban előkerült más vaskohászati emlékre is. Mindenekelőtt figyelmet érdemel a Kazincbarcikán teljes épségben előkerült kohó. 1973-ban Kazincbarcikán, a Vécsetal dülőben szőlőrigolozás közben vassalakot, utóbb pedig egy vasolvasztó kemence toroknyílását találták meg, majd bontották körül. Ezt követően a leletet bejelentették a Herman Ottó Múzeumnak, amely leletmentő-hitelesítő ásatást végzett a helyszínen.¹³ A kibontott kemence magassága körülbelül 80 cm, torokátmérője 45 cm, falvastagsága 15 cm, mellnyílása 25–30 cm volt. A mellnyílás előtt két oldalt kis bejárati szárnyak

13. kép. A 2. kohó munkagödrében előkerült Árpád-kori cseréptöredékek

8. Ila B., IV. 138. vö. Györffy Gy., II. 556.

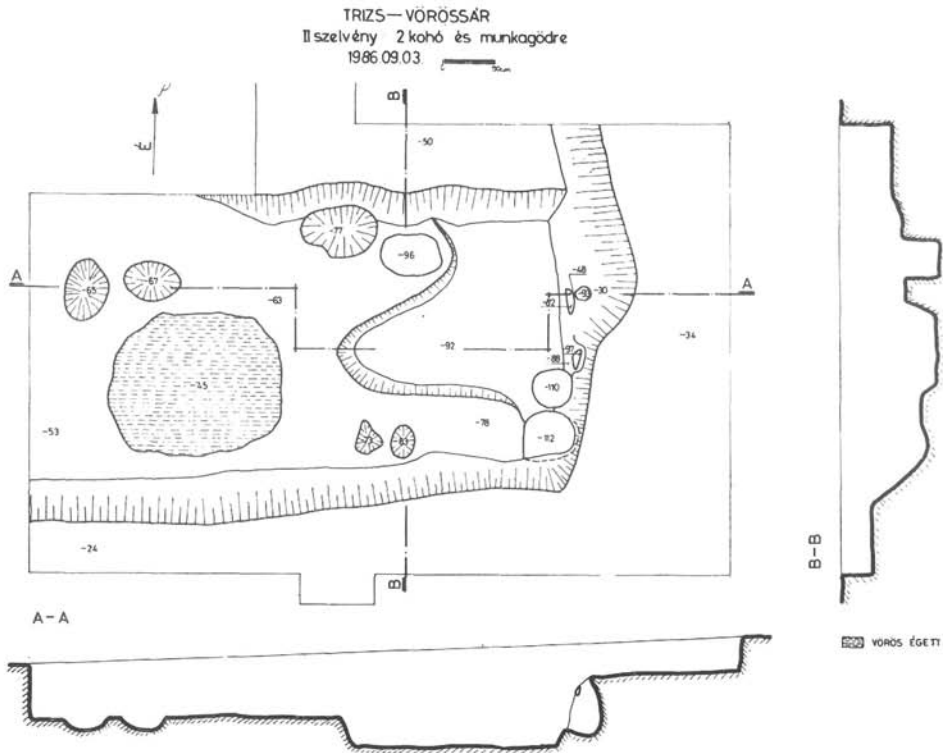
9. Kiss L., 660.

10. Ila B., IV. 138.

11. Ila B., IV. 138.

12. Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay 1968. 150.

13. HOM Régészeti Adattára 1047–744. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Gádor Juditnak, aki a leletmentést végezte, és az ásatása eredményeinek felhasználásához hozzájárult.

14. kép. A 2. kohó munkagödre

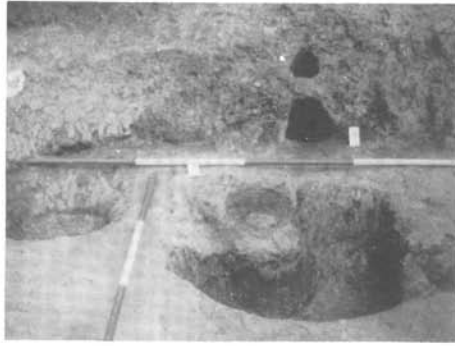
voltak kiképezve egy nagy kőre támaszkodó tapasztással. A kő mellett a kemence oldaláig mintegy 8 cm vastag faszéncsík húzódott. A kemence mellett eredeti helyükön vasrögök és faszénmaradványok mutatkoztak. A kemence teljes kibontása után világossá vált, hogy a mellnyílás előtti szárnyak másodlagos helyzetben lévő tapasztásdarabok. Ezeket lebontva, a kemence szájnnyílása előtt egy körülbelül 60 cm hosszúságú vörösre égett tapasztást, valamint egy körülbelül 50 cm széles csatornát találtak. A kürtő bontásakor nagyméretű kődarabokat, ezek alatt pedig nagyméretű vasércdarabokat találtak. Ez arra utal, hogy a kemencét szándékosan rakták tele kővel, az olvasztást mesterségesen fullasztották be. A kemence belsejében, közvetlenül a tapasztott, átégett fenéken egy nagy, az egész fenéket kitöltő lapos kő feküdt, melyen égésnyomokat figyeltek meg. Valószínűleg a kemence fenékét védték vele. A kemencéhez megközelítőleg ovális alakú munkagödör is tartozott. Ez a domb, amelybe a kemencét is vájták, eredeti lejtéséhez igazodott. A munkagödör bontása során sok salaktöredék, többek között nagyméretű folyósalak is, tapasztás-, faszén- és hamumaradványok, valamint a kemence nyugati oldalán nagyobb vasércrögök kerültek elő.

A leletbejelentők elmondása szerint a kibontott kohó közelében máshol is találtak nagy mennyiségű salakot, így elképzelhető, hogy ott is vasolvasztó kemencét bolygatott meg a szőlőművelés. Lehetséges, hogy itt is egy több kohóból álló vasolvasztó telep lehetett. A kohó feltárása során nem találtak korhatározó leletet, az ásató a VIII–X. századra keltezi.¹⁴

14. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 27. (1974) 65.

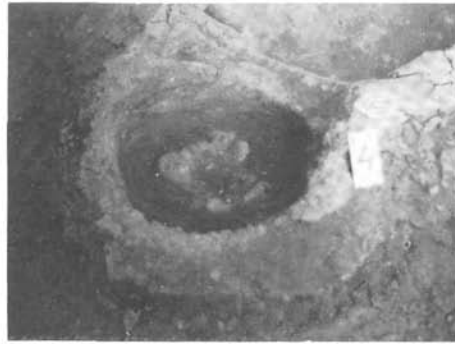
15. kép. A 2. kohó mellett talált kürtőszerű mélyedés

16. kép. A 3. kohó

17. kép. A 3. kohó aljára ráégett érc

18. kép. A 4. kohó

Töredékes kohó került elő Sajószentpéter–Szénégető dűlőben is. A kisméretű vasolvasztót homokkitermelés során bolygatták meg, hátsó falát körülbelül 100x40 cm-es szakaszon megbontották. Belsejében kemencesalakat és két fúvócsőtöredéket találtak, korhatározó lelet azonban nem került elő.¹⁵

A felszínen összegyűjtött salakmaradványok és fúvócsőtöredékek alapján indítottak hitelesítő ásatást Rudabánya–Telekes-völgyben. Az ásatás egy kohó alapját, valamint számos salak- és fúvócsőtöredéket eredményezett. Mivel itt sem került elő korhatározó lelet, az ásató az imolai és a trizsi párhuzamok alapján feltételezi, hogy a kohót a X–XIII. században használhatták.¹⁶

Középkori vasolvasztó maradványai kerültek elő a kurityáni kolostorromok mellett is.¹⁷ Minden bizonnyal vaskohászattal kapcsolatos a Szendrő–Gacsalon előkerült leletek némelyike is.¹⁸ Nagy mennyiségű vasolvadékot, salakdarabokat, vasbucát találtunk az egyik ovális 3,8x2,1 méteres, feltehetőleg lakógödörben, amelyet a belőle előkerült leletanyag alapján a XIII. századra keltezhetünk. A település késő középkori objektumaiból további, a vasfeldolgozással kapcsolatos leletek láttak napvilágot; vas-

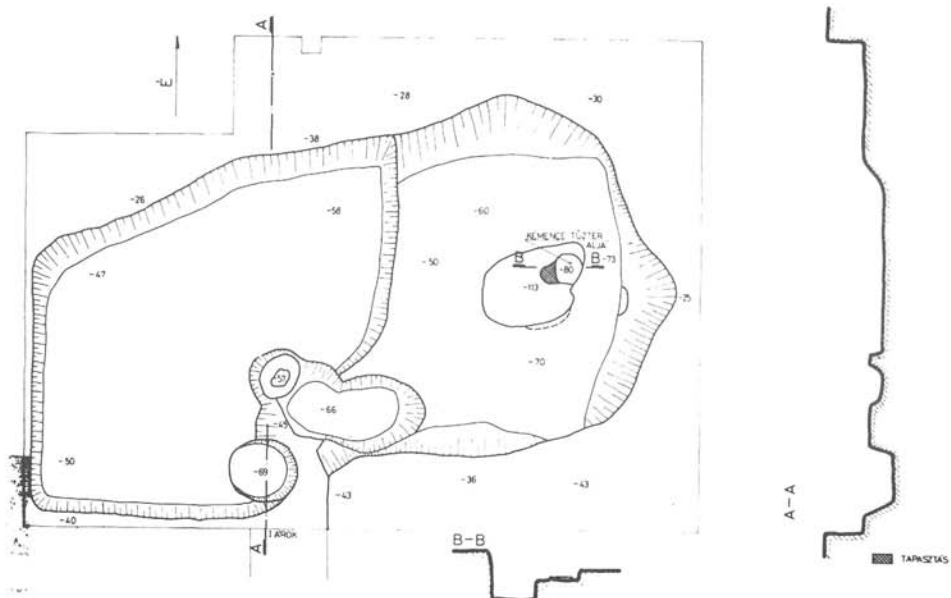
15. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 27. (1974) 101.

16. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 39. (1986) 73.

17. Kalicz N., 1958. 131. Vö. Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay 1968. 61.

18. A szerző ásatása 1981–84.

TRIZS-VÖRÖSSÁR
 1-1a szelvény 1 kohó és munkagödre
 1986.08.03

19. kép. A 3. és a 4. kohó

20. kép. A 4. kohó közelében talált erősen salakos fűvocsőtöredékek

21. kép. A 2. kohó fölött talált edény töredékei

bucákat és sínvasleletet találtunk egy XV. századra keltezhető, földfelszínre épített műhelyben.¹⁹

Korukat tekintve meglehetősen bizonytalanok az alábbi, érc- és salaklelőhelyekre vonatkozó adatok. Ismertetésüket azonban mégis fontosnak tartjuk, mert mind ez ideig nem szerepeltek a témával foglalkozó irodalomban. Sajókazán a Sátor berke és a Kovácsok ugara nevű erdőben vas traszkrét, Szuhogyon a Lucskavölgyben. Alsótelekesen pedig a Rudohegy nevű erdőben érclelőhelyeket ismeretek meg a múlt század közepén.²⁰

Az újabban előkerült vaskohászattal kapcsolatos leletek tovább finomították az észak-borsodi vasvidékről eddig kialakult képünket. A Kazincbarcikán és Sajószentpéteren talált kohók pillanatnyilag e terület vastermelésének legdélebbi emlékei. A Szendrő–Gacsalon talált leletek felhívták a figyelmünket arra is, hogy az Árpád-korban a vaskohászat, és a vasközművel kapcsolatos egyéb tevékenységek a falvakban is, nemcsak azokon kívül folyhattak.

22. kép. Az I/a. kutatóárokából előkerült fűvöcső- és Árpád-kori cseréptöredékek

IRODALOM

Györffy Gy.,

1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest

Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay.,

1968. A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Budapest

Ila B.,

1969. Gömör megye IV. Budapest

Kalicz N.,

1958. Régészeti kutatások és leletek B.-A.-Z. megyében 1958-ban. HOM Évk. II. 129–133.

Kiss L.,

1978. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest

Wolf M.,

1985. Középkori templom és település Szendrő–Gacsalon. ArchÉrt. 112. 240–264.

19. Wolf M., 1985. 240–264.

20. Pesthy Frigyes kéziratos helységnévtára Borsod; Borsod Megyei Levéltár XXXII/7.

NEUERLICHE ERINNERUNGEN AN DAS EISENHÜTTENWESEN DER ARPADEN-ZEIT IM KOMITAT BORSOD

(Auszug)

1986 haben wir Ausgrabungen der Altertumsforschung im Flurteil mit dem Namen Trizs-Vörössár durchgeführt. Der Fundort, der von Trizs aus etwa 3 km entfernt in nördlicher Richtung auf einem Hügel an einem kleinen Bach liegt, wurde 1962 entdeckt. Damals zeichneten sich die Schlotte mehrerer Öfen an der Erdoberfläche ab.

Im Laufe der Ausgrabung gelang es zwei vollständige und die Bruchstücke zweier weiterer Öfen aufzuschließen, es kamen auch die Werkstattgruben der zwei vollständigen Öfen zum Vorschein.

Die eine Werkstatt ist im großen und ganzen von viereckiger Form, ihre Größe beträgt 3,4x6,6 m. Der Ofen wurde in das östliche Ende gegraben. In der Werkstattgrube wurden mehrere kleinere Vertiefungen gefunden, deren Füllung stark mit Asche, Holzkohle und Schlacke angereichert war, in zwei von ihnen fanden sich größere Schlackebrocken. In nördlicher Richtung von Ofen aus gesehen, am Rande der Werkstattgrube, kamen in einem Haufen mehrere Blasrohre, daneben größere Mengen faustgroßer Erzbrocken zum Vorschein. Im nordöstlichen Teil ist der Boden der Werkstattgrube auf einer größeren Fläche rotgebrannt. Aufgrund der zutage gekommenen Keramikfunde können wir die erste Werkstatt auf das 11–12. Jahrhundert datieren.

In der ersten Werkstattgrube wurden weiterhin die Bruchstücke zweier Öfen gefunden, diese wurden wahrscheinlich vor den zuerst erwähnten Öfen benutzt. In der Nähe dieser sind aber keine Funde zur Bestimmung des Zeitalters zum Vorschein gekommen.

Die zweite Werkstatt befindet sich etwa fünf Meter von der ersteren entfernt, ihre Anlagerichtung, Abmessung, Form stimmt im großen und ganzen mit der ersteren überein. Der Ofen wurde auch hier in das östliche Ende der Werkstattgrube gehauen, in seiner Nähe befindet sich ein halbkreisförmiger, festgestampfter Platz, darunter fanden wir eine ebenfalls halbkreisförmige, kleine Grube. Es ist möglich, daß letzteres die Spuren eines erfolglosen Versuches zum Bau eines Ofens sind. In der Gegend der Mitte der Grube haben wir auch hier größere rotgebrannte Flecke bemerkt, sowie mehrere Gruben wahrgenommen. Die zweite Werkstatt wird ähnlich wie die erste durch das gefundene Keramikmaterial auf das 11–12. Jahrhundert datiert.

Die in Trizs-Vörössár aufgeschlossenen Hütten und Werkstattgruben zeigen große Ähnlichkeit mit den schon früher zum Vorschein gekommenen in Imola und Trizs-Vizesberek. Die Zahl der Blasrohre ist hier jedoch viel geringer, als im Falle der in der Umgebung gefundenen Hütten.

Die Füllung der unzerstörten, im gebrauchsfähigen Zustand verlassenen Hütten und Werkstattgruben war nicht Schlacke, sondern gemischte braune Erde, es ist also wahrscheinlich, daß sie nicht künstlich aufgefüllt wurden, sondern von selbst verschlammt sind.

Entsprechend den gesellschaftlichen und sprachwissenschaftlichen Angaben bestand in der Zeit der Nutzung der Hütten, im 11–12. Jahrhundert, auch schon das Dorf Trizs, dessen Einwohnerschaft oder ein Teil dieser in den Hütten gearbeitet haben kann.

Mária L. Wolf

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM ÁSATÁSAI ÉS LELETMENTÉSEI 1987-BEN

S. KOÓS JUDIT

Bogács–Pazsagpuszta

A szomolyai általános iskola igazgatójától értesítést kaptunk, hogy Bogács fenti határrészén nagyarányú földmunkát végeztek, melynek során régészeti leletanyag került felszínre. Az iskola egy lelkes tanárával mentünk ki a helyszínre, amely a szakirodalomból kb. 100 éve ismert kora bronzkori lelőhely. A területen a Hórvölgyi Tsz végzett szőlőtelepítés előtti rigolírozást, melynek eredményeként az eke kb. 70–80 cm mélységig elpusztította, megbolygatta a települést. A fagyott földből nagy mennyiségű cserépanyagot, ember- és állatsontot gyűjtöttünk. A leletek jórészt a hatvani kultúra jellegzetes kerámiatöredékei, de találtunk a füzesabonyi kultúrára jellemző kis korsót is.

A szőlőtelepítés előtt, tavasszal mindenképpen szükséges lenne leletmentést végezni.

S. Koós Judit

Edelény–Borsodi földvár

1987-ben az Edelényi Városi Tanács levélben fordult a miskolci Herman Ottó Múzeumhoz, amelyben jelezte, hogy a borsodi földvár területéről kitelepítette a cigány-lakosságot, a házakat lebontatta, a földvár egész területét régészeti kutatásra átengedi, és ezt anyagilag is támogatja.

Ennek alapján kezdtük meg a földvár belsejében az ásátást, amelynek során hét szelvényt nyitottunk meg. A nagy mennyiségű, IX–XI. századi kerámiaanyagon kívül bronzékszerek (hajkarikák, karperecek), égett gabonamagvak kerültek elő. Feltártunk két fölbe mélyített lakóházat, melyek közül az egyikben kőkemencét és benne egy edényt találtunk. Előkerült továbbá egy szabadon álló kemence is, melyből négy ép edényt bontottunk ki.

L. Wolf Mária

Felsőzsolca–Várdomb

1987 áprilisában dr. Nováki Gyula és Sándorfy György a történeti Borsod vármegye földvárainak felmérését végezte. Munkájuk során megtekintettek Felsőzsolca határában egy Várdomb elnevezésű helyet is. A területről megállapították, hogy feltehetőleg egy erődített lakótelep lehetett. A helyszínen hullámvonalas kerámiatöredékeket is találtak.

A lelőhelyet 1987 májusában felkerestem, hogy a Nováki Gyula által készített helyszínrajzzal azonosítsam. A területen Árpád- és őskori cserepeket, valamint egy II. Béla pénzt (CHN 79) találtam. A lelőhely kiterjedése kb. 150x150 m.

L. Wolf Mária

1. kép. Edelény–Borsod: A földvár látképe

Karos–Eperjesszög

Folytattuk a múlt évben megkezdett leletmentést a honfoglalás kori temető területén, a 49–61. sírok feltárásával. Két kivétellel valamennyi lovassír. A női sírok érdekesebb leletei: három alkalommal rozettás lószerszámvereteket találtunk, az egyik készlet egy kúp alakú aranyozott ezüstitárgyat is tartalmaz (csótár?) amelynek párhuzamai eddig ismeretlenek a Kárpát-medencében. Két sírban találtunk lábbelivereteket. Az 56. sírban római gemma került elő, valamint öntött, áttört, öt karikából álló hajfonatkorongpár. A férfiak mellett íj, tegez, veretes öv (61), vas szalu és „tarsolyfüggesztő” (60) került elő.

A leletanyagból gazdagságával kiemelkedik az 52. sír: rangját díszítetlen tarsolylemez, poncolt hátterű, aranyozott ezüst palmettás lemezekkel ékes szablya (a lemezek markolatát, függesztőfüleit és torkolatveretét borítják, valamint hüvelyének alsó harmadát), veretes öv, palmettás csontlapokkal díszített tegez, ezüstlemezekkel ékesített fanyereg jelzi. Obulusként két átfúratlan arab dirhem feküdt a fogain, ill. bordáin. Ruhájának alsó szegélyét 12 db nyugati denár felvarrásával díszítették. Mindmáig nem tisztázott a rendeltetése annak a veretsornak, mely egy kb. 70 cm hosszú, 15 cm széles bőrszalagon (?) lehetett, közel 80 különböző formájú veretből állott (köztük egy svasztikával díszített korongból). Az elhunyt felszereléséhez csontszájú tömlő is tartozott, lószerszámának szíjzatát 10 levél alakú csörgős veret ékesítette.

Az ásatáson részt vett: Bodnár Katalin régész, J. Homola Krisztina rajzoló.

Révész László

2. kép. Edelény-Borsod: VI. számú kemence ép edényekkel

Kesznyéten–Szériüskert

A lelőhelyen 1984-ben leletmentést végeztünk. 1985-ben és 1987-ben kétszáz négyzetméter területet tártunk fel. Összesen 64 sír került elő, melyek egyharmada csontvázas, kétharmada hamvasztásos temetkezés. A csontvázas sírok általában melléklet nélküliek és zsugorítottak. Az idén feltártak tájolása egy kivételével ÉNy–DK. Egy esetben külön találtunk egy koponyát, egyszer pedig a hamvak között volt egy koponya. A hamvasztásos sírok kevés kivétellel urnásak, az urnát többször tállal borították. Az urnákban jellegzetes füles bögrét, hajfűrtkarikákat, orsógombot, vaskést, vascsákányokat találtunk. Kevés a fegyver, összesen két hosszúköpűjű, fűzfalevél alakú lándzsahegy került elő.

A temetkezés korát az i. e. 5. század 2. felére tehetjük.

B. Hellebrandt Magdolna

Kesznyéten–Teheészet

Pusztai Imre, a kesznyéteni Szabadság Mgtsz ágazatvezetője jelentette, hogy építkezés során régészeti leletek kerültek felszínre. A lelőhely a Sajó árteréből kiemelkedő domb, ahol tejház és tehenistállók építésébe fogtak, a régi tehenistállóktól Ny-ra. Ennek eredményeként a tejház É-i végénél újkőkori cseréptörödékeket találtak. A 2. istálló ÉNy-i sarkánál valószínűleg kemence lehetett, az ott lévő kövek és cserepek alapján erre lehetett következtetni.

A 3. istálló Ny-i falánál császárkori cserepeket gyűjtöttünk, az ÉNy-i sarkánál pedig csontokat. A 2. és 3. istálló között ívelő D és Ny-i irányú vízvezeték árok egyik

aknájától 5–7 m-re, 2,5 m hosszán, 65 cm mélységben kemence metszetét figyelhettük meg, s a letapasztott, égett réteg felett császárkori cserepeket és átégett kötőredékeket bontottunk ki. A felszínről 90 cm-t dózeroltak le, s a leletek a legyalult területen átlag 50–100 cm között kerültek elő.

B. Hellebrandt Magdolna

Kesznyéten–Tisza dűlő

Pusztai Imre a területen neolit (87., 22., 12., 16.) késő bronzkori (87., 22., 13–15.) és császárkori (87., 22., 2.) cserepeket, valamint egy agyag amulettet (87. 22. 15.) talált.

B. Hellebrandt Magdolna

Miskolc–Pingyom

Pénzes Róbert (Miskolc, Szepesi Pál u. 8.) a Pingyomon hétvégi telkén ásás közben háromszög alakú, finoman retusált őskori pengét talált (87., 12., 1.).

B. Hellebrandt Magdolna

Ónod, vár

Harmadik éve folytatjuk a XVI–XVII. századi vár régészeti feltárását. Idei évben a DNy-i sarokbástya kitisztítását végeztük el. A vastag feltöltődés (és feltöltés) arra utal: az építményt a XVII. század folyamán lezajlott erődítések alkalmával emeleti szintjéig feltöltötték. Belső osztófalai nem voltak, a feltöltés előtt gerendaszerkezetű belső építménye lehetett. Befejeztük a kaputól Ny-ra lévő belső sáv feltárását. Úgy tűnik, a várfalat belülről kísérő pillérsort már a feltöltött talajba ásták, miként a kapu nyugati oldalán lévő kis épületet is. A kaput belső védőfolyosó erősítette. Feltártuk a várbelső DK-i negyedének jórészét is. A már tavaly előkerült belső falhoz (a korábbi Czudar-féle vár fala?) támaszkodtak a palota és gazdasági építmények. Hajdani pompájukat a nagyszámú reneszánsz faragvány jelzi: lunetta, bábos korlátok, torzfo, akan-tuszos díszek, párkánytöredékek. A leletanyag a XVI–XVII. századból származik, a kerámia nagyrészt kályhacsempe-töredékek alkotják.

Előkerült a várat megelőzően e helyütt álló templom bizonytalan maradványai is, s a templom körüli temető néhány sírja.

Révész László

Ózd–Center

Id. Dobosy László értesítette a múzeumot, hogy a Center felé vezető út mentén nagyobb földmunkát végeznek, mely esetleg veszélyeztetheti a hajdani rézkori temetőt. Mint megtudtam, az Észak-Magyarországi Regionális Vízmű Kazincbarcikai Üzemegysége vezetéseket fektet, illetve fektetett a területen. Az üzemegység igazgatójával átnéztük a terveket és a térképeket, melyekből a következők derültek ki: a 26. sz. Ózd felé vezető útról leágazó, Sajóvamos vasútállomás felé vezető bekötőút mellett lévő ÉRV teleptől indul egy ún. 600-as vezeték, mely keresztezi a 26-os utat. Ezután folytatódik a 26-os út jobb oldalán, összesen 2860 m hosszúságban. A centeri bekötőutat nem érinti, s az út mellett lévő fatelepnél véget is ér.

A terepet bejárva nem tapasztaltam, hogy a földmunkákkal megbolygatták volna a temetőt. Ígéretet kaptam arra, hogy a jövőben hasonló munkák megindulása esetén mindenképpen értesítik a múzeumot.

S. Koós Judit

Szentsimon–Kenderföld

1988. február 22-én felkereste a múzeumot Füle Ábel (Ózd–Szentsimon, Simoni út 63.) és Füle Zoltán (Ózd–Szentsimon, Simoni út 177.) és elmondták, hogy Szentsimon–Kenderföld, vagy Bíró földje nevű határrészben homokbányászás közben régészeti leletek kerültek elő. A hangonyi Hangonyvölgye Tsz kezelésében lévő homokbányában a humusz ledózerolása közben cseréptöredékek, vörös, égett agyagtapasztás maradványai, valamint állatsontok látszottak. Ezekből néhány darabot be is hoztak a bejelentők a múzeumba.

1988. február 24-én, a helyszínen megállapítottuk, hogy a Hangony-patak által körülhatárolt, enyhén emelkedő domb platóján lévő hajdani település nagy részét már elpusztították. A leletek valószínűleg a 60–70 cm vastag humuszból kerültek elő, mert a partfalban, a sárga homokban, illetve agyagban beásás nyomát nem tapasztaltuk. A felszínen leletanyagot nem tudtunk gyűjteni a reggel megindult nagy havazás miatt. Egy boltozatos, vörösre égett kemence töredékeit figyeltük meg.

A bejelentő, Füle Ábel által összegyűjtött cserépeket behoztuk: rézkori, szkíta kori, késő kelta, és császárkori, jellegzetes darabok. Egy vörös, durva, szemcsés anyagú, kézzel formált urnában hamvak is láthatók, az edény töredékeiből összeállítható.

Mivel a lelőhely veszélyeztetett, ezért a jó idő beálltával leletmentést kell kezdenünk a területen.

S. Koós Judit–Lovász Emese

Tiszaladány–Nagyhomokos (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) XVII.

Tiszaladány határában, a Nagyhomokos nevű határrészen évek óta folyik homokbányászat. A helybéliek elmondása szerint régebben is kerültek itt elő cseréptöredékek, nagy edények, sőt állítólag embercsontok is.

Ez év tavaszán újabb nagy felületről tolták le a termőföldet, majd egy szállítmány homokkal ép edényt borítottak ki egy tokaji lakóház udvarán. A helyszínen a lenyesett felületen szabályos gödörfoltokat figyeltünk meg, és az összegyűjtött régészeti anyag alapján leletmentő ásást kezdtünk. A lelőhely a tokaji hegygel szemközt egy kiemelkedő domb, melyet a Takta-patak övez. A több időszakon át lakott település legkorábbi emlékei a gyéren előforduló, bükki kultúra kerámiaművességének jellemző darabjai.

A nagy mennyiségű leletanyagból nagy részt foglal el a péceli kultúra leletanyaga. Egy-egy gödörben a kora bronzkori nyírségi csoport, valamint a középső bronzkori füzesabonyi kultúra kerámiái jelentkeztek. A feltárt 130 gödör nagyobb hányada császárkori volt. Késő vaskori hagyományokat őrző kerámiaművesség emlékei mellett jellegzetes császárkori anyagot tártunk fel. A gödör mellett feltártunk két császárkori házat, melyek 4,5x3,5 m-es alaprajzokkal, a tetőzetet tartó 6 cölöplyukkal a korszak jellegzetes építményei. A korábban lenyesett felületen is megtaláltuk a gödrök közötti, elpusztított házak mélyebbre nyúló cölöplyukait. Az egyik, félig betöltődött gödörben két szabályosan, mellékletekkel (vaslándzsa, edény, csonteszköz) eltemetett csontvázat találtunk. Munkatárs: Szathmári Ildikó (MNM).

S. Koós Judit–Lovász Emese

KÖZÉPKORI FINNUGOR TELEPÜLÉS A VOLOGDA FOLYÓNÁL

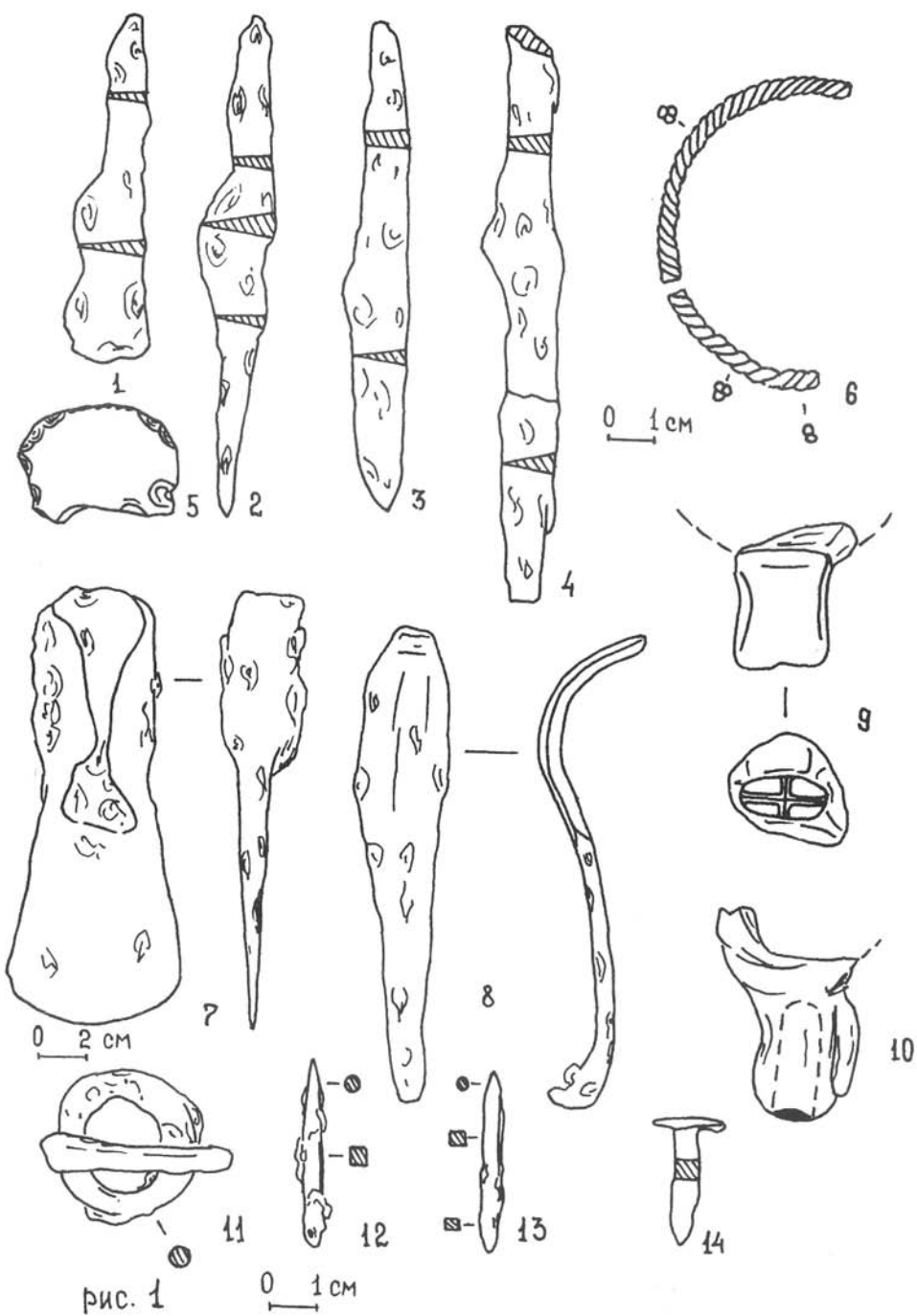
J. F. NYIKITYINSZKIJ

A Vologda Területi Múzeum 1975 óta szervez régészeti ásatásokat. Ezek révén az elmúlt években archeológiai emlékek tucatjait fedeztük fel, vizsgáltuk meg és hoztuk napvilágra a kerületben (megyében).

1984/85-ben a Vjoksza nevű településen folytak ásatások. E sorok írója talált rá az első leletekre a Vologda bal partján, a Vjoksza folyócska torkolatánál. A lelet iránti érdeklődés azzal magyarázható, hogy ez az első feltárt középkori finnugor település a Szuhona folyó medencéjében, sőt az Észak-Dvina-medence nyugati részén is. A település helyén széles ártéri rétek és nedves talajú lomboserdők vannak. A Vjoksza, amely egy tóból ered, valaha halban gazdag volt. A folyócska torkolatánál a neolitik–eneolitik–bronz és a korai vaskorban, valamint a középkor idején is éltek emberek. Több ezer kőből készült eszközt, fémtárgyak tucatjait, s a korabeli ötvösművészet 3 emlékét gyűjtöttük itt össze.

A középkori település az előzetes számítások alapján mintegy 6000 négyzetméteren terül el. A már feltárt rész 212 négyzetméternyi. Az ásatások helyén a felszín sík, erősen benötte a fű. A kultúrreteg vastagsága átlagosan 40–50 cm, az építménymaradványoknál a 60–65 cm-t is eléri.

Sajnos, fát nem őrzött meg a réteg; az elkorhadt, s ez megnehezíti az építmények szerkezetének a felderítését. Egyébként is csaknem mindegyik épület leégett, majd a helyükön emelt újakat is elpusztította a tűz. Mindössze egyetlen épület (1. sz. lakás, feltárva 1984-ben) nem égett le, de elhagyták, fokozatosan lepusztult és elenyészett. A második, negyedik rétegben kivehetőek a ház ősi konstrukciójának a környező talaj színétől elütő nyomai. Feltételezhető, hogy 6 m hosszú és 4–4,2 m széles volt az épület. Hosszabb oldala nyugat–keleti fekvésű volt, kijárata kelet felé, a folyóra nézett. Arra kell gondolnunk, hogy a házat két részre osztották: előtérre és a tulajdonképpeni lakóhelyiségre. Az előtér („tambur”) mérete 4x1,08 m. Okkal feltételezhetjük: falai oszlopokból és a köztük vízszintesen elhelyezett gerendákból állottak. A lakóhelyiség északi fala mellett fából készült ágyféle állt, mérete 2,2x1,8 m. Mellette kicsiny tűzhely (0,95x0,9 m), amely 3–4 pilléren és keresztgerendán nyugodott. A tűzhelyen és körülötte nyolc tűzikutyát találtunk, ugyanitt megkopott élű, rossz minőségű kovaeszközt is (1. ábra 5.). Ez a tűzhelyben volt. A tárgyak között van továbbá egy egyenes hátú vaskésmaradvány, egy 2x1,4 cm-es bronzlemez lyukakkal, két hosszabb széle kissé behajlítva, valamint egy háromszög alakú palakő (8,8x14x3,3 cm), rajta csiszolás nyomai. Egy nagyobb (1,7x1,7 m) tűzhely is volt a ház délnyugati csücskében. Ennek az alapja keresztbe fektetett fahasábokból készült. Ezen a tűzhelyen és körülötte a következőket találtuk: egy három szálból sodort bronz karkötő egyik felét (1. ábra 6.), egy 18,4 cm hosszú vashaltát (1. ábra 7.), egy tégely vagy miniatűr edény maradványait (2. ábra 7.), egy 7 cm átmérőjű, 2,5 cm vastagságú vascipót (bucát), két vastörédket

1. kép. Vjoksa településről származó leletek: 1-4. rajz kések, 5. kovakő, 6. karkötő, 7. fejsze, 8. fakanálvéső, 9-10. öntökánányelek, 11. csat, 12-13. árok, 14. szeg, 1., 2., 3., 4., 7., 8., 12., 13., 14. vastárgyak, 5. kova, 6. bronz, 9-10. agyag

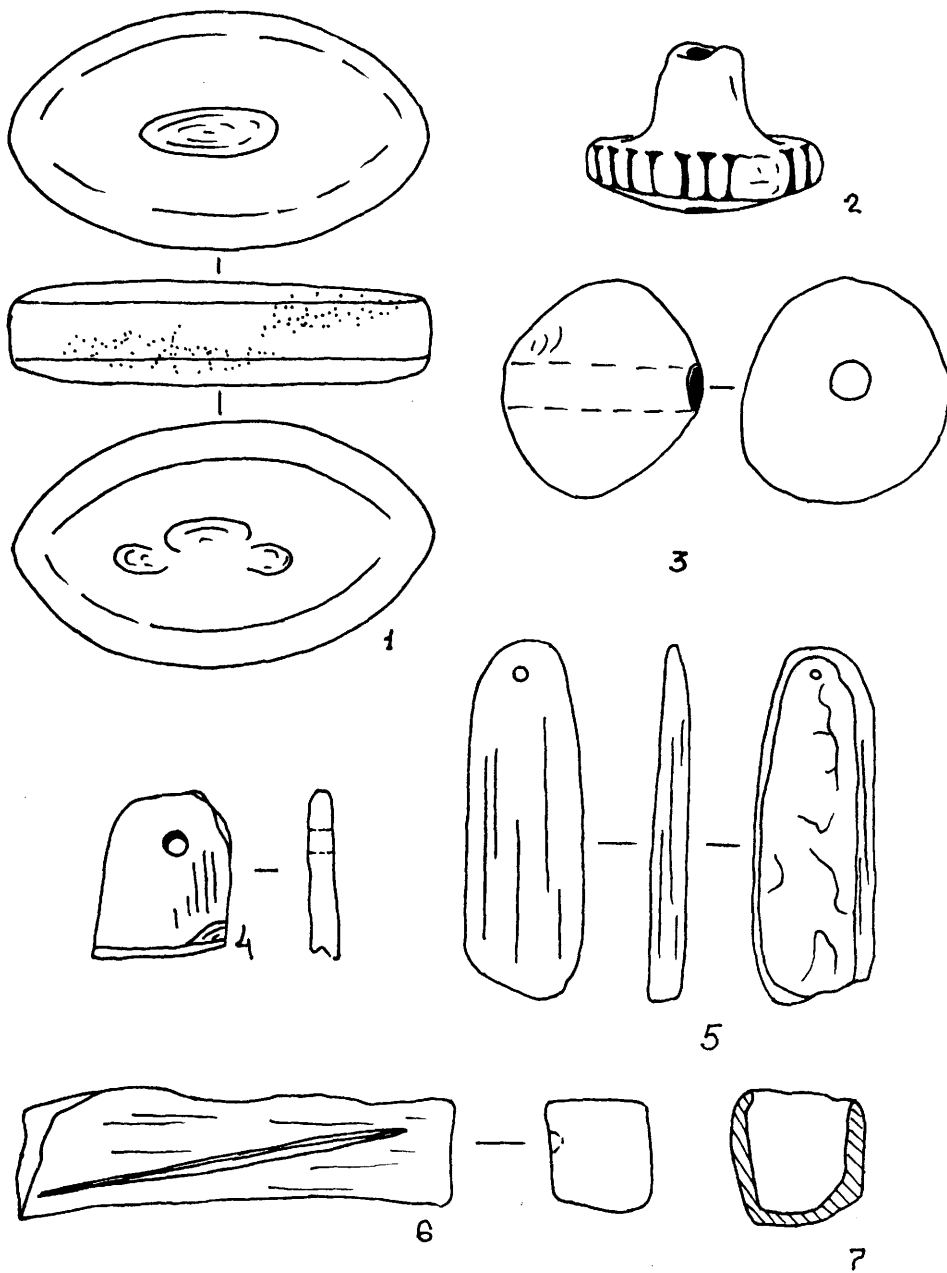
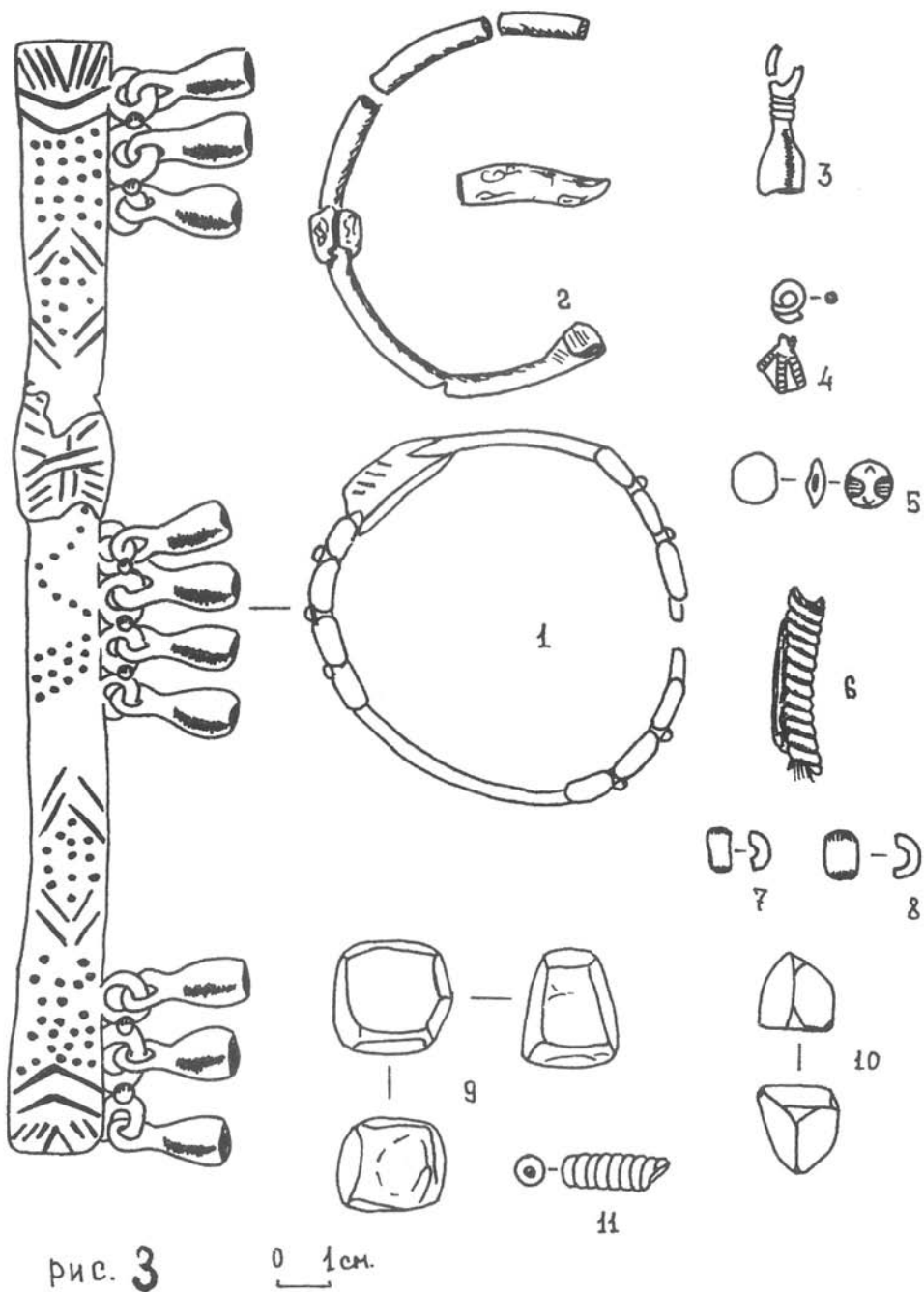

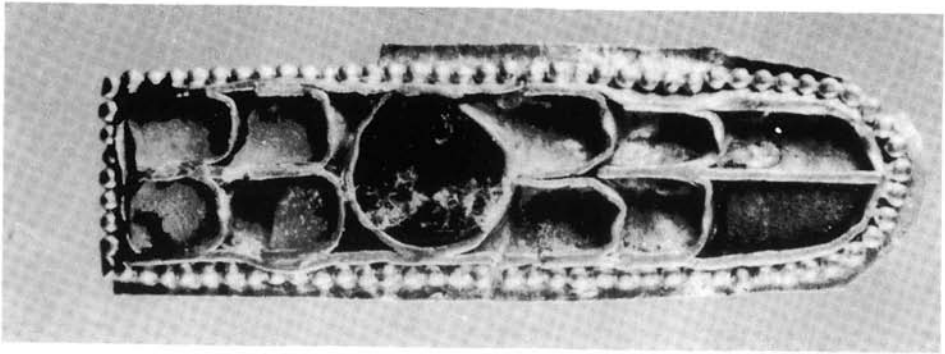
рис. 2

0 1cm

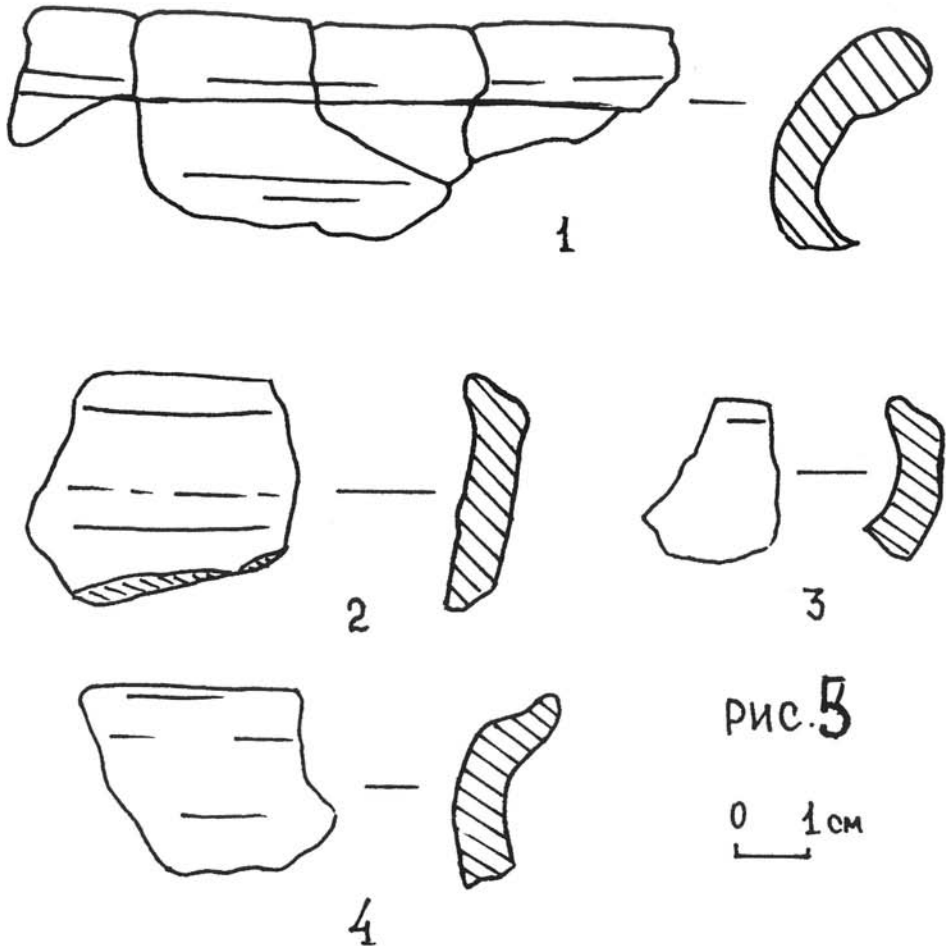
2. kép. Vjoksza településről való leletek: 1. korongalakú tűzkő, 2. „tintatartó” alakú nehezék, 3. nehezék, 4., 5. fenőkövek, 6. rúd alakú fenőkő, 7. téglalytörredék

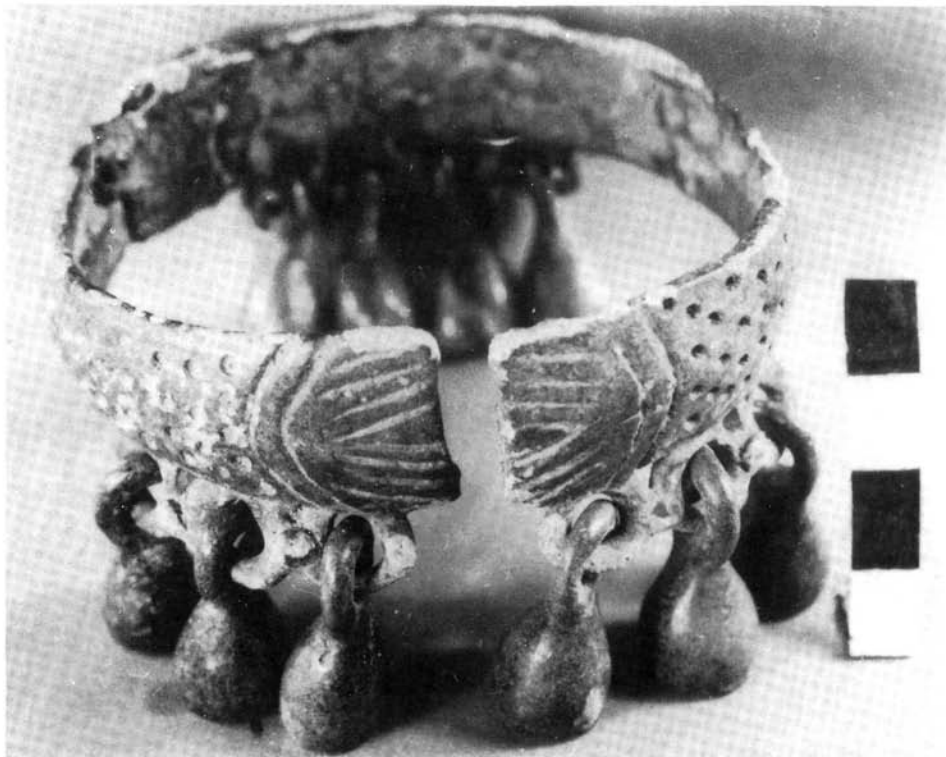
3. kép. Vjoksa településről való leletek: 1. karkötő, 2. fibula, 3. palack alakú függő, 4. tenyér formájú függő, 5. alátét, 6. füzér, 7., 8. üveggyöngy, 9. kocka, 10. tetraéder, 11. kövület, 1., 2., 3., 4., 5. bronz, 6. réz, 7., 8. üveg, 9., 10., 11. kő

4. kép. Aranyozott szíjvég Vjokszaról

5. kép. Vjoksza település fazekas kerámiaja

6. kép. Karkötő (lásd a 3/1. képet)

és egy megmunkált követ (kaparó eszközt?). A ház padlóját kissé (0,10–0,15) a földre süllyesztették. Az épület két ízben is leégett. Méreteit és szerkezeti megoldásait nem sikerült megfigyelni. Azonban az északkeleti falból ítélve, amelynek nyomai nagyobb mértékben megmaradtak, az építmény hossza legalább 3,6 m volt. Egész hosszában jól kivehető az 5-6 cm vastagságú, erősen ledöngölt agyagpadló. Az északkeleti fal mentén feltártunk egy 80 cm széles, 20-25 cm mély szénnel teli gödröt. Ennek az építménynek a környékén tűzikutyák tucatjait, égetett agyagdarabokat, salakot, téglamaradványokat, s két öntőkanálynycet találtunk. A nyelék nem épek, egyiküket bevéssett kereszt díszíti (1. ábra 9.).

Azt kell gondolnunk, hogy itt nem lakóház, hanem valamilyen speciális termelési célú építmény állt, talán fémmegmunkáló műhely. Padlóján egy vasból készült 2,8 cm kör alakú csatot találtunk, átmérője 0,4 cm. Ugyanitt került felszínre egy 10,5 cm hosszú egyenes fokú vaskés (1. ábra 2.) és egy pala fenőkő (2. ábra 5.), melynek formája lekerekített sarkú téglalaphoz hasonló, mérete pedig 7,2x2,4x0,7 cm. Két oldalán lyuk van; az egyik széles és két keskeny élét lecsiszolták. Ebben a 2. sz. épületben még fellelhető egy nagyjából gömb formájú kova zárvány, melynek átmérője eléri a 6,2 cm-t. Úgyszólván teljes felülete erősen sérült. Amint az 1. számú épületben, itt is találtunk rosszul megmunkált kovaszerszámot.¹

1. Középkori kultúrrétegben nagyon ritkán lehet találni olyan kőszerszámokat és agyakészítményeket – köztük kovaköveket –, amelyek a mélyebben fekvő neolitikumrétegekből kerültek ide,

Jóllehet oszlopok és vízszintes szerkezeti elemek nyomaival bőven találkoztunk az ásatási területen, ám amint már fentebb megokoltuk, valamiféle más építményről indokolatlan lenne beszélni.

Az a leletanyag, amelyet a szóban forgó építményeken kívül tártunk fel, a következő: vaskések és töredékeik, árák vasból, faveső, épségben megmaradt vastárgyak bronz díszítéssel, arany berakású vastárgyak töredékei, valamint csekély számú üveg-tárgy. Ezenkívül egész sor fenőkö, eredeti kőszközkészlet, kovatűzkő, agyag hálónéhezék volt ezen a helyen, továbbá égetett agyag tucatjai, hamu, frissítő salak, ép bucák és törmelékeik, tégelymaradványok, két üreges öntőkanálnyel (1. ábra 10.).

A kések egyike ép (1. ábra 3.), kettő töredékes (1. ábra 14.), egynek viszont csak kis része maradt fenn. Valamennyi kés foka egyenes volt, hosszúságuk 10,1–13 cm. A két vasár mérete kicsiny: 3,9 cm (1. ábra 12.), illetve 3,7 cm (1. ábra 13.). Keresztmetszetük négyzet alakú: 0,4x0,4x0,3x0,3 cm, hegyük pedig kúp alakú. A faveső (fakanál-készítő) nyelének hossza 10,1 cm, a vágó rész szélessége 1,9 cm, vastagsága mintegy 0,4 cm (1. ábra 8.). A leletek között van egy tömör vashorog, melynek éle megkopott. Hossza a kapoccsal együtt 16,5 cm, négyzetes keresztmetszete 0,7x0,7 cm.

Található a leletek közt egy 2,5 cm-es (már annak idején megrongálódott) vasszeg, keresztmetszete 0,5x0,4 cm, feje meglehetősen széles, átmérője 1,1 cm. Előkerült egy olyan vastárgy is, mely halászhorogra emlékeztet, de szögletesre hajlították és nincs hegye. Hossza 5,6 cm, átmetszete derékszögű. Van a leletek között két szintén derékszögű átmetszetű 3,8 illetve 5 cm-es vasmaradvány, amelyek kések nyél, illetve nyílak tollrészére emlékeztetnek. Ugyancsak felleltünk itt egy vasláncból származó töredéket is, amely két gyűrűből áll (átmérőjük kb. 1 cm), egy 3 cm hosszú, 1,6 cm átmérőjű s 0,2 cm falvastagságú perselyt és más, vasból készült tárgyakat.

Az 1. és 2. sz. építmények melletti ásatások során talált bronztárgyak és bronzdíszek közül meg kell említenünk azt a palackra emlékeztető függőt (3. ábra 3.), amelyet a felső kultúrrétegben találtunk. Magassága 2,7 cm, átmérője 0,9 cm, nyakrészén hárommenetes álspirál figyelhető meg. A felfüggesztő rész sérült. A bronztárgyak között van egy tenyér formájú függő (3. ábra 4.), és egy kis öntött bronz sablon füllel, átmérője 0,9 cm (3. ábra 5.).

Három ékszer az ásatástól nem messze lévő kultúrrétegből való. Egyikük rézlemez-kékből csőalakúra összesodort füzér, belül zsinórmaradványokkal. Hossza 3,6 cm, átmérője 0,7 cm (3. ábra 6.). A kör alakú bronz fibulának (3. ábra 2.) szétlapított és pirálba hajlított végződése hibátlan, s vasnyelve van.

Az a pántkarkötő (3. ábra 1.), amelyet 10 csengettyű alakú függő díszít, kb. 7 cm átmérőjű, a lemez hossza 21,8 cm, szélessége 1,8 cm a végeinél, a középső részen 1,4 cm, a lemez pedig 0,3 cm vastag. Pontsorok és vésett vonalak díszítik. A függők közül 3–3 a végeknél, 4 pedig a lemez közepén csoportosul. A vastag falú öntött harangocskák kb. 2,5 cm magasak, átmérőjük kb. 1 cm, a karkötőhöz 0,8–1 cm átmérőjű karikákkal illeszkednek. A gyűrűcskék illesztési helyeire „gyöngyszemeket” forrasztottak. A karkötőt annak idején javították. Középső részén vastag bronzlemez-abroncs öleli át a törés helyét. A javított szakaszt (mely kb. 2 cm-nyi) különböző vonalkákkal díszítették.

Az ásatás területén találtunk bronztárgymaradványokat és egy 6,3 cm hosszú, 0,3 cm átmérőjű huzalt is, amelyet ívbe hajlítottak, s egyik végét kihegyezték. A bronzdíszeken kívül találtunk egy aranyozott ékszert is, és egy szíjvéget (4. ábra). Hossza 4 cm, szélessége 1,1 cm. Granulált, rekeszes és kőberakásos technikával készült. A szíjhoz a széleinél lévő kis galérral erősítették oda. A kőberakás hiányzik.

rádásul a neolitik kovakövek jó minőségűek. A rosszul megmunkált kovaszerszámokat valószínűleg a középkori településsel kell kapcsolatba hoznunk.

Ami az üvegleleteket illeti, mindössze két piros gyöngyszemet találtunk, pontosabban maradványaikat. Az aranyozott szíjvég melletti gyöngyszem átmérője 0,7 cm, a hossza 0,5 cm (3. ábra 8.). A másiknak 0,6 cm az átmérője, míg a hossza 0,4 cm (3. ábra 7.).

Már volt szó arról a pattintott felületű kovakő zárványról, amit a 2. számú építményben találtunk, valamint az építményen kívül is leltünk egy ehhez hasonló 7 cm átmérőjű tárgyat. A kultúrréteg alsó részéből került elő egy korong alakú tűzkő, melynek méretei: 8,5x4,9x2,1 cm (2. ábra 1.). A fenőkővön kívül még egy palából készített csiszolókö, pontosabban annak egy darabja is a 2. számú építményből származik (2. ábra 4.). Méretei: 3,4x2,6x0,5 cm, a lyuk átmérője 0,4 cm.

Felszínre került néhány kisebb kőtárgy, melyek megközelítőleg geometrikus formájúak. Ez egy finoman csiszolt tetraéder enyhén csapott csúcsokkal (3. ábra 10.). Az eszköz élének hossza 1,5–1,8 cm. Ugyanitt találtunk egy kis hengeres formájú követ (3. ábra 11.). Magassága 2 cm, átmérője 0,6 cm, fehér színű. A kő gyakran előforduló felfűzhető üvegyöngyszemre emlékeztet, bár felfűzésre alkalmas nyílása nincs, homlokfelületén erre emlékeztető mélyedés van. Ettől a két tárgytól nem messze fedeztünk fel egy harmadikat, mely hozzávetőlegesen kocka alakú (3. ábra 9.), fekete, csiszolt pala. Sarkai csapottak csakúgy, mint a tetraédernek. Élének hosszúsága 1,5 cm körül van. Kések és árak élezésére a fenőkővön kívül használtak még kőrudakat is, melyekből egész sorozatot (8 darabot) találtunk az ásatás helyén. A rúd alakú pala és homokkő fenőkövek majdnem kivétel nélkül azonos típusúak: téglalap alakúak, aránylag hosszúkásak, csak méretükben különböznek (6-tól 12,5 cm-ig), valamint csiszolóékük számában. Különböző méretű palalapok is találhatóak ugyanitt nagy mennyiségben a part alatt egy kilométernyi hosszan, melyek az előző települések kultúrrétegéből mosódtak ki.

Az egyik 8,8x2,2x2,1 cm-es rúd alakú fenőkő (2. ábra 6.), egyik jól csiszolt oldalán háromszög alakúra vésett, sekély horony látható, melynek hossza 7,6 cm. Ezt a fenőkövet valószínűleg kések, valamint hegyes vas- és csontszerszámok élesítésére használták. Van egy nagyobb méretű palalap (14x9x3,5 cm), a birtokunkban, melyen csiszolás nyomai láthatók. Meglehet, hogy az előző települések palából készített vágószerszámait használták fenőkőként. Ilyen, csupán egy oldalról élesített palabaltát találtunk az ásatáson.

A hálónéhezéket (2. ábra 3.) együtt találtuk az eltörött fenőkővel. A nehezék formája kettős kúpra emlékeztet. Átmérője 4,6 cm, magassága 4 cm, a horony átmérője 0,8 cm. Az agyagmassza barna, tömör, homokkal soványított. Még egy agyagtárgy került elő a kultúrréteg alsó részéből, egy part menti szakadéokban az ásatástól 70 m-rel mélyebben. Ez egy „tintatartó” típusú agyagnehezék (2. ábra 2.). Felfordított gombához hasonló, alja domború. Átmérője 4,6 cm, magassága 3,3 cm.

Az edények kézzel formáltak, vagy korongoltak. Túlnyomó többségben fordulnak elő kézzel formált edények, mennyiségileg 97,2%-ot tesznek ki. A kézzel formált kerámia nagy része, 75,1%-a sima felületű, díszítetlen, 15%-a díszített, 7,1%-a pedig vonalkázott (vagy kapart). A korongolt kerámiát egészében a XII. századra lehet datálni (5. ábra).

A felsorolt tárgyak közül legrégebbi a korong alakú tűzkő és az agyagnehezék. Mint V. V. Szedov megállapította: „A korong alakú kova tűzkövek meglehetősen elterjedtek voltak Skandináviában és a Baltikumban.”² Ezek „délkelet-baltikumi források szerint elsősorban a VI–VII. században voltak használatosak. Csupán néhány, tűzkőhöz hasonló maradványleletek bukkantunk a későbbi régiségek között.”³ Megjegyzendő, hogy a Vologda folyó partján talált tűzkőféle lehet a legkeletibb az effajta

2. Седов В. В., Длинные курганы кривичей. М., 1974, с. 34.

3. Седов В. В., Восточные славяне в VI–XIII. вв. М., 1982, с. 52.

típusúak közül. A másik korai tárgy a „tintatartó” formájú agyagnehezék. Ez utóbbi hasonló a 3-as típusú nehezekekhez, K. A. Szmirnov osztályozása szerint pedig azokhoz, amelyek az i. sz. II–V. századra tehetőek.

„A 2-es típus az alul domború formájú példányokat foglalja magában. Minden bizonnyal a későbbi példányok azok, amelyeknél a fenék domborulata nő. A külső rész kerek.”⁴

Az 1-es számú építmény datálásához fontosak a következő leletek. Itt találtuk meg a csonkakúp típusú karkötőt, mint azt már korábban említettük. „39 ilyen karkötőt találtak Novgorodban a XI. század utolsó harmadából és a XIV. sz. elejéről való rétegben. A XII. sz. 70-es éveit és a XIII. sz. 60-as, 70-es éveit közé tehető ezen karkötők legszélesebb körű használata.”⁵ V. P. Lepasov szerint: „Ez a típus kizárólag Novgorod vidékének északnyugati részére jellemző, ahol több, mint 300 ilyen karkötőt számoltak össze, és csak egyes példányok származnak a Bjelo-ozero, a Velikaja folyó, a Kosztromszkoje Povolzsje és a vlagyimiri dombok vidékéről”.⁶ Az i. sz. II. évezred elején a Volga menti finnugoroknál használnak szárnyas baltákat, olyanokat, mint amelyeneket az 1-es építmény tűzhelyében fedeztünk fel.⁷ A vjokszai balta (1. ábra 7.) gondosan kimunkált, ráforrasztott acél éle van. Annak a téglének, melynek töredékét a tűzhely mellett találtuk, egyenes alja van, 2,6 cm a magassága és 2,6 cm az átmérője. Pontos párhuzamát Beloozerből ismerjük. Amint ennek a városnak a kutatója, L. A. Golubeva megállapította, az egyenes aljú tégléket valószínűleg orosz mesterek hozták Bjelo-ozeroba. „A XI. század végétől korábban ez utóbbi tégléformát ezen a vidéken nem ismerték.”⁸ A XII–XIII. században is létezett erre felé ez a forma.

Azok az egyenes fokú kések, amelyekhez az a darab is tartozik, amelyet az 1-es építmény kis tűzhelye mellett találtunk, nagyon elterjedtek finnugor környezetben a VII. századtól a XI. század elejéig.⁹ Vjokszán más formájú késeket nem találtunk.

Igy tehát az 1-es építményből előkerült tárgyi anyag egészében a XII. századra, vagy a XI. század végére és a XII. századra datálható. A késekről feltételezhető, hogy Vjokszán valamelyest tovább használták őket, mint más területeken.

A 2-es építmény korának megállapításához kevés adatunk van. Itt találtuk meg a fenékövet. Hasonló fenéköveket a Lodoga vidékén a X–XI. században használtak, ami nem mond ellent azon tárgyak kormeghatározásának sem, melyeket Jarovszlavszkoje Povolzszején, a gnyezdonói temető dombvidékein, a kijevei, birki temetőkben stb. találtak.¹⁰ De ha Luzszkaja Permca és Karelia régészeti anyagait vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a fenéköveket tovább is használhatták, a XII–XIII. században is.¹¹ A kör alakú vascsatok nagyon hosszú ideig léteztek, a XI–XIII. században is. Hogy mi a helyzet az egyenes fokú késekkel, már előzőleg leírtuk. A 2-es építményt valamelyest korábban tártuk fel, mint az 1-est, amely majdnem ugyanazon a helyen állt, mint a 2-es, csak valamivel fölötte.

4. *Смирнов К. А.*, Дьяковская культура. – В кн.: Дьяковская культура. М., 1974, с. 64, 65.

5. *Седова М. В.*, Ювелирные изделия Древнего Новгорода. М., 1981, с. 96.

6. *Левашов В. П.*, Браслеты. – В кн.: Труды ГИМ. Вып. 43. М., 1967

7. *Жиганов М. Ф.*, Память веков. Саранск, 1976, с. 66.

8. *Голубева Л. А.*, Весь и славяне на Белом озере. М., 1976, с. 135.

9. *Леонтьев А. Е.*, Классификация ножей Сарского городища. – СА, 1976, № 2, с. 33–45. О том, что ножи с прямой спинкой доживают до XI в. пишет Р. С. Миносян (см. Миносян Р. С.). Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне). АСГЭ, № 21, л. 1.

10. *Кочуркина С. И.*, Юго-восточное приладожье в X–XIII вв. Л., 1973, с. 45.

11. *Савельева Э. А.*, Лузская репница. Сыктывкар, 1972, табл. 4, 2, табл. 9, 7; *С. И. Кочуркина*. Археологические памятники корелы V–XV вв. Л., 1981, с. 84, 86, 140.

A vasárak a korai vaskorban és a középkorban tulajdonképpen egyformák voltak. A vjokszi árákról csupán annyit mondhatunk, hogy ugyancsak kicsik voltak.

A fafaragó kések – a fakanálvésők – Novgorodban a X. századtól a XIV. századig ismertek.¹² A vimszki kultúra keletebbre fekvő területein is ismerték ezeket az eszközöket, annak korábbi és későbbi szakaszában egyaránt, azaz a X. századtól a XIV. századig.¹³ A vjokszi fakanálvéső abban különbözik a többitől, hogy viszonylag kicsik a méretei. Kampók és láncok jól fellelhetők a Novgorodban minden század rétegében.¹⁴

A csengő hangot adó díszek között palack alakú függőket találtak a X–XI. századi leletek sorában Jaroszlavszkoje Povolzszejában (Mihajlovi temető 4-es domb, 1903-ban, petrovszki temető 73-as domb).¹⁵ A palack alakú függő megtalálásáról Beloozeron L. A. Golubeva ír.¹⁶ A Vjokszán talált függőkhöz hasonló tenyér alakú függők a csüngő díszek között nagyon elterjedtek a finnugorok határterületein a X–XIII. században.¹⁷

Azok a héj alakú bronz lapocskák, amelyek hasonlóak a vjoksziakhoz, a finnugor régészeti leletek között találhatóak a korai vaskortól egészen a X–XI. századig.¹⁸ Novgorodban „két domború, sima, héj alakú lapocskát találtak, az egyik a XI. sz. utolsó negyedéből való, a másik pedig a XIII. század második felében való rétegben.”¹⁹

A cső alakú füzért (3. ábra 6.), leginkább megközelítő leletek az uszty-pujszki temetőben találhatóak a Vag folyónál.²⁰ A temető a XII–XIII. századból származik. A rézlapocskákból sodrott füzerek a lojemszki temetőben kerültek napvilágra, a Luz folyónál. Koruk a XII–XIV. századra vezethető vissza.²¹ A X–XIII. században nagyon elterjedtek a patkó alakú, spirál kör keresztmetszetű fibulák.²² Hasonlóan ismertek a korbelai temetőből a Vag folyónál, melyek a XI. század végére, a XII. század második felére tehetőek. A lemezes, függőkkel ellátott karkötőhöz hasonlókat a szerző nem ismer. Ez a díszítés egyedülálló.²³ Legközelebb azokhoz a keskeny, lapos végű, lemezes karkötőkhöz állnak, amelyek a XI–XII. századra vezethetőek vissza,²⁴ de ahogy az összes többi karkötőn, rajtuk sincsenek függők. Az arany díszítésű övhöz hasonlókat még nem találtak. A díszes gyöngysorok nagyon elterjedtek Kelet-Európa középső sávjában a

12. Колчин Б. А., Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого – МИС, № 65, 1959, с. 43.
13. Савельева Э. А., Пермь вычегодская. М., 1971, табл. 18, 30, с. 59, 102.
14. Колчин Б. А., Железообрабатывающее ремесло . . . С. 113.
15. Мальм В. А., Изделия ювелирно-литейного производства. – В кн.: Ярославское Поволжье X–XI вв. М., 1963, с. 36, 37
16. Голубева Л. А., Весь и славяне на Белом озере. X–XIII вв. М., 1983, с. 141.
17. Рябинин Е. А., Зооморфные украшения древней Руси X–XIV вв. Л., 1981, табл. V, 3; XVIII, 9, 11–13. Л. А. Голубев. Зооморфные украшения финно-угров. М., 1979, с. 17; табл. 4, 3, 4; с. 36, табл. 13, 2 и др.
18. Розенфельдт И. Т., Древности западной части Волго–Омского межжуречья в VI–IX вв. М., 1982, с. 118.
19. Седова М. В., Ювелирные изделия древнего Новгорода. М., 1981, с. 153.
20. Назаренко В. А., Новый памятник Заволочской чуди. – В кн.: Новое в археологии СССР и Финляндии. Л., 1984, с. 146.
21. Савельева Э. А., Лузская пермца. Сыктывкар, 1971, с. 14.
22. Мальм В. А., Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы. – Труды ГИМ, вып. 43, 1967, с. 152.
23. Назаренко В. А., Овсяников О. В., Рябинин Е. А., Средневековые памятники чуди заволочской. – СА, 1984, № 4, с. 205, 210.
24. Левашова В. П., Браслеты. – Труды ГИМ, вып. 43, М., 1967, с. 236, 237.

finnugor leletek tanúsága szerint az i. sz. I. évezred második felében,²⁵ de később is, Novgorodban a X–XII. századi rétegekben.²⁶

Az ásatási területen két tucatnyi meghatározható állatcsont került elő. Mindegyik nagy, illetve kis szarvasmarha csontja.²⁷

A tárgyi leletekből ítélve a település a XI–XII. századbeli lelet, jellege finnugor, bizonyos szláv hatással. Feltételezhető, hogy ezen a helyen korábban is élt finnugor lakosság – a Vjoksa folyó torkolatánál – mégpedig az i. sz. I. évezred közepén és második felében.

Fordította: dr. Kundrák Jánosné és Várnai Aladár

EINE MITTELELTERLICHE FINNISCH-UGRISCHE SIEDLUNG AM FLUSS

(Auszug)

Das Museum von Wologda hat im Jahre 1984–85 an der Mündung des Flüsschens Wjoksa, am linken Ufer des Flusses Wologda Ausgrabungen durchgeführt, bei denen Reste einer mittelalterlichen finnisch-ugrischen Siedlung zum Vorschein kamen. Der grösste Teil der Häuser wurde damals von einer Feuerbrunst vernichtet.

Das Haus Nummer 1 ist zweiteilig, seine Abmessungen sind 6x4–4,2 m, die Wände bestehen aus Säulen und aus dazwischen angeordneten Balken. Die Feuerstelle war im südwestlichen Zipfel des Hauses. Aus dem Gebäude zum Vorschein gekommene, interessantere Funde: aus drei Strängen geflochtener Bronze–Armreifen, Eisenmesser, Eisenbeile, ein Eisenbarren, sowie der Stiel eines zum Metallgiessen dienenden Giesslöffels. Das Haus muss damals eine Werkstatt zur Metallbearbeitung gewesen sein. Ausserhalb des Gebäudes kamen Eisenmesser, Meissel, Eisengegenstände mit Goldinlage und viele steinerne Gegenstände, Netzbeschwerungen aus Ton an das Tageslicht. Die Schmuckgegenstände waren durch Gehänge von Flaschen- und Handtellerform, durch kreisrunde Fibula und durch mit glöckchenförmigen Anhängern verzierte bandförmige Armreifen vertreten. Besonders schön ist ein durch Granulation, fachartige Steinintarsien geschmücktes Riemenende. Der grösste Teil der Gefässe wurde mit der Hand geformt. Einige auf der Töpferscheibe hergestellte Keramiken können wir auf das 12. Jahrhundert datieren. Das aus dem 1. Haus zum Vorschein gekommene Fundmaterial kann aufgrund der Analogien auf Ende des 11. und Anfang des 12. Jahrhunderts datiert werden. Sättliche auf dem Ausgrabungsgelände gefundenen Tierknochen konnten als Überreste von Rindern bestimmt werden.

J. F. Nikitinski

25. Розенфельдт И. Г., Древность западной части Волго–Окского междуречья в VI–IX вв. М., 1982, с. 65.

26. Колчин Б. А., Хронология Новгородских древностей. – В кн.: Новгородский сборник. М., 1982, с. 168.

27. A kormeghatározást az SZTA Régészeti Intézete csonttani kutatócsoportjának vezetője, V. P. Danyilsenko végezte.

A PÉNZFORGALOM NÉHÁNY SAJÁTOS VONÁSA OROSZORSZÁGBAN A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A. V. BIKOV

A XVII. század kezdetét nagy szünet jellemzi az orosz állam pénzforgalmában, ami szorosan kapcsolódik a lengyel–svéd intervencióhoz. 1610-ben a lengyelek pénzt kezdenek verni Moszkvában Wladyslav Sigismund felirattal, elsőként csökkentve az orosz kopejka hivatalos súlyát, ami változatlan volt 1535 óta.¹ Nem sokkal később, 1611-ben, a Novgorodot meghódító svédek hozzáfognak egy könnyű fémpénz kialakításához, amihez Vaszilij Sujszkij nevét használják nyomatként.² Az intervenció sok pénzhamisító tevékenysége nem lehetett hatástalan a Minyin és Pozsárszkij-féle felkelés pénzverésére, akiknek olyan pénzt kellett veretni, amelyet a hódítók bevezettek.³

Az 1613-ban hatalomra jutott új dinasztia azt örökölte, hogy szünetel a pénzforgalom. Az első Mihail Romanov-féle kopejkák követik a felkelés által bevezetetteket. Az érme súlyát azonban az uralkodó jogán való kizsákmányolás céljából, ismét csökkentik, a 20-as években megállapítják a kopejka 0,48 g-os súlyát,⁴ ami a réginek, amit 1610-ig vertek és 0,66–0,68 g volt, körülbelül a háromnegyede. A kopejka volt az egyedüli, rendszeresen vert pénzérmé, amit a XVII. század első fele folyamán forgalomba hoztak. Az ennél kisebb pénzfajták előállítását (*gyenga*, *poluska*) elvesztette rendszeres jellegét még Fjodor Ivánovics (1584–1598) idejében, tekintettel a pénzverés kedvezőtlen alakulására, mivel kétszer-négyszer több munkára volt szükség ezeknél, mint a kopejka előállításánál.⁵ A XVII. század kezdetéről csak hiányos források vannak, amelyek igazolják egy-egy kis mennyiségű *poluska* megrendelésre történő gyártását.⁶ A *gyenga* előállítására vonatkozó adatot a XVII. század első évtizedéből nem találtak.

1. Спасский И. Г., Денежное обращение в Московском государстве с 1533 по 1617 гг. – Материалы и исследования по археологии, т. 44, М., 1955, с. 336–339.
2. Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , с. 341–345; Спасский И. Г., Чеканка копеек шведскими властями в Новгороде в 1611–1617 гг. – В сб.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. IV, Л., 1972; Мельникова А. С. Новые данные о чеканке монет в Новгороде в 1611–1617 гг. – „Нумизматический сборник“, Ч. 5, вып. 2, М., 1977.
3. Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , с. 345–350.
4. Мельникова А. С., Систематизация монет Михаила Федоровича. – Археографический ежегодник за 1958 г. М., 1960., с. 78.
5. Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , с. 292–293; Спасский И. Г., Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформа 1654–1663 гг. – Археографический ежегодник за 1959 г. М., 1960, с. 153.
6. Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , с. 248–249.

1. kép. IV. (Rettegett) Iván: Gyenga 1547 előtt

1613 után hamarosan újra kezdik a *gyenga* és a *poluska* előállítását, amely azonban nagyon korlátozott jellegű,⁷ ezen pénztermék forgalmáról főleg a távoli településeken, nincsenek adataink.⁸

A *kopejkának* jutott az a nehéz feladat, hogy ellássa a hatalmas állam pénzforgalmát. Hogy ez mennyire volt lehetséges, ezt igyekszünk követni az európai területek északi részéről származó anyagok alapján „amely terület szociális-gazdasági folyamatai nem lehettek hatás nélkül az állam feudális központjára és az új keleti területekre.”⁹

A nagy vásárok, üzletkötések mindig jelentős összegek cseréjével jártak, ami sok időt vett igénybe. Utalások vannak arra, hogy nagyobb pénzösszeg esetében százasaival elkülönítették és becsomagolták a *kopejkákat*, vagyis 1 rubelt, egy darab papírba, ami jelentősen megkönnyítette a pénzsámolást.¹⁰ Ezen kívül a nagyobb összegeket meg is kellett, ill. lehetett mérni. Másként állt a dolog a nagytömegű aprópénz megszámlálásával. A mai numizmatikai irodalomban nincs egységes vélemény arról, hogy feltétlen szükséges volt-e az akkori Oroszország pénzforgalmában a *kopejkára*. V. L. Janyin és A. Sz. Melnyikova azon a véleményen vannak,¹¹ hogy mivel az árak a XVI. században 3-4-szeresére növekedtek, ezért az aprópénz iránti igény nem jelentkezett. A súlyban könnyebbé vált *kopejka* – így vélekednek ezek a kutatók –, képes volt kiszolgálni a belkereskedelmet.¹² Egy kicsit másként vélekedik erről Szpasszkij, aki szerint „a kicsi, de állandó minőségű *kopejka* túl értékes, drága pénzérme maradt és ezért alkalmatlan

7. Спасский И. Г., Деньги и денежное хозяйство. – В кн.: Очерки русской культуры XVII в. Ч. 1, изд. МГУ 1979, с. 147. Спасский И. Г., Денежное хозяйство . . . , с. 104.

8. См. Мельникова А. С., Клады монет в Вологодском музее. – „Нумизматический сборник“ Ч. 5, вып. 1, М., 1977. Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , таблица 8, с. 323.

9. Колесников П. А., Северная Русь. Вологда, 1971, с. 4.

10. Спасский И. Г., Денежное хозяйство . . . , с. 153.

11. Маньков А. Г., Цены и их движение в Русском государстве XVI в. М.–Л., 1951.

12. См. Дьячков А. Н., Уздеников В. В., Монеты России и СССР. М., 1978, с. 46. Векслер А., Мельникова А., Московские клады. М., 1973, с. 111–112.

2. kép. IV. (Rettegett) Iván: Kopejka 1547 után

volt a kicsi piaci forgalom ellátására,” de ennek ellenére ez a forgalom is „gyakorlatilag” csak a kopejkával történt.¹³

Az adott témában forrásként vizsgáltuk a vologdai egyházi hivatal bevételi-kiadási könyveit, amelyek anyagából következtetni lehet az üzletkötések számára, a visszajáró kiscímletű pénzre, a feljegyzési naplók, jegyzékek a troicki, vazsszki és más járások területéről, minden számunkra fontos leírt anyag az aprópénznek, paraszti, jobbágyi pénzforgalomban való használat területén. Fontos források voltak még a dvinszki járás egyházi kincstárának iratai és M. M. Sztroganov pénztárának „leltára” is. Hasonlóan nagy segítséget jelentenek a XVII. századi pénzforgalom tárgyi, kincstári emlékei is.

Térjünk át a források első felének vizsgálatára, az adatok láthatók a táblázatban.¹⁴

Az aprópénz használata a XVII. sz. első negyedének kiadási-bevételi könyveinek alapján:

Forrás	Összes ügylet				Összesen	
	maradék nélkül	%	0,5 kopejka maradékkal	%	kisebb maradék	%
1. A vologdai egyházi hivatal kiadási-bevételi könyvéből, 1615	93	96,9	3	3,1	–	– 96
2. A vologdai egyházi hivatal bevételi könyve, 1618	302	89	37	11	–	– 339
3. A kuropolszki járás Holmogor városa Szpasszkij templomának pénzbevételi könyve, 1620–1621	47	87	7	12,9	–	– 54

13. Спасский И. Г., Денежное хозяйство . . . в середине XVII в., с. 153, 104.

14. A táblázat százalékos összetételben ábrázolja a különféle ügyleteket az Európához tartozó északi területeken.

3. kép. Wladyslaw Sigismund királyfi, kopejka 1610

Forrás	Forrás		Összesügylet		Összesen	
	maradék nélkül	%	0,5 kopejka maradékkal	%	kisebb maradék	%
4. A kuropolszki járás Holmogor városa Szpasszkij templomának bevételi könyve, 1624–1625	21	91,3	2	8,7	–	– 23
5. A kuropolszki járás Holmogor városa Szpasszkij templomának kiadási könyve, 1624–1625	63	94	4	6	–	– 67

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a kereskedelem alapvető pénzegysége a kopejka volt, s az esetek többségében képes volt kiszolgálni a kereskedelem igényeit. Jelentősen szerényebb szerep jutott a félkopejkás pénzérmeinek, a *gyengának*, amit csak akkor használtak, ha az összeget nem tudták kifejezni kopejkával.¹⁵ A *gyenga* felhasználási %-a, a táblázatból kiindulva, alacsony, mintegy 3–13%, az összes üzletek számát tekintve. Valószínűleg az iránta való igény nagyobb volt, de igen sok esetben kiküszöbölték az összeg kerekítésével, a vásárolt áru bizonyos növelésével, amikor a fizetésre került a sor. Lehet, hogy a félkopejkás pénzérme hiányát a következő vásárlási feljegyzéssel is magyarázhatjuk: „Vettem cérnát 2 pénzért, 4 pénzért meg borsót.” Néhány esetben a hiányzó árut a fizetés egyszerűsége érdekében nagyban (en gros) vásárolták: „káposztát, hagymát, kölest 10 pénzért”.¹⁷

Félkopejkára végződő ügylet két esetben lehetett. Nagyon kistételű vásárlásnál: „Vettem főzni hallesbe sügért 3 pénzért”,¹⁸ „meg tojást vettem 1 pénzért”¹⁹ „tejet

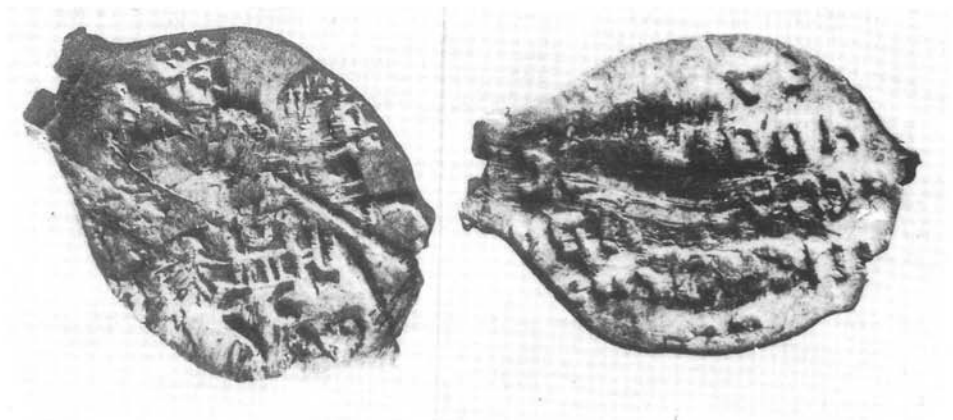
15. A kisebb pénzegységekkel létrejött üzleteket nem taglaljuk.

16. A vologdai terület állami archívuma 883. szám (a továbbiakban ГАВО). A nominál megjelölésnél kopejkát kell érteni (2 pénz = 1 kopejka, 4 pénz = 2 kopejka). A XVII. sz. elejének kereskedelmi irataiban a „kopejka” szót szinte nem is használták, helyette 2 gyengát (pénzt) írtak.

17. ГАВО, ф. 883, д. 10, л. 9.

18. ГАВО, ф. 883, д. 9, л. 3. об.

19. ГАВО, ф. 883, д. 9, л. 3. об.

4. kép. Minyin és Pozsárszkij-féle felkelés pénze, kopejka 1612.
Minden pénzérmét nagyítva ábrázoltunk

vettem süteménybe 3 pénzért”²⁰ stb. Másrészt pedig a bérmunkát fizették félkopejkával. „Adtam a mesternek 3 *altint* (3 kopejka értékű rézpénzt) és 2 pénz”²¹ „jöttek a keresztesek és adtam a lovagoknak 9 pénz”²² „megjavította az ablakkeretet, adtam neki 5 pénz”²³ „elsöpörte a havat, adtam a léhűtőnek 3 pénz”²⁴ stb. Az ilyen esetekben a pontos elszámolás fontos volt, mert az eltérés ebbe vagy abba az irányba csökkenti vagy növeli az egyik vagy másik fél bevételét, illetve kiadását, ami magával vonja az ügylet egyik felének károsodását.

Összehasonlítva a kiadási-bevételi könyvek adatait a leletekkel, amelyeket Oroszország európai területének északi részén találtak, bebizonyítható, hogy még ezt a 13%-ot sem tudták az új pénzzel megvalósítani, mivel ez Mihail Fjodorovics (1613–1645) uralkodásának első feléből, Oroszország északi területéről származó leletekből gyakorlatilag hiányzik. Az állam távoli területén lakók csak fokozatosan érezték meg az aprópénz hiányát, erről tanúskodnak az írásos források,²⁵ de a hiányosság megoldására nincsenek adatok. Még az Oroszország közepéről származó leletekben, amelyek a leggazdagabbak az új pénzben, százalékos összetételük, kiindulva a publikált adatokból, sem nagy.²⁶

Nézzük meg a források következő csoportját, amit a táblázatban rögzítettünk, ugyanolyan elrendezésben, mint az elsőt.

20. ГАВО, ф. 883, д. 9, л. 6. об.

21. ГАВО, ф. 883, д. 9, л. 18. об. Az altin pénzegység 3 kopejkával, vagy 6 gyengával egyenlő.

22. РИБ, т. 12, стб. 31.

23. РИБ, т. 12, стб. 31.

24. РИБ, т. 12, стб. 56.

25. Белов М. И., Овсянников О. В., Старков В. Ф., Мангазея. Материальная культура русских полярных мореходов и землепроходцев XVI–XVII вв. Ч. 2, М., 1981, с. 60.

26. Русская нумизматика XI–XX вв., Л., 1979; Ежегодник 1 осударственного исторического музея за 1963–1964 г., М., 1966; Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , М., 1955; Мельникова А. С., Систематизация монет Михаила Федоровича . . . , и др.

Aprópénzhasználat a XVII. század első felének paraszti elszámolásaiban:

Forrás	Összes ügylet				Összesen		
	maradék nélkül	%	0,5 kopejka maradékkal	%	kisebb maradék	%	
1. A vazsszki járás troicki területének gyűjteményes emlékei 1611-ből	16	34,7	14	30,4	16	37,4	46
2. A vazsszki járás troicki területének gyűjteményes emlékei, 1622-ből	15	53,5	7	25	6	21,4	28
3. Pénzgyűjtési emlékirat 1618-ból	40	83,3	8	16,7	–	–	48
4. A vazsszki járás troicki területének gyűjteményes emlékei 1638–1639-ből							
1. gyűjtemény ⁴	21	45,6	12	36	13	28,2	46
2. gyűjtemény ⁵	30	42,2	23	32,3	18	35,3	71
3. gyűjtemény ⁶	26	35,5	29	39,7	18	24,6	73
4. gyűjtemény ⁷	27	42,2	18	28,1	19	29,7	64
5. gyűjtemény ⁸	28	60,8	9	19,5	9	19,5	46
6. gyűjtemény ⁹	21	46,6	13	38,9	11	24,4	45

FORRÁSOK

1. J. Sz. Vasziljev: A vazsszki járás troicki területének gyűjteményes emlékei a XVI. század végéről, a XVII. századból. A Szovjetunió európai területének északi része történeti anyagai. Vologda, 1973. 363–365. o.
2. Uo. 366. o.
3. OTK 1894. 327–365. o.
4. J. Sz. Vasziljev uo. 366–367. o.
5. Uo. 368–369. o.
6. Uo. 369–370. o.
7. Uo. 370–371. o.
8. Uo. 371–372. o.
9. Uo. 372–373. o.

A táblázat adatai a *kopejka* döntő részarányáról szólnak a pénzbegyűjtésnél, ami majdnem minden esetben az összes fizetés mintegy felét teszi ki. Maga a pénzbevételek megoszlása is azonban az aprópénz alkalmazásának szükségszerűségéről szól. Ilyen módon az írásos források megmutatják, hogy a XVII. század első fele orosz államának pénzgazdálkodásán eligazodni a kopejka váltópénzének alkalmazása nélkül nagyon nehéz lenne, az esetek többségében pedig egyszerűen lehetetlen.

A XVI. század végén, a XVII. század elején még nem volt szükség arra, hogy „foglalkozzanak az aprópénz hiányával” vélekedik Szpazzsckij,²⁷ bár az ebből a korból származó leletekben a *gyenga* és *poluska* jelentős százalékban jelen van. Az ilyen igény csak 1613 után nőtt meg, amikor véglegesen kialakult az új irányzat és a „régie pénzek” már nem voltak egyenlők az „új kopejka” felével, mivel az utóbbiak súlya csökkent.

27. *Спасский И. Г.*, Денежное обращение . . . , с. 293.

Felvetődik egy ellentmondás: egyrészt az írásos források az aprópénz használatának széles köréről szólnak, másrészt pedig a pénzverdekben alig készítenek a kopejka váltópénzeiből és ezek hiányoznak is az állam távoli területeinek leleteiből. Lehet, hogy ennek az ellentmondásnak a megoldása Mihail Fjodorovics (1613–1645) uralkodási idejéből származó leletek összetételének vizsgálatában rejlik. Rendelkezésünkre áll néhány lelet ebből a korból, amelyeket a vologdai körzetben találtak. Egy részüket A. Sz. Melnyikova dolgozta fel, a maradék leleteket mi vizsgáltuk meg.

1. A prilucki leletet 1931-ben találták az egykori Szpaszoprilucki kolostorban, Vologda közelében. A lelet 571, a XVI. század végi XVII. századi fémpénzt tartalmaz. A lelet pénzeit valószínűleg a XVII. század első évtizedének végén rejtették el. Jelenleg a Vologdai Múzeumban (a továbbiakban VTM) őrzik, száma 1102. Irodalom: M. B. Gornung = A VTM orosz pénzérme leletei. Az Állami Történeli Múzeum évkönyve. 1963–1964. (A továbbiakban Gornung.) A. Sz. Melnyikova: A vologdai múzeum pénzérme leletei (a továbbiakban Melnyikova). Numizmatikai gyűjtemény 1977. 5. száma.

2. Az ovszjanyikovi leletet Ovszjanyikovo nevű faluban találták a babuskini körzetben 1980-ban. A talált pénz mennyisége: 284 db. A pénzeket kb. 1618-ban rejtették el. A leírást A. V. Bykova végezte. A totemszi múzeumban őrzik. Szám: 28. 192–28. 476.

3. További XVI–XVII. századi pénzérmeiket találtak a vologdai körzet Kundrino nevű falujában. Darabszám: 851. Az elrejtés időpontja a XVII. század 20-as éveinek eleje. Meghatározó: Bykova, irodalom: Gornung 9. sz.

4. 1931-ben az egykori vologdai uszpenszki apátság nyugati kerítése mellett találtak XVI–XVII. századi pénzérmeiket. Mennyiség: 1700 db. Az elrejtés ideje: a XVII. század harmincas éveinek eleje. Meghatározó: Melnyikova, VTM 1393. Irodalom: Gornung 5. sz.

5. 1938-ban a vologdai körzetben a kubenszki tó melletti egykori szpaszó-kámenij apátság falában találtak pénzérmeiket, 3064 db-ot. Elrejtési időpont: a XVII. század 30-as éveinek vége. Meghatározó: Melnyikova, VTM 1103. Irodalom: Gornung 4. szám.

6. 3291 darab pénzérmet találtak Vologda városában a Lesznaja rakpart 66. sz. alatt. Meghatározó: Melnyikova. Az elrejtés ideje: a XVII. század 30-as évei. VTM 1535., irodalom: Gornung 7. szám.

7. A Vologda melletti Kurelit falucskában 1965-ben találtak leletet, 320 darabot. A lelet egy része tönkrement. Meghatározó: Melnyikova, az elrejtés időpontja: 1640–1645 között. VTM 13549. sz. Irodalom: Melnyikova 9. szám.

A leletek összetételét átvizsgálva egy érdekes tulajdonságot fedezhetünk fel. Az általunk tanulmányozott korszakban forgalomban voltak különféle mennyiségű és minőségű pénzérmeik, kezdve IV. Iván (1533–1584) kopejkáitól és *gyengáitól*, az uralkodó cár, Mihail Fjodorovics pénzéig. Az 1610-ben végrehajtott pénzérmeicsere különbséget alakított ki a „régii” és „új” pénzérmeik között.²⁸ A réginek az újjal való felváltása lassan ment végbe. A XVII. század 20-as éveinek pénzleleteiben kevés még az új pénz. A prilucki lelet Mihail Fjodorovics kopejkáját 15,5%-ban tartalmazza. Az ovszjanyikovi leletben Mihail Romanov pénze 20,4%-ban fordul elő. A kudrinszki leletben ez csupán 1,5%-os. Hasonló eredményt kaptak a többi lelet feldolgozásaikor is.²⁹ Azon évek pénzforgalmára jellemző egy érdekes kettősség: szomszédtság a pénz forgalmában, amelyeket 3-4 helyen vertek, de a mi esetünkben „régii” és „új” érmeként azonosíthatunk. A „régii” érmék bizonyos mennyiségi csökkenése a 30-as évek kezde-

28. Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , с. 353.

29. Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , с. 332, таблица 8.

tétől még nem bizonyíték az akkori kormányzat azon törekvéséről, hogy intenzíven kivonja azokat a forgalomból. A „régii” érték újja való átverése passzív jellegű,³⁰ különben Mihail Fjodorovics kopejkái nagyobb százalékban fordulnának elő.³¹

A nagyobb értékű pénzegységek megjelenésének okait vizsgáljuk az alábbiakban. A régi pénzérmék, amelyek előfordulnak a leletekben, két csoportra oszthatók: *kopejkák* és *gyengák* (0,5 kopejka). A kopejkáról szólva *Szpasszkij* 1961-ben feltételezése szerint a lényeg abban állt, hogy a régi kopejka idővel átalakult valamilyen kiegészítő nominállá, melynek értéke 3 gyenga (1,5 kopejka) volt.³² Ez a vélemény a súlyegyenlőségen alapul, 2–3 század gramm csupán a súlyeltérés Mihail Fjodorovics 3 „gyengája” és egy régi kopejka között. Mihail Romanov kormánya mindjárt 1613 után kibocsátotta a *gyengát*, melynek igen szerények voltak a méretei.³³ Az is lehet, hogy az ilyen pénzverés nem volt rendszeres, különösen Mihail Fjodorovics uralkodásának első felében.³⁴ Ezért *Szpasszkij* föltételezése elfogadható, de csak az elvont számításokra. Az „új gyenga” nem lehetett ténylegesen váltópénz a régi és az új kopejka között.

IV. Iván és Fjodor Ivánovics kora *gyengái* leleteinkben nagy százalékban fordulnak elő. A prilucki leletben ez 17%, az uszpenszkiben 29%. A legnagyobb mennyiségi mutatót a kudrinszki lelet mutatja, ahol ez a szám 37%. A híres tajmíri leletben, amit *Szpasszkij* vizsgált, mintegy 4%-os IV. Iván és Fjodor Ivánovics pénzeinek az aránya. A XVII. század első felének egyik leletében, amit az Ermitázsban őriznek, ez a mutató 37%.³⁵

A vologdai körzet totemszi leletének megmaradt részében 17% IV. (Rettegett) Iván „gyengáinak” a mértéke.³⁶ 1619-ben Vologdában fölfedeztek egy nagy mennyiségű pénzleletet, amit 1615–16 között rejtettek el. 61 156 pénzérme között volt 418 *rubel*, 14 *altin*, 4 *gyenga* régi kopejkás pénzérmében; 85 *rubel*, 18 *altin*, 4 *gyenga* régi „gyenga” érmében (0,5 kopejka) és csupán 21 *rubel* az új pénzérmében.

Érdekes számunkra a következő leletek leírása is. *Melnyikova*, aki tanulmányozta a szibériai Mangazei pénzforgalmát, fölfigyelt a mangazei és a vologdai Jaroszlavszk és Kosztroma területén talált leletek hasonlóságára, hogy abban, mint az erről a területekről származó más leletekben is, nagy mennyiségben fordulnak elő IV. Iván és Fjodor Ivanovics pénzei.³⁹ A leletek föltalálási helye enged következtetni azoknak a szociális helyzetére, akik azokat elrejtették. Kimutatható, hogy a bennünket érdeklő pénzek mennyisége tartalmaz paraszti megtakarított pénzt és kisebb apátságokét. A *gyenga* azoknál fordul elő, akik közvetlenül foglalkoztak kiskereskedelemmel, bérbeadással,

30. A novgorodi pénzverde, mely évente 100 ezer *rubel* bevételhez jutott, évente csak néhány száz *rubel*t veretett át. 1626-ban csak 87 *rubel*t, egy másik esetben pedig 61 *rubel*t. См.: Мельникова А. С., Систематизация монет Михаила Федоровича. с. 81.

31. Az állítás csak Észak-Oroszországra vonatkozik.

32. Спасский И. Г., Денежное хозяйство Русского государства в XVI–XVII вв. Л., 1961, с. 22

33. См. таблицу „Структуры кладов”, Спасский И. Г., Деньги и денежное хозяйство. – В кн.: Очерки русской культуры XVII в. Ч. 1, изд. МГУ, 1979, с. 147.

34. См. таблицу „Структуры кладов. Спасский И. Г., Денежное обращение с. 290.

35. Сотникова М. П., Спасский И. Г., Русские клады слитков и монет в Эрмитаже. – В сб.: Русская нумизматика XI–XX вв. Л., 1979, с. 78.

36. Тотемский краеведческий музей № 3449–3460.

37. Приходо-расходные книги московских приказов 1619–1621 гг. М., 1983, с. 140.

38. Kosztromai lelet. A 3174 db pénzérméből 16% régi veretű, közülük 11,2% „régii gyenga”. Мец Н. Д., Мельникова А. С., Клады монет, зарегистрированные Государственным историческим музеем (далее ГИМ) в 1955–1958 гг. в кн.: Ежегодник ГИМ, 1960, с. 66; В кладе из Калинина содержится 16% „старых денег”. – Клады монет, зарегистрированные ГИМ за 1960–1963 гг. В кн.: Ежегодник ГИМ за 1960–1963 гг. М., 1964, с. 83 и др.

39. В кн.: Белов М. И., Овсяников О. В., Старков В. Ф., Мангазея, с. 59.

adót fizettek stb. De nem minden anyagnak hasonló a struktúrája. Az ovszjanyikovai leletben nincs egyetlen gyenga sem. A leletek struktúrája eredeti, nem tipikus az ebből a korból származó leletek többségére abban az értelemben, hogy egy hosszú ásatási folyamat lelete, ahol az évek során csak a legjobb, teljes súlyú pénzdarabok kerültek napvilágra.⁴⁰

Mint ahogy már említettük, Mihail Fjodorovics uralkodása idején a *gyenga* kibocsátását abbahagyták. Az általunk vizsgált hét leletben csupán 2 ilyen érme van. Meg kell jegyezni, hogy mindkét érme abból a leletből származik, melyeket Mihail Romanov uralkodásának végén rejtettek el. A XVII. század első felének belkereskedelme egyre inkább érezte az aprópénz hiányát, ami különösen a távoli területeken jelentkezett. Az áru-pénz viszonyok erősen behatoltak Oroszország minden rétegének életébe.

Az orosz állam monetáris rendszere nagyon elmaradott volt. Mindez arra készítette az akkori lakosságot, hogy kombináljon azokkal a pénzermékekkel, amelyek forgalomban voltak, felhasználva a régi és az új pénz közötti különbséget. *Melnyikova*, aki megemlíti a *gyengák* nagy számát a mangezei leletben, azt írja, hogy: „láthatóan kiegészítették aprópénz-készletüket, melynek a verését felújították Mihail alatt, mivel hiányának hátrányát nagyon érezte az egyre fejlődő kereskedelem, különösen a belkereskedelem.”⁴¹ Másik munkájában a kutató megkísérli megmagyarázni a három- és négyrubeles kötegek pénzforgalmát.⁴² Úgy véli, hogy az intervenció éveit a „régii pénzermék” olyan mennyiségben gyűlték össze, hogy a jóval későbbi időkben sem tudták ezeket kiszorítani az új, könnyebb érmék.⁴³ Arra alapozva, hogy Mihail Fjodorovics uralkodásának első feléből származó leletekben kevés „új” érme van, feltételezi, hogy az „új” kopejka funkcióját el tudták látni IV. Iván és Fjodor Ivánovics pénzei, melyek súlyban alig voltak kisebbek (átlagsúlyuk: 0,34–0,35 g; a kopejkák átlagsúlya pedig a XVII. század közepén 0,40–0,45 g).⁴⁴ mint az új kopejkák. Ténylegesen az új kopejka és a régi *gyenga* közötti súlykülönbség 0,10–0,14 g között ingadozik, azaz a régi *gyenga* mintegy 25%-kal könnyebb az új kopejkánál. A XVII. században ez a súly annyira nagy, hogy a kereskedelemben az új kopejkával való fizetéskor (a régi *gyenga* helyett) 25%-os kár érte volna azt, aki az árut gyengáért adja el a kopejka helyett.

Ezért feltétlen keresni kellett a régi pénz funkciójának egy új magyarázatot a vizsgált időszak pénzforgalmában. Ennek a kérdésnek a megoldására újból vissza kell kanyarodni a pénzermék súlykérdéséhez. IV. Iván és Fjodor Ivánovics korában a „gyenga” átlagos súlya 0,30–0,32 g.⁴⁵ A húszas évek kopejkájának átlagsúlya 0,46–0,48 g.⁴⁶ Ebből kiindulva a számolás a következő: 2 kopejka súlya 0,92–0,96 g. Három *gyenga* súlya pedig 0,93–0,96 g. Ilyen módon 1-2 százados pontossággal Mihail Fjodorovics 2 kopejkája súlyban egyenlő volt és értékben is IV. Iván és Fjodor Ivánovics 3 *gyengájával*. Számunkra egyszerű a számolás, ami a hasonló számolás reális lehetőségét igazolja. Ugyanezt igazolják a leletek összetételei is. Rendelkezésünkre áll egy érdekes dokumentum, amely jellemzi Oroszország északi részének pénzforgalmát a XVII. század 20-as éveiben. Ez egy egyházi kincstári irat, amit 1624-ben írtak Holmogora városban. „Augusztus 11-dik napján elvettek Dmitrijtól, a régebbi egyházi kincs-

40. Быков А. В., „Помогли . . . подделки”. – г. „Красный Север”, Вологда, 13 августа 1981, с. 4.

41. Vö. 39. jegyzet 58.

42. Мельникова А. С., Клады . . . , с. 121–143.

43. Мельникова А. С., Клады . . . , с. 125.

44. Мельникова А. С., Клады . . . , с. 125.

45. Спасский И. Г., Денежное обращение . . . , с. 286 и с. 332.

46. Мельникова А. С., Систематизация монет Михаила Федоровича. с. 78.

tárnoktól, az én számításom szerint, régi kopejkában 59 rubelt, moszkvaiban pedig 9 rubelt, új pénzben pedig elvettek tőle 494 rubelt.”⁴⁷

A kincstár struktúrájának leírása egybeesik az ebből a korból származó leletek összetételével. Mint a leletekben, itt is látjuk néhány régi pénz jelenlétét. A kincstár összetétele megmutatja, hogy a számolás egysége az új pénzérme. Feltételezzük, hogy a kincstárban ez az új kopejka formájában volt jelen, különben ezt is jelölték volna, hasonlóan a régi pénzhez. A kincstárban kétféle pénz volt háromrubeles kötegekben, mégpedig *kopejkák* és moszkvaiak, azaz *gyengák*. Ez utóbbinak viszonylag kicsi a mennyisége, összehasonlítva az új pénzzel csupán 4,6%, a régi kopejkáé pedig 15%, ami arra utal, hogy ezeket csak kiegészítő pénzegységnek tartották, arra az esetre, amikor a summát nem tudták kifejezni maradék nélküli egészben az új kopejkával. Bizonyos, hogy a bevételi könyvben, amelyből származik a kincstár leírása, a gyengára végződő számítások az egésznek 6%-át teszik ki.

Szpasszkij munkáiban sok helyen használja Sztroganov pénztárának leírását, ami 1627-ből származik.⁴⁸ Ebben a leírásban is megemlíti a régi és az új pénzeket. Arra hivatkozva, hogy csak 2 zsákról említik meg az „új novgorodkát”, azaz kopejkákat, a kutató arra a következtetésre jut, hogy a maradék 37 zsákban csak régi pénzek voltak. Az új pénzek *Szpasszkij* adatai szerint, csak 4,2%-ot tesznek ki.⁴⁹ „Az ilyen pénztár aligha volt egyedüli ebben a korban” – írja *Szpasszkij*.⁵⁰ Az ebben a korban leírt egyházi kincstárakat kutatva, lásd fentebb, fel lehet tételezni, hogy Sztroganov pénztára más összetételű volt. Az új pénzek leírása mellett megemlítenek még „volt a borszáokban 124 rubel, 13 altin, 3 gyenga . . . régi kopejkában, . . . régi novgorodkában 61 rubel, 21 altin, 4 gyenga, . . . 98 rubel, 9 altin gyengában, valamennyi régi moszkvaiban.”⁵¹ Feltételezzük, hogy a meg nem vizsgált zsákokban is voltak új pénzérmék, valószínűleg kopejkák, „új” gyengák és poluskák (0,25 kopejka), amelyeket ha külön csomagoltak volna, akkor ezeket külön is jelölték volna, így tehát feltehetően a régi kopejkák és gyengák 5,6–5,7%-át teszik ki az egész mennyiségnek.

Összehasonlítva az eredményt a korábban tárgyalt leletek és egyházi kincstárak adataival, arra az eredményre jutunk, hogy azok struktúrája közös. Mindenütt látjuk a régi pénzérme meglétét, aminek az aránya elég nagy keretek között ingadozik, függően a lelet eredetétől. Közös azonban egy dolog: a régi pénzérme szükséges volt a XVII. század első felének pénzforgalmában, a kereskedelemben éppúgy, mint az egyszerű parasztok számára. Szükséges volt továbbá főként a kis elszámolásokhoz. „A kiskereskedelem a Sztroganovok és más kereskedő cégek számára a XVI. és XVII. században . . . a nagybani kereskedelem állandó és örök kísérője volt” – írta a kereskedők tevékenységét vizsgálva *A. A. Vegyenszkij*.⁵² Maga a pénzforgalom léte készítette a lakosságot „a régi pénz” használatára, mert ahogy *Szpasszkij* helyesen említi: „a régi pénz nem sietette a változást”.⁵³

Kijelentésünk néhány kétséges megállapítását szolgálhatja a sztroganovi kincstár kialakulási folyamatának vizsgálata. A „3153 rubel, 11 altin” összegű pénzt az 1627-ben 25 éves korában elhunyt Makszim Makszimovics Sztroganov ingóságai között találták

47. РИБ, т. 12, 1890, стб. 59–60.

48. В кн.: *Введенский А. А.*, Торговый дом XVI–XVII вв. Л., 1924, с. 32–34.

49. *Спасский И. Г.*, Деньги и денежное хозяйство. с. 150; *Спасский И. Г.*, Денежное обращение . . . , с. 353.

50. *Спасский И. Г.*, Деньги и денежное хозяйство . . . , с. 150.

51. *Введенский А. А.*, Торговый дом . . . , с. 32–33.

52. *Введенский А. А.*, Дом Строгановых в XVI–XVII вв., М., 1962, с. 235.

53. *Спасский И. Г.*, Деньги и денежное хозяйство . . . , с. 150.

meg. Az örökösök közti per, ami a tulajdonos halála után indult, szolgál az említett feljegyzések alapjául.⁵⁴

Sztrozanov örökölte apjának, Makszim Jakovlevicsnek az ingóságait, aki 1624-ben halt meg. Ezeket csupán két és fél évig használta. A Sztrozanov ház kutatója, *Vegyenszkij* úgy vélte, hogy a fiatal házigazda ezen rövid idő alatt „alig-alig tudta az apai örökséget növelni”.⁵⁵ Ezért azt javasolta a kutató, hogy ezt a hagyatéki iratot tekintsük úgy, mint Makszim Jakovlevics vagyonának leírását.⁵⁶ Ez a javaslat teljesen megalapozott az örökség tárgyi részét illetően, de a pénzt illetően nem. Hiszen már *Vegyenszkij*nél is vannak adatok a fiatal Sztrozanov intenzív kereskedelméről, amit a két és fél év alatt végzett. Így 1626-ban Makszim Sztrozanov „igényt nyújt be unokaöccse, Iván Jamszkij által 3 hód-, 5 róka-, rozmárbőrre fülessapkára, hat cobolyfarokra, ami 8 rubelnyi áru”.⁵⁷ Nemsokkal később, de még 1626-ban Sztrozanov megszerzi a következőket, ezek az áruk: „14 db vörös bagariabőr, 10 font fehér festék, 308 ivóedény, korsó, tányér, 3 pud méz, 8 vasalódeszka, 4 adag koztromi szappan, negyed pud hagyma. 68 rubel összértékben.”⁵⁸ Mindez bizonyítja, hogy Sztrozanov intenzíven kereskedett, amihez az apjától, Makszim Jakovlevicsstől örökölt pénzüsszeget használta föl. Ilyen módon a pénzüsszegek, amelyeket említenek az iratok, Makszim Makszimovics forgótőkéje volt, amiből más célra keveset használtak. Erre igen nagyszámú bizonyíték van, melyek jól jellemzik Sztrozanov kereskedelmi műveleteit. Így „Dimitrij Sztrozanov, egy rokon jelenti, hogy a hajóján Arhangelszkben van 29 ezer 800 rubel apró ezüstpénzben”.⁵⁹ Csupán egyetlen üzletért 1192 rubel vámot kellett fizetnie stb. Ezért kicsi a valószínűsége annak, hogy M. M. Sztrozanov a „régí pénzürmék felvásárlásával foglalkozott volna, sokkal inkább a „régí” kopejkák és gyengák, melyek felgyülemlettek nála, a kistételű elszámolásokra szolgáltak, melyekben, mint a dokumentumokból látjuk, a legaktívabban vett részt. Ilyen módon az írásos dokumentumok alátámasztják azokat a föltételezéseket, amelyeket levontunk a leletek analízálása alapján.

Mihail Fjodorovics korában nem volt semmiféle tilalom a „régí” pénzürmékkal kapcsolatban, mégis alkalmazkodott az új rendszerhez, melynek tizedes számolási elve emiatt zavartta vált, ezért a következő feltételezett állapot jött létre: 0,75 régi gyenga = 0,33 régi kopejka. Az „új gyenga” egyenlő volt 0,75 „régí gyengával”, vagy 0,33 „régí kopejkával”. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az „új gyenga” ténylegesen csak elméleti számítási fogalom volt, akkor feltűnő az, hogy ilyen nominálrendszer az évek során felmaradt. Gyakorlatilag ez a következő módon történt. Korábban példának említettük, hogy egy léhűtőnek hósepréért adtak 3 gyengát. Az új gyengáról van szó, ami azonban nincs forgalomban. Akkor lép be a gyakorlatba a következő séma: három új gyenga egyenlő egy régi kopejkával, vagy két régi gyengával. A léhűtő tehát választhatott munkálataiért egy régi kopejkát, vagy két régi gyengát, mivel ez a pénzünem volt forgalomban. A pénzek súlyaránya megegyezett, a mérleg nyelve egyik irányba sem tért el. Abban az esetben, ha nem kerek összegről, hanem maradék aprópénzről is szó volt, *poluskáról* (1/4 kopejka) pl. „Klement Ivanov fizetett üzlettársainak egy *poltinát* (50 *kopejka*) és negyedfél (3,5 *gyenga*) gyengát”, akkor az elszámolás a következő volt: a poltimát Klement új kopejkában számolta, de ha az nem volt elegendő, akkor régi gyengával pótolta ki, úgy hogy 3 régi gyenga = volt 2 új kopejkával. A maradék

54. *Введенский А. А., Торговый дом . . .*, с. 30–31; *Введенский А. А., Дом Строгановых . . .*, с. 178.

55. *Введенский А. А., Дом Строгановых . . .*, с. 178.

56. *Введенский А. А., Дом Строгановых . . .*, с. 179.

57. *Введенский А. А., Дом Строгановых . . .*, с. 234.

58. *Введенский А. А., Дом Строгановых . . .*, с. 234.

59. *Введенский А. А., Дом Строгановых . . .*, с. 151.

összeget a 3 gyenga 1 poluskát új gyengával így lehetett kifejezni: 2 gyenga egyenlő 1 új kopejkával, a maradék másfél gyenga súlyban megfelelt egy régi gyengával.⁶⁰ Ilyen módon az új gyengák és poluskák helyett a régivel fizettek, de az újban számoltak, az eredmény ugyanaz volt. Ennek az analógiájára történtek a váltások a hasonló elszámolásokról. A régi gyenga a saját nemében univerzális nominál volt, mert ezzel ki lehetett fejezni bármilyen összeget, a legkülönbözőbb maradékkal is. Nem véletlen, hogy jelen van sok leletben, de nemcsak a leletekben. *Keszler* a brjanszki terület novozibkovi múzeumának igazgatója felfedezett egy női irhabundát, amelynek a bélésébe varrtak egy zacskót, tele XVII. századi pénzérmével. A zacskóban volt 13 db Mihail Fjodorovics érme, 6 db háromrubeles köteg, amelyből 2 köteg IV. Iván gyengáiból állt.⁶¹ Ez megtakarított pénz volt, félretéve a „fekete napokra”, azaz inséges időkre. A gyűjteményben lévő régi pénzérme ugyancsak bizonyíték az aprópénz használatának szükségességére. Ha sok áru értékét nem tudták egész kopejka értékkel kifejezni, akkor a régi pénzek is rendelkezésére álltak a bunda tulajdonosának a vétel-eladás műveleteinél, ha gyenga vagy poluska vált szükségessé az elszámolásnál.

Az általunk feltételezett séma a „régii” pénzek használatát illetően így nem mond ellent a régi orosz számtannak, ahol „a törtek a két alapvető kiindulási egység, a negyed és a harmad további rendszeres felezése útján jöttek létre.”⁶² A XVII. század orosz számolásában volt egy speciális „készülék” a törtek számolására. „A törtek számítását mintegy két regiszterben végezték: egész, fél, negyed . . . egész, harmad, félharmad . . . Mindkétféle bármely törtet ki lehet fejezni egy meghatározott összeg formájában, miután a harmadokat és negyedeket összeadják és kivonják.”⁶³ A régi pénzek is megjelentek az új rendszerben mint segédnominálok és mint aprópénzegységek, melyek a belső piac igényeit elégítették ki. Hogy meddig tartott ez a tarkaság a XVII. század első felének pénzforgalmában, erről pontos adataink nincsenek. Mindenesetre *A. Oleárij*, aki Oroszországban utazgatott 1633–1636-ban és 1639-ben még rögzítette a pénzforgalomban a „régii pénzérme” jelenlétét. A „jelenet a cipőboltnál”⁶⁵ című rajzon ábrázolták a régi pénzérméket. Hat a két ábrázolt pénzből régi. Az egyik IV. Iván gyengája. Oleárij azokat az érméket mutatja be, amelyeket látott a forgalomban, ezért feltételezzük, hogy a gyengák és kopejkák még forgalomban voltak a XVII. század 40-es éveinek elejéig. Az utána végbement valamilyen változás gyorsan kiűzte a forgalomból a „régii pénzeket”, megszüntetve a beiktatásos számolást. A szpaszkámenij apátságából származó lelet és az összes többi későbbi már csak jelentéktelen mennyiségben tartalmaz régi pénzérmét. A pénzrendszer visszatért a korábbi tizedes rendszerhez.

Fordította: Deák László

60. *Васильев Ю. С.*, Сборные намяти . . . с. 366.

61. *Мец Н. Д., Мельникова А. С.*, Клады монет . . . за 1955–1958 гг., с. 60.

62. *Спаский И. Г.*, Русская монетная система, изд. 4. Л., 1970, с. 123. См. также *Спаский И. Г.*, Московская математическая рукописная книга середины XVII в. и ее первый владелец. – Археографический ежегодник за 1979 г. М., 1981. с. 63.

63. *Спаский И. Г.*, Русская монетная система, с. 123.

64. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию в 1633–1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Оларисем. М., 1870.

65. См.: *Спаский И. Г.*, Русская монетная система, с. 122.

A leletek struktúrája

A lelet megnevezése	Prilucki lelet	Ovszjannyikovi lelet	Kudrinszki lelet
1535 előtti érmék	1	1	–
IV. Iván (1533–1584)			
gyenga	95	–	320
kopejka	127	72	139
Fjodor Ivánovics (1584–1598)			
gyenga	1	–	12
kopejka	72	37	92
Borisz Godunov (1598–1605)			
kopejka	95	75	128
Áldimitrij (1605–1606)			
kopejka	13	5	16
Vaszilij Sujszkij (1606–1610)			
kopejka	66	25	47
Wladyslaw Zigizmund (1606–1612)			
kopejka	4	2	18
Svédek Novgorodban (1611–1617)			
kopejka	–	2	3
Minyin és Popsárszkij (1612–1613)			
kopejka	1	–	12
Mihail Romanov (1613–1645)			
gyenga	–	–	–
kopejka	87	58	14
oroszbán gyenga 1616 után meg nem határozott	9	11	48
Összesen	571	284	851

Uspenszki lelet	A szpaszo-kamenij apátság lelete	A Leszna-rakparti lelet	A Kuralit faluból származó lelet
2	–	–	–
497	2	–	–
257	2	7	–
2	–	–	–
7	3	7	–
12	2	2	–
–	2	2	–
6	5	3	–
–	7	13	2
9	35	43	–
1	2	8	1
–	1	–	1
895	2995	3201	312
–	2	2	–
12	–	–	–
1700	3064	3291	320

EINIGE EIGENARTIGE ZÜGE DES GELDVERKEHRS IN RUSSLAND IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 17. JAHRHUNDERTS

(Auszug)

Am Beginn des 17. Jahrhunderts gab es eine Wende im Geldverkehr des russischen Staates. Die polnischen und schwedischen Eroberer verringerten das Gewicht der früheren russischen Kopeke und diese Tendenz setzte sich auch in den ersten Jahren der Romanow-Dynastie fort. Die einzige systematisch in den Verkehr gebrachte Geldart war die Kopeke, die Münzen mit noch kleinerem Wert (Djenga, Poljuschka) verloren an Bedeutung. Dieser Vorgang wird in der vorliegenden Arbeit anhand der in der Gegend von Wologda gefundenen Münzschatze und Abrechnungsbücher behandelt.

Aus diesen Quellen stellt sich neben dem überwiegenden Anteil der Kopeke auch heraus, dass bei kleineren Einkäufen noch immer das Geld Iwans IV. (1533–84) und der ihm folgenden Herrscher benutzt wurde. Das zurückgebliebene monetäre System brachte die Bevölkerung dazu, dass sie diese Münzen kombinierten, die im Verkehr waren, dabei nutzten sie die Unterschiede zwischen dem alten und dem neuen Geld.

A. V. Bikow

TARTALOM

DOBRIK ISTVÁN: „A művészet igazában van a szabadság világa.” Beszélgetés a hetvenéves Végvári Lajos művészettörténésszel	7
BODNÁR ÉVA: Magyar művészek a bécsi világkiállításon 1873-ban	17
CIFKA PÉTER: Egy emlékszobor a reformkorban	33
SÜMEGI GYÖRGY: A képiró, Simonyi Antal	43
GODA GERTRÚD: Izsó Miklós domborműve Váradi Fekete Dezsőről	61
SZ. KÜRTI KATALIN: Munkácsy Mihály Krisztus-képei Amerikában	69
JURECSKÓ LÁSZLÓ: Ősztündíjazás vagy „beleegyezéses száműzetés”? (Fülep Lajos itáliai tartózkodásának okai)	81
NÉMETH LAJOS: Kondor Béla költészetéről	91
MURAKÖZI ÁGOTA: Barzó Endre és a régi miskolci művésztelp	99
EGRİ MÁRIA: Gácsi Mihály (1926–1987)	109
IRINA KIZLASZOVA: A régi orosz művészet kutatásának történetéhez	129
OROSZ GYÖRGY: Egy XV. századi ikon üzenete a ma emberének	141
FÜGEDI MÁRTA: Jelképes állatábrázolások a református templomok festett bútorzatán	155
VERES LÁSZLÓ: A parasztüvegek helye a népművészetben	167
P. SZALAY EMŐKE: A debreceni fazekas céh tárgyi emlékei	179
KOMÁROMY SÁNDOR: A XVIII. századi sárospataki kéziratos versgyűjtemények (Alkalmi szövegek, köszöntők)	189
PÁL JÓZSEF: Kazinczy Orpheusáról	205
CSAPLÁROS ISTVÁN: Heilprin Mihály, az 1848–49-es magyar szabadságharc elfeledett költője	227
TARCAI BÉLA: Egy nemesi család fényképei	263
KUNT ERNŐ: Vizuális kultúra és vizuális művészetek (Vizuális antropológiai jegyzetek 1.)	275
MOGYORÓSI SÁNDOR: Az északkelet-magyarországi Werwolf-hiedelem interetnikus vonatkozásai	285
PETERCSÁK TIVADAR: Történelem, politikai propaganda, helyi események a képes levelezőlapokon	297
JOÓ TIBOR: Árpád-kori emlékek Regensburgban és Passauban	321
FALUSSY JÓZSEF: A „szerencsi” Rákóczi	341
TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN: Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez	359
VIGA GYULA: Az észak-magyarországi fuvarosok. Egy sajátos „vállalkozói” forma a hagyományos árucserében	383
DEÁK GÁBOR: Emlékezés Leszih Andorra	409
DOBROSSY ISTVÁN: Megay Géza élete és munkássága	419

S. KOÓS JUDIT: Ritka bronzkori kardísz a Herman Ottó Múzeumban	431
B. HELLEBRANDT MAGDOLNA: A csobajai kelta sír és régészeti kapcsolatai	439
K. VÉGH KATALIN: Császárkori telep Miskolc-Szirmán	463
LOVÁSZ EMESE: Újabb adatok a római és hun kori viselethez	501
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Líra alakú csatok a Kárpát-medencében	513
WOLF MÁRIA: Az Árpád-kori vaskohászat újabb emlékei Borsod megyében	543
S. KOÓS JUDIT: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1987-ben	557
J. F. NYIKITYINSZKIJ: Középkori finnugor település a Vologda folyónál	563
A. V. BIKOV: A pénzforgalom néhány sajátos vonása Oroszországban a XVII. század első felében	575

INHALT

ISTVÁN DOBRIK: „Die Kunst ist eigentlich die Welt der Freiheit“. Gespräch mit dem 70. jährigern Kunsthistoriker, Lajos Végvári	7
ÉVA BODNÁR: Ungarische Künstler in der Wiener Weltausstellung 1873	17
PÉTER CIFKA: Denkmal in dem Reformzeitalter	33
GYÖRGY SÜMEGI: Der Maler Antal Simonyi	43
GERTRÚD GODA: Izsó Miklós kaum bekanntes Relief von Váradi Fekete Dezső	61
KATALIN SZ. KÜRTI: Christus-Bilder Munkácsy Mihálys in Amerika	69
LÁSZLÓ JURECSKÓ: Ein Stipendium oder „Verbannung mit Einstimmung des Verbannten“? Gründe des Italienaufenthalts Fülep Lajos	81
LAJOS NÉMETH: Über die Dichtung Von Kondor Béla	91
ÁGOTA MURAKÖZI: Barzó Endre und die alte Miskolcer Künstlerniederlassung	99
MÁRIA EGRI: Mihály Gácsi (1926–1987)	109
IRINA KIZLASZOVA: Zur Frage der alten russischen Forschungsgeschichte	129
GYÖRGY OROSZ: Die Botschaft einer Ikone aus dem 15. Jahrhundert an den heutigen Menschen	141
MÁRTA FÜGEDI: Symbolische Tierdarstellungen auf den bemalten Möbeln der reformierten Kirchen	155
LÁSZLÓ VERES: Die Stellung der bäuerlichen Glasgegenstände in der Volkskunst	167
EMŐKE P. SZALAY: Die gegenständlichen Andenken der Töpferzunft in Debrecen	179
SÁNDOR KOMÁROMY: Die handschriftlichen Gedichtsammlungen von Sárospatak aus dem 18. Jahrhundert (Gelegenheitstexte. Begrüssungen) ...	189
JÓZSEF PÁL: Kazinczy über Orpheusa	205
ISTVÁN CSAPLÁROS: Mihály Heilprin, ein vergessener Dichter der ungarischen Revolution und des ungarischen Freiheitskampfes	227
BÉLA TARCAI: Die Fotografien einer Adelsfamilie	263
ERNŐ KUNT: Vizuelle Kulturforschung und die visuellen Künste	275
SÁNDOR MOGYORÓSI: Die interetnischen Beziehungen des nordost-ungarischen Werwolf-Glaubens	285
TIVADAR PETERCSÁK: Geschichte, politische Propaganda, lokale Ereignisse auf Ansichtskarten	297
TIBOR JOÓ: Erinnerungen aus der Árpád-Zeit in Regensburg und Passau	321
JÓZSEF FALUSSY: Der „szerencser“ Rákóczi	341

PÉTER TAKÁCS-ISTVÁN UDVARI: Ergänzungen zur Geschichte der Märkte in Zemplén und des Marktvolkes unter der Einwohnerschaft von Zemplén im 18. Jahrhundert	359
GYULA VIGA: Die Fuhrleute von Nordungarn. Eine eigentümliche „Unternehmens“ – Form im traditionelle Warenaustausch	383
GÁBOR DEÁK: Zur Erinnerung an Andor Leszih	409
ISTVÁN DOBROSSY: Géza Megay's Leben und Schaffen	419
JUDIT S. KOÓS: Neuerlicher Fund eines Bronze-Armschmuckes im miskolcer Museum	431
MAGDOLNA B. HELLEBRANDT: Das keltische Grab in Csobaj und seine archäologischen Beziehungen	439
KATALIN K. VÉGH: Anlage aus der Kaiserzeit in Miskolc-Szirma	463
EMESE LOVÁSZ: Neuere Angaben über die Kleidung der Römer- und Hunnenzeit	501
LÁSZLÓ RÉVÉSZ: Lyraförmige Schnallen im Karpaten-Becken	513
MÁRIA WOLF: Neuerliche Erinnerungen an das Eisenhüttenwesen der Árpáden-Zeit im Komitat Borsod	543
JUDIT S. KOÓS: Ausgrabungen und Fundberichte des Museums „Ottó Herman“ im Jahre 1987	557
J. F. NYIKITINSKI: Mittelalterliche finnisch-ugrische Ansiedlung am Fluss Vologda	563
A. V. BIKOV: Einige eigenartigen Züge des Geldverkehrs in Russland in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts	575

1989

